એકદમ સસ્તા ભાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

ચાલુ કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત	ચાલુ કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત
૩-૦	વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય-પ્ર.	૧-૮	૧-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૩ જો	૧-
૦-૩	નળમયંતી	૦-૨	૧-૯	ચતુર બધીરક	૦-૬
૦-૩	બાલકાવ્યો	૦-૨	૦-૭	સારી રીતભાત	૦-૫
૦-૫	શ્રેષ્ઠ સલાહકાર—૧ લો	૦-૨	૦-૧૨	વીર કથાઓ	૦-
૦-૬	” —૨ જો	૦-૩	૨-૦	અર્વાચિન સાર્વજનિક પુસ્ત.	૧-૦
૦-૧૧	મધુમક્ષિકા અને ભ્રમર	૦-૫	૦-૬	વીર અભિમન્યુ	૦-૪
૦-૧૪	ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦-૭	૦-૬	જીવરામ ભટ્ટ	૦-૪
૩-૦	શ્રી કર્વેનું આત્મચરિત્ર	૧-૮	૨-૦	ફુલછાબ	૦-૧૦
૦-૪	ઘરમાં રમવાની રમતો	૦-૩	૧-૮	સોળ સુંદર વાતો	૧-૦
૦-૧૩	કેટલાક રોગો—૨ જો	૦-૬	૦-૫	બાપુની કૂચ	૦-૩
૧-૧	પ્રગતિને પંથે	૦-	૨-૦	વિનોદવાટીકા	૧-૦
૦-૧૧	ભૂરચના	૦-૫	1-8	Flowers of Life	1-0
૦-૧૪	માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણક.	૦-૭	૦-૧૨	ધર્મોપદેશ	૦-૬
૧-૫	યોગ અને આરોગ્ય	૦-૧૦	૦-૧૦	રસદ્વાર	૦-૫
૦-૧૩	માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૬	૧-૦	અ. સૌ. કુમારી	૦-૧૦
૧-૧	લગ્ન અને ભવિષ્યની માતા	૦-૮	૨-૮	વિનોદવિહાર	૧-૮
૧-૧	વિદ્યાશાળા	૦-૮	૨-૮	ઓલીઆ જોશીનો અખાડો	૧-૮
૦-૧૧	શિક્ષણનો શાસ્ત્રાર્થ	૦-૮	૦-૧૦	મદનમંદિર	૦-૬
૦-૬	સિદ્ધ	૦-૩૫	૨-૦	એલ્વા એડીસન (ઑગ્લે કૃત)	૧-૨
૦-૧૨	હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦-૬	૧-૧૨	યુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧-૩
૦-૨	છાત્રોને	૦-૧	૧-૮	ધર્મોની બાલ્યાવસ્થા	૧-૦
૦-૧૪	આહારશાસ્ત્ર	૦-૭	૧-૦	કેટલાક રોગો ભા. ૩ જો	૦-૧૧
૦-૧૪	બાળકેળવણી	૦-૭	૧-૬	વિષતંત્ર	૧-૦
૧-૮	વૈશાસિક ન્યાયમાળા	૦-૧૨	૦-૧૩	વીરશૈવ સંસ્કૃતિ	૦-૮
૧-૨	મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૦-૯	૦-૧૩	સહકાર મિમાંસા	૦-૮
૦-૧૨	તારાશાસ્ત્ર	૦-૬	૧-૮	અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૧-૦
૦-૬	રામાયણ રહસ્ય	૦-૩	૧-૦	કુદરતનું અવલોકન	૦-૧૦
૦-૬	બાલરામાયણ	૦-૩	૦-૧૩	તક્રસેવન અથવા છાશસેવનવિધિ	૦-૮
૦-૮	હાડપિંજર	૦-૪	૦-૧૪	મહાસાગર	૦-૮
૦-૫	આર્યોની ઓળખાણ	૦-૨	૨-૪	વિજયમંત્ર અને ફત્તેહની ચાવી	૧-૮
૦-૬	કુમાર વીરસેન ભાગ—૨ જો	૦-૪	૧-૧૪	રાજા છબીલારામ બહાદુર	૧-૨
૦-૫	પરિમલ	૦-૩	૧-૧૪	ઇટાલીમાં નવચેતન	
૦-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૨ જો	૦-૧			

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ૦ રાવપુરા, વડોદરા

ગુજરાત

દર મહીનાની તા. ૧૫મીએ પ્રકટ થાય છે.

ડીસેમ્બર અંકમાં
શરૂ થઈ છે.

આદ્યતંત્રી :
શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી મંડળ :

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
શ્રી ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા,
શ્રી. રમણ ન. વકીલ,
શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,
શ્રી. ભાનુશંકર બા. વ્યાસ.

●

વાર્ષિક લવાજમ :

હિન્દમાં : રૂ. ૫-૦-૦
પરદેશ : ૧૨ શીલીંગ

સંસદના સભ્યો માટે
લવાજમ : રૂ. ૪-૦-૦

●

કાર્યાલય :
૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ,
કોટ, મુંબાઈ.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

જય સોમનાથ

ઉપરાંત

કુરકુરીઆં (વાર્તા) : શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા.
અબુખાંની બકરી (વાર્તા) : ડૉ. ઝાકિર હુસેન
અડધે રસ્તે (નવો હપ્તો.) : શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી.
હુલ્લડખોર (નાટક) : શ્રી. રામચંદ્ર દા. શુકલ.
સળિયા પાછળ (છેલ્લો હપ્તો.) શ્રી. પુરુષોત્તમ ત્રિ.
નોંધપોથી: શ્રી. "ગુપ્તા"
યાત્રાળુઓ : શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ.
માસ્તર સાહેબ (વાર્તા) શ્રી. "વૈનતેય"
ચણા અને ભાભી(વાર્તા.): શ્રી ધનપ્રસાદ મુનશી
ચીના યાત્રાળુ ભરૂચમાં : શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનશી.

અને

શ્રી. પૂંજાલાલ, શ્રી. રજનીકાન્ત, શ્રી. જેઠાલાલ, વગેરેનાં કાવ્યો, દોહન, વર્તમાનસાર, તંત્રીસ્થાનેથી સમાલોચના વગેરે.

• મુદ્રક અને પ્રકાશક •
ભૂપતરાય મોહનલાલ દવે

ઊર્મિ

• ઊર્મિ પ્રિન્ટરી •
ડેન્સો હોલ કરાચી

વર્ષ ૫મું
અંક ૩જો

સળંગ અંક
૫૧

અનુક્રમણિકા

એસ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા
આર. આર. શેઠની કું.,	પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ—૨
શ્રી. જમનાદાસની કું.,	,, ,,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.,	,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	ભાગા તળાવ, સુરત,
શ્રી કપિલપ્રસાદ મ. દવે	ગાંધી રોડ, અમદાવાદ
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા ચાર

સંપાદક : ઊર્મિમંડળ : કરાચી

બદલામાં આવતાં સામયિકો, અવલોકન માટે મોકલાતાં પુસ્તકો તથા તંત્રીને લગતા પત્રવ્યવહાર માટે સરનામું નીચે મુજબ કરવું.

ડોલરરાય ર. માંકડ,

ગુજરાતનગર કરાચી, (સદર)

આ સરનામામાં (સદર) લખવાની ખાસ જરૂર છે. તેમ ન કરવાથી પત્ર એક દિવસ મોડો મળવા સંભવ છે. તેમ વળી આ સરનામામાં 'તંત્રી ઊર્મિ' કે 'ઊર્મિ કાર્યાલય' કે એવું કશુંજ ન લખવું. માત્ર ઉપરના શબ્દો જ લખવા.

વ્યવસ્થા માટે: એટલે કે ગ્રાહકો, જાહેરખબર આપનારાઓ વગેરે માટે સરનામું,

ઊર્મિ કાર્યાલય ડેન્સો હૉલ, કરાંચી

કાવ્યાંકમાં શુદ્ધિ

પૃ.	૧૪૯	લી.	૪	યુગો
,,	૧૫૦	,,	૨૪	ગોરંભતા
,,	,,	,,	૨૬	વાણી
,,	,,	,,	૪૨	ઝીણી
,,	૧૫૩	,,	૫૩	ખરી
,,	,,	,,	૫૪	આપો
,,	,,	,,	૫૮	ફેગો
,,	,,	,,	૫૯	ઘુમરી

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · પોષ ૧૯૯૨ · અંક ૩જો

अस्मदीयम्

ગુજરાત માઝા મૂકે છે

> क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
> स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् ...... ॥

ગુજરાતના કારતકના અંકમાં 'બન્ને તંત્રીઓ' નામે વાર્તા[1] વાંચીને અમને થયું કે ગુજરાતના સંચાલકોને ગીતામાં ગણાવેલ સંમોહાવસ્થા લાગુ પડી છે. સાહિત્યસર્જન અને સાહિત્યસેવા પવિત્ર છે એ વાત જે સમાજ ભૂલી જાય છે તે બીભત્સ ગાળાગાળીમાં ઉતરી પડે છે. રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશી જેવા ગુજરાતની સંસ્કૃતિની મૂર્તિ જેવા ગણાતા સાહિત્ય-સેવક જેના આદ્યતંત્રી અને સ્થાપક છે તે ગુજરાતમાંથી સામાન્ય સૌજન્ય પણ જ્યારે રજા લે ત્યારે જાણવું કે હવે ગુજરાતી સાહિત્યે માઝા મૂકી છે. અંગત વેરઝેર ગમે તે દિશામાં ગમે તેવું વલણ લે, પણ સાહિત્યનાં પવિત્ર ક્ષેત્રને પોતાનાં ગંદાં માનસથી અપવિત્ર

1 વાર્તારસની દૃષ્ટિએ, વસ્તુની ભાષાની દૃષ્ટિએ તથા વસ્તુગ્રથનની દૃષ્ટિએ પણ અમને આમાં સંકર સિવાય બીજું કશું સૂઝ્યું નથી. જે બીજું સૂઝ્યું છે તેને માટે અમારે ઉપરનું લખાણ કરવું પડ્યું છે.

અને અનાર્ય બનાવનારા પ્રયત્નોને સ્પષ્ટ અવાજે નિન્દવાની દરેક સાહિત્યકારની પહેલી ફરજ છે, એમ માનીને અમે અહીં, ગુજરાતમાં છપાયેલાં એ લખાણ તરફ અમારો વિરોધ જાહેર કરીએ છીએ. બીજું તો અમારાથી શું થાય ? મુનશીજી તો એ વિદ્યામાં પાવરધા છે, પણ અમે નથી; નહીંતર તો બહિષ્કારપિકેટીંગઆદિ હથિયારોનો આશ્રય લઇને અમે ગુજરાતની સાન ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરીએ, પણ એવાં કોઈ હથિયાર વાપરવાની આવડતના અભાવને લીધે માત્ર એટલું કહીએ છીએ (ત્રણે પાર્ટીને) કે આપણાં સાહિત્યને બજારૂ ગાળાગાળીનાં અધમ પ્લેટફોર્મ ઉપર બેસતું અટકાવવાની આપની ઇચ્છા હોય તો કૃપા કરીને હવે આ પ્રકરણને બંધ કરો: નહીંતર, આપ ત્રણે મહાન છો એટલે મહાજન છો, તેથી મહાજનને પંથે જનારા બીજા સામાન્યજનને પણ, હે મહાશયો, આપ આ રોગ જરૂર લાગુ પાડશો.

કૌમુદીનો અરવિન્દઅંક

કૌમુદીએ ડીસેમ્બર અંકને અરવિન્દઅંક બનાવ્યો છે. આવો અંક કાઢવાની બહુ જરૂર હતી અને કૌમુદીએ એ કામ કર્યું છે તે યોગ્ય જ થયું છે. શ્રી અરવિન્દ વિશે સામાન્ય જનસમાજમાં અર્ધીસાચી અર્ધીખોટી એવી ઘણી માન્યતાઓ પ્રચારમાં છે, તેવે પ્રસંગે પ્રમાણભૂત લેખોવાળો આ અંક આવકારદાયક ગણાવો જોઇએ: ખાસ કરીને આ અંકનાં લખાણો કાં તો શ્રી અરવિન્દનાં પોતાનાં છે અથવા આશ્રમના સાધકોનાં છે તેથી. બીજી દૃષ્ટિએ એટલે કે ગ્રાહકોની દૃષ્ટિએ આવા અંકો કદાચ બહુ આવકારપાત્ર નહીં ગણાતા હોય. પણ આપણા પત્રસંચાલકો અવારનવાર આવા અંકો આપતા રહે તો જનવૃત્તિ એની મેળે કેળવાતી જાય અને ઇષ્ટ પરિણામ આવે એમ ધારીએ છીએ તેથી જ આ અંકને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

સંગીતકાવ્યો

પ્રસ્થાનમાં એક અંકો થયા એકબે એકબે સંગીતકાવ્યો તેની સ્વરલિપિ સાથે છાપવાના પ્રથા એના તંત્રીએ સ્વીકારી છે. સંકુચિત થઇ જતી દૃષ્ટિવાળાં આજનાં આપણાં સાહિત્યમાં વિવિધ ક્ષેત્રો જેમ વધુ ખેડાય તેમ સારૂં. આપણાં શિષ્ટ કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રેમાનન્દની દેશીઓ વગેરે તથા નરસિંહરાવ સુધી ચાલુ રહેલી ગરબી આદિ ગીતપ્રકારો સ્વીકારાયા તે ખરૂં; તેમ વળી આપણું રાસસાહિત્ય પણ વિપુલ થતું ચાલ્યું છે એ પણ ખરૂં: પણ જૂનાં કાવ્યસાહિત્યમાં નરસિંહ-મીરાં આદિનાં ભજનકાવ્યોમાં શુદ્ધ ઉસ્તાદી રાગો કેટલીકવાર દેખા દેતા, ઠેઠ દયારામ સુધી દેખા દેતા તે નવાં કાવ્યસાહિત્યમાં તદ્દન દેખાતા બંધ થઈ ગયા. આનું મુખ્ય કારણ તો એજ ગણાય કે આપણા સમાજમાંથી તેમ જ આપણા ગૃહજીવનમાંથી આવાં સંગીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠિત પદવી ગુમાવી દીધી. તેમ વળી નવાં શિક્ષણે સંસ્કૃતપ્રણાલિએ છન્દને હજી કંઇક પણ અગત્ય આપી, પણ આ સંગીત-પ્રધાન રાગોની તો ગણત્રીએ ન કરી તેથી આપણા શિક્ષિત વર્ગમાંથી એનું જ્ઞાન લગભગ

ભૂંસાઈ ગયું. આમ મૂળ જ્ઞાનની જ આવડત નહીં ત્યાં એવાં સાહિત્યસ્વરૂપ ક્યાંથી રચાય?[૨] હજી આજના દિવસ સુધી સામાન્ય શિક્ષિત ભાઈ કે બહેનને પોતાના સ્વરને પારખતાં પણ નથી આવડતું; મોટાં શહેરોમાં જલસા વગેરે વખતે માથું ધૂણાવતાં આવડે છે ખરું.

પણ આ સ્થિતિમાં હવે ધીરેધીરે સુધારો થતો જાય છે. ગ્રામોફોનમાં નાટકીયાં ગાયનો ઉપરાંત હવે શુદ્ધ ઉસ્તાદી ગાયનો ઉતરવા લાગ્યાં છે, અને માણસો એમાં રસ લેતા થયા છે. સીનેમામાં પણ ગાયનનું ધોરણ ચડિયાતું થતું જાય છે તેથી શુદ્ધ ગણાય તેવું સંગીત સામાન્યજનને તેમ જ શિક્ષિતજનને સાંભળવાનું અવારનવાર મળે છે. આ બે સામાજિક તત્ત્વોની સાથે ગાંધીજીએ પ્રાર્થનાઆદિ દ્વારા તથા શાળાઓમાં સંગીત-શિક્ષણ દાખલ કર્યું તેના દ્વારા શુદ્ધ સંગીત ઉપર જે ભાર મૂક્યો તેને પરિણામે આજે આ દિશા તરફ આપણાં મન કંઈક વળ્યાં છે ખરાં. ઉચ્ચ કાવ્યતત્ત્વવાળી કાવ્યરચનાની સાથે અનુરૂપ સંગીત ભળે તો કાવ્ય માનવજીવનમાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવી શકે એમ તજ્જ્ઞોનું માનવું છે. આથી ફરીને પ્રસ્થાનનો આ પ્રયોગ અમે વધાવી લઈએ છીએ.[૩]

અમે આ લખીએ છીએ તેમાં કોઈ પરસ્પરવિરોધ ન જુવે. કોઈને એમ થાય કે જે જમાનો શુદ્ધ અગેય કાવ્યરચનામાં માને છે તે વળી શુદ્ધ સંગીતકાવ્યરચનામાં કેમ માની શકે, તો એને અમારો જવાબ એટલો છે કે કાવ્યસાહિત્યનાં સ્વરૂપો ઘણાં છે, અને સાચા સહૃદય વિવેચકની નજરમાં જેટલું મૂલ્ય સારાં અગેય કાવ્યનું તેટલું જ સારાં ગેય કાવ્યનું અને તેટલું જ સારાં સંગીતકાવ્યનું હોવું જોઈએ. જેમ પ્રકૃતિનાં જૂદાં જૂદાં સૌન્દર્યસ્વરૂપોમાં ઉંચાનીચું કોઈ નથી, પણ સહુ પોતપોતાની કક્ષામાં ઉચ્ચ જ છે, તેમ કાવ્યસાહિત્યનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો પણ પોતપોતાની રીતે ઉત્તમ બની શકે એ સત્ય આપણે સ્વીકારી લેવું જોઈએ.

એટલે અમારી દૃષ્ટિએ જૂદી જૂદી જાતનાં કાવ્યસ્વરૂપો ફાલેફૂલે એજ યોગ્ય છે, એમાંજ કાવ્યસાહિત્યની ખરી સમૃદ્ધિ છે, અને તેથીજ ઊર્મિનાં પાનાંઓમાં અમે બધી જાતનાં કાવ્યસ્વરૂપને આવકાર આપીએ છીએ ('ટાંકની તરડ' જેવાં કાવ્યસ્વરૂપને પણ): અને બનશે તો, એટલે કે કવિઓનો અને સંગીતજ્ઞોનો સહકાર મળશે તો અમે પણ આવાં સંગીતકાવ્યો છાપવામાં ઢીલ નહીં કરીએ એટલું જાહેર કરીએ છીએ.

૨. રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆએ જેમ કાવ્ય માધુર્ય નામે આપણો પહેલો શિષ્ટ કાવ્યસંગ્રહ યોજ્યો હતો, તેમ સંગીતમંજરી નામે એક બીજો સંગીતકાવ્યોનો સંગ્રહ પણ યોજ્યો હતો. આમાં રાગરાગણીમાં રચાયેલાં ગાયનો સંગ્રહાયાં હતાં. એ ઘણાખરાં નાટકનાં ગાયનો હતાં. કહતાં અમારે અહીં જે ભાર મૂકવો છે તે આવાં કાવ્યોની સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ રચના ઉપર.

૩. આપણા નવા કવિઓ પણ જો આ પ્રયોગોને હાથમાં લે તો સફળ થાય એમ રા. સુન્દરમના 'ઊડ ઊડ ગગનની વાટ' વાળું સંગીતકાવ્ય વાંચ્યા પછી, ગાયા પછી અને અનેકોને મોઢે ગવાતું સાંભળ્યા પછી અમે કહી શકીએ છીએ.

સાહિત્યપરિષદ્‌સંમેલન અને મહાગુજરાત

સાહિત્યપરિષદનાં હાલના બંધારણ વિષે તથા કાર્યવાહી વિષે ગુજરાતનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે મતભેદ પ્રવર્તે છે. તેથી એના વિષે લખીને અમારે એક નવો મત પ્રવર્તાવવો નથી. પણ સંમેલનના હાલના સંચાલકોને અમારે એકબે વાતો પૂછવી છે ખરી.

તમે પરિષદને સમસ્ત ગુજરાતમહાગુજરાતની પ્રતિનિધિસંસ્થા બનાવવાની ઇચ્છા રાખો છો અને તેને માટે જૂદાં જૂદાં સ્થળોનાં સાહિત્યમંડળો પરિષદના સભ્ય બની જાય એવો પ્રચાર કરો છો. પણ એ એક પગલાં ઉપરાંત બીજો કશો વિચાર આપ કરો છો ખરા? પરિષદના કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં તમારું ધ્યાન વિશાળદૃષ્ટિ બની શકે છે ખરું? અમને એ બાબતની શંકા આવી છે તેથીજ આ પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ.

થોડા સમય પહેલાં અમુક અભ્યાસક્રમ અને ભાષણમાળાની યોજના પરિષદમંડળે હાથમાં લીધી છે. એમાં મહાગુજરાતનાં કોઈ મથકનું સ્થાન છે? કરાચીનું છે? પરિષદ-સંમેલન ભરાવાનું છે તેના માટે પ્રચારકાર્ય કરવાને ઉપસમિતિઓ નીમીને જૂદાં જુદાં મથકોમાં ભાષણો ઇત્યાદિ અપાવવાનો તમે પ્રબંધ કર્યો છે. એવું પ્રચારકાર્ય તલ ગુજરાતમાંજ જરૂરનું છે? મહાગુજરાતમાં જરૂરનું નથી? જરૂરનું હોય તો ત્યાં પણ એવું કાર્ય થાય એવી ગોઠવણ તમે કેમ કરી નથી? પરિષદની જૂદી જૂદી પત્રિકાઓ તળ ગુજરાતનાંજ છાપાંઓને મોકલાય છે, પણ મહાગુજરાતનાં છાપાંઓને (કરાંચીનાં એક પણ છાપાંને નથી મોકલાણી) નથી મોકલાતી તેનું કારણ શું? સંમેલનની તારીખો જાન્યુઆરીની ૧૩, ૧૪ વગેરે ઠરાવી તેમાં તમે મહાગુજરાતના સાહિત્યસેવકોની અગવડ–સગવડનો ખ્યાલ રાખ્યો હતો? કરાચી, કલકત્તા કે મદ્રાસમાં રહેતો સાહિત્યસેવક આવી રીતે ભરાએલા સંમેલનમાં હાજરી કેવી રીતે આપી શકે?

આ બધાના જે જવાબો અમે કલ્પીએ છીએ તે ઉપરથી અમે તો એટલું જ સમજીએ છીએ કે પરિષદના હાલના સંચાલકોને દીર્ઘદૃષ્ટિ નથી જ. ધમાલ કરીને 'અમે કંઇક કરીએ છીએ' એમ બતાવવા સિવાય કાયમી અસર રહી શકે તેવું પગલું આ સાહિત્યપરિષદે ક્યું લીધું છે?

અમે આટલું આ ટૂંકું પ્રશ્નાત્મક મતદર્શન કરાવ્યું છે તેનું કારણ છે. સંમેલનની તારીખો વળી પાછી બદલવી પડશે, કેમકે જાન્યુઆરીની તારીખો મુલતવી, રહી છે એવું છાપાંમાં જાહેર થઇ ચૂક્યું છે. સો હવે ભવિષ્યમાં જે કાર્યક્રમ ઘડાય તેમાં ઉપરના પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રખાય તો મહાગુજરાતના રહીશોની થોડીક ફરિયાદો શાન્ત થાય.

છેલ્લી માંગણી

ચંદ્રવદન મહેતા

‘લખો, કંઈ નવું લખો, કવિતડાં જરી આટલાં
શકી ન મન માનતું,’ હરઘડી સદા રોકતી:
અને સકળ સૃષ્ટિના વિવિધ રંગ આલેખતી
લઇ કલમ, ને ધરૂં નયન પાંપણે, ને કલા
વિહાર કરવા કરૂં વિનતિ રોજ, ને જેટલા
લખાય, ગિરિગોહ્વરમાં, તરૂ ઘટા તળે વાંચતી
લપાઈ લખ્યું એ બધું; હૃદયથી દઇ સંમતિ
છતાં અમર કાવ્ય માટ શીદ ઝંખતી, તું ઇલા !

“હજી ન ઉછળે ઉરે ઝણઝણી મહાકાવ્યની
ઉરોર્મિ નથી રે ખુટી, ઉણપ તો નથી ભાવની ?
નથી હૃદય તો થયું શ્રમિત તો પછી શું કહે ?
કહે હૃદય તાહરૂં ત્યજી ગયું તને કે તૂટ્યું ?”

કહું ? –હૃદયભગ્ન હું–શકલ એ ય લુંટે ભલી ?
હવે કલમ આટલી કર રહેલ માંગે વળી.

એકલવ્ય

ગણપત ભાવસાર

“કાંઈ નહિં તો...તો કાંઇ નહિ...તમે ના શીખવો છો મને ગુરુ દ્રોણ,
તમ પુત્ર અને પરિવાર સહુનું જાણું હું ના જે પોષણ કરતું કોણ ?
એમની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ તમે નવ ભરશો કોઇદિ ડગલું એક.
ભીલકુમાર હું, વનનો બાળ હું રાજકુમારોની રીતથી અજ્ઞ હું છેક.

કાલ સાંઝે જ્યારે સુરજે પશ્ચિમ આભકનારે મુખ અડાડયું,
ચારે કોરે નાની વાદળીયોને સાવ સોનેરી ઓઢણુ સ્વચ્છ ઓઢાડયું.

તીરધનુષ્યને ખાંધે ભરાવી, શંકિત અંતર, કંપિત ચર્ણ, મેં વાટ
ઝાલી હતી તમ પર્ણકુટીતણી, આવ્યો હતો ગુરુ તમને, એકજ તમને મળવા માટ.
ટોળે મળી મહીં તમને ઘેરી બેઠા હતા પેલા કૌરવ પાંડવ સર્વ;
સૂરજદેવથીયે વધુ તેજ હતું અભિમાન તણું વદને, કોણ ખર્વ
કરશે કોકદિ' એને ? હું તો ગયો સીધો ગુરુ,સહુ મધ્યમાં પાસ તમારી.
ચમકયા'તા તમે, ચમકયા'તા સહુ, નેન સામે લઈ અદ્ભુત આકૃતિ-મારી.
અંતરની અભિલાષ નિવેદી મેં, નેણમહીં કરી જોર ધસી આવ્યુ પાણી;
હૈયામાં આશા નિરાશાની મીઠડી, કડવી, ગંભીર વાણી સુણાણી.
કર જોડી, પગપાસે ઢળી પડયો, પગ તમે લઇ લીધો દૂરે અને એમ
ખોખરા સાદથી આંખ કરી મોટી કીધું, 'ભલા, તને અસ્ત્ર ભણાવીયે કેમ?
ભણવાનું તારા ભાગ્યમહીં નહિં, ભણવું હોય તો ક્ષત્રિય માતાને પેટ
પડશે લેવો ફરી અવતાર,' ગુરુ, અને ભોંઠો પડી ગયો કેવો હું છેક!
સ્મિત કેવાં ફરકયાં'તાં જરી પેલા એકસો-પાંચને, સર્વને સુખ,
કેમ કરીને શકે એ અનુભવી; રાજકુમારો ભીલના બાળનું દુઃખ!
શિર નીચું કરી ચાલ્યો આવ્યો હતો, પાછળ દૃષ્ટિયે નાખવાની મારી ચાલી ન હામ
કાંઇ નહિ..તો..તો..કાંઇ નહિં! તમે..કાંઈ નહિ! મને પાછો કઢાય શું આમ!

ઊંઘ આવે પછી કેમ, જોકે હતી તારા-ગુંથેલી શ્યામળ કોમળ રાત.
કેવો હતો મારા ગાલને, દેહ સમસ્તને ચૂમતો શીતળ વાત!
ઝૂંપડીયે મારી જવાને બદલે, લીધીમેં ઓતરાદી નદી-તીરની વાટ.
નિર્ઝરિણી-નીરે તારા નિહાળતો, રોદન ખાળતો, બેસી રહ્યો સુને ઘાટ
સામી પારે પડી રેતી સુકો સાવ, ને પછી બાવળ બોરડીનું ઘાડું વન,
આ પારે વૃક્ષનાં થડની પાસથી સુણતો તમરાંનું સદા-કણતું મન
ઘૂવડ આ ઝાડથી પેલે ઝાડવે ઉડતાં પાડીને કર્કશ ચીસ,
ઊંઘથી જાગેલ પક્ષીનો ફફડાટ સુણું કદિ, ને અનિમિષ
આભલાને ઉર રાતની આંખો શા તારા જોઇ જોઈ વિતાવી અરધી રાત,
ત્યાં શ્રવણે પડયો દૂરથી શોધતાં માતપિતાતણો વ્યથિત વિહ્વળ સાદ.
માતાએ દોડીને છાતીમહીં ચાંપ્યો, કેવું ધડકતું'તું એનું આખું ય ઉર!
બાપુએ હાથધરી લઈ ઝુંપડીમાંહીં સુવાડયો, ખાળી હું અશ્રુનું પુર
સુઇ રહ્યો જેમ તેમ કરી, મારાં માત-પિતા થોડીવારમાં તો થયાં નિદ્રા-અધીન;
ચિત્તમહીં મમ તોફાન સળગ્યું, "દ્રોણગુરુ, હું કાં આવડો હીન?
ભીલકુમાર હું તેથી ભણી શકું વિદ્યા ન કેમ?
નિશ્ચય જાણતો કાંઇ નો'તું ખરૂં કારણ જે તમને કરવા પ્રેરે એમ.
સત્ય ન કારણ કાંઇ હતું, હતું જે કાંઈ તે એક પેટની પંચાત ભૂંડી,
રાજકુમારો વિના તમ પુત્રને દૂધ મળે નહિ, આંખડીયો દ્રય ઉતરે ઊંડી.

કાંઈ નહિ તો તો..કાંઇ..જો એકસો પાંચને રાખવાને ખુશ, નાખુશ કરવો એક
મારા જેવો પડે ભીલકુમાર તો..કાંઇ..નહિ.., પણ ભુલું ન મારો વિવેક.
તમને જે ઘટે કરવું તે તમે કરવાને છુટા, મારે જે કરવું તે કરૂં હું,
માતપિતા મારૂં ઉતરેલું મુખ દેખીને પૂછશે "કાલ ગયો તો ક્યાં તું"
સાચે સાચું બધું કે'વોનો.." કરતાં કરતાં ધીરેથી સ્વપ્નમહીં સર્યો કાંક.
થાકી પાકી મારી ધીરે ધીરે ગુરુ, ક્યારે મળી ગઇ આંખ!

જાગી ઊઠયો ત્યારે સૂરજદેવનો તડકો ગરમ કરતો અંગ,
ઝુંપડી બ્હાર જોરથી એકબીજાને બોલાવતાં વનવિહંગ.
કરેણ કેસુડે ગુલાબી કેસરી આંખડીયે ભરી જોવાય એટલાં ફૂલ,
માધવી, લીંબુની ગંધ કરે મને, અંતરને મમ મત્ત આકુલ!
સહસા સુજને એમ થયું, "અરે! પક્ષીઓને મીઠાં ગીત કરતાં કોણ શીખાવે?
સહસા સુજને સુઝયું કે ગાતાં એ સૂરજ આવ્યે!
સહસા સુજને એમ થયું જે ઝાડવાં આવડાં ક્યાં થકી ફૂલ ફૂટાવે?
સહસા સુજને સુઝયું કે વર્ષામાં વાદળ, દક્ષિણ વાત વસંતમાં આવ્યે!
સુરજને નવ દીઠો મેં કોઇદિ' પક્ષીને ગાતાં શિખાવતાં ગીત,
પક્ષીઓ સૂરજને જોઈ ગાતાં, સૂરજને અને એમને એવી કો પ્રીત.
સહસા સુજને સુઝયું જે હુંયેય ગુરુને જોઇને શીખીશ ચોસઠવિદ્યા અચૂક,
દ્રોણગુરુ, તમને કેમ જોઉં હું સર્વદા? તેથી આ મૂર્તિ તમારી અનૂપ
ઘડવા બેઠો છું, કાલ પૂરી કરી, એકમને એની સાથે હું સાંધીશ પ્રીત.
ચોસઠવિદ્યાને શીખવાની મને આવડી છે, મને આવડી છે ગુરુ, રીત!"

તાપણું

રમણીક અરાલવાળા

દ્રુતવિલંબિત

કકળતી લઇ આંતરડી ગઇ
અમ વિકાસ અપૂર્ણ રહ્યો લહી,
દિલ વિના દુર સત્ય સનાતને
ગહનિકુંજની માલણમાત હે!

વિકસતી શિશુપુષ્પની પાંખડી
નવ નિહાળી ઠરી તવ આંખડી,
જીવી તહીં લગી નિંદતી ઘાસને
ગઈ, લહી નવ લેશ સુવાસને
અમ અઘોર વિકાસની વાટડી
મહીં મુકી ઉર અમૃત માટલી
વિવશ થૈ અતિ ભસ્મ હૈયે ભરી
પગલીઓ યમ સાથ ઉતાવળી.

અમ અભાગીની એકલતા પ્રતિ
વિપલ સાન્ત્વનની ન મળી હતી,
બધું ય કલ્પી લીધું હતું કિન્તુ આ!
સુચક છેવટની મૃદુમીટમાં.

મુજમહીં વસી એ ચિર સંસ્મૃતિ,
અનુજને ઉર આછીજ આકૃતિ;
હજીય એ સહુ શૈશવમાં રમે,
તવ વિયોગ વ્યથા હજી ના દમે,

રુદન મ્હારૂં નિહાળી કદા રડે.
જનની! હું પણ કેમ શકું ભુલી!
વળગીને ચઢીયો તવ અંગુલી
પુનિત યૌવનમન્દિરની સીડી.

ઘણું ઘણું કરવું ધરવું હતું
તવ પદે, મનનું મનમાં રહ્યું.
જીવનની ઝમતી રસનિર્ઝરી
તવ વિયોગ રણે બળી ખાખ થૈ

અણછીપેલ તૃષા ય છીપી ગઈ,
ઉર બન્ને બસ એકજ રાગ આ!
ઉડી વસું તવ વત્સલ સાથમાં;
પળ પળે પણ થૈ છતી મુંઝવે

સુચક છેવટની મૃદુ મીટ એ.
"ભગિની ભ્રાત વિસરતો રખે!"
શિરધરી ગિરિમેરૂસમી શિલા
ઉડીશ આભ અનંત અપંગ આ!

ગટગટાવીશ ગ્લાનિ તણાં કુંડાં
કૂજીશ કોકિલ હાલરડાં રુડાં.
ચલીગઇ ચખ ચંચલતા ;તદા
નયનમાં રમશે વીજળી છટા,

ગળીગળી શરીરે થતું છો સળી
સ્મરી સ્મરી શિવ સંકટમાં છવી
ધમધમાવી મુકીશ ધરા બધી.
સકલ સૃષ્ટિ સ્મશાન સમી છતાં

નહિ ઝમે કદી અશ્રુનું બુંદ આ!
જીવન—રાગવિરાગનું તાપણું
કરી નપાડીશ, તાપીશ હુંય આ!
[1]અનુજને ઉડતાં કરી ઉડવા.

1 'તપાડીશ' અને 'ઉડવા' બંને ક્રિયાપદોનું કર્મ.

●

"તને—"

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

· પૃથ્વી ·

તને હૃદયને પૂછું મિલનજન્ય ઉત્સાહમાં
ઉઠ્યાં થથડી હાર્દને વિકલ અંગની માધવી
થયેલ નવ પલ્લવી કુસુમ સત્ત્વ સુગંધમાં
"અહો તું!" ઉદગારનું ગીત ભજ્યું સખિ! તે ઘડી;
અનંત પ્રકૃતિ તણી ઠમકતી રહી ઝાંઝરી
દઈ પરમ તાલ ત્યાં લીન ન'તી બની બેલડી? ૬

હતી શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ પીવા તણી
ઉરે, અતલ ઝંખના પૂરણ તો થઇ તે ઘડી;
થયાં કરણ, હસ્ત, નેન, સહુ ગાત્ર આ તૃસને
રહ્યો રસબસે તદા નિતરતોજ સુધાંશુ શો.
ઘડી, ઘડીક એ પછી, વમળમાં રહું આથડી

જરી જગધમાલમાંહી નિરખી ન ત્યાં તો મ્હને
થતી કવણ તૃપ્તિ કે તૃપતિની છ ઝાંખીય શે ? ૧૩

વિશુદ્ધ પ્રણયાકપે વીણુ અનેક ઝીલે છતાં
વસંત થઈ ફેરતું જીવન વાડીયે ને પછી;
ન હિમ, નહિ તાપમાંય મૂરછાય એ તો રહે
લીલુંછમ સદાય તે અમર વેલ શું વાધતું;
ન સત્વ પડછાય જે ઘડીકમાં જતું ઓસરી
જિઘત્સુ જન તો છતાં ક્ષણિક ભૂખ સંતોખતાં,
સૂઝે નવ સૂઝે અને પરમ ભાગ્ય .એને ગણી
પડી, પુનઃ પુનઃ પડી, ભવભૂલામણીમાં ભમી
રહંત મલકાઈ કે 'પ્રણય પાંગર્યો ધન્ય છે.' ૨૨

ઉરે ઉર અડી ન'તો થડથડ્યાં કદી હાર્દ બે
ન'તો કમળ દંડ શો કર ગ્રહી કદી હીંચક્યો
ભવાબ્ધિભરતી પરે. અગર તો જગદુ:ખનાં
નિગૂઢ પર જે ભર્યાં છ વડવાગ્નિ શા અંતરે
પ્રકાશ કદિ પામતાં, ભડભડાટ છો ને ભખું
ચૂસે હૃદય હીરને કુસુમ કોમળી કાયને
કરે, ભસમ તોય તે ખડખડેલ એ માળખાં
પરે સ્મિતની વેલ રૂહે ઉરઉંડાણુ આચ્છાદતી. ૩૦

છતાં પ્રણય એ હતો સકળ જીવની ચેતના
અનંત રૂપ ધારી જે વિલસતો બધે વિશ્વમાં;
તને પ્રકૃતિમાલણુ બકુલ માલતી મંજીનું
પરાગ ભરી શિલ્પમાં, રુપની રેલ મ્હેંકાવવા
સ્હજી. નિટિલપેં ગૂંથી નભ થકી લઇ વાંકડી
કલા ભૃકુટિભંગમાં, થડકતું કર્યું હાર્દ જ્યાં;
સદેહ થથડી ઉઠી પરમ ગીત ધારા તહીં
સુણું ગરજતો તથા મૃદલ કોકિલા કંઠમાં. ૩૮

સદૈવ. સ્ફટિકોપમા. થઇ રહે જલાબ્ધિપ્રિયુ
ધરા–હૃદયરાજ્ઞીને સકળ અંગઅંગે ભીંસી
ઝણી, ઝણી ઝીણું પ્રણય ગીત સુણાવતો,
ઉષા અધઉન્નતસને તિમિરની ધરી ઓઢણી
અધીર થઇને જતી પ્રિતમ સ્હોડ માંહી અને
વિસારી તનભાન ત્યાં વદનનું મદોન્માદિની

ચૂશે ચશચશી મધુ મૃદુલ ભાનમાં જે ભર્યું;
તદા નવવધૂ મુખે સરવ અંગની લાલિમા
ધસે ધસધસાટને અબુધ વિશ્વને સાંપડે
કથા પરમ પ્રેમની રસગીતે રહી નિર્ઝરી.
કહીશ રસરાગપૂર્ણ પ્રણય ધ્વનિ તે સમો
ઝીલાય ક્ષણ જીવને ? જુગ જુગાં તરે યે યતે ?

વદાય સમયે મને ચરમ દૃષ્ટિથી પેખતાં
પર્યશ્રુ તવ પક્ષ્મ અમ્મય ગુલાબની પાંદડી;
અને ગદગદિત કંઠ, ઉરભાવને રોધતી
'જરુર કદિ આવશું' શબ્દમંજરી ખેરવી
નિસ્પંદ થઇને પડે ઉર ઉલ્લાસની ભસ્મમાં.

પછી ક્યમ ન તું કહે વચન પાળવા તે કદી
પધારી ? વિત્યું તેજ ભૂત પછડાટ અંધારના
કરે કડડ તૂટતાંજ નિરર્થથનાં આંગણે.
હતાં ચરણ ચૂમતાં નૂપુર એ સ્વોત્પાદક

અને પરમ નેન જ્યોત પથ દર્શકો માહરાં;
પરંતુ ભળી એ ગયાં અહહ આનંત્યમાં
રહ્યું છ લહી કર્ણ નેન સહુ ગાત્ર વિદીર્ણને
પડી લથડી આથડી તિમિર ઘોર ભર્યા ભર્યા,
કુટિલ જગપંથ મેં પ્રિયતમે ! સ્મારીને તને
નિગીર્ણ થતી કાયને ભટકવું સદા ભાગ્યમાં.

●

સોમનાથ મહાદેવ

સોમાભાઈ ભાવસાર

ખંડેર શું આજ સમુદ્રબારે
મેં સોમનાથ તણું મંદિર રે નિહાળ્યું.
છે જીર્ણ તૂટેલ બધાંય બારણાં
ને બારીઓ સાવ દીસે બખોલો;

સમૃદ્ધિ ને કીર્તિતણાં ઉડામણાં
થયા સમે ભીમ નૃપાલ ભોળો
ગુજરાતમાં, મહમદ ગીઝનીએ
કાબુલથી આવી ચઢાઇ ત્યારે
કીધી. લડયા ક્ષત્રિય સર્વ શૂરા
પરંતુ એ કોઇ પડયા ન પૂરા.
ને મંદિરે સર્વ પુજારીઓ તો
મ્હાદેવના લિંગ પ્રતિ નિહાળી:
ઉચ્છેદશે એ પ્રગટી વિચારી
રે પ્રાર્થને ફોગટ વખ્ત ખોયો.

❖ ❖

મૂર્ખા ભલા આપણ સર્વ કેવા?
રે આપણે ચેતનવંત એવા
જો માનવીમાં પ્રગટયો ન પ્રાણ;
તો શી રીતે પત્થરમાંથી પ્રાણ
પ્રગટી શકે; જે જડ સાવ કેવો?
હલે ચલે ના સ્થિતિચૂસ્ત એવો.
વિચાર્યું 'શેના દિલથી જરી એ!
મર્યા ન કાં બ્હાર જઈ લડીએ!

❖

એ ભૂતની જાગ્રત વર્તમાને
આજે જવા દો! સઘળી કથાને;
અકલ્પ્ય એ કલ્પનમાં ઉતાર્યે
વસ્તુસ્થિતિના ઉકલાઈ જાયે.
બને છ આ જીવનમાં ન એમ!
ખત્તા ખમી, ઠોકર ખૂબ ખાઈ;
ઘડાય છે માનવી સર્વ ભાઇ!
કરોળિયે કીધું'તું જાણું નેમ.
વસ્તુસ્થિતિ ભૂતની એ ઉપસ્થિત
જો આજ થાયે નવી કૈંક તો તો;
એ યોજના સૌ ઘડશોજ લોકો
પ્રત્યક્ષ જેથી ઝટ થાય ઇચ્છિત.
એ ભૂતના ભૂત વિષે મળી જતું
છો સોમનાથ તણું મંદિર જીર્ણ આજ;
આપે નવી જગતને પણ એક વાત,
કે કાંઇયે ના જડવસ્તુથી થતું.

શિવાકાકાની હોટલ

રવીંદ્ર દવે

"શીવાકાકા ! ક્યાં સુધી આ જુના રકાબી પ્યાલા રાખશો ?"

"કેમ ભાઇ, લીધે હજી પાંચ વરસે નથી થયા, અને જુના લાગે છે ?"

"કાકા ! તમારા જેવા કંજુસ માણસ કોઈ ન દીઠા."

આશ્રમની સ્થાપના થઇ ત્યારથી શીવાકાકાએ બાજુના ખેતરના એક ટુકડામાં ચાર જુના વાંસો ઉપર એકાદ બે જુનાં પતરાં ઢોકી નાની સરખી હોટલ ઉભી કરી હતી. અનેક છોકરાઓ આશ્રમમાં ભણતા. સવારે, સાંજે કે બપોરે, જ્યારે જુઓ ત્યારે, શીવાકાકાની હોટલ આગળ બેચાર ફુલના છોડવા વાવી બનાવેલા નાના બગીચામાં, તુટેલી, ફુટેલી એકાદ બે ખુરશી કે પાટલીઓ ઉપર કોઇને કોઇ ગપ્પા મારતું કે ચા પીતું બેઠું જ હોય. પાંસઠ વર્ષની ઉમ્મરે પહોંચેલા શીવરામને બધા છોકરાઓ "શીવાકાકા" કહીનેજ બોલાવતા. શીવરામને પણ એ ઘણું ગમતું. શીવરામે જે દિવસે હોટલ ઉભી કરી તે વખતે પાસે એક વડનો નાનો રોપો પણ નાંખી દીધો હતો. આજે ત્રીસ વર્ષે અનેક વડવાઇઓ વધીવધીને એ કોઈ પ્રચંડ જટાધારી યોગી જેવો કે લાંબી લાંબી કેશવાળી વાળા સિંહ જેવો લાગતો હતો. ઉનાળાના ધોમ ધીખતા તાપમાં શીવાકાકા એની નીચે બે પાટલા ગોઠવી નાની પરબ બેસાડતા. એમની નાની છોકરી મણી પરબને ઘર કરી બેસતી.

રાતે આખા દહાડાની મહેનતથી કંટાળેલા શીવાકાકા ઘડીક પ્રભુ ભજન કરવા એક તારો લઇ બેસતા, ત્યારે આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ ચોપડીઓ મુકીને હોટલ ઉપર દોડી જતા. અને નાનાં ચોગાનમાં ભજનનો ડાયરો જામતો. ભજન પુરું ન થયું હોય ત્યાં તો વિદ્યાર્થીઓ બરાડી ઉઠતા, "શીવાકાકા, આજ તો 'કાચબા કાચબીનુ ભજન સંભળાવો" અને શીવાકાકા એ બધાની મુરાદ પાર પાડતા. એમના બુલંદ અવાજમાં કોઇ મહાન સંગીતશાસ્ત્રી જેવા કેળવાયેલા સૂરો ન હતા. છતાં માણસને વિહ્વળ કરી નાંખે તેટલી મધુરતા એમાં હતી ખરી.

કોઈક કોઇકવાર શીવાકાકા કોઇ મોટા તત્વજ્ઞાનીની માફક મોટી મોટી ફીલસુફી પણ ચર્ચી નાંખતા. જેવું ભજન તેવી તેમની ચર્ચા. વિદ્યાર્થીઓ એમની ચર્ચામાં ઉંડો રસ લેતા.

ગૌરીશંકર આશ્રમનો જુનામાં જુનો વિદ્યાર્થી. હતો. અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી, પોતાની હોંશીયારીથી, ત્યાંના અધિપતિનો માનીતો થઇ પડયો હતો. આશ્રમનું ઘણું

ખરું કામ એના હાથે થતું. ધીરે ધીરે અધિપતિએ એને પોતાનો જમણો હાથ કરી નાખ્યો. આશ્રમના સેક્રેટરી તરીકેનું બધું કામકાજ એના હાથમાં આવી પડયું. પોતાના પદ કરતાં એ પદની જવાબદારીનું ભાન એને વધારે હતું. અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને અનેક ચાલ્યા જતા, પણ એ બધામાં શીવાકાકાના જીવનની ભીનર હંમેશનું સ્થાન મેળવનાર એ ગૌરીશંકરજ હતો. સોળ વર્ષનો હતો અને જ્યારથી આશ્રમમાં આવ્યો ત્યારથી નિયમિત શીવાકાકાની હોટલમાં સવાર અને સાંજ ચા પીવા જતો અને કાંઇક કાંઇકવાર એમની પાસે પણ બેસતો. સમયનાં વ્હેણે બ ન્નેને એકબીજાની સમીપ લાવી મૂક્યા. આશ્રમમાં જુનામાં જુનો હોવાથી ગૌરીશંકર સઘળી વસ્તુઓથી માહિતગાર હતો. ઘણીવાર શીવાકાકા ગૌરીશંકરને પોતાની જુવાનીમાં કરેલા સાહસનો ઇતિહાસ સંભળાવતા, ઘણીવાર ઘરડાં મનને ચિંતામુક્ત કરવા એમની સર્વ મુશ્કેલીઓ તેની આગળ ખુલ્લી મૂકતા. ગૌરીશંકર એ બધું મુંગે મોઢે સાંભળતો.

શીવાકાકા અને ગૌરીશંકર રોજ મળતા. રોજને રોજ બન્નેને કાંઇકનું કાંઇક નવું અને નવું કહેવાનું નીકળેજ. કલાકોના કલાકો સાથે ગાળે તો પણ છુટા પડતાં કંઇક કહેવાનું રહી ગયું હોય તેમ કાકા તેને હાથ પકડી બેસાડતા.

"પણ ભાઇ જરા બેસતો ખરો."

"ના, કાકા, આજે ઘણું મોડુ થઇ ગયું, હવે કાલે." જતાં જતાં વળી ગૌરીશંકર પાછો વળતો. અર્ધોએક કલાક બેસી ગપાટા મારી વદાય થઇ જતો.

"આજે તો મગજ થાકી ગયું, શીવાકાકા એકાદુ ભજન થવા દ્યો તો હળવું થાય." માથું દુખાતું હોય તેમ દબાવતાં દબાવતા ગૌરીશંકરે ડોસાની પાસે બેઠક લેતા કહ્યું.

"એવું તે શું મોટું કામ કર્યું છે કે મન થાકી ગયું ?" ડોસાએ તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું.

"તમે જુઓ છોને કાકા! જતે દહાડે આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતીજ જાય છે. નાનો આશ્રમ તે કેટ ાને સમાવે? ભાઇજી ભાઈ ક્યારનાએ ઝંખી રહ્યા હતા કે આશ્રમનું મકાન બંધાવવું છે. આજથી એની શરૂઆત થઇ છે. એટલે કામનો મોટો ભાર મારા ઉપર આવી પડયો છે" આશ્રમના અધિપતિને બધા ભાઇજી ભાઇ કહેતા.

"ક્યાં બંધાવશે ?" ડોસાની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ સતેજ થઈ

"ક્યાં બંધાવે! હજી જગ્યા નક્કી નથી." કાંઇક છુપાવતો હોય તેવા અવાજે ગૌરીશંકરે ઉત્તર દીધો.

"પણ હેં કાકા! તમને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે ?" વાતને ફેરવવા ગૌરીશંકરે પ્રયત્ન કર્યો.

"જોને ભાઇલા! મણીની મા પાછી થઇ ત્યારે પચાસમું જતું હતું એ વાતને

પણ આજે પંદર વરસ થયા. આ સૂરજ દેવ ઓતરાદા વળશે ત્યારે બરાબર પાંસઠ પૂરાં થશે." મણીની મા યાદ આવતાં ડોસો જરા ગળગળો થઇ ગયો.

"હા, બરાબર યાદ છે. આજ વડની હેઠળ રૂખીકાકીનો ખાટલો પડી રહેતો. અને મરતાં સુધી વડની છાંયે પડી રહ્યાં. પણ એ વાતને ઝાઝાં વરસ થયા લાગે છે."

"અમે અભણ, તમે ભણેલા, તમે ભૂલો પણ અમે ન ભૂલીએ. ઝાઝાં કાંઇ નથી થયાં. આ ઉતરાણે બરાબર પંદર વરસ પૂરાં થશે." ડોસાના અવાજમાં એની અભણતાં મારેનો અહંકાર લાગતો હતો અને ભણેલાજ આ દુનિયામાં મોટી ભૂલો કરે છે એ કથન ઉપર અપૂર્વ શ્રદ્ધાનો ભાર હતો.

"ત્યારે હું જાઉં, મોડું થશે."

"કેમ બેસને, આમ ઉતાવળો કાં થાય છે?"

"ઘણું કામ છે. થોડા નકશા તૈયાર કરવાના છે'"

"નકશા! નકશા? નકશા શાના?"

"નવાં થનારાં મકાનનાં"

દેશોના નકશા ચીતરાય છે એ શીવાકાકાએ ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું અને કોઇવાર છોકરાઓની ચોપડી ઉથલાવતાં નકશા જોયા પણ હતા. પણ મકાનના નકશા દોરાતા હશે એ ગૌરીશંકર પાસેથી તેણે આજેજ જાણ્યું.

"પણ ભજન સંભળાવો તો બેસું" અર્ધો ઉભો થએલો ગૌરીશંકર બેસી ગયો.

"મણી! મારો એકતારો લાવ બેટા" ડોસાનું કહેલું પુરું થાય એ પહેલાં તો એકતારો લાવી મણી ગૌરીશંકરની પડખેજ બેસી ગઇ, અને વર્ષોથી ગાવાને ટેવાએલા ડોસાના ગળામાંથી પડછંદ અવાજ બહાર નીકળી ચારે દિશાએ ફેલાવા લાગ્યો. એક પછી એક ભજન પૂરાં થવા લાગ્યાં. સંધ્યાકાળનું ઝાંખુ અજવાળું ઝાડની ઉંચી ઉંચી ટોચોને વદાયતાલી આપતું લીન થઇ ગયું. અને શાંત તારાઓએ આકાશમાંથી નીચે ધરણી ઉપર આંખમીચામણાં આરંભ્યાં. ગૌરીશંકરનું મન પણ આજે એ તારાઓના પલકારા સમું અસ્થિર હતું. "બસ રાખો કાકા! હવે હું જઇશ." ભજન પૂરાં થતાંજ ગૌરીશંકર ઉઠયો. "બેસને, હજી રાત તો હમણાંજ પડી છે. પણ......આજે આટલી ઠંડી કેમ લાગે છે? મણી! ઉઠ મારો ધાબળો લાવ તો" શરીરને આમળતાં અને મરોડતાં ડોસાએ મોટેથી બગાસું ખાધું. ગરમ કામળો શરીર ઉપર નાંખ્યો.

"તમે પણ કાકા ગાંડા જ છો ને! આવી ગરમીમાં તમને ઠંડી લાગે છે?" ડોસાનાં શરીર ઉપરથી ધાબળો ઝુંટવતા ગૌરીશંકરે ડોસાના હાથ ખેંચ્યા. સ્પર્શમાત્રથી તે ચમકી ઉઠયો. શરીર આખું બળતું હોય તેટલી ગરમી લાગતાં ગૌરીશંકર બાથે બેસી

ગયો. એની આંખો ડોસાના ચહેરા સામે સ્થિર થઇ ગઇ. મોઢામાંથી બ્હાર નીકળવા માગતા શબ્દો અર્ધે આવીનેજ પાછા ફર્યા.

"ગૌરી! હવે તો થાય છે કે મનખા દેહ બહુ ટકયો. પડે તો સારૂં"

"એમ હોય?" માંડમાંડ ગૌરીશંકર બોલ્યો. "હજી મણીના હાથે તમારે મીંઢળ બાંધવાનાં બાકી છે."

"મણીને હાથે? મણી પરણે તો મારા પછી આ હોટલનું શું થાય?" સુતી સુતી મણી બધુ સાંભળી રહી હતી. બધાને પરણવું પડતું હશે એનું ભાન કરાવનાર બાપને ઠપકો દેતી હોય એમ નસ્કોરા ચઢાવી બોલી ઉઠી.

"હા, હા, હું તો આ હોટલ ચલાવીશ, અને સાચવીશ આ જગ્યાને. પણ બાપા! તમે કયાં જવાની વાત કરો છો!"

"બીજે કયા?" જ્યાં બધા જાય છે ત્યાં" આકાશ તરફ આંગળી ચીંધી ડોસો બોલ્યો "ઉપર તારી બાને પાછી અહિં તેડી લાવવા. તું રોજ મને પુછે છે ને મારી બા કયાં છે?"

"તને પણ નાના છોકરા આગળ ગાંડા જ કાઢવા માંડયા છો." ગૌરીશંકર વચમાંજ બોલી ઉઠયા.

"હા, ભાઇ હા, ઘરડાં ગાડાં જ લાગે ને?......પણ......ઓ......રે......કોઇ દહાડો નહિ ને આજે આટલી થંડી કેમ લાગે છે. ? ગૌરી પેલું ગોદડું જરા આ બાજુ કરજે"

ગોદડું ઓઢાડી ગૌરીશંકર ઉભો થયો, અને જવાની તૈયારી કરી.

"બસ! એટલામાં જાય છે? કામ ઘણું હશે ખરૂં ને? હશે. પણ પેલી કીટલીમાં તારે માટે ચા રાખી છે, પીતો જજે." બોલતાં થંડીથી ડોસાના હોઠ કાંપતા હતા. મોઢામાંથી ગરમ ગરમ લુ જેવી વરાળો નીકળતી હતી. ભાંગેલા પ્યાલામાં ન્હાના ઘુંટડા ઉતારી ગૌરીશંકર ચાલવા લાગ્યો. પગ ઉપડતા ન્હોતા, છતાં પરાણે પગલાં દેતો હતો. ગોદડામાં વીંટાઇને પડેલા, બુઢ્ઢાને મૂકીને જતાં આજ જીવ ચાલતો ન્હોતો. રાત્રે પથારીમાં પડયા પડયા એકજ વિચાર તેને શૂળ ભોંકતો હતો.

"બિચારા, કાકા!"

શીવાકાકાને ખાટલે પડે દસેક દિવસ થઇ ગયા હતા. મંદવાડમાં ગૌરીશંકર રોજ આવે છે. બેસે છે, દવાનાં બે ચાર ટીપાં ડોસાનાં ગળામાં રેડી જાય છે. પણ એનાં આવવામાં પ્હેલાં જેટલો ઉત્સાહ નથી રહ્યો. પ્હેલાં જેટલો આનંદ પણ નથી રહ્યો. છતાં ડોસા માટે લાગણીનો ઉભરાટ તો એટલો અને એટલોજ છે.

એક દિવસે સવારનો પ્હો ફાટે એ પહેલાં ખેતરમાં થતી ધમાલથી ડોસાની આંખ ઉઘડી ગઇ છે. કેટલાક ટોપાધારીનું એક ટોળું ખેતરના એક ખુણેથી બીજે ખુણે, આંટા

મારી રહ્યું છે. કેટલાક કલાર્ક જેવા દેખાતા માણસો કાંઇક છાની છાની મંત્રણા ચલાવી રહ્યા છે. ડોસાથી ભાષા સમજાતી નથી છતાં કાનને સાવધ રાખી રહ્યો છે. લાલ પીળા રંગીન વાવટા હાથમાં લઈ, સાહેબ ચીંધે એ દિશામાં કેટલાક મજુરો દોડાદોડ કરી રહ્યા છે. પડતર ખેતરમાં ખીલાઓ ઠોકાઇ ગયા છે. ખડી ચુનાની રંગોળી પુરાઇ રહી છે. કદીએ નહિ જોએલાં એવાં દૃશ્યને જોઇ ડોસો હેબકાઈ ગયો છે. ખાટલામાં મુંગો મુંગો પડીને બધું જોઇ રહ્યો છે.

બે ચાર કલાકની ધમાલ પછી ટોપાવાળા હોટલ તરફ વળે છે. જુની ખુરશીઓ ઉપરથી ખીસામાંથી બગલાની પાંખ જેવા રૂમાલ કાઢી ધૂળ ખંખેરી બેસે છે. મોટા ઘાંટા પાડીને વાતો કરે છે. કોઇકવાર મોટેથી હસે છે. તોરથી અને મીજાસથી નાની નાની નેતરની સોટીઓ બુટ ઉપર પછાડી નકામો અવાજ કરે છે. બીડીનો ધુમાડો ગોળ ગોળ ચકરી ખાતો છેક ડોસાના ખાટલાને વીંટળાવા દોડે છે. બહુ તાપ લાગ્યો હોય એમ ટોપો ઉતારતાં અને પસીનો નથી વળ્યો છતાં પડેલી ટેવ પ્રમાણે મોઢું લુછતો એક જણ બોલ્યો.

"એ...બુઢ્ઢા...ચા હય" આજ સુધી પોતાના માટે નહિ વપરાએલા "બુઢ્ઢા" સંબોધનને સાંભળી શીવાકાકાનું લોહી જરા ગરમ થઇ ગયું. મનમાં જરા માઠું લાગ્યું. એટલાજ રૂવાબથી તેમણે ઉત્તર આપ્યો.

"નહિ હૈ, હમકુ તાવ આવ્યા હૈ." સાહેબો સમજી ગયા એટલે ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું.

"સાબ! અહિં શી ધમાલ હૈ આજ?" શીવાકાકાએ પૂછ્યું.

"માલુમ નહિ હૈ? એ ખેતમેં બોત બડા મકાન હોનેવાલા હૈ. તુમારા એ ઝોંપડા બીચમેં આતા હૈ. ઉઠાના પડેગા. સમજ ગયે બુઢ્ઢે?" બુઢ્ઢો બધું તો ન સમજ્યો. પણ "ઝોંપડા" અને 'ઉઠાના પડેગા બીચમે' એવા તેવા શબ્દો સમજ્યો, અને એ શબ્દો એનાં હૃદય સોંસરવા નીકળી ગયા. એણે શરીર ઉપર મહા કંપ અનુભવ્યો. ઘડપણથી ખખડી ગએલાં શરીર પરનું એક એક રૂંવાડું ટટાર થઇ ગયું. આંખ આગળ ગાઢ અંધાર છવાઇ ગયો. ટોપાવાળાના ગયા પછી આંખો ચોળતાં ડોસાએ ઉંડો નીસાસો મૂકયો. દુનિયા આખી એને ત્યાંથી ધકેલી બ્હાર કાઢી મૂકતી હોય તેમ પેલો અંધકાર આંખ આગળ વધારે અને વધારે ગાઢ થવા લાગ્યો.

"પણ ભાઇજીભાઇ! મારાથી એ કામ નહિ થાય."

"જુઓ ગૌરીશંકર! એવા વેવલા ન થશો, તમને અહિં પૂજવા રાખ્યા છે?"

"જરા વિચારો તો ખરા, ત્રીસ પાંત્રીસ વરસ થયાં, એ ડોસો ત્યાં રહે છે. હવે આજે ઘરડે ઘડપણે હોટલ ઉપાડી કયાં જાય?"

"ક્યાં જાય, એ આશ્રમને જોવાનું નથી. એક આદર્શ આશ્રમ કરતાં એ બીનઉપયોગી હોટલની ઉપયોગિતા તમને વધારે લાગે છે?"

"પણ...ભાઇજી ભાઈ...જ...રા...

"તમને કહીએ તેમ કરો, તમે આશ્રમના ચાકર છો." ગૌરીશંકર આશ્રમનો ચાકર છે એ ખ્યાલ આજ પહેલીજ વાર તેનાં મગજ સાથે અથડાયો. ભાઇજીભાઇ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે આટલા બધા ભયંકર, અને લાગણીશૂન્ય કેમ લાગે છે? એ ગૌરીશંકરને ન સમજાયું.

"હોટલ સહેજ પણ ખુણામાં આવી ગઇ હત, તો તોડવાની જરાએ જરૂર ન્હોતી"

"ભાઇજી ભાઇ! આજ આટલે વર્ષે એ વિચાર આવ્યો. પણ હવે એ ક્યાંજાય?"

"ક્યાં જાય એ તમારે જોવાનું છે.? પારકી ચિંતા બહુ કરશો નહિ. અને છતાં પણ થતી હોય તો તમારે ઘેર રાખજો માથાકૂટ વ્હોરી મનને દુભવશો નહિ. લ્યો આ નોટીસ ચોવીશ કલાકમાં એ ઝુંપડું ત્યાંથી ખસી જવું જોઇએ".

"અને ...નોટીસ.......ન......બજાવું.......તો.......!"

"ન બજાવો તો આદર્શ આશ્રમ તમારે માટે નથી. નવા મકાનના કામને અંગે કાલે હું બ્હારગામ જઇશ. તે પહેલાં ભવિષ્યને વિચારી લેજો"

ભાઇજીભાઇ ગયા. ચાલીસ રૂપૈડીનો પગારદાર એમને જતાં "ભવિષ્ય વિચારી લેજો" ના ભણકારા સાંભળતો સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. નૉટીસનો કાગળીયો ડુચો વાળી હાથમાં લીધો. પગમાં જોર ન્હોતું છતાં હોટલ તરફ મંદ પગલાં ભર્યાં.

દૂરથી ગૌરીશંકરને આવતો જોઇ મણી એની પાસે દોડી ગઇ. "ગૌરીભાઇ! આજ તો બાપુને ઘણું સારૂં છે. પથારીમાં બેઠા બેઠા અત્યાર સુધી પેલા વડલા હારે વાતે કરતા હતા." મુંગો રહેલો ગૌરીશંકર મણીની આંગળી પકડી શીવાકાકાના ખાટલા પાસે ગયો. જીભ વાચા વિસરી ગઈ હોય તેમ શાંત પડી હતી

"ગૌરી! તાવ તો કોણ જાણે ક્યાંએ ચાલ્યો ગયો હોય એટલું શરીર હળવું લાગે છે." ગૌરીશંકર શાંત જ બેઠો.

"પણ ભાઇ! એક વાત જાણી. કે? આશ્રમનું નવું મકાન આ પડતરમાં જ બાંધવાનું છે. કાલેજ પેલા ટોપીવાળા સાહેબો કહેતાં હતાં મારી હોટલનું ઝુંપડું વચમાં આવે છે એટલે પડાવી નાખવાનું છે. શું! સાચું છે?"

"કાકા! હુ બેઠો છું ત્યાં સુધી આ હોટલને કોણ પડાવી નાખવાનું છે? અને પાડશે તો એ શું? આપણે ત્રણે જણાં અહિંથી બીજે ચાલ્યા જઇશું."

"હા, ભાઈ હા, આપણે તો જુગજુગાંતરનાં સંબંધ" પણ......તારી......

નોકરી......ત્યારે હું જઇશ" ગૌરીશંકર વચમાંજ બોલ્યો "લ્યો આ કાગળ ભાઈજી ભાઇ આપતા ગયા છે. નવા મકાનનાં કામસર એ બ્હાર ગામ ગયા છે!"

"વાંચને ભાઇ! બ્હાર ગામથી ભાઇજીભાઇ શું લખે છે?"

"અંહ......મારે આજે ઘણું કામ છે.........ઉતાવળનું છે. આશ્રમમાંથી કોઇ છોકરાને બોલાવીને વંચાવી લેજો ને?" બોલતાં બોલતાં એનો અવાજ ફંફાતો હતો. એક ક્ષણ પણ વધારે ન બેસતાં તરતજ ઉઠીને ચાલતો થયો. ઘેર જઇ બ.રણાં વાસી મોકળે મને થોડું રડી લીધું અને પછી કાગળના એક ટૂકડા ઉપર રાજીનામું ઘડી કાઢ્યું.

ગૌરીશંકરના ગયા પછી શીવાકાકાએ મણીને આશ્રમમાં મોકલી એક વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો.

"આટલો કાગળ વાંચી દે તો ભાઇ."

"કોણે આપ્યો આ કાગળ?" વાંચીને આશ્ચર્ય પામેલા વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું.

"ગૌરીએ. કેમ ભાઈજી ભાઈ શું લખે છે?" ડોસો ખાટલામાં બેઠો થયો.

"કાગળ ન્હોય, આ તો નોટીસ છે. ખેતરમાં આશ્રમનું નવું મકાન બંધાય છે. હોટલનું ઝુંપડું વચમાં આવવાથી તેને પાડી નાંખવાનો તમને કાયદેસર હુકમ કર્યો છે. તે બદલ તમને ત્રીસ રૂપીઆ નુકસાનીના મળશે. કાલે મજુરો આવશે."

ડોસાનું અંગેઅંગ ધ્રૂજી ઉઠયું. આંખમાંથી વેગપૂર્વક પાણી ધસી આવ્યાં.

"ત્રીસ ત્રીસ વરસ થયાં સગા છોકરાનાં કરતાં પણ અધિક આ હોટલને, આ વડલાને, અને આ જગ્યાને રાખ્યાં છે. અને સાચવ્યાં છે. આજ એ બધાને છોડી હું કયાં જાઉં?"

"કાકા! તમારે વળી ચિંતા શી? ઘરડે ઘડપણે? માથે હજાર હાથવાળો બેઠો છે ત્યાં?"

"પાંચ, પાંચ, વરસનાં ગલુડીઆ જેવા છોકરા, આ ભાંગેલા કપ રકાબીનાં ચા પી, પીને જુવાન બોધ થઈ ગયા છે, એ બધાને છોડી ક્યાં જાઉં?"

"મરણ પછી કોણ સાથે આવવાનું છે, કાકા! નાહકનો મોહ કરવો?" કોઇ મહાન ફીરસ્તો ડોસાને આશ્વાસન દેવા ઉતરી આવ્યો હોય તેમ છોકરો બોલતો હતો.

"બસ, ભાઇલા! મનખા દેહ જીવનના અંતે એટલુંજ માગે છે. ઉપરવાળાને ગમ્યુ એ ખરૂં."

છોકરો ચાલ્યો ગયો. ઊંડો આઘાત લાગેલા ડોસાને આજે મરી ગએલી પત્ની અને કાલે જમીનદોસ્ત થનાર ઝુંપડાના અનેક પ્રસંગો સાંભરી આવ્યા. એનાથી મોટેથી ધ્રુસકું નંખાઈ ગયું. પડખે સૂતેલી મણી ગભરાઇને બેઠી થઈ ગઇ.

"બાપા! બાપા! તમને શું થયું? તમે કેમ રડો છો?" કહેતાંજ એની સાથે તે પણ રડવા લાગી.

બે ઊર્મિઓ

કુમારી સુધા દુર્ગાશંકર રાવલ

૧

સમીરને

ઓ સમીર, શાન્ત, સ્નિગ્ધ, સમીર! ત્હારાં મહારાજ્યો, વૃક્ષરાજિઓનાં પર્ણ-ગુચ્છોમાં, ભલેને હોય! ત્હારો વૈભવ, ભલેને સમસ્ત પૃથ્વીના પટપર, સર્વવ્યાપી સત્તાની જેમ વ્યાપક હોય! પણ ત્હારો પ્રભાવ ત્હારાં મહારાજ્યોથી નથી; ત્હારૂં ગૌરવ, ત્હારા વૈભવોથી નથી; ત્હારી મહત્તા, અને ત્હારૂં અજેયત્વ, ત્હારી સર્વભક્ષી સત્તા કે વ્યાપકતાથી નથી; તું સર્વમાન્ય છું, તું સર્વપ્રેય છું, તેનું કારણ જાણે છે? ધરાની ઉછળતી છાતી સમાં અન્નક્ષેત્રો વિષે, તપ્ત સૂર્યથી પરિપકવ થતાં સુવર્ણપર્ણોની સુવર્ણવીણાના તારો પર, ત્હારી અદૃશ્ય આંગળીઓથી વિશ્વના અનાદિ સ્વાતંત્ર્યના સૂર સંભળાવી, સ્વાભિમાન, સ્વસત્તા, સ્વગૌરવ, સ્વશકિત, વિસારી અગણિત વાજીંત્રોના સાજસાથે ઝુકતાં વૃક્ષોનાં અભિનંદનોની ઉપેક્ષા કરી. જ્યારે તું રસમસ્ત બને છે, ત્યારે ત્હારૂં એ દિવ્ય સંગીત, કેવું નિશિતનિપાત ને હૃદયગામી બને છે એ ખબર છે?

કુદરત—અકુદરત બને છે; સૃષ્ટિના અનુલ્લંઘ્ય કાયદા ઉલ્લંઘી પક્ષીના કલરવ શાન્ત બને છે; વિરહિણીની છાતી જેવા જલતરંગોને સાગર પણ શમાવી દે છે; અપરિમિત જલભારથી, લચી રહેલ મેઘમાલાઓ ક્ષણભર વર્ષા વર્ષાવતી નથી. સમજ્યો, ઓ સમીર! શાન્ત સ્નિગ્ધ, સમીર! ત્હારી મહત્તા તો ત્હારા સંગીતમાં છે; ત્હારો વૈભવ, ત્હારી રસમસ્તીમાં છે; તું એવોજ રહીશને? ત્હારા રસવારિધિમાં સ્નાન કરી, બાલકને વૃદ્ધ, યુવકને યુવતી, ત્હારા જેવુંજ અપરિહાર્ય સ્વાતંત્ર્ય સુખ સેવશે.

૨

દ્વૈતમાં અદ્વૈત

દેવ!

તુજ વિનાનું મ્હારૂં ચિત્રપટ ખાલી છે; તુજ વિનાનું મ્હારૂં સરોવર સૂનું છે; મ્હારા મેઘ! એ સુકાં ઝાડો, અને શોષાયેલી સરિતાને પુનર્જીવન દેને, પુનરદેશ અર્પી આલ્હાદિત કરને! મ્હારા અંધારા નભોમંડલમાં ચંદ્ર બની પ્રકાશી રહેને! મ્હારી ગગનગામી મહેચ્છાઓ અને સુવર્ણાદર્શોથી વિભૂષિત મનોમંદિરનો આરાધ્યદેવ બની રહેને! મ્હારી સરમાળામાં સવિતા બની, પુનર્પ્રાણ દેને! મ્હારી અંતસ્સૃષ્ટિનો સૌંદર્યભોગી બની, પુરુષ પ્રકૃતિના યોગનો મીમાંસક બની, રહે ને! મ્હારા ભવોદધિના નાવનો સુકાની બની, દુસ્તર સમુદ્રની પેલે પાર મ્હને લઇ જાને! હું નાવ બનીશ,તું નાવિક થજે. હૃદયેશ, આપણે બેય

જગે તેના દુસ્તર જલધિને તરી જશું. માન સજી મણિધરને મસ્તકે રહેવા કરતાં દુનિયાની નિંદા સ્તુતિનાં વાવાઝોડાં અને વિષ ત્યાગી, મ્હારાં બાળકોનો પિતા બની, સૃષ્ટિના સર્જન હારની ઇચ્છાને અનુમોદન દેતો! જગતના સત્પુરુષોમાં શિરભૂષણ બનવા સદ્વૃત્તિની સમશેર સજી લેતે! પ્રાણ વિનાના મ્હારા પ્રાણપિંજરમાં, પ્રાણ બની, પુરાઈ રહેતે!

મયૂર! કળા તજી જતું રહેતું છે શું? પ્રણયાશ્રુ ઝીલવા નથી દેવાને? પ્રીતમ! ત્હારી ને મ્હારી વચ્ચે સમુદ્રોનાં ને પહાડોનાં અંતર ઉભાં છે. મ્હારા હૃદયનો અસ્ખલિત ઝરો એકેકોથી અવરોધાયો છે. દેવ! તું મ્હારૂં હૃદય જાણે છે? તું ક્યાંથી જાણે? તું તો સતયુગનો છે. કલિયુગમાં જન્મી, ત્હારી જેમ કૃતયુગમાં વિહરનારો કોઇ હશે? મ્હેં તો અવનિમાં કોઇ પુરુષજ જોયો નથી. મ્હેં શું જોયું છે, શું નીરખ્યું છે, શું અવલોક્યું છે, એની કરુણ કથની કહું? બાહ્યાડંબર નીચે સૌંદર્યવિહોણું ક્ષુદ્ર હૃદય; વાણીના માધુર્ય હેઠળ તીક્ષ્ણને કાતીલ છુરી. એવા માનવીને રીઝવવા શું શું જોઇએ? મિષ્ટ વચન અને કામો-ત્તેજક અભિનય; લક્ષ્મી, ને વસ્ત્રાભૂષણનો ઠાઠમાઠ. ક્ષુદ્ર વસ્તુઓથીજ ક્ષુદ્ર પોષાયને? મ્હારી પાસે એ નથી, એટલે એવા પુરુષના સ્નેહના રૂપેરી ઓપથી હું રૂપવંત નથી બની. સમુદ્રસ્નાનના અભાવે પલ્વલમાં સ્નાન નહિજ કરૂં.

વ્હાલા! ત્હારા દેહના રૂપ કરતાં ત્હારૂં હૃદય રૂપાળું છે. ત્હારા શરીરનું સૌષ્ઠવ, ત્હારી ઉભવાની છટા, ત્હારા વાળનો વાંક, ને ત્હારા સ્કંધની વિશાળતા; ત્હારી બુદ્ધિનો પ્રભાવ ને ત્હારી વાતનો વિનય, બધાને-સ્ત્રી-પુરુષ સર્વેને, ત્હારા તરફ આકર્ષે છે. ત્હારા વિચારોનું ઔદાર્ય ત્હારૂં પવિત્ર આચરણ, મ્હને ત્હારાં ચરણોમાં ભક્તિમાત્ર અર્પે છે:

ત્હારા શિવાય મ્હારૂં અન્ય કોઇ નથી. હા છે, ઠીક યાદ આવ્યું. એક હું ને બીજું મ્હારૂં હૃદય. ત્હારૂં ઉન્નત હૃદય મ્હારા હૃદયનું સન્માન નહિ કરે, તો હું અને મ્હારૂં હૃદય, સૃષ્ટિમાં વિહરીશું. અમને કોઈ નહિ સન્માને, નહિ સમજે, તો અવનીનાં સન્માનની ઉપેક્ષા કરી, ગગનમાં વિહરીશું. ત્યાં અગણિત આત્માઓ અમ્હારાં સન્માન કરશે. નહિતો-અનન્ત કાલ પછી આ દેહો નહિ હોય ત્યારે, સહરાની સૂકી સિકતામાં પ્રજ્વલતાં બે પ્રણયી હૃદયો, પાતાલ ભેદી સત્યના સૂરથી દિગંત ડોલાવી, સમાજના ભયંકર અન્યાય અને ભયંકર વિનાશકતાથી પર બની, પ્રેમ, શૌર્ય અને શ્રદ્ધાના અણઉકલ્યા પાઠ ઉકેલશે; આજ નહિ, તો અનંત કોટિ યુગો પછી, ત્હારાં ને મ્હારાં હૃદયો પાછાં મળશે; ને જાણ્યે અજાણ્યે એક-બીજાનાં આશ્વાસન ઝીલશે, રડશે, રડાવશે અને ખાલી થઈ જશે. પછી અગાધ આત્મા-મ્બુધિમાં મળી જઈ, અનંત શાન્તિ સુખસેવશે.

ત્યાં જીવનકલહ ને કુટુંબકલેશ નહિ હોય; ત્યાં માનવોના સંકુચિત સમૂહ ને જ્ઞાતિસંસ્થાઓ નહિ હોય; ત્યાં સમાજની ઝણઝણતી ઝંઝીરો ને લોહશૃંખલાઓ નહિ હોય; ત્યાં સ્ત્રીપુરુષના ભેદ ને જાતિમર્યાદા નહિ હોય; ત્યાં આશા, નિરાશા ને સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વો નહિ હોય; ત્યાં તો **દ્વૈતનું અદ્વૈત** હશે; ત્યાં દ્વંદ્વોના સમાસ હશે. ત્યાં દેવ, પ્રાણેશ્વર, હૃદયેશ, વ્હાલા, બે હૃદયો જુદાં નહિ રહી શકે.

●

માનવતા અને પુષ્પ

સંક્રમ

જીવન અને પુષ્પ બન્ને કેટલાં ગૂઢ અને સૌન્દર્યયુક્ત છે? પુષ્પો જીવન શા માટે આનંદિત અને ઉન્નત બનાવે છે! વનસ્પતિ જીવનને, જીવજંતુને આપણે સર્વને,–સમગ્ર માનવજાતને પુષ્પ એટલે શું? એ આપણને શું અર્પે છે, શું સન્દેશ પાઠવે છે!

વહેલાં સવારમાં ઊઠતાં દૃષ્ટિને બહાર ફેંકતાં આપણી સમક્ષ આસમાની રંગનું ગુલાબી વાદળયુક્ત આકાશ, ક્વચિત્ ખડકમય ટેકરીઓ, ક્વચિત્ ભૂરાં નીલજલથી ભરપૂર સમુદ્ર અને ચોમાસામાં સુન્દર લીલા ઘાસથી છવાયેલું અગર શિયાળામાં સુક્કુ ભૂમિપૃષ્ઠ જેના પર મનુષ્યો રહે છે, અને જીવનનાં ઉલ્લાસ ભોગવતા હસે છે, મ્હાલે છે, અને છેવટે સ્વપ્નસૃષ્ટિની માફક અદૃશ્ય થઇ જાય છે એ સર્વ દૃશ્યમાન થાય છે. ક્વચિત વૃક્ષોની ઘટામાં મધુર કિલકિલાટ કરતું, મન મુગ્ધ કરતું, સંગીત ગાતું પક્ષી અગર આકર્ષક પુષ્પ પર ચળકાટ મારતું જતું નજરે પડે છે. સંગીતના મીઠાં સૂરથી વાતાવરણને મંત્રમુગ્ધ કરનાર પક્ષી, આગિયો, પુષ્પ અને મનુષ્યો વચ્ચે કેવો સમ્બન્ધ છે? આ સર્વ જીવનવૃક્ષની ઉચ્ચતમ શાખા ઉપર જાણે ઊગતાં હોય એમ લાગે છે.

પુષ્પો એ છોડના બાલકો, પક્ષીઓ અને પતંગિયાના ક્રીડાસખ અને મનુષ્યોને પ્રેરણાનું ઝરણું છે. સર્જનહારની સૃષ્ટિના બીજા પ્રાણીઓ આ પુષ્પની રસવૃત્તિ વિષયક અગર તો સૃષ્ટિના મોટા વિભાગના જીવનની સુખકર બાજુ પ્રત્યે અનભિજ્ઞતા વા મૂઢતા કેમ દાખવતાં હશે! એ પશુઓ રોપાઓને ચગદી નાખતાં ચાલે છે અને જે સુકુમાર હાથ તેમને પોષી રહ્યો છે તેનો વિનાશ કરે છે. પશુ જીવનમાં એક સુન્દર સુગંધિત પુષ્પ ગુલાબને સ્થાન નથી, કારણ કે કોઇપણ અભોજ્ય વસ્તુ પશુઓનાં મનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી.

પણ જે વનસ્પતિ પર સુન્દર કુસુમો ખીલે છે તેને પુષ્પ એટલે શું? પુષ્પિત રોપાઓ આ પૃથ્વી પર હજારો વર્ષો પછી ઊગવા માંડ્યા છે. એ પહેલાં પુષ્પવિહીન રંગબેરંગી વૃક્ષો, લતાઓ મહાવિસ્તારમાં ઊગતાં અને હજુ પણ જીવનનાં અસ્તિત્વ માટે યુદ્ધ કરતાં અને એજ દશામાં સંયુક્ત થતાં થતાં તેમની સંતતિને અર્થે મહામોલું જીવન ચાલુ રાખતાં જાય છે અને છેવટે અનન્તતા સુધી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવતાં અજાયબ રીતે ઉત્પન્ન થતાં જાય છે. એ લતા અને વૃક્ષોની માફક મનુષ્યજીવન પણ અતુલ અને અભિન્ન છે. આત્મજતન–સંરક્ષણ બાદ જાતિસંરક્ષણ–એજ જીવનનો મહામંત્ર છે.

વ્યક્તિત્વના યોગે પુષ્પો સર્જાય છે. ખરેખર તે અન્તરની સ્વાભાવિક ગૂઢ પ્રવૃત્તિ છે જે વનસ્પતિને પોતાની જાતને જીવનના મહામૂલ ભોગનું સમર્પણ કરાવીને, બુઝાવીને,

ભાવિ વનસ્પતિ તરીકે જીવવામાં ભાગ ભજવે છે. કેટલાક રોપાઓ ગતઋતુમાં એકત્રિત કરેલી પોતાની શક્તિ પુષ્પોના પ્રકટનમાં વાપરે છે, અને છેવટે શક્તિનો હ્રાસ થતાં મૃત્યુ પામે છે; પરન્તુ લાંબા કાળ ટકનારાં વૃક્ષો ઋતુ અનુસાર તાલબદ્ધ નિયમથી પુષ્પિત થાય છે, પોતાને માટે જીવે છે અને જગતને પણ જીવનથી વધાવે છે. સત્વહીન થએલ વનસ્પતિ લતા પણ પોતાનો લોભ ભુલી જઇ પુષ્પોત્પાદન અર્થે પોતાના દેહનો ભોગ અર્પે છે.

પુષ્પો એક પ્રખર ગાઢ જીવન જીવે છે પણ તે ટૂંકુ અને મધુર હોય છે. પહેલાં પરાગનો પ્રાદુર્ભાવ ત્યારપછી હવામાં તેનું ગમન. કાં તો પરાગ સ્વતંત્ર રીતે વહન કરે છે. અગર પતંગિયા તેને લઇ જાય છે. પોતાના શયનખંડમાં પ્રિયતમની સોત્કંઠ રાહ જોતી વ્હાલીને મળવા જતા પ્રેમીને લઇ જતા સુન્દર વિમાન જેવાં, અમૃતના આસ્વાદનથી ઉત્તેજિત બનેલાં, અજાણ્યે પોતાના શરીર સાથે પરાગ લઇ જતાં આ પતંગિયાં છે અને ખીલતાં દરેક કુસુમના દિનપ્રતિદિન આ નાટક ભજવાયા જ કરે છે.

પુષ્પો અને પતંગિયા બન્ને અન્યોન્યનાં રસાસ્વાદ અને રૂચિ માટે પોતાના શરીરને અનુકુલ બનાવી પરસ્પર સહાય કરે છે. તેઓ અન્યોન્યાશ્રિત છે અને એક સાથે જ ઉદ્‌ભિન્ન-વિસ્તૃત થએલ છે.

ધોળાં પુષ્પો માત્ર રાત્રિના પંતગિયાને-સુન્દર વર્ણો, માર્ગદર્શક ચિહ્નો, ગુપ્ત રસમાળ પુષ્પની સુવાસ;-આ સર્વની રચના અનિચ્છિત પતંગિયાને અટકાવવા અને માત્ર ગ્રાહ્ય પતંગિયાને આમંત્રવા અને આકર્ષવા માટે છે. ખરેખર, પ્રેમી પુષ્પ-કુમારીઓની આવી અદ્‌ભૂત હજારો રીતો છે. પુષ્પો એ ખરેખર પ્રેમ અને સમર્પણનાં અત્યુત્તમ આવિષ્કરણ છે.

ક્ષુધાતુર દષ્ટિ અને અમાનુષિક વૃત્તિવાળા આપણેપુષ્પોને સંતોષવૃત્તિથી જોઈએ છીએ કારણકે ભાવિ બીજ અને ફળના તે પુરોગામી છે. આવતી મીજબાનીના વિચારથી તે ખાઉધરાને આનંદ આપે છે. મનુષ્ય પોતાના જીવનની જરૂરિયાત માટે બગીચામાં ફળઝાડ રોપે છે અને ખેતરોમાં વાવે છે. ઉત્તમ બીજની પસંદગીમાં તે ધાત્રિનો ભાગ ભજવે છે.

એકવાર પાશવવૃત્તિ સંતોષાયા પછી ક્ષુધાતુર આત્માની રસવિધાયકવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે.

વળી પુષ્પો એ ફોરમનો કુવારો છે. એ ફુલડાંની અપ્રતિમ ફોરમ શ્વાસમાં-જીવનમાં ભરો અને થોડાક વખત માટે જીવનની બધી ઉપાધિઓ તમે ભુલી જશો. કાલ, સ્થલ અને વસ્તુ તથાત્વ ભુલી જાવ, અને માત્ર કલ્પનામાં અદશ્ય થઇ ગયેલ સૃષ્ટિના સુન્દર ઉદ્યાનમાં વિહરો. પુષ્પની પાંખડીઓને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી તોળતાં અને તેના પર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાના થર ચ્હડાવતાં તેમની ફોરમ અખંડ અને અવિરત રહેશે. અને તેમાંથી સુગંધિ અર્કનો જે પ્રભવ થાય છે તે ખરેખર પુષ્પની ઉપયોગિતા દાખવે છે.

પુષ્પો જુદી જુદી જાતનાં સુંદર રંગયુક્ત અને મનોરંજક આકૃતિવાળાં હોય છે. વૃક્ષ અગર લતા પર કળી તરીકે અગર સર્વાંગ ખીલેલ અવસ્થામાં કેટલાં સુંદર અને હૃદયઆકર્ષક તે દેખાય છે! વર્ણની રશ્મિ, વિષમ-ગહન કૃતિઓ, અહીંતહીં મેઘધનુષ્યનાં રંગોનું મિશ્રણ-કેવાં સુંદર પુષ્પો! તેમના રંગ અને આકાર તેમને ધારણ કરનારનાં દેહને લાલિત્ય આપે છે. ઉદ્યાનને સુશોભિત બનાવે છે. અને ઓરડામાં પડેલાં કુંડા અને ફૂલદાનીમાંથી રમ્ય સ્વર્ગીય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરીને આપણાં કંટાળી ગયેલાં, કર્કશ થઈ ગયેલાં જ્ઞાનતંતુને કેટલો આહ્લાદ અને કેટલી શાંતિ અર્પે છે!

પુષ્પોનું મોહજનક અનુકરણ બાહોશ હસ્તદ્વારા ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. શાખા, દિવાલ, અને સ્તંભ પરનાં કૃત્રિમ પુષ્પો તેમનાં ક્ષણભંગુર સૌન્દર્યને અમરત્વ અર્પતો પ્રયાસ છે. ચિત્રકાર અને શિલ્પી બન્ને રૂપ અને રંગની ગુણવિશિષ્ટ આકૃતિદ્વારા પીંછી અને ટાંકણાંથી આદર્શોનું સર્જન કરે છે. સૂક્ષ્મ ભાવને સ્થૂલ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે અને એ રીતે શુભ સૌન્દર્યની સૃષ્ટિ-કલ્પના પોતાની ઉચ્ચતમ શક્તિદ્વારા વ્યક્ત કરે છે.

પ્રેમી બાગવાન નવીનવી અજાયબી ઉત્પન્ન કરે છે. તે પુષ્પોને વાત્સલ્યભાવથી ચાહે છે, પોષે છે, ઉછેરે છે અને જગતના પ્રસંગોની જરાપણ પરવા કરતો નથી. પુષ્પો ચુંટાતાં ચગદાઇ જતાં તેના હૃદયને ખરેખર આઘાત થાય છે. એને મન પુષ્પ એક સૌન્દર્યની વસ્તુ-Thing of Beauty-અને સર્વકાલીન આનંદની વસ્તુ છે. ભિન્ન ભિન્ન રંગના અને આકૃતિના પુષ્પોથી બાગને સુશોભિત બનાવવામાં તેનો નાનો સરખો હિસ્સો નથી, પરંતુ બાગમાં વિહરનાર, બેસનાર અને વિચારનારના આત્માને પુષ્પો અવર્ણનીય આનંદ અર્પે છે.

પ્રકૃતિની બાલ્યાવસ્થા-અણખીલેલ કળી-અને યુવાવસ્થા-સર્વાંગવિકસિત અવસ્થા-વસંતના આગમનના તે સંદેશક છે. પણ અફસોસ! માનવજીવનની બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થા-વસંત-લાંબો વખત રહેનારી-વર્ષની વસંત બે માસ સુધી ચાલુ રહેવાની પણ પુષ્પોની વસંત માત્ર થોડાક પ્રહરો જ રહેવાની. પુષ્પો એટલાં બધાં સુંદર છે અને છતાં તેઓ પોતાની મહત્તાથી તદ્દન અનભિજ્ઞ હોય છે. પતંગિયાને મળવા એટલાં બધાં આતુર હોય છે કે મંદ મંદ પવનની લહરીમાં આમનેમ ડોલી રહ્યાં હોય છે. સવારમાં સુર્યોદય થતાં ખીલે છે, સૂર્યાસ્ત થતાં બીડાય છે. માત્ર પોતાનાં સાનિધ્યથી ઠંડા અતિસિક્ત વાતાવરણને આનંદિત બનાવે છે, અને વિશુદ્ધિ, ગૂઢતા અને સૌન્દર્યના સંજ્ઞાદ્વારા વિચારદર્શક હોય એમ લાગે છે.

નશ્વર જીવન ત્યાગતાં શું તેને શોક ઉત્પન્ન થાય છે ? અગર તો જીવકાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા શું તે ભાવનાયુક્ત છે અને ઈશ્વરે સર્વવસ્તુ માટે સર્જાયેલ અંતિમ વિનાશને શું તે આધીન થાય છે, એટલે કે જે ભૂમિમાંથી તે ઉત્પન્ન થયું તેમાં શું વિલીન થાય છે ! વનસ્પતિમાં પરિભ્રમણ કરતા ક્ષારોની સાથે મિશ્રિત બની જીવનનાં સ્પંદનથી યુક્ત થઇ, ફરીથી સુંદર સ્મિત કરતા અને મૃત્યુને તુચ્છકારી કાઢતા નવા પુષ્પ રૂપે ફરીથી શું તે પ્રગટશે ? એ કોણ જાણી શકે, કોણ કહી શકે ? ભૌતિક અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયથી યુક્ત માનવી જીવનનાં મહાન વિસ્તીર્ણ ગૂઢ ભેદોને ઉકેલવા કેવી રીતે સમર્થ બની શકે ?

મસ્ત બાલકોની માફક પુષ્પોને હમનાં નાચતાં જોઇ કવિ જીવનમાં જે કાંઇ પ્રિય સુકુમાર વિશુદ્ધ અને મનોરંજક હોય છે તેની સાથે તેમને સરખાવે છે. તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ આલેખે છે અને મહત્તર પુષ્પવાટિકામાં પુષ્પોના વિચાર વિચારે છે.

કવિવર ટાગોર પુષ્પો વિષે તેમના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે.

(1) "The jasmine's lisping of love to the sun is her flowers."

(૧) સૂર્યપ્રતિ જસમાઇનના પ્રેમની અવ્યક્ત અને મૂક વાણી પુષ્પો છે.

(2) The first flower that blossomed on this earth was an invitation to the unborn song.

(૨) પૃથ્વી પર પ્રથમ ખીલેલ પુષ્પ એ અજન્મવાએલ ગીતને આમંત્રણ હતું.

(3) God waits to win back his own flowers as gifts from man's hands.

(૩) મનુષ્યના હસ્તમાંથી તેના પોતાના પુષ્પનો ઉપાયન તરીકે ફરીથી સ્વીકારવા ઇશ્વર રાહ જુએ છે.

(4) There was a tiny flower among thorns and I cried, "The world's hope is not lost."

(૪) કંટકમાં એક સુન્દર નાનું પુષ્પ હતું અને હું બોલી ઉઠ્યો, "જગત હજુ જીવશે, જગતની આશા નષ્ટ થઇ નથી."

વિદેહી આત્માના સંસર્ગમાં માનનારને પુષ્પ એ પોતાના પ્રિયજન માટે ઉત્તમ અર્ઘ્ય છે. તેના વિચારોનું, ભાવનાનું, પ્રેમનું અને નિરભિમાનનુ માત્ર એકજ પ્રતિક પુષ્પ છે. તેને મન પુષ્પ એ તેના આત્માનો પુનર્જન્મ અને આત્મસંન્યાસનું પ્રતિક છે.

આવી રીતે જીવનવૃક્ષની ઉચ્ચતમ શાખાઓનાં ચાર રહેવાથી મનુષ્ય, પક્ષી,

પતંગિયાં અને પુષ્પ સત્યના દૃશ્ય રૂપ, આનંદ અને સૌન્દર્યની ઉપલબ્ધિ માટે સંસર્ગમાં રહે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં મનુષ્ય પુષ્પ પ્રત્યે બેપરવાઈથી અગર સ્વામિત્વના વિચારથી કેમ વર્તી શકે ? કુદરતના સુશોભિત, ગૂઢ, પ્રેમી આત્મનનાં પ્રતિરૂપ પુષ્પો સત્ય-તત્ત્વની શોધમાં ખરેખર આપણા સહચર છે.

●

"નિગૂઢ સ્વર્ગ"

ભાસ્કર વ્હોરા

- પૃથ્વી -

૧.

અનંત સુખ વૈભવો પ્રણયની ગીતા ગૂંજતું,
ઉમંગ, અભિલાષને ઉરસ્વતંત્રતા અર્પતું,
પ્રમત્ત કરીને સદા સુર સુધા પીવા પ્રેરતું,
વિનાશ નહિ જ્યાં દીસે અમરતા શીરે ઢોળતું
સુખી જીવન સ્વર્ગનું મનુજને છતાં ના ગમ્યું.

૨.

ગમ્યું દુઃખદ રાનમાં તરફડી તૃષા છીપતું,
છીપાય નહિ ને પીવા વિમલ સ્રોતને શોધતું,
ઉરે ક્ષણિક આશને ક્ષણ નિરાશમાં ગૂંથતું,
અશાંત ઉકળાટને જીવનની ગૂંચો છેદતું,
મીંચેલ નયને નવા નગન સ્વાર્થને પોષતું,
ભવિષ્ય ભૂત શાન્તિની વિષમ ભ્રાન્તિમાં મંથતું,
અનેક યુગ મૃત્યુ ને જીવન ચક્રમાં ફેંકતું,
રૂડું જીવન પૃથ્વીનું.

૩.

પ્રયત્ન પુરુષાર્થથી, વિરહ, મૃત્યુને જન્મમાં,
સ્મૃતિ, જીવન વિસ્મૃતિ, કલહ, પ્રેમને મોહમાં,
પ્રહાર વિધિના ઝીલી, પ્રગતિ પન્થમાં માનવી,
એકેક ડગલું મૂકે, મનુજ-ધર્મને સાચવી,
પછી નિગૂઢ સ્વર્ગના સુખ પ્રલોભનો શે ગમે ?

મારવાડી લોકગીતો

રમણિકલાલ કીશનલાલ મહેતા

હવે એક પીપલીનું ગીત જોઇશું:

બાય ચલ્યા છા ભઁવરજી પીપલી જી,
હોં જી ઢોલા હો ગયી ઘેર ઘુમેર.
બૈઠાં કી રૂત ચાલ્યા ચાકરી જી,
ઓજી મ્હૈંારી સાસ સપૂતી રા પૂત
મતના સિધારો પૂરબ કી ચાકરી જી. ૧

બ્યાય ચલ્યા છા ભઁવરજી ગોરડી જી.
હોં જી ઢોલા હો ગઈ જોધ જુવાન;
ખિલસણકી રૂત ચાલ્યા ચાકરી જી,
ઓજી મ્હારી લાલ નણંદ રા વો બીર
મતના સિધારો પૂરબ કી ચાકરી જી. ૨

કુંણ થારા ઘુડલા નિવસજી કસ દિયા જી,
હોં જી ઢોલા કુંણ થનિ કસ દિયા જીણ;
કુણ્યા જી રા હુકમા ચાલ્યા ચાકરી જી;
ઓ જી મ્હારે હીવડે રા જીવડા
મતના સિધારો પૂરબ કી ચાકરી જી. ૩

ભાઉ બીરે ઘુડલા ગોરી! કસ દિયા જી;
હો એ ગોરી! સાથીડા કસ દિયા જીણ;
બાપાજી રા હુકમા ચાલ્યા ચાકરી જી. ૪

રોક રૂપૈયો ભૈંવરજી મે બણૈં જી,
હોં જી ઢોલા! બણુ જાઉંપીલી-પીલી મ્હોર;
ભીડ પડે જદ ભંવર જી! બરત લ્યો જી,
ઓજી મ્હારી સેજાં રા સિણગાર!
પિયાજી! પ્યારી ને સાગે લે ચલો જી. ૫

કદે ન લ્યાયા ભંવર જી! સીરણી જી,
હાં જી, ઢોલા! કદે ન કરી મનુવાર
કદે ન પૂછી મનડે રી બારતા જી,
ઓ જી મ્હારા લાલ નણદ રા વો વીર!
થાં બિન ગોરી ને પલક ન આવડે જી. ૬

કદે ન લ્યાયા ભંવરજી! સૂતલી, જી,
હાં જી ઢોલા! કદે બી બુણી નહીં ખાટ;
કદેય ન સૂત્યા રલમિલ સેજ મેં જી,
ઓ જી પિયા જી! અબ ઘર આઓ
થારી પ્યારી ઉડી કે મહેલ મેં જી. ૭

થારે બાબા જી ને ચાએ ભંવરજી! ધન ઘણો જી
હાં જી ઢોલા! કપડે રી લોભણ થારી માય;
સેજાં રી લોભણ ઉડીકે ગોરડી જી,
થારી ગોરી ઉડાવે કાગ;
અબ ઘર આઓ જી કમાઈ થારી નોકરી જી. ૮

અબ કે તો લ્યાવાં ગોરી! સીરણી એ,
હાં એ ગોરી! અબ કરસ્યાં મનુવાર;
ઘર આય પૂછાં મનડે રી બારતા જી. ૯

અબ કે લ્યાવાં ગોરી સૂતલી જી,
હાં એ ગોરી! આય બુણાંગા ખાટ;
પછે સોસ્યાં રલમિલ થારી સેજ મેં જી. ૧૦

ચરખો તો લે દ્યૂં ભંવર જી રાંગલોજી,
હાં જી ઢોલા! રૂપીડો લાલ ગુલાબ:
તકવો તો લે દ્યૂં જી ભંવર જી! બિજલ સાર કો જી
ઓ જી મ્હારી જોડી રા ભરતાર,
પૂણી મંગાદ્યૂં જી કે બીકાનેર કી જી. ૧૧

મ્હોર-મ્હોર કી કાતૂં ભંવર જી! કૂકડી જી,
હાં જી ઢોલા! રોક રૂપૈએ હો તાર;
મૈં કાતૂં થે બૈઠા બિણજ ક્યો જી,
ઓ જી મ્હારા લાલ નણંદ રા વો વીર!
જલ્દી ઘર આઓ પ્યારીને પલક ન આવડે જી. ૧૨

ગોરી રી કમાઇ ખાસી રાંડિયા રે!
હાં એ ગોરી! કે ગાંધી કે મણિયારઃ
મ્હેં છા બેટા સાહૂકાર કા જી,
એ જી મ્હારી ઘણી એ પિયારી નાર!
ગોરી રી કુમાઇ સે પૂરા ના પડે જી. ૧૩

સાંવણુ ખેતી ભંવર જી! થે કરી જે,
હાં જી ઢોલા! ભાદુડે કર્યો જી નીનાણુઃ
સીટાં રી રુત છાયા ભંવર જી! પરદેશ મેં જી;
ઓ જી મારા ઘણાં કમાઉ ઉમરાવ,
થારી પિયારી ને પલક ન આવડે જી. ૧૪

ઉજડ ખેડા ભંવર જી ફેર બસે જી,
હાં જી ઢોલા! નિરધન કે ધન હોય;
જોબન ગયે પછે કના બાવડે જી,
ઓ જી થાને લિખૂં બારમ્બાર,
જલ્દી ઘર આઓ જી ક થારી ધણ એકલી જી. ૧૫

જોબન સદા ન ભંવર જી! થિર રહે જી,
હાં જી ઢોલા! ફિરતી-થિરતી છાંય;
પુલ કા તો બાયા જી ક મોતી નીપજે જી!
ઓ જી થારી પ્યારી જી જોવે બાટ.
જલ્દી પધારો દેશ મેં જી. ૧૬

ભવાર્થઃ સ્ત્રી કહે છેઃ હે પતિ! ત્હમે પીપળો વાવ્યો હતો. હે પ્રાણનાથ! હવે તો તે ખૂબ ફૂલ્યો-ફાલ્યો છેઃ તે ખૂબ ઘાટી છાયાવાળો થયો છે. જ્યારે એની છાયા હેઠળ બેસવાની ઋતુ આવી, ત્યારે ત્હમે પરદેશમાં ચાલ્યા. હે મ્હારી સુપુત્રવતી સાસુના પુત્ર! કમાવાને સારુ ત્હમે પૂર્વમાં ન જાઓ. ૧.

ત્હમે જે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું છે તે યૌવનમદમાં મસ્ત બનેલી છે. જ્યારે વિલાસની ઋતુ આવી ત્યારે ત્હમે કમાવાને ચાલ્યા. હે મ્હારી પ્રિય નણદલના વીર! કમાવાને સારુ ત્હમે પૂર્વમાં ન જાઓ. ૨.

હે મ્હારા નાથ! ત્હમારા અશ્વ કોણે કસી દીધો? કોણે એના પર જીન મૂક્યું? અને કોની આજ્ઞાથી ત્હમે પરદેશમાં સીધાવો છો! હે મ્હારા હૃદયના જીવ! ત્હમે કમાવાને માટે પૂર્વમાં ન જાઓ. ૩.

પતિએ ઉત્તર આપ્યો: મ્હોટા ભાઇએ ઘોડો કસી દીધો અને મ્હારા સાથીઓએ એના પર જીન મૂક્યું. પિતાજીની આજ્ઞાથી હું કમાવાને માટે જાઉં છું. ૪.

સ્ત્રી કહે છે: હે નાથ! હું ત્હમારે માટે રૂપિયા બની જઇશ. હું ત્હમારે સારૂ પીળી પીળી મ્હોર બની જઇશ. હે પ્રાણધન! જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગમાં લેજો. હે મ્હારી સેજના શૃંગાર! પ્રિયતમ! ત્હમારી પ્રિયતમાને પણ સાથે લઇ જાઓ. ૫.

પત્નીની વાત ન સાંભળતા પતિ પરદેશ ચાલ્યો જાય છે. સ્ત્રી, પતિને પરદેશમાં પત્ર પાઠવે છે:

હે સ્વામી! ત્હમે કોઇ દિવસ મીઠાઈ ન લાવ્યા કે ન મ્હને સ્નેહપૂર્વક ખવડાવી. ત્હમે મ્હારા હૈયાની વાત પણ કદિ ન પૂછી. હે મ્હારી પ્રિય નણદલના વીર! ત્હમારા વિના ત્હમારી ગોરીને એક ક્ષણ પણ ચેન નથી પડતું. ૬.

ત્હમે ન તો કોઇ દિવસ સુતલી લાવ્યા, કે ન તો ત્હમે ખાટલો ભર્યો. નથી કોઇ દિવસ આપણે બંને હળીમળી સાથે શય્યા પર સુતાં. હે પ્રિયતમ! હવે ઘેર આવો. ત્હમારી પ્યારી મહેલમાં ત્હમારી પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. ૭.

ત્હમારા પિતાજીને તો બહુ ધન જોઇએ છે. અને હે નાથ! ત્હમારી માતા નો કપડાંની લોભીયણ છે. સેજની લોભીયણ ત્હમારી ગોરી પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. ત્હમને બોલાવી લાવવાને માટે ગોરી કાગડા ઉડાડે છે. ત્હમારી ચાકરીથી તો હું થાકી. ત્હમે ઘેર આવો. ૮.

પતિ પ્રત્યુત્તર પાઠવે છે: હે ગોરી! હવેની વખતે હું મીઠાઇ લાવીશ અને સ્નેહપૂર્વક ત્હને ખવરાવીશ. ઘેર આવીને ત્હારા મનની વાત પણ પૂછીશ.—૯.

હવેની વખતે સુતળી પણ લાવીશ: ખાટલો પણ ભરીશ અને પછી આપણે બંને હળીમળીને સુખપૂર્વક સાથે સુઇશું. ૧૦.

પત્ની પત્ર લખે છે: હે પ્રિયતમ! હે મ્હારા ભરયૌવન પૂર્ણ સ્વામી! આપણે એક સુંદર ચરખો, એક રંગીન ખાટલી અને મજબૂત લોખંડની ત્રાક ખરીદીશું અને બીકાનેરથી પુણીઓ મંગાવીશું. ૧૧.

હે પતિ! હું મંડાર મહોરની કોકડીઓ ઉતારીશ—કાંતીશ. અને રૂપિયાના મૂલ્યના તાર. હું કાંતીશ અને ત્હમે વણજો. આપણે એ ધંધો કરીશું. હે મ્હારી પ્રિય નણદલના વીર! જલદીથી ઘેર આવો. ક્ષણ ભરને માટે પણ મ્હને ચેન નથી પડતું. ૧૨.

પતિ ઉત્તર લખે છેઃ- ઓની કમાઈ તો કોઇ નામર્દ પુરુષ ખાય અથવા તો કોઇ અત્તર વેચનાર અગર તો કોઇ મણિયાર. હું તો સાહુકારનો દીકરો છું. હે પ્રિયે! ઓની કમાઈથી કામ નથી નભતું. ૧૩.

સ્ત્રી લખે છેઃ શ્રાવણમાં ત્હમે ખેતી કરી હતી; અને ભાદ્રપદમાં ત્હમે વાવણી કરી હતી. જ્યારે ધાન ખાવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ત્હમે પરદેશમાં છો. હે મ્હારા ઘણા કમાઉ રાજ્જી! હવે ઘેર આવો! ત્હમારી પ્યારીને પળભર પણ ચેન નથી પડતું. ૧૪.

હે પતિ! ઉજ્જડ ગામ ફરીથી વસે છે. નિર્ધનને ધન પણ મળે છેઃ પરંતુ ગયેલું યૌવન ફરીથી નથી આવતું. હે મ્હારા પ્રાણધાર! હું ત્હમને વારંવાર લખું છું કે જલ્દી આવો. ત્હમારી પ્રિયતમા એકલી છે. ૧૫.

હે પતિ! યૌવન સદાયે સ્થિર નથી રહેતું. એ તો વાદળની છાયા જેવું છે. સમયે વાવેલાં મોતી નીપજે છેઃ હે પતિ! હું ત્હમારી પ્રતીક્ષા કરી રહી છું. હવે જલ્દીથી ઘેર પધારો. ૧૬.

આ ગીતમાં વિરહિણી ઓનો પોકાર અત્યંત માર્મિક છે. આ ગીત વાંચીને એવો કયો પરદેશી યુવક હશે કે જે પોતાની વિયોગિની પત્ની તરફ નહીં આકર્ષાય? આ ગીતમાં વિરહિણીના અન્તઃસ્તલનો પ્રેમ ઝળકાઇ જાય છે. તે પોતાના પતિને લખે છે કે "આવો, હું ચરખો કાંતીને-ત્હમે કપડું વણીને: એમ જીવનનિર્વાહ કરી લઇશું: પરંતુ ત્હમે પરદેશમાં ન રહો." કેટલી સુંદર ભાવના!

હવે એક બીજું ગીત જોઇશું:

મધુબન રો એ આંબો મૌરિયો, એ તો પસર્યો એ સારી મારવાડ
સહેલ્યાં એ આંબો મૌરિયો ૧

બાહૂ રિમઝિમ મડલાં સે ઊતરી બાહૂ કર સોલા સિણગાર;
સાસૂજી પૂછયા એ બહૂ થારે ગૈણો એ મ્હાંને પૈરિ દિખાવ:
સહેલ્યાં એ૦ ૨

સાસૂ ગહણા નૈં કે પૂછો, ગહણા ઓ મ્હારો પરિવારઃ
મ્હારા સુસરો ગઢ કા રાજવી સાસુજી મ્હારી રતન ભંડારઃ
સહેલ્યાં એ ૩

મ્હારો જેઠજી બાજૂબંદ બાંકડા, જિઠાણી મ્હારી બાજૂબંદ કી લૂંબ
મ્હારો દેવર ચુડલો દાંત કો, દેરાની મ્હારી ચુડલા રી મજીઠ:
સહેલ્યાં એ૦ ૪

મ્હારા કંવરજી ઘર રો ચાંદણો કુલબહૂ એ દિવલે રી જોત
મ્હારી ધીયજ હાથરી મૂંદડી, જંવાઈ મ્હારો ચમેલ્યાં રો ફૂલ:
સહેલ્યાં એ૦ ૫

મ્હારી નણદ કસૂંભલ કાંચલી, નણદોઈ ગજ મોત્યાંરો હાર:
મ્હારા સાયબ સિર કો સેવરો, સાયબાણી મ્હેં તો સેજાંરા સિણગાર:
સહેલ્યાં એ૦ ૬

મ્હેં તો વાયા જીબહૂજી થારે બોલ નૈ, લડાયો મ્હારો સો પરિવાર:
મ્હેં તો વાયા જી સાસૂજી થારી કૂખ નૈ, થે તો જાયા અર્જુન ભીમ:
સહેલ્યાં એ૦ ૭

મ્હેં તો વાયા જી બાઇજી થારી ગોદ નૈ, થે ખિલાયા લિછમણ રામ
સહેલ્યાં એ આંબો મૌરિયો. ૮

ભાવાર્થ: મધુવનમાં આંબો મોર્યો છે, અહા! એનો સમસ્ત મારવાડમાં ફેલાઈ રહ્યો છે. હે સખિયો! આંબાને મ્હોર આવ્યો છે

વહૂ સોળે શણગાર સજીને રુમઝુમ કરતી મહેલમાંથી ઉતરી. સાસુએ પૂછ્યું હે વહુ! ત્હારી પાસે કયાં કયાં આભૂષણ છે? પહેરીને મને બતાવ તો ખરી! ૨

વહુએ કહ્યું: હે સાસુજી! મ્હારા આભૂષણોની વાત શું પૂછો છો? મ્હારા આભૂષણ તો સમસ્ત પરિવાર છે. મ્હારા સસરાજી ઘરના રાજા છે અને સાસુજી રત્નોનો ભંડાર. ૩

મ્હારા જેઠ તો બાજુબંધ છે અને જેઠાણી બાજુબંધની ઝુમણી. મ્હારા દિયર મ્હારી હાથી દાંતની ચુડી છે, અને દેરાણી એની મહદ. ૪

મ્હારો પુત્ર ઘરનો ચન્દ્ર છે અને પુત્રવધૂ દીપકની જ્યોત. મ્હારી કન્યા હાથી દાંતની વીંટી છે, અને મ્હારો જમાઈ ચમેલીનું ફૂલ છે. ૫

મ્હારી નણંદ કસુંબલ કાંચળી છે અને નણદોઇ ગજમુકતાઓનો હાર: મ્હારા સ્વામી મ્હારા માથાનો મુગટ છે અને હું એમની શય્યાનો શૃંગાર છું. ૬

આ સાંભળીને સાસુએ કહ્યું: વહુ! હું તો ત્હારા બોલ પર વારી જાઉં છું. તેં મ્હારા સમસ્ત પરિવારને સુખી કર્યો. વહુએ કહ્યું. હે સાસુજી! હું તો તમારી કૂખ પર વારી જાઉં છું: તમે તો અર્જુન અને ભીમ જેવા પ્રતાપી પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યા છે. ૭

અને હે નણંદ! હું તમારી ગોદ પર વારી જાઉં છું. તમે તો રામ અને લક્ષ્મણ જેવા ભાઇઓને ગોદમાં રમાડ્યા છે. ૮

ઉપરના ગીતમાં માસુએ વહુના રીતિપુરત વ્યવહાર અને મધુર ભાષણની જે પ્રશંસા કરી છે તે કાંઇ ઓછી મહત્વની નથી. વહુ એ પરિવારને સ્નેહબંધનમાં બાંધવાને સારૂ છે અને નહીં કે ફાટફુટ પડાવવા માટે. જેમ આજકાલ બને છે તેમ.

મેઘદૂતની માફક એક કુર્જાંદુતનું ગીત સાંભળો. કુર્જાં એક પ્રકારની નાની ચકલી થાય છે અને તે મારવાડમાં જાણીતી મનાય છે.

તૂં છે યે કુર્જાં ભાયલી, તૂં છે ધરમ કી ભેણ,
એક સંદેશો યે બાઇ મ્હારી લે ઉડા, યે મ્હારી રાજ;
કુર્જાં મ્હારા પીવ મિલા દે યે.

બીં લશકરિયે ને જાય કહિયે કયૂ પરણી થે મોય?
પરણ પિરાછિત કયૂં લિયો યે જી રહ્યાં કયૂં ન અનખ કુંવાર.
કુંવારી ને બર તો ઘણાં છા જી.
ઊડી કુર્જાં ઢલતી માંઝલ રાત,
દિનડો ઉગાયો મારૂજી રા દેશ મેં જી મ્હાંકારાજ.

બેઠયા પના મારૂ તખત બિછાય,
કાગદ રાલ્યા ભંવર જી કી ગોદ મેં જી મ્હાકારાંજ.
આવો યે કુર્જાં બૈઠો મ્હારે પાસ,
કુણાં જી રી ભેજી અઠે આઇ જી મ્હાંકારાજ.
થારી ધણ રી ભેજી અઠે આઈ જી,
થારી ધણ કા કાગદ નાથ–ભંવરથે બાંચ લેવો
મ્હાંકારાજ!

અન્ન બિના રહ્યો યે ન જાય,
દૂધ દહ્યાં કા થારી ધણ ખણ લિયા જી મ્હાંકારાજ.
બિંદલી તો સરબ સુહાગ,
કાજલ ટીકી કો થારી ધણ ખણ લિયો જી મ્હાંકારાજ.
સોયા બિના રહ્યો યે ન જાય,
હિંગલૂ ઢોલ્યા કો થારી ધણ ખણ લિયો જી મ્હાકારાજ.
ચુનડી કો સરબ સુહાગ,
ગોટ મિસરૂ કો થારી ધણ ખણ લિયો જી મ્હાકારાજ.
આજ ઉણમણા હો રયાજી, રહ્યો કે સંદેશો આય,
કે ચિત આયો થારો દેસડો જી કે ચિત આયા માઇ બાપ
ભાયેલા દિલગીરી કયૂં લાયાજી?

ના ચિત આયો મ્હારો દેસડો જી, ના ચિત આયા માઇ બાપ
ભાયેલા મ્હાને ગોરી ચિત આઇ જી.
ઓ હયો સાથીડા થારો સાથ,
ઓ હયો રાજાજી થારી નોકરી જી.
ભાયેલા મ્હેં તો દેસ સિધારસ્યાં જી.
ઝટસી ઘુડલા કસ લિયાજી, કરલી ઘોડે પર જીન,
કરવા મ્હાને વેગ પુગાદ્યો જી,
દાતણ કરો કુવા બાવડીજી મલમલ કરો અસનાન
ભૅંવર થૅંાને બેગ પુગાદ્યોજી.

ભાવાર્થ: *એક વિરહિણી સ્ત્રી કુર્ઝાં નામની ચકલીને કહે છેઃ હે કુર્ઝાં! તું મ્હારી પ્રિય સખી છે. તું મ્હારી ધર્મની બ્હેન છે. હે બ્હેન! મ્હારો આ સંદેશો લઇને તું ઉડી જા અને મ્હારા પ્રિયતમનો મ્હને ભેટો કરાવી આપ.*

એ લસકરીઆને જઇને કહેજે કે ત્હમે મ્હને શા માટે પરણ્યા હતા? ત્હમે કુંવારા જ કેમ ન રહી ગયા? મ્હને કુંવારીને તો ઘણાએ વર મળી આવત.

અધરાત થતાં કુર્ઝાં ઉડી અને દિવસ થતાં–થતાંમાં તે પ્રિયતમના દેશમાં પહોંચી ગઇ.

પતિ તખ્ત બિછાવીને બેઠો હતો. કુર્ઝાંએ એની ગોદમાં સ્ત્રીનો પત્ર નાંખ્યો. પતિએ કહ્યુંઃ કુર્ઝાં! આવ, મ્હારી પાસે બેસ. કોની મોકલી તું અહીં આવી છે? કુર્ઝાંએ કહ્યુંઃ ત્હમારી સ્ત્રીએ મ્હને અહીં મોકલી છેઃ એનો પત્ર હું લાવી છું. એ વાંચો.

ત્હમારી સ્ત્રીની સ્થિતિ તો એવી છે કે જીવવાને સારૂ બિચારીને અન્ન તો ખાવું પડે છે; પરંતુ એણે દહીં દૂધ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ચિહ્ન ચાંદલો તો એણે રહેવા દીધો છે પરંતુ કાજળની ટીલી ન કરવાની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. સુતા વિના તો ન રહી શકાય; પરંતુ એણે પલંગ પર ન સુવાનું પણ લીધું છે. સુહાગ ચિહ્ન ચુંદડી તો કેમ છાંડી શકાય? પરંતુ ગોટ કિનારીવાળા મશરૂના વસ્રો ન પહેરવાની એણે બાધા રાખી છે.

કુર્ઝાંના મુખે પોતાની પ્રિયતમાનો સંદેશો સાંભળીને પતિ ઉદાસ બન્યો. એના સાથીઓ પૂછે છેઃ આજે આમ ઉદાસ શાથી જણાઓ છો? શી બીના છે! શું ક્યાંયથી કોઇ સંદેશો આવ્યો છે? કે દેશ યાદ આવ્યો છે? કે મા બાપ સાંભર્યાં છે? હે મિત્ર! મુખ પર ઉદાસી શાથી છાઇ રહી છે?

પતિ કહે છે. હે મિત્ર! મ્હને દેશ પણ નથી સાંભર્યો; નથી માતપિતાનું સ્મરણ થયું. મ્હને મ્હારી પત્ની યાદ આવી છે.

હે સાથીઓ! હું ત્હમારો સાથ છોડું. હ્યો રાજાજી! હું ત્હમારી નોકરી મૂકી દઉં છું. હું તો મ્હારા દેશમાં જાઉં છું.

ઝટપટ ઘોડો કરીને એના પર જીન માંડ્યું; અને ઘોડાને કહ્યું, હે ઘોડા! મ્હને જલ્દી પહોંચાડી દે. ઘોડાએ કહ્યું: હે સ્વામી! કુવા પર દાતણ કરી લો. વાવમાં ખૂબ ચોળીને નાહ્ય હ્યોઃ હું જલ્દીથી પહોંચાડી દઇશ.[1]

[1] મૂળ સંપાદક: રામનરેશ ત્રિપાઠી

પ્રિયમિત્ર ?

દુર્ગાપ્રસાદ શિવશંકર શુકલ

(વસંતતિલકા વૃત્ત)

ચાહે વિશુદ્ધ રજ તો સરિતા તટે જઇ, (જે)
મૂકી સ્વકીય પરિધાન કુલે સુહૃત્! તું,
ઊર્મિભર્યાં પયપ્રવાહ મહીં કુદી જા,
ને માર ડૂબકી નહિ વિફલત્વ પામે ૧

છે મિત્ર! એક કવિતા–સરિતા જગે આ,
ને ઊર્મિઓ કવયિતા તણી ભાવનાઓ.
મૂકે મમત્વપરિધાન જનો હઠીલા,
નિઃશઙ્ક ઇશપદપઙ્કજને નિહાળે. ૨

પાણીઘાટે

"સરોદ"

જોજે સખિ! ઠમકતાં નવ વારિ ઢોળ!
એ નેહનાં જલતણાં નથી કાંઇ મૂલ?
રે! નૈનનાં ગગનથી ચપલા ન વીંજ!
જો ઢોળ્યું તેં ઘટતણું સઘળું જ નીર!

વૈદિક સરસ્વતી—ખોવાયેલી નદી ?

અંબાલાલ પુરાણી

૭

૫ ૪૩ ૧૧ માં અત્રિ ઋષિ વિશ્વદેવોને આવાહન કરે છે. તેમાં સરસ્વતી વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

" જ્યોતિર્મય સ્વર્લોકથી, મહાન પર્વતમાંથી આરંભીને સરસ્વતી અમારા યજ્ઞ પ્રત્યે આવો; (જ્યોતિર્મય સ્વર્લોકના મહાન શૈલમાંથી નીકળી સરસ્વતી અમારા યજ્ઞ પ્રત્યે આવો" એવો અર્થ પણ થઇ શકે.) અમારાં આવ્હાનને શ્રવણ કરનારી તે દેવી અમારી આનંદદાયી, નિર્મળ ઋચાને (વાચાને) આનંદપૂર્વક શ્રવણ કરો.

આ ઋચામાં ઘૃતાચી સિવાયનાં બધાં પદોનો અર્થ સાયણાચાર્ય પ્રમાણે સ્વીકાર્યો છે: અને તે છતાં, બુદ્ધિની નિર્મલતા જોડેનો તથા વાચા જોડેનો સરસ્વતીનો સંબંધ સ્પષ્ટ જણાય છે. *જ્યોતિર્મય એટલે જ્ઞાનજ્યોતિર્મય; સ્વર્લોક એટલે મનોમયભૂમિકાના ઉચ્ચતર*ે પર્વતો એટલે ઉચ્ચતમ શિખરોવાળો મનોમયભૂમિકાનો પ્રદેશ. સ્વર્લોકના ઉચ્ચતમ શિખરો પરથી પ્રેરણાદાયી સરસ્વતીનો પ્રવાહ આવે છે—એમ વક્તવ્ય છે.

૬ ૪૯ ૭ માં ઋજીશ્વ ઋષિ વિશ્વદેવોને સંબોધે છે તેમાં સરસ્વતીને પાવીરવી—"વિશુદ્ધિ કરનારી" અને વીરપત્નિ—વીરપત્નિ કહીને તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ધિયંધાત્—હે સરસ્વતી ! તું અમારી બુદ્ધિને—ધિને—ધારણ કર." સ્નાન કરવાની સગવડ-આપે એ સ્થૂલ અર્થમાં સરસ્વતીને 'પવિત્ર કરનારી' કહેવામાં આવી હોય એવો અર્થ ઘટાવીએ તો પણ એવી સ્થૂલ નદી 'બુદ્ધિને' કેવી રીતે "ધારણ કરી" શકે ! એટલે સરસ્વતીનો માનસ વ્યાપારો જોડેનો સંબંધ અહિં ઉક્ત છે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

મંડળ ૬ નું ૬૧ મું ભક્ત ભરદ્વાજ ઋષિ સરસ્વતીને સંબોધે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૬ ૬૧ ૧ "યજ્ઞ કરનાર વધ્રિઅશ્વને સરસ્વતીએ વેગપૂર્વક ઋણમુક્ત કરનારના દિવોદાસ (નામનો પુત્ર) આપ્યો: સરસ્વતીએ અનેક સ્વાર્થપરાયણ (યજ્ઞદાન કરનાર વિરોધી) પણિઓનો વિનાશ કર્યો. આ સર્વે, હે સરસ્વતી ! તારાં સમર્થ વરદાનો છે."

૫.૪૩.૧૧. आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वति यजता गंतु यज्ञम् ।
हवं देवि जुजुषाणा घृताची शग्मानो वाचमुशती शृणोतु ॥

પણિ એટલે અવચેતનાના સ્તરમાંથી સત્યને પ્રગટ થવામાં બાધા કરનાર-અવિદ્યાશક્તિઓ. માનવ પાસેથી આ પણિઓ ગાયોને-જ્ઞાનરશ્મિઓને-ચોરી જાય છે અને માનવને રાત્રિના અંધકારમાં નાંખી દે છે.

૬ ૬૧ ૨ ઊર્મિઓના સમર્થ વેગ વડે સરસ્વતી પર્વતોનાં શિખરોને બિસની-કમળતંતુની (?)-પેઠે (સહેલાઇથી) તોડી નાંખે છે, અતિ દૂર (માનવથી પર) આવી રહેલ સૌનું ઉલ્લંઘન કરનાર સરસ્વતીની અમે સ્તુતિ વડે અને મનની ધારણા વડે અમારાં રક્ષણ માટે ઉપાસના કરીએ છીએ."

૬ ૬૧ ૩. "હે સરસ્વતી! દેવોની નિંદા કરનારાઓનો વિનાશ કર, સર્વ રૂપોનું નિર્માણ કરનાર, માયાવી, બૃસયના (વૃત્રના?) પરિવારનો પણ ધ્વંસ કર; હે સંપત્તિવાન અને ઐશ્વર્યશાલિની સરસ્વતી! તું માનવોને પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરાવે છે,-તેમને (દુશ્મનોને) માટે તું વિષ ઝર."

૬ ૬૧ ૪. "(આધ્યાત્મિક) સંપત્તિઓ વડે ઐશ્વર્યશાલી, બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનાર દેવી, સરસ્વતી અમારી રક્ષા કરો."

૬ ૬૧ ૫. "વૃત્રની સાથેના સંગ્રામમાં જેમ ઇન્દ્રની, તેમ પોતાની સંપત્તિના વિનાશનો ભય ઉપસ્થિત થતાં જે યજમાન તારી સ્તુતિ કરે છે (તેનું તું રક્ષણ કર)"

૬ ૬૧ ૬. "હે સરસ્વતી દેવી! વિપુલ ઐશ્વર્યવાળી! અમારી સંપત્તિનું રક્ષણ કર, પોષણ કરનાર પુષન્ દેવની પેઠે અમને વરણીય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવ."

---

૬ ૬૧ ૧. इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्र्यश्वाय दाशुषे ।
या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥

૬.૬૧.૨. इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।
पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥

પારાવત શબ્દના અર્થના સ્પષ્ટીકરણ માટે જુવો પરિશિષ્ટ (અ).

૬.૬૧.૩. सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।
उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥

૬.૬૧.૪. प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती धीनामवित्र्यवतु ॥

૬.૬૧.૫ यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥

૬.૬૧.૬. त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सनिम् ॥

૬ ૬૧ ૭ "હિરણ્યમય માર્ગવાળી, ઘોર, વૃત્રનો પરાજય કરનાર, સુવિખ્યાત સરસ્વતી અમારી સ્તુતિની કામના કરો–સ્તુતિ વડે પ્રસન્ન થાઓ."

વૃત્ર એટલે અવિદ્યાની સર્વાચ્છાદક શક્તિઃ સત્યના સ્રોતોની સ્વતંત્ર ગતિને–તેના પ્રવાહને, રોકનાર આસુરિક શક્તિ, માનવની ચેતનામાં સત્યના જે પ્રવાહો થા તો સત્ય પ્રેરણાઓના જે સ્રોતો જાગે છે તેમને આ વૃત્ર અટકાવે છે. સામાન્યતઃ આ વૃત્રનો વધ કરવાનું કાર્ય મનોમય ચેતનાના સ્વામી ઇન્દ્રનું છે. મનોમય જ્ઞાનજ્યોતિ અને વિચારોની વિદ્યુતના સ્વામી મરુતો ઇન્દ્રના સાથીઓ છે. સરસ્વતી પણ પ્રેરણાશક્તિ હોઇ વૃત્રનો વિનાશ કરવાનું કામ તે સાધી શકે એ સમજી શકાય તેવું છે.

૬ ૬૧ ૮. ૬ ૬૧ ૯ "જેનું અનંત અને અકુટિલ સામર્થ્ય, જેનો મહાસાગર જેવો અદમ્ય, સર્વગામી પ્રવાહ ગર્જના કરતો (આગળ) વધે છે તે સરસ્વતી દેવી અમને દ્વેષીઓથી પાર ઉતારો, તથા સત્યથી પૂર્ણ ભગિનીઓ (સહગામી સ્રોતો) ઉષાની પેઠે સૂર્યને પ્રગટ કરે છે."

૬ ૬૧ ૧૦ "પ્રિયમાં પણ પ્રિયતમ એવી, સુસેવિતા સરસ્વતી, તેની સાત ભગિનીઓ સહિત, સ્તુતિને યોગ્ય થાઓ."

૬ ૬૧ ૧૧ "વિશાળ પાર્થિવ લોકને તથા અંતરીક્ષ લોકને પોતાની જ્યોતિનાં કિરણોથી પરિપ્લાવિત કરતી સરસ્વતી, નિંદકોથી અમારું રક્ષણ કરો."

૬ ૬૧ ૧૨ "ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહેલ સપ્તધાતુ અને પંચપ્રકારના જીવોનું સંવર્ધન કરતી સરસ્વતી, પ્રત્યેક સંપત્તિ માટે યજનીય છે."

૬ ૬૧ ૧૩ "ચેતનવાન થયેલ યજમાનની સ્તુતિવડે, પોતાની વિશિષ્ટ જ્યોતિ કિરણાવલી સહિત સરસ્વતી, વધારે સરલતાથી સચેતન થાય છે;–અન્ય વેગવતી સરિતાઓમાં તે સૌથી વધારે વેગવાન –જળપીન–છે, રથની પેઠે ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરવા માટે અનેક ગુણોથી યુક્ત તે ઉત્પન્ન થયેલી છે.

૬.૬૧.૭. उतास्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः। वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिं ॥

૬.૬૧.૮. यस्या अनंतो अह्रुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥

૬.૬૧.૯. सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसृरन्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥

૬.૬૧.૧૦. उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥

૬.૬૧.૧૧. आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अंतरिक्षं । सरस्वती निदस्पातु ॥

૬.૬૧.૧૨. त्रिषधस्था सप्तधातुः पंचजाता वर्धयंती । वाजे वाजे हव्या भूत् ॥१२॥

૬.૬૧.૧૩. प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।
रथ इव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥१३॥

૬ ૬૧ ૧૪ "હે સરસ્વતી ! વરણીય સંપત્તિ તું અમારી પાસે લાવ; (અમને પ્રાપ્ત કરાવ) અમારા વિકાસનો વિરોધ મા કર; તારાં પય (રશ્મિ) વડે અમને બાળ નહિ. (તારાં પય વડે અમને બાધા કર નહિ સા). અમારા મિત્રાચારી ભરેલા પ્રવેશમાં આનંદ લે. તારી સમીપેથી અરણ્ય જેવા પ્રદેશોને અમે પ્રાપ્ત કરીએ નહિ."

(તારી સમીપેથી અમે અરણ્ય જેવા પ્રદેશોને પ્રાપ્ત ન થઈએ.)"

અહિ पयसा એ પદનો બેવડો અર્થ 'પાણી' અને 'દૂધ' થાય છે તેનો લાભ લેવામાં આવ્યો છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. ગો-ગાયો-જ્ઞાનરશ્મિઓ; તેમનાં ઝરણો તે પણ પય. અને સરસ્વતી પ્રેરણાદાયી શક્તિના પ્રવાહો પણ. पय=જ્ઞાનકિરણો.

વળી સાયણાચાર્યે પોતેજ मा आधक् ।नाभिदहन बाधस्व-એ પ્રમાણે "બાળ નહિ" એવો અર્થ કરીને "પય વડે બાળ નહિ" એમ અર્થ બરાબર નહિ લાગતાં "પય વડે બાધા કર નહિ" એવો અર્થ ફેરવી નાખ્યો. "તારાં પ્રખર જ્ઞાનરશ્મિ વડે-, પયવડે, અમને બાળ નહિ" એ અર્થ બરાબર બંધબેસ્તો થાય છે.

પરંતુ બન્ને અર્થનો સ્વીકાર કરતાં સરસ્વતીને પ્રતિક તરીકે લેવામાં ફરક્ત આવતી નથી.

આખા સૂક્તનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં ત્રણચાર મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે. સરસ્વતીમાં વેગ છે, સામર્થ્ય છે. સરસ્વતી વાજ-ધન, વગેરે આપે છે, તે યજમાનનું રક્ષણ કરે છે. નિંદા કરનારા યજ્ઞવિરોધિઓનો, વૃત્રનો-તથા પણિઓનો વિનાશ કરવામાં તે આર્યને સહાય કરે છે. માર્ગમાં આવતા અંતરાયોને તે દૂર કરી નાખે છે. સરસ્વતી યજમાનની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરે છે, યજમાન તેને બુદ્ધિવડે ધારણ કરે છે. તે ચેતનવંતી છે, ચેતનને જાગ્રત કરનારી છે. તે ઋતાવરી સત્યસંકલ્પ છે અને યજ્ઞ કરનારને સત્યનું દર્શન કરાવે છે.

આ જોતાં સરસ્વતી તો સ્થૂળ નદી એ આગ્રહ મારી દૃષ્ટિએ, પૂરતી સપ્રમાણતાવાળો ઠરતો નથી.

૬.૬૧.૧૪. सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो मापस्फरीः पयसा मा न आधक् ।
जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥१४॥

એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ સંશોધનગ્રન્થ[1]

હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

અમારા પોથીપાટલા પર પડેલ પ્રસ્તુત પુસ્તક તરફ જ્યારેજ્યારે નજર જાય છે ત્યારે ત્યારે અમને હર્ષોદ્રેક થાય છે અને પુસ્તક વંચાઈ ગયેલ હોવા છતાં વારેવારે હાથમાં લઈ કેવળ પાનાં ફેરવી જતાં પણ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. કોઈ પણ ભાષામાં આ પ્રકારનું પુસ્તક લખાય ત્યારે પ્રણેતા અને લેખકને ખૂબ ધન્યવાદ અપાય છે; તો પછી ગુજરાતીમાં આવું પુસ્તક લખાય ત્યારે તો સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો એમજ ગણાય. અંગ્રેજીનો મોહ છોડી ખંભાતનો ઈતિહાસ ગુજરાતીમાં લખાવીને નેક નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરે આપણી ભાષાને મોટી કરી બતાવી છે. એ માટે સમસ્ત ગુજરાત એઓ નામદારનું તથા એ વખતના દીવાન સાહેબ દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકરભાઈનું ઋણી છે. ખંભાતના રાજવીની આકાંક્ષા અને પ્રેરણા ઝીલીને એને પ્રકટ સ્વરૂપ આપીને રા. રત્નમણિરાવે આપણા સાહિત્યભંડારને ઉત્તમ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે. પશ્ચિમની પ્રથાનો વિચાર કરીએ તો આવા લેખકને કોઈ પણ વિદ્યાપીઠ પોતાની સર્વોત્તમ ઉપાધિઓ અર્પીને કૃતકૃત્ય થાય.

ખંભાતના ઇતિહાસમાં વસ્તુસંકલના, વિચારસરણી, વિષયસમર્થન વગેરે પુરાણપ્રવીણ પાઠકને શોભે એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આ પુસ્તકમાં ખંભાત શહેરની આસમાનીસુલતાનીનું વિવેકપૂર્વક કરેલું વિવરણ છે. ઠેઠ વેદકાળથી માંડીને આજ લગીનો ખંભાતક્ષેત્રનો સર્વાંગ ઇતિહાસ વાંચતાં આનંદ આવે છે. પૃથ્વીપરનાં જૂનાંમાં જૂનાં શહેરોની હારોળમાં સ્થાન પામતાં ખંભાત દીપી ઉઠે છે. વૈદિકધર્મ, બ્રાહ્મણધર્મ, (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના સંપ્રદાય સહિત), બુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, અને છેવટે મુસલમાન ધર્મના ધુરંધરોથી ઓળખાયેલ નગર પોતાના ભૌગોલિક સ્થાનનો અગાધ મહિમા વ્યક્ત કરે છે. કર્તાએ ખંભાતનાં સ્થાપત્ય, વેપાર, વહાણવટું, ઉદ્યોગ, ધંધો, રોજગાર, વહીવટ, સામાજિક વિકાસ, કેળવણી, અસલી સ્થળો, વગેરે વિષે વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઇતિહાસી માહિતી આપી છે.

હકીકત પરત્વે વર્તમાન સ્થિતિને લગતી માહિતી જરા ઓછી ગણાય. કદાચ કર્તાનું એમ માનવું હશે કે રાજ્યના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાંથી એની માહિતી મેળવી શકાય છે. પણ પુસ્તક જ્યારે ઇતિહાસ તરીકે નિર્માણ થયેલ છે ત્યારે ગોચરતાના નિયમે હાલની કેટલીક હકીકત જરા વિસ્તારથી આવવી જોઈએ. આ પ્રમાણેની હકીકત બીજે પરિશિષ્ટ

[1] ખંભાતનો ઈતિહાસ. લેખકઃ રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બી.એ.; પ્રસિદ્ધકર્તા: ખંભાતના નેક નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરના હુકમથી રાવસાહેબ પુરુષોત્તમ નોંધાભાઈ ભટ્ટ, બી. એ., એલએલ.બી., ઑફિશિએટિંગ દીવાન; અવલોકનાર્થે મોકલનાર: 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા', અમદાવાદ; મુદ્રકઃ મધુભાઈ પોપટભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ; પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૩૫; પાનાં ૨૪+૨૭૧ (૧૫૨+૧૧૭); કિંમતઃ રૂ. ૪-૮-૦.

તરીકે મૂકી હોત તો પણ જીજ્ઞાસુને સગવડ પડત. ખાસ કરીને મહેસુલી ઉપજખર્ચ, આવકજાવક, નિપતખપત, વસ્તીપત્રક, લશ્કરી બળ, રાજ્ય ને રાજ્યકર્તાનું અંગ્રેજી શહેનશાહતમાં સ્થાન, વગેરે સંબંધી વિગતવાર આંકડા એક સ્થળે અપાયા હોત તો ઠીક હતું. લશ્કર ને પોલીસ વિષે કયાંય ઉલ્લેખ નથી દેખાતો એ બિના નજરે ચડી જાય છે. ઉપરાંત અંગ્રેજ સરકાર સાથે થયેલ અગત્યનાં તહનામાની નકલો પરિશિષ્ટ ઓમાં છેલ્લા વિભાગ તરીકે અપાઇ હોત તો ઠીક લાગત. એક ઉદાહરણ લઇએ: ખંભાતના રાજ્ય ને રાજકર્તાને અંગ્રેજ સરકાર સાથેના સંબંધની હકીકત પાનાં ૧૫૫ મે ૧લી નોંધ તરીકે અપાઈ છે એ યોગ્ય ન કહેવાય. એવી હકીકતનું ખરૂં સ્થાન પરિશિષ્ટમાં વિશિષ્ટ માહિતીમાં લેખાવું જોઇએ. પણ ઠીક છે. આ તો વિગતનો વિવાદ છે. એથી કાંઇ પુસ્તકની અગત્યતા ઓછી થાતી નથી.

વિદ્વત્તાપૂર્ણ પરિશિષ્ટો આ પુસ્તકની વિશેષતા છે. એમાં ચર્ચેલી પુરાણગમ્ય હકીકત બહુ અગત્યની ગણાય ખાસ કરીને ખંભાતનાં મૂળ નામની ચર્ચા, સરસ્વતી નદીના પ્રવાહની ચર્ચા; અસુરો, ભોગવતી, પાતાળો, વગેરેનાં આદિસ્થાન તરીકે ગુજરાતને લગતી ચર્ચા.

ભૂમિકાના પાનાં ૧૬ મે લખ્યું છે કે પુરાણો પોતાને વેદ કરતાં પણ વહેલાં લખાયેલાં માને છે. એમાં ખાસ ખોટું નથી કેમકે પહેલાં ઇતિહાસ ને પછી સાહિત્ય સર્જાય છે. ખુદ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ કેટલાક મંત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયની વાતો કરે છે એ હકીકત પણ એજ પાનાં ઉપર છે. અમે કહીએ છીએ કે આપણાં સાહિત્યની એજ વિશેષતા છે. જૂની હકીકત તાજી રાખવાનો પ્રયત્ન હંમેશાં થયાજ કરતો. વેદથી પણ સારો દાખલો પછી આવે છે. અર્વાચીન ઇતિહાસ (એપીકલ) અને પ્રાચીન ઇતિહાસ (પુરાણ) એવા ઇતિહાસના બે વિભાગ બીજાં કોઇ પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળવા દોહ્યલા છે. જે ચાલુ જમાનામાં થાય છે એ પુરાણોએ કર્યું હતું. એમાં જ પ્રાચીન ભારતનો અર્વાચીનના છે. 'એપીકલ' ચાલુ વર્તમાન ઇતિહાસ આપે છે. પુરાણો જૂનાં રિસર્ચીસ' નાં 'રેકોર્ડ' રૂપે છે. એ રીતે પુરાણકારો શુદ્ધ 'આર્યન-ઇન્ડોલૉજીસ્ટ' કહી શકાય. એટલેજ અત્યારના પુરાતત્ત્વવિદોનાં મંતવ્યોની જેમ પુરાણોમાં પરસ્પર વિરોધી હકીકતો પણ આવી જાય છે. પુરાણોની પરંપરા ભાટ-ચારણે સાચવી રાખી છે પણ કોઇ પુરાણકાર નથી નીકળ્યો એટલે એ વાતો સમાજની અંધાધૂંધીને લીધે ચીટાઇ ગઇ છે.

સરસ્વતી નદી વિષે લેખકનું એવું માનવું છે કે એ નદી હિમાલયમાંથી નીકળી અસલના વખતમાં ખંભાતના અખાતને મળતી હતી. આ મુદ્દાના સમર્થનમાં ઘણી દલીલ રજુ કરવામાં આવી છે. તે એટલે સુધી કે એમનું પ્રતિપાદન તરછોડી શકાય એમ નથી એટલુંજ નહિ પણ ઘણે અંશે સ્વીકાર્ય લાગે છે. છતાં સરસ્વતી એટલે ભાગીરથી; ભાગીરથીને પાતાળવાળા કપિલદેવ સાથે સંબંધ છે એટલે સરસ્વતીને પાતાળ સાથે સંબંધ છે: એટલે કે મૂળ પાતાળ એજ ખંભાત (ક્ષેત્ર કુમારિકક્ષેત્ર) છે. એવી દલીલ

અમને ગળે ઊતરતી નથી. જો કે નીચે કહ્યા પ્રમાણે ખંભાતક્ષેત્રને 'નવું પાતાળ' માનવામાં અમને હરકત નથી.

રા. રત્નમણિરાવે પાતાળને ગુજરાત તરીકે ઓળખાવવા માટે ઘણું વિવેચન કર્યું છે. મુખ્ય દલીલ એવી છે કે અસુરો વગેરેનાં નામો તથા શ્રી હાટકેશ્વર ને નાગોનાં ઘણાં અવશેષો ગુજરાતના કિનારે મોજુદ છે તેથી અસલી પાતાળ પણ આ ભાગમાં જ હોવું જોઈએ. વળી સમુદ્ર કિનારો પાતાળ માટે આવશ્યક અંગ હોઇ ગુજરાતને એ બિના બંધબેસતી આવે છે. અમારા માનવા પ્રમાણે રા. રત્નમણિરાવ અસલી પાતાળનાં સ્થાનના નિર્ણય સંબંધે અધૂરેથી શરૂવાત કરવાથી, અવળે માર્ગે દોરવાઇ ગયા છે. પાતાળો આજ લગી જુદેજુદે ઠેકાણે ઓળખાવાયાં છેઃ દક્ષિણ અમેરીકામાં, ઇસ્ટ ઇન્ડીઝમાં, પશ્ચિમ એશિઆમાં, કોંકણમાં, અને આંહી ગુજરાતમાં, સૌએ નામોના સામ્ય ઉપર મદાર બાંધ્યો છે. પણ પાતાળોનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં પુરાણગમ્ય સપ્તદ્વીપા પૃથ્વીની ઓળખ આપવી જોઇએ; પછી ભારતનું સ્થાન અને પછી પાતાળનું સ્થાન નક્કી કરવું જોઇએ. આ સ્થળે જૂની ભૂગોળની ચર્ચાને સ્થાન નથી; પણ અમારા મત પ્રમાણે પુરાણી સપ્તદ્વીપા પૃથિવી અને હાલની ભૂગોળમાં વર્ણવેલી પૃથિવીમાં કાંઇ ફેર હોવાનું કારણ નથી. ભારત માટે તો પુરાણોએ નિર્ણયાત્મક હદદિશા આપી છે. જંબુદ્વીપના વર્ણનમાં ભારત વિષે આવો શ્લોક આવે છેઃ क्षारोदधेरुत्तरं यद्धिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। ज्ञेयं तद्भारतं वर्षं सर्वकर्मफलप्रदम्॥ (નારદપુરાણ, ૩-૪૧). બીજાં પુરાણોમાં પણ આને મળતાજ શ્લોક આવે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જંબુદ્વીપનો સૌથી દખણાદો ભાગ એ ભારતવર્ષ. આમ હોવાથી ૧૭૬ માં પાનાં સામે આપેલ નકશો દોષવાળો ગણાય. મૂળ ભારતવર્ષની હદ ઠેઠ કાસ્પીઅન સમુદ્ર સુધી હતી એમ એ નકશામાં બતાવ્યું છે અને એની અંદર જુદાજુદા દ્વીપો હતા એમ જણાવ્યું છે પુરાણોમાં પાછળથી ભૂગોળના શબ્દોના અસલી અર્થ ભૂલાઈ જવાથી એને ફાવે એમ એકબીજાના અર્થમાં વાપરી નખાયા છે એને લીધે ઉપલી ગેરસમજણ થઇ હોય એમ અમને લાગે છે. મૂળ આ પ્રમાણે ક્રમ છે. દ્વીપ, વર્ષ, ખંડ, ક્ષેત્ર, તીર્થ (જુઓ શબ્દકોશ). આ હિસાબે આવો ક્રમ આવે : સપ્તદ્વીપા પૃથ્વી, જંબુદ્વીપ, ભારતવર્ષ (આર્યાવર્ત), કુમારિકાક્ષેત્ર, સરસ્વતીતીર્થ ૯ મે પાને ૩ જી નોધમાં લખ્યું છે કે अत्र च कुमारीद्वीपे—विन्ध्यश्च पारियात्रश्च शुक्तिमानृक्ष-पर्वतः। महेन्द्रसह्यमलया. सप्तैते कुलपर्वताः॥ આ શ્લોકમાં હિન્દનો મુખ્ય પર્વત હિમાલય નથી તેથી તથા આપેલ નકશામાં બતાવેલ પર્વતોનાં સ્થાન ઉપરથી સિંધ વગરના હાલના મુંબઇ ઇલાકાની હદદિશા કુમારદ્વીપને બંધ બેસે છે. એજ પાનાં ઉપરની ૭ મી નોંધમાં લખે છે કે 'વખત જતાં રાજાએ ભારતના નવ ખંડ પાડી આઠ પુત્રોને નામ પ્રમાણે અને કુમારી-કાને કુમારી દ્વીપ આપ્યો.' આ વર્ણન પણ ઉપરનાં અમારાં અનુમાનને ટેકો આપે છે. ભૂવિભાગના શબ્દોના ગોટાળા છે એ ખરી સ્થિતિ સમજવા છતાં (પા. ૨૨૩) લેખક જુદાં અનુમાન તરફ દોરવાઇ ગયા છે એ જરા નવાઇ જેવું છે.

પાતાળો વિષે પણ આજ કારણોથી લેખક કુંડાળે પડી ગયા છે. પાતાળો માટે

ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હોય અને પોતનાં મૂળ વતનનાં નામો 'નવા પાતાળમાં' શરુ કર્યાં હોય એવું અમારું માનવું છે.

શા. રત્નમણિરાવે શુદ્ધ પુરાણી બુદ્ધિથી અથાગ મહેનત કરી છે એ ખાતે એમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ એટલો ઓછો છે. ખંભાતના નેક નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરે શરૂ કરેલ પ્રણાલીનું અનુકરણ બીજા રજવાડા કરે એવી અમારી આકાંક્ષા છે. અંતે, ખંભાતના રાજવીને અને લેખકને આવા સરસ ગ્રંથનું નિરૂપણ કરવા માટે અમે દિલોજાનથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

પુસ્તક રૂપેરંગે ઉત્તમ છે. કેમકે એ કુમાર પ્રિન્ટરીમાં છપાયું છે. પણ એની બાંધણી મજબુત નથી જે આવા બહુ મૂલ્ય ગ્રંથમાં દુષણ રૂપ ગણાય.

ધનાન્ધ-તિરસ્કૃતિ

વૈદ્ય ભાનુશંકર પી. શાસ્ત્રી

ભિખું દ્વારે દ્વારે, શ્વપચ ઘર જાઉં પણ ખરો,
અને એનાં એઠાં, જમણ જમીને પેટ ભરું હું:
મઢૂલીમાં મોજે, શયન તૃણનું પાથરી સુઉં,
ધનાન્ધોનાં દ્વારે, નજર સરખીયે નવ કરું.[1]

[1] कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ।
શ્રીમદ્ ભાગવત. ૨. ૨. ૫.

સ્વાધ્યાય

ડા. ર. માંકડ

પ્રયોગદશાનું સાહિત્ય

૧

અધુરી પ્રણુતિ

ભાસ્કર દવે

મંદાક્રાંતા શિખરિણી

આલેખું શી કવનપ્રણુતિ ? રક્તથી, અશ્રુથી વા ?
કે ઊલેચુ સરવરતણાં વારિ આ માપ હીણાં ?
કે રોકું હું જળ ધનસર્યાં વ્યોમનાં વાદળેથી ?
સર્વે ઓછાં: નવ લખી શકું પ્રાર્થના આ અધુરી.

આલેખું ક્યાં કવન મુજ આ વિશ્વના ચોક મધ્યે !
કે અંધારાં મુજહૃદય શાં વિશ્વઅંધાર વ્યોમે !
ઊત્સેખું જ્યાં અધિર બનીને તારલા શબ્દથી આ,
ત્યાં તો દીઠા ધરણિ નભના દૂર આશ્લેષ ગાઢા.

ઊર્મિ કેરી ગહન અટવી, શબ્દ એકે સૂઝે ના.
નિઃશ્વાસોનાં અસિમ વનમાં ભાવ એકે મળે ના,
રેખા તારી નવ ઝિલિ શકે દર્શનાં ભવ્ય તત્ત્વો,
ત્યારે માડી, કયમ કરી શકું શબ્દ સ્વસ્તિક હું આ !

છે જ્યાં નાનાં નભ ધનુ તણાં દિવ્ય આ હાર મોટા,
માડી તારી મઘમધ થતી કીર્તિના દેહ હાજે.
વાણી કેવી અવચનિયને દિવ્યને સ્વર્ગનાને ?
સંકલ્પો શા મનુજ મનના ? શબ્દના સાજ ત્યાં શા !

કદી મારાં હૈયે સ્વપ્ન શુભ તારાં છલબલ્યાં,
અને નેત્રે મારાં દગજળ અમોલાં ઉભરિયાં,
કદી નિશ્વાસે મેં સભર અમિકયારા સુકવિયા
તરંગો ઊર્મિના વહવ્યું શીદ તો ફોગટ બધાં ?

અંતિમ સ્મરણ

લક્ષ્મીદાસ દ્વારકેદાસ નચેગાંધી

(શિખરિણી)

પ્રભો, શાને આવું નિધન વસમું આજ નીપજ્યું ?
અને શાને એવું પ્રણયરસભીનું ઉર થયું ?
હતું સંસ્કારેલું, જીવન મધુરું વત્સલ હતું,
દયાથી આપેલું, અનુપમ, જગેથી જતું રહ્યું!

રુવે છે સૌ આજે, હૃદય ઝુરતાં ને કકળતાં,
પ્રભો, તે સૌને કાં નહિ સદયતાથી નિરખતા ?
ગમ્યું શાને તેનું જીવન ઝટ આજે ઝડપવા ?
હતું સૌની આશા; સરલ, શિવ, સૌંદર્યપ્રતિમા.

અહો, જેને શ્વાસે મલિન જગ સૌગંધિત થતું,
અને જેને હાથે વ્યથિત જન કલ્યાણ ઘટતું.
સધાતું'તું હૈયું કંઈક જનનું ભગ્ન થયલું!
વિદાર્યું તેને કાં! તરુણ વય મધ્યે વિદર્યું ?

કુણા એના સ્પર્શે અતીવ જડ થાતાં મૃદુલ, ને,
અમી દૃષ્ટિ પામ્યા જીવન કંઈ જૂદું અનુભવે.
શક્યું જન્મી ત્યાંથી મરણ લગ એના સુખ લઈ!
છતાં યે સંતોષી અત્તર દુઃખ માથે લઈ લઈ'

હશે હૈયું કેવું જલ કમલથી એ કંઈ જુદું ?
ધડક્યું શાને તેનું જીવન વસમું! શું સમજવું!
હવે પૂજારી હું ચરણ રજ તેની શિર ધરી
સ્મરું! રોઉં છેલ્લું: ભગિની, જનની ને સુહૃદ શી!

●

નિઃસાધન

નિકુંજ ગો. નાયક

તને પંચામૃતે દિવસ ઉગતાં સ્નાન કરવું,
અને વાઘા પ્હેરી જમણ જમતાં રોજ નવલાં;
રખે તું મૂંઝાયે-પવન નિત મારે અરપવો
લઈ પંખા દોરી અગર ચમરી, મોરછલ કે.

અર્પ્યો તોયે શું? કદર નવ સેવા મનુજની
વસી તારે હૈયે! ચરણ ચૂમતાં ભાવુકજનો
કદી તું રંજાડે પવન, હીમ કે પ્લેગબળથી,
અને જો રૂઠે તો અધિક મહિનો ઓર વધતો

દુકાળેઃ મારે ત્યાં વણિક, નૃપ કે ચોર, ઠગ સૌ.
છતાંયે મારે તોઃ યુગયુગ મહીં તું અવતરે
શઠોના નાશાર્થે, સતમનુજ ને જે દમદમે:
વધુ તારૂં માની-તુજ રહમ કાજે તલસવું.

પ્રભુ, હું પૂછું છુંઃ કળણભવનું વેર વળતું,
મને કૈં કહે શે? કે-જગ કસ ગયો તું અવતર્યે?

દામ્પત્યનું મોંઘેરૂં સ્વપ્ન

વૈદ્ય ભાનુશંકર પી. શાસ્ત્રી

મઝેની મુજ ખોલીમાં ઘસઘસાટ સુનો, અને
નિશા-ચરમ-ભાગમાં સ્વપન એક આવ્યું મને.

પ્રિયા મુજ ખડી થઇ, મનની દૃષ્ટિમાંહિ તરી,
પધારી ભલી આવીને નયન ઢાળી, વાણી વદી. ૧

'સુણો, પ્રિય! ત્હમે સુણો, સરગહાસી થાઉં ગમે.'
'ત્હને હૃદય માહરૂં, હૃદય-રાણી માની ચહે.'

'ત્હમે પ્રભુજી માહરા, હૃદય ભક્તિભાવે ભજે'
'પરન્તુ 'હૃદયેશ્વરી' હૃદય પાછું ગુંજી ઉઠે.' ૨

ત્હમે શિવ સનાતન, અધીન શક્તિ હું તો અરે!
અહંહ! શિવ ઉપરે, પરમશક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે!'

'મ્હને શિવ કહે ભલે, તણખલું ન એકે ખસે,'
જરાય મુજથી પ્રિયે! તુજ વિહોણું ચાલી શકે!' ૩

પછી હૃદય એકનું, હૃદય બીજું પાસે સુણે.
તુહિ-ધબક-ધુનમાં, ઉભય એક-તાલે મળે.

યથા વીણ-સિતાર બે, મિલિત-સૂર, સાથી બને,
મળે સુર સમાધિમાં, ઉભય એક-તાને ચઢી; ૪

મળ્યાં સુર-મિલાવટે હૃદયતંત્રીઆન્દોલને.
ત્યહાં સિદ્ધિ થઇ મીલેઃ
'બસુરી ચીશ!' બોલી ઉઠયો
'સુતી ઉદર-વેઠ ત્હેં હચમચાવી ઉભી કરી!'

●

બંસી

શંકર-જે-ભટ્ટ

યમુના તીરે બાજે બંસી
રેલવતી એ રસના પૂર
ગોકુલની ગોપી ખેંચાતી
પ્રણય ભર્યાં છે જેનાં ઉર.
સમીર વહતો અટકી જાય
હિમાંશુ પણ મોહિત થાય
ખીલે નભમાં ચંદ્રી પૂર્ણ,
ફરતી વનમાં કોકિલ શોર,
રાસ તણાં રેલે ત્યાં પૂર,
મ્હોરે આમ્ર તણાયે મોર
કાનો બજવે બંસીગાન
સૃષ્ટિ ડોલે ભૂલી ભાન.

●

કપટી

ચંપકલાલ હા. વ્યાસ

શાર્દૂલ

"જાઉં હું દૂર પ્રાન્ત એમ મનમાં શાને ગણે તું ભલા?
જાશે આ મુજ દેહ, ના હૃદય; એ કાળે ન જૂદું પડે.
હૈયાંથી પ્રિય, તાહરા ઉર વિશે હંમેશ હું તો વસું."

તારાં એ વચનો થકી હૃદયમાં વિશ્વાસ પેદા થતાં
આપી મેં તુજને રજા, સહજમાં તું તો ગયો ઊપડી,
ને જોવા તુજને ફરું; ન મમ રે દેખું ય; તેં તો ઠગી.

નિઃસાધન : નિઃસાધન ગરીબ મનુજને દુનિયામાં ક્યાંય પ્રભુની રહેમ દેખાતી નથી. એને તો બધાજ ઠગ લાગે છે. બિચારો 'યુગેયુગે પ્રભુ શઠોના નાશાર્થે જન્મે છે' એ સત્યમાં માનવાનું મન રાખે છે, પણ હિમ્મત રહેતી નથી, તેથી ફરિયાદ કરે છે. કવિનો હાથ છન્દ ઉપર તેમ જ વ્યક્તિ ઉપર ઠીક બેઠો છે. છતાં પહેલામાં 'મૃ'ને ગુરૂ ગણવો પડે છે તે યોગ્ય નથી. પહેલા શ્લોકનો છેલ્લો શબ્દ 'કે' છે. અહીં 'કે'નો પ્રયોગ સંસ્કૃત 'વા'ની રીતિએ થયો છે. આ પ્રયોગ ગુજરાતીમાં પ્રચારમાં આવે તો વ્યક્તિવૈવિધ્ય વધે ખરું. પણ એવો પ્રયોગ બને ત્યાંસુધી વાક્યનાં કલેવરમાંજ થાય અને આમ પદ્યમાં શ્લોકને અન્તે ન થાય તો ઠીક. આમ તો શ્લોકને અન્તે અર્થ અદ્ધર લટકતો લાગી જાય છે. પાંચમાંનો અન્વય 'મનુજની સેવાની કદર' એમ છે તેની વ્યક્તિ અસ્પષ્ટ છે. ૧૧ માંનાં દમદમે એટલે શું?

દામ્પત્યનું સોનેરિ સ્વપ્ન : વાસ્તવ અને આદર્શ સૃષ્ટિ વચ્ચેનો વિરોધ આમાં સારી પેઠે બહાર આવ્યો છે. પતિ-પત્ની વચ્ચેનો ચપળ અને બૌધિક સંવાદ આમાં બહુ નૈસર્ગિક રીતે કવિ ઉતારી શક્યા છે એ આ કાવ્યનું બીજું સુન્દર અંગ છે, કવિની ભાષાશુદ્ધિની ચિવટ સારી છે. દેખીતી રીતે જ કવિ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના અચ્છા અભ્યાસી લાગે છે. એ કંઇ નાનીસૂની મૂડી ન ગણાય. આર્યભાવ કવિતામાં પ્રધાન છે, છતાં છેલ્લે સમાજવાદનો ઇસારો થાય છે ખરો. બાકી, કવિતામાં પ્રિયજન વચ્ચેનું હૃદયાદ્વૈત કવિ બહુ સારી રીતે ખીલવી શક્યા છે, ખાસ કરીને છેવટમાં.

બંસી : વિષય ચવાઇને કુચા થઇ ગયો છે છતાં જો એની વ્યક્તિમાં અપૂર્વતા હોત તો આ કાવ્ય આવકારલાયક ગણાત. પણ એવું નથી, ઉલટું ૭-૧૦ લીંટીમાં તો જડ જેવી યાદી જ હોય એવું લાગી જાય છે. એક સુન્દર ભાવથી કવિ આકર્ષાયા છે એટલુંજ ખરું. પણ કવિતા કોઈ રીતે વિશિષ્ટતાવાળી નથી દેખાતી.

કપટી : અમરૂના ધ્વન્યાત્મક શ્લોકને યાદ દેવરાવે એવો આ મુક્તક શૈલીનો સુન્દર નમૂનો છે. અજાણ્યાને તો એમજ લાગે કે આ કોઈ સંસ્કૃત શ્લોકનું ભાષાન્તર છે, એટલો તળપદો ભાવ અને વ્યક્તિ આમાં આવી જાય છે. એક નાના ભાવને સુશ્લિષ્ટ રીતે ગોઠવીને કવિત્વચમત્કૃતિ આણવામાં જ મુક્તકનું મુક્તકત્વ છે. કવિતા શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નીવડશે એમ ધારી આ શ્લોકમાં મૂળ હતું તે એક પાઠાન્તર નોંધ્યું છું. પાંચમાં ચરણમાં પહેલાં 'આપી દોરા થકી રજા' એમ હતું. તેને મારી સૂચનાથી કવિએ ઉપર મુજબ ફેરવ્યું છે. 'આપી દોરા થકી રજા'ને માટે કવિની સમજુતી આમ છે. "સ્નેહીજન તરફનો પ્રેમ જ્યારે ઉત્કટ હોય અને સાચા પ્રેમનો નશો ચડ્યો હોય ત્યારે સ્નેહીના ચન્દ્રને પૂરા સાચા માની લેવાય અને તે મુજબ નહિંજ મળશે એવી નિરાશામાંથી હંમેશ મળશે એવું જણાય એટલે સ્વાભાવિક દોરા થાય." દોરા થાય કે નહીં તે વ્યક્તિગત મત ઉપર અવલમ્બે છે તેથી વાંચનારાઓ પોતે જ એ બાબત સમજી લે.

શિષ્ટ લખાણમાં અપપ્રયોગો

ખંભાતનો ઇતિહાસ: રત્નમણિ રાવ ભીમરાવ

આ બહુમૂલ્ય ગ્રન્થનું અવલોકન આ અંકમાં અન્યત્ર છપાયું છે એમાં એનાં જે મૂલવણી કરી છે તેમાં અમારે વધારો જ કરવાનો છે; એનું સંશોધન, અને એની પાછળ લીધેલી મહેનત અપૂર્વ છે. આથી અહીંઆ અમે વપરાયલી ભાષાના દોષો બતાવીએ છીએ તે એનું મૂલ્ય ઘટાડવાને નહીં, પણ એવા શિષ્ટ ગ્રન્થમાં આવી અસ્પષ્ટ અને અચોકકસ ભાષા યોગ્ય નથી એમ બતાડવાને તથા આવી સામાન્ય ભૂલો બીજે થતી હોય તે સુધરે એવી આશા પોષવાને અમે ખરી રીતે આ વિભાગનો હેતુ આવો જ છે. અગંત તત્ત્વને એમાં અમે જરા યે પ્રાધાન્ય નથી આપતા. આથી જ નીચેના દોષો બતાવ્યા પછી પણ અમે તો એમ જ કહીએ કે દરેક શાળામાં આ પુસ્તક હોવું જ જોઇએ, એટલી એની ઉપયોગિતા છે.

(૧) આ કચરાને લીધે અખાતમાં કેટલાક ટાપુઓ એવા મોટા બંધાયા છે કે બહુ મોટી ભરતીમાં જ પાણીથી ઢંકાય. (પૃ. ૬)

(૨) પાદલિપ્તાચાર્યના સમયમાં નાગાર્જુને પારાનું સ્તંભન કરવા માટે પ્રબંધ કર્યો. તે પ્રસંગમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઇ આકાશમાર્ગે જતાં શેઢી નદીને કિનારે લાવી સ્થાપી અને પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતવાહન રાજાની પદ્મિનીરાણી ચંદ્રલેખાને હાથે રસવિધાન કરાવતાં તે સ્થળે પારો સ્તભ્યો ત્યાં સ્તંભનપુર નામનું નગર પ્રસિદ્ધ થયું. (પૃ. ૧૬).

(૩) ખંભાતનું ત્રંબાવતી નામ ખરું જ છે. એ સંસ્કૃત તામ્રલિપ્તનું ભ્રષ્ટ રૂપ થએલું છે. (પૃ. ૧૮).

(૪) સ્કંદપુરાણ, ભૃગુએ નારદને પવિત્ર ભૂમિ બતાવતાં મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભ નામનું તીર્થ છે તે પવિત્ર ભૂમિ છે એમ કહી ખંભાતના સ્થળને ભૃગુ અને નારદ જેટલું પ્રાચીન મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. (પૃ. ૨૭).

(૫) — તકનો લાભ લઇ શંખ ખંભાત ઉપર ચઢયો અને વસ્તુપાલને સંદેશો કહાવ્યો કે જો એ ખંભાતનો કબજો સોંપી દેશે તો વીરધવલે તો એને સામાન્ય મંત્રીપદ આપ્યું છે, પણ શંખ તો આખો મુલક આપશે, અને ખંભાતનો સુબો વસ્તુપાલને બનાવશે. (પૃ. ૩૮).

(૬) સ્કંદપુરાણમાં તારકાસુર દેવોને હરાવી મહીસાગર ઉપર પોતાના નગરમાં ગાદીએ બેઠો ત્યારે દેવોના અધિકાર પોતાના દૈત્યોને સોંપ્યા એમાં પોતે ઇન્દ્રનો અધિકાર લીધો અને નિમિને અગ્નિનો, કાલનિમિને યમનો, નિઋતિને સ્તંભનો અને મહિષને વરુણનો અધિકાર આપ્યા. (પૃ. ૧૬૬).

(૭) માહાત્મ્યનો લેખક નદીને શ્રીપાર્શ્વતીર્થથી સમુદ્ર દેખાવા છતાં ત્યાં વડવાનલને ન મૂકતાં દક્ષિણમાં લઇ જાય છે. (પૃ. ૧૮૪).

નોંધ

(૧) આમાં દેખીતો દોષ નથી. છતાં વાક્યાર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે એનું કારણ કાલાન્વય, અસણર પળાયો નથી. તે છે. 'બંધાયા છે' ની સાથે ઢંકાય છે આવવું જોઇએ. વળી કે પછીના વાક્યખંડમાં કર્તાની જરૂર પણ વાગે છે. આમ આનો વાક્યાર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે.

(૨) આમાં બે વાક્યો છે, તેમાંથી બીજાં વાક્યમાં 'લાવી સ્થાપી', કરાવતાનો કર્તા શું ? નાગાર્જુન એનો કર્તા છે, પણ એ બહુ મુશ્કેલીથી સમજાય છે. ખરી રીતે આખું વાક્ય અસ્પષ્ટ વાક્યરચનાનો મઝાનો નમૂનો છે. 'આકાશમાર્ગે જતાં, શેઢી નદીને કિનારે સ્થાપી'નો અર્થ શેઢી આકાશમાર્ગેની નદી હતી એવો થઇ જાય. પણ એ આખાં વાક્યના ખંડો પાડીએ. (૧) શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઇ આકાશમાર્ગે જતાં (૨) શેઢી નદીને કિનારે લાવી સ્થાપી, (૩) પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતવાહન રાજાની પદ્મિનીરાણી ચંદ્રલેખાને હાથે રસવિધાન કરાવતાં તે સ્થળે પારો સ્તંભ્યો (૪) ત્યાં સ્તંભનપુર નામનું નગર પ્રસિદ્ધ થયું. આમાંથી (૧) અને (૨) સંબદ્ધ છે તો (૩) અને (૪) સંબદ્ધ છે. પણ (૧)-(૨) અને (૩)-(૪) વચ્ચે શો સંબંધ છે તે જરાયે સમજાતું નથી. પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ શેઢી નદીને કાંઠે સ્થાપી તેને પારાનાં સ્તમ્ભન સાથે શો સંબંધ છે એમજ અજાણ્યાને પ્રશ્ન થાય. ખરી રીતે કર્તાનો અભિમત અર્થ બહાર લાવવાને વાક્યરચના આમ જોઇએ. "(તેણે) આકાશમાર્ગે (થઇને) શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને શેઢી નદીને કિનારે લાવી સ્થાપી, અને પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતવાહન રાજાની પદ્મિનીરાણી ચંદ્રલેખાને હાથે રસવિધાન કરાવ્યું તેથી તે સ્થળે પારો સ્તંભ્યો. (તેથી) ત્યાંનું નગર સ્તંભનપુર નામે પ્રસિદ્ધ થયું." આમ વાક્ય લખીએ તો કંઇક સ્પષ્ટતા વધે. આ વાક્યને વ્યાકરણદોષના નમૂના તરીકે ન ગણતાં, શૈલીદોષના નમૂના તરીકે જ ગણવું જોઇએ.

(૩) આમાં 'ભ્રષ્ટ રૂપ થએલું છે' ને બદલે 'ભ્રષ્ટ થએલું રૂપ છે' એમ જોઇએ.

(૪) આમાં 'કહી' તથા 'પ્રયત્ન કરે છે'નો કર્તા 'સ્કંદપુરાણ' ક્રિયાપદથી બહુ દૂર છે તેથી સન્નિધિભંગ થતાં દુર્બોધતના થાય છે. વળી '—જેટલું પ્રાચીન મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે' એ રચના વિદેશી છે; આપણી ભાષાને અનુકૂળ નથી. આપણે તો 'મૂકવા' ને બદલે 'ઠરાવવા'જ લખીએ. વળી આ વાક્યમાં 'ભૃગુએ...બતાવતાં' વાળો ખંડ અયોગ્ય રીતે ઘૂસી ગયો છે, ને વાક્યરચનાની શિથિલતામાં અને અસ્પષ્ટતામાં વધારો કરે છે.

(૫) આવી જાતની Indirect રચના આપણી ભાષામાં જેમ બને તેમ ઓછી વાપરીએ તો સારું. આપણાં બંધારણને એ અનુકૂળ નથી.

(૬) 'સ્કંદપુરાણમાં' આમાં અદ્ધર રહી ગયું છે. એનો સંબંધ ક્યાંય આવતો નથી. તેથી અન્તે "એમ લખ્યું છે" એટલું ઉમેરીએ ત્યારેજ અર્થ મળે. 'બીજું', 'ગાદીએ બેઠો' નો કર્તા તારકાસુર છે તે બરાબર, પણ સોંપ્યા'નો કર્તા પણ એજ શબ્દ છે તે અયોગ્ય થાય છે કેમકે 'સોંપ્યા'ની સાથે 'તારકાસુર ન મળે, 'તારકાસુરે' મળે, માટે એ વાક્યમાં '–ત્યારે' પછી 'તેણે' ઉમેરવું જોઇએ. વળી છેલ્લું ક્રિયાપદ 'આપ્યા' બહુવચન માં છે તે ખોટું છે, એનો કર્તા (અધિકાર' એકવચનમાંજ છે તેથી. ખરી રીતે 'નિમિને અગ્નિનો અધિકાર આપ્યો, કાલનિધિને યમનો અધિકાર આપ્યો–' વગેરે એમ રચના છે, તેથી અધિકાર એકવચનમાંજ છે.)

(૭) આ વાક્ય કેટલું અસ્પષ્ટ અને શિથિલ છે તે નીચેનું એના ઉપરથી સ્પષ્ટ બનાવેલું વાક્ય વાંચવાથી સમજાશે. એ વાક્ય આમ જોઇએ: "મહાત્મ્યનો લેખક, નદીને ઝીલાણતીર્થથી સમુદ્ર દેખાયો છતાં (નદી પાસે) વડવાનલને ત્યાં નથી મૂકાવતો પણ (વડવાનલને સમુદ્રમાં મૂકાવવાને માટે નદીને) દક્ષિણમાં લઇ જાય છે." આ વાક્યના કયા દોષ ગણાવવા અને કયા ન ગણાવવા ?

અમારી મતલબ એટલી છે કે આવાં પુસ્તકમાં આવી અસ્પષ્ટ શૈલી લાભ કરતાં હાનિ વધુ કરે છે. ઘણી વખત અસ્પષ્ટ શૈલીને લીધે લખાણનો અનર્થ પણ થઇ જાય. બાકી આ પુસ્તકની વ્યુત્પત્તિ વિશે અમારે વખાણજ કરવાના છે.

જિંદગી સ્વપ્ન ટૂંકુ

હૃદયકાન્ત

મેં ઇચ્છયું કે હૃદયતલમાં મૂર્તિ હું એક સ્થાપુ
દાઝેલાં આ ગરીબ દિલનાં દર્દનાં ગીત ગાઉં
કે આશામાં જીવનભર હું દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખું
કિન્તુ કેવુ ક મ ન સી બ કે જિંદગી સ્વપ્ન ટૂંકુ

ગ્રંથસ્થવાઙ્‌મય

ડા. રં માંકડ

મ્હારાં[1] સોનેટો: લે. પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર ચુનાર વાડો ભરૂચ કિં. રૂા. ૧

આમાં કર્તાનાં[1] સૉનેટોનો સંગ્રહ છે; એમાંથી ઘણાંખરાં આગળ એમના બે કાવ્યસંગ્રહોમાં છપાઇ ગયાં છે તો થોડાંક નવાં પણ છે. દરેક સૉનેટ ઉપર યોગ્ય ટિપ્પણ પણ અહીં આપ્યું છે. તેમ વળી સૉનેટનું રૂપદર્શન કરાવે એવો સૂચક નાનો નિબંધ પણ આમાં છપાયો છે. સૉનેટ નામે કાવ્યપ્રકાર વિદેશીય[2] છે, તેથી આપણે ત્યાં એ કાવ્યસ્વરૂપના અખતરા હજી પ્રયોગદશામાં છે: તેવી સ્થિતિમાં એક જ કવિએ એ કાવ્યસ્વરૂપ વિશે કરેલા પ્રયોગોનો સંબદ્ધ સંગ્રહ થાય એ ઇષ્ટ જ ગણાય: તેમાં પણ, આપણા આ પ્રતિષ્ઠિત પ્રયોગકારના પ્રયોગો તો વધુ આદરણીય એટલા માટે ગણાવા જોઇએ કે આપણે ત્યાં સૉનેટસાહિત્યના એ જનક છે અને એની અસર આપણાં નવાં કાવ્યસાહિત્ય ઉપર સારાં પ્રમાણમાં થવા માંડી છે. આથી અહીં પ્રો. ઠાકોરે સ્વીકારેલાં સૉનેટસ્વરૂપના સળંગ વિકાસની ઝાંખી એકી સાથે થઈ શકે છે તે આ પુસ્તકપ્રકાશનનું મુખ્ય મૂલ્ય ગણવું જોઇએ. કાવ્યસ્વરૂપના વિકાસના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ આ જુદા સંગ્રહનું મૂલ્ય છે.

માટે એનાં પ્રકાશનથી સૂઝતી એક વાત અહીં વિચારવી પ્રાપ્ત થાય છે. સૉનેટ-સ્વરૂપ જ એવું છે કે એમાં વિચારભારનું તત્ત્વ જોઇએ. એના વગર સૉનેટનું ગૌરવ દીપે નહીં. પ્રો. ઠાકોરે સૉનેટો લખવા માંડ્યાં ત્યાર પહેલાં એ જાતની કાવ્યરચના આપણે ત્યાં પ્રચારમાં નહોતી. એમણે આપણી એ કવિતાકૂંપને વાવી તે પછી આજસુધીમાં એ ફાલીફૂલીને સમૃદ્ધ બનતી ગઇ છે. આ કર્તાનો એક મહાન વિજય ગણાય અને સૉનેટના પ્રચારને જ પરિણામે આપણી કાવ્યવિવેચનામાં પણ કવિતા વિચારપ્રધાન હોવી જોઇએ એવું મન્તવ્ય ઉદ્‌ભૂત થવા પામ્યું છે; અને આજે તો આપણી કવિતા ચારેકોર વિચારભારે લદાતી ચાલી છે. આમ યુવાનમાનસને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે એટલી અસર પ્રો. ઠાકોરનાં આ સૉનેટોએ અને તેની પાછળ રહેલી કાવ્ય ભાવનાએ આપણાં કાવ્યસાહિત્ય ઉપરે કરી છે. અને નિખાલસ વિવેચકે એમ સ્વીકારવું પડે કે આ વિચારભારનાં પ્રધાનત્વવાળી કવિતાની અવગણના આપણે આટલો વખત કરી છે તે યોગ્ય થયું નથી. આમ વિચારપ્રધાન

૧. આ કાવ્યસ્વરૂપ માટે આપણે સૉનેટ શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. એની જાતિ કયી ગણવી જોઇએ, એના વિશે આપણા આ માનનીય વિદ્વાને સ્વીકારેલો મત યોગ્ય જ છે. (ગજેન્દ્ર બુચ, બેટાઇ વગેરેએ જાતિ જ સ્વીકારી છે.) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મુક્તક, કલાપક આદિ કાવ્યજાતિઓને નપુંસક જ ગણાય છે. અને સૉનેટ પણ એક જાતનું કાવ્ય માટે એની જાતિ પણ નપુંસક ગણવામાં બાધ નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

૨. પશ્ચિમની પ્રતિભાએ સ્વાનુકૂલ આ કાવ્યસ્વરૂપ ઉપજાવ્યું છે, તો આપણી પ્રતિભાએ મુક્તક નામે કાવ્યસ્વરૂપને ઉપજાવીને એવી જ સાહિત્યસેવા બજાવી છે.

કવિતા ઉત્તમોત્તમ બની શકે એવું બતાવી આપવાનો અને સિદ્ધ કરી બતાવવાનો જશ પ્રો. ઠાકોરને જાય છેઃ અને એ જશ કંઈ ન્હાનોસૂનો ન કહેવાય.

પણ પ્રો. ઠાકોર પોતાને આજન્મ પ્રયોગકાર માને છે. એમણે જેમ શુદ્ધ વિચાર-પ્રધાન કવિતા લખી છે તેમ શુદ્ધ ઊર્મિપ્રધાન કવિતા પણ લખી છે; કલ્પનાપ્રધાન કવિતા એમના સંગ્રહોમાં બહુ નજરે પડતી નથી. આ સ્થિતિ એમનાં માનસનાં ઘડતરને અનુરૂપ જ ઉપજી આવી છે. એટલે આપણા આ માનનીય પ્રયોગકારના વિજયની સહર્ષ કબૂલાત આપ્યા પછી પણ અમારે એટલું તો જણાવવાનું રહે છે કે જેમ વિચારપ્રધાન કવિતા ઉત્તમોત્તમ કવિતા બની શકે, તેમ જ ઊર્મિપ્રધાન કે કલ્પનાપ્રધાન કવિતા પણ ઉત્તમોત્તમ કવિતા બની શકે ખરી. ઉત્તમ કાવ્ય, અમારી સમજણ મુજબ, વિચારપ્રધાન વા ઊર્મિ-પ્રધાન વા કલ્પનાપ્રધાન હોઇ શકે. એટલે આ ત્રણ પ્રકારમાંથી અમુક ઉંચો અને અમુક નીચો એમ સિદ્ધ કરવાની ભાંજગડ આજકાલ આપણાં સાહિત્યમાં ઘણી જગાએ ચાલી રહી છે તેને અમે વ્યર્થ કાલક્ષેપ ગણીએ છીએ. કવિતા તો વિચાર પ્રધાન જ હોવી જોઇએ એમ પકડી રાખનારાઓની દૃષ્ટિ સાપેક્ષ જ છે. એ સ્થિતિથી જરાક પર જઇને જોનારને તો દેખાશેજ કે કવિતાસાહિત્યમાં આ ત્રણે પ્રકારોનો સરખો વિજય થવાનો સમ્ભવ છે. વળી આ પણ સમજી લેવું જોઇએ કે આ ત્રણે પ્રકારો કંઈ જૂદા જૂદા બંધ રાખેલા ઓરડા જેવા ન જ હોઈ શકે. એમાં વધુ ઓછાં મિશ્રણોનો સમ્ભવ પણ બહુ ઘણો છે. તેથી જે વિવેચકબંધુઓ, પ્રો. ઠાકોરની કવિતા વિચારભાર વાળી છે માટે એને આવકાર આપતા નથી, તેને અમારે જણાવવાનુ છે કે કવિતાપ્રદેશની બધી દિશાઓ એમણે ખોલી નથી આપી તે ખરૂં પણ, જે એક દિશા આપણે ત્યાં વર્ષો થયા બંધ પડી હતી તેને ખોલીને કવિતાપ્રદેશના એક અજાયબ કરે એવા ભાગને એમણે આપણને બતાવી દીધો છેઃ અને અમારે કહેવું જોઇએ કે એ ભાગ પણ બીજા ભાગો કરતાં કોઇ રીતે ઉતરે નહીં એટલે સુન્દર અને સમૃદ્ધ છે. આવી સ્થિતિ લાવવાનો બધો જશ પ્રો. ઠાકોરને છે, અને એ સ્થિતિનાં પ્રસવસ્થાન જેવા આ સોનેટોને એટલા જ માટે અમે વધાવીએ છીએ.

અહીં અછડતી રીતે કરાવેલાં આ વિચારદર્શનને વિકસાવવાની અહીં જગ્યા નથી, તેમ વળી આમાંથી વ્યકિતગત સૉનેટોની ચર્ચા કરવાની પણ અહીં જગ્યા નથી, તેથી આટલું જ લખીને હમણાં તો સંતોષ રાખવો પડે છે.

શકુન્તલાનું સ્વપ્નદર્શન: લે. પ્ર. બટુભાઇ ઉમરવાડીઆ ગોપીપુરા, સુરત કિં. રૂ. ૧.

શકુન્તલમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો અને એમાં ચીતરેલી પાત્રસમાજસંસ્કૃતિ આજના સમાજમાં બનતાં જોવા જઇએ તો કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે એવી પ્રશ્નાત્મક મનોવાચ્છનાથી કવિએ આ નાટક લખ્યું છે. ઘણેખરે સ્થળે લેખકે મૂળ શાકુન્તલના જ શબ્દો વાક્યો તથા શ્લોકો રાખ્યા છે. છતાં વસ્તુને આધુનિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એક સુબાની મોટર અટકી જવાથી રસ્તામાં આવેલ આશ્રમમાં તે જાય ચડે છે. ત્યાં એને આશ્રમપતિની પુત્રી શકુન્તલાનું દર્શન થાય છે....આમ વસ્તુની શરૂવાત થાય છે, અને એવી રીતે એનો વિકાસ મૂળ શાકુન્તલના પ્રસંગોને સમતાયુકત રહીને થયા કરે

છે. બટુભાઇનો હાથ છે એટલે પ્રસંગખીલવણી, શૈલી અને રસસાતત્ય તો બહુ સારી રીતે જળવાયાં છે એની ના પડાય એમ નથી. પણ પ્રસ્તુત નાટકની મૂલવણી એમ નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ થાય તેમ નથી. જેટલે અંશે (અને એ અંશો બહુ ઘણા છે) એ મૂળ શાકુન્તલ ઉપર અવલમ્બે છે તેટલે અંશે એની મૂલવણી પણ સાપેક્ષ બને છે. આ સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં અમને જણાય છે કે આવો પ્રયોગ કંઇ બહુ સફળ નીવડવાનો સમ્ભવ નથી. મૂળ શાકુન્તલમાં જે નૈસર્ગિક વાતાવરણ છે તેને આજના જમાનામાં ઘટાવવું હોય તો અમને બટુભાઇના આ પ્રયોગની રીત કરતાં ન્હાનાલાલના વસન્તોત્સવની રીત વધુ ગમી છે એમ કહેવું જોઇએ. કાલિદાસીય સમાજ અને અર્વાચીન સમાજ વચ્ચે સાંસ્કૃતિક ભેદ એટલો બધો તો વધી પડ્યો છે કે એ સંસ્કૃતિને આજના સમાજમાં આમ ઉપરછલ્લીઆ ફેરફારો કરીને ઘટાવવાનું શક્ય જ નથી. આ બન્ને સમાજ વચ્ચેનો ભેદ ઉપરછલ્લીઓ નથી, મૂલગત છે. આખાં સમાજમાનસનો દૃષ્ટિકોણ આજે બદલાઇ ગયો છે, તેમ વળી સામાન્ય જડ શારીરિક સુખોપભોગની આજની રીત પણ કાલિદાસીય જમાનની કલ્પનામાં યે ન આવે એટલી બદલાઇ ગઇ છે. એમ, આંતરિક તેમજ બાહ્ય વાતાવરણમાં આજનો સમાજ તે કાળના સમાજના કરતાં સાવ બદલાઈ ગયો છે. તેથી આ પ્રયોગ અમને તો અર્થહીન લાગે છે. આજે કાલિદાસીય વાતાવરણ આપણા સાહિત્યમાં આધુનિક જમાનાને અનુકૂળ રીતિએ ઉતારેલું ક્યાંય દેખાતું હોય તો તે વસન્તોત્સવમાં છે. વધુ વીગતોમાં ઉતરીને અમારું આ મન્તવ્ય સમજાવવાની અહીં જગ્યા નથી તેથી આટલું જ મતદર્શન કરાવવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

(૧) **કેળનો બગીચો**: મગનલાલ ગજ્જર, ૦-૪-૦, પૃ. ૬૨, (૨) **ગુજરાતની વનસ્પતિઓ**: બાપાલાલ ગરબડદાસ વૈદ્ય, ૦-૪-૦, પૃ. ૭૩, (૩) **મિરાતે અહમદી** (વૉ. ૨, ખંડ-૩) દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, (૪) **ભૌગોલિક કોષ** (પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન): ભાગ ૧; ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી, ૦-૧૨-૦ (૫) **ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર**, પુ ૬ ઠું. હિરાલાલ ત્રિ. પારેખ. ૧-૦-૦ બધાંના પ્રકાશકઃ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી, અમદાવાદ.

પહેલાં બે પુસ્તકો એ વિષયનાં શાસ્ત્રીય વીગતોવાળાં પુસ્તકો ગણાય, અને આપણાં નિર્ધન સાહિત્યમાં જરૂર આવકારપાત્ર ગણાય. ત્રીજામાં દિ. બ. ઝવેરી આ બહુમૂલ્ય ગ્રંથનું ભાષાન્તર આગળ ચલાવે છે. ચોથાં પુસ્તકનું પ્રકાશન ખાસ આવકારલાયક ગણાવું જોઇએ કેમકે હવે ગુજરાતમાં પણ સંશોધકોની સંખ્યા વધતી આવે છે તેમને તથા જુનાં સ્થળોના અભ્યાસ કરનારને એ ઉપયોગી થશે. શાળાઓના શિક્ષકોને એ પુસ્તક અતિશય ઉપયોગી નીવડશે પાંચમાં પુસ્તકનું વાર્ષિક પ્રકાશન હવે તો સર્વત્ર વખણાઇ ચૂક્યુ છે. એ પુસ્તકમાં આ વખતે નીચેની સામગ્રી છે. 'વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય' ઉપર હિ. ત્રિ. પારેખે એક લેખ લખ્યો છે, એમાં દિ. બ. ઝવેરીનાં The Present State of Gujarati Literature અને મુનશીનાં Gujarat and its Literature નું સંક્ષેપ દૃષ્ટિએ અવલોકન છે, તથા એ વિષયની થોડીક ચર્ચા છે. પછી સન. ૧૯૩૪ નાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી તથા સન ૧૯૩૪ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના

હાજરી તો, શરૂવાતનાં અતિસરલ કાવ્યોના મુકાબલે કક્ષાભેદ થાય છે તેથી પણ અનિચ્છનીય છે. વળી એમાં કેટલાક વ્યાકરણદોષ પણ છે દા. ત. 'આજથી હું તો ભુખો રહીશ ને ખાઉં કે ના પીશ; જેવામાં કાલાન્વય દોષ છે તો 'ચોરે ઝાલી જાંગ, મોટી જાણે ડાંગ' માં ઉત્પ્રેક્ષામાં અનૌચિત્યદોષ છે. વળી પ્રાસ મેળવવાનું રાખ્યું છે પણ બધે ઠેકાણે પ્રાસ સુભગ નથી આવ્યા 'હાથ-દાંત,' 'જાય- નોંધ' (પૃ. ૪૪) 'નહિ-સુકાઇ' (પૃ. ૪૧) વગેરે એનાં દૃષ્ટાન્તો છે.

બીજા પુસ્તકમાં ફરિયાદ કરવા જેવું મુખ્ય તત્વ એના ઉચ્ચ ભાવો છે. બાલમાનસ ન ઝીલી શકે એવા ભાવો આ સંગ્રહમાંની ઘણી કવિતામાં અમને દેખાય છે.—મારે અંતર ગીત જગાવો તે (પૃ. ૧૦) મારે જોવા છે પ્રાણથી પિયારા સંધ્યા ઉષાના આરા (૨૦) આભ ભરી સારંગીથી સર છૂટે શું તીણા (પૃ. ૨૬), એજ કાવ્યમાં લી-૬, અને ૮. પરીઓની વાડીએ અતંરના ફૂલ છે (પૃ. ૩૯) વગેરે આના દૃષ્ટાન્તો છે. હવે વ્યાકરણદોષ: પાણી ખીચે (૧૫) 'છે નિર્દોષ એનો વાંક' (૧૭) સાગરજલ જેમ ધારે (૩૪ સાગરને ઘાટ ન હોય, નદીને હોય) ફૂલડાંનો લૂમ છે (૩૯ લૂમ નારીજાતિ છે, તેમ વળી ફૂલડાની લૂમ ન કહેવાય એને તો ઝુંમખાં કહેવાય.) વગેરે,

આ દોષ આમ આંગળી ચીંધીને બતાવવાનું કારણ એક છે. આ બન્ને આપણા શિષ્ટ કવિલેખકો છે. તેમને હાથે આવા દોષો ન થાય તો ઠીક. વળી બાળસાહિત્યમાં પણ વેધક દૃષ્ટિ નાખવાની જરૂર આપણે ત્યાં આવી પહોંચી છે એમ લાગવાથી આટલું લખ્યું છે.

યોગાંક (કલ્યાણ)

કલ્યાણના વિશિષ્ટાંકો હવે તો ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકયા છે. આ વખતનો વિશિષ્ટાંક એની આ પ્રતિષ્ઠામાં ખૂબ વધારો કરે છે. ખરી રીતે આ અંકને યોગની એનસાઇક્લોપીડિયા કહીએ તો ખોટું નહીં: એટલું વિવિધ અને માહિતીપૂર્ણ એનું લખાણ છે. યોગમાં જેને જરાક પણ રસ હોય તેણે આ અંક જેમ બને તેમ જલ્દી હસ્તગત કરવો જોઇએ.

અમી: જ્યેન્દ્રરાય ભ. દુરકાળ, આકાશેઠ કૂવાની પોળ, અમદાવાદ ૧-૮-૦, ૨૪૬ (સૂચિ સાથે, પાકું પૂઠું)

પ્રો. દુરકાળનું નામ હ વા નિબન્ધકાર (એમના શબ્દોમાં નવનિબન્ધકાર) તરીકે આપણાં સાહિત્યમાં જાણીતું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એમણે વિવિધ વિષયો ઉપર હળવી બાનીમાં નિબંધિકાઓ લખી છે. મર્માળું શિષ્ટ હાસ્ય આ પુસ્તકનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. સામાન્ય બાબતને પણ અમુક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો એનાં કેટલાં વિધવિધ પાસાં આપણને દેખાય તે આનાથી પ્રતીત થાય છે. પશ્ચિમનાં સાહિત્યમાં તો આવી હળવી નિબન્ધિકાઓની સાહિત્યશાખા જુદી પાંગરી છે. આપણે ત્યાં આવાં લખાણની શરૂવાત છે. તેથી અમે પ્રો. દુરકાળને એમની પ્રાસાદિક, રમતીઆળ, નૈસર્ગિક, શુદ્ધ અને મર્મગામી શૈલીને માટે અભિનન્દન આપીએ છીએ.

અમે નથી કહેતા— લોકો કહે છે કે:

ગાંડીવ

બાળ પખવાડિક

બાળકોના વાચન માટે અનુપમ વાનગી છે.

એનો પહેલો અંક જોઇ શ્રી ગિજુભાઇ આપોઆપ બોલી પડેલા (૧–૮–૩૪): આ તો સૌ કરતાં ચડિયાતુ છે. સૌ બાળપત્રોને એ જોઇ સુધરવું પડશે.

શ્રી ઇન્દુલાલ સેવકલાલ દવે: (મેડીકલ ઑફિસર વડોદરા) લખે છે: 'ગાંડીવ પાક્ષિક ઘણુંજ લોકપ્રિય થવા ઉપરાંત જેને માટે તે પ્રસિદ્ધ થાય બાળકોમાં–બાળકોમાં પ્રિય છે, તે થયું છે......છોકરાં રાહ જોયા કરે છે... વાંચવા માટે હરિફાઇ ચાલે છે."

શ્રી ચંદ્રવદન જ. મહેતા. બી. એ: (મ. વિ. સુરત.) ઘણુંજ સરસ વાચન. બાળકો પડાપડી કરે છે.

"ફુરસદ"ના તંત્રી: માત્ર પાંચ રૂપિયામાં આવું પખવાડિક તમે શી રીતે આપી શકો છો તે સમજી શકાતું નથી......શાબાશી ઘટે છે. બાળકો માટે ખાસ મંગાવવા માબાપોને સલાહ છે.

પુસ્તકાલયના તંત્રી: બાળકોના શિક્ષણમાં રસ લેનાર માબાપો, શિક્ષણ સંસ્થાઓ ને સાધનસંપન્ન પુસ્તકાલયો આ બાળપખવાડિકના ગ્રાહક બની જઇ રા. વીમાવાળાના સાહસને ઉમંગભેર વધાવી લે.

કૌમુદીના તંત્રી: દેખાવ અને રચના, વાર્તાઓ ને કાવ્યો, ચિત્રો અને અવનવી માહિતી બધુંજ ઘણુંજ મનોરંજક ને આશાસ્પદ. ગુજરાતનાં ગૃહો ને શાળાઓ આ પત્રને અપનાવે એમ ઇચ્છીએ.

બે ઘડી મોજ: પાંચ રૂપિયામાં ખરેખર ખૂબ સસ્તું ગણાશે........

એકેએક વર્તમાનપત્ર, માસિક, શિક્ષણકારે એના વખાણ કર્યાં છે, તેની સ્વાદ સમજવા નમૂનો મંગાવી લ્યો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા પાંચ. ટપાલ ખર્ચ સાથે

ગાંડીવ મુદ્રણાલય, હવાડિયા ચકલા, સુરતમાં ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર માટે
નટવર વીમાવાળાએ આ સૂચીપત્ર છાપ્યું ને પ્રગટ કર્યું. ડીસે. ૧૯૩૫

અંજલિ ગ્રંથમાળા

સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રની આજે નવરચના થઈ રહી છે તેમાં અલ્પાંશે પણ ઉપયોગી થઇ શકે તેવું સાહિત્ય સહેલામાં સહેલી અને આકર્ષક રીતે અત્યંત સસ્તાં મૂલ્યે આપવાનો અમારો હેતુ છે.

એક વર્ષના અનુભવ અને વિચાર પછી અમારાં પ્રકાશનો માટે અમે ઉપર લખેલી કસોટી નક્કી કરી છે. કેવળ મનરંજન અર્થે અમારાં પ્રકાશનો નથી. લોકોમાં જે વાચનભૂખ ઉઘડી છે એનો ઉપયોગ લઇ એ દ્વારા સમાજને મૂંઝવતા કૂટ પ્રશ્નો એમના ખ્યાલમાં લાવવાનો અમારો પ્રયત્ન છે.

જીવનમાં જે વિચારોની જરૂર પડે છે તે વિચારો અમે નવલકથા, નાટકો, વાર્તાઓ, સાહસકથાઓ, જીવનચરિત્રો, પ્રવાસ વર્ણનો, પત્રો ઈત્યાદીના રૂપમાં સહેલમાં સહેલી અને રસિક રીતે પ્રજા સમક્ષ મૂકીશું.

બીજા વર્ષનું પહેલું પુસ્તક—

સંજીવની

જીવનને પરમ આદર્શની સાધના સમજતાં આજના વિરલ યુવક યુવતીને કેવાં કષ્ટો, મંથનો અને પરિતાપો સહેવાં પડે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર રજુ કરતી આ નવલકથા એપ્રીલની શરૂઆતમાં પ્રગટ થશે.

ગ્રંથમાળાના પુસ્તકો સસ્તાં હશે માટે નાખી દીધાં જેવાં હશે એમ ન માની બેસતા.

પહેલાં વર્ષ કરતાં બીજા વર્ષનાં પુસ્તકો રૂપ અને ગુણમાં ચડીઆતાં હશે. છતાં મોંઘાં નહિ પણ સસ્તાં જ હશે. પહેલે વર્ષે હજાર પાનાં આપવાની જાહેરાત કરી અને લગભગ અગીઆરસો પાનાં આપ્યાં છે. બીજા વર્ષે બારસો પાનાં જાહેર કરીએ છીએ અને ગ્રાહકોનો સહકાર મળશે તો એથી યે વધુ આપવાની અમારી ઉમેદ છે.

આપ ગ્રાહક છો? નથી તો શા માટે નથી? વરસે દહાડે ત્રણ રૂપિઅનું ખર્ચ આપને મોંઘું નહિ પડે. જરા વિચારી જોજો અને યોગ્ય લાગે તો અવશ્ય ગ્રાહક થજો. આપના સહકારથી ગ્રંથમાળા વધુ સમૃદ્ધ, સુંદર અને સસ્તી થશે.

એક બીજી વાત: પહેલાં વર્ષનું ચોથું પુસ્તક "અંતરની વાતો" સરકારે "વાંધા ભર્યું" ગણી જપ્ત કર્યું અને પ્રેસ પાસે છાપવા માટેની જામીનગીરી માગી એટલે હવે પહેલાં વર્ષનાં પુસ્તકો લેવા ઇચ્છનારને "અંતરની વાતો" નહિ મળી શકે. બાકીના છ પુસ્તકો લગભગ સાડા આઠસો પાનાંનાં છે તે પહેલાં વર્ષના ગ્રાહક થનારને ઘેર બેઠાં, કાચાં પૂઠાંના રૂપિયા સવા બે અને પાકાં પૂઠાંના રૂપિયા ત્રણના લવાજમે મળી શકશે.

બીજા વર્ષની યોજના વિષે પાછળ વાંચો.

તા. ૮-૨-'૩૬ વ્યવસ્થાપક: અંજલિ ગ્રંથમાળા : ટેશન રોડ : કરાંચી.

યોજના

લેખકો

આ લેખકબંધુઓએ સહકાર આપવાની કૃપા કરી છે:—

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી
,, નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ
,, રામનારાયણ ના. પાઠક
,, હરભાઈ ત્રિવેદી
,, મૂળશંકર મો. ભટ્ટ
,, ભવાનીશંકર વ્યાસ
,, ઇન્દુલાલ ગાંધી
,, દર્શક
,, ચારુદત્ત
,, વિનોદ ભટ્ટ
,, ચંદુલાલ ત્રિવેદી
,, સોપાન

પહેલાં વર્ષનાં સાત પુસ્તકો:—

પલટાતાં તેજ
ઇન્દુલાલ ગાંધી

પ્રતિબિંબ
ચંદુલાલ ત્રિવેદી

દરિયાના મામલા
ચારુદત્ત

***અંતરની વાતો**
સોપાન

વેરાનમાં
ઝવેરચંદ મેઘાણી

કાળાપાણીને પેલેપાર
રામનારાયણ ના. પાઠક

ધૂપદાની
વિનોદ ભટ્ટ

* મુંબઇ સરકારે જપ્ત કર્યું.

ઉત્ક્રાંતિના વિચારો ફેલાવતું બારસો પાનાનું વાચન નીચેનાં લવાજમે ઘેર બેઠાં મળી શકશે. લગભગ બધાં પુસ્તકો દ્વિરંગી મુખચિત્રવાળાં હશે. છપાઇ સુંદર અને બાંધણી મજબૂત હશે.

કાચું પૂઠું દેશમાં	રૂપિયા ત્રણ	કાચું પૂઠું પરદેશમાં	શિલિંગ ૭
પાકું પૂઠું ,,	રૂપિયા ચાર	પાકું પૂઠું ,,	શિલિંગ આઠ

પુસ્તકોની છુટક કિંમત લગભગ દોઢી રહેશે અને કાર્યાલય ઉપરાંત મુંબઇ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર, રાજકોટ, ધોળા, અમરેલી, કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે સ્થળોએ કોઇ પણ બુકસેલર પાસેથી મળી શકશે.

ગ્રાહક થવા માટે લખો:—

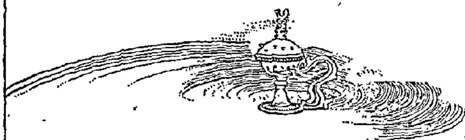
દિનકર કાર્યાલય
સાબરમતી.

અંજલિ ગ્રંથમાળા
ઉન્સો હોલ • કરાચી.

નવું પ્રકાશન

પુસ્તક સાતમું

અંજલિ ગ્રંથમાળા

સમાજજીવનના વિવિધ અંગોને સ્પર્શ કરતી

નવલિકાઓનો સંગ્રહ

શ્રી. કલ્યાણરાય જોષીના પ્રવેશક સહિત

લેખક : વિનોદ ભટ્ટ

સુંદર છપાઈ : ગજબનું પાકી બાંધણી : મનોહર ત્રિરંગી જેકેટ : કિંમત સવા રૂપિયો

અંજલિ ગ્રંથમાળા : ડેન્સો હૉલ : કરાચી

· મુદ્રક અને પ્રકાશક · ભૂપતરાય મોહનલાલ દવે

ઊર્મિ

· ઊર્મિ પ્રિન્ટરી · ઉન્સો હોલ કરાચી

વર્ષ ૫મું અંક ૪થો

સળંગ અંક ૫૨

અનુક્રમણિકા

એલ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા
આર. આર. શેઠની કું.,	પ્રિન્સેસ ,, મુંબઇ—૨
સી. જમનાદાસની કું.,	,, ,,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.,	,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	તળાવ, સુરત,
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા ચાર

ઊર્મિ

માર્ચ ૧૯૪૨

સં ૫ । ૬૬

ઊર્મિ મંડળ

वन्देमहि च तां वाणीं अमृतां आत्मनः कलाम्

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · માહ ૧૯૯૨ · અંક ૪થો

अस्मदीयम्

સંગીતમહામંડલ

પૂજ્ય પંડિત શ્રી ઓમ્કારનાથજીની ખાસ પ્રેરણાથી મુંબઈમાં હમણાં એક સંગીતમહામંડલની સ્થાપના થઇ છે. આ બનાવને અમે ખાસ મહત્ત્વનો ગણીએ છીએ. આપણે ત્યાં સંગીતપ્રિયતા અને સંગીતજ્ઞતાનો અભાવ ઘણો છે એ વાત ઉપર અમારાં ગયાં અસ્મદીયમ્‌માં અમે થોડેક ઇશારો કર્યો છે. હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની સરખામણીમાં આપણું સંગીતધન ઘણું જ દુર્બલ છે[1], એમ સર્વ કોઈને પ્રતીતિ હશે. રાગડા તાણીને ગાઈ શકાય એવું શાસ્ત્રીય સંગીત, જૈનધર્મનાં પ્યુરિટન દૃષ્ટિબિન્દુને ત્યાજ્ય લાગ્યું હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે. જૈન તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મોએ પ્રેક્ષા, સમાજ આદિ દશ્યપેક્ષો તરફ અણગમો બતાવ્યાના ઉલ્લેખો તો જાણીતા છે. અને આ ધર્મો તરફથી મળેલા આ ઝોકને બ્રાહ્મણધર્મે પણ પાછળના વખતમાં અપનાવ્યો લાગે છે[2] આમ ધર્મ તરફથી જેની વિહિતતા નિષિદ્ધ મનાઇ તેને આબરૂદાર કુટુમ્બો પણ નિષિદ્ધ માને એમાં નવાઈ નથી. કાલાન્તરે રાગડા તાણીને ગાવાનાં સંગીતમાં કુલીનતા, આબરૂ વગેરેનો અભાવ છે, એમ પણ મનાવા માંડ્યું. અભિજ્ઞસમાજનાં આવાં દૃષ્ટિપરિવર્તનને લીધે આપણે ત્યાં સંગીત અને તેની સહચારી કલાઓએ પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન ગુમાવી દીધું.

૧. બીજા પ્રાન્તોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં સંગીતપ્રિયતાનો પણ અભાવ, ગુજરાતમાં જામેલા જૈનધર્મનાં જોરથી પણ કંઈક સમજાવી શકાય.

૨. મનુસ્મૃતિમાં ૧૧, (૫) 'કૌશીલવ્ય-ય ક્રિયા' ને ઉપપાતક ગણ્યું છે.

આપણી પ્રાચીન સમજ મુજબ ગીત (મૌખિક,) વાદ્ય નૃત, નૃત્ય નાટય વગેરે સહકારી કલાઓ ગણાતી. બીજી બાજુ સંગીતને કાવ્યવિદ્યા સાથે આત્મગત સંબંધ છે. ગયા અંકમાં અમે લખ્યું હતું કે, "ઉચ્ચ કાવ્યતત્ત્વવાળી કાવ્યરચનાની સાથે અનુરૂપ સંગીત ભળે તો કાવ્ય માનવજીવનમાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવી શકે એમ તજ્જ્ઞોનું માનવું છે."

આથી આવી પરસ્પર સહકારી કલાઓની એક સાંકળ જેવી સંગીતકલાનું પુનરુત્થાન થાય છે એમ સાંભળીને સર્વ કોઇને આનંદ થાય એમાં નવાઈ નથી.

ગુજરાતનાં[3] આ સંગીતપુનરુત્થાન માટે યોગ્ય સુકાની આ મહામંડલને મળ્યો છે એમ નોંધતાં અમને સવિશેષ આનન્દ થાય છે. પંડિત ઓમ્કારનાથ ગુજરાતના ઉત્તમ સંગીતજ્ઞ છે. એમને માત્ર શાસ્ત્રીય સંગીત ગાતાં આવડે છે એટલું જ નથી, સંગીતશાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ ઊંડો અને અને તુલનાત્મક છે. ઉસ્તાદી શાસ્ત્રીય સંગીત ગાતાં આવડે એ એક વાત છે.—એમાં તો પંડિતજીને કક્ષા ઘણી જ ઉંચી છે. આત્માનું સંગીત અનુભવવું હોય તેણે પંડિતજીને સાંભળવા. પોતાની કળાની સાથે એકરૂપ અને એકતાન થઇ જવાની એમની શકિત અદ્ભુત છે. આથીએ ધારે તેવું વાતાવરણ ઉપજાવી શકે છે. આમ ઉસ્તાદી સંગીતનાં ગાયનમાં તો એમની ઉચ્ચ કક્ષા છે જ.—અને, એ વ્યાવહારિક કલાની પછવાડે રહેલુ શાસ્ત્ર સમજીને એની વિવેચનાત્મક ચર્ચા કરવાની શકિત હોય એ બીજી વાત છે. પંડિતજીની આ બીજી શકિત પણ ઉચ્ચ છે. એમની સાહિત્યપ્રિયતાએ એમને ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ આપ્યું છે. પંડિતજીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતી વખતે શ્રોતાઓ એમના વાક્પ્રવાહમાં તણાયા જ કરે છે. ગુજરાતના અલ્પસંખ્ય વક્તાઓમાં પંડિતજીનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. આમ ભાષાપ્રભુત્વ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તેમજ વ્યાવહારિક સંગીતની ગાયનશકિત, આ ગુણ-ત્રિપુટીને લીધે પંડિત ઓમ્કારનાથજી આ નવાં મંડલના યોગ્ય સુકાની છે એમ અમે કહીએ છીએ.

આવા મહત્વનાં મહામંડલની સ્થાપનાનાં પ્રસંગે અમે બેચાર સૂચનો કરીએ છીએ, તે અમે સંગીતજ્ઞ છીએ એમ બતાવવાને નહીં. અમારામાંથી કોઇને એ વિશિષ્ટ કલાનો કક્કો પણ નથી આવડતો એ શરમભરી કબૂલાત અમે અહીં કરી લઇએ છીએ: પણ, એક અખંડ સંગીતોપાસકનું તાજેતરમાં બહાર પડેલું પુસ્તક વાંચીને, એમાં જે સૂચનાઓ છે તેમાંથી અમુક અગત્યની સૂચનાઓ આ નવાં મંડળને પણ માર્ગદર્શક થાય ખરી એમ લાગવાથીજ અમે આ લખીએ છીએ.

૩. આ મહામણ્ડલ ગુજરાત પૂરતું જ છે કે નહીં તેની અમને ખબર નથી, પણ એના પ્રવર્તક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી સંગીતકાર છે તેથી એનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ હોય તો પણ, ગુજરાત ઉપર એની અસર વધુ થવા પામશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પંડિત વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડેએ સંગીતના ભાવિ વિકાસ માટે અમુક સૂચનાઓ કરી છે તેમાંથી નીચેની, અમારે મતે આ મંડળે તરત હાથમાં લેવા જેવી છે[૪].

(૧) રત્નાકરાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણન પામેલા રાગોનો સારી રીતે સમજાય તેવો ખુલાસો તે તે ગ્રંથોમાં આપેલી સામગ્રીની મદદથી કરી બતાવવો.

(૨) પ્રાચીન સમયમાં રાગરાગિણીપુત્ર એ રાગોની વ્યવસ્થા કયાં તત્ત્વ ઉપર થઈ હશે, તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો અને તેની વ્યવસ્થા પ્રચલિત સંગીતમાં થઈ શકે કે કેમ; તેમ કરવું તે અધિક હિતકારક થાય કે કેમ, આ ઉપર બરાબર અને વિચારપૂર્ણ એવો કોઈ ખુલાસો કરવો.

(૩) રાગ અને રસ વચ્ચે પ્રાચીન અને અર્વાચીન દૃષ્ટિએ સંબંધ ફરી સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૪) શ્રુતિ અને સ્વરની પ્રાણીના શરીર ઉપર થતી અસર અને તે અસરમાં ગીતના શબ્દોની આવશ્યકતા કેટલી અને કેવી—આ બાબત ઉપર સમાધાનકારક અને શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ખુલાસો કરવો.

(૫) નાટ્યસંગીતનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી તેમાં કયા સુધારા થવાની જરૂર છે—એ સૂચવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૬) પ્રત્યેક રાગનો કાળ નક્કી કરી—આ કાલનિયમ પ્રાચીન સમયથી સંગીતમાં કેમ અને શી રીતે આવ્યો હશે તે નક્કી કરી સમાજ આગળ રજૂ કરવો.

(૭) દક્ષિણનાં સંગીત અને ઉત્તરનાં સંગીતનો એવો સુયોગ કરી બતાવવો કે જેથી કરીને બન્ને પદ્ધતિઓનું હિત થાય અને સંગીત ઉત્તમ રીતે સપ્રિય બને.

(૮) પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો મરાઠીમાં [=માતૃભાષામાં] કરાવી તે પ્રસિદ્ધ કરવાં. તેમજ આપણા શહેરમાં [=મુખ્ય શહેરમાં] એક મોટું સંગીતપુસ્તકાલય સ્થાપવું.

(૯) જુના અથવા નવા અપ્રસિદ્ધ રાગોની રેકર્ડો બનાવી પુસ્તકાલયોમાં મુકવી અને તેનો ઉપયોગ બધા શોધક વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી. વગેરે

આમાંથી (૪) સંખ્યાંકમાં સૂચવેલી બાબતનો તો પંડિતજીને અંગત પણ ઘણો શોખ છે એમ અમે જાણીએ છીએ. (૧), (૨), (૩), (૬), (૮) અને (૯) સંખ્યાંકો માટે અમારે મતે હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું એક પુસ્તકાલય સ્થાપવાની ઘણી

૪. જુઓ ઉત્તરહિન્દુસ્થાની સંગીતની સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમાલોચના, પંડિત વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે. પ્રકાશક, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, પૃ. ૭૪ ૭૬.

જરૂર રહેશે[5]. ગુજરાતનાં તથા અન્ય પ્રાન્તના ગામેગામમાં તપાસ કરીને સંગીત ઉપરનાં બને તેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો મેળવીને તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય ત્યારે જ તે તે મુદ્દાઓની વિશદ ચર્ચા કરી શકાય, અને ત્યાર પછી જ કંઈક નિર્ણયો બાંધી શકાય. (૪) (૫) અને (૭) સંખ્યાંકના મુદ્દાઓ માટે પ્રયોગશીલતાની જરૂર રહેશે. શાસ્ત્રીય પ્રયોગોથી જ આ મુદ્દાઓ વિશે વિચાર કરી શકાશે.

પણ આવું મંડળ, ઉપરના મુદ્દાઓ હાથમાં લે તો, અમને લાગે છે કે, આપણા દેશની અનુપમ સેવા તેનાથી થઇ શકે.

૫. આ બાબતમાં આ મહામણ્ડલ વડોદરાનાં પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરની કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની કે એવી સ્થિત થએલી સંસ્થાની મદદ લઈ શકે; ઉપરાંત આજે હવે, એકદોઢ દાયકે પહેલાં સંસ્કૃતજ્ઞાનનો ઈજારો મહારાષ્ટ્રીયોએ જ રાખ્યો હતો જ્યાં જુઓ ત્યાં સંસ્કૃતનો પ્રોફેસર તો મહારાષ્ટ્રીય જ હોય એ સ્થિતિ ફેરવાઇ ગઇ છે અને આખા ઇલાકાની સારી સારી કોલેજોમાં સંસ્કૃત શીખવવાને ગુજરાતી ભાઇઓ પણ તૈયાર થઈ ગયા છે, તો તેવા સંસ્કૃતજ્ઞ ગુજરાતીઓની મદદ પણ આ મંડળ ખુશીથી લઇ શકે. આ દૃષ્ટિએ ઉપરના (૧) અને (૮) સંખ્યાંકના મુદ્દાઓ આચારમાં મુકવાનું કાર્ય અતિ દુર્ઘટ નથી.

યુગાંતરતા

લલિત

યુગયુગાન્તરથી મનુ-સર્જને-
યુવક ને યુવતી રમણે ઘુમેઃ

નવવસંત પ્રફુલ્લિત પલ્લવે-
દ્રુમઝુમે રસકુંજ સ્વદેશને!

અમર વેલડી છાય ગૃહાશ્રમેઃ
સકલસંતતિ છત્ર તલે રમેઃ

રમકડાં બનતાં જનની પિતા-
કિલકિલ પ્રિય બાલ નવી ગીતા!

નવલ યૌવનના ફૂલઃ બાલકો!
કુલપરિમલના કુલઃ બાલકો!

પ્રણયપુણ્યભર્યાં બલઃ બાલકો!
હૃદયજીવનનાં જલઃ બાલકો!

ધરી પ્રજા ઉર, માનવતનિની-
પૂર્ણ વિભૂતિ, ધરી સુર-સંસ્કૃતિ.

નવયુગે રસતેજથી બાળને-
નવીન માતપિતા પ્રભુ શાં સજે!

●

આંસુ

નિરંજન શુક્લ

ના વ્હારાં આંસુ લુંછે સ્વજન, 'પ્રિય રહે શાન્ત' ના શબ્દ કોના
દાઝયા હૈયે પડે, તો નયનન! છલકાવી રહે અશ્રુ કાં? રે!
અન્યાયે તાપકાળે જીવનજળ રહે સૂકવી, નેત્રવાટે
ઢાળે ચોધાર આંસુ વ્યરથ, અવર કૈસું ન કોનુંય ચાલે.

હૈયાનાં હીર બાળી જીવનજળ જલાવી ભરેલાં પૂથા હે!
ત્હારાં આ વ્યોમચક્ષુ કયમ દિધ છલકાવી કહે? અશ્રુ સીંચી
લીલી કુણી ઉરોર્મિ પ્રખર અનલ સામે ઝુઝી સાચવે કે?
જાણે શું અન્ય ધારે હરિત સ્મિત છટા અશ્રુસીંચી પૂથા, રે.

છોને તો અશ્રુ મારાં દડદડ દડતાં, વેગ ધારી વહંતા,
હૈયાની ભાવરિદ્ધિ જટિલ જગ કું કે ભસ્મ થાતી બચાવા.

ભગવતીને

પૂજાલાલ

પ્રવેશ પરમેશ્વરી! હ્રદયમંદિરે; પ્રેમનું
સિંહાસન સુહાવ સુંદર સ્વરૂપિણી! માહ્યરું;

પ્રસાર તવ દિવ્ય શાસન અનંતિની! ક્ષેમનું;
અલૌકિક પ્રભાતની અરૂણ ચેતનાના શરૂ

કર પ્રજળતા પ્રવાહ મુજ વાહિનીઓ મહીં;
સ્વભાવ મુજ બદ્ધ, પામર ભરેલ દૌર્બલ્યથી

નર્યો, નવ વિરાટ મુક્ત પ્રકૃતિ પ્રભાવી લહી
બને તવ પ્રતિચ્છબી, સકલ શ્રેય સાફલ્યથી

સુધન્ય, કર એહવી ભગવતી! કૃપા હું પરે.
તું દિવ્ય અરવિન્દરૂપ મુજ માનસે ખીલજે

સહસ્રદલમાં; બની નયન જ્યોતિનું દોરજે
મહા મરણગર્તથી અમૃતના મહા અંબરે:

પ્રવેશ પુલકાવતી અણુ અણુ સ્મિતે શોભના!
સ્વયં ઘડ મને લઇ અમૃત તત્ત્વ વૈકુંઠનાં.

નવવધૂ

મગન દેસાઇ

પ્રકાશ સચરાચરે ગૃહ–વિશાળ ખંડે જરી
દિવેટ લઘુ દીપની ચમકતી નિશા ખંડમાં
પલંગ નવ દંપતી અરથ પાથર્યો શોભિતો
સજી ધવલ ચાદરે, કુસુમ પાંખડી વેરિને.

હતી નવવધૂ ઉભી નયન ભૂમિમાં રોપતી
પલંગ નિકટાન્તરેય ઘુમટો મુખે તાણિને
હતી સબળ જોબને–સુભગ ચુંદડી અંબરે
અને લગન કંકણો ખણખણતાં કરે કો' પળે.

નભે કિરણ શૈત્યથી મુદિત ચંદ્રિકા દીપતી
કરી ક્ષણિક ડોકિયું સહજ ખંડમાં શોચતી.
ત્યહીં યુવક ઘેલછા અજબ હર્ષ ઉન્મત્ત શો
સમીપ યુવતી જતા હૃદય ગાભરા સ્પન્દને

"હવે સ્મૃતિ પિયેરની, ન કર પ્રાણદાતા સખિ!
હવે સ્મરણ વ્યર્થ શેં કરછ ઘેર મારે રહી?"
નિદાન નિજ બાપડી તણું ઉરે હશે ગૂઢ શું?

ન જાણી—

વદી શબદ બસ કૈં ઉર–વિહીન બેભાન શો
ગ્રહી નવવધૂ તણા ઉભય હસ્ત ખેંચી જતો.
સરે ત્વરિત ઘૂમટો વદનથી જ મુગ્ધા તણા
અહો! પ્રભુ!—

દગે ઉભય એહને ચમક અશ્રુબિન્દુ તણી!

દુર્દશા હિન્દુ સંસારે–દંપતી જોડકાં જડે
ઝુરવા જીંદગી આખી, કદી એક વા અન્યને.

સ્મૃતિઝંકાર

રણભાઇ ના. દેસાઇ

[અનિયમિત મરાઠી સાખી]

નીરવ નિશામાં ફરી ફરી જ્યાં નિદ્રા નયનો ઘેરે,
મધુર સ્મૃતિ ગત રમ્ય કાલનાં તેજ કુસુમ ત્યાં વેરે.

શિશુવયનાં સરલ સુહાસો
શોકે ભરિયાં કંઇક આંસુ,
ને પ્રેમભરી રસવાણી;
ચમકંતી લોચન રાણી–

પણ હાય, હવે તે સર્વ વીલાઇ અંતર લોચન જ્યોતિ!
પ્રફુલ્લ ઉરના તૂટી ગયા તે મણકાને સહુ મોતી!

વારંવાર પ્રશાંત નિશામાં નિદ્રા જ્યાં જરી આવે;
શોક સ્મૃતિના સણકા મારા રંક હૃદયને તાવે?

મમ હૃદયમુકુરમાં જડિયા,
કૈં જીવનપ્રવાહે મળિયા;

પ્રિયતમ સ્નેહીઓ–નાં ચિત્રો વૃક્ષપાનાની પેઠે;
ખરતાં ભાળું ત્યારે મારું અંતર શું ના વેઠે?

જાણે કો સંધ્યા ટાણે
વા કોઇ ઉગતા વ્હાણે

શૂન્ય ભાસતા દેવાલયમાં દીપમાળા નહીં હોય,
પ્રભુ પરના સહુ કુસુમહાર પણ કરમાયેલા સોહાય.

ને ભક્ત ત્યહીં એકલડો,

હોય ભમંતો શૂન્ય ચિત્ત ત્યાં મંદિરદ્વારની પાસ.
ભાસું તેવો ભવમાર્ગે હું એકલ છેક ઉદાસ!

શાંત નિશામાં એમ જરીક જ્યાં નિદ્રા નયનો ઘેરે;
શોક સ્મૃતિની કરવત મારા રંક હૃદયને વ્હેરે;[૧]

●

[૧] ટોમસ મૂરનાં 'ધ લાઇટ ઓફ અધર ડેઝ' નામક કાવ્યનો ભાવાનુવાદ.

સમર્પણ

રસનિધિ

રાત્રિ હતી અંધારી વાદળ વેગથી ચઢતાં હતાં,
ચમકાર ચપલાના પ્રલયનું ભાન જગને આપતાં;
નિજ મંદિરે ગુર્જરપતિ ભર નિંદમાં સુતો હતો,
કાને કંઇ સ્વર આવતા તે ચમકિને જાગી ગયો. ૪

તેવી ભયંકર રાત્રિમાં બે પાસથી સ્વર આવતા,
વિચિત્રતા તેની અને તેના પ્રકાર જુદા હતા.
જમણી તરફ રડતાં હતાં કોઇ ઉંચા સ્વરથી ઘણું;
ડાબી તરફ કોઈ હતાં હસતાં કંઈ ઉત્સવ સમું. ૮

રૂદન હાસ્ય મનુજ સ્વભાવની
અકળ બે ગતિ એક બીજા થકી:
શ્રવણ એકી સમે પડતાં જ તે,
થતું કુતૂહલ રાજવીને હૃદે. ૧૨
નિજ અનુચર બ્હાર ઉભો હતો,
તુરત સાદ કરી કહ્યું તેહને. ૧૪

"જુઓને કો રડે છે 'ને હસે છે વળી કોઇએ
શા દુઃખે એ રડે છે 'ને હર્ષ શો હસનારને". ૧૬

આજ્ઞાધીન "ભલે" કહી પરવર્યો શસ્ત્રાસ્ત્રને બાંધવા,
બાંધી લેટ કસી વળી ખડગ તે ખૂલ્લું લીધું હાથમાં.
આવે જે દિશથી કરૂણ રડવું તેને અનુલક્ષીને
ચાલ્યો; પાછળ જાય વેશ પલટી રાજા છૂપીને ધીમે. ૨૦

કો ઠેશ ઠોકર તણાં દુઃખને સહીને
'ને મેઘની મુશળધાર પડે ઝીલી તે:
જગદેવ જાય પૂછવા રડનારીઓને
તે પાછળે નૃપ જતો થઇને વિમૂઢ. ૨૪

અંધારમાં ભય નદીજળ આપતાં'તાં;
નિ:શબ્દતા ભયદ શબ્દથી ભાંગતી'તી.

કાંઠે રહેલી ·અડધી બળતી ચિતાઓ
તે ભૂતના ભય થકી ભડકાવતી'તી.

કો ચાર સ્ત્રી હતી શ્મશાન સમીપ બેઠી
'ને ફાડી હૈયું રડતી હતી ઘોર રાગે.
તેની બીજી ગમ રૂડા રથ કો બીરાજી
હસતી અને હતી રહી લલકારી ગીતો.

ગયો જગદેવ હસનારી પાસે
પૂછયું "આપ રડો છો શાને?"
આપે ઉત્તર તે માહેની એક,
"સાંભળ માનવિ રાખી વિવેક.

આંહિનો નૃપ જે સિદ્ધરાજ
તેનો આત્મા લૈ જાવાનું કાજ.
તેથી હરખ અધિકો થાય,
રોકયો અમથી તે ના રોકાય."

દિલ શોક અતિશય વ્યાપ્યો,
રડનારીને પૂછવા આવ્યો.
"કેમ રૂદન કરો તમે માડી?
કહો દુ:ખ શકાય નિવારી."

તેણે કહ્યું, "સાંભળ જગદેવ,
અમો પાટણના કુલદેવ.
મૃત્યુ રાજનનું નિરધાર
એથી શોક થાયે પારાવાર."

જગદેવ પૂછે છે "મને કહોને
આશ કાંઈ રાજા બચવાને?"
કહે દેવી સાંભળ જગદેવ
બચવાની છે બારી એક.

કોઇ શૂરો અને સત્યવાદી,
આપે ભોગ પોતાનો પોતાથી.
તો જ રાજા બચે નિરધાર.
જીવ ખોવા આવે કોણ બ્હાર?"

"બલી માથે હું આનંદે આપું
નૃપ માટે આ પ્રાણ ઓવારૂં.
પણ માફી હું છેલ્લી વાર
પત્નીની લઈ આવું વિદાય."

હસી બોલી તે માહેની એક
"મૂકી દેને તું ખોટો વિવેક!"
બીજી બોલી "ન આવે તે આંહિ
તો શું આપણું જશે કાંઇ?"

જગદેવ ચાલ્યો ગૃહ ભણી ગૃહિણી તણી લેવા વિદા,
દ્વારે ઉભેલી પત્નીને નિજપંથ દીઠી નિરખતી.
ચિંતા તણી રેખા રમાના રૂપને જ વધારતી
જોઈ જરા ઉભો, મનોહર મુખને નયને ભરી.

કહેવા ઈચ્છે હૃદય પણ ના શબ્દ કોઈ જડે ને
લાગે ભીતિ કુસુદ દલ શો વજ્ર સંપાત સ્હેશે?
"વ્હાલી, દીધું દુઃખ સમયમાં અન્ન ને માન જેણે
તે રાજા વા જનમભૂમિના કામ જે દેહ આવે.

તે તો છે કો વિરલ સુખીયો. આજ એ સુખ મારે
ભાગ્યે આવ્યું. પ્રિય, તુજ વિદા છેલ્લી લેવા હું આવ્યો."
ધીરે ધીરે કરી વિગતથી વાત તેણે સતીને
સુણીને તે પુલકિત મુખે પ્રેમદા એમ બોલે.

"મૃત્યુ કર્તવ્યને કાજે પુત્રના જન્મની સમું
માનીને આપશું આજે આપણાં બલિદાન ને."

છેલ્લું પાન કરાવવા પય તણું છોળો ઉરે ઉછળે
લીધું બાળક અંકમાં ભર ઉંઘે પોઢયું હતું પારણે.
જાગી બાળક માતના નયનમાં આંખો પરોવી હસે
જાણે વિશ્વ મહીં અનંત સુખને આનંદ એકાન્ત છે.

પુત્રને હૃદયે રાખી, આલિંગી સુમ્બનો દઈ,
દંપતિ ગૃહને વાસી, સ્મશાને પગલાં ભરે.

ચાલ્યાં સર્વે નિજ મરણને હર્ષથી ભેટવાને
'ને પોતાના હૃદય વસતા ધર્મને પાળવાને.
આવી મૂકી પદકમળમાં પુત્રને હસ્ત જોડી
બોલ્યો માતા "મુજ વિનતી આ સાંભળોને દયાળી.

જીવનનું ધન આ અમુલું ગણી
પરમ પૂનિત આપ પદે ધરું
શિશુ તણી બધી આવરદા જજો
મુજ નૃપે, વરદાયુષ્ય તે થજો".

શિર સમર્પણ બાળ તણું કીધું
વીરમતી તણું શિર ધરી દીધું.
વિગત પ્રાણ નિહાળી પ્રિયા સુત
મૃદુળ તે પળના અધિરો થતો.

"પ્રિય, તું રાહ ક્ષણેક નિહાળજે
ઘડીક બાળકને રમાડજે."
સ્મરણ ઇષ્ટ તણું હૃદયે કરી
વિપળમાં શિર પાય દીધું ધરી.

દેવિ સમર્પણ તણું નૃપ દૃશ્ય દેખે
'ને ત્યાં ધસી ઝડપથી તલવાર લે છે.
પાયે નમી નિજ તણી કુલદેવીઓને
પોતા તણુંય બલિદાન ત્યહિં ધરાવે.

"રે ધૈર્ય ધાર નૃપ આયુષ્ય દીર્ઘ તારૂં
આજે થયું." કહી ગ્રહે કર રાજવીનો.
"તારા સમર્પણથી સર્વ થશે સજીવ"
આશીષ એ ઉચ્ચરતા સહુ લોપ થાય.

•

જલબિંદુ

ધૂમકેતુ

સિંહના જેવા વીરત્વભરેલા અવાજે એણે જવાબ વાળ્યો; 'તમે મહાન છો એ સાચું પણ સત્ય તમારા કરતાં પણ મહાન છે. હું જે માનું છું તે જ કહું છું. ઇશ્વર હોઈ શકે નહિ–હોય શકે વિજ્ઞાન. ધર્મ હોય શકે નહિ–હોય શકે વ્યવસ્થા, અજ્ઞેયવાદ હોય શકે નહિ–હોય શકે કલ્પનાની નિર્બળતા.'

એક મીઠું પ્રાસાદિક મધુર સ્મિત કરીને ગુરુએ જવાબ વાળ્યો: 'તારા જેવા શિષ્યને લીધે મને ખરેખર આનંદ થાય છે. જે માણસ કોઇ વાત સ્વીકારી લેવાની ના પાડે છે, એ જ માણસ કોઇક દિવસ વાત શોધી કાઢે છે. તારો રસ્તો સ્પષ્ટ છે.'

અને ત્યાર પછી ગુરુ શિષ્ય કોઇ દિવસ ઇશ્વર ઉપર, ધર્મ ઉપર, અજ્ઞેયવાદ ઉપર વાતચિત કરતા નહિ; એમના વાતચિતના વિષયો અનેક હતા. રાત્રિ–તારા–ફૂલ–વિજ્ઞાન–સત્ય–સૌન્દર્ય–અને એવા અનેક વિષયો–જેમના વિષે વાતો કરતાં કોઇ થાકયું નથી, જે વાતોનો વિષય કોઇ દહાડો જૂનો થયો નથી.

પછી સાધુ તો રમતારામની પેઠે–અજ્ઞાત આવેલા અતિથિ પેઠે ચાલ્યા ગયા. હજારો લાખો માણસોના સમૂહમાં અજાણ્યા બનીને પાછા ભળી ગયા. એમનો એ ક્રમ હતો. અચાનક આવવું અને અચાનક જવું.

વર્ષો પછી એક દિવસ પૂર્ણિમા ખીલી હતી. આકાશમાંથી તો જાણે એકલું અમૃત વરસતું હતું. પૃથ્વી અરધી સૌન્દર્યમાં અરધી કોઇ ગૂઢદર્શનમાં, શોભી રહી હતી. ઝાડનાં પાનની ફૂલગુંથણી જાણે કે જમીન પર રેશમ ભરેલ ભરત જેવી દીપી રહી હતી. બગીચાના ફૂલમાંથી મંદ સુગંધ આવતી હતી. ફુવારો ધીમાં જલબિંદુઓ પાડી રહ્યો હતો; ધીમો વહેતો પવન કેટલાક મીઠા રસળતા સ્વર લાવતો હતો.

એ વખતે શિષ્ય બહાર બેઠો બેઠો તારા અને ચાંદની, ફૂલ અને જળ નિહાળી રહ્યો હતો.

અચાનક એ જ પરિચિત આકૃતિ–પોતાના ગુરુની–પેલા રમતારામ સાધુની–જોવામાં આવી. લાંબી મુસાફરીમાંથી આવતા હોય તેમ તે આવી રહ્યા હતા. શિષ્યે દોડી નમન કર્યું; ઘણે દહાડે મળ્યાથી આનંદ પ્રગટ કર્યો.

બન્ને બેઠા.

અનેક વાતો ચાલી. જલધિજલના તરંગોની, હિમાલયની પગદંડીની, નર્મદાના જળની, ગંગામૈયાની, જમનાજીની આરતીની, અનેક વાતો ચાલી. પણ સ્વામીએ પોતે જોયેલ કોઈ સુન્દર ઝરણનું વર્ણન શરુ કર્યું, અને જ્યારે નિરભ્ર આકાશમાં હસી રહેલી ચંદ્રામૃતધારાએ એને સહસ્રગણું વધારે સુંદર બનાવ્યું, ત્યારે જાણે રહી ન શકયો હોય તેમ, શરીરના અંગે અંગને તપાવી રહેલા કોઈ મહાશોકથી પીડાતો હોય તેમ શિષ્ય રડી પડયો. આંસુ સારીને નહિ, ધ્રુસકા મૂકીને; મૂંગા મૂંગા નહિ, ડૂસકાં ભરી ભરીને.

'મને ન કહેતા, મને ન કહેતા કોઈ સુંદર સ્થાનની કથા મને ન કહેતા. મારાથી પૃથ્વીની કોઈ શોભા હવે જોવાતી નથી. મને એ ન કહેતા.'

'કેમ ભાઈ, જીવનની આ નવી ફિલસુફી તને કોણે શીખવાડી?'

'હું અનાથ છું. મેં મારો જીવનસ્થંભ જેવો જુવાન પુત્ર મત્યુથી ગુમાવ્યો છે. હું આજે તમને આર્તનાદે એક મહાપ્રશ્ન પૂછું છું: હવે એ કોઈ રીતે મળે કે નહિ! કયાંય મળે કે નહિ? એ અત્યારે કયાં હશે! એ કયાંય કોઈ રીતે ફરી મળે ખરો? સૌન્દર્યની કોઈ પણ કથા મને એનું સ્મરણ તાજું કરાવી દે છે. એ કયાં હશે?'

ગુરૂએ એના ખભા પર ધીમેથી હાથ મૂકયો: 'તારો જે પુત્ર ગુમ થયો છે, એને તારા આ પૃથ્વીના સૌન્દર્યની શી ખેવના પડી છે! તું તો ફૂલ જૂએ છે; એ તો ફૂલની સુગંધ રૂપે આખા વિશ્વમાં રમે છે. તું તો ચંદ્રની અમૃતધારા નિહાળે છે; એ તો એમાં અમૃતકણ જેવો વિલસી રહ્યો છે. તું તો એકાદ બે ઝરણાં જૂએ છે, એ તો હજારો ઝરણમાં લાખો જલતરંગ રૂપે ફરે છે. અને તને આ કલ્પનાની નિર્બળતા લાગતી હોય—'

'મને હવે એવું કાંઈક અજેય ને ગૂઢ બતાવો જે આશ્વાસન આપે, જે આરામ આપે, જે આશા આપે—'

'ભાઇ, હવે તને બતાવવાનું નથી. હવે તારા અંતરમાં જે ઉગ્યું છે—એ ગૂઢ અને અજેય પ્રેરક બળનો આશ્રય શોધવાનું—એનું જ નામ અજ્ઞેયવાદ; ધર્મ; ઇશ્વર. એ તને આશ્વાસન આપશે; આશા પણ આપશે.

શિષ્ય માત્ર મૌન બનીને સાંભળી રહ્યો. સાધુ આગળ વધ્યો:

'કોઈ પણ પ્રકારનો શોક, માનવને ફરીથી બાળક જેવો, શ્રદ્ધાવાદી-કલ્પનાવાદી-આશાવાદી બનાવે છે. વિષાદમાં એવું પરમ રસાયન છે. જીવનનાં ઉંડામાં ઉંડા પડને માત્ર વિષાદજ ઉઘાડી શકે. પણ આશા વિનાની એકલી કરૂણ ઘટના, માનવહૃદયમાં થોભી શકતી નથી, એજ બતાવે છે, કે કોઈ અદૃશ્ય સત્તા પરમ સ્નેહથી આ સંકલનાના તાર આમ તેમ ચલાવી રહેલ છે!'

'અને માગે બીજો પ્રશ્ન: એ કયાં હશે!'

'એ કયાં હશે!'

'એ જાણવાનો માનવને અધિકાર નથી.' ગુરૂએ કહ્યું

'માત્ર એ ક્યાં નથી એ જાણવાનો માનવને અધિકાર છે. એ ત્યાં નથી કે જ્યાં કાંઈ નથી.'

એક ઘડી પછી ચંદ્રની તેજધારા વધુ સુંદર બનીને પૃથ્વી પર પડી રહી હતી; પણ એમાં પૃથ્વી પરનાં હજારો માબાપોનાં બાળકો રમતાં હશે એ કલ્પનામાત્રથી શિષ્યનું મોં આનંદથી છવાઇ ગયું હતું.

•

હિંદકાંઠો

મુકુન્દ વિ. વિજય પારાશર્ય

વીંટી રહી ભારત અબ્ધિ પૂર્વે
તરંગ આવર્તનમાંહિ ગુંજતો.
ને નાળીયેરીભર તીર—કાંઠો
આ હિંદનો પ્રેમળ ઝૂમતો'તો.
ત્યાં તીર કાંઠે મછવા ફરી રહ્યા.
સુમંદ ન્હાનાં હુલતાં હુલેસાં
સાયં સમે રંગિતવારિ માથે
ખલાસીનાં મંગળ ગીત વ્હાતાં.

વર્ષો જતાં નર્તતી છોળ છોળે.
જતાં વ્હાણો.ખેડવા સિન્ધુ: છોડી
ગીતો મારી ડૂબકીને ખલાસી
ખોબે ખોબે મૌક્તિકો બ્હાર લાવે:
ને નાળીયેરી પવમાનથી હલી
બતાવતી તીર અસંખ્ય નાવને:
ને ગોદમાં સુંદરી માળ બાંધતી
સાયં સમે એ સુણતી કલ્લોલને.

સંક્ષુબ્ધ આજે ફરતા સમુદ્રે
ભમી રહી સ્ટીમ્મર ધૂમ્રયુક્ત
અખંડ કૈં ઘર્ઘર સાદ એના
કંપાવતા કોમળ તીર—વૃક્ષ.
ધૂમે છવાયું નભ 'નેક હોડાં
ઉતારતાં નાશક માલ ગાંસડી.
દાંડી પરે દીપ જગી સુદૂરની
આમંત્રતી સ્ટીમ્મરને હજુ સુધી.

માળાના મણકા

ભાસ્કર વ્હોરા

સ્થળઃ– પ્રમોદનું મકાન. સમયઃ– સંધ્યાકાળ પછી.

[પ્રમોદની ઓરડી ન્હાની છતાં સુવ્યવસ્થિત છે. સાદડી ઉપર બેસી બારી બ્હાર નજર કરતો, ઘડીમાં વિચારમાં ગૂંથાઇ જતો, નંઈ સૂઝી જતાં સ્હેજ હસતો તે કાવ્ય લખી રહ્યો છે. પાસેની ન્હાની ઓરડીમાં મંજરી રાંધતાં રાંધતાં કંઈ ગાઇ રહી છે.]

પ્રમોદ. (કંટાળીને) હમણાં ગાવું બંધ કરીશ ?

મંજરી. (ગાતાં ગાતાં એટલે ગાતી હતી એજ રાગમાં) કેમ વારૂ ?...

પ્ર. (કાગળ અને પેન્સીલ નીચે પછાડતાં) પાછો સ્હામો પ્રશ્ન ?

મં. (હજી પણ ગાઈ રહી છે) એવા તે શું વિચારે ચડ્યા છો કે હું પ્રશ્ન કરૂં તેમાં ત્હમે કંટાળી ગયા ?

પ્ર. મ્હારૂં આ કાવ્ય પૂરૂં નથી થતું... માંડ સ્કૂલના વખતમાંથી પરવારી કંઇક લખવા બેસું. ત્યાં તું વચ્ચે માથું માર...શું જીવન !

મં. આજ મોટી હોળી છે ને ! જીવન...જીવન...જીવન... સાક્ષરપ્રાણીઓને વાસ્તવિક જીવનની ઊંડાઇ યે જઈ કશું જોવું નથી... માત્ર હવામાં ઉડી, આવું છે ને તેવું છે એમ કહી હોંગો જ જગત સમક્ષ રજુ કરવા છે...(પૂરી અને શાક તૈયાર થયાં છે તે ઢાંકે છે.)

પ્ર. કંટાળો આવે ત્યારે એવું એવું બોલી જવાય છે...

મં. કોઈ પણ વસ્તુની સિદ્ધિની વચ્ચે અંતરાયો આવે ત્યારે મનુષ્ય જીવનથી કંટાળે... અને તેમાં લાગણીપ્રધાન મનુષ્યો તો તોબા...જાણે આ જીવન જ દુઃખોના દરિયા ઓળંગવા માટે સરજાયું છે એવું માની લે...(પ્રમોદ ત્હેની સ્હામું જોયા કરે છે)...શું જોઈ રહ્યા છો...કંઈ પ્રેરણાઓ ઝીલો છો ?

પ્ર. તું બહુ બટકબોલી છે...પણ આજ તો તું જાણે ભાષણ કરવા ઉભી હો એવું લાગે છે...મ્હને લાગે છે કે તારા હાથમાં જો સત્તા હોય તો પેલા એક રાજાની જેમ અમને સાક્ષરપ્રાણીઓને બાળી જ નાખ...

મં. તમને બાળી નાખી યે તો પણ હુમા પક્ષીની જેમ તમારી રાખમાંથી નવાં પ્રાણીઓ અવતરે તેનો ભય રહે છે...

પ્ર. (ખડખડાટ હસે છે) શાબાશ ! મંજરી...શાબાશ...તારા આ વાક્‌પ્રવાહમાં મ્હારી ભૂખ પણ ન્હાસી...જશે...

મં. પણ હજી દૂધ ક્યાં આવ્યું છે ?

પ્ર. દૂધ વિના ચલાવી લેશું...

મં. એક તો નિશાળના માસ્તર...છોકરાઓ સાથે મગજમારી કરવી...પાછાં ટ્યુશન... અને તેથી પણ વિશેષ કાવ્યદેવીનું આહ્વાન ?...મગજને કેટલી કસરત ! સ્હેજ દૂધ ન હોય તો પાછા માંદા પડી જાઓ તો !...તમારૂં શરીર દિવસે દિવસે કેવું ઘસાતું જાય છે...અને...

પ્ર. (સ્હેજ મનમાં હસતો) કેમ અટકી ગઈ?

મં. પેલી સંસ્થાના પ્રચાર કાર્યનું માથે લીધું...ત્યારથી કદી શાન્તિથી સૂતા નથી... પૂરૂં જમ્યા નથી...અને પગવાળીને બેઠા નથી...

પ્ર. એ રીતે સમાજની એક પ્રકારની સેવા થાય છે એ તું કેમ ભૂલી ગઇ !

મં. (મુખ બગાડીને) ઉહ!...સેવા...અને તે પાછી આવી સંસ્થાઓની...

પ્ર. કેમ ! તારે કંઇ એ સંસ્થા સામે પૂકાર કરવાનો છે !

(દ્વારે ટક્ટક્ અવાજ આવતાં મંજરી ઊભી થાય છે)

મં. એ...આવી...

પ્ર. કોણ છે ?

મં. (દ્વાર આગળ જતાં) દુધવાળો...ચાલો ઝબ્બો ઉતારો...હાથ મ્હોં ધોઇ લ્યો...

પ્ર. બે પાંચ પૂરી ખાઇ લઉં....

મં. (દ્વાર ઉઘાડતાં જગુભાઇને જોતાં સ્હેજ વિસ્મય પામે છે....પરંતુ તુરત સંયમ સાચવી બોલે છે) ઓહોહોહો...જગુભાઇ...તમે ક્યાંથી....

(જગુભાઇ પાંત્રીસ વર્ષના છે. તે ધધાડે માથે, પંચીઉં, ક્ફની અને હાથમાં થેલી લઇ પ્રવેશે છે. તેની કાળી મુછો જરી સભ્ભર અને આંખની ચમક સ્હામાને મુગ્ધ કરે તેવાં છે)

પ્ર. (આનંદમાં આવી જઇ) આવો જગુભાઇ...

જગુભાઇ. પ્રમોદભાઇનો પત્ર હતો...એટલે એકાદ વખત આવી જવાનું મન થયું... પણ મંજરી બ્હેન તમે...

મં. (મંજરીની આંખ તેને નબોલવાનું સૂચન કરતી હોય એવું જગુભાઇને લાગે છે... તે અટકે છે) ચાલો ત્યારે બધાં સાથે જ જમીશું ને !

જ. સાંજના હું ભોજન નથી કરતો.

પ્ર. કેમ વારુ ! અડધા કલાક પહેલાં મંજરીએ મ્હને એ વિષે મ્હોટું મ્હોટું ભાષણ આપ્યું હતું...અને હવે ત્હમને પણ આપશે... .

જ. મંજરીબ્હેન ન્હાનાં હતાં ત્યારે અમારાં મંદિરમાંજ કૂદયાં છે...તે જરૂર આગ્રહ નહિ કરે...મ્હને ખાતરી છે...

પ્ર. કેમ મંજરી ! શા માટે જગુભાઈ સાંજના નથી જમતા ?

મં. તેમની પત્નીનું સ્મરણ તાજું રાખવા તેમણે આ પ્રમાણે વ્રત લીધું છે.

જ. (કટાક્ષ સમજી જતાં) કેવળ પરમાર્થમાંજ જીવન ગાળવું એવો નિશ્ચય ત્યારપછીજ કર્યો...અને ત્યારપછી વિલાસ...

પ્ર. (અધવચ) જમવું એ પણ વિલાસ...

મં. તમે ન સમજ્યા...સ્થૂલ વિલાસો ભોગવ્યા છતાં જગમાંના જલજવત્ નિર્લેપ રહેવાનું અદ્ભુત બળ તેઓ ધરાવે છે.

જ. (ખુશામત ગમી હોય તેવી રીતે) બહુ મશ્કરી........

પ્ર મ્હને મશ્કરી નથી ભાસતી...ત્હમારા ગૌર વદન પરનું બ્રહ્મચર્ય તેજ નિર્દોષ રમતિયાળ આંખ ...અને બોલો ત્યારે શબ્દોની મીઠાશ જરૂર કોઇ અજબ પ્રભાવ પાડે છે...

મ. સાચ્ચું....તદ્દન સાચ્ચું... આશ્રમમાં આટઆટલાં વાછંત્રો...નૃત્ય...સૌન્દર્ય.... યૌવન અને મનસિજ વચ્ચે થતું યુદ્ધ ..નિસ્પૃહ રહેનારનું મનોબળ કેવું હોય! જરૂર જગુભાઇ અમે તમને એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીજ કહીશું...

જ. હવે એ બધું કોઇ વખત વાત...વારુ પ્રમોદભાઇ ત્હમે મ્હને શા=માટે બોલાવ્યો હતો ?

પ્ર. મંજરી સ્હેજ ચાહ મૂક તો !

જ. હું ચાહ પણ નથી પીતો...

મ. એ બધા મહાપુરૂષો છે....ચા તો આપણે માટે...તેઓને માટે શું હોય તે હું જાણું છું...

જ. (હસતાં) બહુ ચાલાક છે...

પ્ર. આપના આશ્રમની બાબાઓ તે માટે પ્રખ્યાત છે. કેમ મંજરી ! તુંજ કહેતી હતી.!

મ. મને તો પેલાં જસુબ્હેન કહેતાં હતાં...

જ. તે જસુબ્હેને શું વિચાર કર્યો...મ્હને તો તે દિવસ ફરી જવા હા પાડી હતી.... તમારી સાથે કંઈ વાતચીત થઇ હતી ?

મં. (કટાક્ષમાં) ત્હમે યુવાન વિધવાઓને ઠીકઠીક તાલીમ આપો છો હો....સારો રસ્તો બતાવી તેઓનાં જીવન સુધારવાનું બળ આપો છો...

પ્ર. મ્હેં આપને એ માટે જ બોલાવ્યા છે...

જ. જસુ બ્હેનનો શું વિચાર છે ? જો તેઓ બાલમંદિરનાં મુખ્ય શિક્ષિકા થઈ જવા રાજી હોય તો બીજા કોઇને હું કહું નહિ....

પ્ર. ત્યારે તે મારે બીજાં બ્હેનો તૈયાર છે એમ ને !

મં. (દૂધ તયાર કરતી હોય છે ત્યાંથી) અરે ! કેટલાં યે બ્હેનોનો ઉદ્ધાર એઓશ્રીના પવિત્ર હાથે થયો છે. કેમ જગુભાઇ ! આજે સાથે કેમ કોઇ નથી....?

જ. (મંજરીના શબ્દોથી તે રહમજી ગયો કે મંજરી કટાક્ષમાં બોલે છે) આજે એકલો જ નીકળ્યો....

પ્ર. પણ તે દિવસ ત્હમે બ્હેનોની સાથે આવેલા ત્યારે આ ગામના લોકો તો બહુ બહુ બોલેલા...

જ. (સ્હેજ મુછમાં હસતો) શું...કહો તો ખરા !

મં. (હસતાં) કૃષ્ણ અને ગોપીઓ....

પ્ર. અરે ! આપણાથી કહેવાય ! માઠું લાગશે...

જ. એમાં એઓ ક્યાં પોતાનાં વાકયો કહે છે....અને મને કદી એ વિશે લાગતું જ નથી. અમે જ્યારથી સહશિક્ષણ શરૂ કર્યું છે ત્યારથી આપણો બીનકેળવાયેલો સમાજ તેની વિરૂદ્ધ ચળવળ કરી અમને જાહેરમાં હલકા કરે છે તે અમે નથી જાણતા એમ નથી... (મંજરી દૂધ લઇને આવે છે....બન્ને જણને આપે છે...પોતે પણ લઇને ત્યાં બેસે છે....પીવે છે).

પ્ર. ત્યારે જગુભાઈ અમે તો ગમે ત્યાં ચાહ મળે ત્યાં પી જ લઇયે....ના પાડી જ ન શકીયે...

જ. સંયમ કેળવો...

મં. સંયમ! ખરૂં, સંયમ કેળવો...જગુભાઇ ! મ્હને હજી તે દિવસનાં સૂત્રો સાંભરે છે...

પ્ર. કયારના....કયા શબ્દો !

મં. સંયમ વિનાના મનુષ્યોમાં ઓજસ હોય નહિ...વીરતા હોય નહિ....અને પછી મનની પવિત્રતા તો કયાંથી જ હોઈ શકે !

જ. સંયમ જ માણસને પશુ બનતાં અટકાવે છે...

પ્ર. ત્યારે અમે પશુ....

મં. બ્નાં તમારામાં પાશવવૃત્તિઓનાં સામ્રાજ્ય નહિ એ તમારી વિશિષ્ટતા...

પ્ર. એટલે ?

મં. (કટાક્ષમાં) કેમ જગુભાઈ! ઘણાયે એવા બાહ્યાડંબર રાખતા મહાપુરુષો હશે ને! તેઓનાં આંતરિક જીવન કેટલાં મલિન હોય છે!

જ. (કટાક્ષ સમજી જતાં) આટલાં વર્ષોમાં માનવમાનસનો ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે હો!

મં. (કટાક્ષમાં) એનું માન આપને ઘટે છે...

જ. (તેના ચ્હેરા ઉપર એક પળમાં કોઇ ભાવ આવીને ઉડી જાય છે) ત્યારે પ્રમોદભાઇ! ચાલોને આપણે જસુ બ્હેનને ત્યાંજ જઇયે...

પ્ર. તમે એકલ. જાઓ ને...મ્હેં કહ્યું હતું...આ વિશે વાત પણ કરી હતી.

જ. તેનું ઘર તો નાળ સ્હામે ને!...

પ્ર. એજ ઘર...

(જગુભાઈ જાય છે દ્વાર સુધી પહોંચે છે ત્યાં)

જ. અરે...પ્રમોદભાઈ પેલી થેલી પડી રહી...લાવો ને...

પ્ર. અરે! મંજરી તારી પાસે પડી તે થેલી લાવ જોઇએ....

મં. (ત્યાં સુધીમાં તેમાંથી એક પત્ર સેરવી લીધો હતો તેથી) જગુભાઈની જ થેલી... કેટલી પુરાણી...

જ. હમણાં જ નવી બનાવરાવી...

મં. પરંતુ પેલાં જેમ ટપાલ સાચવતા તેમ જ સાચવો છો ને!

જ. (હોઠ કરડતા) હા... તમારી યાદદાસ્ત બહુ જ સચેત છે હો!... પ્રમોદભાઇ! ત્યારે હું જઈશ...

પ્ર. વળતાં ટહૂકો કરતા જશો ને...!

જ. રાત્રે હું ત્યાં જ સૂઈ રહીશ...અને સ્હવારે ફાસ્ટમાં બનશે તો જતો રહીશ...ઠીક ..જે હરિ...

(જાય છે).

મંજરી....(દીવા પાસે બેઠી બેઠી કાગળ વાંચી રહી છે)

પ્ર. મંજરી! શું કરે છે...ચાલને જમી લઇયે...!

મં. હું માનતી હતી તે હવે તદન સત્ય ઠર્યું...

પ્ર. આ શું છે!

મં. કાગળ....

પ્ર. એ તો હું જોઇ શકું છું...પણ...

મં. વાંચો તમારી આંખે...(કાગળ આપે છે)

પ્ર. "આપણે...આજ મળીશું... ત્યાં કોઇ નહિ હોયે...મઝા પડશે...તમને એક શાળામાં રાખી દેવાનું હું વચન આપું છું...પણ...સામું વચનથી તમારે ય બંધાવું પડશે ને!...

(પ્રમોદ કાગળ સ્હામું ફાટી આંખે જોઇ રહે છે.)

. આ કાગળ ક્યાંથી!

મં. શ્રીયુત જયુભાઈની થેલી...માંથી

પ્ર. હેં ચોરી...પણ આવાં ચારિત્ર્યહીન...

મં. એ બધું તમને કોઈ દિવસ કહીશ...ચાલો અત્યારે તો જમી લઇયે...

પ્ર. પણ તેં ઠીક ચાબુક લગાવ્યા હો!

મં. વખત આવે તમને બધી ખબર પડશે.

પ્ર. આ સંસ્થા પ્રગતિ કરી રહી છે કે અધોગતિની ખાઇમાં સરી પડે છે તે મ્હને સ્હમજાતું જ નથી.

મં. એ સંસ્થાના ઉઘાડનાર જ એને તાળાં દેવા તૈયાર થયા છે એથી વિશેષ સાંભળવું છે...!

પ્ર. શું જગત છે!

મં. એ જગત અને જીવન ઉપર એક મહાકાવ્ય લખજો.... (એમ કહી મંજરી પાસેની ઓરડીમાં જાય છે.)

પ્ર. ચાલ હવે....મશ્કરી પછી...જમવામાં કેટલો વિલંબ થયો....!

[પડદો પડે છે.]

●

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ: એજ ઓરડી. સમય: સાંજ– આઠ દિવસ પછી.

[પ્રમોદ ઓરડીમાં એકલો બૉતને અઢેલી 'ગાંધીજીની આત્મકથા' વાંચી રહેલ છે. ઘડીકમાં પુસ્તક હાથમાં રાખી, ઉંચું માથું કરી બેસી રહે છે, ઘડીકમાં માથું હલાવતો કંઇ વિચારોની મગ્નતા પ્રદર્શિત કરે છે, ઘડીમાં આંખ ઝીણી કરી, કપાળે કરચલી ચઢાવી, ભૂમિ પ્રતિ જોઇ રહે છે. તેના મગજમાં અનેક વિચારો પવનવેગે આવીને ચાલ્યા જાય છે. પુસ્તક નીચે મૂકી એ ઓરડીમાં ફરે છે.]

પ્ર. બહુ કરી, મંજરી તેં બહુ કરી! મેં ત્હને આવી નહિ ધારેલી! ત્હારૂં પૂર્વજીવન આવું?......(વિચાર કરે છે) સ્ત્રીઓ આટલી હદ સુધી જઈ શકે છે! પરંતુ અમર્યાદિત

હું હુકમ કરું છું કે મ્હારી રજા સિવાય કાલથી ત્હારે ઘર બહાર પગ મૂકવો નહિ...મ્હારી આબરૂ...પ્રતિષ્ઠા...ભણતર...બધ્ધાં પર પાણી ફેરવ્યું...

મં. (શાંતિથી) જેવી આપની આજ્ઞા...

પ્ર. (ક્રોધના આવેશમાં) મ્હને ખબર પડી કે મ્હારા હુકમનો ભંગ થયો છે તો હું છૂટા છેડા કરીશ...ત્હારું કલુષિત ચારિત્ર્ય જાહેર પ્રજા આગળ ખડું ખરીશ....અને બીજી પરણીશ....

મં. જેવી આપની ઇચ્છા....(થોડો વખત ત્યાં શાંતિ પ્રસરે છે) છૂટા છેડા !....શું પુરૂષની ધમકી ! કેદખાનાના કેદીઓ જેવી સ્થિતિ હવે સ્ત્રીઓની નથી રહી હો સંત્રી રાજ !

પ્ર. શું હજી મશ્કરી સમજે છે ? તારી ભૂલ થાય છે, મંજરી ! હું જે કહું છું તેનો અમલ તું આવતી કાલે જ જોઇશ...

મં. (સ્હેજ હોઠ કરડતી) તેની તો મ્હને સંપૂર્ણ ખાતરી છે...પરંતુ પગલું ભરતાં પહેલાં વિચાર કરજો....

પ્ર. (રાડ પાડે છે) મ્હને શિખામણ આપનાર તું કોણ ? કુલટા...!

મં. સ્હેજ ધીરે ના બોલો...બ્હાર પડોશી સાંભળશે...મ્હને શરમ આવે છે....

પ્ર. શરમ આવતી હોત પરણત નહિ...

મં. પરણવાનો તનમનાટ કુદરતી છે...તેની ઉપર મૂકાયેલ અંકુશ સ્ત્રી કે પુરૂષને કયે રસ્તે દોરશે તે પ્રભુ જાણે !

પ્ર. નિરંકુશી જીવન એટલે સ્વચ્છંદી જીવન....સ્વચ્છંદી જીવનમાં ખદબદતા કીડા મ્હારા જેવા મૂર્ખને કરડે તોય ખબર ન પડે... (વિચાર કરે છે) ત્હમારૂં સારૂં થજો જયુભાઇ ! ત્હમે જ મ્હને નિદ્રામાંથી જગાડયો....નહિ તો હું જીવનભર અંધારામાંજ ડૂબકીઓ મારતો હોત....

મં. (એની આંખ આગળ જયુભાઇની મૂર્તિ ખડી થાય છે...તેને કાપીને ટૂકડા કરી નાખવાની પ્રેચ્છા થતી હોય એવું એના મુખ ઉપર લાગે છે સાચવી રાખેલ શાંતિ ક્રોધમાં પરિણમે છે....) શું ! શું ! જયુભાઇ ! ઓ નીચ કુતરા ! હજી પણ તું ભૂલ્યો નથી ? અમારાં સુખી જીવનમાં કંકાસ ને કજીયાનાં બીજ વાવવામાં તને શું મઝા આવી ? મ્હારા ઉપર વેર લેવા તેં શું આ બાજી રચી ?...

(બ્હાર ખડખડાટ અવાજ થાય છે ..બન્ને જણ સ્થંભે છે).

એજ ક્રૂર હાસ્ય !

પ્ર. (ગભરાયેલ) કોણ ? કોનું હાસ્ય ?

મં. એ જ દુષ્ટ જયુભાઇ !

(પ્રમોદ દ્વાર ઉઘાડે છે...બ્હાર જુવે છે...પણ કોઇને નહિ જોતાં દૂર દૂર એક ગલીમાં નજર કરે છે....પગ પછાડતો અંદર આવે છે.)

પ્ર. (આશ્ચર્યસહ) પણ એ ન્હાસી કેમ ગયા? મ્હને કંઇ નથી સમજાતું...

મં. મ્હને બધું સમજાય છે...એ દુષ્ટે મારે માથે ઓછી નથી કરી ..(એની આંખમાં આંસુ ઉભરાય છે)....

પ્ર. (લાગણી વશ થઇ) મંજરી! મંજરી! એવી તે શી વાત છે કે તેં અત્યાર સુધી પેટમાં જ દાટી રાખી? હવે તો મ્હને કહે!

મં. (આંસુ લુંછી) ત્હમારે સાંભળવી જ છે એ વાત?

પ્ર. જરૂર...મ્હને મ્હારો રસ્તો સૂઝે ને!

મં. તદન બાળકી હતી ત્યારે આશ્રમમાં મ્હને કોઇ મૂકી આવેલું...(પ્રમોદના ચ્હેરા ઉપર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે) માતા કોણ અને પિતા કોણ તેની મ્હને ખબર નથી.... ત્યાં મોટી થઈ ત્યારે આ આશ્રમમાં હું ભણતી...મ્હારામાં યૌવનનો સંચાર થયો અને થનગનાટ વધ્યો ત્યારે સંચાલકોની આંખે ચઢી...મ્હને ફસાવવા તેઓએ બનતો પ્રયાસ આદર્યો...મ્હારા એક બે સહાધ્યાયીઓ સાથે હું પ્રેમમાં છું જ એમ માની તેઓને આશ્રમમાંથી રજા આપી...મ્હારા કાગળો મ્હને પહોંચે નહિ...મ્હારી ઉપર ચોકી પહેરો મૂકાયો...એક દિવસ મ્હને લાલચ આપી એક સંચાલકે મ્હારા ઉપર બલાત્કાર કર્યો.... (હોઠ કરડે છે)...અને...એજ...આ...

પ્ર. (અધવચ) એ જ આ...જગુભાઈ?...સાચું કહે છે? મંજરી!

મં. હા...એજ આ જગુભાઈ...પછી મ્હારી સ્થિતિ કફોડી થઇ...જે માણસની સાથે મ્હને પરણાવી દેવાના હતા તે માણસે ના પાડી...પછી મ્હારી પકએ બીજા સંચાલક ચડયા...

પ્ર. કોણ? નરહરિભાઈ?...તું ત્યાંથી ન્હાસી કેમ ન છૂટી?...આ આશ્રમ?...આ સમાજના સ્થંભો?...

મં. હા...તેણે જગુભાઇની વિરૂદ્ધ ચળવળમાં મ્હને મોખરે કરી...ત્યારે હું પૂરેપૂરૂં સમજી કે ત્યાંનું વાતાવરણ ઝેરી છે...એક દિવસ ગામ બ્હાર નાળાં પાસે બીજી બ્હેનો દૂર હતી ત્યાં નરહરિભાઇયે મ્હારી છેડ કરી...હું બોલું તે પહેલાં તેણે મ્હારા મુખ આડો હાથ દીધો...અમે જ્યાં તકરાર કરતાં હતાં ત્યાં કોઈ ગૃહસ્થની ગાડી આવી ને... હું બચી...

પ્ર. પછી તું કયાં ગઇ?

મ. ...પછી બે ત્રણ મહીને મ્હને ખબર પડી કે મ્હારા પેટમાં બાળક છે ત્યારે મ્હેં પણ અનાથાશ્રમનો લાભ લીધો. તેઓએ મ્હને ખાવાપીવાની સગવડ કરી આપી...

પ્ર. ત્હેં કોઈ નર્સની સલાહ લઈ કેમ ગર્ભપાત ન કરાવ્યો?

મં. ...બાલહત્યાના પાપમાંથી હું સમાજની દૃષ્ટિએ તો બચું પણ અંતરાત્મા મ્હને પુકારીને કહી રહ્યો કે "એવું ન કરવું"...પછી...મ્હને બાળકી આવી...તેને અનાથાશ્રમોમ રાખી....પછી હું તમને મળી...

પ્ર. જશુભાઇ! ત્હેં મ્હને ભોળવ્યો? મ્હને ઉલ્ટું સમજાવી તેં આવી જાળ પાથરી? બિચારાં જસુ બ્હેનની પણ આવી જ સ્થિતિ કરાવનાર હું જ થયો ને!

મં. એ મ્હારી ઉપર આવી કડક દૃષ્ટિ રાખે છે તેનું કારણ છે...

પ્ર. શું?

મં. અનાથાશ્રમમાં તે બાળકીના વાલી તરીકેનું નામ મ્હેં તેનું લખાવ્યું છે...અને જસુ બ્હેનને ચેતવી તે દિવસ ન જવા દેવાનું પણ મ્હેં જ સૂચવ્યું છે.

પ્ર. ત્યારે તે દિવસ રાત્રે તેઓ કયાં ગયેલા?

મં. જસુબ્હેને તેઓને ગૃહમાં દાખલ જ નહિ થવા દીધેલ...

પ્ર. (પોતાની ભૂલોથી શરમાતો) મંજરી! મંજરી! તેં બહુ કરી...

મં. (સ્હેજ હસતી) હવે તો ત્હમે છૂટાછેડા કરવાની ધમકી નહિ આપો ને? હવે તો ત્હમને મ્હારામાં વિશ્વાસ છે ને!

પ્ર. (તેની પાસે જઇ) શ્વાસ અને પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી....મંજરી!...આજથી તું મ્હારી શિક્ષિકા અને હું ત્હારો શિષ્ય...(શાલે ચીટકી ભરે છે).

મં. (દૂર ખસી જઇ) એવું એવું બોલી શરમાવો છો શું!....(રસોડામાં જતી રહે છે).

[પડદો હળે છે.]

●

શિખા

પ્રહ્લાદ પારેખ

ધરણી ઉપર પરસ્પર વિરોધી દિશામાં ચાલનાર માણસોને પણ એમ થાય છે કે આકાશનો ચંદ્રમા તો તેમની સાથેજ ચાલે છે.

રતનપુરની જૈન સોસાયટીના આકાશમાં શિખા એક ચંદ્રમા હતી. જીવનના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં કામ કરતા યુવાનોને લાગતું હતું કે શિખાનો સ્વભાવ અને તેના વિચારો એ પોતાનાજ ક્ષેત્રને અનુકૂળ હતા. એ માનતા હતા કે તેનુંજ ક્ષેત્ર શિખાના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે અનુકૂળ હતું. અને શિખા જેમને જે માનવું હોય તે માનવા દેતી.

સુંદરને અધિકતર સુંદર કરી મૂકે તેવી લજ્જા અને યૌવન શિખામાં ભરપૂર ભર્યાં હતાં. નાના બે સાદને જાણે આંખો કરી કપાળમાં મૂકી દીધા હોય તેમ શિખાની આંખો જ્યાં ફરતી ત્યાં આમંત્રણના ભાવે ફરતી. તેનું સમસ્ત સ્ત્રીત્વ તેના હાસ્યમાં ભર્યું હતું. તે હસતી ત્યારે પુરૂષનું પુરૂષત્વ જાગી ઉઠતું. તે નાનકડા હસતા મુખને બે હાથમાં લઇ છાતી સરસું ચાંપી તેના હાસ્ય અંતરમાં ઉતારવા તેનું લોહી ક્ષણેક થનગની ઉઠતું.

તેના અનેક મિત્રોમાંના એક મિત્ર જ્યોતીન્દ્ર. તેની રતનપુરની કોલેજના પ્રોફેસરોનો પ્રિય અને કોલેજના મેગેઝીનનો પ્રથમ પંક્તિનો નાટ્યકાર. તેનાં નાટકો કોઇવાર કોલેજના મેળાવડામા ભજવાતાં. શિખાનો અને તેનો પ્રથમ પરિચય શિખાએ જ્યારે તેના નાટકો ઉપર સમાલોચના લખી ત્યારે થયેલો. અને શિખા જ્યારે તેનું લખેલું નાટક ભજવવા તખ્તા ઉપર ઉતરી ત્યારે જ્યોતીન્દ્રના અંતરે માન્યું કે શિખા તેનાજ જીવનનો બીજો પાસો હતી. ધીમે ધીમે જ્યોતીન્દ્ર શિખાનો પરિચય વધારતો ગયો. નવા લખેલા નાટકો લઇ તે શિખા પાસે જતો, વાંચતો અને ટીકા માગતો. પ્રતિદિન તેની ખાતરી થતી જતી હતી કે શિખાની આંખોમાં ભરેલા આમંત્રણ કોઇ બીજા માટે ન્હોતાં. અને તેનું અદ્ભુત હાસ્ય પણ પોતાનું જ હતું. જ્યોતીન્દ્રના દિવસો તરંગ અને કલ્પનાથી ભરેલા રહેતા. તેની રાત્રિઓ સ્વપ્નાઓથી છલકાઇ જતી. ભવિષ્યના તખ્ત ઉપર તે તરંગોથી અનેક આદર્શોના નાટકો ભજવતો અને પૂરા કરતો. તેની ઓરડીના એકાંતમાં તરંગો તેને બીજું બધુંય ભૂલવી આવતા કાળના સુખદ પ્રદેશમાં લઇ જતા.- અનેક માનવમેદનીની વચ્ચે અત્યંત લોકપ્રિય થયેલ અને મહાનના પણ માન પામેલી પોતાની ભવિષ્યની કાયાને તે શિખા સાથે પસાર થતી જોતો, અને શિખાને, તેની એવી પ્રતિભાસંપન્ન કાયાને પ્રેમભાવે નિરખી રહેલી તે જોતો. એક પછી એક અનેક તરંગો આવતા અને જ્યોતીન્દ્રને હવાઇ

આનંદના ઉમાશિખરે પહોંચાડી દેતો. જ્યોતીન્દ્ર ક્ષણેક ત્યાં થંભી જતો, આનંદની અવધિ અનુભવતો અને પછી? પછી કોણ જાણે ત્યાંથીએ એ શિખર ઉપરની કોઇ ભયંકર આશંકા તેને ધક્કો મારી ગબડાવી દેતી તે આશંકા તેના અંતરને એક નાનકડો પ્રશ્ન પૂછતી "પણ શિખા તારી ન થાય તો?" તરતાં ન આવડતું હોય અને માથોડા પાણીમાં પડેલા માણસની જે દશા થાય તે જ્યોતીન્દ્ર અનુભવતો. તે મુંઝાતો વ્યાકૂળ થઇ જતો, મુંગળાઇ જતો. ઓરડીનું એકાંત તેને અસહ્ય થઇ પડતું, તે બહાર ચાલ્યો આવતો.

અનેક આકાંક્ષા અને ભયંકર આશંકા વચ્ચે અથડાતો જ્યોતીન્દ્ર આશંકાની ભીષણતામાંથી છૂટવા માટે રોજ શિખાને ત્યાં જતો, આખી દુનિયાની વાતો કરતો અને બધી વાતોમાં અને પ્રશ્નોના જવાબમાં તેની આકાંક્ષાઓની સફળતાની સાબીતી ગોતતો. શિખા પણ તેને ભૂત અને ભવિષ્ય પૂછતી તેના નાટકો વિષે આતુરતા બતાવતી. જ્યોતીન્દ્ર પ્રથમ પ્રેમીના ઉત્સાહથી પોતાનો સંકટભરેલો ભૂતકાળ અને ભવિષ્યની ગહ્વરરત્નકાંક્ષાઓ મેઘધનુષ્યના રંગે રંગી દેતો. છૂટા પડતા પહેલાં શિખા તેનું પેલું જાદુઇ હાસ્ય હસતી. જ્યોતીન્દ્રની શિરાઓમાં લોહી રક્ત નાચી ઉઠતું. એ હાસ્યના તરંગો ફરી પાછો તેને તેના આનંદના શિખરે પહોંચાડી દેતા.

આનંદભર્યો જ્યોતીન્દ્ર પથારીમાં પડ્યો પડ્યો આંખો બંધ કરી શિખાની પ્રતિમા જોતો અને તેની વાતો સાંભળતો. મોડી રાતે કોઇ ખૂનીની પેઠે બધા અંધકારને ભેદી, બધી આકાંક્ષાઓ અને આનંદને પેલે પારથી પેસી બીહામણી આશંકા આવતી અને કાનમાં પૂછતી "પણ શીખા તારી ન થાય તો?"

જ્યોતીન્દ્ર તડફડી ઉઠ્યો.

જૈન સોસાયટીના મકાનના બગીચામાં શિખાના મકાનનો બગીચો સૌથી સુંદર હતો. પરંતુ કોઇ રસિક મિત્ર આગ્રહપૂર્વક એ બગીચામાં ન લઇ જાય ત્યાંસુધી શિખા ભાગ્યેજ એ બગીચામાં જતી. તેને તો પોતે ભલી અને પોતાની ઓરડી ભલી. જ્યોતીન્દ્ર તેને કોઇ કોઇવાર વાતો કરતા એ બગીચામાં લઇ જતો.

આજે એક બીજા મિત્ર મળી ગયા. તેનું નામ અરૂણભાઇ. થોડાએક દિવસથી તે સોસાયટીમાં રહેવા આવ્યા હતા. શિખા તેમને નામથી જાણતી હતી. તે એક પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર હતા. આખાય દેશના પ્રથમ પંક્તિના માસિકોમાં તેનાં ચિત્રો છપાતાં હતાં. તેમનું તાજેતરમાં છપાયેલું આલ્બમ ખૂબ આશાસ્પદ ગણાતું. શિખાના ભાઇ દ્વારા તેમણે શિખાની ઓળખાણ કરી હતી અને આજે પોતાનું આલ્બમ શિખાને ભેટ દેવા આવ્યા હતા. શિખા આલ્બમનાં ચિત્રો ફેરવતી જોતી હતી અને અરૂણભાઇ તેને કલા વિષે કંઇક કહેતા હતા. અજ્ઞાનને સંતાડતી ચાલાકી શિખામાં હતી. એટલે બધાંજ ચિત્રો ઝડપથી ફેરવવાને બદલે કોઇક કોઇક ચિત્રો તે વધારે વખતસુધી જોઇ રે'તી. તેનો કલાનો આ રસ જોઇ ચિત્રકાર હરખાતા અને તે ચિત્રો સમજાવતા.

થોડીવારે જ્યોતીન્દ્ર આવ્યો અને સીધો શિખાની ઓરડી તરફ ઉપડયો. શિખાએ તે જોયું અને સાદ પાડયો. "જ્યોતીન્દ્ર"! જ્યોતીન્દ્ર ચમક્યો અને બાજુએ ફર્યો. શિખા આજે બગીચામાં! તેને નવાઇ લાગી. દૂરથી શિખા પાસે બેઠેલ કોઈ અપરિચિત યુવાનને તેણે જોયો. લાગણી અને વિચારોનું એક ગુંચળું એક ક્ષણ તેના શ્વાસને રૂંધી રહ્યું. બળપૂર્વક ને ગુંચળું તેણે હાંસેલ્યું અને હસતે મુખે શિખા પાસે ગયો. શિખાએ નવા મિત્રની ઓળખાણ કરાવવા માંડી.

"અરૂણભાઇ પેલા ચિત્રકાર?" અરૂણભાઇ નામ સાંભળીને અને ટેબલ ઉપર પડેલા આલ્બમ ઉપરથી કલ્પના કરી જ્યોતીન્દ્રે શિખાને વચ્ચેથી અટકાવી પૂછ્યું.

"હા તેજ" શિખાએ જ્યોતીન્દ્ર સામે જોઇ કહ્યું

જ્યોતીન્દ્રને પોતાના પ્રિય કલાકારને જોઇ આનંદ થયો, તે પાસેની ખુરશી ઉપર બેઠો અને ટેબલ ઉપરથી આલ્બમ લઇ જોવા લાગ્યો. પહેલાજ પાના ઉપર તેણે વાંચ્યું "દીપશિખા જેવી શિખાને." એક પળ તેની નજર ત્યાં ચોંટી રહી ફરી પાછું પેલું વિચાર અને લાગણીનું ગુંચળું આવી ગયું, ફરી પાછું તેણે હડસેલ્યું. બધું એક પળમાંજ. તેણે ચિત્રો જોવા માંડયાં, થોડીવારે બન્ને સાહિત્ય અને કલાની વાતોમાં, વાતોમાંથી ચર્ચામાં અને ચર્ચામાંથી વિજયાતુર લડવૈયા જેવા બની ગયા. શિખા બેઠીબેઠી સાંભળતી હતી અંધારૂં થવા આવ્યું એટલે શખિાએ કહ્યુ. "આપણે અંદર ઓરડામાં જઇશું?"

"હવે જઈશું જ, શિખા." જ્યોતીન્દ્રે કહ્યું.

અરૂણ અને જ્યોતીન્દ્ર ઉભા થયા. "ચર્ચા માટે માઠુ ન લગાડતા આતો મને જે લાગે છે તે કહ્યું." જ્યોતીન્દ્રે વિવેક કર્યો.

"ના રે એમાં માઠુ લગાડવા જેવું છેજ શું?" અરૂણભાઇએ હસતાં હસતાં ઉત્તર વાળ્યો. બન્ને દરવાજા તરફ ચાલ્યા. શિખા તેમની સાથે દરવાજા સુધી ગઇ. જ્યોતીન્દ્ર જરા આગળ નીકળી ગયો.

"આ ભેટ માટે તમારો આભાર માનવો તો ભૂલી ગઇ" શિખાએ અરૂણભાઇને કહ્યું અને તેનું જાદુઇ હાસ્ય હસી. અરૂણભાઇ પણ હસ્યા. બન્ને એકક્ષણ સામ સામે જોઇ રહ્યાં. સંજીવની પીધી હોય એવો આનંદ લઈ અરૂણ સહેજ દૂર ઉભેલા જ્યોતીન્દ્ર સાથે થઇ ગયો. થોડીવાર મુંગામુંગા ચાલી "ગુડનાઇટ" કહી બન્ને પોતપોતાની દિશામાં વિદાય થયા.

તે રાતે અરૂણે શખિાના હાસ્ય અને આંખોની અસર નીચે અનેક રંગોથી પોતાની ભાવિ સૃષ્ટિ ચીતરી અને સ્વપ્નમાં પોતે અને પોતાની માનેલી શિખા જોઇ.

જ્યોતીન્દ્રને તે રાતે લાગ્યું કે આકાશના સળગતા તારાઓ રાતને ડાંસતા હતા અને રાત જાગતી હતી.

આજે શિખાનો જન્મદિવસ હતો. જ્યોતીન્દ્ર અને અરુણ બન્ને પોતાની ભેટ લાવ્યા. અરુણ પોતાનું નવું ચિત્ર અને જ્યોતીન્દ્ર જે નાટકમાં શિખા ઉતરેલી તેનાં "મેન્યુસ્ક્રીપ્ટને" સુંદર રીતે બંધાવી લાવ્યો હતો. બન્નેએ જુદા જુદા સમયે પોતપોતાની ભેટ આપી. દરેક જણ એકલો એકલો શિખાને મળવા માગતો હતો. બન્નેના ચિત્તમાં એ ગડમથલ હતી, વખત થતાં બહારના આવેલા બે ત્રણ મહેમાનો વિદાય થયા. બન્નેના હૈયે હાશ કર્યું.

શિખા મ્હેમાનોને વળાવી ચા લઈ આવી. ત્રણે જણા બેઠા.

"જન્મદિવસે તો ઉલટી બીજા દિવસો કરતાં વધારે મહેનત કરવાની." શિખાએ કહ્યું.

"વરસ વધે તેમ મહેનત પણ વધારવી જોઇએ ને?" જ્યોતીન્દ્રે કહ્યું. શિખા હસી. થોડીવાર બધા ચૂપ રહ્યા.

"અરુણભાઇ!" શિખાએ શરૂ કર્યું. "આજે તમને બન્નેને એક નવીન ખુશ ખબર આપું અને એક કામ સોંપું. કરશો?" એક પછી એક શબ્દો બોલતાં શિખાના મોઢા ઉપર લોહી ચડતું ગયું, આખા મોઢા ઉપર લાલ ચમક આવી ગઇ. કપાળ, ગાલ, નાક બધું એ લાલ પ્રભાથી દીપ્ત થઇ ઉઠયું. અરુણભાઇ અને જ્યોતિન્દ્ર એ મોઢા સામે જોઇ રહ્યા.

"શું નવીન?" અરુણભાઇએ પૂછ્યું.

"આવતી પુર્ણિમાએ મારા લગ્ન છે." શિખાએ ઝડપથી જવાબ આપ્યો અને જરા નીચું જોઇ ગઇ.

"લગ્ન!" જ્યોતીન્દ્રે પૂછ્યું.

"હા" શિખાએ જવાબ આપ્યો.

"આવતી પુર્ણિમાએ?" અરુણભાઇએ પૂછ્યું.

"હા" શિખાએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

બન્નેના મોઢાની લાલી ઉડીને શિખાના મોઢા ઉપર આવી ગઇ હોય તેમ તેના મોઢાની લાલ ચમક બેવડાઇ ગઇ.

બે ક્ષણ શાંતિ રહી.

"કામ શું હતું?" જ્યોતીન્દ્રે પૂછ્યું.

કશો જ જવાબ આપ્યા વિના શિખા ઉઠી અને અંદરના ઓરડામાંથી એક કિંમતી સુંદર ફ્રેમમાં જડેલો એક દેખાવડા યુવાનનો ફોટો લઇ આવી. કોઈએ પૂછ્યું નહિ એ ફોટો કોનો હતો.

"અરુણભાઇ! આનો એક સ્કેચ કરી આપશો?" તેણે અરુણભાઇના હાથમાં ફોટો મૂક્યો.

"જરૂર" અરૂણે ફેટો લઇ જવાબ આપ્યો.

"અને જ્યોતિભાઈ! તમે નાટકોમાં ઘણાં ગીતો લખો છો તો અમારી સપ્તપદી નહિ લખી આપો!"

"જરૂર" જ્યોતીન્દ્રે જવાબ આપ્યો.

વગર બોલે ઝડપથી ત્રણે જણાએ ચા પૂરી કરી. જ્યોતીન્દ્ર અને અરૂણ જવા માટે ઉભા થયા.

"કેમ જશો ?" શિખાએ પૂછ્યું

"હા." અરૂણે મોઢેથી અને જ્યોતીન્દ્રે માથું હલાવી જવાબ આપ્યો. શિખા બન્નેને દરવાજા સુધી વળાવવા ગઇ.

"બન્ને જલદી આવજો હો ?" બહાર નીકળતાં બન્નેને શિખાએ કહ્યું. અને પેલું જાદુઇ હાસ્ય હસી.

"હા" બન્નેએ માથું હલાવી જવાબ આપ્યો. શિખા ઘરમાં ગઇ.

બન્ને જણા હાથ મીલાવી વિદાય થયા.

કુમારિકા એ–[1]

વૈદ્ય ભાનુશંકર પી. શાસ્ત્રી.

અક્ષુણ્ણ-માર્ગે, સરિતા-મુખોને,
વાડી મહિં રે'તી કુમારિકા એ:
પ્રશંસકોનું નહિ એક નામ:
સ્નેહી ખરા કો'કજ તેહ કામ 1
મૃણાલિની હોય ન અર્ધલુપ્ત,[2]
શેવાળ ભારેથી જળે નમેલી!
એકેલી એ સૌમ્ય—વિરાજમાન,
આકાશમાં તારલી હોય નાની! 2
અજાણી લોકે વસતી હતી એ,
જાણ્યું'ય કોકે ન હતી હવે એ;
કુમારી શુંના જગમાં હવે એ!
તેથી મને શું ? મન એક જાણે!

૧ વર્ડ્ઝવર્થનાં ચોથા લ્યુસી કાવ્યનો અનુવાદ.

૨ अदर्शनं लोपः । प्रसक्तस्य दर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । પાણિનિ ૧-૧-૬૦

આપણા તરી ઇતિહાસનું એક પાનું

ગામઠી મહેતાજી.

વ્હાણવટાની પરિભાષા.—શોધક અને સંગ્રાહક-રા. રા. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ, બી. એ, (ત્રમ) જોડિયા, પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી, અમદાવાદ મૂલ્ય ૦-૮-૦

(૧)

પુરાતત્ત્વ વિજ્ઞાનનાં આજ સુધી બે સારી રીતે ખેડાયલાં અંગો તે પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને પ્રાચીન શિક્કા. એ બે અંગોને લઇને ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં "કિમ્ આસ ?" પ્રશ્નનો જવાબ બને તેટલી ધૃષ્ટતાથી, અત્રત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, આજે ચાર પાંચ દાયકાઓ થયાં, બેધડક આપી રહ્યા છે. એ ઉપરથી આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ કેવા ઉડાઉગીર હતા તેનો આપણને સહુને થોડો ઘણો ખ્યાલ આવી ગયો છે. જનક ખેડૂત હતા, "સીતા" એ ચાસ પાડવાનું વિશિષ્ટ યન્ત્ર હતું, અગસ્ત્ય, સેસિલ ર્‌હોડ્સ, જેવા (અલબત ઓછા પ્રમાણમાં) કેવળ "કોલોનિઅલ પાયોનિઅર" હતા—અને હનુમાનનું પૂછડું જેના વડે લંકા (જે મેક્સિકો નહિ તોય જાવા તો હતીજ) એ બાળવામાં આવી હતી, તે કેવળ ખૂંભિયા (હનુમાન) ધનુષના કોઈ પ્રકારમાંથી છોડેલાં ઉગાડિયા જેવું તીર હતું, વિગેરે, અનેક પાંડિત્યભર્યા પુરાવાઓથી, દરેક નિશાળીઓ સમજી શકે એમ, અનેક પંડિતોએ સાબીત કરી દેખાડયું છે. હનુમાનની ફલંગ આટલી મોટી કેમ હોઇ શકે? કે ક્રૅનિક ઇન્ટરસ્ટિસિયલ નૅફ્રાઇટિસ કે ઍમિલૉઇડ ગૂરદાને લઇને પોલ્યૂરિયા હોય તો પણ સાત સાગર અગસ્ત્ય ઉત્પન્ન કરી શકે કેમ ? એવા પ્રશ્નોનો જવાબ ન મળે તે બધા વિષયો ગપોડા છે, એ વાત, નિશાળે નિયમિત રીતે ન જતો હોય તે છોકરો પણ સ્હમજી શકે છે! કવિના શબ્દમાં કહીયે તો "એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન!"

સ્થાપત્ય અને સિક્કા ઉપરાંત પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવા માટે એ બેયથી વધારે ઉપયોગી સાધન તે પ્રાચીન કાળની લોકાશ્રિત બોલી છે. પુસ્તકોમાં ઉતારાતી ભાષા લોકાશ્રિત બોલી જેટલી લોકજીવનની ઉદ્યોતક નજ હોઇ શકે એ દેખીતું છે. પંડિતોનું જીવન પણ પુસ્તકોમાંથી શોધવું હોય તો સાઇકો ઍનાલિસિસને જાણીતાં સપ્રેશન-રિપ્રેશન, એસોસિએશન, સબ્લિમેશન વગેરે ધોરણોની મદદે જ શોધી શકાય. એમ હોવાથી પુસ્તકાશ્રિત સાહિત્ય કરતાં લોકાશ્રિત સાહિત્ય લોકજીવનને સ્હમજવા માટે ઘણુંજ વધારે ઉપયોગી છે. એમાં સંશય નથી. ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન પંડિતો લોકજીવનને બદલે પંડિતજીવનના પ્રતિબિમ્બ પોતાના અક્ષર પ્રવાસમાં ઉતારતા હોઇને લોકજીવન,

જેમ પ્રાચીનોનું આજે અગમ્ય થઇ પડ્યું છે, તેમજ અર્વાચીનોનું પણ, અગમ્ય થઈ પડશે. પુસ્તકોમાંથી જ વિક્રમની વિસમી સદીના સિન્ધુ, આનર્ત, ગુર્જર, લાટ આદિ દેશોનું દરિયાઈજીવન જો કોઈ ભવિષ્યતર વિદ્વાન શોધવા માંડશે તો તેની નિષ્પત્તિઓ ઘણી ટૂંકમાં લખાઈ રહેશે. દાખલા તરીકે:

"ઈસ્વી ૧૯ મી સદીના અન્તમાં કોઇ અમ્બેઆઇ નામનો મ્હોટો દરિયાઇ સારંગ હતો કે જ્હાજોને તોફાનમાંથી પાર ઉતારવામા કુશળ હતો એમ જણાય છે. આ સારંગનાં પરાક્રમો વિષેનું એક ગ્રામ્ય ગીત, પરમ સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનાં, તે કાળે સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક સરસ્વતીચન્દ્રના ચોથા ભાગમાં, મુખ્ય નાયિકા કુમુદસુન્દરીના મ્હોમાં મૂકાયું છે.

આ સારંગ કદાચ તે પણ હોય જેના નાવમાં નીકળી નવનચન્દ્ર સુવર્ણપુર પહોંચ્યો હતો. એ જોતા આ સારંગની કીર્તિગાથામાં કુમુદસુન્દરીને રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

"ઇસ્વી ૨૦ મી સદીના આરમ્ભમાં ગુજરાતના મહાકવિ ગણાઇ પરવારેલા સાક્ષર ન્હાનાલાલના એક કાવ્યમા 'બનીશ હું નાવનો કપ્તાન." એ લીટીઓ આવે છે પણ તે કાળે નાવ શબ્દ ન્હાના જહાજો વિષે વપરાતો હોઈ અહિં કપ્તાન શબ્દનો અર્થ પણ સારંગ એટલે 'બોટ્સ્વેન' જેવો કરી શકાય"

આ ઉપરાંત તે કાળે સાક્ષરતાની ધૂસરીને વૃષસ્કન્ધ અર્પતા બીજા મ્હોટા વિદ્વાનોમાંથી કોઇયે દરિયાઇ જીવનનો નોધવા લાયક ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો તે હવે ઉપલબ્ધ નથી. એક ગામડી મ્હેતજીએ એવો ઉલ્લેખ કર્યાનું સહાસ કર્યું કહેવાય છે પણ એના લખાણો સતી "માનસી"ના શાપથી ભસ્મીભૂત થઇ ગયાની દન્તકથા આજે પણ સાગરકાંઠે પ્રચલિત છે. આચાર્ય આણન્દશંકરે કયાક સંસારસાગર શબ્દ વાપર્યો જ, અધ્યાપક ઠોલરરાયે તે કાળે ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધ બનેલા પોતાના બૃહદ્ ગુજરાતના સામયિકનું નામ દરિયાપરજાને અનુલક્ષીને "ઊર્મિ" રાખ્યું હતું. અને તે વખતના ઉગતા કવિઓને (સપાદ લક્ષવિના) બોજ પેઠે પીઠ થાબડ કરનાર, વિવેચક અને કવિ, બલવન્તરાય ઠાકોરે કોઇક પ્રેમી યુગલે દોહદમા નાવડ લઇ હેલે ચડવાની વાત કરી છે. એ સિવાય બીજે ક્યાય સાગરજીવનની નિશાનીઓ મળતી નથી. વળી "અમ્બે આઇ"નો રાસડો તે કાળે પણ પ્રાચીન હોવાથી, નાવ શબ્દ સાથે યોજાતાં કપ્તાનનો અર્થ ઉપર બતાવ્યા મુજબ કેવળ માંછ જેવોજ થતો હોવાથી; સંસારસાગર શબ્દ મણિરત્નમાળા નામના પ્રાચીનતર ગ્રન્થના પડઘારૂપ હોવાથી; ઊર્મિ તો ત્રાંબાકૂંડીના પાણીમાં પણ નજરે પડતી હોવાથી; છેવટે, બે બિનઅનુભવી પ્રેમીઓને ન્હાનકડી નાવમાં મધદોલે હડસેલવામાં અધ્યાપક ઠાકોરનો હેતુ નેવિગેશન શિખાડવાનો નહિ પણ પ્રેમમાં પડેલાં હોય તે કેટલાં મૂર્ખ હોય છે એ દેખાડવાનો દેખીતી રીતે હોવાય', આ ઉલ્લેખો ઉપરથી તો, તે કાળની દરિયા વિષેની અજ્ઞાનતાજ દેખાય છે—વળી, તે કાળની સાહિત્યની જ્યોતિર્ધર સમી ભાવનગર નગરીમાં બેઠી ભાવનગરના દરિયાપરજીયાઓ માટે જે તીવ્ર વિરોધની લાગણી તે કાળે પ્રકટ થયેલા આદ્ય વિવેચનાચાર્ય વિકવૈવે દર્શાવી છે એ જોતાં આ પ્રદેશમા દરિયાઇ જીવનનો સર્વથા અભાવજ નહિ પણ તિરસ્કાર હશે એ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રજાનો હ્રાસ થાય એ કુદરતી હતું તેટલુંજ અનિવાર્ય હતું અને જેટલું અનિવાર્ય હતું તેથી પણ વધારે આવશ્યક હતું એ વાત તો સ્વયંસિદ્ધ છે"[૧]

૧ જુઓ Nautical Hystery of Western India, 1995, Chap I "The Bolder Landlubbers"

Nautical Hystery of Western India નું પુસ્તક ૧૯૯૧ માં પ્રકટ થયા પછી એના ઉપલાં કથન માટે, એના લેખકને પસ્તાવો થવાનો પ્રસંગ ત્યારે આવશે, જ્યારે રા. હરિલાલ માંકડનું પુસ્તક "ઇમ્પિરિયલ લાયબ્રરિ" ના પાયા ખોદતાં હાથ લાગશે; અને આ ધૃષ્ટ ઇતિહાસકાર એ વાંચશે, ત્યારે તે પોતાનો મત ફેરવશે. જો કે ૧૯–૨૦ મી સદીના ગૂર્જર ભડવીરો વિષેનો એણે ઉપર દર્શાવેલો મત તો એ નહિજ ફેરવે પણ પ્રકરણ પ્હેલાનું નામ "The Ruddy Landlubbers" રાખ્યા પછી બીજી આવૃતિમાં ખાસ પરિશિષ્ટ દ્વારા એ પ્રકરણને અનુલક્ષીને, એ લાંબી નોંધ પ્રકટ કરશે, જેનું નામ "And Their Undeserved Forefathers" રાખશે !

(૨)

જ્યારે મેક્સમ્યૂલરે ભાષાતારતમ્યશાસ્ત્ર શોધી કહાડ્યૂં (કે એ નિરૂક્તજૂનાં શાસ્ત્રે મેક્સમ્યૂલરને શોધી કહાડ્યો) ત્યારે એ નવી શોધના ઉદ્રેકમાં આકણ્ઠ તણાતાં એણે લખ્યૂં કે આજ સુધીની બધી વૈજ્ઞાનિક શોધોને પાછળ મૂકે એવી શોધ તો એ છે જેનાથી "દ્યૌષ્પિતર્ અને જ્યુપિટર" શબ્દોનું એકત્વ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. પ્રાચીન આર્યોની ઉચ્છિષ્ટ સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રાચીન રોમ (અને ગ્રીસ પણ) પોતાની સંસ્કૃતિ રચી રહ્યાં હતાં. એ વાત આ નવી શોધે એવી સચોટ રીતે સાબીત કરી દીધી કે જે કરવામાં સ્થાપત્ય અને સિક્કાઓ કદી સફળ થઇ શકતે નહિ. પછી તો આ શાસ્ત્ર ખૂબજ આગળ વધ્યૂં. ગરીબ હિન્દી ગામડીયાઓ ઉપર ગુસ્સો કરતા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના ડિરેક્ટર બહાદુરોના 'રોથ'માં પંડિતો 'રોષ' જોવા લાગ્યા, ઠેરઠેર કુરૂક્ષેત્ર જમાવી જમીન ઉચાપતી કંપની બહાદુરની "થર્સ્ટ" માં પંડિતો 'તૃષા' જોવા મંડયા, ન્હાનાં મોટાં રાજ્યોના હક્ક ચાવી જતી એ મહાપ્રજાના 'ચ્યૂ' માં 'ચવર્ણ' જોવા મંડયા, અને એ બધું જોઇને ગેલમાં આવેલા પંડિતોએ ખુદ્દ મેક્સમ્યૂલરને 'મોક્ષ મલ્લહર' બનાવી દીધો. 'મલહર' પછી 'બલ–હર' આદિ સેના આવી તેની પણ આ પંડિતોને ગેલ–છામાં સરત ન રહી ! એજ ધોરણે કહીએ તો આજે પણ ઇસ્ટ આફ્રિકાથી ફિલિપાઇન્સ સુધીમાં માલદીવ, લક્ષદીવ, જાવા, સુમાત્રા, સૅલિબિસ, અને પોલિનેસિયા, ઇન્ડોનેસિયા, મેલેનેસિયા વગેરે દેશ દેશાન્તરમાં દેશી વ્હાણ માટે પડાવ શબ્દ વપરાય છે તેનું મૂળ સંસ્કૃત 'પ્લવ' શબ્દ છે એ વાત હિન્દનાં વ્હાણો અને હિન્દના વ્હાણવટીઓના પ્રાચીન દિગ્વિજયની જ્વલન્ત સાક્ષી પૂરે છે. અને એ દિગ્વિજયને સ્હેંકડો વર્ષ વીત્યા પછી પણ પશ્ચિમ કંઠારની વ્હાણવટી પરિભાષામાં આવી અનેક સનાતન સાખો ઉભરાઇ રહી છે એ આ ન્હાનકડૂં પુસ્તક સચોટ રીતે પુરવાર કરે છે. 'પ્લવ' શબ્દ ગીતાજીમાં સ્થાન પામ્યો છે.[૨] સદ્ગત ભાણ્ડારકરે એના માટે બોટ શબ્દ ભાષાન્તરિત દેખાડ્યો છે. જો ભાણ્ડારકર ઉચ્ચ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ કુટુમ્બમાં જન્મ લેવાને બદલે કોઇ આંગ્રિયા જેવા પ્રચણ્ડ કર્મશાલી સાગરવીર કોંકણસ્થ કુટુમ્બમાં

૨ "સર્વં જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ" વળી જુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧, ૧૯. સ હત્વા પ્લવમાત્માનં સંતારયતિ તાવુભૌ.

જન્મ્યા હોત તો એઓથી આવી ગંભીર ભૂલ ન કરત. 'પ્લવ' એટલે 'શિપ', પ્લવ એટલે 'વિન્ડજૅમર', પ્લવ એટલે 'ગૅલિઅન', પ્લવ એટલે 'ક્લિપર' પ્લવ એટલે 'સ્કૂનર' પ્લવ એટલે 'કૅારસેટ' પ્લવ એટલે 'પ્રાઈવેટિયર' પ્લવ એટલે પાપ (વૃજિન) ના મહાભયંકર દરિયાને તરવા માટેના સાધનરૂપ જ્ઞાન, જેવું મહાબલિષ્ઠ સાધન. પ્લવ શબ્દમાં તો આર્યોની તરીતવારિખની ગાથાઓ ભરી છે. પ્લવ એટલે માર્ગોપદેશિકાનાં પાનાં ફાડીને બનાવેલી કાગળની હોડકી નહિ! યુનિવર્સિટિનાં ફાઇલોલોજીકલ ભાષણો માટે કેવળ પુસ્તકપંડિતોજ વરાય છે તેના ગેરફાયદાઓ આટલા ઉપરથી સ્હમજી શકાશે!

રાજેશ્રી માંકડે શબ્દે શબ્દે વ્યુત્પત્તિઓ યોજી છે. એમાંની ઘણીખરી વિવાદાસ્પદ છે છતાં જે થોડી અશંકનીય છે તે પણ, પચ્છમ કચ્છનાં વ્હાણવટાંનો પ્રાચીન વૈભવ અને વિસ્તાર બતાવવાને પૂરતી છે.

આ ન્હાનો સરખો કોષ ભેળો કરવાને જે જહેમત ઉઠાવવી પડી હશે તેનો આરામ-ખુરશિયા વિવેચકોને ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, તો પછી વાંચકોને તો એ ખ્યાલ ક્યાંથીજ આવે! અબોલ બનેલા ખારવાઓને બોલાવી બોલાવી આ કોષ ભેગો કરાયો છે. પૂછેલા સવાલ માંડ સમજે, સમજ્યા પછી પણ સ્પષ્ટ અને ચોકકસ જવાબ માંડ આપી શકે એવા ખારવા ખલાસીઓ સાથે ધીરજથી, નરમાશથી છતાં ચિવટથી કલાકો ગાળ્યા પછી આ કોષ બનાવી શકાયો હશે, જેમ કાળીપરજમાં ઠક્કરબાપા કે સુમન્તભાઇ ઘૂમ્યા ત્યારે માંડમાંડ એનાં જીવનની ઝાંખી કરી શકાઈ, તેમજ દરિયાપરજની એક બે દુર્ગમ કેડીમાં ઘૂમી ઘૂમીને ઉઠાવેલો આ કોષ બનાવવાથી, રા. હરિલાલે, પડતમૂર્ખ જેવી આજની પુસ્તકપંડિતસમાજ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. જેમ ગરીબી અને દુર્દશામાં સડતા નેવું જણની, આલિશાન મહાલયમાં રહેનારા ઉપલા દશ જણને પરવાહ ન હોવાને કારણે આર્થિક અને સામાજીક 'ઓલ્ડશેવિઝમ' જન્મ્યું છે તેમજ નવચરિયા પ્રજાજન કેમ જીવે છે, કેમ બોલે છે કેમ ચાલે છે કિમ્ભાષેત વ્રજેત કિમ્—એ સ્હમજવાની દરકાર કર્યા વિના પોતપોતાના તરંગોની દિવાલો ચણી વિદ્વત્તા વિલાસમાં રહેનાર ત્રણ ચરિયા,[3] The Upper Three, કોઇક દહાડો અક્ષરસમાજમાં પણ 'ઓલ્ડશેવિઝમ' જન્માવશે. એ દહાડો થોડોક દૂર ઠેલવામાં રા. હરિલાલનું આ પુસ્તક સારો હિસ્સો આપે છે.

(૩)

આ પુસ્તકમાં ખારવી બોલી નથી. ખારવી બોલી એટલે દરિયાપરજની બોલી. પણ અહીં એ બોલીમાંથી, શિષ્ટતમ ગણાતા સાહિત્યમાં પણ વપરાવા યોગ્ય, અનુપમરીતે સ્પષ્ટતા સાધનાર શબ્દોનો કોષ છે, આ કોષની મદદથી પ્રખર પ્રોફેસર, પ્રચણ્ડ સાક્ષર કે નાડીને નીચી કરનાર સંસ્કૃતાભિભૂતમતિ કોઇપણ વિદ્વાન, ક્યાંય પણ, મુંબઈની ગોદીમાં, કલકત્તાને ધક્કે, કરાચીની જેટીમાં કે અરાકાનને ઘાટે, જહાજને ખેંચતી સાંકળોને અરડા

૩ આચારપરના વિચ્છ પ્રચારણ માટે જુઓ "માનસી" ૧, ૨ પાન ૪૩૮

લેતાં દસ્યવિશેષને 'કેપ્ટન' કહેતાં આજથી શરમાશે. હવે એ જાણે છે કે ધવર એટલે શું, લેટણ એટલે શું, સંગર કઇ કહેવાય, અને ચરખી એટલે શું કહેવાય ! દરેક હિન્દીના મ્હોંમાં 'કેપ્ટન' શબ્દ સાંભળી પરદેશીઓ દયા ખાતા હતા, તિરસ્કાર કરતા હતા, અને જેને જેને માટે અચૂક અંગ્રેજી શબ્દ જ વપરાય, તે તે વસ્તુ, અંગ્રેજો આવવા પ્હેલાં હિન્દીઓએ જોઈ જ નો'તી, એમ અનુમાન કાઢતા હતા તે બધા હવે ખસિયાણા પડશે. નિદાન ગૂજરાતીઓની માનહાનિ થતી અટકાવવામાં આ કોષ બહુ જ અમૂલ્ય ભાગ ભજવશે. એટલા માટે જ આ કોષ, બારાખડી વાચતાં આવડી હોય એવા દરેક ગૂજરાતીએ ખરીદવો જોઇએ.

આ કોષમાં વ્હાણવટાના આનુષંગિક સુતારવાડાના પણ ઘણા શબ્દો છે. ખીલા ખરીદવા સાક્ષરો નહિ જતા હોય, કારણ સાક્ષરો ખીલે બંધાયેલા આજ સુધી ગૂજરાતમાં જણાયા નથી. પણ આ કોષ સંઘરનાર જ્યારે નવું ઘર બંધાવવા નીકળશે, ત્યારે સુતાર શું માગે છે તે તુરત સ્હમજી જશે. પસિયા, કુખિયા, થંભના, હુધકપાસિયા, વગેરેનો અર્થ, દરેક અંગ્રેજ બચ્ચો ક્રેટવર્ક, હૉબિ અને મેકેનોની મદદથી સ્હમજે છે, તેમ હવે ગૂજરાતી બચ્ચો પણ સ્હમજતો થશે. એ ઉપકાર આ કોષ કરી આપશે. થાપો, તાગડ, ઘેટા, ઘીડવા, પાવડા, દારનો વગેરે શબ્દો જે ગુજરાતનો ખેડૂ દરરોજ વાપરે છે, વાપરતાં સમાસ અને ચમત્કાર બેય અનુભવે છે (ખાસ તો શ્હેરી નિશાળિયાઓ માથું ધવડે ત્યારે) અને જે શબ્દોના પર્યાયો કોઇ પણ અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોમાં અસંખ્ય મળતા રહે છે, તે શબ્દોનો પુનરુદ્ધાર આ કોષ કરશે. અને સહુથી વિશેષ ઉપકાર આ કોષનો એ છે કે ભાષા પછી કોષ ઉપજે એ ધોરણને ઉલટાવવા છતાં આ કોષ કરી મરદાનગીભરી ગાથાઓ સ્હમજવાને, આપણા Pep Fed વાંચકોને, લાયક બનાવશે.

(૪)

આજના વિવેચકો અને સાક્ષરો હજુ પણ પાશ્ચાત્ય વિવેચનધોરણો સ્વીકારે છે. જ્યોર્જ સેન્ટસબરિ અને ડાઉનિંગ અથવા એની પછી કોલેજના પાઠ્યપુસ્તકોમાં એમના જેવું સ્થાન પામનારાઓનાં ધોરણો જાણે ગૂજરાતી જીવન અને ભાવના માટે પણ અબાધિત હોય એવી વૃત્તિ આજે સ્વીકારાયેલી છે. સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય લઇને ડિગ્રિ મેળવનારામાં વળી મમ્મટના ધોરણોના ઉપરચોટિયા નિર્દેશો કરી આજની જીવનભાવનાને પાછલી સદીઓમાં ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે. આમાંનાં પ્હેલાં ધોરણને અનુલક્ષીને, એટલે એ પુરાણા જેવા બનેલા વિવેચનશાસ્ત્રીઓને નહિ, પણ એમના વડે વિવિક્ત બનતાં અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર નજર ફેંકવા જેવી છે.

બ્યોવલ્ફ સેક્સનથી કરી વિયર હુચિન્સન સુધીના દરિયાઇ ગાથાઓના લેખકો બે ધોરણ સ્વીકારતા આવ્યા છે. પ્હેલાં તો જે કથાભાગ લેખકનાં કથન રૂપે, વર્ણનાત્મક કે બીજી રીતે હોય છે, તે, સાદી છતાં વિશિષ્ટ એવી હાલી ભાષામાં લખે છે. બીજું—જે ભાગ ખુદ્દ ખારવાઓનાં મ્હોંમાં મૂકાય છે તે ભાગ બધો પારિભાષિક શબ્દોમાં, પ્રાન્તીય

કે ગ્રામ્ય બોલીમાં, અને યથાશ્રુત મૂકે છે. આપણા સાહિત્યમાં દરિયાઇપરજના જે એક બે રડયા ખડયા પ્રયત્નો થયા છે, અને જેના સ્હામે સાક્ષરીજગતમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો છે, તેમાં પણ ઉપલાં બે ધોરણો, પૂરી રીતે, અજાણતાં પણ, સચવાયાં છે. આનાં ઉદાહરણ:

૧ The Brassbounder by David Bone

"At close of a day of keen sailing, the outposts of the Irish Coast, bleak, barren, inhospitable, lay under our lee-a few bold rocks, around and above, wreathed in sea mist, and the never-dying Atlantic swell breaking heavily at base.

"Iss, indeed, Capt'in ! The Stags of Broad-haven I tell'oo,...it iss the best landfall I haf ever seen Cap'tin !"

The Old Man kept his head

' Aye, aye, "he said" the Stags eh ? we'll haul up t' th' wind anyway..............Luff down helm m'lad and keep her close

૨ A. E. Dingle In Americanese

"Pegwell, I'm glad you're home. You can do a lot for Mary. I ought not to mention this to a soul; but I believe you are her friend.

"Friend ?, "rasped Pegwell" Mister, you're bloody foolish ! That little gal kin use me fer a doormat.........

૩ હડફીવારી આમ, સુકાની, કુમાર અંક ૧૦૦ મો.

"મુસો મોરાપર ઉભો ઘડાની ચીંધણી કરતો હોકોટા દેવા લાગ્યો, ખારવાઓનાં કાળમીંઢ જેવાં મજબૂત બદન બેવડાં વળી વળી સુકાનના ઇસારે ગઢ ઘટાવવા લાગ્યાં. ઉપર કાળાભમ્મર આકાશમાં તારા ઝબુકતા'તા; નીચે એથી પણ કાળાં લાગતાં પાણીનો ઘૂઘવાટ સંભળાતો'તો. વહાણના સાંધા ચરડ ચરડ બોલતા હતા. ગરેડીમાંથી રસ્સા સરતા તણખા ઉડતા દેખાતા હતા.

"ખબરદાર લાખા ! ખળા હેંથલ ઘડો હુકડાય છે. એ......દરિયા સલામત ! છભાસ જુસાં વામ છેરો કાઢયો લાખા ! હણે હડફીના કુતા દેખાય છે. જેંમા ક્રમોમમે જ્યાં ત્યાં લગ્યા પ્યા ક્ષે. ૭ ભાસ હિકડો ફેત દે વામ મથે બ્યો.'

૪ ધુડાકિયો આણ્યુ, સુકાની, કુમાર અંક ૧૩૯

"સુકફેરેન ઉપર પડેલા ભારવહિયાને, જખ્મી છતાં, રાક્ષસી ખંજાના બળે મક્નો હલાવવા લાગ્યો. કાળામેશ મોંવાળો કાનજી એને પકડી દોડી પ્હોંચ્યો.

"મામલો હવે ખલાસ છે નાંખવા–ભાદ્રમાં હમી જામગરી ચેતાવી છે; અધઘડી ત ફત્તામારનો ચૂરો થઇ જશે; આશાપુરાના ધીરા કાપી હવે છુટા થઇ જાઇયે" કાનજી ઉતાવળે ઉતાવળે બોલવા માંડયો."

હવે જરા આ ચાર ઉદાહરણો તપાસિયે.

પ્હેલામાં સાદા અંગ્રેજીમાં પણ પારિભાષિક શબ્દ Lee આવે છે. આ શબ્દ ધાર્મિક, રાજકીય, લલિતાર્થી કે સાદાં વાઙ્મયમાં ઘરગથ્થુ જેવો બની રહ્યો છે. દરેક અંગ્રેજ વાંચક એનો અર્થ સ્હમજે છે. આ શબ્દ સ્હમજાતો નથી એમ કહેવા કરતા અંગ્રેજ બન્ચો ચૅટરલૂ કિંજ ઉપરથી ટેમ્સમાં ઝંપલાવી દેવાનું વધુ પસંદ કરશે ! એજ ઉદાહરણની બીજી કંડિકામાં તળ ખારવી બોલી છે. બીજા ઉદાહરણમાં પણ એ બોલી છે. ત્રીજા ચોથામાં પ્હેલી કંડિકા ખારવી બોલીમાં નથી કારણ એ લેખકનું કથન છે. બીજી કંડિકાઓ ખારવી બોલીમાં છે. ઉપર જણાવેલાં અંગ્રેજી સાગરસાહિત્યનાં બે સનાતન જેવાં ધોરણો મુજબ આવું સંમિશ્રણ શિષ્ટ અને આદરણીય છે એટલુંજ નહિ પણ આવશ્યક છે.[૪]

(૫)

છતાં ધોરણોથીજ સાહિત્ય રચાવું જોઇયે એમ માનનાર સાહિત્યમાં ગણિતશાસ્ત્ર નિયમો લાગૂ પાડવાનો મિથ્યા કદાગ્રહી છે. પ્હેલાં વેદ પછી નિરુક્ત. પ્હેલાં મહાપ્રસ્થાન પછી ભાષ્યકાર. પ્હેલાં ભાષા પછી વ્યાકરણ. પ્હેલાં સંગીત પછી સૂરશાસ્ત્ર, પ્હેલાં પ્રાકટ્ય પછી નિયમાવલિ, પ્હેલાં પયગમ્બર પછી સંપ્રદાય, એ દેખાડે છે કે ફૂટપટ્ટી લઇને જીવન માપનારાઓ કેવળ બહિરંગરાચી બની રહે છે. એમના માટે એક પ્રાચીન કવયુક્તિ છે કે

અબ્ધિર્લંઘિત એવ વાનર ભટૈર્
કિન્ત્વસ્ય ગંભીરતામ્, આપાતાલપવિષ્ટ પીવર તનુઃ
જાનાતિ મન્થાચલઃ

નિયમાવલિઓ, ધોરણો, કાયદાઓ, ફૂટપટ્ટિઓનો ઉપયોગ ગૌણ છે જીવન ઉભરાય ત્યારે એ પાળ બાંધે, સાહિત્ય ઉભરાય ત્યારે ધોરણો બાંધે–પણ તે જીવન અને સાહિત્યના પ્રવાહને કેળવવા પૂરતી, રોકવા માટે નહિ. ઋષિવાક્ય ભૂલાવું ન જોઇયે કે પ્રવૃત્તે તુ રતિ-ચક્રે, ન વા શાસ્ત્રં, ન વૈ ક્રમઃ

૪ લેખક પણ ખારવી બોલીમાં (અથવા ખારવી છે એમ માની શીખેલી બોલીમાં) લખે એનો નમુનો "ઓતનીકાલ"ના પ્રથમાંકમાં છે.

(૬)

દરિયો પૃથ્વીના બહુ ભાગ ઉપર પથરાયલો છે. અહો વિતતમૂર્જિતં ભરસહંચ સિન્ધોર્વપુઃ દરિયાપરજને કાંઠાપરજ પેઠે સંકુચિત માનનાર મ્હોટી ભૂલ કરે છે. દરિયાઇ જીવનને કોઇ પણ ભોગે, ટિપ્પણીઓ વાંચવાની તસ્દી લેવી પડે તો પણ, સાહિત્યમાં ઉતરનાર કેવળ લખ-વાથી પીડાતો માંદલો લહિયો નથી. એનો પ્રયાસ જો સફળ થાય, તો એ જુવાનોના સર્જનમાં હિસ્સાદાર બનવાનું અણમોલું ભાગ્યશાલિત્વ અદા કરશે. આજ એવો કોઇ ભાગ્યશાલી જનમ્યો છે એમ કહેવાનું નથી, પણ આજે જો પ્રયાસ શરૂ થશે તો ઉત્પત્સ્યતે કોપિ સમાનધર્મા. સાક્ષરી ભાષાને વળગી રહેનાર સંસ્કૃત કવિઓ અને સાહિત્યકારોએ આર્યજીવનની સાહસકથાને ઉપેક્ષીને પ્રાચીન ભારતનાં સાહસજીવનને અક્ષર ઇતિહાસમાંથી લુપ્ત કરી દીધું છે. દરિયાને માઝમ મોજે જે સ્થાપત્ય રચાય છે તે આરકેઓલોજીકલ ડિપાર્ટમેન્ટની આંખોથી પર રહે છે. એને તળિયે જે સિક્કાઓ ડૂબ્યા છે તે ન્યુમિસમેટિક્સના કોવિદોના હાથમાં કદી નહિ આવે, અને સાહસાશ્રિત જીવનનો, એ શિષ્ટતમ ગણાતાં સંસ્કૃત વાઙ્મયના વિદ્યાવિલાસી વિધાયકોને પરિચય હશે, તો પણ, આજે જેમ એ ગતપાંડિત્યના ઉચ્છિષ્ઠ ઉપર જીવનાર તળસાક્ષરવર્ગની કલમ ગણે છે તેમ, એ જીવન ઉપેક્ષ્ય ગણાયું હશે. પરિણામે શબ્દનો રડ્યો ખડ્યો ઉલ્લેખ, બંવેરૂજાતકની એકલ કથા અને બાકી કેવળ કૃત્રિમ દેશાભિમાનની કલ્પનાએ ઘડેલાં સ્વપ્નો જ એ ગૌરવશાલી ઇતિહાસની સાક્ષી પૂરવા રહ્યા છે સંસ્કૃત વાઙ્મયને અંજળીમાં લઇ પી જનાર પંડિત પણ કબૂલ કરશે કે જો એ ગભીર, વિશાલ વાઙ્મય પરથી જ પ્રાચીન ભારતજીવનનો ઇતિહાસ ઘડવો હોય તો તો એટલું જ કહી શકાશે કે વ્યાસ દ્વિતાસ્વાયનપર્યંત મહર્ષિકલ્પે, પરશ્રુઆદિ પુરૂષાયિતાન્તજીવનકલાને સનાતન શબ્દોમાં મૂર્ત કરી દીધી છે. ખુરકીજીવનનાં એકે અંશ કે કલા, મૂર્ત થવા બાકી નથી રહ્યાં–પણ તરી જીવન માટે તો વલખા જ મારવાં રહ્યાં–કારણ જે અનિવાર્ય અને સબલ સંજોગોને લઇને લોકમાત્રને નિત્ય વ્હેવહારમા પાંડિત્યભર્યા શબ્દો વડે જીભના લોચા વાળવાં પરવડતા નથી, જેને લઇને Ink Slingers અને Workers ની ભાષા જૂદી પડવા માંડે છે– તે સંજોગો જો કોઇ પણ જીવનમાં અતિ બલિષ્ઠ હોય તો તે સાગરજીવનમાં છે. ટૂંકામાં ટૂંકા વાક્યોથી, અગણિત વસ્તુઓને જૂદાં જૂદાં અને અગણિત છતાં સ્પષ્ટતમ વ્યંજનાસાધક ન્હાનામાં ન્હાના શબ્દોથી. અને અતિ સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાય એવા ઉચ્ચાર આપે એવા શબ્દોથી પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવાની, જો કોઇને આત જરૂર હોય તો તે દરિયાપરજન સાગર-યાત્રીઓને છે. એમની ભૂલો એટલે કવિની કે ખુરકી વિદ્વાનની ભૂલ જેવી નહિ. એને શુદ્ધિપત્રકો પાલવે નહિ. એના ગુણદોષપરીક્ષણ માટે "માનસી"ના આવતા અંક સુધી રાહ જોવી પરવડે નહિ. લુહાર ભૂલે તો પરસેવો બગડે, સુતાર ભૂલે તો લાકડું બગડે, સોના ભૂલે તો સમય બગડે, ખુરકી સંગ્રામમાં જોધો બોલ ના ચાતરે તો પોતાનું માથું ગુમાવે, પણ જો નાંખવો ભૂલે તો સ્હેંકડોના માથાં ગુમાવે. એના મ્હોમાં લાંબો શબ્દ ન પાલવે, અવ્યક્ત શબ્દ ન પાલવે, વિલંબિત ઉચ્ચાર ન પાલવે. ત્રિમાત્ર પ્લુત હોય, દ્વિમાત્ર દીર્ઘ હોય કે એકમાત્ર હ્રસ્વ હોય, નાખવાઓ તો જાણે બધા વ્યઞ્જન હોય તેમ અર્ધમાત્રામાં જ બોલી નાખે. એને મોતની પેઠે કેશ કે કાગડાની પેઠે ધીર કાકા ન પડવડે.

સીંચોડાની ટૂંકી સીસોટી પણ ન પાલવે–એતો નકુલવૃત્તિ ઘુરકાટથી જ વકતવ્ય પૂરું કરે[૫] A Sailor grunts his orders or sings them our. એના જીવનમાં, તેથી ટૂંકી, સ્પષ્ટ અને સચોટ અર્થ પ્રતિપાદન બોલી જન્મે. એ તે ખારવી બોલી. એ શિખવાને દરિયાપરજનાં ગુરુકુલો સેવવાં જોઇએ. એક પ્રખ્યાત સાહિત્યજ્યોતિર્ધરે એ શિખવા માટે "કચ્છ માંડવીની નિશાળો"માં જઇ બેસવા સ્હામે અભાવ દર્શાવ્યો છે. આજના સાહિત્યજ્યોતિર્ધરોની શારીરિક સંપત્તિ જોતાં એ અભાવ એમના જીવન લંબાવવાને અતીવ ઉપકારક છે, એ નિશાળો–અને ભારતભરની હજારો ગાઉ વિસ્તરાયેલી પુણ્ય સાગરકંઠાર ઉપર આવી રહેલી (ભાવનગર તાબે ઘોઘા બંદર સુદ્ધાં) નિશાળોમાં બરકા તૂટે છે, શરીરમાંથી માંસ, મજ્જા, લોહી ને હાડકાં કહાડી લેવામાં આવે છે, અને એને બદલે પિંડો, પોલાદ ત્રાંબુ અને લોખંડ, એટલાનું બદન બાંધી એમાં આગ ઉકળતુ લોહી રેડવામાં આવે છે. એ નિશાળોમાં ન જવાના એ પ્રિય મિત્રના નિશ્ચયને, ગામઠી મ્હેતાજી, મિત્રજીવનના સહજ પ્રેમથી વધાવી લે છે કારણ ખુરકી સ્હેરીઓમાં ગર્જના કરતી રહેલી છે પણ આતો જીન્દગી અને મોતના દાવ ખેલનાર સાયરસાવજોની ગુફા. નિદાન એમાં ભણવાને તો શું પણ સહેજ ડોકિયું કરવાને પણ સાક્ષરમિત્રો અભિલાષ રાખવતે તો આ મ્હેતાજી છતાં ગામઠી રહેલા મિત્રની એમને વારવાની ફરજ હતી કે:

> ગિરિગહ્વરેષુ ગુરુગર્વગુમ્ફિતો ગજરાજપોત ન કદાપિ સંચર
> યદિ બુધ્યતે હરિશિશુઃ સ્તનંધયો ભવિતાકરેણુ પરિશેષિતા મહિઃ

પણ એ સાગરસાવજના સ્તનંધયો પોતાની સાગર ગુફાઓમાં (કચ્છ માંડવી માં કે ઘોઘામાં) ધૂળ પર રમતાં રમતાં પણ શું બોલે છે એ દેખાડવાનું પ્રાથમિક બાલપુસ્તક તે રા. હરિલાલ માંકડની આ "વ્હાણવટાંની પરિભાષા". એને સાક્ષરો અભિનન્દે કે નિન્દે, શાળાઓ એને સંઘરે કે ત્યાગે, વાંચકો એ વાંચે કે નાક આડો રૂમાલ દઇને ચલચ્ચિત્ર–નર્તકીનિદર્શનનિપુણ વાઙ્મયની મૌક્તિક લેવા દોડે–જનાં આ પુસ્તક મરદાનગી ભર્યાં સાહિત્ય સ્હગજરાને ઉત્તમ સાધન નિવડશે, એ જ્યાં મુકાશે ત્યાં ઉપયોગી અને ગૌરવાન્વિત રહેશે. અન્તર્ગતિ માર્જારી ગતી વા રાજવેશ્મનિ, બહિ બંધીપિ માતંગઃ–તતો કિં લઘુતાં ગતઃ ? આ પુસ્તકમાં "દોલાસુ લોલાસુ વઙ્કલવાસ" નથી પણ આમાં શુક જેવી સાગની હકીકત પળવાડે ગૂજરાતનું પૌરાજીવન છે. આમાં તો 'માણાનવેશી બ્યાપાર' કરનારનું જીવન છે. એ પુસ્તક પ્રકટ કરીને રાજ્યે માંકડે ગૂજરાત ઉપર, 'અપાત્રે દાનમ્' લાગે તો પણ મહદૂપકાર કર્યો છે. જો રા. માંકડ જેવો

૫ આપરસુ વદને ભાતા કિમાર્ગ ત્યેન વ. વમ:
   શિખી શૈનિ ત્રિમાર્ગુ નાકસ્તાર્પ ભાવાત્

આ ઋચામાં કેવળ 'પરાવત'નોજ નહિ પરંતુ ઋતં અને ધેનુના પણ અર્થ સુસ્પષ્ટ થાય છે એટલે અહિં એની વ્યાખ્યા વિગતવાર આપી છે.

વળી, સિંધવઃ પદ પણ કેવું સંજ્ઞા તરીકે વપરાયલું છે તે આપણને જણાય છે.

"ફરીફરીને કામના (અગ્નિની) કરતી નિત્ય પય ઝરતી–(સદા પયઝરતી દૂઝણી ધેનુઓ) એવી સત્યની જ્યોતિર્મય ધેનુઓએ અગ્નિને પયપાન કરાવ્યું. સુમતિની યાચના કરનાર સરિતાઓ (સત્યના પ્રવાહો), પરમ ચેતનાના સ્તરોમાંથી અદ્રિની સમીપમાં વહેવા લાગી"

ઋતની ધેનુઓ–દુધક્ત-જ્યોતિર્મય ધેનુઓ, કઈ વારૂ? સુમતિની યાચના કરનાર સિંધુઓ કઈ?

વેદના પદેમાં સંજ્ઞાર્થ રહેલો છે એનો પુરાવો આ એક ઋચા પણ નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસને પુરો પાડવાને સમર્થ છે, "સત્યની ગાયો"–સત્યનાં જ્યોતિર્મય કિરણો–અને કિરણોનાં ધણ. ને પોષણ આપનાર છે માટે ધેનવઃ–પોષક ગાયો. આ ગાયો ઉડી જતી નથી સ્વદૂગ્ઘી-સદા દુઝણી-છે. તે વારંવાર અગ્નિની-અભીપ્સાના અગ્નિની, યાને માનવની ચેતનામા જાગતિ ઊર્ધ્વગામી તપઃશકિતની–કામના કરે છે, કારણ કે માનવમાં એ તપઃશકિત જાગતી હોય તો જ એ ધેનુઓ તેને પોષણ આપી શકે. અને ચેતનાના વિવિધ સ્તરોના ઉપર વહેતા પ્રવાહોની બનેલી સરિતાઓ સુમતિ માટે યાચના કરે છે–અને માનવની સ્થુલ-ચેતના–અન્નમયચેતના રૂપી અદ્રીની સમીપ તેઓ વહન કરે છે,–અલબત્ત, પરાવતઃ–ચેતનાના ઊર્ધ્વ સ્તરોમાંથી સરણ કરીને.

ऋत : સત્યાત્મક–ક્રિયાત્મક સત્ય;

ધેનુ : સત્યના પોષક કિરણો–કિરણાવલી, જ્ઞાનરશ્મિઓ.

परावत : ચેતનાના ઉન્નત સ્તરો

સિંધુ : ચેતનાના પ્રવાહો.

આટલી સંજ્ઞાઓ અહિં સુસ્પષ્ટ થાય છે અને વેદની બીજી ઋચાઓમાં પણ બંધ બેસે છે, ઉ. ત. આજ સૂકતની ૧૦ મી ઋચા લો.

૧.૯૨.૩ માં परावतः– दूरदेशात् એવો અર્થ છે.

૧.૧૧૨.૧૩ આ ઋચામાં परावति જવા વિષે ઉલ્લેખ છે.

परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं परियाथः ।

અહિં પરાવતનો અર્થ સૂર્યલોકઃયાતો સૂર્ય જેટલો દૂર પ્રદેશ છે. એટલો મત સાયણાચાર્ય પણ સ્વીકારે છે.

૧.૧૧૯.૮. અહિં परावति दूरदेशे એમ કહીને समुद्रमध्य-સમુદ્રમધ્યે એટલું સાયણ ઉમેરે છે.

૧.૧૩૦.૯. માં પરાવતો એટલે दूरात् स्वर्ग स्थानात्-"સ્વર્ગપ્રદેશ" જેટલા દૂર પ્રદેશને પણ સાયણ 'પરાવત' તરીકે સ્વીકારે છે.

૩.૯.૬ દૂરદેશનો અર્થ પરાવતનો થાય છે.

૩.૩૭.૧૧. માં ઇન્દ્રને નજીકમાંથી કે દૂરથી-પરાવતઃ- આવવાને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આ સમીપ કે દૂરનું સ્થાન સ્થુલ જગતમાં ન હોઇ શકે એ સમજી શકાય તેવું છે; કારણ કે ઇન્દ્રનું રહેઠાણ પૃથ્વી નથી એ વેદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. એટલે સૂક્ષ્મ અન્ય લોકમાંથી આવવા માટે તે શબ્દ વપરાયલો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૩.૪૦.૮. માં પણ એજ અર્થ છે.

૫.૫૩.૮. માં परावतो दूरदेशे तत्र तत्र द्युलोकादौ પરાવત એટલે દ્યુલોક વગેરે અન્ય લોકો એવું સાયણ પણ સ્વીકારે છે.

૮.૧૨.૧૮. એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે.

૮.૩૨.૨૨. દૂરના અર્થમાં છે.

૯.૩૯.૫. દૂરના અર્થમાં પરાવત વપરાયો છે.

૯.૪૪.૨
૯.૬૫.૨૨ } એજ અર્થ છે.

૯.૬૮.૬ માં પરાવત એટલે दूरात् द्युलोकात् એવો સાયણે લીધો છે.

ઋગ્વેદના જૂદાં જૂદાં મંડળોમાંથી લીધેલાં આ અવતરણો પરથી 'પરાવત' સ્થુલપ્રદેશને બદલે અત્યારે આપણાથી અતિદૂર એવા ચેતનાના સ્તરોનો નિર્દેશ કરે છે એમ સ્વીકારવું સકારણ લાગે છે. આ અનુમાનમાં સાયણાચાર્ય સાનુકૂળ છે. એમણે પણ સ્વર્ગલોક દ્યુલોક, સૂર્યલોક વગેરે પરાવતના અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે. એટલે પરાવત-એ માનવ ચેતનાથી પર આવી રહેલ ચેતનામાં સ્તરોને માટે વપરાયલું પદ છે.

●

ગુજરાતી લિપિની વ્યુત્પત્તિ

હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

ગુજરાતી લિપિ જેમાંથી ઊતરી આવી છે એ બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિની વડિલ લિપિ કેવી હશે એ જાણવાનાં ઐતિહાસિક સાધનોનો અભાવ છે. છતાં એટલું તો મોઘમપણે કહી શકાય કે આજની બાળબોધ લિપિ અસલી લિપિઓને ઓપ ચડાવી, એના ઉપર અમુક સંસ્કાર કરી, સંસ્કૃતરૂપે આપણને સોંપવામાં આવી છે. આ ઘટનાની વાસ્તવિકતા માટે ખાસ શંકાનું કારણ નથી કેમકે હાલનો રૂઢ શબ્દ 'દેવનાગરી' સ્વયંસિદ્ધ પુરાવો રજૂ કરે છે. આ શબ્દનો વિગ્રહ આમ થઇ શકે: **દેવ ને નાગ એ દેવનાગ; દેવનાગની એ દેવનાગરી**—જેમાં રી છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. પુરાણા કાળમાં દેવો ને નાગોનું સંમિશ્રણ થયું હશે ત્યારે આ લિપિ અમલમાં આવી હશે. બીજી રીતે કહીએ તો લિપિને અંગે અત્યારે જેવી ભાંજગડ ઉભી થઇ છે એવી જ વસ્તુસ્થિતિ એ વખતે ઉભી થઇ હોવી જોઇએ અને એ લોકોએ જે તોડ કાઢ્યો હશે એ આજે આપણને દેવનાગરી લિપિરૂપે વારસામાં મળ્યો છે.

આ સંસ્કૃત લિપિમાં બે જુદાં તત્ત્વો નજરે ચડે છે. એના કેટલાક અક્ષરો કાનાવાળા છે ને કેટલાક અક્ષરો કાનાવગરના છે એ બતાવી આપે છે કે એની પુરોગામી લિપિઓ જુદાજુદા સંસ્કારવાળી હોવી જોઇએ. આ લિપિનું સમીકરણ થવાનું મુખ્ય કારણ ઉચ્ચારભેદ હોય એમ જણાય છે, (અત્યારે એ કારણ નથી,) નહિતર ટવર્ગ તવર્ગ જેવા લગભગ સરખા ઉચ્ચારવાળા[1] (કાનાવગરના ને કાનાવાળા) અક્ષરો ભેગા થવાનો મતલબ નથી. સ્વરોમાં પણ કાનાવાળા ને વગરના અક્ષરોનો તથા ઉચ્ચારભેદનો એવો જ ફેર જણાય છે, નહિતર ઐ ને ઓ જેવા બેવડા ઉચ્ચારવાળા અક્ષરોનો કાંઇ અર્થ જ નથી. અંકડા ને સ્વરો ઉપરથી જ થયા હોય એમ જણાય છે એટલે એ વિષે ખાસ કહેવાપણું રહેતું નથી.

આમ સંસ્કાર પામેલી દેવનાગરી લિપિનો પુનઃસંસ્કાર પામવાનો વારો આવ્યો છે એ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન માત્ર છે.

૧ કાનાવગરના અક્ષરો નાગલોકો ને એમના સહવાસી અન્ય લોકોની લિપિના લાગે છે. નાગલોક સાથે પણિલોકો વસતા હતા ને એ શબ્દમાંથી હાલનો વણિક શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે એવો મત વધતો જાય છે. વાણીઆની બોલી ખોબડી બોલીનાં ઓડાં તરીકે મશહૂર છે, જેમાં તવર્ગને બદલે ટવર્ગના અક્ષરો વધારે વપરાય છે. દા. ત., 'ટમે ટમાડે જી કડટા હો ઇ કડે ડાખો ને, ઠોડુંબડુ કડટાં ડાલા ડઇ જશો'. ગુજરાતના વહાણખેડુ મોઢલોકો પણ આને મળતું જ બોલે છે. આ રીતે એ બોલીમાં જૂની 'નાગરી' બોલીનું અવશેષ રહી ગયું હોય એ બનવા જેવું છે.

આ લિપિનાં ગુજરાતીકરણનો તાજો ઇતિહાસ ટૂંકો છે. શરૂમાં જુદી જુદી હાંટીઓને બદલે લાંબી લીટી તાણીને અક્ષરો લખાતા જેમાં કેટલાક બાળબોધ અક્ષરો પણ વપરાતા, જેવા કે અ, ચ, ઝ, ફ, ળ. પછી શિલાછાપમાં ધીમેધીમે લીટી નિકળી ગઇ ને છેવટે બાળબોધ અક્ષરો પણ બંધ થઈ ગયા. આટલું થતાં અક્ષરોનું ગોળાકારપણું વધી જઇ અંગમરોડ મનોહર થઇ ગયો. આજે ગુજરાતી લિપિ સૌથી સુંદર છે એ વિષે મતભેદ નથી. સુંદરતાની સાથે લખવાની સરળતા પણ બહુ વધી ગઇ, તે એટલે સુધી કે અંગ્રેજીની ત્રાંસીઓથી એબીસીડીની માફક એકબીજા અક્ષરોને જોડીને લખવાની પણ સુગમતા આવી ગઈ. જો કે આ લાભ છાપખાનાંએ નથી લીધો એ ઠીક જ કર્યું છે, તો પણ હાથનાં લખાણપરાણમાં એનો ઉપયોગ છૂટથી થાય છે, જેથી લખાણનો વેગ ઘણો ઝડપી બની ગયો છે. આ ઉપરાંત સ્ફોરસ્ફ્ત એનો દેખાવ ને મરોડ એવો થઇ ગયો છે કે ઉત્તર હિંદને તો એ અક્ષરો પરિચિત છે જ પણ દક્ષિણની લિપિવાળાને પણ એનો મરોડ થોડોઘણો જરૂર પરિચિત જણાતો હોવો જોઇએ. કેમ જાણે ઉભયતટપાવની નર્મદાની જેમ એ પ્રદેશની લિપિ પણ ઉત્તર ને દક્ષિણની લિપિઓનો સમન્વય કરનાર સાંકળ ન બની ગઇ હોય!

આ સાથે એક તકતો રાખવામાં આવ્યો છે એમાં હાલના જે ગુજરાતી અક્ષરો દેવનાગરીથી જુદા પડે છે એની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એના ઉપરથી જાણી શકાશે કે લિપિનો ઉપયોગ મનુષ્યના વ્યવહારમાં મદદ કરવા માટે કરવો હોય તો એ કાર્ય સૌથી સરસ પ્રકારે થાય એવી રીતે આ ગુજરાતી અક્ષરો યોજાયા છે. બાળબોધ લિપિ અથડપટ્ટી હોઇ એને ફેરવવી એ અત્યારે મુખ્ય મુદ્દો છે તો પછી એમાંથી વ્યુત્પન્ન થઇ પ્રયોગસિદ્ધ થયેલી ગુજરાતી લિપિનો શા માટે વિના સંકોચે અંગીકાર ન કરવો? હાલમાં ઇટલી-હબસીનીઆનાં રાજપ્રકરણમાં સંભળાએલા 'કૉમ્પ્રોમાઇઝ' જેવું આ વલણ છે. એ 'કૉમ્પ્રોમાઇઝ' ખરૂખ એવો ન જ હોઇ શકે કે જે અક્ષરોનું રાજ જામી ગયું છે એનો હક્ક ખૂંચવી લઇને પણ બીજાનું મત મનાવવું! એમાં ફેરફાર કરવો એનો અર્થ તો એટલો જ કે 'ઝણ, તેર, કે છપ્પન, કોઇનો મેળ ન ખાવા દેવો.'

બાળબોધ અક્ષરોનાં ગુજરાતીકરણમાં એક અશાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ થઇ હોય તો એ ફ-ની છે. મૂળમાં પ- પછી ફ આવે છે, એથી પ-ના કાનાની જમણીકોર એક પાંખડું લગાડવામાં આવ્યું છે. આમ થવાથી એ અક્ષર ક- જેવો થઇ જવાનો સંભવ ઊભો થયો એમ કહી શકાય પણ ડાબીકોરનો ભાગ પ જેવો દેઇ ક ને ફ નો તફાવત જળવાઈ રહ્યો ગણાય. હવે જ્યારે ગુજરાતીમાં ક-નો ક[2] થઇ ગયો ત્યારે ફ-નો પણ ક જેવો ઘાટ થવાનો સંભવ ઊભો થયો. આ વખતે બે મુદ્દા ઊભા થયા કે ફ-ને પ-જેવો રાખવો કે ક-જેવો; અને ક-જેવો રાખવા જતાં ક-થી જુદો પાડવા માટે પ-ને

૨ નહુષો તકતો: ફ-નું મૂળ બાળબોધ ફ માં નજરે ચડે છે.

એક પાંખડું તો લગાડવું પડ્યું હતું, એને વળી એક વધુ પાંખડું વળગાડવામાં આવ્યું! ખરી રીતે ફ-ને પ-જેવો જ રાખી એનાથી જુદો પાડવો જોઈએ અને એ માટે બે અક્ષર રજૂ કરી શકાય, જે તકતામાં બતાવ્યા છે. એમાં થ-કરતાં પ-જેવો ઘાટ વધારે યોગ્ય છે એમ સૌ કોઈ કબુલ કરશે. આમ અશાસ્ત્રીયતાને લીધે ગુજરાતીમાં ફેરફાર કરવા જેવો એક અક્ષર હોય તો એ ફ એક જ છે.

હમણાં શ્રી૦ દ. બા. કાલેલકરે છાપાંઓમાં જે પ્રચારપત્ર મોકલ્યું છે એની સામે ઉપર દર્શાવેલાં કારણે વાંધો રજૂ કરવાની સૌની ફરજ છે. ગુજરાતની દૃષ્ટિએ તો એ વાંધો વાજબી જ છે પણ ગુજરાતી લિપિની સુંદરતા, સુગમતા, સરળતા, ને વ્યવહારકુશળતાને અંગે સમસ્ત હિન્દીજનતાનાં હિતખાતર પણ એ વાંધો એટલો જ અગત્યનો ગણવો જોઈએ.

આથી ખરી રીતે હાલ તરત આપણી લિપિમાં કશો જ ફેર કરવાની જરૂર નથી લાગતી. છતાં જ્યારે ચર્ચા ઉપડી જ છે ત્યારે એ વિશે થોડુંક લખું છું.

એ પ્રચારપત્રમાં 'ધ'નું પાંખડું જમણી કોર વાળેલ છે એને બદલે 'થ'-ની જેમ ડાબી કોર વાળવાથી ધ સાથે ભળી જવાનો સંભવ સદંતર નાબુદ થાય છે. વળી 'ર'ના રેફને બદલે જે ફેરફાર કર્યો છે એ પણ સાવ કઢંગો છે કેમકે એવી રીતે અર્ધો ર સરખો લખવો બહુ મુશ્કેલ પડશે. એને બદલે રેફની હાલની સંજ્ઞા કાયમ રાખીને એને અક્ષરની પહેલાં મુકાય તો વધારે ઠીક ગણાશે. ત્રીજો ધ્યાન ખેંચે એવો ફેરફાર એ સૂચવાયો છે કે હ્રસ્વ ઈ-ની સંજ્ઞાને અક્ષરની પાછળ મૂકવી કેમકે હાલની પદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય છે. કેવળ લિપિફેર કરવાના હિસાબે તો આ ફેરફારની કાંઈ જરૂર નથી, કેમકે મૂળ દેવનાગરીમાં પણ લાઘવનાં કારણે એ એમ જ લખાય છે. પણ અશાસ્ત્રીયતા છે એ વાત કબુલ કરવી જ જોઈએ અને માત્ર એ કારણે ફેરફાર કરવો જ હોય તો બાળબોધ અક્ષરોની બીજી અશાસ્ત્રીયતાનો વિચાર કરીને પછી જેમ ઠીક લાગે એમ કરવું જોઈએ.

आ, ई, ऊ, ऐ વગેરે દીર્ઘ અક્ષરોમાં કાનો, રેફ, પાંખડું, ને માત્રા છે એ એના આગલા હ્રસ્વ અક્ષરોનાં અવશેષ દર્શાવતી સંજ્ઞા તરીકે વપરાયા છે; એટલે કે अ-નું અવશેષ કાનો છે, इ-નું રેફ છે, उ-નું પાંખડું છે, ને ए નું માત્રા છે. સ્વરસંજ્ઞાઓનો વિચાર કરશું તો જણાશે કે આ સંજ્ઞાઓ अ-ને કે अ-ના કાનાને લગાડવામાં આવે છે. દા. ત.:—

ખ ખા ખિ ખી ખુ ખૂ ખે ખૈ ખો ખૌ ખં ખઃ

અહીં ખરો વ્યંજન તો ખ્ છે ને અ-નો કાનો, જે લાઘવનાં કારણે અત્યારે પડતો મુકાયો છે એ, લાગવાથી ખ થયો છે એનો ખ્યાલ કરવો જરૂરનો છે. ડ-માં અ ભળે ત્યારે ડ થાય છે પણ શાસ્ત્રીયતા સાચવવી હોય તો ડા થાવો જોઈએ એ વાત પણ કાળજીપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે. એ રીતે તપાસતાં સ્વરસંજ્ઞાઓ તકતામાં આપ્યા પ્રમાણે હોઈ શકે; અને એ રીતે બારાખડી આમ રાખવી જોઈએ;—

ડા ડાા ડી ડાી ડુ ડૂ ડે ડૈ ડો ડૌ ડાં ડાઃ જોકે આ બિના તો માત્ર ચર્ચારૂપે જ રજૂ કરી છે, તો પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો હ્રસ્વ ઇ-ની શાસ્ત્રીયતા જાળવવી હોય તો તકતાની સૂચનામાં કૌંસમાં આપી છે એવી સંજ્ઞાઓ બંને ઇકાર માટે રખાય તે જ યથાયોગ્ય થયું ગણાય.

તકતામાં છેલ્લે છાપખાનાં માટેની બારાખડી આપી છે એ કેવળ સૂચનારૂપે છે. ઉપરોક્ત પ્રચારપત્રથી ઇકાર ને ઉકારની સંજ્ઞાઓ પૂરતી એ બારાખડી જુદી પડે છે. ઉકારની એવી સંજ્ઞા રાખવાનું કારણ એ છે કે પ્રચારપત્રમાં સૂચવેલ સંજ્ઞાઓ હાથનાં લખાણમાં સેળભેળ થઇ જઇ ન ઓળખાઇ શકે એવી થઇ જતાં વાર નહિ લાગે. વળી ઉકારની અહીં આવેલી સંજ્ઞાઓ વધારે શાસ્ત્રીય ને સુગ્રાહ્ય છે કેમકે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે क-ની ‿-સંજ્ઞા उ+उ-નાં બે પાંખડાં મળીને જ થઈ છે એટલે હ્રસ્વ માટે એક પાંખડું ને દીર્ઘ માટે બે પાંખડાં યથાયોગ્ય ગણાશે. ઉકારની સંજ્ઞા સવળા અલ્પવિરામ જેવી ને માત્રાની સંજ્ઞા અવળા અલ્પવિરામ જેવી રાખી છે એ સીધી લીટીઓ કરતાં ગુજરાતી અક્ષરોના અંગમરોડને વધારે બંધ બેસતી છે. વળી ઉકારની સંજ્ઞા નીચલા ભાગમાં ને એ કારની સંજ્ઞા ઉપલા ભાગમાં લખાય એ પણ ચાલુ લૌકિક વપરાશ પ્રમાણે યથાસ્થાન ને યથાક્રમ છે. આમ ઘાટ, ક્રમ, શૈલી, ને ચાલુ વ્યવહાર બધે પ્રકારે તકતામાં આપેલી સંજ્ઞાઓ યોગ્ય છે તથા એથી હાલની લખવાની પ્રથામાં કોઇ ખાસ પલટો થાતો નથી પણ ઊલટું એને અનુરૂપ બનાય છે.

તકતામાં ધ્રુ-માટે જરાક ફેર સૂચવ્યો છે એ ચાલુ હસ્તાક્ષરોમાં વપરાતાં રૂપને માન્ય રાખી કેવળ નમૂનારૂપે જ દર્શાવ્યો છે.

ડો. ર. માંકડ

પ્રયોગદશાનું સાહિત્ય

૧

[1]પ્રવાસી

પ્રફુલ્લ અત્રિ

હું તો અનંત યુગનો જ પ્રવાસઘેલો,
કો' સાધતો નવ ચહું, ન વિરામ લેતો.
દૂરે, દૂરે ક્ષિતિજપેં બસ મીટ માંડી
ને યોજનો વહી ગયા, નવ નોંધ રાખી.

વિતાવીયા બહુયુગો, વિતશે હજારો,
મિથ્યાંબુનો બડબડે "સહુ કલ્પનાઓ!"
તોયે અખૂટ ઉરમાં મુજ હામ છે હો?
હું તો ધપ્યે જઈશ, છે મુજ ધ્યેય પંથ.

મ્હારી ફળે, નવ ફળે તપસાધનાઓ:
સાફલ્યની નવ ઉઠે દિલ કામનાઓ;
તોયે "અખંડ નિરખું મુજ ધૈર્યપાત્ર",
છે એજ આશ ઉરમાં, નહિ અન્ય કામ.

"પ્રોત્સાહનામ્બુ સિંચશે મુજ ધૈર્યગંગ
ને ખીલશે અમર માહરી આશકુંજ—"
ખીજે બધી હૃદયઊર્મિં દિસે નકામી;
મ્હારે વળી મથન શાં? બસ હું પ્રવાસી.

હું શ્રાન્ત છું યુગયુગો થકી, તોય મારો
એ થાક તો લય થયો જ અનંતતામાં;
છે વર્તમાન અભિલાષ જ એક મ્હારે
"આગે કદમ—બસ, કદમ ન વિરામ પામો!"

કિન્તુ ચહું ન કૂંકે, ભૂમકે વધીને
એ કાપવા પંથ; અનંત યુગો હજી છે.
ના ઝંખતો નિરખવા ઘંડયાળ સામે;
ઝાડી—જવે પવનવેગ હરાવવા છે.—

કાચું હતું હૃદય તે અવસાન પામ્યું:
આજે થયો અડગ ને કૃતનિશ્ચયી હું.
આજે, અનંતયુગઅંત પછી ભલેને,
છે પ્હોંચવું નિયત અંતિમ સ્થાન મારે

મુશ્કેલીઓ થકવશે, મગશે નિરાશા
થંભાવશે અટલ જૂથ પ્રલોભનોનાં
તોયે ન લેશ દુ:ખભાવ ઉરે વસાવું,
એ સાથીઓ થઈ જશે મુજ એકલાનાં.

એ રોકશે, હુંય જરૂર જઈશ થોભી,
કિન્તુ લગીર, મહેમાન સમો: ફરીથી
જોડાઈ જૈશ યુગલક્ષ્યપ્રવાસ સાથે,
ચિંતા વિના, ભય વિના બસ હું પ્રવાસી

હું ચિન્તવીશ બસ એકજ પ્રશ્ન હાવાં,
"રે'શે પ્રવાસ યુગઅંત સુધી અખંડ!"
"રે'શે જરૂર" વદિયો મુજ અંતરાત્મા.

(૨) પણ

મૂળશંકર જમનાદાસ પુરોહિત

ચિરંતન સરિત્પતિ ઉછળતો, શમે ધ્રૂવે
પડે વિચિ ઉંચે મ્હકે સુહૃદસોમસંગે જવા.
વહે સરિતપૂર શાં અનંત વૃક્ષ ઉચ્છેદતાં!
ધરી–વહન–લક્ષ્ય નિશ્ચય સમુદ્રને ભેટવા.

લહેર નિજ અર્પતા જીવનમાતરિશ્વા ઘડી
પ્રવાત પળમાં બની વિયત પૃથ્વિ મુંઝાવતા!
ન હોય પરવા લગીર અવિરામ આગે બઢે!
અશીત સુસવાટમાં અમર લક્ષ્ય વીંધી જવા.

કદીય અટક્યા વિના અદમ યૌવનોત્થાનમાં
ધસું; કવણ રોધશે અડગ આત્મવિશ્વાસને!
અભિરા અનભિરા ઊર્ધ્વ સ્હડવા ઘણે આયડયો
છતાં ભરીશ શક્તિને જીવનશ્વાસ-ઉચ્છ્વાસમાં

સમુલ્લસિતજિન્દગી! ઉછળ જીવનાબ્ધિ જળે
ઊડો અમર ઊર્મિઓ! જીવનલક્ષ્ય ઇન્દુ પરે

(૧) આ નવા પ્રવાસીને આવકાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે. એનું આ કાવ્ય કેટલીક દૃષ્ટિએ સુન્દર છે. જીવનના પ્રવાસે નીકળતા જુવાનને થતા સહજ પ્રશ્નોથી આ કાવ્યનો વિષય શરૂ થાય છે. જુવાનીને ઉંબરે ઊભેલા બીનઅનુભવી પ્રવાસીને આશાનિરાશા તર્કવિતર્ક અને શંકાકુશંકા વચ્ચે ઘણાં ઝોલાં ખાવાં પડે છે. એ પ્રસંગે જે પ્રવાસી પોતાનું જીવનલક્ષ્ય નક્કી કરી શકે તે નષ્ટમોહ બની જાય. તેને પોતાનાં જીવનનો રસ્તો સૂઝી જાય તેથી તે પોતાનાં આખાં જીવનના ક્રમને વ્યવસ્થિત કરી શકે. આ સત્ય, જે સામાન્ય રીતે આ જમાનામાં સમજાતું પણ નથી તેને સમજીને સુંદર રીતે કાવ્યમાં વ્યકત કરાતું જોવું એ ખરેખર આનન્દનો વિષય છે.

આમ આ કાવ્યનું મંડાણ તત્વજ્ઞાની વિચાર ઉપર થયું છે. તેથી એને વિચારપ્રધાન કહી શકાય પણ ભાવાવેશથી ઉત્તેજીત થયેલ કાવ્યવ્યક્તિને પરિણામે કવિએ આવાં વિચારપ્રધાન કાવ્યને પણ સરસ બનાવ્યું છે એ નોંધીને બતાવવાની જરૂર છે. વિચારપ્રધાન કાવ્યનું મુખ્ય ભયસ્થાન નિરસતા- એમાંથી આ કવિ, પોતાની શરૂઆતનું આ કામ છે છતાં, બચી ગયા છે. એ જ એમના ભવિષ્ય માટે આશાજનક તત્વ છે. અમારે ફરીને કહેવું છે કે આ કાવ્યમાં દર્શાવેલ વિચાર ઘણો ઠરેલ છે, તેથી તેમાં ઊર્મિનો આવેશ છે છતાં અવિચારનું તાણ નથી. ફલની સ્પૃહા વિના જીવનયાત્રા કરવાની તૈયારી (શ્લો. ૯-૧૦) અને માનવતાભર્યું (human) નમ્ર માનસ (શ્લો. ૨૯-૩૪) "માનવસુલભ પ્રલોભનો મને નડશે જ નહીં એમ નહીં, નડશે તો ખરાં, એને વશ પણ હું થાઉં. પણ એમાંથી હું છૂટ છૂટી જઇશ" એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ વગેરે રૂપાળાં કલ્પનાના દૃષ્ટાંત છે.

વિચારને યોગ્ય છન્દ પસંદ કરવામાં પણ કવિએ યોગ્ય જ કર્યું છે. અલબત્ત કેટલાંક સ્થળોએ સૂચના કરવી પડે એવી ક્ષતિ દેખાય છે ખરી. તેમાં પહેલી ક્ષતિ અન્ત્યાનુપ્રાસ વિષે છે. કાવ્યને તપાસતાં સમજાય છે કે કવિને અન્ત્યાનુપ્રાસ માન્ય છે. પણ અહીં જે જાતના અન્ત્યાનુપ્રાસ વપરાયા છે તે સુલભ નથી નીવડયા. જુઓ ૭-૮, ૧૧-૧૨, ૧૩-૧૪, ૧૭-૧૮, ૨૫-૨૬, ૨૭-૨૮ અને પછીનાં બધાં ચરણો. છન્દમાં તો પ્રાસ મેળવવાનો પ્રયત્ન જ નથી, પણ પહેલાં છ ચરણોનાં પ્રાસાત્મક વાંચન પછી આ બે ચરણોનું વાંચન અનિષ્ટ બને છે. ૧૧-૧૨ માં અન્ત્ય જોડાક્ષરની

સાથે 'કામ' નો પ્રાસ મળતોજ નથી. વગેરે. આમાં ધ્યાનમાં રાખવાલાયક એક મુદ્દો અમે ગયા અંકમાં સૂચવ્યો હતો તે અહીં ફરી સૂચવીએ છીએ. અન્ત્યાનુપ્રાસમાં બને ત્યાં સુધી બે કે વધુ અક્ષરો, (તેમના અન્ત્યસ્વરો સહિત) જેમના તેમ બેવડાવા જોઇએ. છતા પણ યોગ્ય શ્રુતિમાધુર્ય ખીલવવાની કળા તો અભ્યાસથી જ આવે.

આ કાવ્યનાં અઢારમાં ચરણમાં વ્યાકરણવિષયક ક્ષતિ છે. 'થાક તો લય' ને બદલે 'થાક તો લીન' અથવા 'થાકનો લય' એમ જોઇએ. ચોત્રીસમામાં છન્દોદોષ છે. મહેમાનના 'હે' ને ઠેકાણે એક લઘુ અક્ષર જોઇએ. આ અને આવાં બીજાં સ્ખલનો સ્વાભાવિક છે. એ સ્ખલનો અમે ઉપર કરેલા વિધાનને કવિની પ્રતિભા વિશેનાં- જરાયે વ્યભિચરિત કરતાં નથી. એની પ્રતિભાનો સુન્દર નમૂનો ચોવીસમા ચરણમા છે. આખા કાવ્યમાં ચાલી જતો એ ભાવ, જેને અર્થાન્તરન્યાસનો સુન્દર દૃષ્ટાન્ત ગણી શકાય તે બહુ સચોટ રીતે વ્યકત થયો છે.. એની મિતાક્ષરતા સિદ્ધહસ્ત સંસ્કૃત કવિની યાદ દેવરાવે એવી છે

સર્વાંશે આ નૂતન કાવ્યપ્રવાસીને -જીવનપ્રવાસીને અમારાં અભિનન્દન છે.

(૨) આ કાવ્યનો વિષય પણ આગલા કાવ્યના વિષય જેવો જ છે, છતાં બન્નાં નિરૂપણમાં અને દૃષ્ટિમાં અગત્યનો તફાવત પણ છે. આમા અદમ્ય આત્મવિશ્વાસ અને જીવન ઊર્મિ-ઉછાળ છે. યૌવનસુલભ જુસ્સો આ કાવ્યમા દરેક લીટીમાં વહે છે. કવિને આગે બઢવાના કોડ છે, એમા હરેક બુદ્ધિથી પડેલા કાવ્યમા દેખાય છે તેવી માનવતા આદિ વૃત્તિનો અભાવ ચોકખો દેખાય છે. અવિરામ જુસ્સાથી આગળ ધકેલાતુ મરી ફીટવાની વૃત્તિવાળુ આજનુ અકરેલ માનસ આમાં સારી રીતે પ્રતિબિમ્બિત થયુ છે આથી આ બન્ને કાવ્યનો વિષય એક છે છતાં, બન્ને કવિમાનસ વચ્ચે આસમાન-જમીન જેટલો ફેર છે.

કાવ્યવ્યક્તિ સહજ છે. પૃથ્વી ઉપર કવિનુ પ્રભુત્વ સારૂ છે. વિચારાનુરૂપ ભાષા પણ કવિને સુલભ લાગે છે. આથી એમની કવિતા આશાસ્પદ બને છે.

૨

ગાંડીવ (ભાષાઅંક) માગશર, ૧૯૯૨ હવાડિયા ચકલો, સુરત.

આ પખવાડિક દર પખવાડિયે બાળકોને અનુકૂળ આવે એવા ખરનું સાહિત્ય પીરસતું રહે છે. એના ગયા માગશર મહિનાના અંકને તન્ત્રીઓએ ભાષાઅંક બનાવ્યો છે. આ વિચાર આપણે ત્યાં નવો છે બાલસામયિકોમાં તો એ નવો છેજ, પણ રૂઢ સાહિત્યવિષયક સામયિકોમાં પણ એ નવો જ છે આવા પ્રયત્નની જરૂર કહી જાય તેમ નથી તેથી ગુજરાત ઉપર આવો સરસ ઉપકાર કરવા માટે અમે ગાંડિવને અભિનન્દન આપીએ છીએ. પણ આવા અંકોની પ્રથા નવીન છે માટેજ એ પ્રદેશના ભવિષ્યના કાર્યકરોને માર્ગદર્શક થાય તેવું થોડુંક નીચે લખવાનું ધાર્યું છે. આને કોઇ ટીકાત્મક લખાણ ન સમજે તો ઠીક અમારી એક માત્ર તમના બાલસાહિત્યમા પણ પર્યેષક દૃષ્ટિ વધતી થાય તે છે. તો બાળકોને અનુકૂળ આવે એવા ભાષાઅંકમાં મુખ્ય તત્ત્વો કયાં છે ? અમને બે મુખ્ય તત્ત્વો નીચેનાં જણાય છે. ૧) એ અંકમા આવેલ ભાષા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હોવી જોઇએ; અને બીજું (૨, એમાંની સામગ્રી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ બાળકની ભાષાશક્તિને ખીલવે એવી જોઇએ આ બન્ને દૃષ્ટિએ આ અંકને તપાસીએ.

આ અંકની સામગ્રીમા જે ભાષા વપરાતી છે તે સામાન્યતઃ દશ બાર વર્ષની ઉમરનાં બાળકોના ખપની છે. આ ભાષા આપણે ત્યાં બાળવાર્તાનાં કથનાત્મક સ્વરૂપવાળી ભાષા વપરાય છે તેવી છે;

એટલે એમાં પ્રત્યક્ષતાની દૃષ્ટિ ઓછી છે. આ જાતે દુર્ગુણ નથી. એવું પ્રત્યક્ષ વાર્તાકથનાત્મક ભાષાસ્વરૂપ પણ ઉપયોગી છે. પણ બાળકોની ભાષાને કેળવવાની દૃષ્ટિએ ભાષાએ પ્રત્યક્ષતાની દૃષ્ટિને મૂકીને પરોક્ષતાની દૃષ્ટિ સ્વીકારવી જોઈએ. આપણે જેને લેખનકળા (*Composition*) કહીએ છીએ તેનાં ઘણાંખરાં બધાં સ્વરૂપો પરોક્ષ જ હોય છે. આ લેખનકળાને ખીલવીએ તો જ લખાણમાં શૈલી ઘડાય, એટલે કે લખવાની શક્તિનો વિકાસ થાય. આ દૃષ્ટિ આ અંકમાં દેખાતી નથી. આવી પ્રત્યક્ષ કથનાત્મક શૈલીનું એક મોટું દૂષણ એ છે કે એની વાક્યરચના ઘણીખરી ખંડિત હોય છે.[1] આથી કરીને બાળક વાત તો સમજી જાય છે, પણ વાક્યનાં સાદાં મૂળ અંગોના–કર્તા કર્મ ને ક્રિયાપદના–વપરાશમાં ગોટાળે ચડી જાય છે એમ અમારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. એટલે અમારું કહેવું આમ છેઃ આવી પ્રત્યક્ષ કથનાત્મક ભાષા બાળવાર્તાઓમાં ભલે વાપરો, પણ એમાં મર્યાદા રાખો. વળી વાર્તા ઉપરાંત બીજા લેખો હોય તેમાં ભાષાશૈલીને કેળવવાની દૃષ્ટિને મુખ્ય રાખીને ભાષારચના કરો. યોગ્ય શબ્દ યોગ્ય જગ્યાએ વપરાય, લાંબાં વાક્યો ન થાય છતાં, કર્તા કર્મ અને ક્રિયાપદનો અન્વય સ્પષ્ટ રહે, એટલી વાત તો બાળકોને માટેની ભાષામાં પણ જરૂરી છે. એટલે તો અમારે એમ કહેવાનું છે કે આમાંનાં ઘણાખરાં લખાણમાં છે તેવી ભાષાનો બહુ વપરાશ ઠીક નથી.

બીજી રીતે અમને આ અંકની ભાષા શુદ્ધ જણાણી છેઃ અલબત્ત કેટલાક દોષો રહી ગયા છે, જે ક્ષન્તવ્ય ન જ ગણાય. દા. ત.

(૧) એણે એવી નવી વાત કહી, કે કોઈને ખબર ન હોતી. (પૃ. ૪) (૨) એક જંગલી માણસે તીર ખેંચ્યું અને આગળ આવ્યો. (પૃ. ૪) (૩) કદાચ સરદારનું ગુમડું સારું ન થયું અને મારી નાખે તો? (પૃ. ૫) (૪) જેમ અંગ્રેજનો છોકરો અંગ્રેજી જ બોલે, ગુજરાતીનો છોકરો ગુજરાતી જ શીખી જાય. કારણ કે ઘરની ભાષાની ટેવ પડી જાય. ટેવમાં જે આવે, તે જાય નહિ તેમ પહેલેથી જ માણસો હાથના ચાળા કરીને બોલતા શિખ્યા, તેની ટેવ રહી ગઈ! (પૃ. ૨૧)

(૧)માં બીજા વાક્યખંડમાં દોષ છે. એમાં 'એની' મૂકવાથી એ દોષ ટળે છે. (૨)માં 'આગળ આવ્યો' નો તથા 'ખેંચ્યું' નો સંબંધ 'માણસે' સાથે છે. તે શબ્દ 'ખેંચ્યું' સાથે યોગ્ય છે, 'આગળ આવ્યો' સાથે યોગ્ય નથી. (૩) માં પણ 'મારી નાખે તો' નો કર્તા નથી ને સાલે છે. એથી વાક્ય સ્પષ્ટ થતું રહી જાય છે. (૪) માં ઘણા દોષો છે. અમે ઉપર કહેલી પ્રત્યક્ષકથનાત્મક ભાષાશૈલીના દોષનો આ સારો દૃષ્ટાન્ત છે. એનું પહેલું વાક્ય, 'જેમ' થી શરૂ થાય છે માટે, સાપેક્ષ છે. પણ એની સાથે સંબંધ ધરાવનાર 'તેમ' પાંચમાં વાક્યમાં આવે છે. આ ઠીક કહેવાય નહી. વળી 'અંગ્રેજી જ બોલે' પછી પૂર્ણવિરામ છે તે ખોટું છે. ત્યાં અલ્પવિરામ જ જોઈએ. તેવી જ રીતે,-'શીખી જાય' પછી પણ અલ્પવિરામ જ જોઈએ. અને પછીનાં બે વાક્યો વચમાં ઘુસી ગયાં છે તેને કાઢી નાખવાં જોઈએ. અને 'શીખી જાય.' પછી સીધું 'તેમ વાળું' વાક્ય આવવું જોઈએ. આખું વાક્ય અરબડિયા અસ્પષ્ટ શૈલીનો ઉમ નમૂનો છે. આ પ્રકારે નમૂનાની બીજી ત્રીજી અસંગતિઓ વિશે અહીં વધુ લખવું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

૧ દા. ત. (પૃ. ૧૭) (૧) રાજા ભોજ પોતે પંડિત હતો. (૨) બીજા રાજા જેવો મનમોજી નહિ. આળસુ યે નહિ. (૩) સારી વાત જાણી, જોઈ ને પછી જ કામ કરે. (૪) તેનો દરબાર મોટા મોટા પંડિતો રહે. (જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વાતો થાય. (૬) કાળિદાસ પંડિત બધામાં પહેલો. (૭) ભોજરાજના ખાસ માનિતા. આમાં પ્રત્યક્ષકથનાત્મક શૈલીમુજબ યોગ્ય રીતે જ દરેક વાક્ય પછી પૂર્ણવિરામ મૂક્યું છે. પણ લખાણમાં પૂર્ણવિરામની હાજરીથી દરેક વાક્ય સ્વતંત્ર વાક્ય બની જાય છે. અને ઉપરનાં બીજા અને ત્રીજા (વાક્યો) નો પહેલાની સાથે સંબંધ છે તેથી સ્વતંત્ર વાક્યો નથી. એવું જ (૪) (૫) નું છે. (૬) અને (૭) તો તદ્દન ખંડિત વાક્યો છે.

આમાં સમાસોનો ખાસ વપરાશ થયો નથી, પણ એક સ્થળે સમાસના પદ છૂટાં છપાયાં છે, તે છાપભૂલ હશે એમ માની લઇએ છીએ. એ સ્થળો આ: 'શબ્દચોરસ' પૃ. ૯ અને ૧૦ 'એકચિત્ત' પૃ. ૧૯.

વળી આ અંકમાં બીજી એક બે ક્ષતિ છે તે તરફ પણ તંત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. 'શબ્દ વગરની ભાષા' માં કાળિદાસનાં છેલ્લાં ભાષણમાં ઉપર નોંધેલું ચોથું વાક્ય આવે છે. એ વાક્ય કાળિદાસના મોઢામાં મુક્યું છે તેથી કાલવિરોધનો દોષ ઊભો થાય છે. જેના જમાનામાં હિન્દમાં અંગ્રેજો તેમ જ ગુજરાતીઓ જન્મ્યા પણ નહોતા તેનાં મોમાં અતિ સાધારણ દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ વાત મૂકવાથી એ કાલવિરોધ ઊભો થાય છે. આથી બાળકોને કાળિદાસ કોઇ હમણાંનો માણસ હશે એમ ખ્યાલ આવી જવાનો સંભવ છે.

પૃ. ૩૨માને છેડે 'શરૂઆત'ના શીર્ષક નીચે વિસર્ગ(:) ઇ. સ. ૧૪૮૫માં શરૂ થયાનું લખ્યું છે. ખરી રીતે માહિતી આપનાર ભાઇને વિસર્ગ શબ્દ નહીં પણ કોલન શબ્દ અભિમત છે, પણ એને બદલે વિસર્ગ શબ્દ વાપરવાનો લોભ એ દબાવી શકયા નથી. તેથી સત્યને બદલે અસત્ય માહિતી એમ બાળકોને અપાઇ ગઇ છે. વિસર્ગ સંસ્કૃત ભાષાનું આવું ચિહ્ન છે, અને એનો પ્રચાર તો જમાના થયાં હિંદમાં જાણીતો છે.

'તંત્રીઓ તરફથી' શીર્ષકવાળા લખાણમાં નીચેનાં બે વાક્યો છે: "ગુજરાતી ચોપડીના બીજી બધી ભાષાઓમાં ઇંગ્રેજી વિગેરેમાં તરજુમા થયા. ગુજરાતી ભાષાનો દુનિયામાં ડંકો વાગ્યો." આ લખાણમાં ભાષાપ્રેમને લીધે અત્યુત્સાહ આવી ગયો છે. પણ એમાં લખેલું સાચું છે? ગાંધીજીની આત્મકથા કે જયાજયંત જેવાં રડયાંખડયાં એકબે પુસ્તકો સિવાય બીજાં કયાં ગુજરાતી પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં ઉતારાયાં છે? અને, અંગ્રેજીમાં તો અંગ્રેજીમાં પણ હિન્દી, બંગાળી અને મરાઠીમાં પણ કેટલાં ઉતારાયાં છે? તો પછી 'ગુજરાતી ભાષાનો દુનિયામાં ડંકો વાગ્યો' એમ કેમ કહેવાય? મહેરબાન ભાઇ અને બહેન ગુજરાતી ભાષાનો ડંકો તો તમારાં પખવાડિક વાંચીને સંસ્કારશાળી થયેલા આજનાં ને આવતી કાલના છોકરાઓ વગાડશે ત્યારે વગડશે. એવો ડંકો જલદી વાગે એમ મન થાય એવું કાંઇક લખે તો તો હજીએ ઠીક. બાકી 'ડંકો વાગી ગયો હોય' તો પછી આ અમારા બાળવાચકોને કરવાનું શું રહ્યું? એવી સૂચનારૂપે જ (ટીકારૂપે નહીં) આ લખાણ અમે કર્યું છે. પ્રયોગદશાનાં લખાણમાં આવી જતા ભાષાદોષો બનતાં સુધી ન બતાવવા એમ અમે નક્કી કર્યું છે. છતાં અહીં એમ કર્યું છે તેનું કારણ પણ છે. આવો ભાષાઅંક કાઢવાનો નવીન વિચાર કરીને તંત્રીએ એ દિશામાં નવો ચીલો પાડયો છે. એવો બીજો પ્રયાસ કરવાનો વખત આવે ત્યારે કેટલીક વાત ધ્યાનમાં રાખી શકાય માટે જ અમે ઉપર એની ક્ષતિઓ બતાવી છે. અમારી સૂચના છે કે કુમાર અને કિશોરના તંત્રીઓ પણ પ્રસંગે આવા અંકો કાઢશે તો બાળક અને કુમારજગતની સેવા થશે.

હવે આ અંકની સામગ્રી બાળકની ભાષાશક્તિને ખીલવે એવી છે કે નહીં તેની વાત કરીએ. એમાં બે વાર્તાઓ લિપિની અને ભાષાની મૂળ ઉત્પત્તિને લગતી છે. બે વાર્તા ઉચ્ચારશુદ્ધિની જરૂર વિશે છે. બાકી પરચુરણ લખાણો છે. જે સામગ્રી આમાં છે તે આ અંકના ધ્યેયને અનુરૂપ છે એમ અમે સહર્ષ કબૂલીએ છીએ. પણ એની વિવિધતાને તેમજ ઉપયોગિતાને હજી પણ વધારી શકાણી હોત. પણ પહેલા પ્રયત્નમાં બધાની આશા રખાય જ નહીં. જેટલું કર્યું છે તેને માટે પણ [illegible] ગુજરાતના ધન્યવાદને પાત્ર છે.

[illegible] બાલજગતની, ખાસ કરીને દશ-બાર વર્ષની નીચેનાં બાલજગતની ઘણી સારી સેવા બજાવી [illegible] છે અને એનાં તંત્રીઓમાં ભાષાસેવાની અદમ્ય ભાવના ઉછળે છે એમ અમને દેખાયું તેથી તેમજ એમણે આજ સુધીમાં સારી જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે તેથી અમને એમ લાગ્યું કે એનો વિકાસ જેમ બને તેમ સાચી દિશામાં જ થતો રહે તો સારું. તેથી આટલું લખ્યું છે.

ગ્રંથસ્થવાઙ્મય

વિદાય વેળાએ—ખલિલ ગિબ્રાન્ કૃત–અનુવાદક કિશોરલાલ મશરૂવાળા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિંમત આઠ આના. ત્રણ ચિત્રો ઉપરાંત પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૩૧+૧૪.

ખલિલ ગિબ્રાન્ વિશે ગુજરાતીઓ ભાગ્યે જ કાંઇ જાણતા હશે. તેથી, તેમનો પરિચય અહીં આપીએ છીએ.

'ખલિલ ગિબ્રાન્–મહાકવિ, જ્ઞાની અને ચિત્રકાર–ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં સિરિયા દેશમાં આવેલા માઉન્ટ લેબાનોનમાં જન્મ્યા હતા. આ દેશ યહૂદીઓના અનેક પેગંબરોના જન્મસ્થળ માટે પ્રસિદ્ધ છે. બાર વર્ષની ઉંમરે તેમના માબાપ એમને બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ અને છેવટે અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લઇ ગયાં હતાં; પણ બે વર્ષ બાદ એ પાછા સિરિયા આવ્યા અને બયરૂતની અલહિકમત (હકીમી) પાઠશાળામાં દાખલ થયા. ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં એ પાછા અમેરિકા ગયા, અને ત્યાં પાંચ વર્ષ ગાળીને વળી ફ્રાન્સમાં ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરવા ગયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વળી એ અમેરિકા આવ્યા, અને અંત પર્યંત ન્યૂયોર્કમાં જ વસ્યા.

આ સમય દરમ્યાન એમણે અરબી ભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. સિરિયામાં એ પુસ્તકો બહુ આદરને પામેલાં છે. લગભગ ઇ. સ. ૧૯૧૮ થી એમણે અંગ્રેજીમાં લખવા માંડયું; અને અંગ્રેજીમાં જાણનાર લાખો માણસોને જ નહિ, પણ ભાષાંતરો દ્વારા લગભગ બધા દેશોમાં એ પ્રસિદ્ધિ અને આદરને પામ્યા છે. એમનાં પુસ્તકોનાં યુરોપની વીસ કરતાં વધારે ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. એમનાં ચિત્રો પાશ્ચાત્ય દુનિયાના લગભગ બધા દેશોનાં પાટનગરોમાં પ્રદર્શિત થયાં છે, અને એમનાં સર્વ પુસ્તકો એમનાં ચિત્રોથી અંકિત છે.
ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં એમનું અવસાન થયું.

આ પુસ્તક એમનાં અંગ્રેજી પુસ્તક 'ધ પ્રોફેટ' નું ભાષાંતર છે. એમનાં સર્વ પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે. બાઇબલથી સુપરિચિત વાચકને આ પુસ્તક વાંચતાં કોઈ બાઇબલની પુનરાવૃત્તિ કરતું હોય તેવું લાગ્યા વગર નહિ રહે. બાઇબલના જેવી નિર્વ્યાજ, પ્રાસાદિક, મધુર અને સરળ સચોટતા એ આ પુસ્તકની શૈલિનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. અનુવાદક મૂળના પ્રસાદની સમુત્ક્રાંતિ કરવામાં સફળ નિવડ્યા છે. ખલિલ ગિબ્રાનનું ચિંતન જેટલું પાશ્ચિમાત્યોને અભિનવ અને સજીવનપ્રેરક લાગે તેટલું અન્નત્યોને ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. ખલિલ ગિબ્રાનનાં વાક્યોનાં વાક્યો સામે એના

પ્રતિઘોષ જેવા હજારો વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારાએલાં સંસ્કૃત સુભાષિતો મૂકવાં હોય તો મૂકી શકાય. પણ એ બધું આજે કોણ કરે? મહાસાગર ડોળીને રત્નો કાઢવાનો શ્રમ લઇ શકાય એટલું ખડતલપણું અને પરિશીલન આપણામાં આજે રહ્યાં નથી. એટલે જ આજે આવા અનુવાદોદ્વારા જંબુદ્વીપની અવિનાશી વિચારસરણિના નવદેહપ્રાપ્તિના વિરલ બનતા જતા પ્રસંગને વધાવી લેવો રહ્યો. આખા પુસ્તકમાં અસ્ખલિત કાવ્યપ્રવાહ વહેતો નજરે પડે છે. ક્યાંક ક્યાંક તો કવિ ઉપનિષદ્‌કાર જેવી નિગૂઢ છતાંય મનોહર અને સરળ વાણીમાં આત્મસંગીતને વ્યક્ત કરે છે:

> તમને તથા તમારી વચ્ચે ગાયેલા તારુણ્યને સલામ.
> હજુ કાલે જ આપણે સ્વપ્નમાં ભેગા થયા હતા.
> મારા એકાંતમાં તમે મારી આગળ ગીતો ગાયાં છે, અને
> તમારી વાસનાઓનો મેં આકાશમાં મિનારો ચણ્યો છે.
> પણ હવે આપણી ઉંઘ ઉડી ગઇ છે, અને આપણું સ્વપ્ન પુરું થયું છે.
> અને માત્ર પ્રભાત જ નથી.

ખરેખર આ અનુવાદથી ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં વધારો થયો છે.

ધર્મ અને સમાજ. પુસ્તક ૨. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, અમદાવાદ. કિંમત એક રૂપિયો. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬૫

આ પુસ્તકમાં રમણભાઈના ધાર્મિક પ્રવચનો, નિબંધો તેમજ સામાજિક સુધારાને લગતા લેખો અને વ્યાખ્યાનો સંગ્રહાએલાં છે. રમણભાઈ એમના સમયમાં અમદાવાદના એક આગેવાન પ્રાર્થનાસમાજીસ્ટ હતા. એમનાં તત્ત્વદર્શન સાથે ખધાય સંમત ન થઇ શકે એ દેખીતું છે. તેમજ એમના રાજનૈતિક સિદ્ધાન્તો પણ આજે કેટલાક ને એકપક્ષી કે અસ્વીકાર્ય લાગે તો નવાઈ નહિ. પૃ. ૧૭૮ ઉપર છપાએલા એમના એક ઉપદેશમાંથી ગતમહાયુદ્ધ વિષયક એક ફકરો એમની વિચારસરણિના ઉદાહરણરૂપ વાચકો આગળ મૂકીએ: 'ઇગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીઅમ, વગેરે મિત્રભાવે વર્તતા રાજ્યોનો પક્ષ 'ધર્મ'નો છે, અધર્મ (Unrighteousness) નો પરાજય કરવા, સ્વતંત્રતા જાળવવા, નિરપરાધીનું રક્ષણ કરવા, એ રાજ્યો યુદ્ધ કરે છે, અને તેમના પ્રયત્ન સફળ થાઓ એવી આપણી ઇચ્છા હોવી જોઇએ ઇત્યાદિ.

યુરોપીય રાજકારણનો જેણે સહેજ પણ અભ્યાસ કર્યો છે એવો કોઈ સાધારણ જણ પણ ઉપલી દલીલની પોકળતા સમજી શકે તેમ છે. ઈંગ્લાંડ સદાય ધર્મયુદ્ધ કરતું આવ્યું છે એવા પાઠ આપણને બાળપોથીથી શિખવવામાં આવે છે, એટલે રમણભાઇ બીજા નિર્દોષ નિશાળીઆઓ જેમ ઈંગ્લાંડની સહૃદયતામાં, ન્યાયવૃત્તિમાં અને પરોપકાર-પરાયણતામાં શ્રદ્ધા રાખે તો નવાઈ નહિ. [illegible]

વિભૂષિત કર્યા. બાકી અંગ્રેજોના ઉપલા સદ્‌ગુણોનું સત્યદર્શન ગાંધીજીની લડતે આપણને ઠીક ઠીક કરાવ્યું છે. અંગ્રેજોની ધર્મપરાયણતા માટે જર્મનીના એક સુવિખ્યાત અને પ્રખર તત્ત્વદર્શકે આપેલું પ્રમાણપત્ર ટાંકી આ વિષયને પડતો મૂકીએ:

And while we touch on the marvellous worldpolitics of modern England, we may note in passing its direct contradiction of every precept of Christian charity, which is more frequently on the lips of that great nation than of any other nation in the world.

Ernst Haeckel

આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાએલી વિચાર સામગ્રી રમણભાઈનું માનસ સમજવામાં તેમજ એક સાહિત્યકાર, સુધારક અને ચિંતક તરીકેનું તેમનું મૂલ્ય આંકવામાં આપણને અતિ ઉપયોગની થઈ પડશે એ નિઃસંશય છે. ભાવિ ઇતિહાસકાર અને રમણભાઈના જીવનઆલેખનારના ઉપર આ પ્રકાશનથી ગુ. વ. સોસાઈટીએ ઓછો ઉપકાર કર્યો નથી.

●

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ વિન્સેન્ટ સ્મિથ રચિત ઉત્તરાર્ધ, અનુવાદકઃ છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી એમ. એ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી, અમદાવાદ પૃ. સંખ્યા ૭+૩૦૧

પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસમાં રસ લેનાર વર્ગમાં વિન્સેન્ટ સ્મિથનું અંગ્રેજીમાં લખાએલું પુસ્તક બહુ જાણીતું છે. સરકારી નોકરી કરવા ઉપરાંત જે અનન્ય એકાગ્રતાથી સ્મિથે આપણા વેરણછેરણ થઈ ગએલા પ્રાચીન અવશેષોને ભેગા કરી, સરખા કરી, સમન્વય સાધી ભૂતકાળને સજીવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણને અનુકરણીય છે. એક પરદેશી અમલદાર આપણી સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યમાં એક નિષ્ઠાથી આમરણ રસ લે તે આપણને શરમાવનારું અને એને પૂજ્ય બનાવનારું છે. એના દૃષ્ટિબિંદુ સામે લખી શકાય. એના કેટલાક અંગત્યના નિર્ણયો અને તર્કો અનુપપન્ન હોય, છે. પણ એના અગાધ શ્રમ અને પાંડિત્ય આગળ એ બધું ભૂલી જવાનું મન થાય છે. પ્રમાદ અને ઉદરશિશ્નપરાયણતામાં વ્યાપેલા રહેતા ઓગણીસમી સદીના હિંદની જાગ્રતીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધમાં આજીવન મંડ્યા રહેતા પરદેશી અને વિધર્મી પંડિતોનો હિસ્સો જેવો તેવો નથી. અને આજે પણ જે જાગ્રતિ આપણે એમના પ્રતાપે અને પરિશ્રમે અનુભવીએ છીએ તે પણ પુરી જાગ્રતિ છે એમ કોણ કહી શકશે ? હજુ તો આપણા ઉપલા થરમાં સળવળાટ થયો છે. સપાટી ઉપરનાં પાણીમાં પ્રકાશનાં કિરણોએ નાચવાનું શરૂ કર્યું છે. તિમિરપટ ભેદી પ્રકાશ ગર્ભ સુધી નથી પહોંચ્યો એ પુરવાર કરવું હોય તો આપણા પંડિતો તે ભણેલા વર્ગ તરફ નજર કરો. પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિના પાશ્ચિમાત્ય ભક્તોની પંક્તિમાં સમાન બેસી શકે એવા પૌર્વાત્ય પંડિતો હિંદે કેટલા આપ્યા ? જે આપણો વારસો છે તે સમજવા અંગ્રેજ અને જર્મન ગુરુઓના પારસ્પર્શ વગર આપણને આજે પણ ચાલે તેમ છે ? ગુજરાત વર્નાક્યુલર

સોસાયટી જેવી સમર્થ સંસ્થાને પણ આખરે તો ભાષાંતરોદ્ધારા હિન્દવાસીને એના દેશના ઇતિહાસથી પરિચિત કરવો પડે એ જ આપણા પાંડિત્યનું વંધ્યત્વ પ્રકાશમાં મૂકવા પુરતું છે. જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર પ્રયત્નો ન થાય ત્યાં સુધી આવા અનુવાદો ઉપર જ આપણે જીવવાનું રહ્યું. આ અનુવાદદ્વારા છોટાલાલ પુરાણીએ એ પ્રકારનું જીવન શક્ય બનાવ્યું છે એટલે એમના આપણે ઋણી છીએ. એમણે પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલા વિચાર સાથે અમે સંમત છીએ. એટલે જ આ તક લઇ ગૂ. વ. સો. ના સંચાલકો આગળ એક સૂચના મુકવાનું મન થાય છે. સોસાઇટી પાસે જે સાધન સામગ્રી ને સંપત્તિ છે તે ગૂજરાતની બીજી કોઇ સંસ્થા પાસે ભાગ્યે જ હશે. દર વર્ષે આ સોસાઇટી દશ બાર પુસ્તકો પ્રગટ કરી લોકકલ્યાણ સાધે છે તે સુવિદિત છે. આ પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ અમારે કંઈ કહેવાનું નથી. એ પ્રવૃત્તિ ભલે ચાલુ રહે. પણ સાથે સાથે સોસાયટી જો એક નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે તો ગૂજરાત અને હિંદ ઉપર એ ચિરસ્મરણીય ઉપકાર કરશે. કેટલાક યોગ્ય વિદ્વાનો અને સંશોધકોને જો સોસાયટી 'કેમ્બ્રીજ કે ઓક્સફર્ડ' યુનીવર્સીટીના જેવી 'ફેલોશીપ' બાંધી આપે તો તેઓ મરણપર્યંત એમની ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ જાતના ઉપરોધ, અંતરાય કે ચિંતા વગર લાગ્યા રહે અને પરિણામે આપણું જ્ઞાનદારિદ્ર ધીમે ધીમે દૂર થાય. હિંદમાં સંશોધકો માટે હજુ વિપુલ સામગ્રી પડી છે. તજ ગૂજરાતમાં પણ હજુ ઘણાય ગ્રંથો, શિલાલેખો, મંદિર અને ઇતર પ્રાચીન અવશેષો જ્ઞાનના પ્રકાશની વાટ જોતા દટાએલા પડયા છે. આ બધું કામ આવી ફેલોશીપ મેળવેલા યોગ્ય પંડિતો વગર થવું સર્વથા અસંભવ તો નથી પણ દુઃસાધ્ય તો છે જ. આગળના જમાનામાં પંડિતોને રાજ્યાશ્રય મળતો. હવે એ સ્થિતિ રહી નથી. રાજ્યાશ્રયને બદલે સોસાયટી–આશ્રય મળશે તોય પંડિતો ઓછા ઉત્સાહિત નહિ થાય. અને આવી પ્રવૃત્તિ જો સોસાયટી ઉપાડી લે તો એને પ્રજા અને રાજ્ય તરફથી પણ પૂરતી મદદ મળવાની એ ચોક્કસ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સોસાયટી આ સૂચના ઉપર પુરતો વિચાર કરે અને તરતમાં જ ગૂજરાત-પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર કે કોઇ એવાં અભિધાનવાળી સંસ્થાને જન્મ આપી ગૂજરાત અને હિંદના પંડિતોની પોષયિત્રી અને પ્રેરણાદાયિની બની હિંદની સંસ્કૃતિને નિર્મળ અને તદ્દેશોદ્ભવ સ્વરૂપમાં જગત આગળ મૂકવામાં નિમિત્તરૂપ બને.

કચ્છનું વેપારતન્ત્ર: ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, કરાચી. કિંમત અમૂલ્ય.[1] ૧૬+૨૭૦ ઉપરાંત કર્તાનું ચિત્ર, જન્મ તારીખ સાથે.

સામયિકોના નિયમિત વાંચનારને રા. ડુંગરશી ધરમશી સંપટનું નામ અજાણ્યું નહિ લાગે. અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ અને એવી બીજી વ્યાપારીવર્ગને રુચિકર અને માહિતીપ્રદ

૧. પુસ્તકની કિંમત અમૂલ્ય રાખવામાં આવી છે. અમૂલ્યના બે અર્થ થાય; એક તો જેનું મૂલ્ય નથી, ન થઇ શકે તેવું; બીજું મૂલ્ય વગરનું નમાલું. બંને અર્થો અમને અભિમત નથી. એક તો એનું મૂલ્ય થઇ શકે તેમ છે. એ વાત અમે ઉપરની લીટીઓમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે. એ નિર્માલ્ય નથી એમ એનાં વાંચન ઉપરથી તરત લાગે છે. માટે બીજી આવૃત્તિ વખતે લેખક એનું કાંઇક મૂલ્ય રાખે તો ઠીક.

બાબતો પર અભ્યાસ કરી, ખૂબ વાંચી, મહેનત કરી એમણે હમણાં હમણાં લેખો લખી ગુજરાતીસાહિત્યકોની દષ્ટિને પણ એ ઉપેક્ષાએલી દિશામાં આકર્ષવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. કચ્છના વતનીઓ ઇ.સ. પૂર્વેથી દરિયો ખેડતા આવ્યા છે. સાગરના વિશાળ વક્ષસ્થળ ઉપર ભય વગર વિહરનાર પ્રજાઓમાં હિન્દુસ્થાનના વતનીઓ મોખરે ઉશકેશ: અને એમાં એ આ નાનકડા દેશીરાજ્યના સાહસિકો તો પ્રથમ પંક્તિમાં. લેખકે કચ્છના વેપારનાં કેટલાંક આર્થિક અને રાજકીય અંગો તપાસી ઝીણી ચર્ચા કરી છે. સાથે સાથે કચ્છના વેપારીઓનો થોડો થોડો જૂનો ઇતિહાસ પણ આપણને મળતો રહે છે. એ આ પુસ્તકનું ખાસ આકર્ષણ છે

આપણા મોટેભાગે નિરક્ષર છતાંય સાહસિક અને 'દિલાવર દિલ'ના વેપારીઓ તો પોતાના વિષયની પુરતી માહિતી મેળવી, આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ વિચાર કરે તો જ આપણે બીજી પ્રજાઓ સાથે હરિફાઇમાં ઉભી શકીશું. આ યુગ વેપારીઓનો છે. તેથી વેપારીઓ પ્રમાદ અને વશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા જૂના દુરાગ્રહો મુકી, અભ્યાસ કરી, પોતાનું ક્ષેત્ર ખેડે તો નિ:સંશય હિન્દનું ઘણું ભલું થશે. રા. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ એ દિશામાં એના વર્ગ માટે અને ખાસ કરીને કચ્છની ભાટીઆ કોમ માટે એમનાં વક્તવ્યથી' સાહિત્યોપાસનાથી અને નિર્વાહપદ્ધતિથી એક અનુકરણીય દષ્ટાન્ત પુરું પાડે છે.

ભ.

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ખંડ ૧–ભૂમિકા (૧૮૦૧–૧૮૫૭); લેખક, હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.; પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ: પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૩૫; ૬૬, ૮ ૩/૪×૫ ૩/૪; કિંમત, રૂ. ૧–૦–૦

છે તો ઇતિહાસ પણ યુદ્ધપ્રધાન પાઠ્યપુસ્તક નથી. મનુષ્યનાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રો પાસે આચારાએલાં સાંસારિક કર્તવ્યો તથા વ્યવહારોનું યથાસ્થિતપણે નિરૂપણ કરવું એને ઇતિહાસ કહેવાય છે. દષ્ટિએ પ્રસ્તુત પુસ્તક ખરેખરો ઉપયોગી ઇતિહાસ કહેવાય. હેવાલ ગુજરાતને લગતો ને પૂરો છે. ગુજરાતમાં મુસલમાન, મરાઠા, ને અંગ્રેજની સત્તા કેવી રીતે આવી એના દાવપેચનો ખ્યાલ આપીને છેવટે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતાં સમાજ ઉપર શી અસર થઈ એનું સારું ધ્યાન આપ્યું છે. આનું પ્રતિપાદન કરવા માટે રાજ્યવહીવટી ઇજારાપદ્ધતિ, દુકાળ, ધરતીકંપ, આગ, વગેરેનો યથાનુક્રમ લોકોપયોગી ઇતિહાસ આપ્યો છે. આ ઉપરાંત એ વર્ષો દરમ્યાન ગ્રામસંસ્થા ને જ્ઞાતિસંસ્થા ઉપર ધર્મ (ખાસ કરીને શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય) તથા કેટલાક સારામાઠા સામાજિક રીતરિવાજોથી થયેલ અસરનો અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો છે. આનું વર્ણન કરતાં ઠેરઠેર સમકાલિન સાહિત્યમાંથી ઊતારાઓ તથા કવિતાઓ ટાંકીને વાંચન બહુ રસપ્રદ બનાવ્યું છે. છેવટે એ વખતના કેટલાક અગ્રગણ્ય મહાપુરુષોનાં વૃત્તાંત આપ્યાં છે. પણ સૌથી સરસ પ્રકરણ તો 'નવી કેળવણી'નું છે. હાલની સાતચોપડી-વાળું ભણતર કેવી રીતે શરૂ થયું એનો સચિત્ર ઇતિહાસ સૌને વાંચવા જેવો છે.

આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના સ્નાતકો પોતાના દેશની હકીકત જાણતા થાય તો કેવું સારું ! ગુજરાતનો દરેક ઇતિહાસશિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીને આ ઇતિહાસનો (અત્યારે ભલે વિશેષ જ્ઞાન તરીકે) ખ્યાલ આપે તો કેવું સારું !

દ.

સંગીત વિનોદ: લે. બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે, પ્રકાશક ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦૯, કિંમત ૦-૧૦-૦

મુખ્યત્વે કરીને શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વિદ્યાર્થીનીઓને અનુલક્ષીને આ પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પહેલા ભાગમાં સાતેક છંદોને કેવી રીતે ગાવા તે બતાવવામાં આવ્યું છે કાવ્યો તેમજ તેની નોટેશન સમજણમાં ઉતરી શકે તેવી રીતે આપવામાં આવ્યા છે. બીજા વિભાગમાં પ્રો. ભાતખંડેના ગીતો બાલમાનસને અનુકુળ ચુંટીને મુકવામાં આવ્યા છે. એટલે તેમાં ઘણાખરા મુખ્ય રાગો આવી જાય છે. ત્રીજા અને છેલ્લા વિભાગમાં છોકરાઓ માટેના ચોથાથી સાતમા ધોરણ સુધીમાં આવતી કવિતાઓ અને કન્યાવાચનમાળાનાં એકથી ત્રણ પુસ્તકમાં આવતી કવિતાઓના નોટેશન આપ્યા છે. અને છેલ્લે બાળપોથીથી માંડી સાતમી ચોપડી સુધીમાં આવતી દરેક કવિતાના રાગ અને તેની સમજણ આપી છે. એથી કરીને બાળક કોઈપણ કવિતાને સંગીતના સ્વરમાં ઉતારી શકે છે. આ બધાં ઉપરથી એ સહેજે જણાઈ આવે છે કે લેખકે આની પાછળ ખૂબજ શ્રમ લીધો છે. એથી બાળકો તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે કે જેથી નાનપણથી જ સંગીતના સંસ્કારો તેમના માનસ ઉપર પડે. સંગીત જ્યારે સ્કુલોમાં બીજા વિષયની માફક ફરજીયાત બનતું જાય છે, ત્યારે આ પુસ્તકને અમે આવકારીએ છીએ. જે સંગીતના અભ્યાસમાં બાળકો તેમજ શિક્ષકોને ખૂબજ સહાયકર્તા નિવડશે. કર્તાને એમણે લીધેલા શ્રમ માટે અભિનંદન.

કાશ્મિરની કુંજોમાં: લે. પ્ર. અપારંગી સુરત. પૃ. ૧૧૪ કિંમત આઠ આના

લેખકે કાશ્મિરના પ્રવાસ દરમ્યાન પોતે જે કાંઈ જોયું અને અનુભવ્યું તેને પોતાની નોંધપોથીરૂપે છપાવી લીધેલું છે. એમાં વિગતવાર માહિતી તો છે જ, પરંતુ સાધારણ ગાઈડોમાં ન મળે એવું સૌન્દર્યદર્શન લેખકે પોતાની લલિત શૈલીએ પાને પાને કરાવ્યું છે એ આ પુસ્તકની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. જરૂર પડયે ચિત્રો પણ આપ્યા છે. અલબત્ત એ ચિત્રો સાધારણ કાગળ પર છપાએલાં હોઈ તેમાં રહેલું સૌન્દર્ય લગભગ લુપ્ત થયું છે, છતાં એમાં રહેલા સૌન્દર્યની ઝાંખી સહેજ સહેજ થઈ શકે છે. આખુંયે વાંચી જવાથી કાશ્મિર કલ્પના સૃષ્ટિમાં રમી રહે છે અને એ નજરે જોવાની આકાંક્ષા જાગે છે. અને એમાંજ લેખકે લીધેલા શ્રમની સાર્થકતા છે.

મૂ.

Reg. No. S 426

૧૯૯૨ ફાગણ

ઊર્મિ

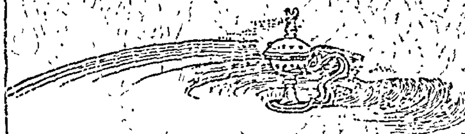
વર્ષ પાંચમું
અંક પાંચમો

[illegible]

નવું પ્રકાશન **પુસ્તક સાતમું**

અંજલિ ગ્રંથમાળા

સમાજજીવનના વિવિધ અંગોને સ્પર્શ કરતી

નવલિકાઓનો સંગ્રહ

શ્રી કલ્યાણરાય જોશીના પ્રવેશક સહિત

લેખક : વિનોદ ભટ્ટ

સુંદર છપાઈ : મજબુત પાકી બાંધણી : મનોહર ત્રિરંગી જેકેટ :: સવા રૂપિયો

અંજલિ ગ્રંથમાળા : રેન્સો હોલ : કરાંચી

વડોદરા સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર

ગુજરાતના બધાય અગ્રગણ્ય સામયિકો અને સાક્ષરોએ આ
રસિક વાર્તા સંગ્રહને ખાસ ઉમળકાથી સત્કાર્યો છે

ભવાનીશંકર વ્યાસ

કૃત :

અગીઆર ટુંકી
વાતોનો
સંગ્રહ

• એક ખાનગી •

જનસ્વભાવના આ મર્મગ્રાહી અવલોકનની સાથે જ ધ્યાન ખેંચે છે તેમની વિશિષ્ટ કટાક્ષવૃત્તિ આપણા આજ સુધીના કોઇ પણ નવલિકા લેખકમાં એ કટાક્ષવૃત્તિ આટલી સ્ફુટ રીતે નથી દેખાતી... આને લીધે અને નવલિકાસંવિધાનના સબળ કૌશલ્યને લીધે ભવાનીશંકર એમના પ્રથમ પ્રકાશનથી જ ગુજરાતના નવલિકાકારોની પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે-અત્યાર પહેલાં જ આવી ગયા હોત, જો તેમની નવલિકાઓ તળ ગુજરાતમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં કોઇ 'પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી' જેવા શિષ્ટ સામયિકોમાં છપાઇ હોત તો. તેમની 'ધીમુ' ઔર 'સૌભાગ્યવતી', અને 'લોહીના ડાઘ' આ નવલિકાઓ તો આપણાં સાહિત્યમાં અમર રહે તેવી છે.... અમે આ નવા 'અતિથિ'ને હૃદયપૂર્વક સત્કારીએ છીએ.

કૌમુદી

કિંમત રૂપિયા બે

સોલ એજન્ટસ:-

સી. જમનાદાસ એન્ડ કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ.

પત્ની-પુત્રી-ભગિની

એમને

લગ્ન-વર્ષગાંઠ કે બીજે શુભ પ્રસંગે

શું ભેટ આપશો ?

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

જે આખા ગુજરાતમાં વખણાયાં છે.
જેને સરકારે પણ મંજુર કર્યાં છે.
જે સચિત્ર અને રસિક છે,
જે ઉપયોગી અને જ્ઞાનદાયક છે.

તે-

કુલ ૫૫ પુસ્તકો બહાર પડયાં છે

થોડાંક નામો

સુઘડતા અને સુંદરતા	૦-૮-૦
કમનસિબ સવિતા	૦-૪-૪
કાયદામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	૦-૩-૦
અર્ધાંગના	૦-૪-
ભરત ગુંથણ	૦-૧૦-૦
પારસી વાનીઓ	૦-૬-૦
ઘરેણાંનો શોખ	૦-૧-૦
જીવન પલટો	૦-૪-૦
સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦
સુંદરતા અને સુઘડતા	૦-૮-૦
દેવી ચોધરાણી	૧-૮-૦
રજીયા બેગમ	૦-૨-૦
માંદગી અને માવજત	૦-૪-૦
પ્રતિ પ્રભુ છે	૦-૧-૦
વાતનું વતેસર	૦-૧-૦
પારસી લગ્ન ગીતો	૦-૬-૦
સુખી ઘર	૦-૨-૦
વહેમી પતિ	૦-૩-૦

સ્ત્રી-સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦ કેળાપીઠ **સુરત**

ગુજરાત

આદ્યતંત્રી :

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી મંડળ :

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા,
શ્રી. રમણ ન. વકીલ,
શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,
શ્રી. ભાનુશંકર બા. વ્યાસ.

●

વાર્ષિક લવાજમ :

હિન્દમાં : રૂ. ૫-૦-૦
પરદેશ : ૧૨ શીલીંગ

સંસદના સભ્યો માટે

લવાજમ : રૂ. ૪-૦-૦

●

કાર્યાલય :

૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ,

કોટ, મુંબાઈ.

એકદમ સસ્તા ભાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

ચાલુ કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત
૩-૦	વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય-પ્ર.	૧-૮
૦-૩	નળદમયંતી	૦-૨
૦-૩	બાલકાવ્યો	૦-૨
૦-૫	શ્રેષ્ઠ સલાહકાર—૧ લો	૦-૭
૦-૬	" —૨ જો	૦-૩
૦-૧૧	મધુમક્ષિકા અને ભ્રમર	૦-૫
૦-૧૪	ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦-૭
૩-૦	શ્રી કવીંદ્રનું આત્મચરિત્ર	૧-૮
૦-૪	ઘરમાં રમવાની રમતો	૦-૩
૦-૧૩	કેટલાક રોગો—૨ જો	૦-૬
૧-૧	પ્રગતિને પંથે	૦-૮
૦-૧૧	ભૂરચના	૦-૫
૦-૧૪	માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ.	૦-૯
૧-૫	રોગ અને આરોગ્ય	૦-૧૦
૦-૧૩	માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૬
૧-૧	લગ્ન અને ભવિષ્યની માતા	૦-૮
૧-૧	વિદ્યાશાળા	૦-૮
૦-૧૧	શિક્ષણનો શાસ્ત્રાર્થ	૦-૫
૦-૬	સિંહ	૦-૩
૦-૧૨	હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦-૬
૦-૨	છાત્રોને	૦-૧
૦-૧૪	આહારશાસ્ત્ર	૦-૭
૦-૧૪	બાળકેળવણી	૦-૭
૧-૮	વૈયાસિક ન્યાયમાળા	૦-૧૨
૧-૨	મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૦-૯
૦-૧૨	તારાશાસ્ત્ર	૦-૬
૦-૬	રામાયણ રહસ્ય	૦-૩
૦-૬	બાલરામાયણ	૦-૩
૦-૮	હાડપિંજર	૦-૪
૦-૫	આર્યોની ઓળખાણ	૦-૩
૦-૬	કુમાર વીરસેન ભાગ—૨ જો	૦-૪
૦-૫	પરિમલ.	૦-૩
૦-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૨ જો	૦-૧
૧-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૩ જો	૧-૪
૦-૯	ચતુર પર્થીક	૦-૬
૦-૭	સારી રીતભાત	૦-૫
૦-૧૨	વીર કથાઓ	૦-૬
૨-૦	અર્વાચિન સાર્વજનિક પુસ્ત.	૧-૦
૦-૬	વીર અભિમન્યુ	૦-૪
૦-૬	છબરામ ભટ્ટ	૦-૪
૨-૦	ફુલછાબ	૦-૧૦
૧-૮	સોળ સુંદર વાતો	૧-૦
૦-૫	બાપુની ટૂંક	૦-૩
૨-૦	વિનોદવાટીકા	૧-૦
1-8	Flowers of Life	1-0
૦-૧૨	ધર્મોપદેશ	૦-૬
૦-૧૦	રસહાર	૦-૫
૧-૦	અ. સૌ. કુમારી	૦-૧૦
૨-૮	વિનોદવિહાર	૧-૮
૨-૮	ઓલીઆ જોશીનો અખાડો	૧-૮
૦-૧૦	મદનમંદિર	૦-૬
૨-૦	એલ્વા એડીસન (ઑગ્ડે કૃત)	૧-૨
૧-૧૨	યુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧-૩
૧-૮	ધર્મોની બાલ્યાવસ્થા	૧-૦
૧-૦	કેટલાક રોગો ભા. ૩ જો	૦-૧૧
૧-૬	ચિત્રપત્ર	૧-૦
૦-૧૩	વીરશૈવ સંસ્કૃતિ	૦-૮
૦-૧૩	શબ્દકાર મિમાંસા	૦-૮
૧-૮	અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૧-૦
૧-૦	કુદરતનું અવલોકન	૦-૧૦
૦-૧૩	નક્સેવન અથવા જાથસેવનવિધિ	૦-૮
૦-૧૪	મહાસાગર	૦-૮
૨-૪	વિજયમંત્ર અને ફતેહની ચાવી	૧-૮
૧-૧૪	રાજા છબીલારામ બહાદુર	૧-૨
૧-૧૪	સ્વાતીમાં નવચેતન	૧-૨

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ૦ રાવપુરા, વડોદરા

મુદ્રક • ધનશંકર શુક્લ
પ્રભાત પ્રેસ • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક • ભૂપતરાય ગો. દવે
ઊર્મિ કાર્યાલય • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

વર્ષ ૫મું
અંક ૫મો

સળંગ અંક
૫૩

અનુક્રમણિકા

તંત્રીઓ: ઊર્મિ મંડળ

એસ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા
આર. આર. શેઠની કું.,	પ્રિન્સેસ ,, મુંબઇ—
શ્રી. જમનાદાસની કું.,	,, ,,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.,	,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	હવાડીયો ચકલો, સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા ચાર

ओम्

स्नेमहि च तां वाणीं अमृतां आत्मनः शरणम्

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · ફાગણ ૧૯૯૨ · અંક ૫મો

અસ્મદીયમ્

અપરસરચના–('વજો તાંતરિયો')

'વજો તાંતરિયો' નામે અશિષ્ટ બાબતને અમારે ફરીને અડવું પડે છે, સહયોગી 'ગુજરાત'ના તંત્રીપંચે, અમે આગળ (ઊર્મિ, પોષઅંક) એ વિશે જે લખ્યું તેના અર્થનો વિપર્યય કરી નાખ્યો છે (ફેબ્રુઆરી, પૃ. ૫૫૧) તેટલાં જ કારણથી. 'વજો તાંતરીઓ' માટે 'દેડકાની પાંચશેરી' કરતાં વિશેષ બચાવ એમની પાસે ન હોય તો તો એ તંત્રીપંચ અને અમે એકમત છીએ. કટાક્ષલેખ રમૂજવાળા હોય કે બીજી તરેહના હોય, કટાક્ષકારને માથે કોઈ મર્યાદા જ નથી, કટાક્ષ સામે મર્યાદાભંગનો દોષ આવી જ ન શકે, એવો અમારો મત છે નહીં, એવો મત અમે કદી સ્વીકારી શકીએ નહીં; અને શિષ્ટ ગુજરાત રમૂજપ્રીતિને પૂરેપૂરું વળગીને પણ, કટાક્ષલેખો માટે આવી અમર્યાદા નહીં જ સ્વીકારે એવું અમારૂં માનવું છે. એ 'દેડકાની પાંચશેરી' વિશે પણ એક શિષ્ટ ગુજરાતીએ મત ઉચ્ચારેલો તે તેમનાં જાણીતાં પ્રકાશનમાંથી અહીં ઉતારીએ છીએ.

"અનુચિત પરિહાસો અટ્ટહાસોપહાસો
અગર કવિ અરિસ્ટોફેનિસે તો વધાર્યા,
નથી રસ તદપી એ શુદ્ધ, કે શિષ્ટ શ્રાતર,
[1] અપરસરચનાએ માત્ર રાચે કપાતર."

તો એવી 'અપરસરચના'નો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ કરવા માટે 'ગુજરાત'નો બચાવ આટલો જ જણાય છે કે પછીના બે ભાગ 'કૌમુદી' અને 'માનસી'માં આવવાના છે. છપાતાં પહેલાં જ એ બન્ને ભાગ આ પહેલા ભાગ જેવી 'અપરસરચના' હશે કે યોગ્ય મર્યાદાની અંદર રહેલી કટાક્ષરચના હશે, તે તો અત્યારથી કેમ જાણી શકાય?

આ કથાનો સત્કાર ત્રણે પત્રોએ 'ખેલદીલી' થી કર્યો છે એમ 'ગુજરાત' જણાવે છે. અમે તો ગુજરાતથી સેંકડો માઇલ દૂર બેઠા છીએ તેથી ત્યાં કેવા ખેલ રમાય છે તેની અમને શી ખબર પડે? તેમ વળી આ ત્રણે પત્રકારોની 'ખેલદીલી' કેવી છે તેનું માપ તો આ ત્રણે ભાગો પ્રસિદ્ધ થઇ રહે ત્યારે નીકળે. પણ હાલ તરત તો અમે આટલું કહી શકીએ છીએ. આ 'ખેલદીલી' શબ્દના બે અર્થ થાય (૧) sportsmanlike spirit અને (૨) દ્વિઅર્થી ભાવવાળું દીલ. 'ગુજરાત'ના મતે ત્રણે પત્રો આ વાતને પહેલા અર્થમા લે છે, પણ અમને એમાં બહુ સત્ય જણાતું નથી. ત્રણમાંથી એક પત્ર, 'ગુજરાત' એને બીજા અર્થમાં લે છે એમ માને છે એની અમને ખબર છે, તો બીજાં બે કયા અર્થમાં લે છે એને વિશે અમારું મન શંકાશીલ તો છે જ. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે આવા ખેલ સાહિત્યની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ન રમાય તો સારું. 'ગુજરાત'ની એ જ નોંધમાં લખ્યું છે કે–"ઊર્મિને ઉપદેશ જ કરવાની ખાહેશ જ હતી તો આ પ્રસંગને અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી બીજી બાબતોને લઇને તેમ કરવું જોઇતું'તું." "આ પ્રસંગને અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી બીજી બાબતો" કઇ ભલા? 'વજ્રે તાંતણિયો'માં જે બાબતો ગુંથી છે એ જ એ 'બીજી બાબતો' ખરી ને? બીજી બાબતોમાં સ્પષ્ટ પણે સામસામા પક્ષવાળા લખતા, તેમાં અમને તામસી તત્ત્વો જણાયાં હતાં તે અમે આગળ બતાવ્યાં જ છે. પણ 'આ બાબત' માં તો નીચા કટાક્ષનાં ઓઠાં નીચે ગંદુ માનસ જ અમને દેખાણું તેથી અમારે એમ લખવું પડ્યું છે.

આ વાતમાં 'રમુજનું ઝરણું' વહે છે એવું ભાન અમને, 'ગુજરાત'નું પાનેપાનું વાંચ્યું ત્યારે જ થયું એમ અમારે કબુલ કરી લેવું જોઇએ. 'શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનું 'રમુજપ્રિય માનસ' અમે નથી સમજી શકયા તેમાં અમારી સમજણશક્તિનો અભાવ છે કે એ વાતમાં રમુજનાં તત્ત્વોનો અભાવ છે એને વિશે અમે પોતે કંઇ કહીએ તેનાં કરતાં, ઊર્મિમાંનાં અમારાં એ લખાણ પછી અમને મળેલા કાગળોમાંથી કેટલાકના ઉતારા નીચે આપીએ એ જ અમને વધુ યોગ્ય લાગે છે.

૧. છેલ્લી લીટી કાળજી, બાબામાં અમે નકી છે.

-- "–વિષે તમે જે માઝા મૂકયાની ટકોર કરી છે તે પરત્વે કોઇકે કાન આમળવાની જરૂર હતી જ, તે તમે નિખાલસતા ને નીડરતાથી કર્યું–અભિનંદન."

"ઊર્મિમાં ગુજરાત વિશે વાંચી ઘણો આનંદ થયો. આપણાં માસિકોએ ચર્ચામાં સભ્યતાની મર્યાદાઓ જાળવવાનું અને ચર્ચાઓમાંથી અંગત તત્ત્વને દૂર રાખવાનું શીખવું જોઇએ. તમે વિરોધ કર્યો તે યોગ્ય જ કર્યું છે."

"તમારા છેલ્લા અંકમાં ગુજરાતને આપેલો ઠપકો બહુ યોગ્ય અને તકસરનો છે. સારાં માસિકોમાં પણ ગમે તેવાં ગંદા લખાણ કરે અને કોઇ બોલે જ નહીં! .....તમે ઠીક મર્યાદા જાળવી ઠપકો આપ્યો છે."

'ગુજરાત માઝા મૂકે છે' એ તો 'વજ્ર તાતરીયા' જેવા નીચી કક્ષાનાં લખાણ ઉપર વાર્તિકની ગરજ સારે છે."

"ગુજરાતે માઝા મૂકયા વિશેની તમારી નોંધ વાંચી. એ કહેવાતી 'સાહસકથા' માટે સખતાથી વાંધો ઉઠાવનાર એકલું 'ઊર્મિ' જ છે. વાઙ્‌મયપ્રદેશનો એક કાર્યકર બીજા વિશે એવું લખે કે છાપે તે આખું પ ગુજરાત મૂંગે મોઢે સહી લે તેમ નથી એ તમે સ્પષ્ટપણે બતાવી આપ્યું છે[૨]."

પહેલાં તો અમે આ પત્રો વાંચીને આશ્ચર્યમાં પડી ગયા હતા. અમે એવો તે કયો વાઘ મારી નાખ્યો, જે આ બધા અમને અભિનન્દન આપે છે? સત્યને ખાતર એટલું લખવાની અમારી ફરજ હતી એમ અમે માન્યું હતું, તેથી એ લખાણ લખીને અમે કોઈ મહાન વિજય મેળવ્યો છે એવી અમારી વૃત્તિ નથી જ થઇ. 'ગુજરાત' 'કૌમુદી' અને 'માનસી'ના સંચાલકો સાથે અમારે સારો ગણાય તેવો મિત્રભાવ છે, અને એ લખાણમાં અંગત વૃત્તિથી અમે જરાય તણાયા નથી. અને આ બધું અહીં ફરીને લખવાની જરૂર પણ અમને દેખાતી નહોતી, પણ 'ગુજરાતને' અમારી 'સમઝફેર' થઇ છે એમ લાગે છે તેથી જણાવવું પડે છે કે એવી 'સમઝફેર' અમારી એકલાની નથી થઇ.

કહેવાની જરૂર છે કે આ પત્રોના લખનારાઓ ગુજરાતના સમર્થ વિવેચક-વિચારકો છે, અમને એમના અભિપ્રાય વિશે હંમેશા બહુ માન છે, અને ગુજરાત આખું એમના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જુવે છે એની અમને ખબર છે. આવી માનનીય વ્યક્તિઓના અભિપ્રાયો અમે એટલા માટે ટાંકયા છે કે 'ગુજરાત'ને પોતાનાં પેટમાંથી જાગરાનો

૨. અહીં અમારે જાહેર નિવેદન કરવું છે કે ગુજરાતનાં બીજા ગ્રામવિકો આ બાબતમાં મૌન સેવે છે તે યોગ્ય નથી. આ બાબતમાં જેને જે લાગ્યું હોય તે પ્રસિદ્ધ કરવાની સહુ કોઇ પત્રકારની ફરજ છે. અમે લખીએ છીએ એ જ સાચું છે એમ અમે હઠ પકડતા નથી, પણ સત્યાસત્યની ખબર તો એ વાત વિશે બધા પત્રકારો પોતપોતાનો મત દર્શાવે ત્યારે જ ખબર પડે.

પ્રસંગ મળે. 'વજ્રે તાંતરિયો' ને સ્મુળ કટાક્ષસ્મના સમજનારા એના તંત્રીઓએ જાણવું જોઇએ કે 'ઊર્મિ' સિવાય બીજાઓને પણ એ લખાણ 'નીચી કક્ષાનું' લાગ્યું છે.

એક નવીન સ્પર્ધાઃ

'પુસ્તકાલય' માસિકના તંત્રીએ 'એક નવીન પરીક્ષા' કરવાનું ઠરાવ્યું છે. તેના 'હીરકમહોત્સવઅંક'ના જૂદા જૂદા લેખોમાંથી અમુક અમુક અવતરણો તેમણે છાપ્યાં છે. આ અવતરણો એ અંકનાં કયે પાને આવે છે, એ અવતરણવાળા લેખનું મૂળ નામ શું છે, એના લેખકનું નામ શું છે તથા એ લેખક વિશે વાચક વધુ શું જાણે છે અને એ અવતરણમાં આવી જતાં મન્તવ્ય વિશે વાચકનો શો મત છે, આવા પ્રકારના આ નવી પરીક્ષાના મુદ્દા છે. સફળ થનારમાંથી પહેલા ૧૧ ને કૂલ ૨૫) રૂ.નાં પુસ્તકો ઇનામમાં અપાશે.

અમને લાગે છે કે આમાં પરીક્ષા કરતાં સ્પર્ધાનાં તત્ત્વો વધુ છે. આ સ્પર્ધાથી એ અંક બરાબર વાંચવાને વાંચકો પ્રેરાય એ એક હેતુ સરે. એને લીધે એ અંકનો ઉઠાવ વધારે થાય કે નહીં તે તો કહેવાય નહીં. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આવી જાતની સ્પર્ધા આ માસિક કે બીજાં માસિકો કરાવે તે યોગ્ય છે? અમને આમાં ખાસ અનિષ્ટ તત્ત્વ નથી દેખાતું. ઉલટું, તે તે માસિકના વાચકોમાં માસિકવાંચનનો શોખ તેમ જ માસિકનાં અગત્યનાં વિધાનો ઉપર વિમર્શન કરવાનો મહાવરો વધે એ આવી સ્પર્ધાનું સારું પરિણામ છે. એટલે આ 'નવી પરીક્ષા' માટે અમે 'પુસ્તકાલય' ને અભિનન્દન આપીએ છીએ. આમ અમે આ પરીક્ષા પાછળના હેતુ અને આદર્શને આવકારીએ છીએ ખરા. પણ એનું ધારેલું પરિણામ આવશે કે કેમ તેને વિશે અમે શંકાશીલ છીએ. શંકા એવી રહે છે કે આવી ઇનામી હરિફાઇમાં ભાગ લેનારાઓ ઘણેભાગે ઇનામને લીધે જ હરિફાઇમાં ઉતરશે. વળી અમુકઅમુક મતનાં પ્રચારકાર્યનાં સાધન તરીકે પણ આવી હરિફાઇનો ઉપયોગ થવાનો ભય છે. માસિક પોતે જ પ્રચાર માટે છે, તેથી એમાં પ્રતિપાદિત કરેલા મતનો પણ પાછો પ્રચાર કરવામાં બહુ સાર નથી.

એક ટૂંકો ખુલાશો

ઊર્મિના પોષઅંકમાં અમે શુદ્ધ ઉસ્તાદી રાગનાં ગાયનો હવે રચાતાં નથી તેને વિશે કેટલીક ચર્ચા કરી હતી. એ બાબત રા. સાહિત્યપ્રિય ને (પ્રજાબંધુ. ૧લી માર્ચ) વિવાદાસ્પદ લાગી છે, અમારે એટલું જ કહેવું છે કે રાસગરબીદેશી વિશે અમારું એ લખાણ ન્હોતું, એ હતું ઉસ્તાદી રાગોનાં ગાયનો માટે જ. આ દષ્ટિબિન્દુએ અમારી એ ચર્ચા વિવાદાસ્પદ નહીં રહે.

નરમેધયુદ્ધ

લલિત

શૂરવીરનરો યુદ્ધે ઝૂઝે પરસ્પર હિંસકો–
જીવિતવીરતા હિંસા માને સ્વજાતિ વિઘાતકો–
પ્રબલ પુરુષો જીત્યા હારે પરાક્રમકારકો:
બલહીન શિશુ નારી ત્રાસે અનાથ સહે દુ:ખો !

સચર અચરે પૃથ્વી સૌની ધુમે ધરી સર્વને–
નિજ ધરી પરે નાચે, રાસે રવિ–કુંદડી ફરે:
શરીર વિલસે એવાં પુણ્યે, મનુષ્યા તું થનગને–
વિભૂતિરૂપ તું આકર્ષાતાં ધરાપરિધે રમે !

સજીવ મહીં તું બુદ્ધિભાવે રસોજ્વલ શું નથી ?
સચિવ પ્રકૃતિનો તું છે તો કરે તું હિતે રતિ–
તુજ કૃતિકલા શૃંગારે જો ! લગીર ધરાતલે:
કયમ પ્રકૃતિશો સત્વે સ્વત્વે સદાત્મક તું ન રહે ?

ઘટિત ઘટના કાં તોડી તું ઘડીક જીતી મરે ?
અમીરસ પીવા સર્જ્યાં સૌ સ્વજન્મભૂમિ ઉરે:
સઉ જીવિતને લંબાવે તું નિમિત્ત બની જગે–
પ્રભુ પ્રકૃતિને પ્રાણી ભુનાં પૂજે મનુ દેવને !

પરિચરણથી પુષ્ટિ થાતી: અહિંસક માનવી !
પ્રણયકરુણાને વાત્સલ્યે રહે ભવ જીરવી:
શિશુ જનનીઓ ! સંયોગીઓ ! સહોવચમાં ઝૂઝી–
રુધિર દીનને, છંટાશે હો ચિતા નરમેધની !

વૃદ્ધનું સ્મિત

ઉમાશંકર જોષી

• માલિનીમંદા •

ધસમસ ભરતીએ ભૂમિથી માથું ઝીંકી,
જળ નિજ લઈ વાળી ઓસરે સિંધુરાજ
દૂર ક્ષિતિજ સ્ફુરે ત્યાં ફેનની સૌમ્યરેખા
ક્ષણભર ભુલવીને હારની મૃત્યુમૂર્છા.
પણ પલક પૂરી એ એટલી તો ભરીને
સ્મિત ઉદધિનું સોહે ઘેરૂં મીઠુંજ એવું
કે ભાવિના શતશત અજયોનાય શામે વિષાદ.

ગગન બધું દબાવી મેઘઓથાર જામે,
તિમિર મહીં ધ્રુજીને વીજળી યે લપાયે.
ગરજી ધુરકી મોજે લેટતાં વાદળોમાં
કહીં અદીઠ ખૂણે ત્યાં તારલી કો ટબૂકે.
હતી-ન-હતી ક્ષણેકે તો થતી કિંતુ એક
પલક મહીં પ્રભાની નિર્ઝરીશી વહી રહે
ને આશાનો પથ પ્રલયમાં આંકી દે વજ્રરેખે.

સમુદરનું મને એ સાંભર્યું ઓટહાસ્ય,
ગગનમુખ સુહાતી સાંભરી તેજબીંદી,
પ્રલયતણી વ્યથાનો ઘોર ઓથાર દાબી
સ્મિત ક્ષણ ફરકંતું વૃદ્ધનું જોઇ આજ,
પલક મહીં બિલાઇ ના હતું યે ગયું છો,
મુજ હૃદય પરે એ વજ્રલેપે રસાયું,
શોકોલ્લાસો તણી સ્મૃતિ મહીં હીંચતું પુણ્યજાયું.

સ્મિત શિશુકુપળોનાં ખંજનોથી સુહાતાં,
નયન ભરી પીધાં'તાં -ના સ્મૃતિથી ભુંસાયાં.
હૃદય ભરી દીઠાં'તાં ઓષ્ઠનાં પલ્લવોમાં
સરી ચમકી છુપાતાં-કન્યકાનાં સ્મિતો યે.
સ્મિત કરચલીઓમાં જોયું કિંતુ અપૂર્વ;
ભરી જ મુકત ભાથે, હોત હું પંચબાણ.
બાણે બાણે જરઠ સ્મિતનું પાઈ રૂંઢેતે રસાણ.

સ્મિત અજર નિહાળી વૃદ્ધની જીર્ણ આંખ,
મરણ પર નિહાળું જીત એ જિંદગીની.
પ્રલય ભણી ધપંતાં મૃત્યુને ભેટતાં યે
ફરી ફરી ફરકંતાં છે સ્મિતો સર્જનાશા.
જરઠ! તુજ સ્મિતે મેં ભાવિનાં, પૂર્વનાં,
વળી પુરવજનાયાં સૌ યુવાયૌવનાનાં
જોયાં ચારૂ સ્મિત પ્રણય પ્રેર્યાં અને નેણ ન્હોયાં.

પદ્દધ્વનિ—

સન્ધ્યાના કે સોણલાના ?

ઋતુનાં કુસુમાકરઃ

કુલોના નિશ્વાસો કરૂણ ડુસકાં તારક તણાં,
અને મંદાક્રાન્તો ગિરિ ઝરણનાં ક્લાન્ત શમણાં,
પડી ભૂલી જાણે અનિલ લહરી સૂ સૂ ફુંકતી,
વિલાપોનાં ગાનો પરભૃત કરૂણા ટહુકતી !

દિશાઓ રંગાઇ લલિત ભભુકે ઈન્દ્રધનુને,
હવાં રૂહેશે છાઇ, રજનિ તિમિરે સાન્ધ્ય તનને,
નહીં ક્યાંયે ઝાંઇ, અમર દ્યુતિની શ્યામ પડદે,
ગઈ સંકેલાઇ, ભભકરમતો ધ્વાન્ત હ્રદયે.

પડી આ શું ક્લાન્ત, પ્રકૃતિ સઘળી મૂર્છિત ઢળી,
અરે આ શું ધ્વાન્ત, પ્રસરી દ્યુતિ દેશે સહુ દળી,
અને મ્હારે સ્વાન્ત, પ્રભુ પ્રભુથી આ શી જવનિકા,
સુને આ એકાન્ત પ્રમુદિત હ્રદે શી રજનિકા !

ગઇ વેરાઇ ક્યાં મુજ હ્રદય આનન્દકળિકા,
ગઇ ઢોળાઇ ક્યાં અમર સુરભિ એ કુસુમિકા ?
વિષાદોના ચાદો તિમિરમય વાતાવરણમાં,
જગે ઘેરાં ગાને કરૂણ રવ અંતઃકરણમાં.

સરોદે આ ગોઠા ઉરમાંહી શું ઉન્માદ ઉભરે,
અને જાગી જૂની સ્મૃતિ નયનમાંહી તરવરે,
ડુબે આ શાં સ્વપ્નો, સ્વરલહરીના મંદ ધ્વનિમાં
સ્મૃતિના જાગી કૈં પ્રતિધ્વનિશું ડૂબે અવનિમાં?

હવામાં શી ઝાંખી, સુભગ વિરલાં શાં દર્શન થતાં,
અનેરાં કો દૈવી અસ્ફુટ ધ્વનિ સ્પર્શન થતાં,
મીઠાં ચારૂ સ્વપ્નો હૃદય અલકાનાં વિરમતાં.
ફિરસ્તાના જાણે વિરલ પદ ઘોષો ડુબી જતા!

❁

પાવાગઢ

નન્દકુમાર પાઠક

(શિખરિણી; ઉપજાતિ)

સણું શૈલે શૈલે શ્રવણ વીંધતા કાળપડઘા,
નિહાળું છું વૃક્ષે, વિટપ વિટપે કાળપલટા;
હતી ત્હારી શોભા, સહુ હતું, ગયું કાળનદમાં,
નમેરા ઘા ઝીલ્યા ક્રૂર, અસહ એ દૈવ રૂહતાં.

ધસે છે વેગે તું અવિરતગતિથી જગતમાં,
નથી કોઇ એવો સ્થિર રહી શકે ઘોર નદમાં;
ફૂંકાડા તું મારી વિષવરમનો નાશરૂપમાં,
પ્રભુ જેવી ત્હારી ગતિગહન ઓ કાળ જગમાં.

ઘડીમાં: ડૂબાવે રમણીયસ્થળો નાશજળમાં,
ડૂબાવીને તારે સ્થળઅતિજૂના એકપળમાં,
નથી જોયો, જાણ્યો પથ જીવનમાં માનવી તણો;
નથી જ્યાં વેરાયા સ્મિત ન તવ ક્રોધાગ્નિજ્વલતો.

નિહાળું છું જ્યારે તવ જગજૂની તાંડવલીલા,
અને ઘેરા ઘેરા નૂપુર ઠમકા પાય પડતાં:
અમારા શોભન્તા જીવનનક્રીડા! નાદપડઘા
અનાદી ત્હારાએ જગતભરતા નૃત્યજ તણા.

કૃપા ત્હારી તે છે મધુજીવનના સ્મિતનવલાં,
ભરાતાં તું રોષે કટુજીવનમાં અશ્રુખરતાં;
રમાડે છે હર્ષે ભવપટપરે ચિત્રસમ તું,
હશે જન્મ્યું, જીવ્યું જીવન જગનાં કાળપરનું!

શિશુપણાની શુચી ભાવનાઓ,
સિન્ધુસમી યૌવન ખેલનાઓ;
જતાં બધું ઘેર જરા જમાવે.
વિકાસમાં બીજ વિનાશનાં છે.

ખીલી કળી કોમળ શાન્ત ખેલે,
પ્રફુલ્લ થાતાંજ પરાગ વેરે;
ખરી જતી એ ક્રુર કાળ વેગે,
વિકાસ શું મૃત્યુ ભણી ગની છે?

વિરાટ આ ખેલન ક્રુર વિશ્વે
ન કાળ! ત્હારાં શમશે! જરાયે?
:: અખંડ વીંઝે; તવ વજ્રપાં ખો
શેં રોષ એવો ઉરમાં ભરાયો?

ઓછાં પડયાં માનવી કાજ દુઃખો
તેથી કરે વિશ્વ મહીં વધા રો !
જે ભાવના ભવ્ય ઉરે છૂપી છે
કલ્યાણની માનવવંશ કાજે !

(૨)

અરે ! દુઃખો ઝાઝાં સુખ ન ટકતાં ઝાકળ સમાં,
મ્હને લાગે લાંબી રજની જગતે દિન કરતાં;
અસૂયાના ગાજે નદ ઘૂઘવતા ઘોર જગમાં,
અને વ્હેતાં વ્હેણાં પ્રણયજલનાં કોક સ્થળમાં.

વિધાતાએ મૂક્યા દિનરજનીના રંગ જગતે,
મનુજે આલેખ્યાં શુભ અશુભ ચિત્રો ભવપટે;
અને દુષ્કૃત્યોની ઝડી વરસતાં માનવી તણા,
ભૂંસાઈ જાયે એ શુભ, અશુભને મૃત્યુ નથી હા!

(૩)

પતાઈ શત્રાના પ્રણયી ઉરની ખેલન ભૂમિ!
અને ત્હેના કાળા કુટિલઉરની કોપનભૂમિ!
હજારો દૈપાના મરણતણી સંહારપ્રતિમા!
નથી ત્હેં શું દીઠું? નથી અનુભવ્યું? કાળજળમાં!

મધુરી આશાથી ઉરધબકતાં સુન્દરી તણાં,
પિયુ જોતાં મુખે સ્મિત ચમકતાં વ્હાલપભર્યાં,
મીઠાં વેરાયેલાં પ્રણયસ્મરણો પ્રેમીઉરનાં,
ગયાં ક્યાં ચાલી સૌ? ગતજીવન ક્યાં ગૌરવભર્યાં?

(૪)

અહા સામે ભાનુ અમરપથનો પાન્થ ઉગતો
હતો ત્હારે ભાનુ વિભવજ તણો એમ ચડતો;
અને મધ્યાહ્‌ને એ સૂરજ તપશે તેજ ભરતો,
હતો એવો ત્હારા જીવનમહીં મધ્યાહ્ન તપતો.

જશે અન્તે ડૂબી ક્ષિતિજસરમાં સૂર્ય સરતો,
અરે એવો તારો દિનકર ડૂબ્યો ભાગ્ય સરખો,
પ્રભાતે આ ભાનુ જગતિમિરનો નાશ કરશે
નહિ કોદી ત્હારો સૂરજ તવ સૌભાગ્ય ઘડશે!

(૫)

અરે! હર્ષાશ્રુના જગતફલકે ચિત્ર ચમકે,
નથી શક્તિ કે કો નિયતપટના ફેરવી શકે;
ભલે ઘૂમે ગાજે વિષમઅનિલો શોક કર મા,
નથી ઉષાના પે સ્મતવિલસતાં યામિની વિના.

ફરી ત્હારા ભાલે કુમકુમલિપિ ભવ્ય દીપશે,
ધરી આવી શીળાં સ્મિતરુદનને આવરી જશે,
કૃપાભીની આંખો પ્રભુતણી કૃપાદૃષ્ટિ કરશે,
અને ત્હારી શોભા ગત, ફરી ખીલી સ્મિત કરશે.

●

રૂપરેખ

દુર્ગેશ શુક્લ

ને પોપચાં એ નયની ઉભી થઈ
સૌન્દર્યરાશિ મુજ કલ્પના તણી,
ને મંજુ બંસીસ્વરથી વદી રહી.

'કયો ગીત આ મંજુલ, આગમાને
ગુલાબને આ ગમતું રૂડું સ્મિત,
આ મંજરી, આ મૃદુ કોકિલાસ્વર,

આ તેજનાં પૂંજ વહાવતી ઉષા,
ને સાન્ધ્યરંગો, રવિ ચંદ્ર તારલા
તણી પ્રભા– આપ પરે નિસર્ગ આ
પ્રસારતી રમ્ય કલા, સ્વિકારશો ?

'ને પુષ્પ આ માનવવંશ ખીલ્યા,
સહી મૃદુ ઘોર ઝડી ઉમેલાં,
જે વૃદ્ધ આંખે સ્મૃતિભૂત કેરી,
યુવાઉરે ભાવિ જવલંતની તૃષા,
ને બાલનું નર્તન વર્તમાને,
એ જીંદગીને તટ ગૂઢ ઊભું
સૌન્દર્ય જે મંગલ સત્ય કુણું,
અદીઠ જે અંતર નિત્ય રૂહેલું
સૌન્દર્ય હૈયા તણું રમ્ય ભવ્ય
તે પુષ્પ આ માનવવંશ કેરૂં
ધરે, ગ્રહી એ કરશો કૃતાર્થ ?

મેં ગીત આવું મધુરૂં અધુરૂં
નિઃશબ્દ રાને, હૃદયે તુષાર શું
ઝમંત ઝીલ્યું, પળ થંભી, પેખી
સૌન્દર્યની સન્મુખ રમ્ય મૂર્તિ
પ્રગલ્ભ આવા શબ્દો કહું હું:

'બસ અંગ તારે અયિ સુંદરી ? બધું
સૌન્દર્ય ઊણું; પ્રકૃતિસ્વરૂપમાં
કે માનવીના ઉરભાવને તટે
સૌન્દર્યની વ્યર્થ ન રેખ ગોતવી.
સુભગ અંગાંગ રચી સુરેખ તું
નિસર્ગનું નર્તન વિસ્મરાવતી;
ને ભાવરિદ્ધિ તુજ ભવ્ય ત્યાં ના
ઉભ્મા ચહું અંતર અન્ય કેરી.'

ત્યાં પોપચાં એ નચવી હસી ફરી
સૌન્દર્યરાશિ મુજ કલ્પના તણી,
વિલીન થાતી સ્મિતફૂલ વેરતી
ને મંજુ બંસીરવની સુધા વહી.

હું મુઢ શો વિસ્મયમુગ્ધ લોચને
રહું નિહાળી રૂપની કલા શમી.

ને ત્યારથી જ,
બસ તે પછીથી,

પ્રફુલ્લતી આ પ્રકૃતિપ્રભા મહીં,
સૌ માનવીના ઉરભાવ કોમળે,
સુપુષ્ટ કે ખંડિત ગાત્રમાં યે,
ગુલાબ કે એકલ રાન પુષ્પે,
અણુ અણુમાં પસરી રહેલી,
સુવાસ મીઠી પમરી રહેલી,
સૌન્દર્યદેવી મુજ કલ્પના તણી
વિલોકિ, પાત્રી, ઉર ભક્તિથી ભરી
પૂજું, ધરૂં લોચન અશ્રુ પ્રેમથી.

હું માહરે લોચન ભાવ થાપું
ને વિશ્વ આખે રૂપરેખ પામું.

●

હેવન પ્રશ્ન

પારાશર્ય

પાંખહીણું હજુ બાળ પે
   તાળે પંખી નિજ પાંખ.
ચચુમાં અન્ન ધરી ધરી
શિખવે ઉડવાના દાવ
   હું ય હજી વિણ પાંખ છું.

રખડી રઝળી દિન સાંઝના
વળતો બાળક ઘેર,
માને ગળે વળગી ખોળલે
ઉંઘે નિશ્ચિત એમ
ન્હાનો તારો હું ય બાળ છું.

પાંખ હજી ઊઘડી નથી
તું તો સીમ ગયેલ.
સાંઝ પડી, નહીં આવતો.
નિરખું ઓસરતાં તેજ
ભૂલ્યો શું પાંખમાં ઢાંકવું ?

રઝળી રખડી થાકથી
ચાહું, વળવા હું ઘેર.
તારે ખોળે દેવ પોઢવા,
પણ કાં મુજને ન તેડ ?
શાને વિસારે આ બાળને !

●

માનવવૃક્ષ

જનક
(મિત્રો)

ને ઝીલતાં અમૃતધાર ચંદ્રની
વસંતના માદક વાયુ સંગ, સૌ
હસ્યાં હશે પલ્લવ, મર્મરો ધ્વનિ
કરી; અને રંગ છટા રૂપાળી
શિરે ધરી ઇન્દ્રચાપ કેરી
લસ્યાં હશે કોદિ; હશે, ઉષાનાં
રસાર્દ્ર ને શાશ્વત કાવ્ય માંહી,
શાખા, કુંણી કૂંપળ, પર્ણ, પુષ્પ
ડોલાવતાં કાય અભંગ તાને
આ વૃક્ષની, કોક સમે જરૂર.

ને ગૂંથવા કેશકલાપ માંહી,
ચૂંટી હશે મંજરી કો વધૂએ;
સુકોમળી કો મદલોલ માધવી,
ટિંટવવા એકલતાય એની
હશે વીંટાતી કલ કોકિલાએ
કર્યાં હશે ઐક્ય વધાવવા એ.

ને વૃક્ષ એ આંગણ આજ મારે
ઝડી સહી કાળ તણી અસહ્ય,
સૂકું, અટૂલું રસરાગ હીન
થઈ ઊભું લુપ્ત થવા પળે પળે.

ઉદ્યાનમાં વિશ્વ તણા વિશાળ
મને થતું—
ન તું ય શું માનવવૃક્ષ જેવું ?

કૌમાર્યની નિર્મલ. ભવ્ય ભાવના
અને યુવા—ની રસ રૂપ ઝંખના
ને પ્રેરણા મંગલ, વીર્ય, પ્રેમ
ભરી, ધરા શાં નિજ અંગઅંગમાં
લસે; તદા વજ્રધાવ કાળનાં
પડે અને નિર્બલ ને વિરૂપ
બની, પડી આથડીને જરા—માં
નિહાળવા વૃક્ષની પેર નાશના
પડ્યો રહે અર્ધપથેજ માનવી ?

આ પંથ શું ? જીવન શું ? શું કાળ ?
શું વિશ્વ આ સ્વપ્ન નિગૂઢ છે કો ?
નિસર્ગનાં તત્ત્વ નિસર્ગ બાલ
કને ન શું ભેદ કદીય ખોલશે ?

અનંત ઊર્મિ ભરીને અગાધ
ઉલેચવો સાગર કેમ ખોએ ?
ને અગણ્ય વ્યોમ તણું વિશાળ
ડગૂમગૂ-? પાર શી રીત પામશે ?

કૂડા ? અજાણ્યા અહ ! જ્ઞાનથી એ
બન્ને, હું લઉં; તો નવ યોગ્ય એ કે

સંકોરીને જીવન જ્યોત 'જ્યારે
-અન્યોન્ય બીડી 'બથ, દીર્ઘ નિંદમાં
શિરે ધરી સ્હોડ સુવર્ણ રંગની
સૂશું; તદા 'જીવનબાગ માંહી
'ઉકેલશું ભેદ શું 'વૃક્ષ ? માનવી ?

●

પથ્થર ઘડજે રે

જેઠાલાલ ત્રિવેદી.

પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે
નથી મારે હીરલો થાવું રે,
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે.

હીરા બની મારે પેટી પટારે
રૂંધી ન મરવું તેજ;
પ્રભુ મને તેજ ન દેજે રે,
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે,

પથ્થર ઘડજે ને ક્યાંય પટકજે
નદી સરોવર તીર;
મને સૌ પીડતું છોને રે,
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે.

હીરા બની કોઇ એકજ નરકે
નારીનો થાઉં દાસ,
પથ્થર થઇ પૃથ્વીની સેવારે,
કરી મારે લ્હાવજ લેવારે.
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજેરે.

તેજ હીરામાં ને ઝેર હૃદયમાં
ગમતું મને ના એમ,
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે,
ઘડી મન ફાવે ત્યાં ધરજે રે.

પ્હાણને આપે પ્રભુપદ લોકો
હીરલે જડતાં અંગ
એમાંથી તું ઉગારી લેજે રે,
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે.

પ્રભુ પદ કોઇને દેજે રે
મને તો તું પથ્થર ઘડજે રે
કહ્યું દેવ, આટલું કરજે રે,
પ્રભુ મને પથ્થર ઘડજે રે.

●

વ્યસનપુરાણ

વામવર્મા

અમારી ચાલમાં શામળ મ્હેતા વૃદ્ધ અને અનેક કારણથી ચાલીમાં સહુથી જુના વસનારા હતા. આ કારણમાં એક એ હતું કે ચાલીના મ્હેતાઓના એ સસરા થતા હતા. બીજું એ કે નવાબી નોકરીમાં ઘણાં વર્ષ કહાડયા પછી એમની પાસે પૈસાની સારી જેવી રકમ ફાજલ પડી હતી એમ લોકવાયકા હતી. અમે જે શામળ મ્હેતાની ઓળખાણ આપવા માગીએ છીએ તે જુની ઢબના, મોજીલા, માયાળુ પણ જરા ઉગ્ર મીજાજના એક પાડોશી તરીકે અને રાતના ખાઈ પરવારી ગપ્પા મારવા બેસતી મંડળીના સર્વમાન્ય અને હંમેશના સરનશીન તરીકે છે. કુટુમ્બમાં પોતે, ઘરમાંથી અને મોટી ઉમરે થયેલ એટલે મ્હોંએ ચડાવેલ એમના ચિરંજીવી નવનીતરાય એટલાં હતાં. એમનાં કુટુમ્બની ખાસ ખ્યાતિ એ હતી કે ત્રણેય જણને જુદાં જુદાં પણ જીવનમાં ત્રણ વ્યસન એવાં તો વળગ્યાં હતાં, કે ઘણીયેવાર એક યા બીજી ચીજ ઘરમાં થઇ રહી હોય તો ધમચકડી ઉડતી. મ્હેતા પોતે પાન સાથે તંબાકૂના પરમ ભક્ત હતા. એમનાં ઘરમાંથી–અમે સહુ ન્હાનાં મ્હોટાં એમને કાકી કહેતાં–વજર વગર જીવી ન શકતાં અને નવનીતરાયને ચાના ઉકાળા બએકવાર દિવસમાં ન મળે તો વળામણીયે નાખેલાં નાતનાં પોતિયાં જેવા થઇ જતા, જો કે ચા ઉપરાંત પિતૃપક્ષે તમાકુનો અને માતૃપક્ષે વજરનો પણ એમને જીવતે વારસો આપ્યો હતો. આ વ્યસન-ત્રિપુટીનો આવો ત્રિવેણીસંગમ થવા માટે અમારી ચાલીના બટકબોલાઓ શામળ મ્હેતાના ઘરને પ્રયાગરાજ કહેતા અને અવારનવાર એ તીર્થના યાત્રાળુ બની ત્રણમાંથી એક યા બે પુણ્યસરિતાનો લાવો લઇ લેતાં. માત્ર જેમ સરસ્વતી ગુપ્ત વહે તેમ કાકી પાસેથી કોઇ વજરની ચપટી પામતું નહિ અને એમના હાથમાં ન હોય ત્યારે વજરની ડાબલીનો કોઇને પત્તો પણ મળતો નહિ એ હકીકત એમના ઘરને આપેલી પવિત્ર ઉપમાને પૂર્ણ બનાવતી.

એક રાતે રોજ કરતાં જરા વધારે લ્હેરમાં હોવાથી મ્હેતાને આ વિષયમાં કોઇએ વધુ પડતું કહેવા માંડયું ત્યાં મ્હેતા જરા ટટાર થઇ વ્યસનો વિષે સામાન્ય અને તંબાકુ વિષે ખાસ વિવેચન કરવા લાગ્યા. મ્હેતા હંમેશ કંઇ રમુજી અને જાણવાજોગ બોલતા એટલે તુરતજ એમની આસપાસ એક ઉત્સુક તમાશબીન આલમ ખડી થઇ ગઇ.

“એ હાભળ” મ્હેતા પેલા બટકબોલાને ઉદ્દેશીને પણ પાસે ઉભેલા અને જમવાનું મોડું થતાં હજુ ઓરડીમાં રહી ગયેલા બધા સાંભળે તેવા બુલંદ અવાજે બોલ્યા. “કેદીનો મ્હને હયરાન કરછ તો ખામોશ પકડ નો તને કંઇ બે દુરઅંદેશી હંભળાવું” અને પછી મ્હેતાએ વ્યસનપુરાણ આરંભ્યું.

જાણે આજકાલના જુવાનોને કાંઇ ખાધું પચે નહિ એટલે સના થઇને ડંફાસ મારે. પણ વ્યસનના ફાયદા કોઈ પુછેછ? જો એક હતો ખેડુ. વખત આવ્યો મુશ્કીલ એટલે ઘરમાં ખાવાના પડ્યા સાસાં ને કાઢયો ધોળીઓ વેંચવા. પણ ઘરમાં જોયે તો છોકરાં ભુખ્યા: નકર સગા દીકરાથીએ વ્હાલો એટલે જીવમાં તો બિચારાને બહુજ લાગ્યું. જેવા તેવા લેવા આવે તેને દે શેનો? ત્યાં એક દહાડો બાજુના ગામનો મ્હોટો ખેડુ એણીપેર આવ્યો ને ખબર પડી એટલે આવીને ધોળીઓ માગ્યો. ખેડુ તો રાજી રાજી થઈ ગયો કે ભલે ચાર દામ ઓછા આવે પણ આનેજ ધોળીઓ ભળાવવો. ભાવ નક્કી કરી બેય જણ ઝાડ નીચે બેઠા ને ખેડુએ તમાકુ આગળ ધરી; સાહુકારે બે હાથ જોડી કહ્યું, ભાઇશાબ હું તમાકુ ખાતો નથી. ખેડુએ પાન આગળ કર્યું તો કે ભાઇશાબ હું પાન ખાતો નથી. ત્યારે ખેડુએ બીડી આપવા માંડી તો કે ભાઇશાબ હું બીડી પીતો નથી. છેવટે સોપારીનો ટુકડોએ ન લીધો ને કે, કે ભાઈશાબ મ્હને કાંઈએ વેસન નથી. તંઇએ ખેડુ પગે લાગો કે "માત્મા મ્હારે તને ધોળીઓ નથી દેવો! હવારથી બપોર ને બપોરથી હાંજ તું એને હાંતીએ ટપડીશ તેમાં નહિ બેશ પાન ખાવા, નહિ બેશ તમાકુ ખાવા કે નહિ બેશ બીડી પીવા. ભૂંડો હોપારીનો કટકોએ નહિ ખા એટલે મારા ધોળિયાને હાઢ ખાવા નહિ દે. તારે કરતાં કોઈ વેસની હારો જે પોતાના વેસન હારૂ કરીને બળદને તો ઘડી મુકે; તો અમારા વ્યસનને લઈને તમે બધાં "કાંમ્હેતા!" કરતાં આવોને બે પાન કે ચપટી તમાકુ લ્યો; પણ બે ઘડી બેસોય ખરા ને?'

મ્હેતાજી આટલું બોલી સહુ પર શી અસર થઇ તે જોવા થોભ્યા. ઘણાએ એમાં હા ભણી, પણ અમારા ચકુભાઇનો ચન્દ્રકાન્ત જરા ચવિત્રો ને સંસ્કૃતમાં ચાળીશ ટકાથી વધારે માર્કસ લઇ આવે એટલે જ્યા ત્યાં સંસ્કૃત ભરડવાની હોંશ વાળોયે ખરો! એટલે એણે તુરતજ કહ્યું

'પણ કાકા તમાકુ ખેડુ ભલે ખાય પણ આપણે ખાઇએ તો બુદ્ધિ બગડે તેનું શું!"

કાકાયે સ્હામે મોરચો ફેરવ્યો પણ ચંદ્રકાંતે ચાલુજ રાખ્યું,

"કહ્યું છે કે તમાખુપત્રમ્ રાજેન્દ્ર ભજ માજ્ઞાનદાયકમ્" કે અજ્ઞાનદાયક તમાકુ-પત્રને મા ભજ"

"હવે રહે છાનો" કાકા તડૂક્યા "તારા બાપે તમાકુ ન ખાઈ ને બહુજ બુદ્ધિ ઉઘાડી છે ઇ ખબર છે. લે, વળી મ્હારા પાસે સંસ્કૃત બોલવા શીખ્યો. એ શ્લોક તું તો આજે શીખ્યો બચ્ચા, પણ પુરો ન શીખ્યો. એતો એમ છેકે તમ્ કહેતાં તે, આખુ-પત્રમ્ એટલે આખુ નામ ઉંદર જેનું પત્રગ્નામ વાહન છે, તેવા ગણેશને ભજ, જેથી મા કહેતાં લક્ષ્મી અને જ્ઞાન મળે, સમજ્યો?"

પ્રેક્ષકગણે વાહવાહ કરવાથી મ્હેતા ખુશ થયા, પણ અમારા ડાક્ટર માણેકલાલ બિચારા ચન્દ્રકાન્તની વ્હારે ધાયા. ડાકટર કહે "મ્હેતાજી, તમારી વાત તો જુદી છે પણ

તમારા ચિરંજીવી જો જરા ચા ઓછી પીએ તો સારું, નકર શરીરમાં કસ નથી આવવાનો."

"ઈ ચાની વાત મ્હારે કબૂલ છે. એ ડાક્ટર સાહેબ. ઇ ચાની વાત જાણો છો ? કે છે પ્રથમ દુનિયામાં ચા નોતો, તંઈયે એક બુદ્ધ સાધુ તપશ્ચર્યા કરતો હતો, તેને તપ કરતાં કરતાં પાંપણ બીડાઇ જાય ને તપમાં ભંગ થાય. ઘણા દહાડા બીચારાએ મ્હેનત કરી પણ આંખ મીચાણી કે સમાધિને બદલે નીંદર ચડી જાય. પછી એક દહાડો રીસે ભરાણો તે ચાકૂ લઇ પાંપણ કાપી. એટલે આંખ મીંચાયજ શેનાથી. ઇ જયાં પાપણ પડી ત્યાં એક પાલો ઉગ્યો. ઇ ચા. એ ચા પીએ તેની પાપણ બંધ ન થાય તે આમ બન્યું. પણ કઇ કઇને થાક્યો પણ નવનીત નથી માનતો. હવે તો તમે સમજાવો તો તમારો ઉપકાર. બાકી તમાકૂની વાત તો જુદી છે. એની ને ચાની વાતમાં બહુ ફેર છે."

ડાક્ટર હસવા લાગ્યા ત્યાં અમારા રાજકોટના મ્હેમાન બોલ્યા, "પણ કાકા, જો એમ માનો તો બંધુયે સરખું છે. એક વાત આમ કહે ને બીજો આમ કહે. અમારે એક વકીલ સાહેબ.લાસ પાણીનાં આચમન લે છે. એને ના કહીયે તો કે જીવને સુખ નથી થાતું એટલે લેવું પડે છે. એ પણ તમારા ખેડૂ જેવીજ કથા કહે છે."

વાતનો રંગ જામતો જોઈ બધા મ્હેમાન તરફ ફર્યા અને વાત સંભળાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. જમાવાર લાવ ખાઇ તેમણે વાત શરૂ કરી. પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું કે વાત દીપાવવા ખાતર ફારસી ઇબારત વાપરવી પડે છે.

"જ્યારે હારૂન અલ રશીદ ખિલાફતનો માલીક બન્યો ત્યારે દીનચૂસ્ત મુસલમીન તરીખે શરાબ પીનાર ઉપર ખોફનાક સિતમ ગુજરવા લાગ્યો. છતાં શાહિદ શરાબનું પીણું રીફ઼્'આર જોર પર ચડયું. છેવટે એણે ફરમાન કર્યું કે જે કોઇ ઇન્સ શરાબ પીએ તેને બેવતન કરવો અને ડાંડો પીટાવી કે ગુન્હેગારનો બચાવ ન સાંભળતાં જલ્લાદ આ ફરમાન બજા લાવશે. હરરોજ સેંકડો આસીમીઓ જમેદ થવા લાગ્યાં અને મુલ્કી ઉમરાવજાદાઓ પણ એમાં પડયા, ત્યારે દાના વઝીરે અર્જ ગુજારી કે આ કત્લ બંધ થાય. ખલીફ અફસોસ કરવા લાગ્યો કે કુરાનની પાક તશરીફ કરતાં પણ કોમ શરાબને વધુ ચાહે છે. ત્યારે વઝીરે અર્જ કરી કે બીજે દિવસે જો ખલીફ તેના ઘરમાં કદમ મુબારક કરે તો આ ચાહનો ઇલાજ મળી આવે.

આયંદે ખલીફ વઝીરના ઘરમાં એક પડદા પછવાડે ઉભો રહ્યો ત્યાં એની નજરે ગાલીચા ઉપર એક સુરાઇ અને ત્રણ જામ દીઠાં. આ મામલો શો છે તેનો ખ્યાલ કરે ત પ્હેલાં કમરામાં ત્રણ જણ દાખલ થયા. એક ચીંથરેહાલ ભીખારી એક બે પગ કપાવેલો કાખઘોડીએ ચાલતો લંગડો અને એક અંધો. ત્રણેય આવતાની વાર જામ ભરી શરાબ પીવા માંડયો, ખલીફ ગુસ્સા અને અચંબાથી જોઇ રહ્યો. ત્યાં અંધાએ ચોથો જામ હાથમાં લઇ કહ્યું.

"બેરાદરો, જુઓ આ ગુલાબી શરાબ કેવો ચમત્કાર કરે છે, આની લાલી પાસે હૂરના લબ ફિક્કા લાગે છે, આની ચમક પાસે હૂરની આંખો—"

"પાગલ!" લંગડાએ જામ ખાલી કરતાં બરાડ પાડી "ચશ્મો તને ખુદાએ એટલા માટે નથી બક્ષ્યાં કે એનો ગુન્હેગાર તું શરાબનો રંગ નજરે કરવાથી બેનશીબ રહે, તો એ તું જોય છે એમ કહેવું એ ખુદાની મરજીને હંફાવવા જેવું છે. તો જબાં બંધ કર ન તો આ ઘડીએ લાતે ને લાતે તને પૂરો કરીશ"

"શાબાશ દોસ્ત" હવે ભીખારી ઘરે ત્હડાયો "માર એ પાગલને હમણાંજ લાત માર, અગર જો કોટવાલ તને પરહેજ કરશે તો તને છોડાવવાને હજાર અશરફી દેવી પડે તો પણ હું તારા નામ પર સદકે કરીશ—"

ખલિફનો ગુસ્સો કાબૂમાં ન રહ્યો અને શમશેર પર હાથ મુકવા જાય છે ત્યાં વજીરે એનો દસ્ત પકડી લીધો જહાંપનાહ, આ કમનશીબો બેગુન્હા છે, જ્યાંસુધી આપણા રાજ્યમાં એવો કિમિયો ન પેદા થાય જે ગરીબને ગરીબી ભુલાવી દે, અંધાને અંધાપો ભુલાવી દે અને આ કમનશીબ લંગડાને પોતાની કમનશીબી ભુલાવી દે ત્યાંસુધી લાજીમ છે કે બે ઘડી તેઓ ભૂલી જાય કે ખુદાની ગીડી જહાંમાં તેમને માટે કમનશીબીજ છે. નામવર આ કિમિયો શોધી કહાડો પછી શરાબ પીનારની કત્લ બેલાશક કરો!"

"ખલીફ નીચી મુંડીએ મ્હેલ તરફ રવાના થયો."

મ્હેમાને વાત અદાથી પૂરી કરી. મ્હેતા પણ એની છટાથી ખૂશ થતા જોઈ રહ્યા. પછી બોલ્યા, "બીજું બધું તો કોણ જાણે પણ ખરેખર આ ન્હાનાં ન્હાનાં વ્યસનોથી બે ઘડી મોજ તો જરૂર મળે છે," અને તુરતજ ડાબલી ખોલી પોતે તમાકુ કહાડી; અને બધાને મનગમતી ઉડાવવા માટે ડાબલી ડાયરામાં ફરવા લાગી.

—અને વિદ્યાવ્યસંગ ન હોય, વિચાર કરવા જેટલું દ્રવ્ય મગજમાં ન હોય, કળાની સેવા કરવા જેટલી રસિકતા ન હોય, કાવ્યવિનોદ કરવા જેટલું ભણતર ન હોય ત્યારે તબાકુ કે વજર કે એવાં એવાં વ્યસન વિના જીવતર જાય પણ કેમ?

અવિરામ.

છોટાભાઇ સુથાર.

: શાર્દૂ૦ :

કુંજે કુંજ લતેલતા ફરી વળ્યો આરામની શોધમાં,
ક્યાંથી યે પણ ના મળ્યો જરી મને આવોતણો આદર,
કંટાળી વળતાં ગૃહે, રજતણાં સાન્નિધ્યમાં સાંભળ્યું,
'આવો' એમ કહી દીઠું ઉડી જતું બિંદુ કર્યું ઘાસમાં.

મૂંગી શહાદત

પરમાનન્દ ગાંડાલાલ ત્રિવેદી

રાજાને બે પુત્રો હતા, એક અનુપસીંહ અને બીજો સમરસીંહ.

અનુપ યુવરાજ હતો, સમર ફટાયો હતો, અનુપને વીશ વર્ષ પુરાં થયાં હતાં, સમર તેનાથી બે વર્ષ ન્હાનો હતો.

બન્ને સાવકી માતાના પુત્ર હતા, અનુપ બાલ્યાવસ્થામાં જ મા વિનાનો બન્યો હતો. સમરની મા ચંદ્રાવતી હૈયાત હતી.

બન્ને કુમાર નિખાલસ દિલના હતા, ન્હાનપણથીજ બન્ને સાથે ખેલતા, સાથે ભણતા, સાથે શીકાર કરતાં મોટા થયા હતા, બન્ને વચ્ચે અજબ સ્નેહ હતો, સમર અનુપનું હૃદય હતો, અનુપ સમરનો આત્મા હતો, બન્ને એક બીજાને જાન નિસાર ચાહતા.

એક દિવસ સમર જ્યારે શીકાર કરીને બહારથી આવ્યો ત્યારે તેની માતા ચંદ્રાવતીએ નિસાસાપર નિસાસા મુકવા માંડયા.

સમર ચમકયોઃ "માતાને શાનું દુઃખ હશે?" ચીરાતાં હૃદયે માતાને તેણે પુછયુંઃ "માતા, નિસાસા શા માટે મૂકો છો?"

માતા કસાણું મોઢું કરતાં બોલીઃ "ફટાયાની માતાને નિસાસા વિના બીજું શું હોય?"

"ફટાયાની માતા?" સમર કપકાભરી આંખે માતા સામું જોઇ બોલ્યોઃ "અને તું અનુપભાઇની પણ માતા નહિં ને?"

"એની તો હું કહેવાની મા" ચંદ્રાવતી છંછેડાઈ ઉઠતાં બોલીઃ "એની હું કંઈ સગી મા તો નહિ ને? તે મને મા કહે તેથી કંઈ હું રાજમાતા તો ન જ ગણાંઉં ને!"

"ગણાવાનું શું કામ છે?" સમરે વિનયથી માતાને સમજાવી, "અનુપભાઈ તને તેની સગી મા કરતાં વધુ ચાહે છે તો શું તું રાજમાતા કરતાં પણ વધુ નશીબદાર નથી?"

ચંદ્રાવતી કંઇજ બોલી નહિ, ઉદાસ મોઢે તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

થોડા દિવસ વીત્યા, એક દિવસ વળી ચંદ્રાવતીએ સમરને એકાંતમાં બોલાવી ઘણા વખત સુધી કંઈ ખાનગી વાતો કરી, અને છેવટે સમરના કાનમાં તેણે ધીમેથી કહ્યુંઃ "માન તો શું વધિ છે? એક ઘડીકનું પાપ પણ આખા ભવનું સુખ!"

ક્રોધથી કમ્પતી જીભે સમરે માત્ર આટલું જ કહ્યું: "માતા, આજ મારા દિલમાં ત્હેં જે આગ પેટાવી છે, તે ત્હારાં લોહીથી ન્હાઉં તો. પણ ઠંડી પડે તેવી નથી."

\+ \+ \+

તહેવારનો દિવસ હતો, ચંદ્રાવતીએ યુવરાજ અનુપને પોતાના મહેલે જમવા કહેવરાવ્યું હતું.

સમરે આજે સ્હવારથી પોતાની માતાને દાસી સાથે કંઇ છાની ગુફતગો કરતી દીઠી, માતાનાં મ્હોપર તેણે આજે એક પ્રકારનું રાક્ષસી ઝનુન પ્રગટેલું જોયું, કોઈ ભૂખ્યા શીકારીની શીકાર માટેની વ્યાકુળતા આજે માતામાં તેણે ભાળી.

કિન્નાની કોઇ છાની આગથી મહેલનો ખુણેખુણો સળગી રહેલો તેને લાગ્યો, મહેલની હવાથી પોતે ગૂંગળાતો હોય તેમ તેને લાગ્યું, તે બેચેન થયો, અને નીચેના બગીચામાં જઈ બેસવા ઉતાવળા પગલે મહેલપરથી તે નીચે ઉતર્યો.

નીચે આવતાં જ તેને સાંભર્યું કે ઉતાવળમાં તે પગમાં મોજડીઓ પહેરવી પણ ભૂલી ગયો છે, તેણે આસપાસ જોયું પણ કોઈ ચાકરવર્ગ દેખાયો નહિ, અને તેથી મોજડીઓ પહેરવા તે પોતેજ પાછો ધીમા પગલે સીડીનાં પગથીયાં ચડવા લાગ્યો.

સીડી તે ચઢી રહ્યો હતો, તેવામાં ઉપર કંઇ ધીમીધીમી વાતચીત થતી તેણે સાંભળી, તે થોભ્યો, અને તેના કાને થોડાક ધીમા પણ સ્પષ્ટ શબ્દો સંભળાયા.

"કાં, બરાબર બેળવ્યું છે ને ?" માતા બોલતી સંભળાણી.

"પહેલે કોળીએ જ ખતમ !" દાસીનો અવાજ હતો.

સાંભળતા જ સમર થીજી ગયો, ક્રોધથી તેનું લોહી તપી આવ્યું, ઉપર જઇ તલવારથી બન્નેનાં શિર ઉડાવી દેવા તેના હાથ સળવળ્યા.

પણ બીજી જ ક્ષણે તેનાં હૃદયમાં એક પ્રશ્ન ઉદ્દભવ્યો: "તેમણે આદરેલી આ હિંસાનું મૂળ કોણ ?"

અને અંતરનાં ઉંડાણમાંથી જવાબ મળ્યો: "તું જ, તારી હૈયાતી એટલે જ અનુપનું મ્હોત !"

"ત્યારે તેમને શા માટે મારવાં ! હિંસા અટકાવવા હિંસા કરવી એ વ્યાજબી છે ?" સમર અટકયો અને ઉંડા વિચારમાં સુનમુન ઉભો રહ્યો.

"અનુપને ચેતાવું ?" તેને એક વિચાર આવ્યો, પણ હૃદયે તેનો પણ નકારમાં જવાબ વાળતાં કહ્યું: "અનુપની હૈયાતી જ્યાં ડગલે પગલે જોખમમાં છે, ત્યાં તું તેને કેટલીક વખત બચાવીશ ?

અને એક છાની શહીદીનું નૂર તેનાં મ્હોંપર પ્રગટ્યું, સ્વાર્પણની કલ્પનાની મીઠી લીજ્જતમાં ક્ષણભર તે ડોલ્યો, વિજયપ્રેરાં હૃદયે સીડીનાં પગથીઆં ઉતરતાં ધીમેથી તે બબડ્યો: "અનુપમભાઇ ભલે જમવા આવે !"

\+ \+ \+

જમવાનો વખત થયો, અનુપ આવ્યો, અને ચંદ્રાવતીએ હસીને તેનાં ઓવારણાં લીધાં.

જમવા બેસવાની તૈયારી થઇ, અડોઅડ ચાંદીના બે બાજઠ નંખાયા, સુવર્ણની બે થાળીઓ મુકાણી– બાજુમાં પાણીભર્યાં બે રત્નજડીત કલશ મુકાયા.

બન્ને ભાઇ બાજઠ પર બેઠા, ચંદ્રાવતી જાતેજ પીરસવા ઉઠી.

બન્ને ભાઇની થાળીમાં ચંદ્રાવતીએ એકેક ન્હાનો લાડુ અને બીજી જૂદીજૂદી જાતની વાનીઓ પીરસી.

જમવાનું શરૂ કરવાનું કહી, ચંદ્રાવતી નજદિકમાં સ્હામે બેઠી.

કોળીઆ ભરવાની તૈયારી થઇ, તેટલામાં સમરે લાડભર્યા સાદે અનુપને કહ્યું: "મોટા ભાઇ, આજ કેટલા કેટલા દિવસથી મ્હારો એક કોડ અધુરો છે."

"શો ?" અનુપે માયાથી પુછ્યું.

"સામસામા કોળીયા આપી જમવાનો" સમરે હસીને ખુલાસો કર્યો: "આપણે સાથે બેસીને તો ઘણીયે વાર જમ્યા, આજે સામસામા કોળીયા આપીને જમવું છે !" સમરે અનુપને વિનવ્યો.

"ભલે તો એમ કરીએ "અનુપે પણ હસીને કહ્યું.

ચંદ્રાવતી ધ્રુજી ઉઠી, સમરપર તેને છાનો ગુસ્સો ચડ્યો, ઠપકાભરી આંખે સમરને તેણે કહ્યું: "સમર, સામસામા કોળીયા આપી જમવાની રીત હલકા વર્ગમાં છે, આપણા રજવાડામાં તે નથી."

"ના હોય તો આજે દાખલ કરવી છે" સમરે સખ્તાઇથી કહ્યું, અને તેણે પોતાની થાળીમાંના લાડુના ચાર કટકા કરી એક અનુપનાં મ્હોમાં આપ્યો.

હવે અનુપે પોતાના લાડુના ચાર કટકા કર્યા, અને એક કટકો સમરનાં મ્હોમાં આપવા હાથ ઉંચો કર્યો.

દેખતાંજ ચંદ્રાવતીની બધી ધીરજ છૂટી ગઇ– દિવાનીની પેઠે તે અનુપ પાસે આવવા દોડી, પણ એજ વખત સમરે પોતાની તીક્ષ્ણ કટાર ખુલ્લી કરતાં તેને કહ્યું:

"ત્યાંજ ઉભી રહેજે, અમો ભાઈભાઈ વચ્ચેના સ્નેહમાં જો વચ્ચે આવીશ તો હલાવી જ દઈશ !"

ચંદ્રાવતી ડરીને ત્યાંજ થંભી ગઈ. પુત્રની આંખોમાં અત્યારે ઉછળી રહેલી છાની શહાદતના મંત્ર તેણે વાંચ્યા, પત્થરવત્ બની અવાક્ મોઢે તે ઉભી જ રહી.

પોતપોતાના લાડુના ત્રણ ત્રણ કોળીયા બન્ને ભાઈઓએ એકબીજાના મ્હોમાં આપ્યા, સમરની આંખોમાં હવે કોઈ જલદ વિનાશક કેફ ઉભરાણો, શરીરની બધી નાડીઓ તૂટવા લાગી, અકથ્ય વેદના સહેતાં ચોથો કોળીયો, તેણે અનુપના મ્હોમાં આપતાં કહ્યું: "અનુપભાઇ,!" અને તેનો સાદ તૂટવા લાગ્યો: "મ...ને મા...રો ભા...ગ જ...લ...દી આ...પી દો હો.! હું...ખો...ટી થા...ઉં છું"

"તું તો ભારે ઉતાવળો હો સમર!" કહેતાં અનુપે ચોથો કોળીયો આપવા હાથ લંબાવ્યો.

પણ તે કોળીયો અનુપના હાથમાં જ રહ્યો, સમર તે ખાવા ખોટી થયો નહોતો, સમરનું ફક્ત શરીર જ ત્યાં રહ્યું હતું, સમર ચાલ્યો ગયો હતો.

અને બંધુપ્રેમની તે મૂંગી શહાદતપર જીવ આપી ચૂકેલા પોતાના પુત્રના શબને ચંદ્રાવતી ફાટેલે ડોળે દૂરથી જોઈ રહી હતી.

●

કુંચીની શોધ.

છોટાભાઈ સુથાર.

: મંદા :

'અંધારૂં છે' રસિક જનતા સાથ દે શોધવામાં,
કે'તી 'ચાલો દિવસ ઉગતાં શોધ સાચી કરીશું',
અંધારામાં કશું નવ જડે માત્ર ફાંફાં નસીબે.'
સંધ્યા ટાણે રમત રમતાં કુંચી મિથ્યા ગુમાવી,
દા'ડો ઉગ્યે રજનીભૂલ એ ના શક્યો હું સુધારી.

ઉષા

ભોગીન્દનાથ ન્હા ભટ્ટ

સર્વાંગસૌન્દર્યપૂર્ણ ઉષાએ પોતાના શિશુત્વનાં સુખી દિવસો ઓલીમ્પસ પર્વતની અમર્યાદિત ઉંચાઇની નીચે આવેલી, ટેમ્પે નામની ખીણમાં વ્યતીત કર્યા. પ્રભાતના સમય કરતાં વધુ કોમળ અને મૃદુ તેણી, ઉગતા સૂર્યનાં પ્રથમ બાલકિરણો સત્કારવા અને સ્વાંગ ઉપર ઝીલવા, પ્રાચીમુખના પાર્વત્ય પ્રદેશના ઢોળાવો ચડવા લાગી. સૂર્ય, ઉદય પામી પોતાના રથના અગ્નિ ઝરતા અશ્વોને અંબરતલમાં ચલાવી, વિશ્વમાં પ્રચણ્ડ ઉષ્ણતા રેલાવતો હતો. ઉષા એ ઓજસ્વિતાવાળા રથને દિગ્મૂઢ બની નીરખી રહી, અને તેની મૂઢતામાં, એ ભર્ગપ્રદાયક સૂર્યને અસ્તાચળની પાછળ, જગતમાં સૌન્દર્યનાં તેજ વેરીને ડૂબતા જોયા. મૂઢતામાંથી મુગ્ધતા જન્મી. સૂર્યનાં પ્રકાશકિરણ પામવા-તેમાં સંલગ્ન થવા ભાવના ફેલી. કર્તવ્ય માર્ગનાં આંદોલનો ઉછળ્યાં. વસંત ઋતુના સમીરણની મૃદુ લહરી માફક સ્વેચ્છા સ્વીકાર કરી, સ્વતંત્રતાથી તેણે ટેકરીઓ-ખીણો-સર્વેમાં ભ્રમણ આદર્યું. તેના ઉરના પ્રણયભાવ નીહાળી, અન્ય કુમારીઓએ તેના પ્રેમની વાર્તા ચર્ચી. પ્રેમનિધાનની પસંદગી પૃથ્વીના પટ ઉપરથી કરવા જણાવ્યું. પૃથ્વીના ઘણા પાર્થિવો તેને હૃદય-રાણી બનાવવા આતુર બન્યા-હતા ચયા; પણ ઉષાએ માનવમાનના શબ્દોચ્ચારણ તરફ બધિરતા સેવી હતી. દિવ્યતા દાખવનાર ભૌતિક ભાવનાઓમાં ભમતાં નથી. જગદીપકોને ત્યાગી ગૃહદીપકોને કોણ સત્કારે ? તેમન ભર્ગનો પ્રભાવ શો ? ઉષા-પૂષાના પુણ્ય પન્થે પળાવા મન્થન અનુભવતી.

× × ×

એક દિવસ પ્રભાતના પ્રકાશની ભભકમાં, ઓસા ડુંગરની ઉભી ચટ્ટાવકિનારી પર ઉષા ઉભી હતી. તે સમયે તેણે એક પ્રકાશવન્તી આકૃતિ તેની સામે જોઇ. તરતના ઉદિત થયેલા તરણિનો તરલ પ્રકાશ-સુવર્ણઝભક તે આકૃતિના આસ્ય-વિધુ પર ફાયરતો હતો. ઉષાને તેની પિછાણ થઇ. તે એપોલો હતો. શીઘ્રતાથી તે તેણીની તરફ દોડયો, અને મુખમાંથી વચનો વેરવા લાગ્યો. "ઉષા ! પ્રભાતના બાલક ! હું તને શોધવા શક્તિમાન થયો છું. તેં અનેકને અવગણ્યા છે, પણ હવે મારા પાશમાંથી તું મુક્ત થનાર નથી. તારી શોધ પાછળ મેં અનેક સંકટો સતત સેવ્યાં છે. હવે હું તને મારી બનાવીશ."

ઉષાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા. તે હીંમતવાન અને દઢમાનસા હતી. તેના ગુલાબી ગાલો ઉપર સુરખીનાં મોજાં તરવર્યાં. તેનાં નયનમાંથી ક્રોધના અગ્નિ-તણખા ઝરવા લાગ્યા. તેણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, "હું પ્રેમ કે પરતંત્રતાને પીછાણતી નથી. સોતસો અને ટેકરીઓ ઉપર ભમતી હું સદા સ્વતંત્ર જીવન ગુજારું છું. મારી સ્વતંત્રતા હું કોઇને પણ આપીશ નહિ. ગુલામગીરીના પાશ મારે સેવવા નથી. મારી સ્વતંત્રતા મારું મસ્તક ઉન્નત રખાવશે."

જીવનયોગની જ્યોત

સુધાંશુ

ગૂઢતામાં દોડી જવું એટલે રહસ્યનાં ઊંડાણોને યે ઊંડા કરવાં. એવાં રહસ્યઉંડાણોના ભેદુ તે, કવિજીવન કરતાં યે વધારે અગમ્યગામી અને અતલ વિચારદરિયાવના મરજીવા હોવા જોઈએ.

કવિતાની સારણુ સાહિત્યની ખેયાણ ધરતી પર, ઉતાવળી ઊર્મિથી ચાલતી, ચરણ-પંક્તિને ઝટપટ રસિક હૃદયની ભોમ પર ઉઠાડતી અને ભાવલહરીના વહનથી પીડ પાછળની લહરતી ઓઢણી ઉડાડતી સુકુમાર બાલા જેવી છે. કવિતા બહુજ ન્હાની ઊર્મિ-ઝરણી છે કારણ કે તે સ્વતરંગ કે પરતરંગની એક અતિ નાજુક કલ્પનારેખા છે. એને એ જ પાંખો-આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી-થી જ ઉડવાનું છે. ખંડકાવ્યોને સહજભાવે આત્મલક્ષી કાવ્યની હરોલમાં મૂકી શકાય, કારણ કે એની કથાઓ અને ઉપકથાઓમાં નિરૂપેલાં પાત્રોનાં જીવનનું ઝાંખું દર્શન થાય છે. તેમાં યોજેલી કથાનું પાત્રાલેખન એવું હોય છે કે પાત્રો પોતાની સૃષ્ટિમાં તેના જીવનમાર્ગે વહ્યાં જ કરે છે. એટલે કે કાવ્યપાત્રોનું આંતરિક સંચલન પણ માનવજીવન જેવું સ્વયંભૂ હોય છે. એ હાલતાં ચાલતાં પોતાનાં સ્થિતિદર્શન, ચિત્તદર્શન કે હૃદયદર્શન કરાવતાં જાય અને નિજનાં સંવેદન ભરપૂર વિચાર-સ્ફુલિંગો પણ વેરતાં જાય. ત્યારપછી તેમાં પરલક્ષી બોધપ્રધાન વિચારઉમળકો પણ સહિયારો ભાગ ભજવે છે. આમ મહાકાવ્યોમાં ઉપરોક્ત દ્વિધા ગુણોનું લાક્ષણિક પ્રદર્શન હોય છે.

છેવટ જણાવ્યો તે પરલક્ષી બોધપ્રધાન ઉમળકો ખંડકાવ્યોમાં વિશેષતઃ જળવાય છે. ઉપરાંત ખંડકાવ્યોમાં એક બીજું પણ પ્રૌઢ તત્ત્વ સંકળાયલું છે. તે એ કે નિરૂપાયેલ પાત્રો તેની સરણીમાં ઝડપથી દોડતાં દોડતાં અમુક પ્રકારના નિયત ઉદ્દેશના પ્રદેશમાં ભળી જાય છે. ત્યાં ગયા પછી વિસ્તૃત દિશાદ્વારમાં સંકેલાઈ જાય છે. એટલે કે તે પ્રદેશને સર કર્યા પછી કલ્પનાનો અતિવેગ ઝડપી બની, ન ઝીલાય કે ન કળાય એવી બારિક પ્રવાહિતામાં વેરાઇ જાય છે. જો કે તેને પણ ગુંથીએ તો તીવ્ર વસ્તુદર્શન તો થાય જ, પણ એ કલ્પનાનો પ્રદેશ એટલો બધો તો દુર્ગમ હોય છે કે ત્યાં કાંતો આપણી કલ્પના જતાં થાકી જાય, અને કદાચ તે વિકટ ભોમકાનાં દર્શન કરે તો પણ તેની પ્રવાહી સૂક્ષ્મતાનો ખ્યાલ કાવ્યકથનમાં તો ન જ નિયોજી શકાય. આવા ઊર્મિભાવોનું રસગ્રહણ, ટૂંકા પાત્રાલેખન અને આવેગનાં અદ્ધર સમાપનો મારફત નક્કી કરી શકાય. એમાંનાં પાત્રો પોતે જાતીય ઉપદેશ નથી આપતા, કિન્તુ પોતા પર ચકતીપડતીની ઝાસદોએ કેવી અસર કરી તેની અનુભૂતિ જ તીવ્ર તિતિક્ષા મારફત આપે છે. એટલે ખંડકાવ્યોમાં આવેગભર્યાં ઊર્મિદર્શન ઉપરાંત પરલક્ષી બોધાત્મક રજૂઆત વિશેષતઃ હોય છે. તેમાં સહનશીલતા ઉપરાંત હૃદય-

ઝણઝણાટ અને જીવનઝણઝણાટનાં ગહન દર્શનો વધારે હોય છે. આ બાબતનો પુરાવો આપવા ન શ. સુન્દરજી બેટાઈના "સુલોચનાનું લોચનદાન" ખંડકાવ્યમાંથી સહેજે મળી જાય તેમ છે.

પ્રથમનું વસ્તુવિધાન તેની ગહનતા ભરી ચાલમાં આપણી સમીપ આવતું દેખાય છે; આ ગહનતાની ભભક તેનાં ગાંભીર્યમાં સાવ નમી ગઈ હોય તેમ:

કાળા કાજળ શા મહાતિમિરમાં ડૂબ્યું સહુ વિશ્વ આ,
હાલે ના લય મુગ્ધ શાં ગિરિપરે ઊભાં તરુ જે મહા;
કાસારે પડ્યું શાન્ત ક્લાન્ત વિરમી, જાણે દુઃખી અંતરે,
તીણાં આ તમરાં તીણું તમતમે, દાઝન્ત પાપે શું એ?

આ શબ્દસૌરભથી મ્હેકતી કડીથી જણાય છે.

કવિતાના મુખ્ય નાયકનું દર્શન ઉપલી ગંભીરતાની ઘટામાંથી આપણને ઓચિન્તુ થાય છે. કવિએ પ્રસંગાલેખન કુદરતની ભયંકર રહસ્યગુફામાંથી પ્રેર્યું છે, અને તેને જ અનુરૂપ સાક્ષાત્ વિહવળતાની મૂર્તિ સમા વેડ 'ક્રાઈ' વ્યગ્ર ચિત્તે ધસતું આવે છે. પાત્રોની અકલ્પ્ય, દારુણ જીવનસ્થિતિ, અને તેની માંહેથી દ્રવતો અદીઠ અનંગરસ; ત્યક્તમય જીવન ભાવના અને તેની સાથે અનાયાસે ભરેલી સંસારલોલુપતાઃ આ બન્ને વાચકની કલ્પનાદૃષ્ટિને, છેવટના પરિણામ સુધી ધીરજ કેળવવાની ફરજ પાડે છે, કારણ કે એક બૌદ્ધ ત્યાગીના વૃત્તાંતમાં મહાહિમાદ્રિ જેવી સિદ્ધિભાવનાનું પતન થાય છે. એની આવી પતનદિશાના એક ખૂણામાં ઊભી કવિ આ બધું જોઈ રહે છે અને બોલી ઉઠે છે;

બિચારો બૌદ્ધભિક્ષુ એ યૌવનાનિલથી ઝૂલ્યો
ખુલ્લાં દગ હતાં તોયે કાંઈએ નવ પેખનો.

સંન્યસ્તની પાતાલતમ ઘેરોવાં એક ધ્રુજવાટ ઉઠી ગયો. એ ઘેરની પહોળી કૂખમાં આ ધ્રુજવાટે આથડી આથડીને પોતાની પ્રચણ્ડતા કેળવી. આ પ્રચંડતા પૌરુષતાથી ભરેલી હતી, પણ તદ્દન જુદે માર્ગે ગએલી હોતાં, વિકારીદશાને પામેલી. બૌદ્ધ સંન્યાસીની પૌરુષતા અઘોર એકલતાને ફોડતી સંવાદિત અંતરાલાપને શોધતી હતી. એને આ અવશ દશાની "ઘુમરી ઘડીક આવી," અને પછી તો આ સંતાપની ઝડીથી તે "અવશ થઈ પડ્યો પાપને ગર્ત ઉંડે"

હવે કવિ એની ખેંચાણની દિશા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. એ નિર્દેશમાં એ થોડી પણ ઊંડી મનોમય સફલતાને યે સંગ્રહે છે. સાથે સાથે ભિક્ષુનું હૃદયાકર્ષણ પણ ચુકત હતું તેનું યે અસ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. પણ એ સ્પષ્ટતાને તે પૂજનીયતા તરફ વધારે વાળે છે. સૌન્દર્યને ભોગ્ય બનાવ્યા કરતાં તેને આદરણીય અને અપ્રતિમ કરવા તે વધારે પ્રેરાય છે. આને લઈને તે સૌન્દર્યની પારસપ્રતિમા અને ત્યાગની વિરલ શોભના સુલોચનાને તેની કલ્પનાપીંછીની કલાત્મક પ્રતિભાથી સુસ્પષ્ટપણે આલેખે છે.

પુણ્યની શાન્તમૂર્તિ શ્રી સાધ્વી લલિતલોચના
સુતર્યાં, નીરવા જાણે નિર્વાણાગ્નિતણી શિખા!

સૌન્દર્ય સાથે સૂક્ષ્મ ત્યાગ છે, અને સૂક્ષ્મ ત્યાગમયજીવન સાથે કરૂણાની એકદમ ધાટી મનોવાંછના છે. છેવટે કરૂણા પણ ગળાઈ ગળાઈને ઈશ્વરના સત્ત્વ સરખી બની જઈ 'પ્રેમજ્યોત'માં પરિણમે છે. આ એની પ્રેમવાટ નિરંજનના દીવેલથી બળતી રહી છે, અને ધ્યાનસ્થ થઈ જીવનપંદિરની અધિષ્ઠાત્રી આતમમૂર્તિના અર્ચા–સમાધિમાં લીન થાય છે.

આવી શાંત અને શુચિતમ સમાધિમાં એ 'કોઈનો' ચરણ પડઘો સાંભળે છે. માનવી પોતે સ્થૂલ પરિસ્થિતિમા નિતવ્યાપારનો સંદેશાવલી ઝીલી નથી શકતો, કિન્તુ કોઈ અસાધારણ પ્રસંગની સંકલના તો તનો હૃદયધબકાર તુરત પારખી જાય છે. પછી તે પારખશક્તિના સંદેશ-તેની સાંસારિક બુદ્ધિમત્તાને મથાળે ન પહોંચે તેથી આવતી સ્થિતિનું ક્ષણિક શાન ન ઉપજે. પણ આંતર પરિસ્થિતિની ઘટના, એમ છતાંયે હૃદયફલક પર છપાઈ જાય છે. સાધ્વી સુલોચનાને આવતી ઘટનાનું ઊંડુ દર્શન થાય છે–માનસિક અને દૈહિક બન્ને–પણ તેની તપોમયના ઘટના કે વિઘટનાને ડારવા સંપૂર્ણ બલવાન છે તેથી કોઈ પણ સ્થિતિસંજોગોને ખંખેરી નાખવાને તેનામાં યૌગિક ધૈર્ય છે. એટલેજ એણે "કરથી ઉર દબાવ્યુ, ને જરા શાંત પાડ્યું." પછી એની નજરમાં વિરલ ચમત્કાર આવે છે અને

લલિત નયન જ્યોને હાસનું તેજ આવ્યું;
પુનિત મુખ પ્રકાશ્યું પુણ્યપીયૂષ વ્હેતું.
સકળ જગતને એ ચેતના પાય છે શું?

ત્યાં તો પહેરનિનો પાડનાર આશ્રમે ઊભો રહ્યો. અને ઓશુક્લ હૃદયના ભાવો કે જેણે સમસ્ત જગતને બંધુત્વની સૌમ્ય મોહકતામા ભરી દીધું છે તેનું એક માનવ રજકણ સત્કારસેવામાંયે હાજર થયું. નિર્વિકાર તેજના આત્મઆવિર્ભાવથી તેની મુખરેખાઓ હતી તેથી એ વિમલ અને વિશદ બની રહે છે પણ અનંગના ઓછાયાની કાળી કુરૂપતા જેને ઘેરી વળી છે તેવો પેલો સાધુ આ સાત્વિક જ્યોત્સ્નાને સહેવા અશક્ત છે, આ અશક્તિ સાધુનાં મુખપર મલિનભાવે તરવરે છે, સદ્દોદરભાવની રેખાનો વિનાશ જગાવે છે. એની આખીયે જીવનદિશામાં વિકૃતિના પડછાયા પથરાઈ ચૂકે છે કે જેથી કરીને

સંબોધિ એ નવ શકે શુભ જ્હેન શબ્દે,
ઊંડે ઊંડે ભગિનીભાવ લુપેલ તોયે.

જો બન્ને પાત્રો કામલોલુપતામાં ગબડતાં હોત તો એકનું મૌન બીજાને સમજી શકે, પણ અહીં તો એકમાર્ગીય વાસના છે. એકમાં ઉજ્જ્વલો સાત્ત્વ ઉજાસ છે બીજામાં

પ્રત્યેક જાળવવાની છે. ધર્મહિંસા કે શીલહિંસાનું શસ્ત્ર એની વિજાતીયતા ઉપર ન વાપરી શકે. વળી તે જ્ઞાનપરાયણ અને જીવનપરાયણ છે, તેણે તો આવી શુદ્ધતાને ઉગરી જવી જોઇએ. આવી શુદ્ધતાનો લોભ ભિક્ષુમાં થએલો હોતાં સુલોચના સર્જનની સ્મરણ-સંચારિકા બને છે, અને ઓલવાયેલા જ્ઞાનપ્રદીપને પ્રજ્વાલવા મથે છે.

અગ્નિ Ignicent Point ઉપર પહોંચે ત્યારે જ પદાર્થમાં પાવક પ્રજાળી શકે. આધ્યાત્મિક સ્ફુલિંગો જાગૃત માનસને સતેજ કરી શકે, પણ જ્યાં સ્થિતપ્રજ્ઞાવસ્થા ઠરીને હિમ બનેલી હોય ત્યાં પુનિત આત્મતણો પ્રદીપ પ્રજ્ઞાધર્મ, આદિ નૈતિક કે શીલસંરક્ષણભાવને શેં જાગ્રત કરી શકે!

ઉપરનો બોધપ્રસાદ ભિક્ષુને જરા પણ જાગ્રત કરીને તેની મંડિત સ્થિતિમાંથી, ચલાયમાન કરતો નથી ઉલટો તેનામાં તાર્કિક સંવાદ જન્મવા પામે છે. જ્યારે ભિક્ષુની અઘટિત વાંછા સાધ્વીની શીલહિંસા કરવાને તૈયાર થયેલી છે ત્યારે ભિક્ષુની બુદ્ધિમત્તા કોઈ સંસારી-ખૂણામાંથી ઘાતક ધ્વનિને નિર્ઝરે છે,—જો કે તે ધ્વનિને તેની બુદ્ધિ તો વ્યવહારિક ગણે છે. જો બૌદ્ધમત દર્શનમાં અહિંસા જીવનધોરણ પ્રાધાન્ય સૂર દાખવતું હોયતો સતીત્વની રક્ષા 'પ્રેમ હિંસા' કરે છે. ત્યારે ધર્મની સંસ્કૃતિ તો ન્યાયમય, સત્યમય અને વિશ્વત્વની પરિભાવના વિચારે એવી હોવી જોઇએ.. ધર્મતો વિશેષ કરીને સુલોચનાને સાચવવાનો રહે છે. પણ કામી-દૃપ્સાને પરાજય મળે તો માનવંતાને ક્યાંય ઉંડે ઉંડેથી યે તાર્કિક વિચાર કરવો જોઇએ. એટલે અહીં 'શીલહિંસા' અને 'પ્રેમહિંસા'નું દ્વન્દ્વ, દેવદાનવના જેવું યુદ્ધ મંડાયું છે, અને માનવ બુદ્ધિની દલીલો, સત્ય ધર્મ સ્હામે યે કેમ થઇ શકે છે તેના ઉદાહરણ તરીકે નીચેની ત્રણ પંક્તિ બસ થશે:—

ઠારતી પ્રેમની આગ શીલહિંસા થતી હશે ?
હેલવે સુંદરી આમ આવેલા પ્રેમભિક્ષુને,
ઘેલું ઘેલું લવી, તેથી પ્રેમહિંસા ન શું બને ?

રાજવિકવિ કલાપી એની Objective ideals પરલક્ષી કલ્પનાઓમાં—ખાસ કરીને ઉપદેશકભાવે દેખા દે છે. તેનાં 'રાજર્ષિ ભરત' અને 'બિલ્વમંગળ' એ એમની કાવ્યપ્રતિભાનાં તેજલ પ્રતીકો છે. એજ પ્રમાણે કવિની સંસારમૂર્તિ એના અનુભવની જવનિકા પાછળ ઊભી રહી, કાવ્યની રંગશાળા પર ખેલતા નરને સારાસારના વિવેકબળથી Prompt–પ્રેરણા–આપી, તેની વિલાસોત્તેજકવૃત્તિમાં હલકો જ્ઞાનસંચાર ઉમેરવા મથે છે જ્ઞાનસંચારના સ્ફુલિંગો માલિનીબદ્ધ એ પંક્તિઓમાં જણાવે છે:

પતન સમજજે આ પાપ કેરી ખાણોમાં
નવ નીકળી શકાશે જો પડ્યો એક વાર.

વળી ત્યાંથી આગળ કાવ્યબોધમાં ઘસડાતા સુલોચનાનું સત્ય શીલત્વ પણ ઉચ્ચારે છે કે

તું વિપથગતિ ધારે કેમ એના વિચારે ?
જરી ઉતર ઉંડાણે, ભાઇ, તું ઉર કેરે
નિરખ નિરખ કે તું કોણ ને કોણ હું એ !

સુલોચનાને તો સર્વ વિશ્વતત્વમાં એકભાવ અને જનૈક્ય જ જડે છે. તે વિજાતીયતાની ભેદાવલીથીજ સુદૂર છે. ભિક્ષુનો શારીરિક વિપ્રલંભભાવ (એની તપસ્વિતાને હજી બાહ્ય સુન્દરતાના આવરણો અડકે છે માટે વિલોમભાવ, કે જે છુપી રીતે જીવન સાથે છેતરપીંડી ખેલે છે.) સુલોચનાની આ એકલીન સામ્યતાને અભડાવે છે અને તેના સાહજિક ઉદ્‌ગારરૂપે ઉપરની ત્રણ લીટી તેણીની હૃદયભુમિમાંથી સરકી આવે છે. તેણીની ઉપદેશછટા સૂક્ષ્મતર બનતી હોય તેમ, તેથીયે આગળ વધી આવતી જણાય છે; તેણીને તેના દુન્યવી જીવતરનું ભાન થાય છે, અને સ્ત્રી આકૃતિ જગત કાલની અધોદશા માટે રચાઇ હોય તેમ સ્વતિરસ્કાર રૂપે વદે છે "મધુ પટ ગણી આવે કિંતુ એ ઝેર પાત્ર." આવોજ ભાવ 'બિલ્વમંગળ'ની ચુચિકા પણ ધારણ કરે છે.

જીવનની તપોભોમ જો આર્જવશૂન્ય હોય તો તે સંસારધર્મ તેમજ સ્વધર્મ બન્નેને કાતિલ હલાહલ રૂપે નિવડે છે; અતલ તપશ્ચર્યાને તળિયે કે સ્વચ્છ સંસાર શિખરે શુક્લ શુચિતા સાંપડે.

જીવનની તપોભોમ જો આર્જવશૂન્ય હોય તો તે સંસારધર્મ તેમજ સ્વધર્મ બન્નેને કાતિલ હલાહલ રૂપે નીવડે છે; અતલ તપશ્ચર્યાને તળિયે કે સ્વચ્છ સંસારશિખરે શુક્લ શુચિતા સાંપડે. પણ જો એ બન્નેને વચગાળે *જીવનોર્મિ ટીંગાઇ* તો માનવવાસનાની સ્થિતિ ત્રિશંકુના જેવી થાય. આ અંતરિયાળ વાસનારણમાં ન તો એ સંસારી રહી શકે કે ન તો એ તપોમય માનવમેરૂ થઇ શકે. તે અધમતાના અતિરેકમાં ફસાતો જાય છે, અને છેવટે તો એના વાસનાનો ગુલામ થતાં ભ્રષ્ટ શબ્દાલુ વ્હેનમાં એ તણાતો જાય છે. ભિક્ષુની રતિલોલુપતા એવી વેગવાન દોડથી જીવન તપસ્વિતાને અડફેટમાં લેતી, પછડાતી એકામ વ્યાહૃતિ સુધી દોડી જાય છે, અને તે સુલોચનાના અવણદ્વાર ખખડાવે છે:

"ઓ સુન્દરી રસિકને રસલ્હાણ દોણી
તું રાખ કાં, રસિકડી, બહુવાર સુધી ?
આ હું રસાર્ત સહનો રસશોષ ઉંડો
તોયે દયા નવ સ્ફુરે કયમ ચારૂગાત્રી !"

સુલોચના 'ચારૂગાત્રી' છે અને તેનાં સૌન્દર્યફેનો તેને રસાર્ત કરી મૂકે છે. આ વિપર્યાર્તિ તેને સ્પર્શતન્મય બનવા ઉશ્કેરે તેમાં સહજ સામાન્યતા સંભવે છે, પણ તુર્ત જ તેની સામે ધગધગતી શીલશુચિ સંહારક મુખે મારમાર કરતી ધસી આવે છે અને ભિક્ષુની કરાલ પાપવશ ઊર્મિલતાને શોષી જવા તત્પર બને છે. કરી મઝેલા અંગારાની ધમની

રાખના જેમ ભિક્ખુની કામી ઊર્મિલના આન્તરદશાવસ્થામાં પરિણમે છે કવિ માનવભાવની આ કરુણતા અચ્છી રીતે આલેખે છે.

લજ્જાહીન વદી આમ સાધ્વીને સ્પર્શવા ઉઠે
પરંતુ તપ્તબાલાની દષ્ટિની વીજળી પડે.
ચ્યવી નવ શકે ભિક્ષુ, કિંતુ કામ ધટે નહિ,
અધ જોઇ રહે કાંઇ બાલાના મુખની મહીં.

આમ બને છે તો પણ સ્ત્રીત્વમાં સંગમેલાં વિશ્વસહકારનાં ઝહેણુ મધુરાં, કલરવમય અને સ્નિગ્ધ લહરીથી સર્યાં જાય છે. ગ્રીષ્મના પ્રલય તાપમાં દઝાયલી ધરતીને આષાઢી સરિતાપૂર ઠારે તેમ સુલોચના "બળતી હૈયા માંહિ" તો યે, તેના "હૃદય મહીં વહ્યા કે વારિ મીઠાં દયાનાં" આમ તનુ સરલ હૃદય "પાપીને પ્રેમ પાવા" માં જીવનની ન્યોચ્છાવરી માનતું હતું.

"વદ નિરખી રહ્યો શું આમચામે મઢેલા
મુજ મુખ મહીં, ઘેલા, રક્તમાંસે ભરેલાં!"

એવા ઉપદેશામૃતો મારફત તે દયાવૃષ્ટિ વરસાવવાની શરૂઆત કરે છે. ભિક્ષુની હસ્યેષણા સતેજ તેમજ ઘટ બનેલી છે. ઘટ એટલે સાવ જામીગએલી, થીજી ગએલી, ઠંડા હિમપત્થર જેવા. સુલોચના સરિતાની સ્વચ્છ બ્હેન જેવી બની એની થીજવટને સ્પર્શી, જડરજકણને વેરણછેરણ કરી નાખવા તૈયાર થએલી છે, અને ભિક્ષુને તેના જડદેહના માંસલ બંધારણનો ઉંડો ખ્યાલ આપે છે.

પણ ભિક્ષુનો મનોવ્યાપાર સ્ત્રીસૌન્દર્યની મુગ્ધતામાં ખેંચાયે જતો હતો. એની વાસનામાં સંસારજીવનનો બેસુમાર વેગ હતો. એટલે જ્યાંસુધી એટલું જ વેગવાન સાત્વિક પ્રાણબળ તેની સ્હામું ન અથડાય ત્યાંસુધી એ સ્થિર થાય જ નહિ. એટલે સુલોચનાની આંખમાં ભરેલાં તપતેજને તે શારીરિક આશ્લેષ આપવા ઉન્મદ બનેલો છે અને કહે છે:

"અમી નિર્ઝરતાં ત્હારાં લોચનો શાં સુલોચના?"

છેવટે કાવ્ય આત્મયજ્ઞની આહૂતિમાં સમાપ્ત થાય છે સુલોચનાનું આર્યતેજ સ્વહોમની સક્રિયમાણ તેજધારા તરફ ઢોળાય છે. તેનું જીવન સુકાન એકજ દિશા તરફ વળેલું છે, અને તે એ કે ગમે તે ભોગે પણ ભિક્ષુજીવનની પતિતપાવની બની જવું. આ જીવનમંત્રની જ્વાલા કામાંધને ઉધ્ધારતી વિશ્વવ્યાપી બને છે તેમ છેલ્લી કડી કહે છે

હં! હ! હં! બ્હેન શું આ?' વદતો રહે,
લલિત લોચન હસ્ત વિષે પડે
હૃદયરંધ્રથી સ્થૂલ શિલા ખસે;
ઉતરતાં જલ આંખથી ઉછરે.

બુદ્ધદેવની ધર્મવાણી કલ્પસ્પર્શીય થાય એવી સુન્દર કલ્પનાગુંથણી કવિ હૃદયને તેમજ કથનને ઉજાળે છે.

ચૈત્ય પુરૂષ યાને અંતરાત્મા

અંબાલાલ પુરાણી

"The psychic being is that which opens the rest of the nature to the true supramental light and finally to the suprem Aananda"

Sri Aurobindo.

જૂદા જૂદા ખાસ ગુણોવાળાં ભૌતિક તત્ત્વોના અંતિમ બંધારણમાં એકતા રહેલી છે એ ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધ આપણને એક મહાન, પ્રાચીન અને છતાં વિરોધાભાસભર્યું સત્ય શીખવે છે. "Unity in variety"—'વિવિધતામાં વ્યાપક એકતા' એ આપણી વિશ્વરચનાનું મૌલિક સત્ય છે- પ્રાણીઓ તથા પદાર્થોના વર્ગોનું અવલોકન કરતાં આપણને પ્રત્યેક વર્ગમાં વ્યાપી રહેલું સામ્ય—સરખાપણું—આશ્ચર્ય પમાડશે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રત્યેક વર્ગની એકેક વ્યક્તિનું અવલોકન કરીશું ત્યારે પ્રત્યેક પદાર્થની, વસ્તુની, વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા કેટલી સુદૃઢ હોય છે તેનો ખ્યાલ આવી આપણા આશ્ચર્યમાં ઓર વધારો થશે. ગાયોનો વર્ગ બીજાં બધાં પ્રાણીઓના વર્ગથી જૂદો પડે છે, તે તેના સમાન ગુણોને લીધે; પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિરૂપ ગાય પોતાના જ વર્ગની બીજી બધી ગાયોથી તદન નિરાળીજ રહે છે. લીમડાના ઝાડનાં બધાંજ પાંદડાં લગભગ એક સરખાં દેખાય છે પરંતુ તેનાં કોઇ બે પાંદડાં તદન સરખાં મળેજ નહિ.

કુદરતમાં બને છે તેના કરતાં માનવ ચૈતન્યમાં એ ઘટના વધારે આગળ પડતી અને વધારે અગત્ય ધરાવતી થાય છે—તીવ્રરૂ છે એટલું તો નક્કી.

સમાજની રચના કેવી રીતે થઈ શકે? એ સવાલનો ઉતર અહીં આપવા પ્રયત્ન ન કરીએ તોપણ એટલું તો બેધડક કહી શકાય કે માનવજાતિની પ્રગતિનાં બીજ કુદરતે વ્યક્તિમાં નાખેલાં જણાય છે. સમાજ એટલે ઘણુંખરું સ્વભાવેજ રૂઢિરક્ષક, તમોગુણી, જેવું હોય તેવું ચલાવી લેનાર અને ચલાવી લેવા માગનાર, પ્રગતિનો વિરોધી જનસમૂહઃ સમાજ એટલે યાંત્રિકતા, રૂઢિ, જડતા. જ્યારે જ્યારે સર્જકતત્ત્વો જીવનમાં સક્રિય થયલાં છે ત્યારે ત્યારે વ્યક્તિનો આશ્રય લઇનેજ તેમણે કાર્ય કરેલું જણાય છે. સમાજનાં જુઠ્ઠી ધોરણોને વ્યક્તિ ઉથલાવે છે; ગુલામીની સામે ક્રાન્તિનો ઝુંડો વ્યક્તિ ફરકાવે છે. પોતાની આંતર શક્તિથી સમાજના સૂતેલા હૃદયને કે બુદ્ધિને પોકાર કરી શરૂઆતમાં થોડાને અને

ઉત્કટે મોટા ભાગને વ્યકિત જાગ્રત કરે છે, અને જ્યારે વિજય પામે છે ત્યારે સર્વને તે પોતાની જાતના કરી મૂકે છે. સમગ્ર વિશ્વનો વિરોધ માનવમાં રહેલ આ વ્યકિતત્વને કચરી નાખી શકતો નથી. પ્રકૃતિનું કોઈ મહાન સર્જક તત્વ વ્યકિતમાં હોય છે એટલું તો નિ:સંદેહ

કેટલાક આદર્શ આત્મલક્ષિતાના હિમાયતીઓ બાહ્ય જગતની હયાતીજ વ્યકિતને આભારી છે એમ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે. કેટલાક એમ પુરવાર કરવા મથે છે કે બાહ્ય જગતનું અસ્તિત્વ જ વ્યકિતના ઉપર અવલંબેલું હોવાથી તેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન માનવને મળતું નથી અને મળી શકે તેમ નથી. જીવનના મુશ્કેલ કોયડાનો સાદો ઉકેલ કેટલાક એવી રીતે લાવે છે કે, "આ બધી જંજાળ વ્યકિતને લીધે ઉભી થાય છે અને એ ભેદ-ભાવથી ભરેલું, જુદાઈવાળું, માનવનું પોતાપણું તેનું વ્યકિતત્વજ મિથ્યા છે, એટલે આખું જગત મિથ્યા છે. સત્ય તો માત્ર, સર્વમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલ ચેતન તત્વમાં જ રહેલું છે. 'પોતાપણામાંથી છૂટવું," 'હુ" અને "મારૂં" (અહમ્-મમત્વ) નો ત્યાગ કરવો એમાં જીવનની સાર્થકતા છે.

વળી એ "વ્યકિતત્વ"-એ "અહંતા'. ક્યાંથી આવી ? તેના ઉતરો પણ ઘણા જૂદા જૂદા અપાયેલા છે. બૌદ્ધમત એને માટે એમ કહે છે કે પાનમાં ભેગા નાખેલા પદાર્થોનો એક રસ થતાં જેમ લાલ રંગ આપોઆપ પ્રગટે છે તેમ પ્રકૃતિનાં તત્વો એકત્ર થતાં વ્યકિત પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે વ્યકિતત્વ કંઈ વાસ્તવિક નથી. કેવળ દ્વૈત મતવાળા કહે છે કે બ્રહ્મની જોડે માયાશકિત અનિર્વચનીય અને અવિભાજ્ય સંબંધથી જોડાએલીજ છે. તેને પ્રભાવે જગત સ્ફુરે છે અને વ્યકિતત્વ દેખાય છે. પરંતુ સત્ય તો માયાથી પર રહેલ એક, અનંત સચ્ચિદાનંદમાત્ર છે.

ત્યારે બીજી બાજુએ દ્વૈતમતના અનુયાયીઓ પણ પોતાની દલીલો રજુ કરીને કેટલાક તો વ્યકિતનું સનાતન જૂદાપણું પુરવાર કરવા જેટલે જાય છે. કેટલાક અગ્નિના તણખાની તેને ઉપમા આપે છે. તો કોઇ તેને સુવર્ણની આકૃતિ સાથે સરખાવી પરમ તત્વ રૂપી અગ્નિ કે સુવર્ણની ધાતુ જોડે તેનું સામ્ય તથા સાધર્મ્ય સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે.

હવે એ બધા વિચારોની લાંબી ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના તેમાંના કેટલાકમાં જે અસ્પષ્ટતા રહેલી છે તેને સ્પષ્ટ કરીશું

આગળ આપણે જોયું કે વ્યકિતત્વ એ કુદરતનું એક ઘણું ઉપયોગી હથીયાર છે; અને માનવજાતિમાં તો સર્વ પ્રકારની પ્રગતિની ધજા તેના હાથમાં હોય એમ લાગે છે.

બહારની દુનીયાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ભલે વ્યકિતને ન થતું હોય પરંતુ તે વિશ્વ તેનાથી સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે એટલું તો દલીલ વગર સ્વિકારવુંજ પડે એટલું માન-

વના ચિત્તતંત્રનું અત્યારનું બંધારણ માગી લે છે. પોતાની હયાતી પુરવાર કરવાનું કોઈ પણ માણસને, અરે! મીમાંસકને પણ, મુશ્કેલ પડે એ બનવા જોગ છે. પરંતુ તેથી તેની હયાતી કે 'હું હયાત છું' એવી સ્વયંસ્ફુરણા મટી જતી નથી. એ સ્વીકૃત જ્ઞાન માનવની તર્કપ્રધાન બુદ્ધિની મશ્કરી કરે છે.

પ્રત્યેક માનવ પોતાનામાં જે વ્યક્તિત્વ—જુદું—અનુભવે છે તે કેવળ મિથ્યા છે શું? એ પ્રશ્ન પ્રથમ વિચારણા માગે છે. 'હું' અને 'મારું' ત્યાગવું એમાં જીવનની સાર્થકતા છે એ વિચાર એક અર્થમાં સાચો છે. અહંતારૂપે માનવ જે જગતને અનુભવે છે તે જગત મિથ્યા છે એ પણ એક દૃષ્ટિએ સાચું છે. દરેક વ્યક્તિ પોતે બનાવેલા પોતાના જુદા જ જગતમાં વિચરે છે—વાસ્તવિક જગતમાં નહિ, અને એ તેણે ઉત્પન્ન કરી લીધેલું જગત સાચું નથી હોતું. અને છતાં કહેવું જોઈએ કે વ્યક્તિ ઘણીખરી વખત એ પોતાના જગતમાં રહીને જ પોતાની બહારના જગત ઉપર અસરો ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

માયાથી પર, એક, અનંત, સચ્ચિદાનંદ જ કેવળ સત્ય છે, બાકીનું બધું જ મિથ્યા છે. માયા છે એ દલીલનો સૌથી દૃઢ વિરોધ બે વસ્તુઓ કરે છે. પ્રથમ તો અવતારનું પ્રગટ થવું એ સચ્ચિદાનંદના દૃષ્ટિબિંદુથી—જો નિરપેક્ષ સચ્ચિદાનંદને કોઈપણ દૃષ્ટિબિંદુ હોઈ શકે તો—માયા જ ગણાય. અને બીજું, માનવજાતિના ઘણા મોટા ભાગમાં ઇતિહાસના આરંભથી ચાલી આવતી જગત ઉપર પ્રભુતા—દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની અદમ્ય અભીપ્સા. આ અભીપ્સાને ગમે તેટલું જગતનું મિથ્યાત્વ સમજાવવામાં આવશે તો પણ કદી તેનો વિલય થનો નથી. આ ઉપરાંત પણ માનવને સામાન્ય જીવનમાં આસક્ત રાખનાર, તેને જગત જોડે બાંધી રાખનાર નિમ્ન તત્ત્વો જેવાં કે જિજીવિષા વગેરે તો હોય છે જ. એટલે જગતથી અસ્પર્શ એવું બ્રહ્મ (કે સચ્ચિદાનંદ) જ, અંતિમ સત્ય હોય તો જગતને માટે તે નિરુપયોગી છે. અને જો તે સ્પર્શ હોય, જ્ઞેય હોય તો બ્રહ્મની વ્યાખ્યાથી તે વિરોધી ગુણવાળું ઠરે છે. અર્થાત્, તે સચ્ચિદાનંદ મટી જાય છે.

કેટલાક જે એવો પ્રશ્ન કરે છે કે "માનવનું વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ છે જ ક્યાં?" યા તો "પોતાપણાનું ભાન એ કેવળ અકસ્માત જ છે" એ દૃષ્ટિબિંદુની વિમનવાર ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. એ પ્રમાણે જીવનની અંતિમ સાર્થકતા શૂન્યતામાં શોધવાનો આદર્શ યા તો આ આખા વિરાટ નાટકનો કોઈ સૂત્રધાર છે જ નહિ એ માન્યતા સ્વીકૃત થઈ શકયાં નથી એટલું અહીં કહી શકાય. અને વધારામાં કર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે થતો પુનર્જન્મ, જો પુનર્જન્મ છે જ નહિ તો, કોનો થાય છે? તથા અહંતામાં રહીને કે તેનાથી મુક્ત થઈને માનવ જે કર્મ કરે છે તેને માટે, તેનામાં વ્યક્તિત્વ જ ન હોય તો, કોણ જવાબદાર ગણાય? આ બધા એકેક ગ્રંથમાં પણ ભાગ્યે ચર્ચી શકાય એવા પ્રશ્નો અહીં ચર્ચવાનો યત્ન પણ નહિ કરીએ.

ઉપર જણાવેલા અંતિમ દ્વૈત અને કેવલ અદ્વૈત–બન્ને પક્ષોની દલીલમાં વજૂ૰ છે. ફક્ત એ બે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ પરસ્પર વિરોધી જ હોવી જોઇએ એવું કંઇ નથી. એકતા યાને અદ્વૈત એ વિરાટ્‌નું એક મહાન સત્ય નિઃસંશય છે. તેને ન જાણનાર વિરાટ્‌ના કે જીવનના સત્યને ન જાણી શકે એ સાચું છે. પરંતુ તેજ પ્રમાણે વ્યક્તિમાં પણ ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ કાર્ય કરવા યત્ન કરી રહ્યો છે એનો પણ સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

'અહંતા' ભલે મિથ્યા હોય, અજ્ઞાનભરી, મર્યાદિત અને અસત્ય હોય, પરંતુ માનવમાં એવું કાંઇક તો જરૂર હોય છે જેને પોતાના જીવનના હેતુનું–ઘણી વખત તો સ્પષ્ટ–ભાન હોય છે. જે માનવોને પોતાના જીવનકાર્યનું ભાન હોય એવા ઘણીવાર જોવામાં કે જાણવામાં આવે છે અને વિકસિત માનવમાં તો એ ભાનજ તેના જીવનનું નિયામક તત્ત્વ બને છે. વળી, આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો પણ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરીને આર્ષ ભાષામાં તેમને પ્રગટ કરે છે. પોતાના અનુભવોની છેવટની સાખીની માટે વ્યક્તિ પોતાના જ ઉપર આધાર રાખે છે; અને સમસ્ત જગતને હિંમત તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક પોકારીને કહે છેઃ– शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा.........वेदाऽहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। "હે વિશ્વવાસી અમૃતત્વનાં બાળકો! સાંભળો! અંધકારની પેલેપાર એવા સૂર્યજ્યોતિર્મય મહાન તેજોમય પુરુષને મેં જાણ્યો છે." તે બેધડક જાહેર કરે છે– "अहं ब्रह्मास्मि।" "હું બ્રહ્મ છું" યા તો કહે છે "I and my father are one" "હું અને મારો બાપ એક છીએ." (જીસસ)

એટલે જે તત્વ અત્યારે માનવપ્રકૃતિમાં પ્રગટ થતું આપણને જણાય છે તેની પાંછળ કાંઇક સત્ય કાર્ય કરી રહેલું હોવું જોઇએઃ વ્યક્તિત્વની અંદર કોઇ દિવ્ય તત્વ પ્રગટ થવા પ્રયત્ન કરી રહેલું છે.

ઉપર જે વિચાર ચલાવ્યો તે અજ્ઞાનમાં પણ માનવજીવનનો જે વિકાસ થાય છે તેનો અભ્યાસ કરતાં આપણને સાચો લાગે છે. અહંતા રૂપે પણ જે વ્યક્તિત્વ આપણને માનવમાં દેખાય છે તેની સાર્થકતા તેના અત્યારના અજ્ઞાનભર્યા જીવનમાં પણ કેવા પ્રકારે થાય છે? અહંતાની સાર્થકતા ક્રમે ક્રમે અહંતાની મર્યાદાઓનો ત્યાગ કરી વિશાળ બનવાથી સધાતી જાય છે. પોતાનામાં અન્ય માનવોને સમાવવાની અહંતાની શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં વિકાસ પામે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થાય છે. સ્વાર્થમાં રચીપચી રહેનાર અહંતા પણ "પોતાનું" જેને માને છે તેને માટે ભોગ આપવા તત્પર બને છે. એમ ક્રમે ક્રમે અહંતાને આત્મબલિદાનની ચઢતી કક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરાવવાથી તેની ઉન્નતિ થતી જણાય છે. છેવટે અહંતાભરી માનવ ચેતના વિરાટ્ જોડે તથા સમગ્ર માનવજાતિ જોડે પોતાની એકતા અનુભવે છે. એટલેથી સંતોષ ન થતાં જ્યારે પ્રભુતાની તેને ઝાંખી થાય છે, જ્યારે પોતાનામાં રહેલ અપ્રગટ દિવ્યતાની શક્યતા તે જુએ છે અને તે તરફ પ્રગતિ કરે છે ત્યારે અહંતા પોતાનામાં રહેલ છેવટના અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને ...ના અંતિમ સત્ય સ્વરૂપની સમીપ જાય છે.

ફક્ત આપણે "અહંતા" અને સાચું વ્યક્તિત્વ" એ બેને એક ગણી લેવાની પ્રચલિત ભૂલ કરવી જોઈએ નહિ. અહંતાનાં બંધનો માનવના સાચા વ્યક્તિત્વને રૂંધે છે, તેને મર્યાદિત બનાવે છે તથા તેની શક્તિઓને તથા શક્યતાઓને કુંઠિત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે ગૌતમબુદ્ધનું જીવન લેતાં આપણને જણાઈ આવશે કે જ્યાં સુધી તે પોતાની અહંતાની મર્યાદાઓમાં પૂરાયલા હતા ત્યાંસુધી તેમના સાચા વ્યક્તિત્વને ખીલવાનો અવકાશ જ મળ્યો ન હતો. ઉલટું, જ્યારે તેમણે અહંતાએ બનાવેલા પોતાના મિથ્યા જગતનો ત્યાગ કર્યો ત્યારેજ તેમનું સાચું વ્યક્તિત્વ બહાર આવી શક્યું. એટલે "અહંતા" અને "સાચું વ્યક્તિત્વ" એક નથી એ પ્રથમ સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિરાટ્ના અનંત સ્ફટિકનો એકેક પહેલ છે—તેનું એકેક પાસું છે. અર્થાત્ ખરું જોતાં વ્યક્તિરૂપે સમગ્ર વિરાટપ્રકૃતિ વ્યક્ત થાય છે. અનંત ચૈતન્ય (વિરાટ્ ચૈતન્ય)—અનંત સ્વરૂપે—માનવના અત્યારના ચિત્તંત્ર માટે અજ્ઞેય, અગ્રાહ્ય, અચિંતનીય છે. સફળ ક્રિયા સાધવા માટે વિરાટ્ને વ્યક્તિનો ઉપયોગ કરવોજ પડે છે. ઘણીવાર વ્યક્તિમાં સમગ્ર માનવજાતિની અસ્મિતા પ્રગટ થયલી જણાય છે તે પણ ઉપર જણાવેલા સત્યની સાબીતી છે.

પરંતુ માનવજાતિ જોડે અદ્વૈત અનુભવવું યાતો વિરાટ્ જોડે એકતા સાધવી એટલેથી માનવમાં રહેલ વ્યક્તિત્વને સંતોષ થતો નથી. તેને તો વિરાટ્થી પણ પર, કોઈ પરાત્પર, દિવ્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ જોડે પોતાનું અદ્વૈત સાધવું છે. પોતે કોઈ એવી પરાત્પર દિવ્યતામાંથી આવેલો હોઈ પોતાના અંતિમ, શુદ્ધ, આદિ સ્વરૂપમાંજ કેવળ નહિ, પરંતુ પોતાની ક્ષર ગણાતી પ્રકૃતિમાં પણ પોતે તે પરાત્પર દિવ્યતા જોડે સામ્ય ધરાવે છે એવું ભાન તેને થયા કરે છે. પરાત્પર દિવ્યતા જોડેનું પોતાનું સામ્યસાધર્મ્ય—પૃથ્વી ઉપર પ્રગટાવવાની અભીપ્સા તે સેવે છે. આ રીતે જે પરાત્પર ચૈતન્યશક્તિ વિરાટ્ રૂપે તથા વ્યક્તિ રૂપે વિશ્વમાં પ્રગટ થઈ રહી છે તેની આદ્ય વિસર્ગશક્તિ તેની પ્રારંભિક પ્રેરણાનો અનંત વિશ્વોમાં આવિર્ભાવ પામેલો સર્જક આવેશ વાસ્તવિક હોવો જોઈએ. વ્યક્તિના મૂળમાં એ વાસ્તવિકતા રહેલી છે.

અને એ અર્થમાંજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ "દિવ્ય ઋષિઓમાં નારદ છું," "પાંડવોમાં હું અર્જુન છું"—એમ બીજી ઘણી વ્યક્તિ—વિભૂતિઓની ગણના પોતાના સ્વરૂપમાં કહે છે. પ્રત્યેક વર્ગની કે સમૂહની, તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિની, પાછળ દિવ્યઆદિ તત્વની તપઃશક્તિ-તથા તેનો હેતુ આવી રહેલા છે.

ઉપર જણાવેલા કારણથી જે મીમાંસામાં કે સાધનાપ્રણાલિમાં વ્યક્તિત્વનો ઉચ્છેદ, તેનો લય કે તેની શક્તિઓને કુંઠિત કરવાનો આદર્શ સ્વીકારાયલો હોય છે તે સર્વે વિશ્વરચનાના એક મૌલિક અને સર્જક સત્યનો વિરોધ કરે છે. અને—અજાણ્યે ભલે હો

પરંતુ-અસત્યનું અનુસરણ કરે છે. "વ્યક્તિત્વ મિથ્યા છે." વ્યક્તિત્વજ સર્વે દુઃખનું, પાપનું મૂળ છે. "એમ ગણીને તેનાથી દૂર ભાગનાર યાતો એની શક્તિઓને તથા શક્યતાઓને નિર્મૂળ કરનાર પોતાનો વિકાસ થતો તો અટકાવે છે જ, પરંતુ વધારામાં ભાગવત ચૈતન્યને જીવનમાં વ્યક્ત થવા માટે અનિવાર્ય રીતે જરૂરી એવા પોતાના વ્યક્તિત્વને દરિદ્ર કે અપંગ કરીને તેટલે અંશે તે ભગવાનના કાર્યમાં બાધા નાખે છે-કારણ કે જેટલે અંશે વ્યક્તિત્વ પંગુ તેટલી તેના દ્વારા થનાર ભગવાનના આવિર્ભાવમાં ઉણપ.

અને વ્યક્તિએ યત્ન કરવાનો છે તે વ્યક્તિત્વનો વિનાશ કરવા માટે નહિ પરંતુ સાચા વ્યક્તિત્વને રૂંધાનાર અહંતાને દૂર કરવાનો. ખરી ભૂલ વ્યક્તિત્વમાં નથી પરંતુ તેના કાર્યમાં વિકાર દાખલ કરનાર અહંતામાં છે. માનવને જે ખોટી અજ્ઞાનભરી સમજુતી હોય કે "કર્મોનો કર્તા તો હું છું" એમાં અહંતાનાં વિકારી તત્વો આવીને શુદ્ધ વ્યક્તિત્વને કલુષિત કરે છે. વ્યક્તિએ સમજવું જોઇએ કે તેની પોતાની કિંમત ભગવાનને લક્ષનેજ છે. જો તેનું જીવન એ ઉચ્ચ પરાત્પર દિવ્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપને ખાતર ન હોય, જો દિવ્ય પરાત્પર ચૈતન્ય પોતાને દોરે તે માર્ગે તેના નિમકહલાલ સેવક પેઠે જવાને વ્યક્તિત્વ તૈયાર ન હોય, જો તેના કારણરૂપ થઈ તેનું કાર્ય કરવા ન ઇચ્છે ન અભીપ્સે, તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તે વ્યક્તિત્વની કશી કિંમત નથી. જેટલે અંશે પ્રભુ જોડે સાધર્મ્ય મેળવવાની તેની સહૃદય અભીપ્સા તેટલે અંશે તે વ્યક્તિત્વ કિંમતી. તે સિવાયનું—અહંતાની અનુભૂતિમાં ડૂબેલું તેનું મિથ્યા સ્વરૂપ અર્થ વગરનું છે.

ઉપરના કથનથી એ સમજાયું હશે કે જીવનમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ થવા માટે વ્યક્તિ અનિવાર્ય સાધન છે. કારણ કે અભિવ્યક્તિ-પ્રગટ થવું-આવિર્ભાવ પામવો એટલે મર્યાદાઓનો સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર કરવો. અનંત પણ આવિર્ભાવમાં એવી મર્યાદાઓ સ્વીકારે છે અને એ તેની કાર્યપદ્ધતિ છે. અને સર્વશક્તિમાનની સર્વશક્તિમત્તા એવાં સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલાં, દેખીતાં બંધનોમાં રહીને તેમને વટાવી જવામાં છે.—વિરાટ્ નિયમોના સ્વચ્છંદી ભંગમાં નહિ. આ મ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ હોય છે.

વ્યક્તિત્વનું મિથ્યા-અસત્ય-સ્વરૂપ તે "અહંતા" તેનું વાસ્તવિક-સત્ય-સ્વરૂપ તે "ચૈત્ય પુરુષ." હવે વ્યક્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી આખીય ઉત્ક્રાંતિની ઘટના જોઈશું તો આપણને જણાશે કે તેનામાં રહેલ આ અપ્રગટ, પડદા પાછળ રહી કાર્ય કરનાર, તેનું વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ-ચૈત્ય સ્વરૂપ-બહાર પડે એ ઉત્ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ છે– "બહાર પડે" એટલે કે અત્યારે એ વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ-ચૈત્ય પુરુષ- અહંતાનાં કાર્યની પાછળ ઢંકાઇ રહ્યો છે, તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં અને સ્વાભાવિક પ્રભુત્વપૂર્વક માનવીની પ્રકૃતિમાં પ્રગટ થવા માંડે તથા ત્યાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપે. જેટલા પ્રમાણમાં આ પ્રગટ ચૈત્ય પુરુષ માનવમાં આગળ પડતો હોય તેટલા પ્રમાણમા તે માનવ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વધારે વિકાસ પામેલો ગણાય.

—અપૂર્ણ

મહાગુજરાતની અમરવેલ

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

ગુજરાતે મહાગુજરાતનો વિસ્તાર, સંસ્કૃતિ અને સાહસકથા તરફ બેદરકારી સેવી છે. આ અમૃતવેલે પરદેશોની ભૂમિમાં નવપલ્લવિત થઈ પોતાના ઊંડાં મૂળો ત્યાંની જમીનમાં ઉતાર્યાં છે તેની માત્ર આછી ઝાંખી ગુજરાતનાં ઘેનભર્યાં મગજમાં પહોંચી છે. પોતાના પરદેશ ગયેલા પુત્રોની પરાક્રમગાથાઓ ગુજરાતે પોતાના ઇતિહાસને પાને નોંધી નથી, મહાગુજરાતની વિશાળ સીમાની સામે કદી પણ મીટ માંડી નથી. ગુજરાતનું માતૃત્વ અને ઋણ સ્વીકારતાં મહાગુજરાતીઓ ગુજરાત તરફથી ઉપેક્ષાને પાત્ર થયા છે. પ્રાચીનકાળથીજ સાહસિક મહાગુજરાતીઓ પેગુ, સીલોન, જાવા સુમાત્રા, ઇન્ડોચાઈના, કંબોડીયા, અને બોરનીઓ સુધી સમુદ્રયાત્રા કરી ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો ઝંડો વિદેશોમાં ઉડાવતા હતા તેના ઉલ્લેખમાત્રથીજ આપણને સંતોષ માનવો પડે છે. ઝાંખો ઝાંખો પણ ભવ્ય ભૂતકાળ આપણી સામે તરી રહે છે.

હમણાં પણ વીશલાખ મહાગુજરાતીઓ વર્તમાન ગુજરાતની શીમા બહાર ગુજરાતનું માતૃત્વ સ્વીકારતાં વસે છે તેની ગુજરાતવાસીઓને ખબર કે કદર છે? હિંદની અંદરના ભાગો સિવાય એડન, મલાયા, સીલોન, પરસીઅનગલ્ફનાં બંદરો, રાતાસમુદ્રના બંદરો, જાવા, બ્રહ્મદેશ, એબીસીનીઆ, સાઉથ આફ્રિકા, યુગન્ડા, ઇસ્ટ આફ્રિકા જંગબાર સીચેલસ વગેરે અનેક પ્રદેશોમાં મહાગુજરાતવાસીઓ પોતાનું ગુજરાતીપણું અને તેની સંસ્કૃતિ વિસ્તારી બેઠા છે. તેમનાં સુખ દુઃખ, ભોગવવાં પડતાં સંકટો, નિભાવવી પડતી અગવડો માટે ગુજરાતવાસીઓએ શું કર્યું છે? કયારેય બંધુત્વને સ્મૃતિમાં આણ્યું છે?

મહાગુજરાતીઓએ તો પોતાનું માતૃત્વનું ઋણ બરાબર યાદ કરી અદા કર્યું છે. અનેક ક્લેશો દુઃખો, સંકટો, વીટંબનાઓ અને અગવડો ખમી તેઓએ પરદેશોની સમૃદ્ધિ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન ગુજરાતને ચરણે ધર્યાં છે, ગુજરાતમાં નવું લોહી આણ્યું છે. એઓનો પોતાની માતૃભુમિ ઉપરનો પ્રેમ અથાગ છે. પરદેશોમાં ઘણાં વરસોનો નિવાસ ત્યાંનાં વતનીઓ સાથે સ્નેહ સંબંધ, ત્યાંની આબોહવાની અનુકૂળતા, સમૃદ્ધની રેલછેલ, ત્યાંનાં પ્રજાજીવનમાં પલોટાવુ, ગાડી, વાડી, મોજ શોખ. જીવનની ઉચ્ચ સગવડો, નાટક, શીનેમા વગેરે ગોકવણો અને સગવડો ગુજરાતીઓને મળે છે. છતાં ગુજરાતીઓનો આત્મા પોતાના સ્વદેશની ઝાંખી માટે તલસે છે. પોતાનાં જન્મસ્થાનનાં ભાંગ્યાતુટ્યાં ઘરો અને ગામડાનાં શાઈબંધ વૃક્ષો તરફ તેનાં હદયનાં તરંગો દોડે છે, બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થાનાં સંસ્મરણો તેમને સ્વદેશ તરફ આકર્ષે છે.

સિંધુનદી હિમાલયમાંથી નીકળી પંજાબમાં થઈ સિંધમાં ખાતર અને કસ ભરે છે. એ ખાતર અને કસને લીધેજ સિંધની ભૂમિ ફળદ્રુપ બની છે. એ દષ્ટાંત અનુસાર પરદેશોથી લાવેલી લક્ષ્મી ગુજરાતના એક વિભાગ કચ્છમાં પરદેશથી વાર્ષિક દોઢ કરોડ રૂપિયા પરદેશના કચ્છીઓ લાવતા ન હોત તો કચ્છ ક્યારનોયે ઉજ્જડ દેશ બની ગયો હોત. કચ્છ દેશનો યોગક્ષેમ પરદેશી કચ્છીઓ નિભાવે છે. તેવીજ રીતે કાઠીયાવાડ અને ગુજરાતમાં પણ રસકસ પરદેશની કમાઇથી આવે છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ પરદેશમાં ધન કમાઈ નવી જગ્યાઓ બંધાવે છે, ધર્મશાળાઓ, સ્કુલો, કન્યાશાળા, મંદિરો નિભાવે છે. વિવાહાદિક મંગળ કાર્યો તેમજ માતપિતાના સ્વર્ગવાસ પછી મૃત્યુભોજનો વગેરે ખર્ચો પણ કરે છે એ રીતે સંસ્થાનોથી ગુજરાત સમૃદ્ધ બને છે.

ગુજરાતીઓ જુના વહાણવટીઓ છે. શામળ ભટની વાર્તાઓમાં જાત્રા વગેરે બંદરો ખાતે વહાણોનો કાફલો લઈ વેપારીઓ જતા હતા એમ છે. ત્યાંથી અઢળક લક્ષ્મી લાવતા હતા. સામળભટની એ વાર્તાઓ પહેલાં ઘણાં પ્રાચીન સમયથી ગુજરાતીઓ વહાણવટીઓ હતા. તેમણે એ અઢળક સમૃદ્ધિમાંથીજ શેત્રુંજ્ય, આબુ, ગિરનારનાં અને દ્વારકાના મંદિરો જેવાં અનેક સ્થાપત્ય બાંધ્યાં હતાં. વીમળશાહ, મુંજાલ, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, જગડુશાહ અને એવા બીજા અનેક ધનકુબેરોએ વાણિજ્ય અને સાગર મંથનમાંથી અઢળક દ્રવ્ય મેળવી પછી મોટા મુત્સદી અને મંત્રીઓ બન્યા હતા. ગુજરાતીઓ અદ્યાપિ એ ચીલો ચલાવી રહ્યા છે.

જીવનકલહને લીધે ગુજરાતીઓએ પરદેશ વસાવ્યો નથી. પરંતુ એમને હજારો વરસો થયાં એ સંસ્કારો પડી ગયા છે. એના સાહસિક નાવિકોને સમુદ્રમાં ઘુમવાના સંસ્કારો છે. એમનાં વેપારીઓને પરદેશો સાથે દીર્ઘ કાળનો વ્યાપક વાણિજ્ય સબંધ છે. એમના મીસ્ત્રીઓને સેંકડો તોફાન સહન કરનારા મજબુત લાકડાનાં વહાણો બાંધવાનો પેઢીઉતાર હુન્નર આવડે છે. આથી વાણિજ્યપ્રિય ગુજરાતીઓ જુના સમયથીજ સમુદ્રને આંગણું બનાવી બેઠા છે. એ એમનો સ્વભાવજ છે. સમુદ્ર ખેડવો એ એમનો ધંધોજ છે. એ વાણિજ્યપ્રેમી પ્રવાહ સતત પરદેશો ખાતે વહ્યોજ રહ્યો છે. આખા હિંદમાં જુના કાળથી ગુજરાત રિદ્ધિસિદ્ધિયુક્ત ગણાય છે તેનું કારણ આ પ્રવાહ ચાલુ રસકસ લાવે છે, તે છે.

ગુજરાતીઓનો દાનપ્રવાહ પણ બહુ પ્રબળ જોસથી વહેતો ચાલ્યો આવ્યો છે. મેં ઘણા પ્રદેશોના વેપારીઓના જુના ગુજરાતી ચોપડાઓ કતુહલ અને જીજ્ઞાસાથી જોયા છે. તેમાં સમય સમયનો દાનપ્રવાહ જુદાં જુદા સ્વરૂપે વહેતો જોવામાં આવે છે. અઢારમી સદીના એ ચોપડાઓ હતા. તેમા વૈષ્ણવ વેપારી હોય તો પોતાનાં મંદિર અથવા હવેલીમાં સામગ્રી મૂકે છે, ઉત્સવો કરે છે, બ્રાહ્મણની કન્યાના વિવાહમાં ધન આપે છે, ગાયોના ઘાસ માટે વ્યય કરે છે. સારો નફો મળે છે તો યાત્રાએ મોટો ખર્ચ કરી કુટુંબ સહિત જાય છે, સદાવ્રત બાંધે છે, મંદિર બાંધે છે, બહુ ધનવાન હોય તો બ્રાહ્મણોની ચોર્યાસી જમાડી સારી દક્ષિણા આપે છે, ધનવાન વેપારી તે સિવાય પોતાના પુત્રના વિવાહમાં અથવા એવાં

સારા પ્રસંગોમાં પણ સારી રીતે વ્યય કરતો હતો. પિતામાતા પાછળ મોટું બ્રહ્મભોજન કરાવવું એ ભારે પુણ્યનું કાર્ય ગણાતું હતું. જૈન વેપારીઓ પણ મંદિર બાંધવા અને ધાર્મિક કાર્યોમાં બહુ નાણાં ખર્ચતા નહતાં. ગાંધી યુગની અસર બહારના મહાગુજરાતીઓ ઉપર બહુ મોટાં પ્રમાણમાં થઇ છે. છેલ્લાં વીસ વરસોથી ગુજરાતીઓનો દાનપ્રવાહ એટલોજ સબળ, મોટો અને અખંડ વહે છે. છતાં એની દિશા જરૂર બદલી છે. વ્યક્તિગત પ્રવાહ ઓછો થઇ સમષ્ટિ ગત થયો છે. વિદ્યા, દૈવી આફત, દુઃખી અને અને હરિજનોને મદદ વગેરેમાં હવે એ દાનો અપાતાં થયાં છે. દેશનાં રાજદ્વારી કાર્યોમાં પણ ઠીક પૈસા ખર્ચાય છે. શું આફ્રિકામાં કે એશિઆમાં જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તી છે ત્યાં કોઇપણ સારાં કામમાં નાણું આપવાની ક્યારે પણ ના પાડવામાં આવી નથી. આગળ હિંદમાં વારંવાર દુકાળો પડતા ત્યારે જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસતાં ત્યાં ત્યાથી મોટી રકમો મદદમાં અપાઇ હતી. ધરતીકંપ, પાણીની આફત, જન કરેલો આવે ત્યારે અથવા ભયંકર અગ્નિ દાહ પ્રસંગે ગુજરાતીઓનો દાન પ્રવાહ દેશ અને જાતિના ભેદ વિના સતત વહ્યો છે, ગાંધીજીનાં કાર્યક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓનો સાથ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધજ છે. દક્ષિણામૂર્તિ, શાંતિનીકેતન જેવી અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓને ગુજરાતીઓએ ખૂબ આર્થિક સહકાર આપ્યો છે. દક્ષિણીઓની કેટલીએ સંસ્થાઓ ગુજરાતી પૈસે ચાલે છે. ગુજરાતીઓ પોતાના વેપારમાં ધર્માદો ।ાા થી ।— ભાગ રાખે છે. તે સિવાય દર વસ્તુ ઉપર ધર્માદો લાગો પણ હોય છે. પાંજરાપોળો તો જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી વેપારીઓ હોય ત્યાં જરૂર સ્થાપવામાં આવે છે. તેના વહીવટમાં અનેક દોષો હશે. પરંતુ શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ સામાન્ય હોવાથી પ્રાચીન કાળથી આવી સેંકડો પાંજરાપોળો ગુજરાતીઓ નિભાવતા આવ્યા છે. પાંજરાપોળો અને ધર્માદા કામો પાછળ મહાગુજરાતીઓ દરવરસે બે કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે.

પચીસ ત્રીસ વરસો પહેલાં ગુજરાતીઓ પરદેશમાં બહુ સાદી અને સરલ રીતે રહેતા. તેમની જીંદગીની જરૂરિઆતો થોડી હતી. તેમનું સંગઠન સરસ હતું. પરસ્પર બહુ સ્નેહ રહેતો. દેશથી આવેલ નવા ગુજરાતીને સૌ મદદ આપવા તૈયાર રહેતા હતા. કોઈ બીમાર પડ્યો હોય ત્યારે તેની સારવાર માટે સૌ ગુજરાતીઓ વારાફરતી જતા હતા પરદેશમાં જ્ઞાતિબંધનો શિથિલ થતાં હતાં. ગુજરાતીઓ જુદા જુદા પ્રદેશના છતાં પરસ્પર બંધુભાવ બતાવતા હતા. જુદી જુદી જ્ઞાતિના છતાં એકબીજાની સાથે પ્રીતિભોજનો કરતા. કોઇ ગુજરાતી ઉપર આફત આવે ત્યારે તેને મદદ કરવાને કોઇ પાછી પાની કરતું નહિ. પરસ્પરના વિવાદોમાં કોઇ કોર્ટે જતુ નહિ. પરભેજ આગેવાનો પતાવટ કરાવી દેતા. સૌ એકસંપી, પરસ્પર સ્નેહ, અને સંગઠનથી સ્વરાજ ભોગવતાં હતાં.

સ્ત્રીઓ તે સમયે બહુ થોડા પ્રમાણમાં બહાર પરદે ગમન માટે નીકળતી. આજે એકસો વરસો પહેલાં પહેલી ગુજરાતી સ્ત્રી જંગબાર પ્રવાસ કરી આવી તે સાંભળી સુલતાન માજીદ ઘણા ખુશી થયા હતા. તેમણે એ બાઇને અલંકારો અને રેશમી વસ્ત્રોની ભેટ મોકલી હતી. પચાસ વરસો પહેલાના મહાગુજરાતીઓ બે ત્રણ ગુજરાતી ચોપડી

ભણે અને વેપારી લાઇનમાં જોડાય. અથવા ગામડી નિશાળ. આંક, લેખાં અને અક્ષરજ્ઞાન મેળવી વેપારીને ત્યાં માલની ઓળખ અને નામુ શીખે. પગાર બહુ ટુંકો મળે. પરંતુ સખ્ત નિયમન અને શિક્ષણથી તે જરૂર વિચક્ષણ બને. થોડી મુડી એકઠી થતાંજ તે યુવક પોતાની નાની દુકાન કાઢે. તેમાં નફો મળતાં તે ધંધો વધારતો જાય. આ પ્રમાણે નાના પગથીઆ ઉપરથી હળવે હળવે ઉંચે ચઢવાનું હતું.

અગાઉના ગુજરાતી વેપારીઓ સાધારણ અક્ષર જ્ઞાન ધરાવતા હતા. પરંતુ પાછળથી ધીમે ધીમે અનેક સંયોગો અને સંસ્કૃતિઓના ધાટા સંબંધમાં તેમને આવવું પડયું હતું. જે દેશમાં તેમણે સંસ્થાન સ્થાપ્યું હોય તે દેશની પ્રજાની ભાષા બોલતાં શીખવાની સૌ ગુજરાતીઓની પ્રથમ ફરજ થઇ પડતી. બસરા, બહેરીન, મસ્કત વગેરે પ્રદેશોમાં રહેલા ગુજરાતીઓ અરબી ભાષા બોલતાં સારી રીતે જાણે છે. જંગબારમાં રહેનાર ગુજરાતીઓ સ્વાહીલી તથા અરબી ભાષા જાણતા હતા. જાવામાં રહેનારા જાવાનીઝ, નેટાલમાં રહેનારા મુલુભાષા, લોરેન્ઝો મારકવીસમાં રહેનારા પોર્ટુગીઝ, મડાગાસ્કરમાં રહેનારા મડાગાસ્કરી અને એબીસીનીઆમાં રહેનારા ગુજરાતીઓ એબીસીનીઅન ભાષા બોલતા હતા. અંગ્રેજો અને યુરોપીયનોનો સહવાસ પણ ધંધાને અંગે ઠીક મળતો. તેમની સાથે ધંધાના કારણે ભાંગીતુટી અંગ્રેજીમાં વેપારીઓ ગાડું ગબડાવ્યે રાખતા, તારો અને સાદી અંગ્રેજી ચીઠીઓનો મર્મ સમજી લેતા હતા. ધંધામાં એમની બુદ્ધિ એટલી સૂક્ષ્મતાથી પ્રવેશતી કે કદી પણ ગમે તેવો વિચક્ષણ પરદેશી તેમને જાળમાં નાખી છેતરી શકતો નહી.

પરદેશોમાં રહ્યા છતાં તેઓ કદી પણ પોતાનું ગુજરાતીપણું ભુલતા નહોતાં તેના આચારવિચાર પહેરવેશ ગુજરાતીજ રહેતા ઘણાખરાં એક બીજાની સમીપમા રહેતા. ઉત્સવો વ્રતો બરાબર પાળતા. પરદેશોમાં રહ્યા છતાં એકેય ધાર્મિક ફરજ અદા કરવામાં પાછી પાની કરતા નહોતા પોતાના ધર્મના મંદિરો. પણ જરૂર બંધાવતા. અનેક ગુજરાતી સંસ્થાનોમાં આવાં મંદિરો વિદ્યમાન છે. ખાવાપીવાની વસ્તુઓ પરદેશમાં ન મળે તો વહાણોથી સ્વદેશમાંથી મંગાવી લેતા. આરું ઘી તો સર્વે સ્થળે મુંબઇથીજ મંગાવાતું હતું. એક જ્યોતિષ જાણનારા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણની આવશ્યકતા પણ જુના ગુજરાતીસમાજને રહેતી હતી. એક મોટા વેપારીને મુખી તરીકે એકમતે સૌ નીમતાં. કોઇ ધર્માદા કાર્યમાં ફાળો કરવાં, કોઇ વચ્ચે વાંધાઓની પતાવટ કરવાં, કોઇ વૈમનસ્ય દૂર કરવા, કોઇ ઉત્સવની ઉજવણી કરવાં, કોઇ ધર્મ ગુરુઓ સત્કાર કરવા, કોઈ સ્થળે ગુજરાતીઓનો પ્રતિનિધિ થવા આ મુખી પોતાની ફરજ બજાવતો હતો.

સૌ સાદાઈથી રહેતા પરંતુ ઓફીસોમાં જવા સમયે અથવા બજારમાં નીકળવા ટાણે પ્રૌઢો ધોતીઆ ઉપરે કશીવાળુ અંગરખું, તે ઉપર ખેશ અને માથે પાઘડી ધારણ કરતા. યુવકો ટોપી અને અંગરખું પહેરતા. સૌ બેથી પાંચ વરસો સુધી પરદેશમા રહી પાણીફેર કરવા દેશતરફ આંટો મારી આવતા. બહુ દૂર દેશાવરોમાં રહેનારા દેશ તરફથી

કાગળ આવતા બે ત્રણ માસ લાગી જતા. વહાણોમાં કાગળો આવતા હતા. દેશનો કાગળ મળતાં ભારે ઉલ્લાસ થતો હતો. દેશમાં કોઇને ખર્ચ માટે પૈસા મૂકવા હોય તો વેપારી વગર વટાવે હુંડી લખી આપી બંધુત્વ જાળવતા હતા. જૈનોનાં ઉત્સવોમાં વૈષ્ણવો ભાગ લેતા હતા. વૈષ્ણવોના ઉત્સવોમાં જૈનો ભાગ લેતા હતા છતાં જ્ઞાતિબંધારણનાં નિયમો સૌ પાળતા હતા. ખોજા, મેમણ વગેરે મુસલમાન વેપારીઓ સાથે પણ ભાઇ નાતો સારો રહેતો. ઘણી વખતે હિન્દુ મુસલમાન વેપારીઓ ભાગમાં વેપાર કરતા હતા.

સ્પર્શાસ્પર્શનો ભેદ તો બહુજ ઓછો ફરજિયાત પાળવો પડતો હતો. આફ્રિકામાં સીદીઓને ઘરનાં કામ માટે નોકર તરીકે રાખતા એટલે તેના હાથથી ભરેલું અને સ્પર્શ કરેલું પાણી કામ આવી શકતું. પરંતુ રસોઇ તો પોતાના જ્ઞાતિજનોના હાથની જ જમતા. પરદેશોના રાજ્યકર્તા સુલતાનો અને અધિકારીઓ આ જમીનના લોભ વગરના સાદા, સરળ અને સચ્ચાઇને ચાહનાર વેપારીઓને ભારે પસંદગી આપતા. તેઓ યુરોપીયન વેપારીઓની કડી તૃષ્ણા, ચૂસણનીતિ અને જમીન લોભ જાણતા હતા. યુરોપીયન વેપારીઓ વેપાર માટે આવી મોટી લાલચો આપી ખાસ હક્કો મેળવતા હતા. ખાણો અને જંગલો પર રાખતા. ધીમે ધીમે હક્કોના રક્ષણના નામે પોતાના માણસોને ચોકી રાખતા. તેમને હથિયારો આપતા. સુલતાનની પ્રજાને દબાવતા હતા, તેમના અત્યાચારો સામે સુલતાનો પાસે ફરિયાદ આવતાં તેઓ કાંઇ તપાસ કરવા કે ન્યાય આપવા ધારે એટલે એ યુરોપીયનોનાં રાજ્યોની તોપો સુલતાનના બંદર સામે મંડાતી. આથી યુરોપીયન વેપારીઓ તરફ રાજ્યસત્તા તિરસ્કાર અને ભયની નજરે જોતી. પરંતુ નિર્દોષ ગુજરાતીઓ તરફથી આવા કોઈ અત્યાચારોનો ભય ન હતો. કોઈ સાધારણ કહેવાતા અંગ્રેજી વેપારી ઉપરના અત્યાચારના આરોપ માટે રાજ્યકર્તાઓને ભારે દંડ અને હક્કો આપવા પડતા હતા. પણ ગુજરાતી વેપારીઓ માટે તેવો ભય નહોતો.

ગુજરાતી વેપારીઓને રાજ્યસત્તા બહુ ચાહતી. એમાના મુખ્ય માણસોને સલાહ યોગ્ય ગણવામાં આવતા. તેમની પાસેથી આર્થિક સહાય રાજ્યસત્તા લેતી હતી. જકાતી અને કસ્ટમની પેદાશ, અને એ ખાતાનું વડપણ પણ ગુજરાતી વેપારીઓને સોંપાતું હતું. કેટલાક વજીરો પણ બન્યા હતા. એમના ઉપર સુલતાનોની મહેરબાની ઘણી હતી. તેઓ સારા માઠા અવસરે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા. પહેરામણીઓ આપતા. પોશાકો નવાજતા, બહુ થોડી કિંમતે જમીન વેચાતી આપતા, ગુજરાતીઓની અહિંસક લાગણીઓને માન આપતા. એ રીતે ગુજરાતીઓનો મોભો સૌ સ્થળે સારી રીતે વધ્યો હતો.

ગુજરાતીઓને રાજ્યસત્તાનું પીઠબળ ન હતું. તેમની સામે અત્યાચારો થાય તો તે સહન કર્યે છુટકો હતો. તેઓનો ધર્મ જુદો હતો તેમના રીતરિવાજ, વ્યવહાર જુદા હતા. તેઓ પરદેશી હતા છતાં પોતાના સીધા સરલ સ્વભાવથી અને ભળી જવાના

ગુણોથી પરદેશી સત્તાનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકયા હતા. અતિ ઝનુની, અત્યાચારી, ક્રૂર અને ભયંકર કર્મ કરનારી પ્રજાઓ વચ્ચે પણ ગુજરાતીઓ સરલ ભાવે રહી શકયા હતા. પોતાનો ધર્મ, આચાર અને સાંપ્રદાયિકતા સાચવી શકયા હતા. કદાચ કોઇ અત્યાચાર થતો પણ ખરો, છતાં રાજ્યસત્તા તેમનું બરાબર રક્ષણ કરતી હતી. એમની ફરિયાદ સુલતાન જાતે સાંભળી તરતજ બંદોબસ્ત કરાવી આપતો.

ગુજરાતીઓમાંથી કેટલીક વ્યક્તિઓએ યુદ્ધપ્રસંગોમાં પણ ભાગ લીધો હતો. કોઈ બે ત્રણ વ્યક્તિઓ સૈનાધ્યક્ષની પદવીએ પણ પહોંચી હતી. એમનો ઇતિહાસ રસિક છે. એ દૂરના પરદેશોમાં ઘણા ગુજરાતીઓએ મહાન કાર્યો કર્યાં હતાં, તેનો ઇતિહાસ ગુજરાતને જાણવાની દરકાર છે! બેદરકાર ગુજરાત, તારા પુત્રોએ પરદેશોમાં તારૂં ગૌરવ વધાર્યું છે. તે જાણવાની ફુરસદ છે?

●

પછી: ત્યાં?

સુમન ત્રિપાઠી

પૃથ્વી

ગુલાબ, બટમોગરો, તુજ લટે ધરૂં શું પ્રિયે!
નહીં: કયમ ધરૂં તુને? કયમ નહીં? કેમ તે?
પ્રિયે! પ્રથમ ભારતી લટ સમારવી છે હજી,
અને પ્રથમ ત્યાં ફુલો, તુજ લટે પછી શોભશે.

રા. રા. મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ તથા રા. રા. લાલભાઈ ર. દેસાઈએ સંપાદિત નવયુગ વાચનમાળાનાં ત્રીજાં પુસ્તકમાં નીચેની બે વાતો આવે છે.

૧

"હવે મને શાંતિ થઈ"

પોષ મહિનો હતો. કડકડતી ટાઢના દિવસો હતા. શહેરના એક મોટા રસ્તાની બાજુએ એક ચિંથરેહાલ છોકરો દિવાસળીની પેટીઓ લઈ બેઠો હતો. સેંકડો માણસો ત્યાંથી પસાર થતાં પણ કોઈ તેની સામે જોતું ન હતું. તેની દિવાસળીઓની પેટીઓ આજે એમની એમ પડી રહી હતી.

થોડીવાર પછી એક સદ્ગૃહસ્થ ત્યાં થઈને નીકળ્યા. તેમણે પેલા છોકરા સામે નજર કરી; તે ઊભો થયો ને હાથમાં બે ચાર પેટીઓ લઈ શેઠની પાસે ગયો અને બોલ્યો, "શેઠ, આ દિવાસળી બહુ સારી છે, થોડીક પેટીઓ ખરીદશો? એક આનાની ચાર આપીશ."

શેઠે કહ્યું, "ના ભાઈ, નથી જોઈતી." પેલો છોકરો બે દિવસના ભૂખ્યે પેટે અહીં આવીને બેસતો હતો તેથી તેણે કહ્યું, "શેઠજી, બે દિવસનો ભૂખ્યો છું; એક બે પેટીના પૈસા મળે તો દાળિયા લઈને પેટ ભરું."

શેઠને છોકરાની વાત સાંભળી દયા આવી. તેણે કહ્યું, "ઠીક લાવ, બે પેટી આપ." છોકરે બે પેટી આપી પૈસા માટે ગજવામાં હાથ નાખ્યો પણ છૂટા પૈસા ન નીકળ્યા. શેઠના પાસે બેઆની હતી; શેઠે છોકરાને પૂછ્યું, "તારી પાસે છ પૈસા છે?" છોકરો કહે, "શેઠ, લાવો હું કોઈક જગાએથી બેઆનીના છૂટા પૈસા લઈ આવું; આપ જરા અહીં ઊભા રહેશો?"

છોકરો બેઆની લઈ દોડતો દોડતો ગયો. ઘણીવાર સુધી શેઠે રાહ જોઈ પણ તે પાછો દેખાયો જ નહિ. "આ તો કોઈ લુચ્ચો છોકરો નીકળ્યો, હશે!" એમ બોલી શેઠ પોતાના ઘર ભણી વળ્યા.

બીજે દિવસે તે જ જગાએ એક બીજો છોકરો ઊભો હતો. તે પણ એટલો જ ગરીબ દેખાતો હતો. પેલા શેઠ આજે પાછા ત્યાં થઈને નીકળ્યા; તેમની નજર પેલા

છોકરા પર પડી છોકરાને લાગ્યું. કે આ કાલવાળા શેઠ લાગે છે. અહીં મારી સામે નજર કરે છે. તે એકદમ દોડયો અને શેઠ પાસે જઇ હાંફતો હાંફતો બોલ્યો, "શેઠજી, કાલે મારા ભાઇને તમે જ છૂટા પૈસા લેવા બેઆની આપી હતી?"

શેઠે હા પાડી. છોકરે રડતાં રડતાં કહ્યું, "કાલે છૂટા પૈસા લઇ મારો મોટો ભાઈ તમને આપવા આવતો હતો, પણ રસ્તામાં એક મોટરગાડી નીચે તે આવી ગયો. તેના હાથમાંથી પૈસા પડી ગયા તેમાંથી માત્ર ચાર જ પૈસા મળી આવ્યા છે. મારો ભાઈ તો અત્યારે દવાખાનામાં છે, તેથી પૈસા આપવા માટે મને મોકલ્યો છે."

શેઠ આ સાંભળીને દિંગ જ થઇ ગયા. તેણે તો ધારેલું કે છોકરો લુચ્ચો હશે. શેઠે પેલા છોકરાને કહ્યું, "ભાઇ, ચાલ મને દવાખાને લઇ જા. આપણે તારા ભાઇ પાસે જઇએ" બેઉ જણા દવાખાનામાં ગયા. અંદર જઇને જુએ છે તો એક ખાટલા ઉપર પેલો છોકરો પડયો હતો. તે લગભગ બેભાન હાલતમાં હતો, છતાં પણ તેણે શેઠને ઓળખી કાઢયા ને હાથ જોડી કહ્યું, "શેઠ સાહેબ, માફ કરજો, હું તમને વધારાના બધા પૈસા પાછા નથી આપી શકયો."

હજી એને કાંઇક કહેવાનું હતું. પણ એનાથી બરાબર બોલી શકાતું ન હતું. છેલ્લે ભાગ્યાતૂટયા શબ્દોમાં તે બોલ્યો, "મેં શેઠની માફી માગી લીધી છે. હવે મને શાંતિ થઇ."

૨
રૂપો

ઘૂઘવતા સાગરને કિનારે થોડાં ઝૂંપડાં હતાં. માછીઓ ત્યાં રહેતા હતા. રોજ સવાર પડે ને દરેક માછી પોતાની નાની નાની હોડી લઈ માછલાં પકડવા જતા. આખો દિવસ તે મહેનત કરી છેક મોડી રાતે ઘેર આવતા.

એ બધામાં રૂપો માછી બહુ જબરો હતો. બધા માછીઓ રાતે પાછા વળે ત્યારે પણ તે પોતાની હોડી દરિયાનાં મોજાં જોડે રમાડતો હોય.

બધા કહે, "રૂપા, આટલું બધું મોડું કરવું સારું નથી." ત્યારે તે કહેતો, "ભાઈ, ઘેર પાંચ બાળકો છે; મહેનત ન કરું તો ખાય શું!"

રૂપાની સ્ત્રી દરરોજ રાતે ઝૂંપડી બહાર બેસી તેની રાહ જોતી. રૂપાની હોડી દેખાતી કે તરત તે સામી જતી અને જાળ ને માછલાં ઉપાડી લેતી, ઝૂંપડીમાં આવી બધાં ખાઇ પી નિરાંતે બેસતાં. રૂપો દરિયાની વાતો કરતો. આમ આનંદમાં દિવસો ચાલ્યા જતા હતા.

તેની ઝૂંપડી પાસે બીજી એક ઝૂંપડી હતી. તેમાં એક સ્ત્રી ને બે બાળકો રહેતાં હતાં. પોતાનાં બાળકોને માટે મા કોઇને ઘેર કામ કરી થોડું ઘણું ખાવાનું લાવતી, બાળકોને ખવડાવતી ને જે કાંઈ વધતું તે પોતે ખાતી; એમ તેમના દિવસો જતા હતા.

વરસાદના દિવસ આવ્યા, વાવાઝોડાં થવા માંડયાં. દરિયો તોફાની બન્યો અને પવનના સુસવાટા જોરથી વાવા લાગ્યા. પેલાં બાળકોની મા માંદી પડી. તેમને ખાવાનું જ પૂરૂં મળતું ન હતું ત્યાં કપડાંની તો વાત જ શી! ટાઢે ને ભૂખે બે બાળકો ને મા બહુ દુખી થઇ ગયાં.

રૂપાની સ્ત્રી રોજ એક બે વખત ત્યાં જાય ત્યારે થોડું ખાવાનું લેતી જાય અને બાળકો ને તેમની માંદી માને ખવડાવી ઘેર જાય.

તેમાં વળી એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડયો. પવનના ઝપાટાથી ઝૂંપડીનું છાજ ખસી ગયું. માંદી માએ ઉઠી બન્ને બાળકોને જરા કોરી જગાએ સુવાડયાં અને માથે હાથ ફેરવી ઉઘાડી દીધાં.

થોડી વારે રૂપાની સ્ત્રી આવી. ઝૂંપડીનું બારણું ઉઘાડી તે અંદર ગઈ. બહાર રહી તેણે બૂમ પાડી પણ જવાબ ન મળ્યો, એટલે પેલી સ્ત્રીને જરા હલાવી.

તેણે જોયું તો તે બાઈ મરી ગઇ હતી. ત્યાંથી ઉઠીને તે પેલા બાળકો પાસે ગઈ. તે તો નિરાંતે ઉંઘતાં હતાં. તેને ઘડીક વિચાર આવ્યો, કે આ બાળકોનું શું કરવું? ઘેર લઇ જાઉં? રૂપો ના પાડશે તો? પાંચ બાળકો છે તેનું તો પૂરું થતું નથી અને આ તો સાત થાય!

થોડો વિચાર કર્યા પછી તેણે બાળકોને ઉંચકયાં અને તેમને પોતાની સાથે ઘેર લઇ ગઇ. થોડી વારે રૂપો આવ્યો. તે દિવસે એક પણ માછલી તેને હાથ આવી ન હતી. ઉલટું તોફાનમાં પોતાની જાળ સમુદ્રમાં મૂકીને તેને આવવું પડયું હતું.

રૂપાને જોઇ તેની સ્ત્રીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કોઇ દિવસ નહિ ને આજે તે ગભરાયેલી જણાતી હતી. રૂપાએ તેના ગભરાટનું કારણ પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, "બિચારી પાડોશણ મરી ગઈ!"

તરત જ રૂપો બોલી ઉઠયો, "અરેરે, પણ એના બાળકોનું શું? ચાલ, એમને આપણે ઘેર લઇ આવીએ. તું જરા દીવો ધર. આપણાં પાંચ છોકરાં છે તેમાં બે વધારે. હું જરા વધારે મહેનત કરીશ."

રૂપાની સ્ત્રીએ તે બે બાળકોને પોતાનાં બાળકોની સાથે સૂતેલાં બતાવ્યાં.

× × ×

આમાંથી પહેલી વાત ઘણી અસરકારક રીતે લખાણી છે એમાં શંકા નથી. બાળકોને ચાલતી વાચનમાળામાં આવી વાતો મૂકવાથી તેની નૈતિક અને ધાર્મિક ભાવનાઓ

બંધાય છે તે પણ ખરું. પણ બાળકનાં મન બહુ જ સંસ્કારપટુ (impressionable) હોય છે, તેથી આવી વાર્તાઓમાં કલાદૃષ્ટિનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ એમ અમને લાગે છે. આ વાતને તપાસનાં એમ લાગે છે કે પોતાના ધર્મને મરણાન્તે પણ વળગી રહેવું એ માનવી માત્રનો ધર્મ છે. એ બાબત મરતા છોકરાનાં પાત્રથી બહુ સારી રીતે આ વાર્તામાં બહાર આવી છે. પણ અમને લાગે છે કે આ વાર્તા અમુક અંશોમાં અધુરી રહી જાય છે તેથી કલાદૃષ્ટિએ તેમ જ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એમાં અમુક અપેક્ષા, એને આખી વાંચી લીધા પછી પણ, રહી જાય છે. છોકરાએ પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો, એનું વળતર એને કંઈ ન મળ્યું તો પણ એણે પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો એમ કહીને અનાસક્તિયોગનો પાઠ બાળકોને આપવાનો હેતુ આ વાર્તાલેખકનો હોય એમ લાગે છે. આવી રીતે ફલની સ્પૃહા વગર માત્ર ધર્મ બજાવવાનો આદર્શ સમાજ પાસે મૂકવો એ એક રીત છે. બીજી રીત પણ આવા બોધપ્રધાન વિષયો માટે, આપણે ત્યાં તેમજ બીજે, અખત્યાર થઈ છે. એમાં સારાં કામનું ફલ પણ મળે છે એવું બતાવવામાં આવે છે. પોતાનો ધર્મ તો બજાવવો જ પણ એ ધર્મપાલન કદાપિ નિષ્ફળ નથી જતું એમ જો સમજાય તો ધર્મપાલન માટે કોઈક મૂર્ત હેતુ માણસજાતને મળે છે. આ બે રીતમાંથી પેલી વધુ સાત્વિક છે; અને તાત્વિક દૃષ્ટિએ એ જ વધુ ઇષ્ટ છે એટલું કબૂલ કરી લીધા પછી પણ અમારે એમ કહેવું છે કે નાનાં બાળકોને તેમ જ ઓછાં વિકસેલાં મનવાળાં મોટાઓને એવી અમૂર્ત રીતોથી ફાયદો થવાનો સમ્ભવ બહુ ઓછો છે. એવી અમૂર્ત રીતો એમને જડ જેવી જણાવાનો સમ્ભવ છે, અને એથી એને જીવનમાં કશો જ રસ ન રહે એમ પણ બનવા જોગ છે. માટે જ સામાન્યજનને લગતાં લખાણોમાં ડાહ્યા પુરુષો બીજી રીત પકડે છે.

આ બીજી રીત કંઈ હાનિકારક નથી. આપણે જોઈએ કે એમાં હાનિ છે કે નહીં? દા. ત. આ વાર્તામાં દવાખાનામાં ગયા પછી એ શેઠે દાકતરને પૈસા આપીને છોકરાને સાજો થવામાં મદદરૂપ થવાની વાત લખી હોત અથવા છોકરો મરી જાય તો એના મરણ પછી શેઠે એના ભાઈને કંઈક મદદ કરી એમ બતાવ્યું હોત તો ઉપર જણાવેલી અપેક્ષા પૂરી થાત. કલાદૃષ્ટિએ પણ આ વાત અગત્યની છે. વાર્તાના છેલ્લાં વાક્યોથી એમ જણાય કે છોકરો મરી ગયો હશે, પણ વાંચનારનાં મનમાં શંકા તો રહી જ જાય કેમકે એ મરી ગયો એવું ચોકખું અંદર લખ્યું નથી. છતાં એ મરી ગયો એમ ધારીએ તો પણ પછી, "એ શેઠે એ છોકરાને મદદ કરી કે નહીં? એના ભાઈને મદદ કરી કે નહીં?" એવા એવા પ્રશ્નો એની મેળે વાંચનારને થાય છે. અને એના મનગમતા જવાબ એ શોધી લે એ જુદી વાત છે અને વાર્તામાં જ એ જવાબ આપી દેવા એ જુદી વાત છે. માત્ર સાહિત્યકૃતિ લેખે આ વાર્તાનો ધ્વનિ કદાચ ચાલે, પણ સાહિત્યકૃતિ ઉપરાંત (કેમકે નાનાં બાળકો માટેનાં લખાણો પણ સાહિત્યકૃતિઓ તો છે જ) એ લખાણ નાનાં બાળકો માટેનું છે માટે એમાં સ્પષ્ટતા વધુ જોઈએ એમ અમારું કહેવાનું છે. એટલે જો એવી રીતે આ પ્રશ્નોના જવાબ આપીને આખી વાતને સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ કરી હોત તો બાળકનાં મન ઉપર નૈતિક દૃષ્ટિએ શી અસર થાત એ તપાસવાનું હવે બાકી રહે છે. આપણે

આપણે માનવધર્મ બજાવવો જોઈએ અને એમ કરવાથી આપણને સુખ મળવું જોઈએ એવી એ ભાવના, વાર્તામાં અને એનાં મનમાં ઊભી થવાનો સમ્ભવ છે.[1] પણ જો વાર્તા સુયોગ્ય રીતિએ અને સુયોગ્ય શબ્દોમાં લખાણી હોય તો 'બદલો મળે તો જ આપણે ધર્મ બજાવીએ' એવી અનિષ્ટ ભાવના થવાનો સમ્ભવ તો નથી જ એમ અમે માનીએ છીએ. ફલનો પ્રશ્ન ગૌણ બનાવી શકાય, પણ એને સાવ છોડી દેવાથી સ્વાભાવિક આકાંક્ષા પૂરાય નહીં. આ મુદ્દો, અમારા મતે, કલાદૃષ્ટિએ તેમજ નૈતિકદૃષ્ટિએ, આપણા લેખકોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

બીજી વાર્તાના લેખક ઉપલા દોષમાંથી બચી ગયા છે. ગરીબીમાં પણ પરોપકાર-વૃત્તિ માણસોમાં રહે છે એ વાતને બાળમગજમાં ઉતારવામાં આવી વાર્તા ઘણી જ ઉપયોગી નીવડવાનો સમ્ભવ છે.

આ વાર્તામાં પણ લેખકે જરાક ધ્વન્યાત્મક અન્ત મૂક્યો છે પણ આ ધ્વનિ સ્વાભાવિક અને હળવો છે તેથી બાળમાનસ એને ઝીલી શકે. વાર્તાને અન્તે

'રૂપાની ઓએ તે બે બાળકોને પોતાનાં બાળકો સાથે સૂતેલાં બતાવ્યાં.'

એમ લખીને લેખકે બન્ને પાત્રો ઉપર તેમજ વાંચનાર ઉપર થતી અપરિમિત સંતોષની લાગણીને વ્યંજિત કરી છે તે યોગ્ય જ થયું છે. સંતોષ, પ્રેમ, પરોપકાર અને વાત્સલ્યની નજરથી આ ગરીબ અણઘડ વહુ પારકાં છોકરાંને પોતાનાં છોકરાં સાથે સૂતાં જોઈને રાજી રહે છે એ ચિત્ર કોઈ પણ ચિત્રકારની પીંછીનો યોગ્ય વિષય બને એવું છે. વાર્તા વાંચી લીધા પછી પણ બાળકનાં મન પાસે એનું ચિત્ર રમ્યા કરે અને વિચારનાં આંદોલનને પરિણામે 'જગતમાં અમારે માટે હૂંફ છે, નિરાશ્રય નથી' એવી પ્રતીતિ એનાં મનમાં આપોઆપ સ્ફુરે, એનું નામ જ સફલ કલા.

આ વાત ઉપરથી એક બીજી વાત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યા વગર અમારાથી રહેવાતું નથી. આજકાલ સમાજવાદ વગેરેની અસર તળે આવેલા કેટલાક લેખકો ઉપરની રીતથી ઊંધી જ રીત પ્રદર્શ કરે છે, એટલે કે, 'સમાજમાં આપણે માટે સ્થાન નથી, સમાજમાં આપણી કોઈ દરકાર કરતું નથી, ક્યાંય દયા નથી' એવી એવી સૂચનાવાળી વાર્તા લખે છે. આથી કરીને સમાજના એ થરોમાં ક્રાન્તિ તો આવતી આવશે પણ અસંતોષવૃત્તિ તો જરૂર વધશે. એના કરતાં અમને તો ઉપરની રીત દર્શાવવી વધુ સારી

૧. વાર્તા વાંચી રહ્યા પછી, એ છોકરાએ તો માનવધર્મ બજાવ્યો પણ પેલા શેઠ માત્ર નિષ્ક્રિય સહાનુભૂતિ જ બતાવે છે, તેથી વધુ કાંઈ નહીં એ પણ સાલે છે. અને ખરી રીતે વાર્તાનો એ જ અંશ ઉપર કહેલી આકાંક્ષા ઊભી કરે છે, જે સંતોષવાની વાર્તાકારની ફરજ છે એમ ઉપર અમે જણાવ્યું છે.

લાગી છે. પણ આ મુદ્દાને ભવિષ્યમાં કોઈ વખત વિકસાવવાની અમારી ઇચ્છા છે તેથી હમણાં તો આટલી સૂચના કરવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું છે.

આટલી ચર્ચાને અન્તે અમારું વક્તવ્ય એ છે કે નવલિકાલેખકોએ, તેમાંય બાળવાર્તાના લેખકોએ, બાળવાર્તા અને સામાન્ય જનસમાજને લગતી નવલિકા વચ્ચેનાં કલાતત્વના ભેદને સમજી લેવો જોઇએ. બાળમાનસ અતિશય કોમળ અને સંસ્કારપટુ છે, એથી એને ઉદ્દેશીને થયેલાં લખાણોમાં જેટલી કાળજી રાખવામાં આવે તેટલી ઓછી છે.

[illegible]

[એક શિખરિણી]

તહીં આઘે પેલા ક્ષિતિજ અવધિમાં તરી રહી;
અટૂલી નૌકાઓ, ઉદધિઉરમાં દૂર રમતી,
ત્યજી મર્યાદાઓ જગતતટની, સ્વાદ પરખે;
ઉડાણો ખોળીને ઉદર ભરતી અંતર રવે.

નટવરલાલ મો. ગાંધી

આલો ભજવીએ: ભાગ ૧-૧૦: લેખક, પહેલાના નટુભાઈ, બીજા, ત્રીજા, પાંચમા તથા ૭ થી ૯ ના હરિપ્રસાદ વ્યાસ, ૪ ના છગનલાલ યોગી, છઠ્ઠાના બાલકૃષ્ણ જોષી અને હસમુખ પંડિત, અને દશમાના હરિપ્રસાદ વ્યાસ તથા નટવર વીમાવાળા. પ્રગટકર્તા: ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડીઆ ચકલો, સુરત.

શાળાઓના સમાજો (social gatherings) પ્રસંગે ભજવવાને અનુકૂળ થાય એવી નાની નાની નાટિકાઓ જુદા જુદા ભાગોમાં આપી છે. એમાં વિવિધતાનું તત્ત્વ જળવાયું છે; કેમકે માત્ર પુરુષપાત્રોવાળી, માત્ર સ્ત્રીપાત્રોવાળી તેમજ મિશ્રપાત્રોવાળી નાટિકાઓ આમાં છે. તો એકપાત્ર જ જેમાં હાજર હોય તેવાં ભાવણાત્મક દશ્યો પણ (છઠ્ઠા ભાગમાં) આપ્યાં છે. વળી ગંભીર વિષયને લગતી તેમજ હળવા પ્રસંગને લગતી નાટિકાઓ પણ આમાં છે. ભાગ આઠમામાં બધાં પ્રહસનો જ છે. વળી દરેક નાટકને ભજવવાને માટે સાધનસરંજામને લગતી વીગતવાર નોંધ પણ દરેક ભાગમાં આપવામાં આવી છે. આમ આ બધી દષ્ટિએ આ યોજનાને જેટલી બનાવી શકાય તેટલી વ્યાવહારિક બનાવવાનો પ્રયત્ન પ્રકાશકોએ કર્યો છે.

આ યોજના આમ ઉપાડીને પૂરી કરવાને માટે અમે પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. એ તો સર્વકોઈના અનુભવની વાત છે કે શાળાના સમાજો પ્રસંગે આવી જાતનાં સાહિત્યસ્વરૂપો શોધવાં આપણે ત્યાં બહુ દુર્ઘટ બને છે. એટલે એની અગત્ય વિશે પુરાવાની જરૂર જ નથી. આવી જરૂર પૂરી પડે એવું પગલું ભરીને ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરે આપણાં બાળસાહિત્યની એક લગભગ અણખેડાએલી દિશા ઉઘાડી આપી છે. એને માટે સંચાલકોને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે.

તો હવે પ્રશ્ન થાય કે આ સાહિત્યની જરૂર તો છે, પણ અહીં જે જાતનું સાહિત્ય પીરસાયું છે તે આ જરૂરતને સંતોષે છે ખરું? અમે આમાંની ઘણીખરી નાટિકાઓ વાંચી ગયા છીએ અને અમને લાગ્યું છે કે એ ઉપલી જરૂરને હાલના સંયોગોમાં બને તેટલી ઠીક રીતે સંતોષે છે. અલબત ઘણીખરી વાતો બોધમૂલક છે, પણ તેને અમે દોષ ગણતા નથી. ઉલટું, નવા જમાનાના અદ્દેરેલ વિચારતત્ત્વવાળી વાતો બાળજગત પાસે આ સંચાલકોએ નથી મૂકી એ અમને ગમ્યું છે. રિયતિચુસ્ત ગણાવાનાં જેખમે પણ આના જ વિષયોને વળગી રહેવામાં અમને ખોટું લાગતું નથી. શરુવાતના કામ કરનારે ઘણી સાવચેતી રાખવી પડે છે. અને નાટિકાઓની વિષયસંદગીમાં લેખકોએ ઠીક સાવચેતી રાખી છે એમ અમને જણાય છે. અલબત કંઈક વધુ અમૂર્ત અને

ઉચ્ચગામી આદર્શોવાળી નાટિકાઓ પણ આમાં હોત તો વધુ ઠીક થાત એટલું નોંધ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

નાટકમાં સંવાદો અરસિક થઇ ન જવા જોઇએ. આ નાટિકાના સંવાદો સામાન્ય રીતે નાટ્યતત્ત્વને યોગ્ય છે. તેથી તખ્તા ઉપર રસક્ષતિ થવાનો સમ્ભવ ઓછો છે. તેમ વળી દશ્યતાની નજરે આમાં આપેલી નાટિકાઓ અસરકારક નીવડે એમ પણ લાગે છે છતાં આવી બાબતોની પૂરી ખાત્રી તો એ નાટિકા ભજવાય ત્યારે જ થાય.

એક બાબતમાં અમારે વાંધો ઉઠાવવો રહે છે. આ માળામાં નાટકની નવી પરિભાષા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે તે તદ્દન નિરાધાર અને અયોગ્ય છે. સંવાદિકા પરિહાસિકા, અને એકપાત્રિકા–આ ત્રણે શબ્દો અયોગ્ય છે. સંવાદિકાના સંયોજક એ શબ્દને આમ સમજાવે છે:

"એમાં (પાંચમા ભાગમાં) ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ઉપયોગી, જીવનના કેટલાક મહત્વના સિદ્ધાન્તોના વણટવાળી ધારે નાટિકા પણ તત્ત્વે સંવાદો રાખી સંવાદિકા–નાટિકા રજુ થાય છે. એને માટે ખરું જોતાં સંવાદિકા એવો નવો શબ્દ યોજવાનું મન થઇ જાય છે.–શેરડી ને જુવારના મિશ્રણરૂપ નવા ધાન્યને શેરડાર કહે અને સિંહ વાઘના સંમિશ્રણ નવા પ્રાણીને લાયગર કહે, તો સંવા(દ) (ના) ટિકા=સંવાદિકા શબ્દને ખોટો કે અશાસ્ત્રીય માનવાનું ખાસ પ્રયોજન નથી."

અમે કહીએ છીએ કે એ શબ્દ ખોટો એટલે અશાસ્ત્રીય છે. એક વ્યવહારિક મુશ્કેલી તો એમ છે કે એમણે નોંધેલા બન્ને નવા શબ્દો (શેરડાર તથા લાયગર) ખરેખર નવા જ શબ્દો છે, એ રૂપના શબ્દોનો બીજો કોઇ અર્થ તે તે ભાષામાં સમ્ભવતો જ નથી; જ્યારે 'સંવાદિકા' શબ્દ તો સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ બને છે, અને એનો બીજો અર્થ સમ્ભવિત છે, સંવાદિકા એટલે 'વાદિકા જેવું' એવો અર્થ સમ્ભવિત છે. વળી આ નવા બનાવેલા શબ્દના બન્ને પદો પણ સ્વતંત્ર શબ્દ છે તેથી આ શબ્દ યોગ્ય નથી. એ અશાસ્ત્રીય તો છેજ, પણ બીનજરૂરી પણ છે, કારણ કે એનાથી અભિહિત થતું સાહિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુતઃ કંઇ નવું સ્વરૂપ નથી જ. અમે આ પાંચમો ભાગ ખાસ વાંચી ગયા છીએ. બીજાં સામાન્ય નાટ્યસ્વરૂપમાં અને અહીં રજુ થએલ સ્વરૂપમાં ફરક માત્ર એટલો છે કે આમાં ઘણાખરા નમૂનાઓમાં બે જ પાત્રો હોય છે તેથી વસ્તુવિકાસ સંવાદપ્રધાન બની જાય છે. સંવાદપ્રધાન સાહિત્યસ્વરૂપ આપણે ત્યાં અજાણ્યું નથી. તેમ વળી, એવા સંવાદોમાં દશ્યતત્ત્વ ભળી એવા નમૂનાએ પણ અજાણ્યા નથી. પણ અમે એમ પૂછીએ છીએ કે આ ભેદ એને જૂદું અભિધાન અપાવવા જેટલો સ્પષ્ટ છે ખરો? બીજી રીતે જુઓ તો આમાંથી જે જે નમૂનાઓમાં ત્રણચાર પાત્રો છે તેને તો નાટિકા ગણવામાં કશો જ બાધ નથી. જેમાં બે જ પાત્રો છે તેને સંવાદ ગણવા એ અમને ઇષ્ટ લાગે છે. આથી કરીને 'સંવાદિકા' જેવું નવું સ્વરૂપ જ કોઈ નથી એમ ઠરે છે. સંયોજક ભાઇને

પરિહાસિકા શબ્દ પણ એવો જ અશાસ્ત્રીય છે. 'પરિહાસ' એટલે હાસ્ય (humour) નહીં પણ મશ્કરી (joke). અમે આ ભાગમાં આપેલી નાટિકાઓ વાંચી ગયા છીએ પણ તેમાં, મશ્કરીનું તત્ત્વ અમને જણાયું નથી. હાસ્યનું તત્ત્વ છે ખરું, પણ એવાં હાસ્યપ્રધાન વસ્તુવાળાં નાટ્યસ્વરૂપને આપણે જમાના થયા 'પ્રહસન' શબ્દથી ઓળખતા આવ્યા છીએ, તો પછી આ નવો ખોટો અને ઊંધો અર્થ સૂચવે એવો શબ્દ ચાલુ કરવાથી શો ફાયદો?

એકપાત્રકો શબ્દ પણ અયોગ્ય છે. એની વ્યુત્પત્તિ શી? વ્યાકરણદૃષ્ટિએ 'ક' પ્રત્યય ક્રિયાપદને લાગે ત્યારે 'કરનાર' એવો એનો અર્થ થાય છે. જનક એટલે જન્મ દેનાર, સેવક એટલે સેવા કરનાર. પણ આ પ્રત્યય નામને લગાડાતો નથી. એટલે એની પહેલી અશાસ્ત્રીયતા તો આ. ખાસ અપવાદ તરીકે 'ક' પ્રત્યય નામને લગાડો તો પણ અહીં એનો અર્થ શો થાય? 'એકપાત્રક' એટલે 'એકપાત્ર કરનાર' એનો અર્થ જ શો? માટે અમે કહીએ છીએ કે આ શબ્દ પણ અશાસ્ત્રીય છે. વળી એ બીનજરૂરી પણ છે, કેમકે માત્ર એકપાત્ર જ આખાં નાટક દરમ્યિાન બોલતું હોય એવું નાટ્યસ્વરૂપ પણ આપણે ત્યાં ઘણું જૂનું છે. તેને 'ભાણ' શબ્દથી ઓળખાય છે. અને આપણે આ આ ભાગમાં આપેલાં નાટ્યસ્વરૂપ માટે એ શબ્દ ચાલુ કરીએ તો કંઈ ખોટું નથી એમ અમારું માનવું છે.

આ વિશે અમે આટલાં લંબાણથી લખ્યું છે એનું કારણ એમ છે કે આ પુસ્તિકાઓ નાનાં બાળકો માટે લખાણી છે, અને એ બાળકોમાં જો આ શબ્દો પ્રચારમાં આવી ગયા તો એ અપપ્રયોગ ચિરંજીવ થઈ જવાની ધાસ્તી રહે. માટે અમારી વિનંતિ છે કે સંયોજકભાઈઓ આ શબ્દો સુધારી નાખે અને યોગ્ય શબ્દ એની જગ્યાએ મૂકે.

સોવિયેટ નવજુવાની: વેલેન્ટાઇન કૅટેયવના 'Squaring the cirle' પ્રહસનનું અંગ્રેજી ઉપરથી ગુજરાતી રૂપાન્તર. કર્તા બળવન્તરાય ક. ઠાકોર રાવપુરા, વડોદરા મૂલ્ય રૂા. ૧-૪-૦

રશિયન સમની અમુક વિચિત્ર લાગે એવી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરતી આ નાટ્યકૃતિ એક સુન્દર પ્રહસન છે. નવલરામે 'ભટનાં ભોપાળાં'નાં રૂપાન્તરથી જે કરવા ધાર્યું હતું તેવું કંઈક આ રૂપાન્તરથી બળવન્તરાય ઠાકોર કરવા ઇચ્છે છે એમ લાગે છે.

નાટકનું વસ્તુ તેમ જ વાંચન એટલું તો હળવું અને હાસ્યભરપૂર છે કે હાથમાં લીધા પછી એને પૂરું કર્યા વગર મૂકાય જ નહીં. રૂપાન્તર છે છતાં બંને તેરલી તળપદી શૈલી વાપરવામાં કર્તા સફળ થયા છે. અમે અહીં એની વધુ ચર્ચા નથી કરી શકતા. પણ એનાં પ્રકાશનથી ઉપજતા એકબે છૂટક વિચારોને નોંધ્યા વગર અમારાથી રહેવાતું નથી.

આ પ્રહસનને અમે હાર્દિક આવકાર આપીએ છીએ, કેમકે એનાથી આપણને એક નવો જ સાહિત્યપ્રકાર મળે છે. આ પુસ્તકનો હાસ્યરસ જરા વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે.

'ભદ્રંભદ્ર 'માં અથવા 'અમે બધાં'માં જે હાસ્ય મળે છે તેનાથી આનો પ્રકાર જૂદો છે.' 'ભટનાં ભોપાળાં'નો હાસ્ય આને અમુક અંશે મળતો આવે ખરો. સામાન્ય લાગતા પ્રસંગો ને વિચિત્ર પરિસ્થિતિવાળા બનાવવાથી આ હાસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમાં કંઈ બુદ્ધિપ્રધાન હાસ્ય નથી, પણ વિચિત્ર પાત્રો અને વિચિત્રતર પરિસ્થિતિથી જ આ હાસ્યનું સર્જન થાય છે. આપણે ત્યાં સંસ્કૃત જમાનાનાં પ્રહસનોમાં આને કંઇક મળતી વિચિત્ર પરિસ્થિતિઓ ઊભી કરીને પ્રહસનકાર હાસ્ય સર્જતો. આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ આપણી ભવાઈમાં પણ યોજાતી. આ સામ્ય ઉપરથી સમજાશે કે આનો હાસ્ય પૃથગ્જનનાં જીવનના સામાન્ય પ્રસંગોને વિચિત્ર બનાવવાથી ઉપજે છે. આજલગી આપણું હાસ્યરસિક સાહિત્ય શિષ્ટ શૈલીએ જ સર્જાયું છે. અમે એમ નથી કહેતા કે આ પુસ્તકની શૈલી અશિષ્ટ છે કે એનો હાસ્ય અશિષ્ટ છે. પણ આમાં જે પ્રસંગનિરૂપણ થયું છે તેવું આજ લગીનાં આપણાં પુસ્તકોમાં નથી થયું. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં વુડહાઉસનો હાસ્ય શિષ્ટ ગણાય એવાં પાત્રોઅશિષ્ટ ગણાય એવું (અનીતિમય નહીં, માત્ર અનૌપચારિક) વિચિત્ર વર્તન ભાષાવ્યવહાર આદિ કરે તેથી ઉત્પન્ન થાય છે; તો જેકબ્ઝ, હર્બર્ટ જેન્કીન્સ વગેરે બીજા કેટલાક અશિષ્ટ એટલે પૃથગ્જન ગણાય એવાં પાત્રોના વિચિત્ર લાગે એવા ભાષાઆચારવિચારરીતરિવાજાદિનાં નિરૂપણથી હાસ્ય ઉપજાવે છે. આપણાં સાહિત્યમાં હાસ્યની એ દિશા આજલગી સાવ બંધ હતી, તેને આ પ્રહસને ઉઘાડી છે પરભૂમિની પેદાશરૂપી આ પ્રહસનમાં કેટલાક સ્થિતિસંયોગો આજે આપણને અનનુરૂપ લાગે તોપણ નવીન પ્રયોગ તરીકે અમે એને વધાવીએ છીએ. યોગ્ય, દરેક અભ્યાસીઓ આ શૈલીને તળપદી ગુજરાતી વસ્તુસ્થિતિ ઉપર અજમાવી જુવે તો ઇષ્ટ પરિણામ આવે એમ અમને લાગે છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સંગીતનો સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમાલોચના: વ્યાખ્યાતા, પંડિત વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે, પ્રકાશક, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ. ૦-૧૦-૦ પૃ. ૨૬+૯૬

આ પુસ્તકને અમે વધાવીએ છીએ. મૂળ ઘણાં વર્ષ પહેલાં ભાષણ તરીકે અપાયેલ આ વિષયની અગત્ય કહી જાય તેમ નથી. સંગીનકાર માત્ર સંગીત ગાઈ જાણે તેના કરતાં એનામાં શાસ્ત્રીય સંશોધનની ધગશ હોય તો જ પ્રજાકીય સંગીતને વિકસવાનો સમ્ભવ રહે છે. સંગીતનાં શાસ્ત્રનો કોઇપણ સંશોધક આ પુસ્તિકા વગર ચલાવી નહીં શકે. અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય સભા આવાં પ્રકાશનો હાથ ધરીને ગુજરાતની સરસ સેવા બજાવે છે, માટે અમે એને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

મહાસભાનો સોનેરી મહોત્સવ (હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ૫૦ સાલની તવારિખ) પ્રકાશક, પારસી રાજકીય મંડળ, કરાંચી; લેખક, નરીમાન સોરાબજી ગોલવાળા.

આ નાનાં પુસ્તકમાં એનાં નામ મુજબનો વિષય છે. ભાઇ નરીમાન કરાંચીના પારસીઓમાં જાણીતા છે, સાહિત્યવિષયક બાબતોમાં ઘણો રસ લે છે. તેમની ગુજરાતી

ભાષા સારી રીતે શુદ્ધ હોય છે. તેથી એમનાં લખાણ પારસી તેમજ અપારસીને વાંચવા ગમે એવાં હોય છે. આ લખાણ માહિતીથી ભરેલું છે.

હઠયોગ: રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ, માંગરોળ (કાઠીઆડ), ૧-૪-૦, પૃ. ૩૪૮.

યોગી રામચરકનાં આ નામનાં અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી આ ગુજરાતી પુસ્તક લખાયું છે. ડૉ. રવિશંકર અંજારિયાએ પોતાના જીવનભરના પ્રયોગોથી શરીરવિજ્ઞાનને બહુ સારી રીતે સમજી લીધું છે. તેથી એમના જેવાના અનુભવની પરિપક્વતાવાળી આ ચોપડી અમૂલ્ય છે એમ કહેવું વધારે પડતું નથી. આ પુસ્તકમાં શરીરવિજ્ઞાનને લગતી બધી બાબતો યૌગિકરીતે ચર્ચેલી છે, પણ એમાં પ્રાચીનતાને બદલે નરી અર્વાચીનતા ભરેલી છે તેથી સહુ કોઈ એને રસથી વાંચી શકશે એમ અમારું માનવું છે.

યુગાવતાર ગાંધી: પ્રકાશક, લોકોપયોગી ગ્રંથમાળા, લેખક, રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક કિં. ૦-૮-૦, પૃ. ૧૬+૨૦૬ (ક્રાઉન) સચિત્ર, બ્રિટિશ સાઉથ આફ્રિકાના નકશા સાથે.

આમાં સરલ ભાષામાં ગાંધીજીનાં જીવનનો પહેલો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે. રોચક શૈલી, મોટાં બીબાં અને સુન્દર છપાઇને લીધે પુસ્તક આકર્ષક બન્યું છે, અને જેમને માટે એ લખાયું છે તેમણે વાંચી લેવા જેવું છે પ્રકાશકો જણાવે છે કે એક હજાર પ્રતના એમને કુલ રૂા. ૩૮૧-૮-૦ ખર્ચ થયું છે. ઉદ્દેશ એવો છે કે સસ્તામાં સસ્તુ બધુ કામ કરાવીને, લોકોને સસ્તું સાહિત્ય પીરસવું. અલબત્ત, અઢીસો પાનાંનાં આ સચિત્ર પુસ્તક માટે આઠ આના કિમ્મત ઘણી ઓછી કહેવાય. અમે આ નવી માળાની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

ધ હનુમાન જર્નલ: એડયુકેશન ડીપાર્ટમેન્ટ, પોરબંદર, તંત્રી શ્રી. એલ. માંકડ. વાર્ષિક લવાજમ, ૧-૦-૦

રા. રા. છોટાલાલ માંકડનું નામ (વીર માંકડ) કાઠિયાવાડમાં જાણીતું છે. તેમણે પોરબંદરમાં ગયા પછી કેળવણીની બાબતમાં બહુ સારી પ્રગતિ કરવા માંડી છે એમ જણાય છે. આ ત્રૈમાસિક એમના ઉત્સાહ અને કર્તવ્યપરાયણતાનાં ફલરૂપ છે. અંદર અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી વિભાગો છે લેખો શિષ્ટ અને સુઘડ છે અમે એને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

રા.

કલાદર્શન

ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ

રવિશંકર રાવળ, રવિશંકર પંડિત, કનુ દેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ, સોમાલાલ શાહ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, ચન્દ્રવદન ભટ્ટ, એ સાત ગુજરાતી કલાકારોનાં, ૧૧"×૧૪"ના માપના વિવિધરંગી, માઉન્ટ ઉપર ચોડેલાં દસ સુંદર, પૂર્ણરંગી ચિત્રોનો અભિનવ સંગ્રહ. કિંમત ૧-૪-૦; પાકું ૧-૮-૦ રજિ.-પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

ચિત્રશતક

સવા રૂપિયામાં સો ચિત્રોનો સંગ્રહ

કોણે કહ્યું કે કલાનો ઉપભોગ શ્રીમંતો જ કરી શકે! શુદ્ધ રુચિની મનોહારિણી, વિવિધતાવાળી અને સંસ્કારી કલાનો સુલભ પરિચય, મધ્યમ સ્થિતિનો ગમે તે ગૃહસ્થ કે ઓછી કમાણીવાળો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ખરીદી શકે એટલી કિંમતે મળે છે. સુંદર છપાઈ. મજબૂત બાંધણી. કિં. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૩-૦

જેને વિષે હવે વિશેષ ઓળખાણ કરાવવાનું રહ્યું નથી એવું ગુજરાતનું લાડીલું અને જનસમાજનું માનીતું આગળ પડતું માસિક એની વિશુદ્ધ, રસવાહિત કલા, એના ગૌરવભર્યા જ્ઞાનપ્રચુર લેખો, એની એકધારી ઊંચી કાવ્યસામગ્રી, એની મનોહારી વિવિધતાભરી સામગ્રી નવીનતા, એ બધું અનોખું છે—અજોડ છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ [illegible] પરદેશ, ૧૨ શિ.

નમૂનાના અંકના પૈસા પડતા નથી.

આજે જ કોઈ પણ એક નમૂનો મંગાવો [illegible]

કુમાર કાર્યાલય [illegible] રાયપુર અમદાવાદ

૧૯૯૨ વૈશાખ

વર્ષ પાંચમું

અંક સાતમો

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇની

નવી વાર્તા

કૌમુદી માસિકના ઑગસ્ટઅંકથી
શરૂ થઇ છે

ઉપરાંત

ધૂમકેતુ
મેઘાણી
ઉમાશંકર
રમણ વકીલ
દુર્ગેશ શુક્લ
ધીરુભાઇ દેસાઇ વગેરેના વાર્તા—નાટકો

અને

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ, પ્રો ઠાકોર જેવાના
વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર,
બાદરાયણ, શેદાઇ જેવા કવિઓનાં કાવ્યો,
ગુસાની નોધપોથી, વિજ્ઞાન અને હુન્નરના લેખો
હવે પછીના અંકોમાં આવી વિવિધ રસિક સામગ્રી હશે જ

તમારા પુસ્તકાલયમાં મંગાવવું ભુલશો નહિ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫.

કૌમુદી કાર્યાલય : રાવપુરા : વડોદરા.

Sandal Wood Soap

KERALA SANDAL WOOD

કેરલ

સેન્ડલવુડ

સાબુ

કેરલ સાબુ

સુવાસને પૂરા

વર્ષો સુધી

સંઘરી રાખે છે

સુખડનો સાબુ

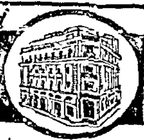
તમારા મનને ખરા ખુશાલ રાખે એવી મનોહર સગંધી વાળો અમારો સંપૂર્ણ સુખડના તેલનો બનાવેલ સાબુ જેમા ઉચ્ચ પ્રકારનુ અતર અને સુવાસીત ફુલોનુ એસેન્સ વાપરવામા આવ્યુ છે તે એક વખત વાપરીને ખાતરીકરો આપણા ગરમ દેશને માટે એ ખાસ બનાવવામા આવ્યો છે ગરમ્ર સેવાળી નીતરતા શરીરમા એ ઠંડક, ઉત્સાહ ને તાઝગી ભરે છે એની ખુશબોદાર ભભક તમારા મનને જરૂર પ્રફુલ્લિત અને આલ્હાદક બનાવશે દરેક ઠેકાણે એ મળી શકશે

કેરલ સોપ ઇન્સ્ટીટ્યુટ કાલીકટ

મુંબઈમાં અમીરી રહેવા જમવાનું

આર્યનિવાસ

હિન્દુ હોટલ

તાર ARYANIVAS

ટે નં ૩૩૧૩૬.

કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ.

મુદ્રક · ધનશંકર શુક્લ
પ્રભાત પ્રેસ · કેન્સો હોલ · કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક · ભૂપતરાય મો. દવે
ઊર્મિ કાર્યાલય · કેન્સો હોલ · કરાચી

વર્ષ ૫મું
અંક ૭મો

સળંગ અંક ૫૫

અનુક્રમણિકા

તંત્રીઓ: ઊર્મિ મંડળ

એલ. કે. મેઘાણી — ૨૪, અગરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા
આર. આર. શેઠની કું., — પ્રિન્સેસ ,, મુંબઇ—
સી. જમનાદાસની કું., — ,, ,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું., — ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી — હવાડીયો "ચકલો," સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. — રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા ચાર

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · વૈશાખ ૧૯૯૨ · અં. ૭મો

अस्मदीयम्

ધર્મ અને સંગીત

માહનાં અસ્મદીયમ્માં શાસ્ત્રીય સંગીત અને જૈન ધર્મના સમ્બન્ધમાં અમે બેક વિધાનો કર્યાં હતાં તેથી કેટલાક પત્રકારોની તથા કેટલાક જૈનભાઇઓની ધાર્મિક લાગણી દુખાણી છે. એ લખાણમાં જૈનભાઇઓની ધાર્મિક લાગણી દુખવવાનો કે જૈન ધર્મને અન્યાય આપવાનો અમારો જરાય ઇરાદો ન્હોતો. તેથી જો એ લખાણથી કોઇની પણ ધાર્મિક લાગણી દુખાણી હોય તો અમે અન્તઃકરણથી ક્ષમા યાચીએ છીએ.

પણ, આ ભાઇઓ જે કારણે પોતાનાં મનને દુભાયલાં માને છે તે કંઇ વજુદવાળાં કારણો અમને જણાતાં નથી : તેમ અમે કરેલાં વિધાનો ખોટાં હોય, એમ અમારી પ્રતીતિ હજી પણ થતી નથી. અસ્મદીયમ્નાં લખાણની જગ્યા મર્યાદિત હોય છે તેથી ઘણી વખત અમારે મિતાક્ષરી મતદર્શન જ કરાવવું પડે છે; આથી કેટલીક વાર અમારા વક્તવ્યના મુદ્દાને પૂરા વિકસાવી નહીં શકાતા હોય, તો કોઇવાર એ વિશે પૂરાં પ્રમાણો નહીં આપી શકાતા હોય, એ અમારે કબૂલમંજુર છે. પણ અમે જે કંઇ લખીએ છીએ તે મનના ક્ષણિક ઊભરાને વશ થઇને લખતા નથી, તેથી અમારાં લખાણને, સાધારણ રીતે, સમર્થિત કરવાની સ્થિતિમાં હોઇએ તો જ અમે એવું કરીએ છીએ.

આથી, જ્યારે આ વિષયની ચર્ચા ઉપડી છે ત્યારે અમારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ રીતે વિકસાવવાની અમારી ફરજ ઊભી થાય છે.

આ ચર્ચામાં બે મુદ્દા પ્રસ્તુત છે. (૧) ધર્મોએ શાસ્ત્રીય કલાપ્રિયતાના અભાવની ઉત્પત્તિમાં ભાગ ભજવ્યો છે કે નહીં? (૨) ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીય સંગીતપ્રિયતા ઓછી છે તેનું કંઈક અંશે[1] કારણ જૈનધર્મ ગણાય કે નહીં?

આપણા દેશમાં તેમ જ બીજે ઘણીખરી કલા ધાર્મિક (religious) અને દુન્યવી, બિનધાર્મિક (secular) એમ બન્ને પ્રકારે વિકસી છે. આ મુદ્દો ઘણાખરાની સમજમાં નથી હોતો તેથી અને અમારાં આગળનાં વિધાનોમાં એ મૂળભૂત છે તેથી અમે એને જરા વિશદ કરીશું. ધર્મસ્થાનોમાં જ માત્ર વપરાતી કલા તે ધાર્મિક કલા; ધર્મસ્થાનોની બહાર સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં વપરાતી કલા તે બિનધાર્મિક કલા. અને, આપણું હિન્દુ (એમાં જૈન અને બૌદ્ધનો સમાવેશ પણ અમે કરીએ છીએ) માનસ એવું તો વિચિત્ર છે કે ધર્મને અને સામાન્ય જીવનને એણે જુદા જુદા વાડા, આ કલાવિષયમાં, ગણ્યા છે. ધર્મને નામે પોષાતી કલાને, સામાન્ય જીવનમાં પોષવાનું તેમને ઘણીવાર હીણું લાગ્યું છે. દેવમન્દિરમાં નાચતી નર્તકીનાં નૃત્યને આનન્દથી જોનાર ધર્મગુરુ તથા ધર્માનુયાયી પોતાનાં બાળકોને નૃત્યની કળાથી દૂર રાખવાનો દરેક પ્રયત્ન કરે છે. આ તો એક જ દૃષ્ટાન્ત છે, પણ અમે કહેવા માગીએ છીએ તે મુદ્દો એથી વિશદ બને છે. દેવમન્દિરમાં સંગીતનૃત્યાદિને વધાવી લેતા ધર્મગુરુઓ જ જીવનમાં આવાં પ્રલોભનોને વશ ન થવું એમ હંમેશ કહેતા આવ્યા છે. આથી સામાન્યજને એમ માની લીધું કે આવી લલિતકળાઓ ધાર્મિક સ્વરૂપે પોષી શકાય, પણ એને સામાન્ય જીવનમાં અપનાવી ન શકાય. મન્દિરમાં સંગીતની ધૂનમાં રાચતા ભક્તને પોતાના પુત્રને સામાન્ય સંગીતાચાર્યને ત્યાં સંગીતનું જ્ઞાન લેવા મોકલવામાં ધર્મવિરોધ જણાય છે. આવી રીતે કલાને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પોષી, પણ સામાન્ય જીવનની દૃષ્ટિએ વખોડી તેથી જ ધર્મોએ આપણાં જીવનમાં કલાપ્રિયતાનો અભાવ આણવામાં અમુક ભાગ ભજવ્યો છે એવું વિધાન અમે કર્યું છે. આવી અસર માત્ર જૈનધર્મની જ થઈ છે, એવું નથી. બધા મુખ્ય હિન્દુ ધર્મની આવી અસર થઈ છે.

હવે જૈનધર્મના ઇતિહાસની એક વાત જરા તપાસીએ. પ્રાગ્જૈનકાલીન બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં લલિતકળાના ઉપભોગના નિષેધો ખાસ મળતા નથી, પછીનાં બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં મળે છે. એના ઉપરથી તથા સમગ્ર દૃષ્ટિએ જૈનબૌદ્ધધર્મના ઉદયે બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર કરેલી વ્યાપક અસરથી અમે એવું માનવા પ્રેરાઈએ છીએ કે લલિતકલાના ઉપભોગનો-નિષેધ મૂળ ઉપર્યુક્ત બે ધર્મોમાં ઉદ્ભવ્યો. જૈનધર્મ તેમજ બૌદ્ધધર્મ એનાં મૂળ સ્વરૂપમાં માત્ર નૈતિક ધર્મ જ હતા તે વાતને તથા મૂળ સ્વરૂપમાં એમાં મૂર્તિપૂજા ન્હોતી, પાછળથી એ ભળી એ વાતને ધ્યાનમાં રાખનારને સમજાશે કે દેવારાધના માટે જેનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે એવી સંગીતાદિ કલાને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ આ ધર્મોએ પાછળથી અપનાવી

૧ 'કંઈક અંશે' કેમકે અમારું વક્તવ્ય એમ જ છે.

છે. 'નેત્ર-કર્ણનાં મોહક સાધનોથી દૂર રહેવા' ઉપર ભાર મૂકનાર જૈનધર્મનું જોર ગુજરાતમાં, બીજા ઘણાખરા પ્રાન્તો કરતાં વધુ છે તેથી એના અનુયાયીઓમાં અને એના સંસર્ગથી બીજાઓમાં આવી કલાઓ પ્રતિ નૈતિક વિરક્તિ ઉપજી હોય તો ના નહીં એમ અમે માન્યું છે. પણ આ એકજ કારણથી આવી સ્થિતિ ઊભી થઇ છે એમ અમારે કહેવું જ નથી. વેપારપ્રધાનતા જેમ આને માટે કારણભૂત છે તેમ આ પણ કંઇક અંશે કારણભૂત છે એટલું અમારૂં કહેવાનું છે.

આમાં જૈનધર્મની કે કોઈ પણ ધર્મની અવમાનના નથી, અને અમે સમજીએ છીએ ત્યાંસુધી સામાજિક ઇતિહાસનાં પૃથક્કરણમાં ક્ષતિ પણ નથી. છતાં કોઇપણ ભાઇની ધાર્મિક લાગણી દુખાતી હોય તો અમે ફરીને ક્ષમા માગીએ છીએ, અને હવે, અમારૂં વકતવ્ય અમે કઇંક સ્પષ્ટ કરી લીધું છે એટલે આ પ્રકરણને હાલ તરત તો બંધ કરીએ છીએ.

નવલશતાબ્દી

નવલજન્મશતાબ્દી નવમી માર્ચે ગઇ: પણ ક્યાં નર્મદશતાબ્દી અને ક્યાં નવલ-શતાબ્દી! પહેલા પ્રસંગે આખુ ગુજરાત ઉત્સાહમાનપ્રસાદિના મધુર નિનાદે[2] ગાજી રહ્યું હતું તો આ બીજા પ્રસંગે ગુજરાતમાં (સુરતમાં આ પ્રસંગે થોડી ઉજવણી થઇ હતી અને એકબે વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તે બાદ કરતાં) કોઇએ શબ્દોચ્ચાર સરખો યે કર્યો લાગતો નથી. આ ભેદનું કારણ શું?

અમને એમ લાગે છે કે આનો જવાબ લોકમાનસમાં મળી રહેશે. આપણે સમસ્ત ગુજરાતમાં ઉજવેલી જયંતિઓમાંથી ન્હાનાલાલ ખબરદાર નર્મદ અને નરસિંહરાવ કેશવલાલના માનમાં ઉજવાએલી મુખ્ય છે. જે ઉત્સાહ, જે ભપકો, જે સર્વવ્યાપી પ્રવૃતિ પહેલા ત્રણ પ્રસંગે થઈ તે ગીજા પ્રસંગે ન થઇ તેનું કારણ શું? અમને તો સર્જક-વિવેચક વચ્ચેનો ભેદ આને મૂળે લાગે છે. સર્જનાત્મક લખાણ જનતાનો બહોળો સમૂહ વાંચે છે અને ઓછેવત્તે અંશે સમજે પણ છે. વિવેચનાત્મક લખાણુ મર્યાદિત વાંચકગણ માટે જ હોય છે. આથી કરીને સર્જકોને જાણનાર નાણનાર અને વખાણનારનું પ્રમાણ વિવેચકને જાણનારનાણનારવખાણનારનાં કરતાં ઘણું મોટું હોય છે. અને આ સ્થિતિ અસ્વાભાવિક કે અનિષ્ટ નથી. અનિષ્ટ અને અસ્વાભાવિક આ સ્થિતિ થઇ જાય, જો અધિકારી વર્ગ પણ તે તે સર્જકવિવેચકને જાણવાનાણવાવખાણવાની પ્રવૃત્તિ ન કરે તો. ગૂજરાતસાહિત્યસભા, અમદાવાદ, ગુજરાતવર્નાક્યુલરસોસાયટી અને શ્રી ફાર્બસગુજરાતી સાહિત્યસભાએ આવી કોઇ પ્રવૃત્તિ નવલજન્મશતાબ્દી પ્રસંગે કરી નથી તે શોચનીય છે તેમ અસ્વાભાવિક પણ છે.

૨ આ નિનાદ મધુર પણ કલકલ હતો; અમે એને કલકલ નિનાદ કહીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે અસ્પષ્ટ સ્વરની પેઠે આ ઉજવણી પણ કોઈ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં, સ્થાયી સ્વરૂપમાં પરિણમી નથી.

નવલરામની ઠરેલ વિદ્વત્તાની સાથે એનું શાન્ત નિર્મળ ચારિત્ર્ય જ સરખાવી શકાય. બુદ્ધિ અને હૃદયના ઉચ્ચ ગુણોએ વિભૂષિત વ્યક્તિઓ કોઇપણ જમાનામાં અને કોઇપણ સમાજમાં બહુ ઓછી હોય છે; અને બહુ ઓછી હોય છે માટે માનાર્હ વધુમાં વધુ હોવી જોઇએ એમ અમને લાગે છે. જે કાંઇ પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેવી તેની પાછળ પુષ્કળ તૈયારી અને વિચાર હોવાં જોઇએ, તેમ વળી જુદી જુદી દિશાઓ ખેડી શકાય માટે જુદા જુદા પ્રયોગો કરવામાં પાછી પાની પણ ન કરવી જોઇએ એમ માનનારા અને આચરનારા વિરલ ગુજરાતીઓમાં નવલરામનું સ્થાન બહુ ઉચું છે. ઉપર નોંધેલ બીજા તત્ત્વમાં માનનારા તો ઘણા ય હોય છે, પણ પહેલાં તત્ત્વનો ભાવ (existenec) તો બહુ થોડી વ્યક્તિમાં દેખાય છે. આથી કરીને આ બન્ને તત્ત્વોનો જેમાં સુસમન્વય થયો હતો એવા આપણા સાહિત્યના પ્રથમ જ્યોતિર્ધરની[3] જન્મશતાબ્દી-પ્રસંગે અમે એટલું ઇચ્છીએ છીએ કે ગુજરાતે એવા જ્યોતિર્ધરો વધુ અને વધુ પેદા થાઓ.

સુરતમાં ઉજવાએલ આ પ્રસંગે પ્રો. ઠાકોરે પોતાનાં ભાષણમાં એક વાત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે, કે નવલરામનું યોગ્ય જીવનચરિત્ર હજી લખાયું નથી. 'માનસી'ના આ ત્રીજા અંકમાં વિજયરાય પણ કહે છે કે આપણે ત્યાં નર્મદનાં જીવનચરિત્રના ય ઠેકાણાં નથી. અમને લાગે છે કે ઉપરનોંધેલી ત્રણ સંસ્થાઓ આ કામને સહેલાઇથી હાથમાં લઈ શકે અને નવલરામનું જીવનચરિત્ર લખવાનું કામ પ્રો. ઠાકોર જેવા અધિકારીને સોંપી શકે.

એક વિજ્ઞપ્તિ

શ્રી ગૂજરાતસાહિત્યસભા અમદાવાદ તરફથી ૧૯૩૬નાં આપણાં ગ્રન્થસ્થ વાઙ્મયની સમીક્ષા કરવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું છે; તો લેખકોપ્રકાશકોઆદિને હું વિનંતિ કરું છું કે આપ આપનાં આ સાલમાં બહાર પડેલાં કે પડે તે પુસ્તકો મને નીચેને સરનામે મોકલી મારાં કાર્યને સરળ બનાવવા કૃપા કરશો.

નોંધ: આ સરનામાંમાં 'ઊર્મિ કાર્યાલય' કે 'તંત્રી, ઊર્મિ' કે એવું કશું જ ન લખવું. ઊર્મિ માસિકમાં અવલોકનાર્થે મોકલેલાં પુસ્તકો મારી પાસે જ આવે છે એવો નિયમ નથી. તેથી બધા લેખકપ્રકાશકોને વિનંતિ છે કે આપ આપનાં પુસ્તકો મને જૂદાં સરનામે મોકલશો.

ડોલરરાય રં માંકડ

સરનામું:

ડોલરરાય રં માંકડ, ગૂજરાતનગર, કરાંચી (સદર)

૩ સર્જકનાં સર્જનને વિવેચનરૂપી જ્યોતિવડે જનતાને બતાવનાર વિવેચકને માટે જ્યોતિર્ધર શબ્દ અહીં વાપર્યો છે.

ચહું

પૂજાલાલ

ચહું કરણુ માત્ર તારું થઉં ને રહું હર્ષથી
અધીન તવ સત્ય મંગલ પવિત્ર આદેશને;
રહું સતત દૂર દુઃખદ મલોતણા સ્પર્શથી;
પરાસ્ત કરું પાપનાં દલતણા દુરાવેશને;

મતિ પ્રમુદિતા કરે ગતિ અનંતને અંતરે
સ્ફુરંત દ્યુતિતારકો સહ નિગૂઢ નાદે ચડી;
અને હૃદયની રતિ જ્વલત પ્રેમને બંદરે
સરે મધુરનામનાવ પર; શૈલબંધે પડી

રહેલ થઈ મુક્ત વેગભર પ્રાણકલ્લોલિની,
તરંગ કરતાલ સાથ અણુદીના ગાનની
મચાવત અખંડ ધૂન, પ્રિયની દિશાએ વહે;
શરીર સદને હળેલ ચિર મૃત્યુની મોહિની

મહીં અબુધ ચેતના અરુણ જ્યોતિ સોપાનની
પરે પગરણો કરી અમૃત ચેતનાને લહે.

o

રેશમના કીડાને

પતીલ

: પુષ્પિતાગ્રા વૃત્ત :

નિવૃત મન સમેત નિંદ લેતા
 અફલ તને, ભૃશ મેવના અઢળ્યું;
દિવસ રજની જાળમાં રહેતા,
 કરી દલ શેતુરના સહુ વિશીર્ણું;
મરું શીય તુજ વાત? જાત જંતુ
મુખ મહીંથી મૃદુ ખેંચનાર તંતુ!

મુલવણી થની જેહની બજારે,
 હતું વળી વેચ્યું જ જે વણિજ્જનોએ;
કરી રીસ હતી જેહ શાન નારે,
 કર્યું તન ધારણ, યા ધરાગુરોએ
મળી શકતું ન હોત તેહ આંદી.
અગર દયાની તહારી હોત નાદી.

સ્વજન વિહિન શોકની દશામાં,
સ્વરચિત પિંડ મહીં પડેલ પ્રાણ!
અતિ અશુભ, અઘોર અંધતામાં,
કવણ, કહે, કરનાર તારી ત્રાણ?
થતી તલભ ન ઉડવા લગીર!
સ્વરચિત પિંજરમાં પડેલ કીર.

નિલય કરી નિપાતમાં રહેલા,
કરૂં અનુતાપ દશા નિહાળી તારી,
અનભિગત અનર્થમાં ફસેલા!
શુંય કર્યું સાહસ, તેં હ? સ્વૈરચારી,
પણ કરૂં ઉપદેશ હું તને શું
નહિ નહિ દોષથી, હાય! મુક્ત જે હું.

હું પણ અસલ યોગ ધારી, આવો,
તુજ સમ છું જ રહ્યો ફસાઈ, પ્યારા:
મુજ અવધિત માહરો પુરાવો,
મુજ દરદો સહુ દર્દ છે તહારાં:
કરી ગ્રથિત અનેક આસપાસ
મનસિજ તાર, નિમંત્ર તો વિનાશ.

પરણ્યુ સમયનાં અનેક પ્રાસી,
નહિ જ શક્યો મુજ ઉન્નતિ હું જોઈ:
અનવરત રહ્યો પડી ઉદાસી,
રહ્યું, ક્યમકે, નહિ ચાહનાર કોઇ:
મુજ મન તણી સંતતીની સાથ
મહીં સુખનાં સહુ સાધનો સમાયાં

ખબર નહિ મને, થશે શું મારૂં,
શીય વિધ અંત થશે જ આ ગહારો:
સમજ ન, મુજ શીર્ષ ક્યાંય ધારૂં:
મમવ્યવસાય રહ્યો છુપી તહારો,
સતત મગજમાંહી એ વિચારે,
મુજ મરણે ગુજરાત ગર્વ ધારે!

ચૈત્રની પૂર્ણિમાને

પારાશર્ય

ચૈત્રની વિશદ શાંત પૂર્ણિમા!
ઈન્દુના હૃદ ઝરે સ્મિતામૃતી
આનુપાત અધરોર્મિ માલ પે
તેરતી સ્મિતવિલોલ તેજ તું.

ને પ્રગાઢ નિધિવારિને ઉરે
હાસની સમદ અંગ કોમળાં
મૂર્છનામય અગાધ શાન્તિમાં
શું પડી પ્રણયલીન સ્વપ્નમાં.

અબ્ધિના તૃષિત અંગઅંગમાં
તૃપ્તિ તૃપ્તિ અભિરામ સૌખ્ય!
એમ હો તવ મહેલ જીંદગી.
એમ હો—, ૧૨

કિન્તુ એક પલ ગ્રીષ્મ તાપમાં
દગ્ધ આ વિજન પાદરે સુની
તીરપે સતત ઝૂરતી ખડાં
શુષ્કપર્ણભર જર્જરી ચીંદી,

આ વિશાલપટ રેતથી ભરી
રોજના પ્રખર તાપમાં ઝળી–
શુષ્ક વહેન વહતું તુટી જતું;
દૂર રૈપ્ય સમ રેતમાં જતું. ૨૦

એ નદી પર કદીક સાંઝના
માળપે ઉડી જતાં વિહંગમો,
ધેનુવૃંદ ફરતાં જ મંદિરે
શામતી રહી રહી જ ઝાલ રે,

દૂર ગામ પર ઝૂલતી તરુ–
શાખા મધ્ય શુચિ અંગ ટેકવી
સ્હેજ રક્ત પરિસ્પષ્ટ આનને
સાન્ધ્યતેજ સહ વેરતી સુધા

અલ્પ આ વહનમાં વિલોકજે
ને અનંત–પથ–તપ્ત ઉરમાં

શાન્તિતોષ સુખબિન્દુ પાડજે. ૩૧

●

છાપરામાંથી ડોકાતા સાપને

રમણીક અરાલવાલા

પૂરવી

ધીમે ઉતર નાગરાજ ! અવકાશ આજે નથી
ઉઠી ત્વરિત દોડવા જીવિતકાજ શય્યા થકી;
દિધેલ દુધકોડિયાં, કદીક પુષ્પ પૂજા ધરી
ત્હને, નવકુટુંબને મમકુલે, કદી મ્હેંય, તે
વિસારી મુજદેહને ઉચિત મૃત્યુનો ડંખ દે !

નથી ફરક લેશ આન્તરસ્વભાવમાં આપણા,
વિલાસ નીચ સ્વાર્થકેરી ફફડાવી ઝેરી ફણા
દિધા અસુન ડંખ મ્હેંય મમ વિશ્વમાતાસ્તને !
દિધેલ તવ ડંખ તો કદીક મંત્રસાતા મળે
શમી, જખમી તૂર્ત પાસું મરડી ઉભો થૈ જશે;
અરે મમ દિધેલ ડંખ !–કદી કાલજ્વાળા મહીં

ત્રિલોક તતડી ઉઠી, અમરતત્ત્વના અંકમાં
લહી ક્ષણ સમાધિ, દિવ્ય નવરૂપમાં શાજશે;
તદીય–વપુ વિષનું ઝણઝણી રહી કોરશે.

અહો ! જીવનદાન દે સરકતો તું શાને ભલા ?
ત્વમેવ–મમદ્દુતનેવ –અનુકંપ ઉર થાય ! વા
કરાલ ઉર કોમળો બની, કૃતાન્તથી કારમાં
જતાં ભજવી ભાવ, દ્હાવ મુજને શું એ આપવા?
દયાળુ બની નાગરાજ શીદ આજ પાછો ફરે?
સ્વભાવપલટો ન સંભવિત ઉગ્ર આ ઉંમરે.
સમાન કરથીજ અંતિમ વિઘાત ગ્હારો ઘટે,
નથી ગમતું જરી ઉતર નાગ ! ધીરે ધીરે !

●

નિસર્ગકવિને[1]

વૈદ્ય ભાનુશંકર પો. શાસ્ત્રી

નિસર્ગકવિ ! વસ્તુઓ વહી જતી ન પાછી ફરે,
કદાપિ જગમાં સખે ! ફરન તાહરાં સાખ દે.

સુશૈશવ, જુવાની ને સુદૃઢભાવ કેરી ગળા,
નવીન રસ–રાગ હા ! સરી જતું બધું સ્વપ્નવત્

૧ ગૌરીનો વડમંત્રને ઉપાલંભ.

ત્હનેય બધું ભાન છે; પણ વિષાદ આ એકલો તરંગ—રિપુ-પૂરમાં, ઝનુની-અંધશ્રદ્ધાજુમાં,
શિરેજ સહુ માહરે! વિધવિધાન આવું હશે! હતો અડગ—આશરો ઉદધિમધ્ય તું એકલો.
મહોદધિ—તુફાનમાં મધનિશામહિ નાવને, અકિંચન-અમીરીમાં સરસ કાવ્ય તું વેરતો;
દિશા સુચવતો હતો વિરલ એક તું તારલો અબાધ્ય-જગ-સત્યનાં, મનુજ-ધ્યેય-સ્વાતંત્ર્યનાં

હવે તજી બધુંય આ, ગહન શોકમાં તું મુકે
મને;[2] વિષમ ભાસતો ફરક તાહરી નીતિનો.[3]

●

જાની દોસ્ત

ગૌતમ

બહુયે મિત્ર શેરીના મળ્યા ને ચાલતા થયા,
પરંતુ તું સમો બેરૂ મળ્યો ના હજુ અન્ય કો.

મળ્યો તું સાંજના જે દિ' ઓળખીને ઉદાર દિલ, અંધારે મેં દગો દેવા યત્નો કીધા ઘણાય તે
અહર્નિશ સાથ રૂલેવાને પ્રેમનાં પારખાં દિધાં. કરી સૌ માફ તેં મારા પ્રેમનો પાઠ શિખવ્યો.

ભૂલથી ગાંધીને હાટે જી ચડયો તોય ના ગમ્યું, ઉર્વશી પ્રેમ ના જાણે, ના જાણે એ શકુન્તલા,
ફરી તું દોડતો આવ્યો ઝાલ્યો હાથ વિયોગથી. પ્રેમને પેખતું હૈયું હે ભોળા રૂપિયા જ તું!

●

સ્મરણ-ડોલે

કાનજીભાઈ પટેલ

ચૂમન્ત જીવન- ઉષા-અધરોષ્ઠ રાતા,
અંધારની ગહન ઘોર ગુફા વિદારી:

મારા બધા રવિ અરે સુખનાજ તાતા,
અસ્તાબ્ધિએ ડૂબિ જતા રહું છો નિહાળી.

રે મીટ માંડી નજરો અટવાય હાલી,
ને લ્હાય લ્હાય ગરતી મરતિ ધ્રપે જ્યાં;
વેરાન કોરણ વિશે જલની ય પ્યાલી
વિના ભલે મરણ સન્મુખ હો ઉભું ત્યાં.

આષાઢની રજનિ કો વદ મેઘલિતી
એકાકિ છો ગિરિતણા શિખરે સુતાં હું
સ્વપ્ને પ્રિયા-ફુલસમા શબ્દોય વીણી
રૂહ્યો, ત્યાં પ્રહાર વિજથી ગિરિ છો તુટેને!

તારા પ્રિયા સ્મરણ વા સ્વપ્ને ઝુલન્તા,
તે સર્વ છે મૃદુ સમીર સમા વહન્તા.

૨ 'મને' નો પૂર્વાપર સંબંધ છે. ૩ આ ઉપરથી સ્ફુરેલ 'પદચ્યુત કવિશ્વર' ઊર્મિ, ઑ. ૧૯૪૧

કે તારલો ઝગમગે રે

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

કે તારલો ઝગમગે રે
એ તો આશા-કિરણ નમો ઉગ્યો
કે તારલો૦

એ તો નેનો મીંચે ને વળી ખોલે
કે તારલો૦

વળી મંત્રો અજાણ્યા કંઇ બોલે
કે તારલો૦

એ તો મોતી શા આભને ઓવારે
કે તારલો૦

મને મૂકે અનન્ત તણા આરે
કે તારલો૦

એ તો તેજ-અંગુલીએ બોલાવે
કે તારલો૦

મારા હૈયાના મદને ઝુલાવે
કે તારલો૦

એ તો કુંદ શો, હસે ને હસાવે
કે તારલો૦

મારાં ઉરના ઉચાટને શમાવે
કે તારલો૦

એ તો સુવે જગતને સુવાવે
કે તારલો૦

મારા સોણલા સરે, વાણી લાવે
કે તારલો૦

●

અન્દેશ

મૂળશંકર જમનાદાસ પુરોહિત

પૃથ્વી

અણુ ગગન સુગમ્યતા અડગ મ્હેલપાયણના
ઘડે અમર શિલ્પવા જગત શિલ્પશાસ્ત્રી યથા
વસે ન ચણનાર ત્યાં, ન ઘડતો, ઘડાયે કદી ?
રહે હૃદય મસ્ત એ નિરખી આત્મ કારીગરી !
રચે સુકવિતા કવિ અજબ કલ્પના નાચતી
ચ્હડે ઘડીક વ્યોમમાં ઘડી રસાતલે રાચતી
વહે ઘડીક ગહ્‌ન વ્હેન મમ, માનની હર્દમાં
વસે જ કવિતા કવિ હૃદયમાં કવિ કાવ્યમાં

સર્જ્યો સુક્ષ્મ સૃષ્ટિનો અજબ કલ્પના દૃષ્ટિનો
ચિતાર નજર ખડો તપન, શીત ને વૃષ્ટિનો
સમુદ્ર, ગિરિ, સૂર્ય, દ્યો, વસુ, વનો, જનો તારલા
વિરાટ અણુ સૌ સૃજ્યું અકલ ઇશ ત્હારી કલા
શરીર મમ ત્હેં ઘડ્યું ન ઘડનાર શું ત્યાં વસે ?
વસે જગતમાં તું ક્યાં ? કવણ તું અને ક્યાં હશે ?

માનવનાં હાસ્ય

ભાસ્કર દવે

અનંત આ અબ્ધિ વિશાળ વ્યોમનો
  દિસે ન આરો, રવિ તેજથી ભર્યો,
તથા ડુબ્યો ચંદ્ર અનેક તારકો
  અતે સમાયા સુરગંગના સરે

દિગંતની માનવ કલ્પના રચી
  ગુહા તળેથી તમગ્રસ્ત વાદળી
સરી પડી વ્યોમ સરે, તથા વળી
  તણાય ઝંઝાવમળે ફરી ફરી

"રખે રહે ત્રાસ બધા અધૂકડા"
  વિચારતો સૂર્ય પ્રચંડ જ્વાલમાં
ઝલાવતો હો અવશેષ આશના
  અભદ્ર મૂખી જલદા ઉરે વસ્યા.

"ન કોઇ મારું અહીં વિશ્વમાં અરે"
  લવી રડે, અંતર હાલવે જગે
નિહાળી સ્વાર્થાંધ મનુષ્યબાળ એ
  વદી "થયાં અમૃત છાંટણાં" હસે

ફરી વળ્યાં નીર અમોઘ તેજના
  અને સહસ્ર જનથી ગણી ગયા
નિરાશ્રિતાને. રવિ તેજ ઊમટ્યા
  વદે કૃતઘ્નિ જન "હાશ ઠીક આ"

●

ખેડુતની હાકલ

ઇન્દુકુમાર શહેરાવાળા

અમ્હારી હાલત ન્યાળોને,
અમ્હારાં દરદો ટાળોને;
    હાકલ દરદે દઇએ તમને
        દરદો ટાળોને !

વર્ષ વર્ષથી નરસું આવે
    રસકસ હીણ થઇ ધરતી;
તોયે ખર્ચે, દાણ, શરાફે
    દિન પર દન છે પડતી: અમ્હારી૦

વાવ્યું, નીંદ્યું, લણતા થાકી
    પરનાં પોષણ કરીએ;
ઋતુ કુઋતુનાં સંકટ વેઠી
    ચેનનહોણા ફરીએ: અમ્હારી૦

અન્તરના અભિલાષો દાબી
    પરજીવન ખીલવીએ;
તોયે બદલે સુખ શાન્તિનું
    સ્વપ્નું કયમ નવ ભરીએ! અમ્હારી.૦

રાજાશાહી સાડે ફરતા
    અમ શોણિતના ભાગે:
તો પણ જો હી દરબારે તો
    શાહીવાદે ડરીએ ! અમ્હારી૦

તાત જગતના કહાવ્યા અમ્હને
    ગુલામ જેવા છઇયે;
સાચું એ બીરદ શોભાવા
    શા શા યત્નો લઇએ! અમ્હારી૦

સરકારે, દરબારે શેઠે
    શોષણ સંચા સહીએ:
કુદરતનો યે કોપ થાય તે
    અમ સૌ વ્હોરી જઇએ. અમ્હારી૦

વનિતા ને સન્તાનો સઘળાં
    ભૂખે શાં ટળવળતાં !
અનન્તના એંધાણો સઘળાં
    કયાંએ કૈં ના ફળતાં: અમ્હારી૦

ફર્જ ધર્મમાં ફસ્યા અમ્હે સૌ
    અન્તર અમળાં રાખી;
અન્તે લાખી આશાઓમાં
    નવ કૈં ફળતી દાખી. અમ્હારી૦

પહેરાવ્યા સૌ સૌને વસ્ત્રે
    દીસ આશાએ દોરી;
જીવન આખું એમ વટાવ્યું
    નવ થઇ ઊજળ ઝાંખી. અમ્હારી૦

લગ્ને મર્યું, યુદ્ધે આગળ
    ધરતા અમ્હને સાધી;
સન્ધિના સીમાડા જોતાં
    અમ દૃષ્ટિ કાં બાંધી ? અમ્હારી૦

વિશ્વ ગહીને ભ્રાતૃભાવ જે
    અમ ઉપજ્યો અપનાવી;
અખિલ વિશ્વમાં જ્હેમત ઉઠી
    તો ઘો દીલમાં લાવી: અમ્હારી૦

મ્હોલાતોની મોજ ન દેશો
    દેજો ઝૂંપડી સાદી;
શાન્ત અને નિજ અર્થ સહાયક
    પ્રેમ હર્ષની સ્હાદી: અમ્હારી૦

ભેદ ભર્યા તમમાં અમ માટે
    દેજો તાત ! ફગાવી;
અન્તર અન્તર એકત્રિત થઇ
    દેજો દર્દ દબાવી: અમ્હારી૦

અમ પાસેથી છીનવ્યું તોયે
    અર્જ કરીશું ઝાઝી;
સન્તાપે બળતાને હારો
    બન્ધુભાવે દાઝી: અમ્હારી૦

ભારત ભૂમિ વિશ્વ વાટિકા
    નિપજે વાંછ્યાં વાનાં;
તોય આ તે ન્યાય કયહીનો
    સુત તે ટળવળવાના ! અમ્હારી૦

હૈયે હૈયે અમીજળ ઢોળી
    આર્યસુતને સાધો;
આર્યભાવના જગવી જગમાં
    યશ ભારતનો વાધો ! અમ્હારી.

કંસારાનો કોયડો

સુધાંશુ

(રાગ-ધીરાની કાફી)

કાળજડાગાં સાંધા રે
  સાંધા કોણ સીવી દિયો હોજી !
આતશના અજવાળા રે
  આતમથી કો ઓળખો હોજી !

ઘટઘટના આ ઘટમાં
  ભેંકારી અંજવાશ,
ત્રિભુવન તમસે ભર્યું
  તયેં પ્રગટ્યો તું અંબાર
ભેંકારોના ભેદુને
મ્હેં આતશમાં ન ઓળખ્યો હોજી !

  પોલાણોમાં પ્રેમની
તેં ચેતાવી ચીનગાર,
  ધખાવી ધમતો રહ્યો
એ ધમણોથી ય દેખાર
  ભુવનોના ભંગારો રે
અગની ઓજે ઓરવ્યા હોજી !

  એકમ રસની દેગમાં
તું ઉકળ્યો અપરંપાર,
  ઢાળ રચીને હીમના
તું સૂક્ષ્મ થયો સાકાર;

કણુકણુમાં યે કોર્યો રે !
એ કંસારાનો કોયડો હોજી !

ભવભવની ભઠ્ઠીઉ ચણી
એણે સળગાવ્યો અંગાર,
તાવણુ માંડી તાવિયો
એણે આતમનો રસ ભાર;
ત્રિભુવનને તારે રે !
જ્યોતિ તો જાપો જપે હોજી !

આભે કોટી કોડિયાં
વચ્ચે સૂરજની સગવાટ
મ્હારે આતમ-શે'રે માંડિયો
મ્હેં અજર અમૃતનો પાટ;
અક્ષર સાયર આવ્યે રે !
ત્રાપે તરે તોરથી હોજી !

ત્રાપાએ તુંબી લઇ
બેઠો જીવનસંતનો સંઘ
આવ્યા 'સોહમ્'ના ધણી
મ્હારાં ભર્યાં ઓજસે અંગ;
હાલામાં હેરાણો રે !
જીવતરનાં વાસણુ વરયાં હોજી !

●

ચંદ્રને[1]

છોટાભાઈ સુથાર

- શિખરણી -

'નમે જાવું ઊંચે, પૃથિવી પટપે દષ્ટિ ધરવી'
સખા એને તું શું શ્રમગણી કહે :પાંડુ બનતો ? !
ન વા, તો કહે મને ભમી ભમી સહુ તારક મહીં
'અજાણ્યું તે' માની સ્વજન વિરહે શોક ધરતો !–
પળી નિરુત્સાહી 'પળપળ વિલાતાં નયન શો
'ન લાધ્યો ઉદ્દેશો સ્થિર' ગણી શું નિસ્તેજ બનતો !

[1] shelleyના to the moon નામના કાવ્યનો અનુવાદ.

સદ્ગત મંગલમૂર્તિ શ્રીમત્ શાન્તિશર્મા જનકવિદેહીને

નિવાપાંજલિ

વામવર્મા

શી આશાઓ ? શો પરિપાક ? અનધિકારી સંસારને જે લેખથી એ પરમવિભૂતિની પિછાન કરાવવાની હતી, તે લેખનો પ્રારંભ થાય તે પહેલાં તો એ વિભૂતિ લય પામી ગઇ જેની પ્રશસ્તિકથા લખવા માટે રાતીશાહી ઉછીની લઇ રાખી હતી, તેની નિવાપાંજલિ રચવા માટે કાળી શાહી ખરીદવી પડી ! ગઇ કાલની વાત ! હજુ તો જેની વિપુલ સંતતિ જેનાં નામની પૂર્વે વિદ્ધાતુને શાનચ્ પ્રત્યય લગાડી વિ. એવું પદ લગાડતી હતી તેના વિષે ઉલ્લેખ કરતાં બિચારા દરેક ક્રિયાપદને લિટ્ અને લુઙ્ના આદેશ સ્વીકારવા પડે, એ સ્થિતિ અકાણ્ડ ઉપસ્થિત થઇ પડી; ખરેખર મહાકવિ રસગંગાધરે પોતાની જગન્નાથોક્તિમાં કહ્યું છે તેમ 'હા હન્ત–હન્ત નલિનીં ગજમુજ્જહાર !'

છતાં મંગલમૂર્તિ શ્રીમચ્છાંતિશર્માના વિદેહ માટે શોક કેમ થાય ? એમના જેવા માટે તો "આશ્ચર્યથી કોઇ એને જુએ છે–આશ્ચર્યથી કોઇ એને સુણે છે" એ વર્ણન યથાર્થ હતું. એવાનાં મૃત્યુ એ તો મોક્ષ. એ માટે શોક ન હોય, હર્ષ હોય ! જો કે એવું કહેવું વાજબી નથી કારણ મૃત્યુને ખબર પડે કે એના આગમનથી કયાંક પણ હર્ષ થાય છે તો તે દુનિયા માટે ઠીક નથી; માટે સહર્ષખેદનો વિષય એ મૃત્યુ બન્યુ છે એમ કહેવું જ યોગ્ય ઠરે છે ! આમાં ગેરસમજ થશે એ અમારી ખાત્રી જ છે. પણ સાદરનિરાદર જેવા શબ્દો ઉપર ગાંધીજીએ લાખેક શબ્દોનું વાર્તિક લખ્યા પછી પણ જો દુનિયા આવા પ્રયોગો ન સમજે તો, તેમા પ્રયોજક બિચારો શું કરે !

મૃત્યુ કંઇ બધાંનાં જ સરખાં નથી હોતાં. પામરનું મરણ, શૈવનો કૈલાસવાસ, વૈષ્ણવનું વૈકુણ્ઠગમન, પુષ્ટિમર્યાદીની શ્રીચરણપ્રાપ્તિ, અને માર્ગોપદેશિકાના સંધિવાથી રીબાઇ મરેલા માટે પંચત્વગમન, ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં મરનારની ગતિનો જ; નહિ પણ જીવનના પ્રકારનો પણ નિર્દેશ હોય છે; તો મંગલમૂર્તિ શ્રીમચ્છાંતિશર્માનો દેહાન્ત કેવલ સ્વરૂપસ્થિતિ જ કહેવાય. વિદ્યમાન એ જીવનમુક્ત હતા, મરણે એને જીવનથી મુક્ત બનાવ્યા. વિદ્યમાન એ જનકવિદેહી જેવા હતા, મરણે એને કેવળ વિદેહી બનાવ્યા. અરે એમના પ્રાતપક્ષીઓ એમને સદેહે વિદેહી જેવા એટલે જીવન્ત છતાં મૃતપ્રાયઃ કહેતા. એ દૃષ્ટિએ પણ મૃત્યુ, એતો એમના માટે સ્વરૂપસ્થિતિ જ રહમજાય છે.

અમ્હારી ન્હાનકડી પણ ગુણગણવિશિષ્ટા એવી મિત્રમંડલ મિથિલાના એ તુરીયાવસ્થ જનકરાજ હતા. એમના અસ્તથી એ મંડલીને પડેલી ખોટનું વર્ણન કરવા આ લેખિની સર્વથા અસમર્થ છે. જો કે આ લેખિની ઉપર એના બનાવનારે "શુદ્ધ શેફિલ્ડ સ્ટીલ" એવો

પ્રસ્તાવ કોતરાવ્યો છે, તો પણ કાંતો અમને સ્ટીલ વેંચનાર વ્હોરાજીએ ઠગ્યા છે, કે કાંતો એ પોલાદ પણ આ પ્રસંગની ઉગ્રસંતાપિતાથી નરમ બની ગયું છે. કાવ્યવિદ્ તો જાણે છે કે અજવિલાપ લખતાં કાલિદાસને પણ સ્ટીલ પર સ્ટીલ બદલાવવી પડી છે, જેની ઐતિહાસિક નોંધ એણે "અભિતપ્તમયોપિ માર્દવમ્ભજતે" એ શ્લોકમાં લીધી છે. ત્યારે અમે તો કાલિદાસ પણ નથી, એના પ્રતિસ્પર્ધી દિઙ્નાથ પણ નથી, એના જાણણહાર મલ્લિનાથી પણ નથી. અમ્હેં તો રહ્યા વામનમાં. વામને બદલે વામા હતે તોય કાલિદાસ એના જાણીતા પક્ષપાતને લઇને પોતાની પ્રસાદી અમ્હારી લેખિનીને અગ્રભાગે બેસારત; પણ લાચાર. એક જ માત્રાની ખામીને લઇને આ લેખિનીને અગ્રભાગે કેવલ સજ્જની મીઠાશ જેવી પ્રવાહી અને દુર્જનના હૈયા જેવી કાળી શાહી જ બિરાજે છે. અમ્હારે તો કવિતા લખવી એ પંગુએ ગિરનાર ચડવા જેવો પ્રયાસ છે એટલે મરણના રસિયા, બીજાનાં સાદરોએ બેસી, પાન ચાવતાં કહે તેમ કહેવું જ રહ્યું કે 'બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા !'

છતાં એટલું તો જરૂરજ કે શ્રીમચ્છાંતિશર્માના વિદેહ થવાથી આ સંસારને ખાસ અને અમ્હારાં મિત્રમંડલને બેવાર ખાસ જે ખોટ પ્રભુએ પાડી, તે પોતા પાસેની કાંઇ ખોટ પુરવા માટે જ. અરે શું પ્રભુની સમીપે જનકવિદેહીઓ ખૂટયા ! વૈકુણ્ઠમા, કે કૈલાસમા, કે સ્વર્ગમાં કે શ્રીજીનાં ચરણમાં કે જ્યાં શ્રીમચ્છાંતિશર્મા જેવા પહોચતા હશે ત્યાં (આ વિષયમાં અમ્હારૂં ભૂગોલ પહેલેથી જ કાચું હતું) શું જીવનમુકતો મરી ખુટયા, કે હડતાલ પર ગયા, કે લક્ષ્મીના મોહમાં લપટાયા, કે વિજયાના મદમાં બેહોશ થઇ ગયા, કે અપ્સરાઓના પ્રલોભનથી ફસાયા, કે પ્રસાદના દડિયાથી આસક્ત બન્યા કે શું અન્ય રીતે અનધિકારી બન્યા કે જેથી અમ્હારા આ સોગંદ ખાવાના પુષ્પવદ્ધારણ કરેલા, મંગલ-દર્શન છતાં અદ્રષ્ટમંગલ બનેલા, શાન્તિશર્મા છતાં અશાન્ત બનાવી મુકનાર, જનકવિદેહી છતાં કેવલ વિદેહી બનેલા એવા મિત્રને, વિષ્ણુએ કે શંકરે કે ધર્મરાજે કે શ્રીજીએ કે બ્રહ્મે કે શુદ્ધાદ્વૈતે કે વિશિષ્ટાદ્વૈતે કે કેવલાદ્વૈતે નિજરૂપમા, કે સમીપમાં કે સાયુજ્યમાં તેડાવી લીધા, કે મિલાવી લીધા, કે અથવા અને, એક અથવા અનેક, અથવા સર્વે કીધું. (નોંધ: કાદમ્બરી અને ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટીઝ એકટ સાથે વાંચવાના માઠાં પરિણામ વિષે સાહિત્યપ્રેમી વકીલોનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઇએ છીએ.)

અરે કંઈ નહિ તોય મિથિલાના તે આદ્યજનકવિદેહી તો પ્રભુ પાસે હશે જ ! બીજાઓ બદલે, પણ પ્રભુના સસરા થઇ, એ કેમ બદલે ? તો પછી જરૂર કોઇ ભારે મહત્ત્વનાં કારણે પ્રભુએ શ્રીમચ્છાંતિશર્માને અહિંથી તેડાવી લીધા છે. ક્યાંક; કોઇ બીજી દુનિયામાં ધર્મગ્લાનિ થઇ હોય અને પ્રભુ પોતાના દેવર્ષિગાન્ધર્વમંડલ સાથે અવતાર લેવાના હોય અને મિથિલાધિપતિ જનકરાજ પુરેનસમા અવતર્યા હોય અને શ્રીમચ્છાંતિશર્મા શનૈશ્ચરમાં અવતાર માટે નિયુક્ત થયા હોય એમ લાગે છે. એમા સંશય નથી.

અમારી આ માન્યતા ફમાં ફેંકાડનાર માટે અમને ઉચો મત નથી એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. આજનાં વિજ્ઞાનથી પણ આ બધું સાચું ઠરે છે એ જો આજે

શ્રીમચ્છાંતિશર્મા પોતેજ આ પોતાની નિવાપાંજલી લખતા હોત તો સિદ્ધ કરી દેખાડત. એમ નથી એટલે લાચાર. છતાં એ તો દેખીતું જ છે કે દુનિયા ઘણી છે. એ પુરુષસૂક્તના આર્ષદ્રષ્ટાથી માંડીને "મંગલ ઉપરની નેહેરો" ના લેખક સર નોર્મન લોકયર સુધી સહુ કબૂલે છે. તેમ દરેક દુનિયામાં ધર્મ હોવો જ જોઈએ એમ શાન્તિપર્વમાં યુધિષ્ઠિરને ધર્મે પોતે જ કહ્યું છે. તો જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ગ્લાનિ પણ થાય એમ વૈશેષિકના કર્તા મમ્મટભટ્ટથી માંડી "સેંટ પોલ"ના કર્તા ડીન ઇન્જે સુધી સહુ કબૂલે છે. અને ધર્મગ્લાનિ થાય ત્યારે ત્યાં ત્યાં અવતાર થવાજ જોઈએ એ વાત અનેકવાર વ્યાસપીઠો ઉપર સિદ્ધ થઈ ગઈ છે. વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે ૬૫૮૪ લગભગ નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેના પાણીપત સ્ટેશનની નજદીકમાં પડેલા હજારો તંબુઓમાંથી કોઇ એકમાં ડોકિયું કરનાર કે ડોકિયું મુકી આવનાર દરેક જણ આ વાતની સાક્ષી પૂરશે. તેઓ કહે છે કે બે તંબુઓની હાર વચ્ચે એક રથ પર બેશી દ્વારકાના અધીશ અને દુનિયાના સત્તાધીશ શ્રીકૃષ્ણે, છેલ્લું શિરનામું જેનું પ્રાચીન વિરાટ નગર અને અર્વાચીન કચ્છ વાગડ હતું એવા શ્રીધનંજય પાસે બડાઇ મારેલી કે જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રભુ અવતાર લે છે. અને ત્યારે જ જ્યાં જ્યાં ધર્મવીરો વસતા હોય ત્યાં ત્યાંથી એમને બોલાવી લઇ જરૂર પડતે સ્થળે નિમણૂંક કરે છે. મંગલમૂર્તિ શ્રીમચ્છાંતિશર્મા જનકવિદેહી તેથી જ અકાણ્ડમોક્ષને પામ્યા છે એમ અતોઽહંબ્રવીમિ કારણ ધતિશ્રુત્રમ ધીરાણાં, કારણ યત્ર વાચો નિવર્તન્તે કારણ આલસ્યં હિ મનુષ્યાણામ..............(અહિંનો ભાગ કહાડી નાંખવો પડ્યો છે. "ઊર્મિ" સંસ્કૃતમાં છપાશે ત્યારે જરૂર પડશે તો આ ભાગ પાછો છાપશું—તંત્રી ઊર્મિ) ત્યારે શ્રીમચ્છાંતિશર્માનું ઐહિક મૃત્યુ એતો પરત્ર અભિજન્મ. ઐહિક દેહાન્ત એતો પરત્ર નવાવતાર. આમ વસ્તુતઃ દરેકને હોય છે એ વાત અહિં લક્ષમાં રાખવાની છે એક લોકમાં મરણ એ અન્યત્રજન્મ—જન્મ મૃત્યુ એ એકજ ક્રિયાના બે સ્વરૂપ છે. જેમ મુંબઇમાં સૂર્યોદય તે ફ્રીસ્કો સ્ટેટમાં સૂર્યાસ્ત હોય છે તેમ; પછી તે જન્મમરણ એક જ લોકમાં પણ હોય એકજ યોનિમાં પણ હોય વગેરે. સિંગાપોરમાં પ્રાણપોક તે સિધ્ધપુરમાં અભિનવ બાલરૂદન રૂપે પરિણમે, અને વારાણસીમાં પિણ્ડદાનસમયેજ ગામદેવીમાં પુત્ર જન્મોત્સવ નિમિત્તે પેંડાદાન એક સમયાવચ્છેદે હોઇ શકે છે. સ્હેરી ગાળાના ભોંયતળીયે વસનાર એક અંગ્રેજ ફિલસૂફે કહ્યું છે તેમ—One man's floor is another man's ceiling—એકજ વસ્તુ જુદે જુદે રૂપે પ્રતીત થાય છે. એમા ભેદ દ્રષ્ટિમાં છે, વસ્તુમાં નથી.

ત્યારે મંગળમૂર્તિ શ્રીમચ્છાંતિશર્મા જનકવિદેહી, આ પૃથ્વી પરથી નિવૃત્ત થઇ ક્યાં પ્રવૃત્ત થયા એ વિષે અમ્હને શક નથી. એ જરૂર ક્યાંય ધર્મનું અભ્યુત્થાન અને અધર્મની ગ્લાનિ કરવા અવતર્યા છે. પ્રભુનો એ આદેશ સ્પષ્ટ છે. એમનાં જીવન ઉપરથી ટુંક રેખા દોરી છે. તત્સમાનેન મે શૃણુ. અને અમ્હારો આ પ્રયાસ શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

મંગલમૂર્તિ શ્રીમચ્છાંતિશર્મા દેખાવે સોમલોકના, સ્વભાવે સૂર્યલોકના, પાર્થિવરૂપે આ લોકના, જન્મે બ્રાહ્મણ, ગુણે ગૃહસ્થ, કર્મે અસમંજસ, વચને પવનચક્કી, કેળવણીએ અધકચર્યા, ભાષાએ બૈરું, બુદ્ધિએ બાલક, અને વૃત્તિએ અકાલવૃદ્ધ હતા. એમના જન્મસ્થાનનો

સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો નિરર્થક છે કારણ "સર્વભૂમિ ગોપાલકી" એ સૂત્રનો વ્યાઘાત કરવો વ્યર્થ છે. છતાં કુતૂહલ સ્વાભાવિક છે. એમની જન્મભૂમિ સુવર્ણપુર. એમનું કુટુંબ ઘણાવર્ષ સુધી રાજેશ્વરનાં મન્દિરમાં પૂજા કરતું. એમના પિતામહનો ઉલ્લેખ રા. ત્રિપાઠીએ પોતાના પ્રખ્યાત પુસ્તકમાં કરેલો જણાય છે. એમની ઉમ્મર વિષેની ચર્ચા પણ નકામી છે. દેહ અને જીવની ભેદરૂપતાનો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય તેના વિશે આ ક્ષુલ્લકતાઓ અયોગ્ય છે. જીવપક્ષે એમની ઉમ્મર અનેક કલ્પનીજ કહી શકાય. દેહપક્ષે, સુદ્દઢતામાં સાતવર્ષની, નાજુકતીમાં સિત્તેરની ગણાય. બુદ્ધિપક્ષે કોઈવાર શિશુ જેટલી, કોઈવાર, અભણ સ્ત્રી જેટલી કોઈવાર ગામડી નિશાળના મહેતાજી જેટલી, કોઈવાર વણસી ગયેલા પંડિત જેટલી, કોઈવાર વેદીયાઢોર જેટલી, કોઈવાર શૂન્ય જેટલી તો કોઈવાર ન્હાની રકમ મ્હોટી રકમને બાદબાકી માં ગળી જાય પછી શેષ રહે એટલી હતી. જ્યારે દુનિયાયે રચેલાં અને ગેસેજીસની કંપનીએ પોતાના ફુલછાપ સાબુની જાહેર ખબર માટે છપાવી પ્રગટ કરાવેલાં તારીખીયાંની ગણત્રીએ એમની ઉમર આશરે પચાશેકની હશે.

બાલપણથી શ્રીમચ્છાંતિશર્મા ધર્મ અને આસ્થાના સ્થંભ મનાતા. અલબત સ્થંભ શબ્દનો અર્થ ઉમ્મરના પ્રમાણમાં જ ઘટાવવો રહ્યો, પણ છેક નાનપણથી એમનો આધાર ધર્મને ખરોજ, પ્હેલાં ભલે વકટસેનમાં ગીલી લટકાવતાં ખપાટીયા જેટલો, પણ ક્રમશઃ બ ડોડા જેટલો, પછી કાચી વંઝી જેટલો અને છેવટે પોલા વાસ જેટલો તો ખરો. એમનાં શરીરની નાજુકતાની તરફ જોતાં અમ્હે લાચારીથી એને મોન સાથે કે ભારવટીયા સાથે સરખાવી શકતા નથી.

આચારવિચાર સ્વીકારે તેના કરતાં બહુ એમના આચારવિચાર જોઇનેજ ધર્મની મર્યાદા બાંધે એવો એમનો આગ્રહ હતો. એમનું કહેવું એમ હતું કે પામર માટે શબ્દપ્રમાણ છે, વિચારકો માટે બુદ્ધિ છે પણ એમના જેવા માટે તો કેવલ સ્વયંભૂવૃત્તિજ પ્રમાણ હોઇ શકે. જેમણે પ્રખ્યાત યુરોપીય ધર્માચાર્ય ચાર્લ્સ ડારવીનના ગ્રન્થોમાં ઇન્ટયુઇશન વિષે ઉલ્લેખ જોયા હશે તેઓ મંગલમૂર્તિ શ્રીમજ્જ્યોતિશર્માની સ્વયંભૂવૃત્તિને તેમના જેવા માટે પ્રમાણરૂપ તુરત જ કબૂલી શકશે. છતાં એઓ બીજાં પ્રમાણો પ્રતિપક્ષી પાસે રજુ કરતા નહિ એમ નથી. માત્ર વ્યાસ આમ કહે છે કે મનુ તેમ કહે છે ને બદલે "હું કહું છું ના! I tell you it is so એમ કહેતા. અને એમના હજારો શાસ્ત્રાર્થમાં જે દલીલોથી થઇ ન શકતું તે તેઓ જોસથી, રોફથી, અભિનયથી, ગાલિપ્રદાનથી, અને એવા નૈયાયિક ગૌતમથી માંડી પ્રોફેસર અતિસુખશંકર સુધીના વિદ્વાનોએ નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રયોગોથી કરી બતાવતા. પ્રતિપક્ષીને ડારી નાખવામાં એમને મુખે શેષની હજાર જીભ હતી, અભિનયમાં અર્જુનના હજાર હાથ હતા, પ્રતિપક્ષીના દોષદર્શન માટે એઓ મઘવા પેઠે હજાર આંખોએ જોતા; ખેદ માત્ર એટલોજ કે પ્રતિપક્ષીઓના રદિયા સાંભળવા માટે એમને કાન ન હતા. એમના મિત્રમંડલમાં જેઓ મિત્રપ્રેમથી સાધારણ માપ કરતાં પણ વધારે લાંબા કાન એમના છે એમ કહેતા, તેની સત્યપ્રીતિ કરતાં મિત્રપ્રીતિ વધારે છે એમજ કહેવું ઉપપન્ન થાય છે. વાસ્તવિક રીતે દેખાવે કાન રહેજ કાચાજેવા હતા પણ પ્રતિપક્ષીઓના રદિયા સાંભળતી વખતે તો એ કર્ણયુગલ કેવળ પતાંજલીપ્રત્યાહારને પ્રાપ્ત થતા એ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આવે વખતે એ જેમ અકર્ણી હતા તેવાજ અવાક્ હતા. પ્રતિપક્ષ ઉપર ઘોર આક્રમણ કરી એ જ્યારે સ્વાસનબંધધીર બની જતા ત્યારે પછી ન તો એ કર્ણ કંઇ સાંભળતા, ન તો એ મુખ કંઇ બોલતું. માત્ર એ શાન્ત પડેલી આંખોમાં વિજયની ચિનગારી દેખાતી, અને એ ઓષ્ઠના ઉપરિતન ભાગે વાંકું સ્મિત ફરકતું. એમના પ્રતિપક્ષીઓ તો એ નિરુત્તરતાએ બ્હાવરા બની જતા, બોલીને બેહોશ થઇ જતાં, પણ જવાબમાં ગંભીર નિરુત્તરતા. અવાક્ બનવું એ તો એમનુ બ્રહ્માસ્ત્ર હતું. એનો એ અચૂક ઉપયોગ કરતા. પ્રતિપક્ષીઓ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ દેખાડતા, જવાબ ગાંભીર્ય અને મસ્તકધૂનન. પ્રતિપક્ષીઓ સંસારનાં પ્રમાણ દેખાડતા, જવાબ અવાક્ અક્ષીમીલન. પ્રતિપક્ષીઓ એમનાં પોતાનાં આચરણ દેખાડતા. જવાબ તે ફારમું સ્મિત અને અખણ્ડિત નિરુત્તરતા. છેવટે પ્રતિપક્ષીઓ અટ્ટહાસ્ય કરતા. જવાબ એજ હિમાલય જેવી ગંભીર, આકાશ જેવી વિશાલ, સ્પોકના ગ્લેસિયર જેવી શીતળ, હિન્દુકુશ જેવી અડગ અને ખુદાની બેઠેલી ટેકરી જેવી નિશ્ચલ નિર્ભર નિરુત્તરતા. એમની નિરુત્તરતાનાં મહાત્મ્યથી અમને નીચેનું સૂક્ત દૃષ્ટ થાય છે, વૃત્ત અપદાગત, છન્દ સ્વચ્છંદ, ઋષિ વામવર્મા.

ઓ નિર્ ભવ્ય ચ દિવ્ય ચ ઉત્તરતા ॥ માહાત્મ્ય તો ત્હારાં । પરખ્યાં વિરલ સન્તે કોઇ (એ) ॥ ગરિમા તારી ! વિશ્વ સકલનાં અંધારાં ગાઢને ચીરી । ન્હવરાવે છે વસ્તુજાતને। દિવ્યા સંજીવનીથી ! બનીને નિરુત્તર સૂર્ય ॥

રસેશ્વરતા ત્હારી । અચક્ષ ઓષધી વનસ્પતિ લતાદિને ।
સ્નેહ પ્રાણુદાયકે । બનાવે છે અગદ । નિરુત્તર સોમ રૂપે ॥

પ્રેરક એ સુકાવ્યની । બનીને બલ દ્રઢશાલી । વરુણુપ્રિય સાગર નિરુત્તર રત્નાકર । પ્રગટાવે ભાષાન્તર । સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ॥ સમાધી સુષુપ્તિ મૃત્યુ અન્તરગત । જોગંદરો બને સિદ્ધો । નિરુત્તર હિમાચલે ॥ ઇતિ સૂકતમ્.

આ સૂકતના સ્વરભેદઘનજટા વગેરેના જીજ્ઞાસુએ આ સૂકત જેની જીભ તોતડાતી હોય તેવા મિત્ર પાસે સાંભળી લેવું.

ઓ દિવ્ય નિરુત્તરતા ત્હારો પ્રભાવ અદભૂત્ છે. શ્રીમચ્છાંતિશર્મન્ । મંગલમૂર્તિ । જનકવિદેહિન્ ત્હારા એ બીડાયેલા ઓષ્ઠપુટ પછવાડે શાં શાં સમર્થ વ્યાખ્યાનો ભર્યાં હતાં, શાં શાં પ્રખર વિવેચનો અનક્ષર કૂજન કરતાં હતાં, શા શા પ્રચણ્ડ શાસ્ત્રાર્થી 'ગર્જી' રહ્યા હતા ! ત્હારી એ નિરુત્તરતા આજે આ તુજ વિહોણા મિત્રને મુખરિત કરી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ સૂકતનો દ્રષ્ટા બનાવે છે. ત્હારી સ્તુતિ મને નિષાદ, ક્રૌંચ નંગ બે અને તીરકામઠું એ સહુના સમુદાયની ગરજ સારે છે, અને ગુર્જર સૂક્ત કાવ્યનો આદિ કવિ બનાવી રહી છે. ઓ નિષાદ. I mean ઓ શાંતિશર્મન્!.................(સ્થલાભાવે મુલતવી–તંત્રી ઊર્મિ).

શ્રીમચ્છાંતિશર્માના અક્ષરદેહ વિષે આટલું લખ્યા પછી એમના અનક્ષર દેહ માટે થોડુંક લખવું યોગ્ય છે, જો કે એમને પોતાને તો પિણ્ડેષ્વનાસ્થા ખલુ ભૌતિકેષુ હતી. એમનો દેહ એ સર્વ પ્રકારની નિર્બલતાના ચાલુ વપરાશ માટેનો ડાકગંગલોજ હતો. વિપુલ કુટુમ્બના ભારે એમને ભર્તૃહરીના બગીચામાંથલા ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલાગમની દશાએ પ્હોંચાડયા હતા. એકવડું શરીર અને અધવડીયો બાંધો. સ્હેજ મોટું માથું, મેઘદૂતમાંની ઉચ્છિલીધ્રામ્ મહીમ્ જેવો દેખાવ એમના દેહનો બનાવી રહ્યું હતું. કદી પણ મ્હેનત ન કરનારા એ કમલનાલ જેવા બાહુ કેવળ મુખનો પ્રસ્વેદ લ્હોતાં કટિ પ્રસ્વેદ જ્હોરી લેતા હતા. એમની કમર દ્રૌપદી જેવી, ઉદર મન્દોદરી જેવું, આંખની અસ્થિરતા તારા જેવી મનની નિર્બલતા અહલ્યા જેવી હોય એમનો દેહ સતીમંડલ ભાગ ત્રીજો બની રહ્યો હતો. સામાન્ય તકલીફ કે ગભરાટ પ્રાપ્ત થતાં પણ એમને ગાત્રાણિ સીદન્તિ અને વેપથુશ્ચ શરીરે થઇ જતા. આ રીતે તેઓ એકદેશે અર્જુનસમા કહેવાય. એકંદરે એમનું મુણ્ડમ્ પલિતમ્ ન હતું પણ અંગમ્ વલિતમ્ તો પ્હેલેથીજ હતું.

આવો પાતળો પિણ્ડ બહુ ટકે એ વિષે સહુને શંકા તો હતીજ. તેમાં એમને પોતાને એ ભૌતિક પિણ્ડમાં અનાસ્થા દ્રઢ હતી એટલે ક્રમશઃપિણ્ડને પણ પોતાને પોતામાં અનાસ્થા થવા લાગી. વળી એવા વિદ્વાન જીવાત્માને ધારણ કરતા એ પિણ્ડમાં પણ સત્સંગને લઇ જરૂર જ સ્હમજશકિત આવી હશે. અને વારંવાર શ્રીમચ્છાંતિશર્મા ભર્તૃહરીના

શ્લોકો દ્વારા અને ગૌડપાદની કારિકાદ્વારા એ પિણ્ડને ગાળોજ દીધા કરતા હોવાથી છેવટે એ પિણ્ડપણ મંગળમૂર્તિથી નારાજ થતો ચાલ્યો. પામરો એને રાજરોગ કહેતા.

છતાં એમના દેહમાં કયો વ્યાધી હતો એ કોઇ વૈદ્યે હજુ નક્કી કર્યું નથી. કોઇ વિચારવાયુ કહેતા, કોઇ dilirium tremens નો એક પુરવાર થયેલો કેસ કહેતા, કોઇ અપવાદરૂપે જુવાનીમાં લાગુ પડેલો senility નો રોગ નક્કી કરતા, કોઈ મગજમાં જોઇતો ક્ષાર ન હોવાનો અભિપ્રાય આપતા, કોઇ અભેદની અતિ ઉપાસનાથી શરીર જીવથી રિસાઇ ચાલ્યું છે એમ માનતા, કોઇ કંઇ કહેતા અને કોઇ કંઇ કહેતા. પણ કોઇની ચિકિત્સા માટે શ્રીમચ્છાંતિધર્માએ ખર્ચ કરેલું ન હોતાં સાચ્ચો રોગ તો મિત્રો જ જાણતા. અને એ રોગ અતીવધર્મ તત્પરતાનો, જેથી એ ધર્મવીરના અન્યત્ર ઉપયોગ માટે પ્રભુએ, આગળ કહ્યું તેમ એમને નિજરૂપમાં કે સાયુજ્યમાં કે સમીપમાં—

સદા માટે અપૂર્ણ. તંત્રી, ઊર્મિ.

●

જેવી રીતે પરબ કૂંડીએ આવી ને પંખીઓ સૌ
પાણી પીતાં, કૂજન કરતાં ચાંચમાં ચાંચ ઝાલી;
તેવી રીતે હૃદય કૂંડીએ આવીને માનવીઓ
પાણી પીજો, કૂજન કરજો ઉરમાં ઉર જોડી.

ગૌતમ

●

પુણ્ય વશ થૈ

મોહન

ધાઇ આવ્યો મુજ સમીપ તું, ચુંબનો ચોડી દીધાં.
ગાલે મારે ગુલ ઉઘડતા શેરડા સ્નેહ સ્ફૂર્યા–
ઢોળાયા, ને પ્રણય વશ આ હસ્તથી ટાપલી મેં
મારી: ત્યાં તો મમસદન કો પ્હોંચીયો મન્થરા તું !

હિંદમાં પ્રાંતિક આદિકવિઓની એકવાક્યતા

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

અનેક સંપ્રદાયો, જ્ઞાતિઓ, ધર્મોથી વિભક્ત લાગતાં હિંદના સાહિત્યમાં એકજ આંતરસૂર નીકળે છે. દેશ, કાળનો ભેદ વસ્તુઓનું અદ્વૈત સ્થાપતો આંતરદૃષ્ટિવાળાને દેખાય છે. બાહ્ય વિરોધો અનેક છે. મોટા પણ દેખાય છે. સરકાર એને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી વધારે મોટા જોવાનો દાવો કરે છે. પરંતુ બહારના રીતરિવાજો, વ્યવહારો, પહેરવેશો અને ચાલચલણોના ઉપર નીચા ભેદો અંદર સૂક્ષ્મતાથી જોનારને જરૂર જણાશે કે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને કચ્છભૂજથી બંગાલ સુધી જુદાજુદા પ્રાંતોનાં સાહિત્યોમાં એકતાના સરો પુરાશે.

રશિયા સિવાય યુરોપનાં દેશોમાં અનેક ભાષાઓ છે. પરંતુ જેવા હિંદના પ્રાંતીય સાહિત્યમાં એકતાનો આંતર તરંગો વહે છે, તેવા ત્યાં નથી. લિપિ શૈલી, બોલવાની રૂઢિ ઉચ્ચારો અને પદ્ધતિ જુદી જુદી હોવા છતાં સાહિત્યની એકતા અભ્યાસકને અચંબામાં નાંખી દે છે. દૂર દૂરના પ્રાંતોમા હિંદી પ્રજાની અનેક વિલક્ષણતાઓને નિર્જીવ બનાવતું સાહિત્ય એકધારું સમાજહૃદયને ધબકાવતું પ્રવર્તે છે.

હિંદની ભાષાઓમાંની ઘણી ખરી દસમી બારમાં સૈકામાં આછાં આછાં ઘાસના અંકુરોની પેઠે દેખા દે છે. તામીલ જેવા પ્રાચીન ભાષા અપવાદ રૂપ છે. બાકી ઘણી ખરી ભાષાઓ પ્રાકૃતના કલેવરમાથી ઉદ્ભવ પામી છે એમને સંસ્કૃતરૂપી ખાતરપાણી મળ્યાં છે. હમણાં અંગ્રેજી અસરની શીળી છાયાં એ ભાષાઓરૂપી વૃક્ષોને સુંદર રીતે ઉછેરે છે. હિંદની પ્રાંતિક ભાષાના વિકાસમાં પ્રાંતીય ભેદોએ બાહ્યભેદ આપ્યો. પરંતુ એનું સંસ્કારી હૃદય અભિન્નજ રહ્યું હતું. દરેક ભાષાનાં આદિકાવ્યો જોતાં આપણને એજ પ્રતીતિ થયા વિના રહેશે નહીં. પ્રજાનો મોટો ભાગ હજી સુધી આ આદિકાવ્યોને ધાર્મિક વાંચન રૂપે સ્વીકારી રહ્યો છે.

જુદી જુદી પ્રાંતીય ભાષાઓના આડંબર અને અલંકારોની નીચે એજ રામ-કૃષ્ણ એજ પાંડવકૌરવો, એજ ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એજ, શાસ્ત્રસહજ ઉપદેશ ઝળકી નીકળે છે. રાજ્ય શાસન, સંધિ, વિગ્રહ, રાજ્યનીતિ પ્રાચીન પરંપરાઓ ઋષિઓની પૂજ્યતા એ સર્વે એકધારાં એક રીતે સર્વે સાહિત્યોમાં વર્ણાં આવે છે. એ સર્વે આદિ કવિઓને વિશેષતઃ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતમાંથી પ્રેરણા મળી હતી. જેમ હિમાલયના હિમશૃંગોનું બરફ પીગળી હિંદની મહાન નદીઓના પાણી રૂપે બની જુદાં જુદાં પ્રાંતોમાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફ વહે છે, તેમ ઉપલાં આદિકાવ્યોમાંથી અનેક

પ્રાંતીય સરિતાઓ વહિ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો ઉદ્ભવ કરે છે. દરેક પ્રાંતમાં આદિકવિએ શ્રીરામ કૃષ્ણના આખ્યાનોને પ્રાંતિક ભાષાઓના અલંકારો પહેરાવી પોતાની પ્રજા સન્મુખ રજુ કર્યાં છે. પ્રાન્તિક આદિ કવિઓએ પ્રાચીનતાની સંસ્કૃતિને એક ધારી ઉતારી છે. સ્ત્રીઓ, ખેડુતો, મધ્યવર્ગ અને ગ્રામ્યવાસીઓ માટે આ ધાર્મિક ખોરાક છે.

આ પ્રાંતીય આદિકવિઓ સંસાર કે રાજ્યની ઉથલપાથલથી નિર્લિપ્ત હતા. એ સુકવિઓએ રચેલું સાહિત્ય સંસાર કે આસપાસના વિપ્લવો, બખેડાઓ, બંડો, અત્યાચારો, અન્ય પ્રજાઓનાં આક્રમણો, જુલમો, બંડો, ધાર્મિક અસહનશીલતાઓથી તદ્દન અલિપ્ત રહ્યું છે. અનેક બાહ્ય સંસ્કૃતિઓનાં આવાગમન છતાં એના પ્રવાહને કોઇ જાતની ક્ષતિ પહોંચી નથી. તુર્કોના અનેક વંશોની સ્થાપના અને ઉચ્છેદ, મહાન મોગલોની શહેનશાહત, મરાઠારાજ્ય, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સ્થાપન વગેરે અનેક વિપ્લવો છતાં કવિઓનાં હૃદયકમળોની રસિકતા, ભક્તિ અને સરળતા અસ્પૃશ્યજ રહી છે.

બંગાળી સાહિત્યના આદિ કવિ શ્રી ચંડીદાસ ગણાય છે. ચૌદમી સદીમાં નાનપુરગામમાં તે જન્મ્યા હતા. એ સર્વશ્રેષ્ઠ ગીતિલેખક હતા. પ્રેમનો અપૂર્વ વિકાસ કરી કવિએ શ્રીકૃષ્ણચરિતામૃત ગાયું છે. રાધા કૃષ્ણના પ્રેમ પ્રસંગો અપૂર્વ માધુર્યના રસરેલનથી એ મહાકવિએ આર્દ્ર કર્યાં છે. પ્રેમની વિહ્વલતા, અત્યંત ઉત્સુકતા, વિનંતી, આકાંક્ષા, રોષ, માનભંગ, વિયોગ, મિલન, શૃંગાર, પરિહાસ, ભ્રૂભંગ, તિરસ્કાર એ સર્વે મનોભાવોને કવિએ ભારે સુંદર કળાથી વર્ણવ્યા છે. સંગીતને તો પોતાનાં પદોની નસેનસમાં ઉતાર્યું છે. એનાં પ્રેમભક્તિથી રસબોળ થયેલાં પદો જયદેવ, સુરદાસ, દયારામ, મીરાંબાઈ, અને તુકારામને આંટી જાય છે; કવિભાવમાં, ભક્તિમાં, તલ્લીનતામાં પ્રેમોન્માદમાં અને રસમસ્તીમાં અવધિ કરે છે. એમા અધ્યાત્મભાવ સાથે સાથ નીતરે છે. રાધાવિરહ વર્ણવતા કવિ કહે છે.

નયન તરલ વહે પ્રેમ વારિ, અધિર કુલેર બાલા;
ખને ખન ઉઠે, વિરહ આકુલ, દ્રુગન હોઇલ જવાલા
મલયચંદન, મૃગમદજત અંગને આછિલ ચાખા,
હૃદ્ય–કાચુલી, તિતિલ સકલ, તાહવા હીગેળ રાખા.
પ્રેમ ઢળ ઢળ, જે મન બાકુલ, વનેર હરિણિ તારા
વ્યાઘ બાણ ખઇયા, ધાઇલ હોયા; ચારિદિકે ચાહિસારા
મદન, વસંતસખા, વ્યગ્ર કૌતુહલે, લુકાએ બોસિયા છિલ બકુળેરતળે
પુષ્પાસને હેલાય હેલિયા તરુવરે: પ્રસારિયા પદયુગ તવ તૃણસ્તરે.

એક બીજાથી સરસ હજારો પદોની ચંડીદાસની પદાવલીનો સહેજ ઉતારો કવિના ચાતુર્ય, કળા, સૌંદર્ય, અને રસરેલની ઝાંખી કરાવવા બસ નથી. ચંડીદાસ બંગાળી ભાષાનો મહાન કવિ છે. એનો પ્રભાવ બંગાળના ઘણા ખરા કવિવરો ઉપર પડયો છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ઉપર તો એ કવિની વિશાળ છાયા ચાલુ છાઇ રહી છે. ચંડીદાસ

બ્રાહ્મણે રામા નામની ધોબણના પ્રેમપ્રસંગમાં કૃષ્ણભક્તિનો વિકાસ શોધ્યો હતો. રામા ધોબણનાં પદો પણ બંગાળી ભાષાના પ્રાચીન કાવ્યોમાં ઊચું પદ ભોગવે છે.

મિથિલાના વિદ્વાન શાસ્ત્રજ્ઞ, અલંકારશાસ્ત્રી વિદ્યાપતિ, પણ બંગાળી ભાષાના મહાકવિ ગણાય છે. હિંદી ભાષા પણ એમને પોતાના તરીકે ગણાવે છે. એઓ શ્રી ચંડીદાસના સમકાલીન હતા અને કૃષ્ણભક્તિમાં તલ્લીન હતાં. ભાવમા ચંડીદાસ ચડે, કળામાં વિદ્યાપતિ વધે, એમ બંગાળી વિદ્વાનો માને છે. એની રાધા જયદેવની રાધા જેવી છે. કવિ વિરહગીત ગાતાં ગાતાં ભક્તિ અને પ્રેમમાં મસ્ત બની વિદ્વતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ન્યાયવ્યાકરણ વ્યુત્પતિ સૌને હડસેલી ભગવદ્દમય બની જાય છે. ઉપમાઓ, અલંકારો, કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમો, શબ્દચાતુર્ય, પદલાલિત્ય એ સર્વે કવિના આવેશમય અશ્રુજળમાં ભીંજાઇ અતિ મનોરંજક માધુર્યને ધારણ કરે છે ઉપમાના ચક્રવર્તિ શ્રી કાળીદાસના રાજ્યસિંહાસનની સન્મુખમાં કવિ પોતાનું સ્થાન કરી લે છે. કવિ રાધા પાસે કહેવરાવે છે.

સખિ કિ પુછસિ અનુભવ મોય,
સોઇપિરિત અનુરાગ બખાનિતે, તિલે તિલે નતન હોય.
જનમ અવધિ હરિ રૂપ ને હરિનું, નયન ના તિરપિત ભેલ,
સોઇ મધુર બોલ શ્રવણહિ શુનનુ, શ્રુતિ પથે પરશનગેલ.
કત મધુ-યામિની રભસેં ગેયાઇનું ના બુઝનુ કૈછન કૈલ
લાખ લાખ યુગ હિય હિય રાખનુ, તબુ હિયા જુડનના ગેલી.
કત વિદગ્ધ જનરસ અનુગમન અનુભવ કાહે ન પેખે.
વિદ્યાપતિ કહે પ્રાણ જુડાઇને, લાખે ન મિલન એકે.

શ્રી તુલસીદાસકૃત રામાયણ જેટલા જ બંગાળમાં આદરને પ્રાપ્ત થયેલી બંગાળી રામાયણના કર્તા કૃત્તિવાસ ઓઝા પંદરમી સદીના પ્રારંભમા થઈ ગયા છે. એ સારા વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતા. શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણથી શ્રી કૃત્તિવાસની રામાયણ ઘણી રીતે ભિન્ન છે. છતાં તે અપૂર્વ કૃતિ છે. બંગાળમાં ઘેરઘેર એનો આદર છે. કાશીદાસનું મહાભારત પણ બંગાલી જનસમૂહમાં બહુ આદરથી વંચાય છે.

વ્રજભાષામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના અષ્ટછાપના ભક્તોએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ભક્તિરસમાં તરબોળવાને અનેક સુંદર પદોની રચના કરી છે. તેવી જ રીતે ગુજરાતમાં શ્રી સ્વામીનારાયણના બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ મુક્તાનંદ વગેરે સભક્તોએ વિપુળ ગુજરાતી સાહિત્ય રચ્યું છે. એવીજ રીતે ભક્તશિરોમણિ શ્રી ચૈતન્ય પ્રભુના અનુયાયી ભક્તો શ્રી ગોવીંદદાસ, કૃષ્ણદાસ, બલરામદાસ, ગ્નાનદાસ, વૃંદાવનદાસ વગેરે મહાન ભક્ત કવિઓએ બંગાળી સાહિત્યને કૃષ્ણ ભક્તિ રસામૃતથી રસી નાંખ્યું છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમનું સ્થાન અતિ ઊચ્ચ છે. ગોવીંદદાસ મહાકવિ છે. વિદ્યાપતિ જેવું જ તેનું સ્થાન ઊચુ છે.

તાંમિલ ભાષા અતિ પ્રાચીન અને સંસ્કૃત ભાષાથી સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ પામી છે. એ ભાષાના ધાતુઓ અને તેના પર્યાયો તથા પ્રત્યયો સંસ્કૃત વ્યાકરણથી સ્વતંત્ર છે.

એની પ્રાચીનતા કાળના ગર્ભમાં છુપાયલી છે. પરંતુ ઇસુના પહેલા સૈકા સુધીનું તામીલ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થવાનું ઘણા અનુમાને છે. તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય ઘણું ખેડાયલું છે. ભારતની બીજી ભાષાઓ સંસ્કૃતનાં ખાતરપાણીથી પોષાયલી છે. પરંતુ તામિલની માતા અજ્ઞાતજ છે.

તામિલ ભાષાના શેકસપીયર તરીકે ગણાતા તિરુવલુવર અછૂત જાતિના હતા. તેઓએ "નાળડિયાર અથવા તિરૂકુરલ" નામના સુગ્રંથની પાંડયદેશના રાજાને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપી ચારે પુરુષાર્થના ભવ્ય ઉપદેશ નિમિત્તે રચના કરી છે. એ ગ્રંથ તામિલ ભાષામાં પંચમ વેદ છે. તિરૂવલ્લુવર તામિલમાં કવિસમ્રાટ ગણાય છે. એ ગ્રંથ ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર ઉભયને સંબોધે છે. હિંદની ઘણીખરી ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો છે, એની સરળ ગંભીર અને મધુર શૈલીથી આ ગ્રંથ હિંદમા શ્રી તુલસીદાસજીનું રામાયણ અને મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વરની શ્રી ભગવદ્‌ગીતા જે આદરને પાત્ર થઇ છે તેવો જ આદર તામિલ બોલતી પ્રજામાં ભોગવે છે.

તામિલ ભાષા બહુજ ખેડાયેલી છે એનું સાહિત્ય અતિ વિસ્તૃત અને સુંદર રીતે ખેડાએલું છે. આપણે દક્ષિણની ભાષાઓ વિષે બહુજ થોડું જાણીએ છીએ. પ્રાચીન કાળથી ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ હિંદના બે વિભાગો એક બીજાથી ભિન્ન સામ્રાજ્યો ધરાવતાં હતા તામિલ સામ્રાજ્ય મહાન રાજાઓ, ઘણા પરદેશોના સંસ્થાનો, મોટાં મંદિરો, વિસ્તૃત ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ મોટી સમૃદ્ધિઓ, હુન્નરમંદિરના સ્વરૂપ રૂપ મહેલો, મોટું વહાણવટું વ્યાપક વાણિજ્ય અને સૌને ટક્કર આપે એવું વિપુલ સાહિત્ય ધરાવવાનો મજબુત દાવો કરી શકે છે. પરતુ તે માટે ઉદાસીન છીયે, હિંદના અર્ધા ભાગ વિષે આપણે ખૂબ અજ્ઞાત છીયે.

તામિલ ભાષાના વલ્મીકિ કમ્બર કવિએ રામાયણના ૭ કાંડોનો પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. આ અનુવાદ સંસ્કૃતને કથાભાગમાં અનુસરે છે. પરંતુ પ્રત્યેક પદ્યમાં કવિની અલૌકિક પ્રતિભા ઝગમગે છે. ઘણે સ્થળે કવિની નૈસર્ગિક શક્તિ વાલ્મીકિ રામાયણનાં વર્ણન અને અલંકારોને આંટી જાય છે. કવિ શ્રેષ્ઠ વિષયને સંગીતમય બનાવવા જુદા જુદા લલિત છંદોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તામિલ સાહિત્ય એ ગ્રંથને સારી રીતે સત્કારે છે. વિલ્લિભારતુસાર નામના તામિલ કવિએ સંસ્કૃત મહાભારતનો તામિલમા પદ્યાનુવાદ કરેલ છે. એને પણ સારો આદર છે.

દક્ષિણ હિંદની પાંચ મુખ્ય ભાષાઓમાં તેલુગુનું સ્થાન બીજું છે. તેલુગુ ભાષા સંસ્કૃતની ઘણી ઋણી છે. પણ ઉત્તર હિંદીઓથી સમજાય તેવી નથી. એ ભાષાનું કલેવર સસ્કૃત ભાષાના અવયવોથી બંધાણું છે. એમાં પંદર હજાર સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. લગભગ બે કરોડ મનુષ્યો એ ભાષા બોલે છે. સુંદર કર્ણાટકી સંગીતનું આશ્રય અને આધારસ્થાન આ ભાષા છે. એમાં સંસ્કૃતની પેઠે લાંબા સમાસની અગવડ

છે. આંધ્ર ભાષા સારું સાહિત્ય ધરાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક સુંદર ગ્રંથો આ ભાષામાં અર્ધ સ્વતંત્ર રીતે શોભે છે.

આન્ધ્ર અથવા તેલુગુ ભાષાના આદિ કવિ શ્રી નન્નય ભટ્ટારક અગીયારમી સદીના મધ્ય ભાગમાં રાજા વિષ્ણુવર્ધનના દરબારમાં રહેતા હતાં. રાજાશાથી એમણે શ્રી મહાભારતનો તેલુગુ ભાષામાં પદ્યાનુવાદ તૈયાર કર્યો. ભટ્ટારકની ભાષા ગંભીર, વિચારમય અને શુદ્ધ છે. તેણે શ્રી મહાભારતના આદિ, સભા અને વનપર્વના કેટલાક અંશોનો અનુવાદ કર્યો છે. મૂળ વસ્તુની દોરી ઉપર એમણે સુંદર ફુલગુંથણી કરી છે. ભટ્ટારકે ઘણી સ્વતંત્રતાથી સ્વેચ્છાનુસાર કાવ્યરચના કરી છે. ખેડૂત અને ગ્રામજનો પણ સરલતાથી સમજી શકે એવી એનાં કાવ્યમાં સરલતા બીરાજે છે.

શ્રી નન્નય ભટ્ટારક પછી બસો વર્ષે શ્રી તિક્કન સોમયાજી થયા. એમણે ઉદ્યોગ પર્વથી લઇને સ્વર્ગારોહણ પર્વ સુધી શ્રી મહાભારતનો પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. તિક્કનની કવિતા પ્રસન્ન મનોહર છે તેલુગુભાષાનું કાવ્યસાહિત્ય વિશાળ છે. પરંતુ તિક્કનની કવિતાની તોલે ઉભી શકે તેવી મહત્તા કોઇ કવિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી. પિંગળના નિયમો જાળવવા એને વૃથા શબ્દસમૂહને વચ્ચે ગુંથવાની જરૂર પડી નથી. પચાસ વર્ષ પછી "એરાપ્રેગ્ગડ" કવિએ અધુરૂં વન પર્વ પદ્યમાં પુરૂં કર્યું. આંધ્ર મહાભારતને તેલુગુ સાહિત્યકો સંસ્કૃત મહાભારત કરતાં વધારે પ્રભાવશાળી અને ઉચ્ચ કૃતિ માને છે.

નિર્ધન અને ખેતીનો ધંધો કરતાં "પોતનામાત્ય" તેલુગુમાં એક રસભક્તિનાના અદ્વિતિય કવિ થઇ ગયા છે. એનાં ભજનો અને પદો પ્રેમામૃતનું પાન કરાવે છે. એણે ભાગવતની રસલહાણ કરી છે. શ્રી તુલસીદાસ, શ્રી સુરદાસ, શ્રી મીરાંબાઈ, શ્રી ચંડીદાસ શ્રી તુકારામ અને શ્રી નરસિંહ મહેતાના પેઠે એ કવિએ આન્ધ્ર દેશને પ્રેમભક્તિનાં સ્નાન કરાવ્યાં છે. એ કવિનાં મહાત્મ્યની અનેક ચમત્કારિક કથાઓ આંધ્ર દેશમાં પ્રચલિત છે. નરસિંહ મહેતાની પેઠે એનું વ્યાવહારિક જીવન દુઃખમય પરંતુ સ્વતંત્ર અને પવિત્ર હતું. સાંજના હાંડલામાં શું ઓરવું તેની ચિંતા શ્રી કૃષ્ણને રહેતી. ભાષાનું સગમ બળ એની હૃદયકુંજમાંથી નીકળી આંધ્ર દેશના વાસીઓને લદબદ કરી મુકે છે. આન્ધ્ર દેશમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના બીજો વાવી એ દેશવાસીઓનાં હૃદયોમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવનાર કવિભક્ત "પોતનામાત્ય" જ છે.

હિંદી ભાષાના આદિ કવિ ચંદબરદાઇ ગણાય છે તેમનો "પૃથ્વીરાજરાસો" સને ૧૧૬૧મા રચાવાની માન્યતા હતી. પરંતુ હમણા શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા અને બીજા વિદ્વાનોની માન્યતા મુજબ એ ગ્રંથની પ્રાચીનતા મોટા સંશયને પાત્ર નીવડી છે. રોમના ઈલીઅડ એને ફારસીના શાહનામા જેવી એ વીરરસપ્રધાન કૃતિ છે. ભાષામાં વીર્ય, તેજ ઘણું છે. ઉપમાઓ અને અલંકારોથી એ ગ્રંથ ભરેલો છે. તેમાં પ્રાકૃત અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાનો મોટો શબ્દ સમૂહ છે.

[અનુસંધાન પાન ૪૬૩

વરમાલા

મૂળલેખક • ગોવિન્દવલ્લભ પંત
અનુવાદક • રમણિક કિશનલાલ મહેતા

પાત્ર

કરંધમ	ભૂમંડળના મહારાજ
અવીક્ષિત	કરંધમનો પુત્ર
વિશાલ	વિદિશાનો રાજા
વૈશાલિની	વિદિશાની રાજકુમારી

રાજાગણ, દાસી, નર્તકી, સારથી, રાક્ષસ અને કેટલાક સૈનિક.

સ્થળ:— વિદિશા અને એની નજીકનું એક વન.

સમય:— એક માસ

●

અંક ૧ લો] [પ્રવેશ ૧ લો

ઉપવન

નેપથ્યમાં વૈશાલિનીનું ગીત

હે દેવ ! દુનિયાને દર્શન કરાવો.
અહીં આપ આવો યા અમને બુલાવો.
હવે વાદળામાં ન વ્રજચન્દ્ર છૂપો,
પ્રકાશી પીવાડો કૌમુદીનો કૂપો.
સ્મિતદાન દઈને સુમનને સુહાગી!
તમે કૈં હસો, કૈંક અમને હસાવો,
ઉઘાડી પ્રભો ! પુષ્પ પદ–કંટકોથી
કરનાં કુસુમ કૃષ્ણ ! ફૂલદા બનાવો !

[ગીતનું અંતિમ ચરણ ગાતી ગાતી તથા માળા ગૂંથતી વૈશાલિની પ્રવેશ કરે છે. એકાએક કાંઈક યાદ આવતાં જ તે એક પુષ્પને સંબોધીને કહે છે.]

વૈશાલિનિ: એ એક ન્હાનકડું બીજ હતું. એ મ્હારા મનને ચંચળ ન કરી શક્યું: હું એના છૂપા સૌન્દર્યને ન જોઈ શકી. મ્હેં અત્યંત બેદરકારીથી એ જમીન પર વેર્યાં.

પક્ષીઓના ભયથી એ ભૂમિમાં સંતાઇ ગયાં. આકાશનો શ્યામ મેઘ કોણ જાણે કોના સંકેતથી જલ વર્ષાવી ગયો: એ બીજને પૃથ્વીના હૃદયમાંથી ખેંચી કાઢી, એને એક સુન્દર તરુવરનું રૂપ આપી ચાલ્યો ગયો. તે તરુવરને ઘણા દિવસ પર્યન્ત ગ્રીષ્મના તાપ, શિશિરની ઠંડી અને વાયુની લહરીઓમાં ઉભાં ઉભાં તપસ્યા કરવી પડી. અચાનક એક દિવસે કુસુમાકર વસન્તે પ્રગટ થઇ કહ્યું: "વર માગ". નિજ કાન્તિથી મ્હારા મનને લોભાવનારા પુષ્પ ! ત્હારા લઘુજીવનનો આ ઇતિહાસ છે. તું આ એકજ સ્થાન પર રહી રહીને મુંઝાઇ ગયું છે, તો આવ, મ્હારી પાસે આવ, ત્હને મ્હારા હૃદયમાં હું ધારણ કરી રાખીશ. (પુષ્પ ચૂંટીને બીજા પુષ્પને સંબોધી) અને તું પણ જો આ ગુચ્છમાં પૂર્ણ રીતે ખીલી ચૂક્યું છે, તો આવ, ત્હારા સૌન્દર્ય-સુગંધનું મ્હને દાન દે: મ્હારી ફૂલદાનમાં કરમાઇ જા. ચિન્તા ન કર. અમે મૃત્યુલોકવાસી છીએ. અમારું પણ એજ પરિણામ છે. ઉદય અને અસ્તનું નામ જ જીવન છે. (એને પણ ચૂંટે છે. ત્રીજા પુષ્પને સંબોધીને) તું કઇ આશાએ આટલું બધું ફુલાઇ રહ્યું છે ! નિર્દય કાળ પાસે સારા ફળની આશા ન રાખીશ. એણે ત્હને જે મિટ્ટીમાંથી ઉત્પન્ન કર્યું છે તે મિટ્ટીમાંજ મેળવી દેશે એ પહેલાં તું કાંઇક સુખનો અનુભવ કરવા ચાહતું હોય, તો આવ, હું ત્હને દેવતાના ચરણે ધરી ત્હારું અને મ્હારું-બન્નેનું-જીવન કૃતાર્થ કરીશ. (પુષ્પ ચૂંટીને ચોથાને) જો કે મ્હારો પાલવ પુષ્પોથી ભરાઇ ગયો છે ! જયમાલા પણ ગૂંથી રહી છું: છતાંયે આ વૃક્ષની ઉંચી ડાળ પર ખીલેલું એ ફૂલ મ્હારું મન લોભાવી રહ્યું છે. તું મ્હારા સ્પર્શથી જેટલું દૂર છે એટલું જ સુન્દર શા માટે છે ! મ્હારી પોતાની પાસેની કોઇ ચીજ સુન્દર હોત તો સમાર આજ અત્યંત સુખમય લાગત. ગમે તેમ હો, હું જરૂર ત્હને ચૂંટીશ. એની વરમાળા ગૂંથીશ: અને એ લઇને કાલે સ્વયંવરમાં પોતાની પસંદગી કરીશ. હું આ ડાળી ખેંચુ છુ તો બીજી ડાળી પણ નમે છે. (પાસેની ડાળી ખેંચે છે. ફુલવાળી ડાળી પણ કાંઇક નમે છે: પરન્તુ ફૂલ ત્હેના સ્પર્શથી દૂર રહે છે. વૈશાલિની ડાળી વધુ જોરથી ખેંચે છે: કોમળ ડાળી તૂટીને પૃથ્વી પર પડે છે. ડાળી તૂટવાથી થોડી જગા ખાલી પડે છે: જેમાંથી છૂપાયેલો 'અવીક્ષિત' નજરે પડે છે. વૈશાલિની એને જોઇને ચમકે છે. એની પાલવની ઝોળી શિથિલ થાય છે. એકત્ર કરેલાં પુષ્પો પૃથ્વી પર વિખરાઇ જાય છે. ભયકંપિત સ્વરે તે કહે છે. (કોણ !

અવીક્ષિત. ત્હમારા સુન્દર મુખ પર આલેખાયેલો ભયનો ભાવ મ્હને અત્યંત સુન્દર લાગ્યો.

વૈ. ત્હમે કોણ ?

અ. હિંસ્ર પશુ નથી હું.

(અવીક્ષિત વિખરાયેલાં પુષ્પ એકત્ર કરે છે.)

વૈ. પરન્તુ ત્હમારી આંખોમાં મ્હને માંસાહારી પશુની છાયા દેખાઇ રહી છે. સાચું કહો ત્હમે કોણ છો ?

(હજુ સુધી અવીક્ષિત ભૂમિ પર વેરાયેલાં પુષ્પ વીણી લેતો હતો તે લઇને).

અ. (વૈશાલિનીના ઉપર એ પુષ્પો વરસાવી) ત્હમારો ઉપાસક.

વૈ. ઉપાસક ?

અ. ના, ના, ઉતાવળે મ્હારો પરિચય આપવામાં મ્હેં ભૂલ કરી, ક્ષમા કરો. હું ત્હમારો ઉપાસક નહિ, પણ દાસ છું. એ યોગ્યતાને પાત્ર પણ ન હોઉં તો મ્હને ત્હમારી ચરણરજ માનો.

વૈ. ચરણરજ ?

અ. હા. ચરણરજ. જેમ ચન્દ્રમાએ કલંકને અને પુષ્પે કંટકને પોતાના અંકમાં ધારણ કર્યાં છે તેમ ત્હમે પણ મ્હને ગ્રહણ કરો.

વૈ. યુવક, ત્હમારો આ કેવો ઉન્માદ ? વિના પરિચયે ત્હમે અહિં શા માટે આવ્યા ?

અ. આવવાને માટે શું પરિચયની આવશ્યકતા હોય છે ? ભ્રમરનો સુમન સાથે અથવા તો પતંગનો દીપક સાથે કોણ પરિચય કરાવે છે ? કુમુદિનીએ ચન્દ્રને આવવા માટે વળી ક્યારે પત્ર લખ્યો ? હું ત્હમારી પાસ એટલા માટે આવ્યો કે આવ્યા વિના ન રહી શકયો.

વૈ. હું આ શું સાંભળું છુ ?

અ. તેજ, જે વસ્તુત: સાચું છે. બીજુ ત્હમને શું સંભળાવું ? જો કવિ હોત તો કવિતાના અલંકારોથી સુસજ્જિત કરી નિજ પ્રેમનો મધુર ઝંકાર ત્હમને સંભળાવત: જો ગાયક હોત તો મ્હારો પ્રેમનું સરસ સંગીત સંભળાવી તમારા કાનમાં અમૃત રેલાવત. દુર્ભાગ્યવશ હું એમાંનો કોઇ પણ નથી. મ્હે ત્હમારી વિરહ–પીડાએ વ્યાકુળ બની મહિનાઓ પર્યન્ત જાગૃત રહી રાત્રિઓ ગાળી છે ત્હમને સ્વપ્ને પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે છે ? હું ત્હમારી સ્મૃતિમાં સુધામયી વેદનાનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. સૂર્ય કમળને દિવસે ચાહે છેઃ ચન્દ્રદેવ–કુમુદિનીને રાત્રિએ ચાહે છેઃ પરન્તુ હું તો રાત દિવસ વણથોભ્યે ચાહ્યા કરૂં છું. પ્રિયે ! —

વૈ. શાન્ત થાઓ. એ સંબોધન 'પ્રિય' છે; પરન્તુ હું એ ત્હમારી મુખે નથી સાંભળવા માગતી. કહો, જવાબ આપો–ત્હમે અહિં શી રીતે આવ્યા ! શું પ્રહરિઓએ પ્રવેશદ્વાર પર ત્હમને રોકયા નહિ ?

અ. શું પ્રહરીને પ્રવેશદ્વાર પર રોકવાને માટે નીમ્યા છે ?

વૈ. નહિ તો પ્રહરી કોને કહે ?

અ. પરન્તુ ત્હમારા ઉપવનમાં જ્યારે પુષ્પભંડાર લઇને વસન્ત આવે છે ત્યારે તો એને કોઇ પ્રહરી નથી રોકતો. કલ-કૂજન સાથે કોકિલા આવે છે, ત્યારે એ પ્રહરીઓ કયાં રહે છે ? વર્ષાની સાથે જલભરી વાદળીઓ અહિંનાં વૃક્ષલતાઓને સીંચવાને આવે છે ત્યારે એનો નિષેધ શા માટે કરવામાં નથી આવતો ? હિમબિન્દુઓને લઇને શિશિર ત્હમારા ઉપવનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એને પણ કોઇ નથી અટકાવતું. એ ત્હમારા પ્રિયતમ પુષ્પને

ધૂળમાં રગદોળે છેઃ ત્હમારા હાથે વાવેલી લતાઓને કરમાવી-સૂકવી નાખે છેઃ સહસ્ર વૃક્ષોની શ્રી હરી લે છે પરન્તુ એને કોઇ નથી વારતુંઃ નથી એના આવવામાં કોઇ બાધા થતું.

વૈ. વ્યર્થ વાતો ન કરો, ત્હમે આવ્યા ત્યારે શું પ્રહરીઓ સૂઈ રહ્યા હતા?

અ. નહીં: પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હોય તેમ તેમનાં નેત્રો ખુલ્લાં હતાં.

વૈ. તો ત્હમે ચોરીછૂપીથી અંદર દાખલ થયા?

અ. નહીંઃ એમને કર્તવ્યવિમુખ કરીને આવ્યો.

વૈ. કેવી રીતે?

અ. મ્હેં એમને દ્રવ્ય આપી મ્હારે વશ કરી લીધા.

વૈ ત્હમારું એટલું સાહસ? રાજકુમારી વૈશાલિનીના ઉપવનમાં વિના આજ્ઞા-અધિકારે પ્રવેશ કરવા બદલ શી શિક્ષા થાય છે એ શું ત્હમે નથી જાણતા?

અ. જાણું છું.

વૈ. તો પછી?

અ. મ્હારા આત્માને ત્હમે બંદીવાન બનાવી રાખ્યો છેઃ આ શરીરને પણ બંદીવાન કરોઃ હું તૈયાર છું.

વૈ. હું સિપાઈને બોલાવું છું

અ. એની મ્હને કશી ચિન્તા નથી. ત્હમારો ક્રોધ મ્હારે માટે આદરની વસ્તુ છે. ત્હમારો દીધેલો દંડ ત્હમારાથીએ અધિક મધુરો લાગશે. હું શિક્ષા સહન કરવાને તૈયાર છું પરન્તુ એક વાત કહીશ. શું પ્રેમનો આવોજ બદલો મળે છે? ત્હમારો ન્યાય શું આવો જ છે?

વૈ ત્હમારે કોઇનો ભય નથીઃ ત્હમે કોઇ સાધારણ માણસ નથી લાગતા. કોણ છો ત્હમે?

અ. મહારાજ કરંધમનો પુત્ર રાજકુમાર અવીક્ષિત.

વૈ. (આશ્ચર્યચકિત થઇ) રાજકુમાર અ-વી-ક્ષિ-ત્!

અ. હા

વૈ. (સ્વગત) આ શું? મ્હારી ઇચ્છા ઉપરવટ આ કોણ શાસન કરવા લાગ્યું? નહીં, નહીં, હું એ મોહને કચડી નાખીશ. (પ્રકટ) ત્હમે રાજકુમાર અવીક્ષિત છો? પરન્તુ હવે થોડુ વિલંબ થયો છે.

અ. શેનો વિલંબ?

વૈ. કાંઇ નહીં. ત્હમે પહેલાં દ્રવ્ય આપીને પ્રહરીઓનું કર્તવ્ય ખરીદી લીધું: અને હવે એ ધનથી નારીહૃદય ખરીદવાને આવ્યા છો નહીં? નારીહૃદય કાંઇ વેચવા-ખરીદવાની વસ્તુ નથી.

અ. હું એને નિજ રૂપ, ગુણ અને બાહુબળે જીતીશ.

વૈ. હું એ વાત પર કેમ વિશ્વાસ રાખી શકું? શું એ ત્હમારી વીરતાનું પ્રમાણ છે? કે મ્હારા ઉપવનમાં ચોરની માફક પ્રવેશ કર્યો? હું પૂછું છું ત્હમે શું ક્ષત્રિય છો?

અ. હા, પરન્તુ—

વૈ. (અટકાવીને) ચૂપ રહો! હું ત્હમારા મૌનથી એનો ઉત્તર માગું છું: ત્હમારી ગેરહાજરીથી એનો જવાબ માગું છું. પ્રત્યુત્તર આપવાને બદલે અહિંથી ચાલ્યાં જાઓ.

અ. પણ જતાં પહેલાં હું કાંઈક કહેવા માગું છું.

વૈ. શું?

અ. કાલે તમારો સ્વયંવર છે?

વૈ. હા.

અ. મહારાજ કરંધમનો રાજકુમાર દેવ પાસે વરદાન માગવાને પણ સંકોચ રાખતો હતો તે આજે ત્હમારી પાસે પ્રેમભિક્ષા માગે છે. સુન્દરી! નિજ સૌન્દર્ય-જ્યોતિથી મ્હારા પ્રાસાદને પ્રકાશવન્તો બનાવો. હું મ્હારા બાહુબળથી ત્રણે લોકને જીતી ત્હમને એના અધીશ્વરી બનાવીશ.

વૈ. તમે ત્રિલોક જીતી શકશો; પરન્તુ મ્હારા હૃદયના શતાંશ પણ નહિ જીતી શકો.

અ. મ્હારે માટે એ કાર્ય પણ નથી. ત્હમને જીતીને હું મ્હારી દાસી બનાવવા નથી ઇચ્છતો. ત્હમે મ્હારા પર વિજય પ્રાપ્ત કરી મ્હને ત્હમારો દાસ બનાવો. કાલે સ્વયંવરમાં મ્હને ત્હમારી જયમાલા પહેરાવો.

વૈ. તો હું ત્હમને પુરી રીતે ઓળખી લઉં: જેથી સ્વયંવરમાં કાલે મ્હારાથી ભૂલ ન થાય.

અ. ઓળખી-જાણી લીધો?

વૈ. હા સારી-સંપૂર્ણ રીતે. મ્હારી આંખો બીડી દઉં તો હું કર્ણદ્વારા શબ્દથી ત્હમને ઓળખી કાઢું. મ્હારાં નેત્રો અને કર્ણ-બન્ને પોતપોતાની શક્તિ ખોઈ બેસે, તો હું સ્પર્શ-વડે ત્હમને શોધી કાઢું. ત્હમારું મુખ પૂર્ણ રીતે મ્હને યાદ રહી ગયું છે. કાલે સ્વયંવરમાં હું જેને વરીશ, તે ભલે ગમે તે હોય, પરન્તુ આ મુખવાળા ત્હમે તો નહીંજ હો.

અ. (ચકિત થઈ) ત્હમે શું કહ્યું, અને મ્હેં શું સાંભળ્યું?

વૈ. એકજ વાત. જે મ્હેં કહ્યું તે જ ત્હમે સાંભળ્યું. ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપો. ગમે તે કારણે, પણ કાલ સુધી ત્હમારી મૂર્તિ મ્હારા હૃદયમાં હું ધારી રાખીશ.

અ. શું ત્હમે મ્હારો પ્રેમ નકારો છો?

વૈ. હા.

અ. નહીં, ત્હમે ઉપહાસ કરો છો: આ સુન્દર મુખ એટલું કઠોર ન હોઇ શકે.

વૈ. વૈશાલિની ઉપહાસ કરતાં નથી શીખી. આ પણ સાચું છે અને તે પણ સાચું છે.

અ. ત્હમે મ્હને નથી ચ્હાતાં?

વૈ. ચાહું છું: પરન્તુ ત્હમને નહીં: ત્હમારી ઘૃણાને.

અ. ત્હમે મ્હારી સાથે લગ્ન નહીં કરો?

વૈ. ત્હમારા સિવાય મ્હારે માટે અન્ય કોઇ પતિ નહીં રહે તો હું આ જન્મ અવિવાહિત જ રહીશ; જો એમ નહીં રહી શકું, તો કુટીલ ચન્દ્ર, સુકકાં વૃક્ષ અગર તો મૂક પાષાણ પ્રતિમા સાથે લગ્ન કરી લઇશ.

અ. મ્હારા પ્રત્યેની આ વિરક્તિનું કારણ ?

વૈ. નથી જાણતી હું.

અ. શું હું રુપવાન નથી ?

વૈ. મ્હારાં નયનોએ આથી અધિક સૌન્દર્ય ક્યાં યે નથી જોયું : પરંતુ નારીહ્રદય સદાયે સૌન્દર્યને નથી આરાધતું.

અ. એ ત્હમારો અન્તિમ નિશ્ચય છે ?

વૈ. હા.

અ. એ નિશ્ચયને અન્ત લગી ત્હમે દૃઢ રહેશો ?

વૈ. હા.

અ. એનો બદલો ?

વૈ. જાણું છું અમે નિર્બળ છીએ. અમારું રાજ્ય ત્હમારા પિતાની અધીનતામાં છે. ત્હમે શું કરશો ? ત્હમે અમને રખડતા ભિખારી બનાવશો; અમારા રાજમુગટના ચૂરા કરી નાખશો: અમારી સુખસમૃદ્ધિ લૂંટી લેશો: અમારું ઐશ્વર્ય ધનસંપત્તિ સૌ કાંઇ છીનવી લેશો; પરન્તુ મ્હારો પ્રેમ બળપૂર્વક સંપાદન કરવો એ ત્હમારી શક્તિબ્હારનું કામ છે. એ અત્યંત સુન્દર અવસર હશે કે જ્યારે ફાટ્યાંતૂટ્યાં વસ્ત્રો પરિધાન કરી ભૂખી-તરસી વૈશાલિની પોતાની સ્વેચ્છાએ પ્રેમ અર્પશે; જ્યારે તે ધન બળ અને રૂપને નહીં, પ્રેમને ચાહતી હશે.

અ. એમ નહીં બની શકે. ત્હારું સર્જન મ્હારે માટે જ થયું છે : તું મ્હારી જ થશે. કાલે સ્વયંવરમાં તું વરમાળા મ્હારા કંઠમાં નહીં પહેરાવે તો હું ત્હારું હરણ કરીશ.

વૈ. જોયું જશે. એ આશાભર્યું સ્વપ્ન છે : એ પોપટની બોલી છે; જે પોપટ પોતે સ્હમજતો નથી પણ એને સાંભળનારા સ્હમજે છે. એમાં કેટલો સાર છે તે નથી સમજતા : હું એ જાણું છું. જાઓ ત્હમારાથી થાય તે કરી લેજો

(ઘૃણાપૂર્વક વૈશાલિની જાય છે.)

અ. આવું અપમાન ! કાલે કદાચ સ્વયંવરમાં હું સાચેસાચ વૈશાલિનીનું હરણ ન કરી શક્યો તો શું કરીશ ? ત્યારે શુ કરીશ ? ત્યારે વૈરાગ્ય લઈશ, કોઈ નિર્જન વનમાં દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીશ ? નહીં નહીં, નારી જાતિનો શત્રુ બનીશ, પૃથ્વીને નારીહીન કરવાને માટે નારી-યજ્ઞ કરીશ. નારીજાતિના સંહારને માટે શિવની તપસ્યા કરીશ. એની પાસેથી એવું વરદાન માગીશ કે સૃષ્ટિમાંથી નારીમાત્રનો બહિષ્કાર થઇ જાય-વૃક્ષલતાના ગર્ભમાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થાય. પાષાણી ! પાષાણી !

[અનીક્ષિત દીર્ઘ શ્વાસ લઇ વૈશાલિની ગઈ હતી એ માર્ગ તરફ ઝાંખે છે: એને એ માર્ગે ન જોતાં તે નિરાશ બને છે. એનાં ચૂંટેલાં પુષ્પોને પૃથ્વી પરથી ઉપાડી એને ચૂમે છે. પછી દીર્ઘનિ:શ્વાસ નાખી આકાશ તરફ કરૂણાભરી દૃષ્ટિ નાખે છે: પછી નીચું જોઇ ધીરે ધીરે જાય છે: જતાં જતાં વૈશાલિની ગઈ હતી તે માર્ગે મીટ માંડે છે.]

(અપૂર્ણ

મ્હારી નોંધપોથીમાંથી

શિમ્કીનું નૃત્યદર્શન

ગજાનન વિશ્વનાથ જોશી

ઉદયશંકરનું સ્મરણ કરતાં મ્હને એમની સાથોસાથ તેમની અજોડ નૃત્યસહચરી બ્હેન શિમ્કીનું સ્મરણ થાય છે; બ્હેન શિમ્કી ઉદયશંકરની કલાના ઉદયકાળથી તેમની નૃત્યસહચરી બન્યાં છે અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ઉદયશંકરના હિન્દના અને પરદેશોના દરેક પ્રવાસમાં તેમની સાથે રહેતાં આવ્યાં છે; તેઓ જાતે ફ્રેન્ચ મહિલા હોવા છતાં હિન્દી નૃત્ય પાછળની તેમની નિષ્ઠા, ભક્તિ અને સિદ્ધિ ઘણા ઉંચા પ્રકારનાં અને આપણને વિસ્મિત કરે એ જાતનાં છે : ઉદયશંકરની નૃત્યકલાએ હિન્દી નૃત્ય પાછળ તેમને રસ લેતાં કર્યાં અને તેમના સતત સહચાર, સેવા અને સિધ્ધિએ 'ભારતીય નૃત્યકલા પાછળ મુગ્ધ કરી તેમને તેમાં ઓતપ્રોત બનાવ્યાં; આજે ઉદયશંકર અને તેમની કલાને જે આટલી બધી અપાર કીર્તિ અને મહત્તા સાંપડયાં છે તેમાં બ્હેન શિમ્કીનો સાથ અને સ્થાન ઘણાં મહત્વનાં છે : સુકુમાર રૂપલાવણ્ય, આકર્ષક અંગભંગ, પ્રશાન્ત વર્ચસ્વની ઝાંખી કરાવતા બીડાએલા- અને મક્કમ હોઠ અને વદનપરની સતત ચમકતી મેઘારેખાઓ તેમના નૃત્યને આર ઓપ આપે છે. 'વસન્તનૃત્ય'માં એ દાણા ચૂંગતાં પંખીઓને ઉડાડી મુકવાનું આહ્લાદક મુદ્રા અને અંગમરોડ સાથેનું નૃત્ય કરે છે; 'અન્નપૂજા' 'ઇશ્કી જવાનનો બાંકે સાવરિયાં' અને 'મારવાડી નૃત્ય'માં એ રણશૂરા સૈનિકની વીરાંગના, મુસ્લીમ–યુવકની હુરીસુરત માશુક, અને લાડીજીનાં અંગચલન અને ભાવદર્શન–એ કલકલનાદે વહી જતી ખાઈ વેગવંતી સરિતાની જલલહરીઓની સ્વાભાવિકતાથી અને ચપળતાથી કરી બતાવે છે. 'રાસલીલા' નૃત્યમાં રૂપગર્વિતા અને રંગભીની રાધિકાજી તરીકેનું મોહક અને જોતાં આંખ ન થાકે તેવું મસ્તીભર અને લાલિત નૃત્ય એ કરે છે, અને ઉદયશંકર અને તેમની મંડળીની કલાની કિરીટ-કલગી જેવા શિવ-પાર્વતીના લંબાણ 'તાંડવનૃત્ય'માં-ઘડીમાં સંગેમરમર જેવી શ્વેત આરસ શિલામાંથી કંડારેલ નિર્જીવ પાષાણમૂર્તિ જેવાં થઇ જતાં, ઘડામાં શંકર અને વૈતાલોનો ભક્તિપ્રસાદ ઝીલતાં, રીસાતાં, ક્રોધાયમાન થતાં, ઘડીમાં શંકરની સાથોસાથ ભય, કારુણ્ય, નૈરાશ્ય, વૈરાગ્ય, મોહ અને સંભ્રમનાં નૃત્યદર્શનો કરાવતાં નૃત્યની અનેકાનેક મૂમકાઓમા પસાર કરીને, છેલ્લે શંકરથી પરાજીતા બનીને એમના ઉછંગે એ બિરાજે છે : બસ ! અહીં શિમ્કીનાં નૃત્ય, મુદ્રાદર્શન અને ભાવદર્શનની પરાકાષ્ઠા છેઃ આ જોઇને હિમાદ્રીમાલાના કોઇ એકાકી શિખર પર દેવસભા વચ્ચે મહાદેવ સાથે વિવાદ વદતાં અને સમગ્ર વિશ્વને પોતાના તાંડવથી ડોલાવતાં દેવી પાર્વતીજી બ્હેન શિમ્કીમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે : છેલ્લાં 'ખેડૂત નૃત્ય'માં ગ્રામવાસી જનતાના લોકજીવનનો સાહજીક નૃત્પ્રયોગ તો એ અસામાન્ય સફળતાથી કરી બતાવે છે : ખેતરની લણણીથી માંડી ધૂણવા સુધીની પ્રત્યેક ક્રિયાઓમાં થતાં પ્રત્યેક દર્શનમાં એમનો એકકેય પદતલ ધ્વનિ લોપાતો નથી, એકકેય ભાવદર્શન ઝાંખું પડતું નથી, કે એકકેય ખૂબીનો ચમકાર સ્હેજે ય જૂનો થતો નથી; એક 'પરદેશી' ગણાતી યુવતિએ સાધ્ય કરેલી હિન્દી અને હિન્દુ નૃત્ય પરની આટલી હદ

સુધીની સિદ્ધિ આપણને તેની તરફ માન અને પ્રસંશાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. ભારતવર્ષની કીર્તિ તેની પુરાતન કલાઓને જીવન્ત કરીને આંતરરાષ્ટ્રોમાં ફેલાવનારા કલાધરો, ચિત્રો, સંચિતકો કે નૃત્યકારોની તવારિખ જ્યારે કોઇ ભાવી કલાભકત લખશે ત્યારે તેમાં ઉદયશંકરનું સ્થાન હશેજ અને તેમાં બ્હેન સિમ્કીનું નામ ઉજ્જ્વળ અક્ષરે ઝળહળી ઉઠયું હશે.[1]

મેઘધનુષ્ય

સરોદ

શિયાળાની સંધ્યા હતી માગસર માસની સચેત કરતી આલ્હાદક ઠંડીમાં હું ગળે દુપટો વીંટી ઘર બહાર નીસર્યો. પવનનો એક જોશભર્યો સુસવાટો આવ્યો, અને મારા રોમે રોમ ઉભા થઇ ગયા. મને લાગ્યું કે શરીરને આરપાર વીંધી ઠંડી પસાર થઇ. શરીરમાં ઉષ્મા પ્રગટાવવા મેં ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડયું. અંતરમાં થયું કે વિશ્વમાં ચલન સિવાય અન્ય કાંઇ ઉત્તમ નથી. તેની અવહેલના કરનાર જડરૂપ બની બદસુરત અને બદસિરત બને.

પુલ પાસે પહોંચતાં રસ્તો જમણી તરફ વળાંક વેનો હતો મે પુલ વટાવી તે રસ્તે ઝડપી કદમે ચાલવાનું જારી રાખ્યું સહસા આંખ આકાશપર પડી. પશ્ચિમ સાથે પૂર્વમાં પણ સંધ્યા ખીલી હતી. સારી દિશા ગુલાબી વાદળાથી ઉભરાઇ અત્યંત રોશનભર હતી. છુટાં છુટાં રસધરના ડુમાશભર હૈયે ગુલાબ ખીલ્યાં હતાં કોઇ સંધ્યાગીતધાયલ બુલબુલની છાતીનો રક્તપ્રવાહ ત્યાં સીઝી રહ્યો હશે! અખીલ વિશ્વની મદીરા નિજ લાલાશ ત્યાં પાથરી રહી હતી. કદાચ સુરાપ્સરાના આ વિશ્વસુન્દરીના નયનકટાક્ષે મેઘનું શ્યામલ મુખ રતાશે છલકાયું હોય!

પુર્વદિશાની લાલાશે ગિરિવર ગિરનારને અજબ ભવ્ય રૂપ આપ્યું. જાંબુવર્ણી દીપતો એ પહાડ કો સીન્દુર આંજેલી આંખડી શો હતો,- ઉંચે લાલવર્ણી મેઘકતારી. નીચે રક્તરંગી ભોમપટ આંજતો લાલરંગ જરૂર શિશુવદનેથીજ સીંચ્યો હોવો જોઇએ.

લાલની અજાયબી સહજ ઠંડી પડતાં ઇશાનકોણે કોઇ અદીઠ ચિત્રકારની અગમ્ય પીંછીથી હળવે હળવે ચિતરાતું મેઘધનુષ્ય ભાળ્યું. બન્ને છેડાથી શરૂ કરી મધ્યબિન્દુ તરફ આવતાં આવતાં ચિત્રકાર અટકયો. અણચિતરાએલા ચતુર્થાંશ ભાગને અંતરે કાલ્પનિક દર્શને દર્શનીય બનાવ્યો. હું એકીટશે આ રમતિયાળ ચિત્રકારની પ્રભાવની કળા જોઇ રહ્યો.

મેઘધનુષ્યના રંગ ગાઢા હતા; મધ્યસાગરે જોતાં પાણીનો રંગ ગાઢો હોય તેવા ઉડાણમાં ઉતરી તેઓ દૂર સુધી પહોંચતા હતા. તે જોતાં મારા હૃદયમાં પણ મેઘધનુષ્ય ચિતરાયું. મારાં નયનને સૃષ્ટિદર્શનમાં જોવાલાયક નવું ક્ષેત્ર મળ્યું. અંતરના ઉડાણસમા અતાગ ઉંડા અને ઉંડા દરેક સ્થળો હતા. એક બિન્દુનું ઉડાણ પણ અગમ્ય હતું. સૃષ્ટિનો સર્જનહાર આકાશમાં મેઘધનુષ્ય ચિતરી એક સનાતન ભાવ વ્યકત કરતો હતો. આકાશ ઉંડું હતું અને વાદળમાં રહેલાં ગર્ભીત નીર ઉંડા હતાં. વિશ્વના સર્વ પદાર્થોના ઉડાણ અસીમ હતાં, તો માનવના જીવન ઉંડા કેમ ન હોય?

(૧ તા. ૧૯-૧૨-૩૫ ની રાત્રે મુંબઇના એક્ષેલસિયર થીએટરમાં ઉદયશંકર અને તેમની મંડળીના છેલ્લા નૃત્યપ્રસંગો જોયા પછી:)

'જીવનના તત્વ સંશોધનહાર શું એ ઉંડાણ ખોળતા હશે!' કુદરતી મનમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. પ્રકૃતિના રૂપો ઉંડા જતાં જતાં સમાન્તર લીટીએ જતા હશે, કે કોઈ મધ્યબિંદુએ મળતાં હશે? મેઘધનુષ્યના સાત રંગોના સ્રોત શું જુદા છે? વિજ્ઞાન મારી મદદે દોડયું. શ્વેત દિપ્તિની રેખ જલબુન્દમાથી પસાર થતાં તેના સાત રંગો છુટા પડી જાય છે. શું એમ ન હોય કે પ્રકૃતિ એકરૂપ હોય અને તેના જુદા જુદા આકારો સંજોગો અને વાતાવરણને લઇ હોય? વિશ્વપદાર્થોને એક મધ્યબિન્દુ સ્રોત રૂપે હોવું જ જોઇએ. ત્યારે તેને છુટા પાડનાર મેઘધનુષ્યના જલબિન્દુ સમાન કોણ?

આકાશમાં સહસા દૃષ્ટિ પડતાં ચિત્રકારે ચિત્ર સંકેલી લીધેલું જોયું. કોઇ અજબ નિશ્ચયાત્મક ભાવ હૃદયમાં જાગ્યો, કે વિશ્વપદાર્થોની સકલના ગોઠવનાર અને તોડનાર કોઇ મહાનશક્તિ હોવી જોઇએ. આકાશની રહીસહી ગુલાબીમા તે શક્તિ પ્રતિબિમ્બિત થતી હતી; મારા શ્વાસોચ્છવાસે પણ તે શક્તિ હતી; વિશ્વપદાર્થે અણુ અણુમાં તે હતી.

પ્રકૃતિદર્શન કરવા ગયેલો હું પ્રભુદર્શન કરી પાછો ફર્યો. રાત્રિના આઠેક થયા હશે. સર્વત્ર સુમસામ હતું એ શાન્તિમાં પણ કે.ઇ શક્તિ હતી. શું તે મહાશક્તિના પ્રતિબિમ્બ રૂપ નહીં હોય?

અનુસંધાન પાન ૪૫૪ માંનું ચાલુ

પરંતુ હિંદી ભાષામાં શ્રીતુલસીદાસજીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. એમનાં શ્રીરામચરિત માનસ જેવો સુંદર ગ્રંથ ભારતની પ્રાંતિય ભાષાઓમાં રચાયો નથી. યુરોપમાં જેટલો બાઇબલનો આદર છે, તેથી વિશેષ આદર ઉત્તર ભારતમાં શ્રી રામચરિત્ર માનસનો છે. કવિઓનાં કાવ્ય, વિદ્વાનોની વિદ્વતા વિવેચકોનું વિવેચન, ભક્તોનો હૃદયસ્રાવ, સંગીતશાસ્ત્રીઓનાં ગેય પદો, ગ્રામવાસીઓનું ગુંજન એ આ મહાકાવ્યને આશ્રયે ઉત્તર હિંદની જનતામાં થાય છે. રામાયણ વગરનું ઝુંપડું, ઘર ચોરો કે મેળાવડો મળવા દુર્લભ છે. ઉત્તર ભારતમાં દરેક શહેર, કસ્બા, અને ગામડામાં મેં શ્રીરામલીલાના મેળાઓ અને ઉત્સવો મોટી સંખ્યામાં જોયાં છે. રામાયણથી વધારે લોકપ્રિય ગ્રંથ બીજો કોઇ નથી. તુલસીદાસ એટલે પ્રેમની અવધિ. એમની ભાષા મનમોહિની, સરળ, રસિક અને લાલિત્યવાળી છે. મહાત્મા ગાંધીજી શ્રી ગીતાજી અને શ્રી તુલસીદાસ કૃત રામાયણને હિંદુ ધર્મના સર્વ શ્રેષ્ટ ગ્રંથો માને છે.

વ્રજ બોલી એ હિંદી ભાષાનો સંસ્કૃત વિભાગ છે. એ વ્રજભાષા પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્થાપક શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના અનુયાયીઓની ભાષા છે. આચાર્યના અષ્ટછાપમાં સુરદાસ, કૃષ્ણદાસ, પરમાનંદદાસ, કુંભનદાસ, ચતુર્ભુજદાસ, છીતસ્વામી, નંદદાસ અને ગોવિંદદાસ, સુરદાસ નવગ્રહોમાં સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી ઉઠે છે, શ્રી કૃષ્ણભક્ત કવિઓમાં શ્રી જયદેવ પછી શ્રી સુરદાસનું સ્થાન પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમનાં પદોમાં લાલિત્ય, ભક્તિરસની સાથે મળી સહૃદયી વાંચકને ઉન્નત ગિરિશૃંગ ઉપર બેસાડે છે. સુંદર રાગરાગણીઓમાં ગૂંથાયલાં આ પદો સંગીતશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ કળાથી વિકસી નીકળ્યાં છે. ઉત્તર હિંદની ઘણી ખરી નર્તકીઓ અને ગવૈયાઓ સુરદાસના પદોને પોતાના સંગીતમાં પ્રાધાન્ય આપે છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયની હવેલીઓમાં અને ભક્ત મંડળીઓમાં શ્રી સુરદાસનાં પદો વિશેષે ગવાય છે. "સુરદાસ, તુલસી શશી, ઊડાન કેશવદાસ. ઔર કવિ ખદ્યોત સમ જૂહઁ તહઁ કરત પ્રકાશ." [અપૂર્ણ]

હૈયાના ઘાવ

કવિશ્રી ખબરદારના કાવ્યનું ભાવ-વાચન

ભોગીન્દ્ર ન્હા. ભટ્ટ

પ્રસ્તુત કાવ્ય બહુધા ભાવપ્રધાન છે. કાવ્યમાં ઉન્નત ભાવો અને કલ્પનાઓ નજરે પડે છે. પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થો સાથે માનવ હૃદયની સરખામણી બહુ સચોટ રીતે કરવામાં આવી છે. છેલ્લા શ્લોકમાં જગહૈયામાં પુણ્યના રસ છલકાવવા સારૂ જગન્નિયંતાને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

આ જગમાં દરેક મનુષ્ય માત્રના હૈયાં ખોલીને જોશો તો દરેકમાં કંઈને કંઈ પ્રકારના ઘાવ જણાશે. આંતરિક દ્દષ્ટિને ખોલીને અંદર વિલોકન કરવાથી ઊંડા અંતરમાં ઊંડા ઘાવ પડેલા તમારી નજરે ચઢશે. તે ઘાવ અનેક જાતની વિપત્તિઓના હશે અને તેવી વિપત્તિઓ દરેક મનુષ્યને આવી હશે !

(૧) વર્ષાઋતુના સમયમાં આકાશમાં વાદળ અરસપરસ અથડાઈને જેમ વિજળી ઉત્પન્ન કરે, અને તે દ્વારા વાદળમાંથી વરસાદ પૃથ્વી ઉપર આવીને તેના ઉપરનાં નાનાં તળાવો ભરી દે છે, અને તે તળાવમાં નૌકાદ્વારા જેમ તરી શકાય છે, તેમ અનેક જાતની વિપત્તિરૂપી વાદળથી હૃદયમાં જે ઓથાર જામ્યો હોય, તેમાં વળી 'આકસ્મિક ખીજી મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થવાથી હૃદય ઉપર જે અસર થાય છે, અને તેનાથી અશ્રુરૂપી જે વરસાદ થાય છે, તેમાં સર્વ મનુષ્યનું જીવનનું નાવ તરે.છે. અર્થાત્ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો પોતાનાં જીવન શોકાભિભૂત હૃદયથી અને અશ્રુ નિ:સરતી ચક્ષુઓથી વ્યતીત કરે છે; કેમકે જીવનમાં સુખ સ્વલ્પ છે અને દુ:ખનો અતિરેક છે. આ વાસ્તવિકતા જોતી હોય તો મનુષ્ય માત્રના હૃદય ખોલી જુઓ, એટલે તે નિર્દિષ્ટ થશે.

(૨) હિમાલય પર્વત જેમ સર્વથી ઉન્નત અને નિશ્ચળ છે-તેણે જેમ અનેક પ્રકારના ઝંઝાવાતો શમાવ્યા, તેમ જગતમાં એવા કેટલાએ સાધુ-સજ્જન પુરુષો હિમાલય જેવા અડગ હશે કે જેમણે અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ સહિષ્ણુ બનીને વેઠી, તેમ છતાં પણ જાણે કંઈ કર્યું જ નથી, તેમ તેમનાં હૃદય શાન્ત જણાય છે. હિમાલય આવો નિશ્ચલ અને વજ્રતનુ હોવા છતાં પણ તેનું વક્ષસ્થળ ચીરીને તેના ઉદરના ઊંડાણના પ્રદેશમાંથી જેમ ગંગા નદી નિર્ઝરે છે, અને પ્રાણી માત્રને પવિત્ર કરે છે, તેમ તેવા સાધુ પુરુષના ઉરના ઉંડાણમાંથી ગંગાજેવી એવી ભાવભીની અને સ્નેહાર્દ્ર વૃત્તિની જે સરિતા ઉત્પન્ન થ છે, તેનાથી અન્ય લોકોને બોધ મળે છે અને તેઓ સન્માર્ગગામી બને છે. વિપત્તિ-

ઓનું ખરું રહસ્ય "સંસારની અપેક્ષા કે ઉપેક્ષા નથી પણ તિતિક્ષા છે." એમ તેમનાથી સમજાયું છે, એટલે તે જોઈ જાણીને અન્ય પણ સહિષ્ણુતાના માર્ગે પળે છે. માટે તેવા લોકો પોતાના ઘાવ કેવી રીતે સહન કરે છે તે જુઓ.

(૩) ચંદ્રમાની અંદર કલંક છે, તેમ છતાં તેનો નિર્મળ પ્રકાશ જગતને મનોગમ નીવડે છે. સૂર્યની અંદર ડાઘ છે, છતાં તેનો પ્રકાશ તિમિર–ઓઘને દૂર કરે છે. તેમની અંદર આમ કલંક અને ડાઘ હોવા છતાં પણ તેમનાં પુણ્યનું ઘણુંજ તેજ જગતભરમાં વિસ્તરે છે; તેથી તેમના તે દોષોને કોઈ ગણકારતું પણ નથી; તેમ દરેક મનુષ્યનાં હૃદયમાં ઘાવ રૂપી કાલીમા ભલે જામતી હોય, પણ તેની સહિષ્ણુવૃત્તિનું તેજ તેની આજુબાજુ એવી જાતનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે કે જગત તેના દોષને ન જોતાં તેના પ્રકાશથી અંજાઇ જાય છે, અને આનંદ પામી તેની સામે મીટ માંડે છે; માટે આવા ઘાવોને હૈયું ખોલીને જોવા આવશ્યક ગણાય.

(૪) હૈયું કંઇ વિશાળતાવાળું નથી. તે તો ફકત ચાર આંગળનું જ છે, પણ તેની અંદર કરોડ જાતના ભાવો રહેલા છે. જો એ નાનકડા જગતમાં–ઉરમાં ઘાવ ન હોત તો આવી અનેક જાતની ભાવનાઓ તેમાં શી રીતે સમાઇ શકત ! એ જાણવું મુશ્કેલ છે. ટુંકામાં જે સમાય છે તેજ વિસ્તારમાં સમાય છે. સરખાવો:–"વસે બ્રહ્માંડોમાં અમ ઉર વિશે વાસ વસતો." (કવિ ન્હાનાલાલ.) જે બ્રહ્માંડમાં છે તેજ હૃદયમાં છે. અને જે ઉરમાં છે તે સઘળે વ્યાપ્ત છે. મોટાં હૈયાંથી સુભગતા અને મુકતતા જળવાતી નથી, માટે તેવાં નાનાં હૈયાં જુઓ.

(૫) ભલે કાળની ગતિને અનુસરીને ગંગા–યમુનાના પીપો અને પ્રવાહો સુકાઇ જાય, અગર સમુદ્રનાં પાણી પણ સુકાઇ જાય છે, અગર આકાશની અંદર તેજ રેલવનાર વિભૂતિઓ પણ શાન્ત થાય; પણ હૃદયના ઊંડાણમાં જે એક વખત કંડારેલાં વાગ્–તીર સોંસરાં ઉતરી પડીને જે અસર નીપજાવે છે, અને તેથી જે ઘાવ પડે છે તે કદી પણ રૂઝાતા નથી.

(૬) દિવસ થાય છે એટલે દેવ હુતાશના પ્રકાશ પ્રગટીને ઘર ઘર અજવાળાં અમૃત રેલાવે છે, અને તેનો શ્રમભાગ પુરો થતાં રાત્રિનાં ઘોર તમસિ વ્યાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિને લીધે હશું કે જે ઘણું અગાધ દુઃખ ભોગવી મૂક દશા અનુભવે છે, તેમાં પડેલા ઘાવની કોઇ નવીનતા અને વિચિત્રતાજનક વાત કોણ ખોલીને દૂર કરી શકે ! અર્થાત્ દિવસ હોય કે રાત્રિ હોય પણ હૈયાના ઘાવનું જેમ નિરીક્ષણ થતું નથી, અને તે અગોચર થતાં તેની ખરી વાર્તા પણ ઉપલબ્ધ થતી નથી, તેમ કરોડ મનુષ્યના હૃદયની સ્થિતિનો ખ્યાલ જરાપણ આવી શકતો નથી.

(૭) હવે તો આશ્રમના આત્માઓ થાકી ગયા છે, અને દુનિયાની દેહ પણ જર્જરીભૂત થયેલી છે એટલે ખરું જોતાં જગત શૂન્ય થયું; કેમકે થાકેલા આત્માઓ અને થાકેલી દેહ કાગ ન કરે. ત્યારે જગત અકાર્યતાવાળું થયું. એટલે તેને ખરા ખોટાની

પરીક્ષા રહી જ કયાં ! તેથી શૂન્ય જગત બાઝેલાં હૈયાંના સ્નેહને તો કેવી રીતે કળી શકે ? જો હૈયું શૂન્ય બન્યું ન હોય અને સ્નેહ ઉછળતા હોય તો કોઇ દિવસે થાકેલા આત્મા કે દેહ પર નજર માંડે; પણ હવે તો હૈયું ચીરાઇ ગયું, તેથી તે સ્નેહ તરફ દષ્ટિ પણ કોણ દોડાવે ? દુનિયા વિશુદ્ધ હૈયાંને માગે છે. અશુદ્ધાત્માને ત્યાગે છે. વિશુદ્ધ હૈયું ત્યારે જ થાય કે જ્યારે ઘાવ સહન કર્યા હોય !

(૮) આકાશ ઉન્નત હોવા છતાં તેમાંથી સ્વર્ગગંગાનાં જે પીયૂષમય અને પાવનકારી બિંદુઓ ઝરે છે તેથી મનુષ્ય માત્ર પુનિત થાય છે. સરખાવોઃ—

"રસ સ્નેહના સ્રોતો ઝરે, અવિરામ તો પ્રભુ ધામથી,
પુણ્ય જલ પાવન કરે, પૃથ્વી સકળ અભિરામથી;
સાગર નિનાદે જે કરે રસ સ્નેહના સામ્રાજ્યના,
અદ્વૈત જણાવે પ્રેમનું બનતું કદાપિ ભાન્યના... (લેખક)
લાધે અનંતતાની વીચિ 'પ્રભુ ધામ પામે સ્નેહીઓ
સ્નેહે રસો વૈ સઃ બનીને અપર બનતા દેહીઓ..."

તેમ જેમ જેમ મનુષ્ય માત્રમાં ઘાવ પડતા જાય છે, તેમ તેમ તે ઉન્નત થતો જાય છે. તેનામાં પ્રભુનો અંશ આવતો જાય છે, અને તેથી તે મનુષ્ય ધીમે ધીમે દેવની કોટિમાં મૂકાતો જાય છે, પણ એવી વિપત્તિઓમાંથી પસાર થવું તે જીવનની એક લ્હાણ છે; કેમકે તેથી જીવન ઉર્ધ્વગામી બને છે.

(૯) હે પ્રભુ ! પાપના જે ભાર વધી પડયા છે તે બધા દૂર કરજે અને પુણ્યના પવિત્ર રસ જનસમુદાયમાં છલકાવો કે જેથી સર્વ સન્માર્ગગામી બને, અને એવા પુણ્યના રસની લીલાના યોગ પ્રાપ્ત થવા માટે–જોવા માટે અને અનુભવવા માટે દરેક માનવના ઉરમાં તું ઘાવનું દાન કરજે, કે જે ઘાવને લઇને તેઓ તારું શરણ–કે જે તેમનું જેમ છે તે અહર્નિશ યાચે !.........

કવિ ખબરદારે આ કાવ્યમાં સર્વને ખબરદારી રાખવાની જણાવી છે. અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ જીવનમાં ઉપસ્થિત થાય, પરંતુ તેનાથી ન ડરતાં તેને જો પ્રભુનો આશીર્વાદ માનવામાં આવે અને "Every thing is for the best" એ તત્વજ્ઞાનની પંક્તિની કુંચી લાધિત થાય તો જીવનમાં સહિષ્ણુતાનો ગુણ કેળવાય અને જીવન ઉન્નત પથે વિહરે. માનવ હૃદય કેટલું ઉન્નત અને વિશાળ છે. તે પ્રકૃતિના ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો સાથે સરખાવી ને જણાવ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રભુની વિભૂતિઓ એ હૃદયથી કેવી પરાજિત થાય છે, તેનો નિર્દેશ કરી જેને "ખરું હૃદય" કહે છે, તેની શ્રેષ્ટતા પુરવાર કરી છે, આવું જો હૃદય હોય અને અનેક વિપત્તિઓના પ્રચંડ આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતો સહન કર્યા હોય-તો જીવન પણ દિવ્ય બને છે. અનેક જાતનાં આક્રમણો જીવન ઉપર

થાય તો તે મૂક ભાવે સહન કરો અને તેમાંથીજ પ્રગતિની ચાવી પામી તમારા નિશ્ચિત ધ્યેયે પહોંચી વળશો. તમારૂં જીવન એવું ઉજમાળું નિવડશે કે જગત પણ તેનાં આનંદે ગાન કરશે.

"કા" અન્ત્યાક્ષરી કાવ્યગ્રંથોમાં તો ભાવની માર્દવતા જ હોયને! કલ્પનાના અનેરાં વિભવસ્થાન જેને સાધ્ય હોય તે તો શ્રદ્ધાના અને માનવતાના સંદેશા જ સુણાવેને! ખબરદારીથી પ્રાપ્ત કરેલ એવા સંદેશાની ખબર તો જગજ્જનને ખબરદાર જ જણાવે. ખરેખર! ખબરદાર કવિએ અલકમાં ઝલક ફેલાવી કાવ્ય-કણિકાઓ તેજદાર કરી છે. મદ્રાસ રહીને ગુર્જરીની સદ્ઉપાસનાના ભાવ કવિ ભૂલ્યા નથી. કલિકા, વિલાસિકા પ્રકાશિકા; કાવ્યરસિકા, ભજનિકા, સંદેશિકા, દર્શનિકા, રાસચંદ્રિકા વિગેરેમાં કૌમુદીની પ્રભા તથા ઉજ્જવલ કાવ્યતરંગો ઉછાળી ભારત ટેકારના દેશપ્રેમના ઘુઘવાતા સાગરમાં લઇ જઇ માનવજીવનના નાવને મહાન ઊર્મિઓના શીકરથી તરબોળ બનાવે છે અનંતતામાં મ્હાલવા દે છે એજ એમના જીવનની રસસિદ્ધિ:—

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्॥

સામયિકતંત્ર

દામોદર કે. ભટ્ટ

સામયિકોનો ત્રીજો ભાગ જાહેરખબરથી રોકાયેલો રહે છે અને બે ભાગના લખાણોમાંથી કેટલોક તો વળી ચગવળિયો અથવા તો પાનાં રોકવા પૂરતો જ હોય છે. કોઇ આખાયે સામયિકના વિચાર અને લેખનનું તાતમ્ય તોળવા બેસીએ તો ફકત અમુક જ ભાગ વિચારશીલતા અને કલાજન્ય લેખનભાવથી અંકિત હોય છે. છતાં કોઇ પણ પ્રજાના અમુક અંશને એને ઇચ્છિત સામયિક સાધનના સંસર્ગમાં રહેવું પડશે. એ જાહેરખબરિયા ભાગ પર દષ્ટિક્ષેપ નહિ થવા દે, એ કટારપૂરક આછકલા લેખનપંકમાં વિચારમૂર્તિને નહિ રગદોળે, પરંતુ સામયિકના સારસ્યપૂર્ણ સૂક્ષ્મ ચિંતનથી એના વિચાર, દષ્ટિ અને મનનને રોકવામાં તેની જ્ઞાનશકિતનો ઉપયોગ કરશે.

આપણું જીવન પણ માનવકાર્યાલયનું મુખપત્ર છે. સમસ્ત જીવન પૃષ્ટો ભારેસલ ચિંતનશૈલીથી ખીચોખીચ ભરવામાં આવે તો તે વિશ્વજનતાનું પુરાણ, વેદ, કે સૂત્રોનું થોથું થઇ જાય. પણ માનવતા એ વિવિધતાપૂર્ણ વિપુલતામાં વધારે માને છે. એને પુરાણગ્રન્થો કે રહસ્યમય વેદ અને સૂત્રો તો આખો જન્મારો વાંચવાના હોય છે. આવા અટલ વાઙ્મયને વિવેકપુરઃસર પચાવવાને માનસનું જરૂર મજબુત હોવું જોઇએ. એટલે રહસ્યપૂર્ણ વિચારોના ઊંડા ધરામાં ડૂબકી મારે તે પહેલાં તેની જીવનશકિત તે ઊંડા વિચાર-તલમાં થોડીવાર સમાધિસ્થ રહી પાછી મનનની સપાટી પર તરી શકે છે કે કેમ તે જોવાનું રહે છે.

પણ આપણી પ્રાચીન વાગ્મિતા આપણા ઊર્મિપ્રધાન આત્માની નવનાપ્રેરક ભૂમિકા હતી તે આપણે ભૂલી જવું ન જોઇએ. તે વખતે જીવન વિચારવાંછાથી પરિત્રત હતું. પ્રાગલ્ભ્યભર્યું ચિંતન જીવનના બંધદ્વારોને ખખડાવતું; અને જીવન એટલે અનેક વિવિધતાથી લચી જતું, કલાભવન એવી સંસ્કાર નીતરતી વ્યાખ્યાથી વિચારાતું ત્યારે જીવતર તોલદાર અને પાસાદાર મનાતું. એ અનંત સંકલનની પરાકોટિએ પહોંચ્યા પછી પણ વિસ્તૃત દષ્ટિના દોરથી તુંગતમ ઊડવાની ઇચ્છા રાખતું, અને કદિકને જો કોઇ આસમાની સુલતાનીનો ભોગ બનવાને તેનું નિર્માણ થઇ ચુકેલું હોય તો તે નીચે તો પડવાનું. એ પડશે, ગુરુત્વાકર્ષણના સર્વસ્પર્શીયનિયમનને વશ થઇને. પણ તેના અધઃપતનમાં એ સર્વોપાર્જીત સ્વૈચ્છિક મંત્રમાં જ મશગુલ રહેશે અને પૃથ્વી પર પડતાં તેની પાસાબદ્ધતા વેરાઇને છૂટી છવાઈ થઇ જશે. પણ જે પાસાની બાંધણી નિસર્ગદત્ત છે તે તેનો કલાત્મક

અને સુરસ સ્વભાવ છોડવાની નથી. એ કણી કણીમાં પલટાશે તો યે તેની પ્રકૃતિગત કલાશૈલી છોડી શકશે નહિ તે પરમાણુની સૂક્ષ્મતામાં યે એની પાસાબદ્ધ જીવનપ્રણાલી મૂલગત રાખશે.

આમ ભારેસલ ચિંતનપ્રધાન જીવન એ એકરસમયતાને સાંકળતી વજ્રકડી છે. ત્યારે નવયુગ એ વૈવિધ્ય, વિલાસ અને છેવટે વિમર્શનની વિરલ આરતી છે. એમાં જીવતાં માનવીને જીવનની એકદેશીયતા પાલવે તેમ નથી. એને મને કે કમને ચોમેરથી નિર્ઝરતા સર્વરસની ચખણીનો પ્રધાનભાવ આપણી આંતર મનોદશા ઉપર આધાર રાખશે. જીવનના દરેક રસને એક વખત ચાખ્યા પછી એને એનાં મનોવાંછિત ભાવ-રસ પર કેન્દ્રિત થવાનું છે. આ રસાસ્વાદ આધ્યાત્મિક સ્વકીયતાને શ્રેષ્ઠ અને સર્વોપરિ બનાવતાં જે પારદર્શકતા અને પ્રશમયતા બતાવશે તે જીવનની ઉત્કટતાનું અભંગ સ્વપ્ન લેખાશે; તેમના આ રસાસ્વાદ વિવેકશૂન્ય વિલાસિતાની શૈલીને એકધારી વિષમતા આપવામાં જે તાકીદ અને સ્વચ્છંદી વિચારસેવન સૂચવશે તેમાં ખંડિત મનોમૂર્તિની નરી વિકૃતિ દેખાશે.

એટલે નવયુગમાં જે થોકબંધ પ્રવૃત્તિઓ ઊભરે છે તેનું નિયમન માનવીએ આ બે લોઢાની વચ્ચે રહીને કરવાનું છે.

એટલે હવે આપણે મૂળ વિચારણા પર આવીએ. સામયિકામાં જે જાહેરખબર અને જ્ઞાનભરિત કંડિકાઓ આવે છે તે તેના સંચાલકોની લેખિનિનો શ્રમિત નિષ્કર્ષ છે. જાહેરખબર દેનારાઓને એના માલના ખપત માટે યોગ્ય મૂલ્ય આપવાનાં છે, અને સામયિક ગ્રાહકોને એનું વેતન મળવાનું છે, અને વાંચનના શોખીનોને એના વાચન બદલ કિંમત આપવાની છે. છેવટે આ બધું થયા પછી પણ વાચનારા તો એને મરજી હોય તે વાંચીને 'મધ્યમપ્રતિપદા' નો માર્ગ ગ્રહણ કરવાના છે. ઉપરનું કથન એ માનવજીવનનું સર્વાંગ સુરેખ ભવ્ય રૂપક છે.

હવે આ રૂપકની પારદર્શક તત્વમીમાંસા કરીએ. સ્વપ્નમુગ્ધ જીવનતિતિક્ષા સામયિક પ્રતિમાઓ કંડારવામાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. માનવીનું અનુભવયંત્ર મર્યાદિત હોય છે. અનેક યુગદર્શનની સામૂહિક અનુભૂતિ ભલે વિશાલતમ ને વૈવિધ્યતમ હોય તો યે જેવી રીતે નામ તેનો નાશ છે એજ ધોરણે યુગદર્શન કલાદર્શન કે સર્જનદર્શનની ભાવના શબ્દમાન હોતાં અમુક અંશે તો મર્યાદિત જ છે અને જે Atomic sphere-સૂક્ષ્માણુ વર્તુલ-વૈજ્ઞાનિક વિમર્શનથી માનવભાવગમ્ય બન્યું છે-જો કે હજુ તો શરૂઆતનો એકડો ઘૂંટે છે-તે એની વિરાટ કલામાં સીમાશૂન્ય છે, તો યે માનવતાની કલ્પનાએ જોયેલી કે કોતરેલી પોતાની અપરિમિત શક્તિસેરોએ એ સીમશૂન્યતાને મર્યાદા બાંધી દીધી છે. આવી અનંતતાને મર્યાદાસ્થંભોથી સાંકળ્યા પછી તેની આંતર વ્યવસ્થા પર માનવપારંપર્ય આંખ માંડે છે, અને અતુલ બૌદ્ધિક તંત્રથી તેનું વૈષમ્ય સમારીને સમત્વમાં નિચોડે છે. આ સર્વ જીવનગતિ દરમ્યાન માનવતાનું સામયિક વ્યક્તિત્વ પુરજોશમાં તેનું કાર્ય કર્યે જાય છે અને જીવનકલાની સૂક્ષ્મતમ વિવિધતામાં નૂતન પ્રકાશ પૂર્યે જાય છે. માનવતા

તેના જીવનમાં સ્વલ્પ પ્રવૃત્તિ કરે છે, કે અગાધ નીરવતાના સૌમ્યપ્રચુર શુક્લ તેજ તરંગોમાં ભાવના સમાધિ આરંભે. તે બન્નેમાં ધીમું કે જોશભેર આ સામયિક તંત્ર ગતિમાન હોય છે. ગાયત્રીમંત્ર ભાવવિશ્વરથ, સપ્તર્ષિમંડલના જ્યોતિર્ધરો, માનવકુલના વિવસ્વતો, ઇતિહાસ–અભંગ ચુડામણીઓ, બુદ્ધ, ખ્રિસ્ત આધુનિક વેદદ્રષ્ટા દયાનંદ. વિશ્વશાંતિ સ્થાપક મહાત્મા ગાંધીજી કે મૂડીવાદતંત્રના રચયિતા કે પરસેવો નિચોવતા મજૂરસંઘો તેઓની અણીશુદ્ધ અસ્મિતાના ઉજળા સ્વયંપ્રકાશિત તિખારા છે અને તેઓની જ્વલંત કે ભગ્નજીર્ણ પૌરૂષ–પ્રતિભામાં આવું નિગૂઢ સામયિક તંત્ર ફરતું જ હોય છે. જો તે ન હોય તો માનવતા અરાજકતામાં પરિણમે અને પાર્થિવ પ્રલોભનો તાંડવ નૃત્ય આરંભે.

જ્યારે જીવન પોતાનું સામયિક પ્રકાશન ખોલે છે ત્યારે તેની સર્વદેશીય અનુભૂતિઓ તે પ્રકાશનના કાર્યકરો બને છે. દરેક ભિન્ન ભિન્ન અનુભવો સ્વરૂચ પ્રમાણે એ પ્રકાશમંદિરમાં જોડાય છે; અને વૈયક્તિક કાર્યસરણિને સામૂહિક પ્રવાહમાં વાળે છે. આવી સિદ્ધ આયોજનાથી જીવનની કર્મઘટના સ્વમાતત્યને વળગી રહે છે.

આપણા કર્તવ્યની બાજુ પર જે કોઈ કર્મણ્યતાની દીવીઓ જલે છે તેમાં સામયિક સ્ફુરણોના વિપ્લવોમાં વિવિધ ચમત્કૃતિઓના પલકારા પ્રગટે છે, આ પલકારાના પડઘાઓ અભગ્ન નાદ જગવતાં જીવનને અનેક લગનીઓની લલિત રેખાઓ માંપડે છે. માણસ સ્વાધ્યાસે પરમતાને પામે, રાષ્ટ્રનિર્માતા થઈ માનવતાની ઉત્કટતા સંચે કે પછી સ્વલોલુપતા ખડિયેર મનોદશા ભોગવે પણ તેમાં ચિરજીવ હૃદયહારી એક સ્વાયત્ત સુખાગ્ર છે, અને તે સુખાગ્રને જીવનતંત્રમાં ઘડાવવા યોગ્ય પૌરુષતાને વરે છે. કીર્તિસુખ, શ્રીસુખ, કુટુંબ વૈભવસુખ કે અસેગાત્મ સુખ એ સર્વ સામયિક તંત્રની વ્યવસ્થિત સંકલના છે. એ બધા અલિપ્ટ સંસ્કારમંગલનથી વિશ્વમુખપત્રજીવન સજીવન રહે છે. વખતે માંસારિક આવરણોથી તે ઝડપાય અને કોઈ અગમ્ય શક્તિ એ મુખપત્રના મંચાલન માટે બાંયધરી કે જામીનગીરી માગે; પણ જે વિશ્વમુખપત્ર 'માનવતા' કે જેનો જીવનધર્મ વિવર્તલીલા છે તે આવી જામીનગીરીમાંથી છટકી જવા નવું નામાભિધાન પામશે અથવા તો **પુનશ્ચ હરિઃ ૐ** ને માર્ગે વળશે.

કાળગતિનું Dynamic force ચૈતન્યબલ માનવતાના સામયિક તંત્રને આભારી છે. જ્યારે એ સામયિકતંત્રના વેગમાં નિરૂદ્યમી સ્થૈર્ય વ્યાપશે ત્યારે કાલગતિમાં અરાજકતા અને અતંત્ર ફેલાશે અને સર્જનધ્વંસની નોબતો ગડગડશે.

સ્વાધ્યાય

૧

માગું બસ રાતવાસો જ હું

શેષ

[પૃથ્વી]

ગયો દિ, થયું મોડું ને ઉપર રાત અંધારી છે,
નભે ઝઝૂમતાં ઘનો, નહિ હું માર્ગનો ભોમિયો,
નજીક ન સરાઇ, સાથી વણ થૈ રહ્યો એકલો,
પિછાણ નહિ ક્યાંઇ, ને મુલક આ અજાણ્યો મને.

ગયો દિવસ ચાલી ચાલી ચરણો ય થાકી ગયા,
ન આશ્રય બીજેન બારી પણ ખુલ્લી બીજે ક્યંહી
નિહાળી તમ દીપ દ્વાર પણ આ તમારાં ખુલ્લાં,
અજાણ અહીં આવી માગું બસ રાતવાસો જ હું.

વિશાળ તમ હર્મ્ય માંહીં ક્યહીં કો ખૂણો સાંકડો,
થશે મુજ જઇફ કેરી મૂઠી દેહને પૂરતો;
તમો નશીબદારને નહિ કશું જણાશે ય ને
પરોઢ મુજને થતાં નવીન તાઝગી આવશે.

મુસાફરી હજી રહી હું નવ જાણું કે કેટલી,
પરંતુ તવ પાડ અંત સુધી કો દિ ભૂલીશ ના.

અનુકૃતિ

[હરિણી]

દિન વહી ગયો, મોડું થયું ને, નિશા પણ ઘેરી છે;
નભ ઝઝુમતાં અભ્રો, ને હું નહીં પથભોમિયો;
છઉં વિકળ હું સાથીવ્હોણો, સરાઇ સમીપ ના,
પરિચય નહીં કોનો યે, ને અજાણ પ્રદેશ આ;

દિવસ સઘળો ચાલી ચાલી ગયા ચરણો રહી,
સ્થળ અવર ના, બારી બીજે ખુલી દીસતી નથી.
નિરખી દીપને, જોઇ દ્વારો વળી તમ આ ખુલ્લાં
બિનપરિચયી રાત્રિવાસો ક્રને તમ માગું હું.

નિપુન તમ આ હર્મ્યો માંહીં ક્યહીંક ખુણેખુણે,
મુજ જઇફનાં મૂઠી હાડો સમાઇ સુખે જશે.
તમ નશીબવંતોને ના તે કશુ ય જણાય, ને
દિવસ પડતાં મારાં અંગે થશે નવ તાઝગી.

નવ ખબર કે બાકી મારે રહ્યો પથ કેટલો,
પણ ભૂલીશ ના અન્તે યે હું કદી તમ પાડને.

'માગું બસ રાતવાસો જ હું' નામનું રા. શેષનું પૃથ્વીછંદમાં રચાયલું ઉપલું કાવ્ય 'પ્રસ્થાન'ના માહઅંકમાં છપાયું છે, તેને મેં ફરજીઆત કરવા પડે એટલા શાબ્દિક ફેરફારો કરીને હરિણીમાં ઉતાર્યું છે. જૂદાજૂદા રાગોને માનસિક ભાવો સાથે અમુક જાતનો સમ્બન્ધ છે એવું તજ્જ્ઞો આજે માનતા થાય છે. એવો જ સમ્બન્ધ જૂદાજૂદા છન્દો અને જૂદાજૂદા માનસિક ભાવો વચ્ચે છે એમ આપણી પ્રાચીન પરંપરા માને છે. પણ, આ સમ્બન્ધની પરીક્ષા વિવેચકીય દૃષ્ટિએ હજી લગી થઇ નથીઃ એવી પરીક્ષા થઇ શકે, તેને માટે ભૂમિકા તૈયાર હોય તો. આવા કંઇક વિચારથી મેં ઉપરની અનુકૃતિ કરી છે મૂળ કાવ્યમાં વિવશ દૈન્યનો ભાવ સર્વવ્યાપી છે. એ ભાવ પૃથ્વીને તેમ જ હરિણીને કેટલો અનુરૂપ થાય છે એનો ખ્યાલ આ બન્ને કૃતિઓથી અભ્યાસકોને કદાચ આવી શકશે. 'વિવશતા' અને 'દૈન્ય'ને માટે હરિણી બહુ જ અનુકૂળ છે એમ ઉત્તરરામ તથા શાકુન્તલમાં

ભાવની પરાકાષ્ઠાના પ્રસંગે થએલા એના ઉપયોગ[1] ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય. ભવ્ય વિકળતાને પૃથ્વી અનુકૂળ બને છે એમ 'આરોહણ' પૂરવાર કરે છે. પણ આ વિષયને ચર્ચવાની અહીં ઇચ્છા નથી. આવા ઘણા પ્રયોગો નજર સમીપ આવ્યા પછી એનો પૃથક્કૃત અભ્યાસ કરીએ તો જ આ બાબતમાં કંઇક નિર્ણય બાંધી શકાય.

અજ્ઞાનજન્ય આડંબર ૨

હમણાં કેટલાક કવિઓએ છન્દનાં નવાં નામો આપવાની પ્રથા શરૂ કરી છે. કોઈક 'મિશ્રો' લખે છે, તો કોઈક 'મિશ્ર' લખે છે. કોઇક વળી 'મિશ્રજાતિ' લખે છે તો કોઇકવળી 'મિશ્રોપજાતિ' લખે છે. 'નવચેતન'ના તાજેતરના એક અંકમાં 'વસંત' અને 'વસંતજાતિ' એવાં નામો પણ વાંચ્યાં છે. 'દ્રુત', 'મંદા', 'શાર્દૂલ' આદિ સંક્ષિપ્ત નામો પણ દેખાય છે.

છન્દનાં નામ આપવાની આ મનસ્વિતા કોઇ પણ જવાબદાર કવિને ન શોભે તેવી છે. ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાનાં મિશ્રણને આપણે 'ઉપજાતિ'નાં સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. એના વિશે આ કવિઓ 'મિશ્રો' કે 'મિશ્ર' શબ્દ વાપરે છે. 'મિશ્રોપજાતિ'માંથી કટકો કાપીને બનાવેલ 'મિશ્રો' તો દયાજનક ભાષાજ્ઞાન (ભાષ.+અજ્ઞાન) નો સૂચક છે. 'મિશ્ર' એટલે શું સમજવું ? કોઈ પણ બે કે વધુ છન્દનું મિશ્રણ હોય તેને મિશ્ર કહી શકાય. માટે અતિવ્યાપ્તિના દોષે દૂષિત થએલો આ શબ્દ પણ નકામો છે. 'મિશ્રજાતિ' અને 'મિશ્રોપજાતિ' શબ્દો કંઇક ઠીક છે. આપણામાં અગ્યારાક્ષરી અને બારાક્ષરી છન્દોની ઉપજાતિ બને છે તે જાણીતું છે. આ બન્ને જાતની ઉપજાતિનું જેમાં મિશ્રણ હોય તેને 'મિશ્રજાતિ' કે 'મિશ્રોપજાતિ' કહી શકાય : પણ એવાં મિશ્રણ માટે 'મિશ્રોપજાતિ' શબ્દ જ વધુ ઠીક ગણાય.

પણ 'નવચેતનમાં' તો વસંતતિલકા'માંથી 'વસંત' જ કરી નખાયો છે. કવિને કદાચ ખબર હશે કે એમ કરવાથી અજાણતાં એક રાગનું (છન્દનું નહીં) નામ પોતાની કવિતાનાં પદ્યસ્વરૂપને અપાઇ ગયું છે. વસન્તતિલકા નામ શું ખોટું છે[2], જે એને ટૂંકાવવું પડે છે ?

વળી નવચેતનના એજ અંકમાંબે કાવ્યોના છન્દનું નામ 'વસંતજાતિ' આપ્યું છે. આ વળી કયી જાતની જાતિ ? આપણામાં ઉપર ગણાવેલી જે બે ઉપજાતિ સ્વીકારાઇ છે, તેમાંના બે છન્દોના માપમાં પ્રથમાક્ષરમાંજ ફરક હોય છે. અને એટલા ફરકથી થતી

૧ न खलु मत्ताः॰ પ્રતીકનો શ્લોક (અંક ૩)અને ઉત્તરરામમાં सुस्नुहृदयत॰ પ્રતીકનો શ્લોક (અંક૬) શાકુન્તલમાં.

૨ અગ્યારાક્ષરી ઉપજાતિ માટે 'ત્રૈષ્ટુભ જાતિ' અને બારાક્ષરી ઉપજાતિ માટે 'જાગત ઉપજાતિ' નામો (દી. બ. કે. હ. ધ્રુવે સૂચવેલાં) સ્વીકારી લેવા જેવાં છે.

પેટા જાતિને આપણા છન્દઃશાસ્ત્રીઓએ ઉપજાતિનું નામ આપ્યું છે. પણ આ બે કવિતામાં તો ચૌદવર્ણી લીટીઓ સાથે પંદરવર્ણી લીટીઓનું મિશ્રણ છે. તેમાં વસંતતિલકાના છેલ્લા લગાગાને બદલે લગાલગા મૂકવાથી પંદરવર્ણી લીટી બને છે. આ નવો પ્રકાર સુભગ નથી. એમાં કશું જ વૈચિત્ર્ય નથી. પણ અમારો મૂળ વિરોધ તો ઉપલાં નામકરણ સામે છે.

આવાં નામ પાડવામાં નવીનતાના મોહ સિવાય બીજું કશું જ લક્ષણ અમને દેખાતું નથી. આવી વૃત્તિ આપણા કવિઓ તજી દે તો સારું[૩].

એજ નામોને સંક્ષિપ્ત કરવાનું પણ કશું જ કારણ નથી. ઉલટું 'મંદા' જેવામાં તો અશાસ્ત્રીય તત્ત્વ જ ઊભું થાય છે; કેમકે મૂળ શબ્દ મંદ+આક્રાન્તા છે, મંદા+ક્રાન્તા નથી. પણ આવી નવીનતાઓની જરૂર જ નથી.

૩

નૂતનશિક્ષણઃ— તંત્રીઓ; હરભાઇ ત્રિવેદી ચંદ્રવદન શાહ. દેસાઇ પોળ, સુરત. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ (અંકદીઠ સરાસરી પાનાં ૩૨)

આ માસિકના કેટલાંક અંક અમે જોયા છે, તે ઉપરથી આપણાં શિક્ષણવિષયક માસિકોમાં એનું સ્થાન ઉંચું છે એમ અમારી ખાત્રી થઈ છે. માસિક કદમાં નાનું પણ ગુણમાં મોટું છે. એનો દરેક લેખ વિચારોત્તેજક હોય છે. કદનાં પ્રમાણમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ ઠીક છે. શિક્ષણમાં રસ લેતા ભાઇઓને એ વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

પ્રજાબંધુ (લલિતવાઙ્મય વિશેષાંક) ૦-૩-૦

આપણાં આ અગ્રગણ્ય અઠવાડિકે શરૂ કરેલી આ નવી પ્રથા આવકારને પાત્ર છે. એની યોજના મુજબ આવા ચાર વિશેષાંકો વર્ષમાં એના તરફથી બહાર પાડવામાં આવશે. આ અંક અનેક દષ્ટિએ રોચક વાંચનસામગ્રીવાળો બન્યો છે. એમાં છે તે નવલિકાઓ, કવિતાઓ તેમ જ નિબંધિકાઓ સહુ કોઈને વાંચવી ગમે તેવી સુન્દર અને સુરુચિયુક્ત છે. એમાં આપેલી શરૂઆતની વિવેચના બહુ સામાન્ય લાગે છે.

ધી ફાર્બસગુજરાતીસભાત્રૈમાસિકઃ સંપાદક અને પ્રકાશક, અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ૩૬૫, શ્રી ફાર્બસગુજરાતીસભામન્દિર, મુંબઈ નં. ૪. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦

ખાસ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ધારને માટે અને મુખ્યત્વે કરીને તેના સંશોધનાત્મક વિભાગના વિકાસને માટે અસ્તિત્વ ધરાવતી એવી આપણી બે સંસ્થાઓ છે. આ ત્રૈમાસિકનાં પ્રકાશનથી હવે આ બન્ને સંસ્થાને પોતપોતાનાં ત્રૈમાસિક થઈ ગયાં છે.

૩ જો કે ઘણાખરા કવિ તો પોતાની કવિતાના છન્દનું નામ લખતા જ નથી, કોણ જાણે શાં કારણથી. વાંચનારને નકામી તકલીફ ના પડે એટલા માટે પણ છન્દનું નામ વગેરે જરૂરની નોંધ આપવાની કવિની ફરજ છે જ.

આ અંક ઉપરથી વ્યુત્પન્ન લેખોને જ આમાં સંગ્રહવાનો એના તંત્રીનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. આપણાં આવાં સંશોધનાત્મક સામયિકો અન્ય ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં એવાં સામયિકોની કક્ષા ધ્યાનમાં રાખે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આ અંકમાં શાસ્ત્રી કેશવરામનો લેખ યોગ્ય કક્ષાનો છે; શાસ્ત્રીજીએ ઉપાડેલ એક અતિ અગત્યના અને હવે સંભવિત બનતા જતા મુદ્દા વિશે એમાં વધુ પ્રમાણો આપ્યાં છે તેથી તો ખાસ. 'ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ' ઉપરનું ભાષણ માહિતીપૂર્ણ છે અને ભાષણકારની વિદ્વત્તા અને સંશોધનની ધીરજની ખાત્રી આપે છે. રા. ધનપ્રસાદ મુનશીના લેખની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ કેમકે એમણે સૂચવેલ વિષયને છણવાની અગત્ય પણ ઘણી છે. રા. મુનશીએ આપેલી પ્રશ્નાવલિ તો એક મિનિટની ધૂનમાં લખી નાખી હોય તેવી અપૂર્ણ અને અ-વૈજ્ઞાનિક છે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ ત્રૈમાસિકના સંચાલકો, રા. મંજુલાલ મજમુદાર, રાવરામ શાસ્ત્રી, ભોગીલાલ સાંડેસરા મધુસૂદન મોદી આદિ આપણા સંશોધનકાર્યમાં આગળ પડેલા વિદ્વાનોનો લાભ લીધા કરશે, અને પોતાનું ધ્યેય હંમેશાં કડક બનાવ્યે જશે.

આવાં ત્રૈમાસિકમાં એક માહિતીવિભાગ ઉમેરવાની ખાસ જરૂર છે. બીજી ભાષાઓનાં સંશોધનાત્મક સામયિકોમાં આવેલા અગત્યના વિષયોની ટીપ, તેમ જ ગુજરાતી સામયિકોમાં પણ આવેલા અગત્યના (સંશોધનાત્મક) વિષયોની ટીપ આપવાથી અભ્યાસકોને ઘણો જ લાભ થશે. આ કામ મહેનતનું છે પણ ઘણું ઉપયોગી છે.

ગ્રંથસ્થવાઙ્મય

શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો સંગ્રાહકઃ ગોપાલદાસ જીવાભાઇ પટેલ પ્રાપ્તિસ્થાનઃ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય–બાર આના. પૃષ્ઠોઃ ૨૦+૨૦૮ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની એક છબી.

"આ સંગ્રહની અનુક્રમણિકા ઉપરથી જ માલૂમ પડી આવશે કે, આમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષય જ પ્રધાનપદે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું મુખ્ય લક્ષ આત્મચિંતન અને આત્મદર્શન હોવાથી, તેમનાં લખાણોમાં આત્મકથા તથા તેના અંગભૂત ધર્મકથા જ મોટે ભાગે છે. તેમાં પણ શ્રી દિ પોતાના પુરોગામી મહાવીર જેવા એકનિષ્ઠ આચાર્યોએ.નો માર્ગ અનુસરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હોઇ, કોઇ નવો માર્ગ કે નવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી. છતાં તેમનાં વચનો તેમના તીવ્ર પુરુષાર્થી જીવનમાંથી પ્રગટેલાં હોવાથી, તેમાં રહેલી સરળતા અને સચોટતા કોઇને પણ નવીન લાગ્યા વિના રહેશે નહિ."

અમે જૈનો તેમજ જૈનેતરોને આ સંગ્રહમાં આપેલાં લખાણો વાંચવાની, વિચારવાની અને આચારમાં મૂકવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. વૃદ્ધોને એમાંથી આત્મકલ્યાણનો માર્ગ મળશે; યુવાનોને જીવન-સિદ્ધિનો. સુખી દુઃખી, ગરીબ તવંગર, ઉચ્ચ નીચ બધા આમાંથી પોતાના રોગનું ઔષધ મેળવી પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકશે જો એનું વાંચન શ્રદ્ધા અને સત્યનિષ્ઠાથી કરશે તો. **જ.**

અંજલી ગ્રન્થમાળા[1], ડેન્સો હૉલ, કરાંચી. વાર્ષિક લવાજમ ૩-૦-૦ કાચું પૂઠું / ૪-૦-૦ પાકું પૂંઠું

આ ગ્રન્થમાળાનાં બધાં પુસ્તકો અમને મળ્યાં છે, ને બધાને વિશે વિગતવાર મત આપ્યા વગર જ અમે એટલું નોંધીએ છીએ કે નિર્દોષ સંસ્કારી વાંચન પુરું પાડવામાં આ ગ્રન્થમાળા સફળ નિવડશે એમ લાગે છે. આ પહેલાં વર્ષનાં સાત પુસ્તકમાંથી 'પલટાતાં તેજ'માં ભાઇ ઇન્દુલાલની તેજદાર નારિકાઓ, 'પ્રતિબિમ્બ' અને 'ધૂપદાની'માં

૧ એનાં પહેલાં વર્ષનાં પુસ્તકો નીચે મુજબ છેઃ

પલટાતાં તેજઃ ઇન્દુલાલ ગાંધી, ૧૨ આના
પ્રતિબિંબઃ ચંદુલાલ ત્રિવેદી, ૧૩ આના
દરિયાના મામલાઃ ચારુદત્ત, ૪ આના
+અંતરની વાતોઃ સોપાન, ૧॥ રૂપીયો
વેરાનમાંઃ ઝવેરચંદ મેઘાણી, ૧ રૂપીયો
કાળાપાણીને પેલેપારઃ રામનારાયણ ના. પાઠક, ૬ આના
ધૂપદાનીઃ વિનોદ ભટ્ટ, ૧૧ રૂપીયો

ગ્રાહકોને પાકાં પૂઠાંના પુસ્તકો 'અંતરની વાતો' બાદ કરતાં માત્ર ત્રણ રૂપિયાના લવાજમમાં ઘેર બેઠા મળશે.

+ મુંબઈ સરકારે જપ્ત કર્યું

સામાન્ય રીતે સહજ એવી નવલિકાઓ, 'વેરાનમાં'માં ભાઇ ઝવેરચંદ મેઘાણીની નવલ-કણિકાઓ, 'દરિયાના મામલા'માં સરળ શૈલીમાં રોમાંચિત કરે તેવી સાગરકથા અને 'કાળાપાણીને પેલેપારમાં' ઉચિત પ્રવાસવર્ણન છે. એક પુસ્તક 'અંતરની વાતો' સરકારે ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું છે. આમ આ વર્ષનાં બધાં જ પુસ્તકોએ સંસ્કારસંપન્ન, રુચિકર અને અનશિષ્ટ એવું વાંચન આપ્યું છે. ગ્રન્થમાળાઓ ગુજરાતમાં ઘણી વધી પડી છે; અને ગ્રન્થમાળાઓની ઉપયોગિતા અને એનાં સામાન્ય ભવિષ્ય વિશેના અમારા વિચારો જૂદા છે છતાં એટલું કહેવું તો પ્રાપ્ત થાય છે જ કે ગુજરાતની બીજી ગ્રન્થમાળાઓને મુકાબલે આ ગ્રંથમાળા કોઇપણ રીતે ઉતરતી નીવડે તેવી નથી.

કુળવંતી અથવા અજ્ઞાનવિલાપઃ દીનશા માણેકજી સુતરીઆ ૦-૮-૦, છપાઇ સં. ૧૯૫૧ માં,

આ નાની પુસ્તિકા અમને શ. રા. ફિરોઝશાહ રૂ. મહેતા તરફથી મળી છે. ભાઇ મહેતા પારસીઓનાં શિષ્ટ લખાણો ભેગાં કરીને એ વિષય ઉપર અભ્યાસ કરવાની ખાહેશ ધરાવે છે. આ કાર્ય ઘણુંજ ઉપયોગી છે એ વાતની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત પુસ્તિકા કરાવે છે.

આમાં દલપતશૈલીમાં સુધારાવિષયક વસ્તુવાળી એક કાવ્યવાર્તા ગુંથાણી છેઃ પણ અમે, પોતાને શિષ્ટ ગણતા સર્વ ગુજરાતીઓને પડકાર કરી કહીએ છીએ કે આ પુસ્તક એક પારસીનું રચેલું છે એ વાત જાણ્યા સિવાય તમારાથી એમાંથી પારસી ગુજરાતીના ખાસ અંશ શોધી શકાશે નહીં. એટલું બધું તળપદું એનું ગુજરાતી છે. કર્તાની ભાષા તે વખતની શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા છે. વળી ગુજરાતી હિન્દુ સંસ્કૃતિને કર્તાએ પૂરેપૂરી અપનાવી છે એનો પૂરાવો પણ આ પુસ્તકમાં ઠેરઠેર મળી રહે છે. પણ એક વિષય તરફ તો અમારે સહુ અભ્યાસકોનું ધ્યાન ખેંચવું છે. આ પારસી કવિનું પિંગળનું જ્ઞાન વિશાળ અને ઊંડું છે. એણે આ પુસ્તકમાં અનેક છન્દો અને કેટલા યે દેશીરાગોનો વપરાશ કર્યો છેઃ તેમાંથી શૈલ, સંખનારી, મરહઠ્ઠા, રુચિરા, કડુક, ચર્ચરી, પદ્ધરી, હાકળી, અને માલિકા છંદો તો એવા છે કે એનો વપરાશ તો ઠીક એનાં નામ પણ બહુ ઓછા ગુજરાતીઓ યે જાણતા હશે. મલબારી ખબરદાર જેવા બેચાર પારસી લેખકોને શિષ્ટ ગુજરાતી લખતા આપણે જાણ્યા છે, પણ આવા કેટલાયે બીજા પારસી ભાઇઓ અ ણુ રહ્યા હશે.

ચમકારા જહાંગીર દેસાઇ, ૧-૦-૦, કર્તા પાસેથી દેસાઇવાડ, નવસારી. પૃ. ૧૬+૨૩૬. (આચાર્ય આનંદશંકરની પ્રસ્તાવના સાથે)

આ કવિતાસંગ્રહને અમે આવકાર આપીએ છીએ તે એમાં કવિપ્રતિભાના ચમકારા છે (એ તો છે જ) માટે નહીં, પણ એક વધુ પારસીભાઇ ગુજરાતી, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સુન્દર કવિતા લખી શકે છે તે માટે. આવા દાખલા જેમ વધુ બને તેમ સારૂં, કેમકે એથી હિન્દુ-પારસી વચ્ચે નિકટતા વધતી જશે.

આમાં ઘણી કવિતાઓ છે. કેટલીકમાં ઉત્તમ કવિત્વનો ઝળકાટ છે, તો બીજી સામાન્ય સપાટીયે જ વિહરે છે. પણ છન્દ ભાષા અને વિચારમાં આ કવિ હિન્દુ ગુજરાતી માનસને સરસ રીતે પકડી શક્યા છે એ વિચાર જ ફરીફરીને આ પુસ્તક વિષે અમારાં મનમાં આવ્યા કરે છે. ગલબારી અને ખબરદાર પછી સુંદર ગુજરાતી પદ્ય લખનાર આ પારસીકવિને આટલા માટે સત્કારીયે છીયે. ડો.

પ્રેમસ્વરૂપ શ્રી કૃષ્ણ (ઉત્તરાર્ધ) અનુવાદક મોહનલાલ વિ. ગાંધી મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

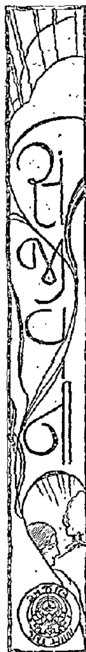
સ્વામીબાબા પ્રેમાનંદ ભારતીકૃત પુસ્તકનો આ અનુવાદ એની લાક્ષણિક શૈલી અને સ્ફટિકશુદ્ધ વિચારમાળાને લીધે સુવાચ્ય અને મનનયોગ્ય છે. બાઇબલ જેવી સચોટ અને સોંસરી ઉતરી જાય તેવી ભાષા દરેકાઇ કૃષ્ણપ્રેમીને આકર્ષે તેવી છે.

પ્રેમ એ કૃષ્ણજીવનનો હેતુ હતો. નવસર્જન કે દારુણવિનાશમાં એ અણુઅણુમાં વ્યાપી રહ્યો હતો અને તે અહીં વાણીમાં વ્યક્ત થાય છે.

કઢંગી વાક્યરચના સિવાય આ પુસ્તકની વિરૂદ્ધ કોઈ ને કંઈ કહેવાનું ન હોય ભાષાંતરકાર આ ક્ષતિ ભવિષ્યની આવૃત્તિઓમાં ન રાખે એવું ઇચ્છીએ. ચ.

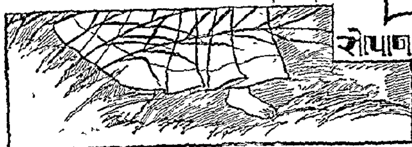

Reg. No. 426

નવું પ્રકાશન ત્રણસોસાઠ પાના એક રાષ્ટ્રિય નવલકથા

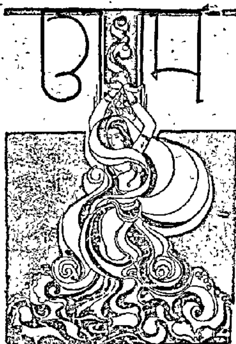

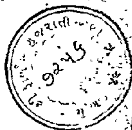

વર્ષ બીજું
અંજલિ ગ્રંથમાળા

છુટક નકલ રૂા. બે

પુસ્તક પહેલું
ડેન્સો હોલ, કરાંચી

૧૯૯૨ નં ૭

વર્ષ પાંચમું

અંક આઠમો

विन्देम देवतां वाचममृतां आत्मनः कलाम्

વડોદરા સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર

ગૂજરાતના બધાય અગ્રગણ્ય સામયિકો અને સાક્ષરોએ આ
રસિક વાર્તા સંગ્રહને ખરા ઉમળકાથી સત્કાર્યો છે

ભવાનીશંકર વ્યાસ

કૃત

અગીઆર ટુંકી
વાતોનો
સંગ્રહ

એક વાનગી

જનસ્વભાવના આ મર્મગ્રાહી અવલોકનની સાથે જ ધ્યાન ખેંચે છે તેમની વિશિષ્ટ કટાક્ષવૃત્તિ આપણા આજ સુધીના કોઇ પણ નવલિકા-લેખકમાં એ કટાક્ષવૃત્તિ આટલી સફળ રીતે નથી દેખાણી... આને લીધે અને. નવલિકાસંવિધાનના સબળ કૌશલ્યને લીધે ભવાનીશંકર એમના પ્રથમ પ્રકાશનથી જ ગૂજરાતના નવલિકાકારોની પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે-અત્યાર પહેલાં જ આવી ગયા હોત, જો તેમની નવલિકાઓ તળ ગૂજરાતમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા કોઇ પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી' જેવા શિષ્ટ સામયિકોમા છપાઇ હોત તો. તેમની 'ધીમું ઝેર' 'સૌભાગ્યવતી', અને 'લોહીના કાંપ' આ નવલિકાઓ આપણાં સાહિત્યમાં અમર રહે તેવી છે.... અમે આ નવા 'અતિથિ'ને હૃદયપૂર્વક સત્કારીએ છીએ.

કૌમુદી

કિંમત રૂપિયા બે

સોલ એજન્ટસ:-

સી. જમનાદાસ એન્ડ કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

"આ પત્રનો વધારો"

> આ જમાનામાં બાળક ઠોઠ રહે તે કોઈ માબાપને નહિ પરવડે; માટે તેને ચંચળ, ચકોર બનાવવા આ આખો સટ તેના હાથમાં મૂકવો જરૂરી છે. દરેક સમજુ માબાપ વસાવે ને બાળકની નજર ખોલે છે.

બાળસાહિત્યનો ગાંડીવ ટંકાર

(બધાં પુસ્તકો સરકારી કેળવણી ખાતામાં મંજુર છે.)

૧ **ટોલ્સ્ટોયની ત્રણ વાતો:** રશિયાના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા અને ફીલ્સુફ ટોલ્સ્ટોયની, જીવનના સિદ્ધાંતો રજુ કરતી અને હૃદયને અસર કરે તેવો બોધ આપતી ત્રણ વાતો. કિં. ૦–૫–૦

૨ **બકુલ:** ધોકો, ગુલપરી, સમડીનો માળો, અજબ ચોર, દાડમજી અને બટમોગરો એવી વિવિધ રસભરી ઉપકથાઓ. ચાર ચિત્રો સમેત. ચાર આવૃત્તિ થઈ ગઈ. કિં. ૦–૬–૦

૩ **બીરબલનો બન્ધુ:** રાધા અને અપ્પા નામના દરબારીઓની ચાતુર્ય અને સમયસૂચકતાની રમુજી કથાઓ બુદ્ધિ અને આનંદ સમર્પશે. ખડખડાટ હસાવશે. કિં. ૦–૮–૦

૪ **મૂરખરાજ:** ટોલ્સ્ટોયની એક ઘણીજ બોધક કહાણીનું રૂપાંતર, બાળકને આકર્ષે એવી શૈલીથી. સચિત્ર. કિં. ૦–૮–૦

નીલમ: મિલ્લાખાન બાદશાહ, ચકલીની ચાલાકી, પાટલિપુત્ર, શરત, વિગેરે ઘણીક રસભર રૂપકથાઓ. કિં. ૦–૬–૦

૬ **ભીષ્મ:** અને યુધિષ્ઠર, એ બેનાં ચરિત્રો નવી શૈલીથી સત્ય ને બ્રહ્મચર્યના આદર્શો રજુ કરે છે. કહાણી વંચાવવા માટે ઘણીજ માગણી થાય છે. કિં. ૦–૪–૦

૭ **બાળવિહાર** (૧) વિજ્ઞાનના કઠણ સિદ્ધાંતોને સહેલા સ્વરૂપે રજુ કરનારી અવનવી વાતો. સિનેમા, છાપખાનું, વિમાન, આગગાડી, કનકવો, ભમરડો વગેરે વિષયોનો બાળકને સમજાય એવી ભાષામાં ઉકેલ કરી આપે છે. સચિત્ર (પાકું પુઠું) કિં. ૦–૧૨–૦

૮ **જય બજરંગ:** શરીરની તંદુરસ્તી અને અખાડા તરફ ધ્યાન ખેંચે એવી ઢબે લખાયલું હનુમાનજીનું અવનવું ચરિત્ર. કિં. ૦–૬–૦

૯ **વાઘોનું વન** મોટા હરફે છાપેલી, છેક નાનાં બાળકોને તરત ગમે ફાતરી જાય તેવી, ગમ્મત ભરેલી એકજ સચિત્ર વાર્તા. કરસન હજામના પરાક્રમો વાંચી બાળકો ખૂબ રાજી થશે. કિં. ૦–૪–૦

૧૦ **જાદુઇ હાર:** એક ગરીબ સામે એક સિપાઇનો ઝપાટો. બાળક પૂરી કરીનેજ છોડશે. રંગબેરંગી આકર્ષક છાપણી. કિં. ૦–૪–૦

૧૧ **બરફીપૂરી:** વિલાયતની બાર વરસની બાળાએ રચેલી વાત. બાળકની સપનાસૃષ્ટિને આબેહુબ રજુ કરતાં સાથે અજબ જેવો પાઠ શીખવે છે. તમારાં બાળકને ગણપણનો બહુ શોખ હોય તો આ ચોપડી તેને જરૂર વંચાવજો. કિં. ૦–૪–૦

૧૨ સોનાકુમારીઃ એનું સોનેરી પૂઠું ને અંદરનાં ચિત્રો સૌ બાળકને હૈયે રમી રહેશે. "મનોહર" દેશના રાજાને ત્યાં થતાં મીઠાં દાડમ કોણ ચોરી જતું હતું?...
કિ. ૦–૪–૦

૧૩ તોફાની ટીપુડોઃ ટીપુડો, બાધરો ને હીરો નામનાં ત્રણ કુરકુરિયાં પોતાનાં મસ્તી તોફાનની જોડી બાળકો સાથે કરે છે.
કિ. ૦–૬–૦

૧૪ કચુંબરઃ એમાં મીઠું, જીરૂ, આદુ, હળદર, મરચાં. કેરી, કેળાં, જામરૂખ બધું છે. ઉખાણાં, રમતો, નાના ખેલ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ ને ગણિતની ગમ્મતનો શંભુ મેળો.
કિ. ૦–૩–૦

૧૫ ધૂપસળીઃ જગવિખ્યાત બાળલેખક હાન્સ એન્ડરસનની ટીન્ડરબોક્સનું રૂપાંતર. સાહિત્ય લખે છે. "હસતી, રમતી, કૂદતી શૈલી."
કિ. ૦–૪–૦

૧૬ બાળવિહાર (૨)ઃ પહેલા ભાગની જ હબે ફેનોગ્રાફ, હારમોનિયમ, પાણીના નળ, સ્ટવ, વગેરે ઘરગથુ પણ વિજ્ઞાનના વિષયોની રસમય વાતો . કિ. ૦–૬–૦

૧૭ મોતીના દાણાઃ જુદી જુદી ભાષાઓના બાળસાહિત્યમાંથી વીણેલી રસભરી વાર્તાઓ. જાદુઈ નથી. ગૃહજીવનની રમ્ય વાતો છે. કિ. ૦–૫–૦

૧૮ એક હતો કૂતરોઃ દેશ દેશાવરના કૂતરાઓનાં વિવિધ પરાક્રમોની સાચી કહાણીઓ.
કિ. ૦–૪–૦

૧૯ કેરીનાં ભજિયાંઃ "સાહિત્ય" લખે છેઃ "ફક્ત ત્રણ આનામાં આવું રસિક બાંધણીવાળું, આકર્ષક ચિત્રોવાળું, સુંદર છપાઈવાળું જાડા ચીકણા કાગળવાળું પુસ્તક મળે એને તો ઇનામજ ગણવું પડે. વાત બાળકોના ખરની ને ચાનકદાર છે." કિ. ૦–૩–૦

૨૦ નવનીતઃ જુદા જુદા મહાપુરૂષોના ચરિત્રોમાંથી પ્રસંગો લઈ ગુંથેલી વાતોનું આ માખણ સ્વાદિષ્ટ લાગશે. કિ. ૦–૩–૦

૨૧ મેઘધનુષઃ કચુંબરનો મોટો ભાઈ, કચુંબરના જેવોજ શંભુમેળો મોટાં બાળકો માટે ભેગો કર્યો છે. કિ. ૦–૪–૦

૨૨ મિયાઉંઃ બાળકો વાંચી, સમજી ને વગી સહેલાઇથી ઝાઝાં સાધનોની જરૂર વિના ભજવી પણ શકે એવું રસીલું નાટક. ઘણાં મેળાવડામાં ભજવાયું છે. ૩–૪ ચિત્રો કિ ૦–૧–૦

૨૩ હાથી ધમધમ ચાલેઃ હાથીઓને લગતા બનેલા સાચા કિસ્સાઓ તથા હાથીને લગતી સામાન્ય માહિતીનો એમાં સમાવેશ કર્યો છે. કિ. ૦–૧–૦

૨૪ બાળડાયરીઃ નવ કે દશ વરસના બાળકો લખે એવી ડાયરીનો નમૂનો બતાવતી એકત્રીશ દિવસની ડાયરી બાળકમાં ઉન્નત અને સંસ્કારી વિચારો રેડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કિ. ૦–૩–૦

૨૫ ચોપગાંની ચતુરાઈઃ આપણાં બાળકોમાં પ્રાણીઓ તરફ દયાભાવ પ્રગટે ક્યારે? એ પ્રાણીઓમાં જાતજાતની કેવી ખૂબીઓ રહેલી છે તે તેઓ સમજે ત્યારે. પ્રાણીઓનાં જાતજાતનાં ઘણાં રસીલાં પરાક્રમો આ ચોપડીમાં આપેલાં છે. કિ. ૦–૪–૦

૨૬ ગધેડાનું રાજઃ અસલના જમાનામાં બધાં પ્રાણીઓનો રાજા ગધેડો હતો. એની એક મૂર્ખાઇને લીધે બિચારો આજે ઇંટો ઉપાડતો થયો છે. એ ચાનકદાર વાર્તાની લ્હાણી કરો. કિ ૦–૧–૦

૨૭ રમકડાંની દુકાનઃ ગુંગુકાકાની દુકાનમાં રમકડાંમાં અરધી રાતે જીવ આવતો ત્યારે કેવી ગમ્મત પડતી? કિ ૦–૧–૦

૨૮ જાદુઇ જમરૂખઃ ઉંધના ગામમાં પરીઓએ એક જાદુઇ જમરૂખ નાખ્યું. તેણે કેવો ઉત્પાત મચાવ્યો? પણ આખરે તો ઉપકારજ કર્યો. કિ. ૦–૧–૦

૨૯ મકનો મસ્તાનોઃ હાથી ગાંડા બને ત્યારે કેવો ઉધમાત કરે છે એનો સાચો બનેલો કિસ્સો રજુ કરતી આ વાત બાળકોને ગમશેજ.
કિ. ૦–૧–૬

૩૦ **બંગાળી બિરબલ:** ગોપાળભાંડ કરીને એક બહુજ હસમુખો લવ્વો બંગાળાના શ્રીકૃષ્ણ રાજાની કારકીર્દિમાં થઇ ગયો. તેના પરાક્રમો બરાબર બિરબલના જેવાંજ રમુજી ને ચાતુર્યવર્ધક છે. બુદ્ધિને સતેજ બનાવનારી ને હાજરજવાબીપણું શીખવનારી વાતો. ચિત્રો સાથે. કિં. ૦-૬-૦

સદ પહેલો: કિં ૯-૦-૬ આખો લેવાથી રૂ. ળા ટપાલ ખર્ચ જુદું

બીજી માળા

૩૧ **ભુલભુલામણિ:** જાતજાતના ભુલભુલામણીનાં ચિત્રો વાર્તાઓ સાથે આપ્યાં છે. રસ્તો ખોળવાનું કામ મજાનું છે. કિં. ૦-૧-૦

૩૨ **સવાકાની આપવીતી:** ઢેઢિયાનો સિક્કો ટંકશાળમાંથી નીકળ્યા પછી પોતે ક્યાં ક્યાં ગયો તેનું બ્યાન આપે છે. કિં. ૦-૧-૦

૩૩ **ખોટી ખોટી વાતો:** આ વાર્તાઓ ખોટી ખોટી છે પણ વાંચવી બહુજ ગમશે. જમદેવ, બિલાડકુમારી, મચ્છલકુમાર, મૂરખો વગેરે વાતો જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે તેવી છે. કિં. ૦-૪-૦

૩૪ **સિપાઇ દાદા:** એક સિપાઇને તે જરડો થતા કળે સરકારે નોકરીમાંથી છુટો મૂકયો. તેણે બીજા છ સાથી ભેગા કરી રાજાની કેવી કજેતી ઉડાડી, તે વાત બહુજ સહેલી ભાષામાં રજુ કરી છે. કિં. ૦-૨-૬

૩૫ **મધપૂડો:** સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મદદથી પડતર કિંમતે બહાર પાડેલ વાતો, કવિતા, ગમ્મત ઉખાણાથી ભરપૂર, અનેક રંગબેરંગી ચિત્રોવાળું બાળવાર્ષિક. સૌરાષ્ટ્ર મિત્રે એને માટે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે "આવું સરસ ને આટલું સસ્તું બાળ વાર્ષિક અમે જોયું નથી." કિં. ૦-૧૨-૦

૩૬ **કોલસાકાકા:** કોલસાની ખાણમાં કેવી રીતે કામકાજ થાય છે, તેની માહિતી આપનારૂં સચિત્ર પુસ્તક. કિં. ૦-૫-૦

૩૭ **સમરસ:** કયુબર ને મેઘધનુષ જેવું ગણિતગમ્મત, નવી રમતો, જાદુના ખેલ ને જાતજાતની માહિતીથી ભરપુર પુસ્તક. કિં. ૦-૩-૦

૩૮ **કીર્તિસ્તંભ:** હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંની કેટલીક તદન નવી હકીકતવાળી રસીલી પ્રેરક વાતો બાળભાષામાં. કિં. ૦-૪-૦

૩૯ **રિક્કિ ટિક્કિ:** એક નોળિયાના પરાક્રમની રસિક વાર્તા. સવાલાખનું નોબલ ઇનામ મેળવનાર કવિ રડિયાર્ડ કિપ્લીંગની મનોહર કૃતિ પારસી પાત્રોમા રજુ કરી છે. કિ ૦-૪-૦

૪૦ **સારંગીવાળો:** રૂશિયાની એક બોધદાયક પરીકથા "સુખમાં ફુલાઇ જવું નહિ, દુઃખમ ન હિંમત હારવી" નો પાઠ શીખવે છે. કિં. ૦-૨-૦

૪૧ **ખરેખરી વાતો:** આ વાતો ખોટી ખોટી વાતો સાથે બરાબર ટક્કર ઝીલે એવી છે. "ડીસીપ્લીન" નિયમન-વ્યસંયમનું દષ્ટિબિન્દુ રાખી એ બધી કેરેકેરથી વીણીને મેળવી છે. કિં. ૦-૩-૦

૪૨ **મોસાળની મોજ.** આવી સુંદર રૂપાળી બાળવાર્તાની ચોપડી ગુજરાતમાં જુજ હશે. કેરીનાં ભજિયાંવાળી ગમુ ઉદરડીનો નવો અનુભવ આમાં દાખલ કર્યો છે. કિં. ૦-૩-૦

૪૩ **રશીદની પેટી:** વગેરે. જાતજાતની અવનવી વાતો. પ્રાણીઓનાં પરાક્રમો તથા "શિવાજીનો વાઘનખ" વાંચવા જેવા છે. કિં. ૦-૪-૦

૪૪ **પુસ્તકાલય:** હજારો વરસથી માણસે લાયબ્રેરી સંસ્થા શરૂ કરી, તેને ખુબ ખીલવી. તેનો ઇતિહાસ બાળોપયોગી ભાષામાં, વાર્તા રૂપે. કિં. ૦-૨-૦

૪૫ **પ્રાણીપુરાણ**: રીંછ, વરુ, ચિત્તો વગેરે જંગલી પ્રાણીઓનાં જીવન આલેખતી ટુંકી ટુંકી વાતો તદ્દન નવીજ શૈલીમાં લખીને તૈયાર કરેલી છે. કિં. ૦-૩-૦

૪૬ **લાડકાવ્યો**: થાણાની જેલમાં રા. નટવર વીમાવાળાએ બાળકોને હુલાવે, ફુલાવે, રમાડે, કુદાવે, ને ન્હાનાં બનાવે એવી આ રમુજી ગીતાવલિ તૈયાર કરી હતી. ઠેર ઠેર બાળકોના મેળાવડામાં તેણે બાળકોને હસાવી લોથપોથ બનાવ્યાં છે. કિં. ૦-૪-૦

૪૭ **પ્રાણી-પુરાણ [ભાગ બીજો]** વનનો રાજા સિંહ, અને કરાઈત સાપ વિષેની, રસભરી માહિતીથી:ભરપૂર, બે સરસ વાતો. કિં. ૦-૪-૦

૪૮ **ફુરસદ**: બાળકોને જો ફુરસદનું સાચું રોકાણ ન મળે તો તેઓ અવળે માર્ગે ચડે. આ ચોપડી:તેના હાથમાં મૂકીને તમે નિરાંત રાખશો તો ચાલશે. ફુરસદનો વખત બુદ્ધિને ખીલવવામાં કરવાના કોઈબંધ નુસ્ખા એમાં આપેલા છે. કિં. ૦-૪-૬

૪૯ **રેલપાટા**: રેલ્વેની આગગાડી જેના પર ચાલે છે તે પાટા કેમ બને છે અને ટુંકામાં લોખંડનાં જંગી કારખાનાઓ કેવી રીતે ચાલે છે તેની રસભરી માહિતીથી ભરપૂર ને પુષ્કળ ચિત્રોવાળું પુસ્તક. કિં. ૦-૩-૦

૫૦ **ગુલદાની**: મધપૂડાની બારી પર ચ્હેલા બાળઉપયોગી વિવિધ પ્રકારના લેખો, કવિતાઓ, કોયડાઓ વગેરેનો સંગ્રહ. કિં. ૦-૮-૦

સટ બીજો: કુલ કિં. ૪-૧૩-૬
આખો લેનારને ૪॥ રૂ. ટ. ખ. જુદું

ત્રીજી માળા

૫૧ **હરિજનની હાય**: એક અછૂત બાળકને અચ્છાં પકવાન ખાવાનું મન થાય છે—ને ભૂમિકા પર રચાયલી ઘણી સુંદર, કરુણ વાર્તા. ૦-૪-૦

૫૨ **ચાલો ભજવીએ**: મેળાવડાઓમાં ભજવી શકાય એવા સહેલા, બોધદાયક, નાનકડાં બાળનાટકો. સાથે ભજવવાને લગતી સૂચના પણ છે. કિં. ૦-૪-૦

૫૩ **ગમ્મતિકા**: રસભરેલી રમુજી વાતો અને તેવાંજ હસામણાં પુષ્કળ ચિત્રો તથા કવિતાઓ. ૦-૪-૦

૫૪ **વિજ્ઞાનિકા**: વિજ્ઞાનની ત્રણ કડકડ વાર્તાઓ, ચિત્રો સાથે રજુ કરી છે. જરાય લુખી કે નીરસ નથી. રસથી રસબસતી છે. કિં. ૦-૩-૦

૫૫ **ફળકથા**: ભાગ ૧—જુદાં જુદાં ફળ વિષેની રસભરેલી માહિતી રજુ કરતી વાર્તાઓ, વનસ્પતિશાસ્ત્રના શિક્ષણમાં ખૂબ ઉપયોગી. ૦-૪-૦

૫૬ **ફળકથા**: ભાગ ૨—રાયણ, કેરી, વિગેરે વધુ ફળોની વાર્તાઓ ૦-૩-૦

૫૭ **મોરનાં પીંછાં**: વાર્તા, કવિતા, નાટક, કોયડા, ચરિત્ર વિગેરેના સભર ભંડાર રૂપ, પાને પાને ચિત્રોથી દીપતું, બહુજ રૂપાળું બાળપુસ્તક ભેટ આપવા લાયક વસ્તુ. કિં. ૩-૦-૦

૫૮ **જાપાનિકા**: જાપાન દેશની અતિ રસીલી ચાર વાર્તાઓ. કિં. ૦-૪-૦

૫૯ **બકોર પટેલ**: હાસ્ય રસના ઈજારદાર શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસે રચેલી ત્રણ બાળવાર્તા દરેક બાળકને પેટ પકડીને હસાવશે. ૦-૩-૦

૬૦ **અકકલકથાઓ**: બાળકોને રસ પડે ને અક્કલ વધે એવી રમુજી કથાઓ. કિં. ૦-૫-૦

ત્રીજો સટ: કુલ ૫-૬-૦
આખો લેનારને ૪॥= રૂ. ટ. ખર્ચ જુદું.

ત્રણે માળાનાં કુલ સાઠ પુસ્તકો :: રૂ૦ ૧૮-૦-૦
એ આખો સટ લેનારને ભરપૂર વળતર
જરૂર મંગાવો: બાળકોની નવરાશને સન્માર્ગે વાળો.

ગાંડીવ મુદ્રણાલય, હવાડિયા ચકલા, સુરતમાં ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર માટે નટવર વીમાવાળાએ આ સૂચીપત્ર છાપ્યું ને પ્રગટ કર્યું. ડીસે૦ ૧૯૩૫

ગુજરાત

દર મહીનાની તા. ૨૫મીએ પ્રકટ થાય છે.

જૂન અંકમાં

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

જય સોમનાથ

(ચાલુ વાર્તા)

ઉપરાંત

સૌદામિની (નાટક) પ્રહ્લાદ પારેખ

વેણી કાજળ (ટૂંકી વાર્તા) વૈકુંઠ શાહ

ભાભીનું હાસ્ય (ટૂંકી વાર્તા) જયંતિ [illegible]

મહાગુજરાતનાં સ્થાનોનાં પ્રાચીન નામો હ. ગં. [illegible]

ભાલણ (નિબંધ) ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા

અને

શ્રી સુન્દરમ્, શ્રી પૂજાલાલ, શ્રી. અનંતરાય

વગેરેનાં કાવ્યો, દોહન, વર્તમાનસાર

તસવીરો, સમાલોચના વગેરે

આદ્ય તંત્રી.

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી મંડળ:

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

શ્રી ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા,

શ્રી રમણ ન. વકીલ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,

શ્રી. ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

વાર્ષિક લવાજમ

હિન્દમાં રૂ ૫-૦-૦

પરદેશ ૧૨ શીલીંગ

સંસદના સભ્યો માટે

લવાજમ રૂ ૪-૦-૦

કાર્યાલય

૧૫૬, એસ્પ્લેનેડ રોડ,

કોટ, મુંબાઈ.

કલાદર્શન

ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ

રવિશંકર રાવળ, રવિશંકર પંડિત, કનુ દેસાઇ, રસિકલાલ પરીખ, સોમાલાલ શાહ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, ચન્દ્રવદન ભટ્ટ, એ સાતે ગુજરાતી કલાકારોનાં, ૧૦"×૧૧"ના માપના વિવિધરંગી માઉન્ટ ઉપર ચોડેલાં દસ ચુનંદાં, પૂર્ણરંગી ચિત્રોનો અભિનવ સંગ્રહ.કાચું ૧–૪–૦; પાકું ૧–૮–૦ રજિ.–પોસ્ટેજ ૦–૬–૦

ચિત્રશતક

સવા રૂપયામાં સો ચિત્રોનો સંગ્રહ

કોણે કહ્યું કે કલાનો ઉપભોગ શ્રીમંતો જ કરી શકે? શુદ્ધ ઊંચી પસંદગીની, વિવિધતાવાળી અને સંસ્કારી કલાનો સુસમૃદ્ધસંગ્રહ, મધ્યમ સ્થિતિનો ગમે તે ગૃહસ્થ કે કરકસર-વાળો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ખરીદી શકે એટલી કિંમતે મળે છે.
સુંદર ઉઠાવ • મજબૂત બાંધણી • કિં. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૩-૦

જેને વિષે હવે વિશેષ જાહેરખબર કરવાપણું રહ્યું નથી એવું ઘરઘરનું જાણીતું અને જનજનનું માનીતું આવતી પ્રજાનું માસિક એની વિશુદ્ધ ગૌરવાન્વિત કલા, એના સંસ્કાર સંપન્ન જ્ઞાનપ્રચુર લેખો, એની એકધારી ઊંચી કાવ્યસામગ્રી, એની મનોહારી વિવિધતાભરી માસેમાસની નવીનતા, બધું અનોખું છે–અજોડ છે.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬–૦–૦ :: ::: :: પરદેશ ૧૨ શિ.

નમુનાના અંકના પૈસા પડતા નથી.

એનો કોઇ પણ અંક જુઓ અને તમે ગ્રાહક થવા લલચાશો

કુમાર કાર્યાલય • ૧૪૫૪ • રાયપુર અમદાવાદ

મુદ્રક • ધનશંકર શુકલ
પ્રભાત પ્રેસ • ઉન્સો હૉલ • કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક • ભૂપતરાય મો. દવે
ઊર્મિ કાર્યાલય • ઉન્સો હૉલ • કરાચી

વર્ષ ૫મું
અંક ૮ મો

સળંગ અંક
૫૬

અનુક્રમણિકા

એલ. કે. મેઘાણી — ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

આર. આર. શેઠની કં., — પ્રિન્સેસ ,, મુંબઈ—;
સી. જમનાદાસની કં; — ,, ,
એન. એમ: ત્રિપાઠીની કં., — ,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી — હવાડીયો ચકલો, સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. — રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક : લવાજમ : રૂપિયા ચાર

ऊर्मि

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક જેઠ ૧૯૯૮ · અંક ૮મો

अस्मदीयम्

ભારતીયસાહિત્ય પરિષદ અને પી. ઈ. એન.

સમસ્ત ભારતવર્ષની એકયતાનાં આપણાં સ્વપ્નોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનાં પગલાં રૂપી ભારતીય સાહિત્યપરિષદની એક બેઠક હમણાં ભરાણી. કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિનું એકીકરણ ઉપજાવવાને અને ટકાવવાને તેના દરેક પ્રાન્તનાં સાહિત્ય અને ધર્મનું એકીકરણ આવશ્યક છે: કેમકે આ બન્નેમાં સમાજના ઉપલા તેમ જ નીચલા થરો સુધી પહોંચી જવાની શકિત છે. એટલે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદના તેમજ પી. ઇ. એન. જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાના પ્રયત્નોને અમે વધાવી લઇએ છીએ.

પણ સમસ્ત દેશનાં સાહિત્યનું એકીકરણ કેમ થાય? બીજી રીતે પૂછીએ તો, ભારતીય સાહિત્યપરિષદ જેવી સંસ્થાઓનો કાર્યપ્રદેશ કયો હોઇ શકે? અમને લાગે છે કે આવી પરિષદ, જો ખરૂં કાર્ય કરવા ઇચ્છતી હોય તો, લિપિ ભાષા અને સાહિત્ય એમ ત્રણ અંગો નીચે પોતાની પ્રવૃત્તિને વિસ્તારી શકે. આમાં એકીકરણની શકયતા ઉતરોતર ઓછી થતી જાય એ પણ સમજી લેવું જોઇએ.

સમસ્ત દેશની એકજ લિપિ હોય એ સમજી શકાય એવું છે. અલબત્ત લિપિ, ભાષા તેમજ સાહિત્ય તેમ વળી કોઇ પણ જીવંત વિષય, જીવંત છે માટે નિત્યપરિવર્તનશીલ પણ છે જ. કાશ્મીરથી રામેશ્વર અને દ્વારકાથી કલકત્તા સુધીના મહાવિશાળ પ્રદેશમાં વપરાતી લિપિ, આજે એને એકીકરણ કરીને અમુક નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપી દઇએ તોપણ કાળે કરીને પ્રાન્તીય સ્વરૂપો પકડવા માંડે તો ના નહીં, કેમકે લિપિનો વપરાશ છાપમાં છે તેના કરતાં વધુ લખાણમાં છે અને લખાણ વ્યક્તિગત હોય તેથી કાલાનુક્રમે એ પરિવર્તન જન્માવે[1]. પણ એથી કરીને આજે કશી જ પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ યોગ્ય નથી. કાલે કાલે (યુગે યુગે) એકીકરણની વ્યવસ્થાની નિયમનની આવી પ્રવૃત્તિની પુનરાવૃત્તિ થવી જ જોઇએ. જીવંત વિષયો પરિવર્તનશીલ છે તેથી જ કાલે કાલે એનાં નિયમન માટે અને એનાં એકીકરણ માટે આવી મધ્યસ્થ સંસ્થાની જરૂર છે. એટલે, આ પરિષદ સમસ્ત દેશ માટે એક અથવા આજની સ્થિતિમાં અનિવાર્ય હોય તો બે (કે ત્રણ પણ) લિપિઓ સર્વમાન્ય કરાવે એ એની પહેલી ફરજ છે.

ભાષાનું એકીકરણ લિપિ જેટલું વ્યાપક ન હોઇ શકે. આખા દેશ માટે એકજ ભાષા હોય એવી સ્થિતિ હિન્દુસ્તાનમાં તો અશક્ય જ છે. કોઇ પણ એક કાળે સમસ્ત ભારતવર્ષમા એકજ ભાષા રહી નથી, કે હવે રહે[2]. આથી, ભાષાનાં એકીકરણની બાબતમાં આ સાહિત્ય પરિષદ અમુક મુદ્દાઓ ઉપર જ વિચાર ચલાવી શકે. આ મુદ્દાઓમાં મુખ્ય અને સહુથી તાત્કાલિક અગત્યનો મુદ્દો તે આખા હિન્દુસ્તાન માટેની એક સામાન્ય પરિભાષા વિકસાવવાનો. દરેકે દરેક વિદ્યા અને શાસ્ત્રને લગતા, સમસ્ત દેશને સ્વીકાર્ય થાય એવા યોગ્ય શબ્દો ઉપજાવીને એનો એક કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાની આ પરિષદની બીજી ફરજ છે. અલબત, પ્રાન્ત પરત્વે અમુક શબ્દો વધુ તળપદા હોય તેથી તેનો વપરાશ ત્યાં વધુ રહે એવું બનવા પામે: તોપણ, લિખિતમુદ્રિતસાહિત્યમાં તેમજ શાળામહાશાળાઓમાં એક સામાન્ય પારિભાષિક કોશ પ્રચારમાં હોય એમ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. કડિયાસુતારકારીગરોથી આદિના નાનામોટા ધંધાથી માંડીને આજનાં નૂતન પદાર્થવિજ્ઞાનો તેમ જ માનવવિજ્ઞાનોના પારિભાષિક શબ્દોનો આવો કોશ સત્વર અસ્તિત્વમાં આવે તો સમસ્ત પ્રજા તરીકે આપણું એકીકરણ એટલું સત્વર થાય; કેમકે એકીકૃત પરિભાષા આખા દેશને વિચાર કરવાની સામાન્ય પરિભાષા આપશે.

ભાષાનાં સ્વરૂપમાં વ્યાકરણને વિકસાવવાનું અને તેથી કરીને સમસ્ત ભાષાવ્યક્તિને વિકસાવવાનુ કામ તો, અમને લાગે છે કે, તે તે ભાષાપ્રદેશને આધીન જ રહેશે.

૧. આજનાં છાપખાનાં, દૈનિક પત્રો તથા નજીકતર આવેલા આંતરપ્રાન્તીય સમ્બન્ધોને લીધે લિપિમાં પરિવર્તન થતાં બહુ ઘણો કાળ લાગે એવો સમ્ભવ છે. પણ એનાં એકીકરણને જાળવવા યુગે યુગે પ્રયત્નો થતા ન રહે તો પરિવર્તનનો કાળ આવે ખરો એમ અમારું માનવું છે.

૨. પ્રાન્તભાષાઓ હંમેશાં જૂદી જ રહી છે. વિદ્વાનોની ભાષા, સાહિત્યની ભાષા એકજ રહી હોય એમ બનવા પામ્યું છે ખરું. તેવી રીતે સામાન્ય વ્યવહારમાં તેમજ સમસ્ત હિન્દને

એ બાબતમાં આવી સાહિત્યપરિષદ બહુ ઓછું કામ કરી શકે. અલબત્ત, મધ્યસ્થ સંસ્થા તરીકે અમુક એક ભાષામાં વપરાતો અમુક ભાષાપ્રયોગ કે અમુક વ્યાકરણપ્રયોગ બીજી ભાષા અપનાવી શકે કે નહીં તેની ભલામણ એ કરી શકે. દા. ત. આપણી અમુક ભાષાઓમાં બેજ જાતિ છે, નાન્યતર નથી, તો બીજી ભાષાઓમાંથી એ જાતિને અપનાવી લેવાની ભલામણ, વિગતવાર, આવી મધ્યસ્થ સંસ્થા વધુ પ્રમાણભૂતતાથી કરી શકે. આવી જ રીતે વ્યાકરણ તેમજ વાક્યબંધારણનાં અમુક અંગો વચ્ચે ભાષાભાષા વચ્ચે આપલેની શક્યતા ઉપર પણ આવી પરિષદ વિચાર ચલાવી શકે.[3]

લિપિ અને ભાષાનાં એકીકરણ વચ્ચે આ સાહિત્યપરિષદની ફરજ આવી જાતની હોઇ શકે: તો જેને આપણે શુદ્ધ સાહિત્ય કહીએ તેના પરત્વે એનું કાર્ય સામાન્ય જ રહી શકે. કવિતાનવલિકાનાટિકાદિ જૂદાં જૂદાં સાહિત્યસ્વરૂપો તો કોઇપણ એક પ્રાન્તની કે એક દેશની મિલ્કત ગણાય જ નહીં. એનાં એકીકરણમાં આવી પરિષદે ખાસ કંઇ કરવાનું ન રહે. પણ, શુદ્ધ સાહિત્યસ્વરૂપોની પાછળ પ્રવર્તતાં નિયામક શાસ્ત્રો (અલંકારપિંગલ આદિ) પરત્વે અમુક સર્વમાન્ય નિયમો ઉપજાવવાનું કાર્ય આવી મધ્યસ્થ સંસ્થા કરી શકે ખરી. દા. ત. પિંગળમાં લઘુગુરૂની છૂટ કેટલી, યતિભંગ શ્રુતિલંગ આદિની છૂટ કેટલી વગેરે તેમ જ સમસ્ત પિંગળઅલંકારઆદિ શાસ્ત્રોની પુનર્ઘટના કરી અમુક નિર્ણયાત્મક સ્વરૂપ આપવાની શક્યતા કેટલી વગેરે પ્રશ્નો ઉપર પણ આવી સંસ્થા વિચાર કરીને નિર્ણયો બાંધી શકે. તેમ વળી, જૂદા જૂદા પ્રાન્તના સાહિત્યસર્જકો પ્રસંગે પ્રસંગે નવા નવા પ્રયોગો (વાર્તાનાટકકાવ્યાદિમાં) કરતા જ હોય, તેમાંથી વિશિષ્ટ પ્રયોગોને આન્તર્પ્રાંતીય બનાવવાનો પ્રયત્ન પણ આવી સંસ્થા કરી શકે ખરી. વળી, મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાન્તસ્થ (local) ઉત્સવો કે સભાઓદ્વારા એક પ્રાન્તીય સાહિત્યનો પરિચય બીજા પ્રાન્તને આપવાની સગવડ પણ આ પરિષદ કરી શકે.

અમે સમજીએ છીએ ત્યાં સુધી આવી દેશભરની મધ્યસ્થ સંસ્થાઓ માટે આવાઆવા પ્રશ્નો વિચારવાના રહે. એનો પ્રદેશ વીગતમાં ઉતરવાનો, સામાન્ય રીતે, ન હોય. એટલે આવા પ્રશ્નો જો એ હાથમાં લેશે તો કંઈક ફલદાયી કાર્ય થઇ શકશે, ન અન્યથા.

લગતાં જાહેર કાર્યોમાં હિન્દી કે એવી બીજી કોઇ એક સામાન્ય ભાષા બનશે એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ. પણ પ્રાન્તપ્રાન્તની ભાષાઓ નાબૂદ થઇને, ઘરઘરના વપરાશની બોલી હિન્દી કે એવી બીજી કોઇ પણ એક ભાષા (આખા હિન્દમાં) થઇ શકે એમ નથી જ એટલું અમારું વક્તવ્ય છે.

૩. વળી, દા. ત. વ્યાકરણાદિમાં પણ, સમાસોના ઉપયોગ, સંધિનિયમોનો આજની પ્રાન્તીય ભાષામાં પ્રચાર, વિરામચિહ્નોનો વપરાશ આદિ પ્રશ્નો વિશે પણ અમુક સામાન્ય નિયમો બાંધી શકાય ખરા.

પી. ઇ. એન. અમે સૂચવેલ પ્રશ્નો હાથમાં ન ધરી શકે, કેમકે એ એક કલબ જેવી સંસ્થા છે. એના તરફથી બહાર પડતાં માસિકના કેટલાક અંકો અમે જોયા છે. એ સંસ્થાનો મૂળગત ઉદ્દેશ ભારતીય સાહિત્યપરિષદ જેવોજ છે છતાં અને એના દરેક અંકમાં એકાદ લેખ સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચારણા કરતો હોય એવો છપાય છે છતાં, એ સંસ્થામાં સભ્ય-સભ્ય વચ્ચે બંધુભાવ અને વ્યવહાર વિકસાવવાનો હેતુ વધુ પ્રધાન લાગે છે તેથી જ એનાં લખાણોમાં ખબરઅંતર વધુ પ્રગટ થતી રહી છે. આવી આન્તરપ્રાન્તીય ખબરઅંતરથી અમે ઉપર લખેલ છેલ્લો મુદ્દો અમુક અંશે બર આવે છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. એટલે, એ પ્રવૃત્તિ આ સંસ્થા તરફથી ઠીક રીતે થાય છે. પણ, સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અમે ઉપર ગણાવેલા બીજા મુદ્દાઓ વધુ અગત્યના છે. એને વ્યવહારમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો સત્વર થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

પણ પી. ઈ એન. જેવી સંસ્થા ઉપર સૂચવેલ બંધુભાવ બહુ સારી રીતે કેળવી શકેઃ અને, એ કામ પણ ખાસ અગત્યનું છે. અલબત્ત એને પહોંચી વળવાને માટે હિન્દમાં પણ આ સંસ્થાનાં એક કરતાં વધુ મથકો હોવાં જોઈએ. ખાસ કરીને મુંબઇ, કરાંચી, દિલ્હી. કાશી, કલકત્તા મદ્રાસાદિ cosmopolitan (સર્વપ્રાન્તીય) શહેરોમાં એનું જૂદું જૂદું મથક રહે તો વધુ લાભ થાય. એનાં એવાં મથકે અત્યારે હોય તો સારું, પણ ન હોય તો એવાં મથકો કરી નાખવાથી ઉપર સૂચવેલ હેતુ વધુ જલદીથી બર આવી શકશે. અને આવી રીતે, પ્રાન્તપ્રાન્તના વિદ્યાપ્રેમીઓ વચ્ચે વિચારૈક્ય બંધાઇ જતાં સમસ્ત દેશની સંસ્કૃતિની એકતા ઘડવાનું સરલ બનશે.

આત્મવિહંગને

પૂજાલાલ

વિહંગવર ! ઊડ, ઊડ; નહિ નેન નીચાં કરી
અહીં ઉચિત ઝૂરવું તિમિરનાં અરણ્યોમહીં;
ઉઘાડ તવ પાંખ શુભ્ર નભનીલિમાને વરી,
ભરી પ્રબળ ફાળ ઉડ દ્યુતિ નંદનોની જહીં
વસંત વિલસી રહી ચિર સુહાગ સૌન્દર્યનો
ધરી, પરમ પ્રેમકોકિલતણા ટહૂકારને
રવે હૃદય વીંધતી, અનનુભૂત આનંદનો
રચી સુભગ રાસ પૂર્ણ બહલાવતી પ્રાણને,
રમાડત વિમુક્ત આત્મ સ્નપવી સુધાશીકરે.

વિહંગ ! અવિલંબ ઊઠ, દ્યુતિરંગને ચુંબને
સુરંગિત સુહાવ ચંચુ, રવિતારકોને ઘરે
બની અતિથિ સેવ મંગલ પ્રભા તણી ફૂંફને.

ધ્વને અપરિમેયનાં અરવગૂઢ આમંત્રણો:
વિહંગ! શ્રુતિ ખોલ, લૈ ઝટ અથાગમાં ઊડણો.

કાવ્યવેણું

નન્દકુમાર પાઠક

ભરેલા સંસારે સુખમય ભલે જીવન નથી,
ભલે વિશ્વે ગાજે ધનજલધિ ના આશ કણની,
મહેલાતો મોટી ગગનરમતી ના ઉર વસી,
ઝીણીનાં અંગીતો લઘલઘ ભલે શોર કરતી. ૧

જનો જેને કહે છે સુખ, ન અમને કિંમત કંઇ,
ભલે લક્ષ્મીઘેલા જનહૃદયની લક્ષ્મી વિસરી
અને માળા મોટા મનુજ ! તણખા તોલ અમને,
અમારા મોંઘા છે વિભવ, જગને તુચ્છ તમને. ૨

ઊંચે ચાલો છો તો ડગડગથકી કંપી ઉઠતાં,
અમે ' મૈયાઢૈયે ચરણ મુંકિયે કંપન કશાં ?
ઊંચા શખો·મ્હેલો ધનિક! ચપલા બીક તમને,
ભલા ! હોયે નાનાં ઉટજ પછી શી બીક અમને ? ૩

રમો લક્ષ્મીખોળે પણ હૃદયશાન્તિ નહિ મળે,
ગુહાની દુઃખોની રજથી અમને શાન્તિ અરપે;
ઊંડા ખોદો પાયા ભવન કરવા ભવ્ય જગતે,
અમે ખોદ્યા પાયા અમર કરવા જીવન ભવે. ૪

ઉવેખો છો મૌને વિભવ, ધનના પાઠ જ હશે!
ધરાના મોંઘેરાં શયન અમને ધૈર્ય શિખવે;
ગણો છો સૌ વિશ્વે પણ ન ગણતા જીવનઘડી
જતી જેવી વર્ષાજલ ઉર ધરી સાગરભણી. ૫

તમારાં હાસ્યમાં છે સ્મિત જગમહીં પ્રેરક નથી,
અમારાં આંસુની નિશદિન ચડે પ્રેમભરતી;
હસો છો જોઈને સ્થિતિ અમતણી ? કિન્તુ જગનો
હસે જૂનો જોગી તમ સ્થિતિપરે સૌ નિરખનો. ૬

તમે આપો મોટી રકમ ધનની દીન જનને,
તમારી આંખો છે યશતરફ સેવા ન સમજે;
અમારી ઝોળીમાં કંઈ નવ મળે, આંસુ પણ છે,
દુખીનાં આંસુની અનવરતધારા સમજશે. ૭

ન ધુએ લક્ષ્મીનો જલધિ જગની પાપરજને,
ન આપે એ લક્ષ્મી ગતિ પણ અરે ! વિશ્વરથને;
બચાવે ને ગાજે યુગનરવરો સંસ્કૃતિ જગે,
હજારો દુખીના ઉરકમળમાં વાસ કરીને. ૮

ભલા ! શસ્ત્રો જૂનાં જીવનરણમાં યુદ્ધ કરવા,
તમે કાપો તેને શરણ મળતું બાહુબલમાં,
તમે માનો જેને રજકણ, મહા સત્ય અમને,
તમે જ્યાં ના ઢાળો નજર, જડતાં રત્ન અમને. ૯

તમારી ચેષ્ટાઓ, પ્રણય નખરાં—પાપભરતી,
તમે બેઠા છાયા નિકટ વસતું સત્ય વિસરી;
પ્રમાણો માગો છો પરજનકને પ્રેમ જ તણાં,
પ્રમાણોમાં કો દી પ્રણયપથ ના આંખ ચડતો. ૧૦

અમારા છે જૂદા પથ, નહિ મળે મેળ જગતે ?
અમારી છે જૂદીદિશ, નહિ જશે સાદ તમને ?
અમારો કિન્તુ આ કર સુભગ પૃથ્વે અમ તણા
તમોને બોલાવે અમર મહત્વા પંથ પ્રભુના. ૧૧

નહીં દેશો છૂપ્યા નહિ નહિ ઉરે વૈર જ તૂષા,
પરંતુ સાલે છે જિગરમહીં તેથી જ કથવા
અમારી વાગે છે ત્રુટક બસુરી વેણું વહતી,
ઘણે કાળો ગૂંથી કટુ મધુર સૂરાવલી કરી. ૧૨

ભલે ન રોપે બીજ ખેડૂ તો યે,
વર્ષા પધારે ગરજન્તી જાએ:
ભલે ન જુએ જનદૃષ્ટિ હોશે,
છતાં કલાપી થઇ મસ્ત નાચે. ૧૩

સ્ખલનજનનાં આંખે આવે,
હૃદય કુમળાં કંપી જાએઃ
અને ઘેલી ગાંડી કવિજગમહીં કાવ્યવેણું બજાવે,
ભલે કોના સણી પણ ફરજને ચૂમતી શાન્ત થાએ. ૧૪

●

અમીઝરણાં

ऋतूनां कुसुमाकरः

: આશાવરીનો આછેરો લય :

હો સખી ! આપણ બેઉ જણાં,
બનીશું ખળખળ અમી ઝરણાં ? હો સખી૦ ૧

જડજંગ કરમાં શંકર પાર્વતી નિર્ઝરણાં,
દુઃખ દોહ્યલાં ના ડુંગરથી દ્રવશું મનહરણાં
વિધિવિધિએ હરિ કરુણા. હો સખી૦ ૨

તું લક્ષ્મી, હું હારો વિષ્ણુ,
અમી દૃષ્ટિમય ઉભય સહિષ્ણુ,
સર્વ વિષમતામાં શું સમતા મમતાની ઉર રમણાં
નૈરાશ્યે નિશા ઓટી, ઉરમાં–કંઈ સેવીશું સમણાં
ગુલાબી આશાનાં અરુણાં. હો સખી૦ ૩

આ દવમાં મ્હારે બનવું ભવ,
અંગારા ફાડી અમી સવ
ઉરથી મંગલલહરી વહવી સીંચી સુધાકણાં
હું મત મધુરી બન તું મલાની, ઝુલીયે ભર ભ્રમણા,
કથીરમાં એ કુન્દનવરણાં. હો સખી૦ ૪

જગના ઝહર કટોરા પીશું,—સહરા રણનાં-પર્ણાં
જીવન કલહનો કાળો કાળી ઉભો શું ચડવી ફેણા ?
મુંગા સહવાસમાં કંઇ ન મણા. હો સખી૦ ૫

નથી કરવું વેં વેં —ના બણબણ્યાં ગણગણ્યાં;
જીવન દફન પાપામાં કરશો, હરિમંદિર કંઇક ચણ્યાં,
પાને દેવી ! તું પ્રેરણા. હો સખી૦ ૬

ઉરે ભચ્ચોભચ્ય જગકંટક શા, ઘડીભરના જમ્પા,
પ્રતિધ્વનિ ઉર હોય અવર શું, પણ રે અનુકમ્પા
વેરીશું ગુલાબ ને ચમ્પા, હો સખી૦ ૭

શાને ડુમો? શાને ડુસકાં, જગમુખ ના ગરણાં;
શાને આળાં અસ્મિભીનાં રે અન્તઃકરણાં !
દુઃખના ડુંગર તો તરણાં. હો સખી૦ ૮

મોત તણી અંધારગલીમાં, પગલાં પ્રભુજી તણાં,
જીવશું, જીરવશું, જોગવશું, દિલશું દિલ વણ્યાં,
જીવનશું લેશું ના રુસણાં હો સખી૦ ૯

આપણી ઉરજ્વાળાથી ઉઘડશે, અભિનવ અજવાળાં
પંચજ્યોત પંચેન્દ્રિય આરતી દીપકની માળા,
જીવનનાં જેમ હરિચરણાં. હો સખી૦ ૧૦

●

અગર આંહિં બળે છે.[1]

વૈદ્ય ભાનુશંકર પો. શાસ્ત્રી

બિહાગ-ત્રિતાલ

અગર આંહિં બળે છે,
દાવાનળથી જળે છે;
ધૂમ સુગંધ વહે છે. ધ્રુવપદ. ૧

१ एणाद्याः पशवः, किरातपरिषत्सैषा गुणग्राहिणी संचारो न हि नागरस्य, विषयोऽसभ्यं मुनीनां मनः । धूमेनेह दवानलेन परितो दिक्चक्रमामोदयन्मूलं परिदह्यतेऽगरुतरुः, कस्मै समाचक्ष्महे ॥

અહિ તહિં હરિણો ચરે છે,
શબર-પશુ પણ ફરે છે;
ઘાયલ ના જડે છે. અગર૦ ૨

અહિં મુનિઓ તપે છે,
વિષય-ત્યાગી તપે છે;
રસિક કો ના મળે છે. અગર૦ ૩

દિશ દિશ-સમીરણ
પરિમળ બહુ વહે છે;
અવનિ-વ્યોમ ભરે છે. અગર૦ ૪

રસિકવૃન્દ ક્યાં ઉંઘે છે?
અવનિખંડ કે' વસે છે!
હા! શું દૂર વસે છે? અગર૦ ૫

બળી-બળી ખાખ થતાં
અગર-સુવાસ વધે છે;
તનુ—વિલયે વધે છે! અગર૦ ૬

અગર આત્મ સમર્પી
અધિવાસ મુકે છે;
તનુ—મેધ કરે છે! અગર૦ ૭

અગર આમૂળ બળે છે;
કવિવર એક રુવે છેઃ
(એ) સહૃદય અર્ઘ્ય ઝુરે છે! અગર૦ ૮

●

અગરજ્વલન[1]

વૈદ્ય ભાનુશંકર પો. શાસ્ત્રી

જનાવર મૃગો, અને શબરભિલ્લ ગ્રામીણ છે;
નથી નગરવાસી કો'; મુનિવરો ઉદાસીન છેઃ
દવાનળ અહિં દહે અગર-આડને[2] મૂળથી;
સુગંધ ભભકી ઉઠેઃ અનુભવી રુવે એકલો!

૧. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.
૨. સં. અગુરુ, ઈં. Eagle Wood, લે. Aquilaria Agallocha. સંસ્કૃત પર્યાય માટે જુઓ અ. કો; દ્વિ. કાં. મનુષ્યવર્ગ, પંક્તિ ૧૩૨૬-૨૭. [નોંધ ચાલુ]

આર્તને

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

પૃથ્વી

નથી ધન અખૂટ કે ઉપવને મહેલાતમાં
વસાવી, સુખ વિશ્વનું અરપું મોટરે ફેરવી:
નથી પૃથવીપાલ કે સ્વમુખ–માગિયાં ખેતરો
દઇ, ધરવું ધ્યાનથી, પશુથકી; દહીં દૂધથી.
નથી કુશળ વૈદ્ય કે ત્રિવિધ તાપ તારો હરે.
નથી ઝરણ જ્ઞાનનું અગમની તૃષા છીપવું.

અકિંચન 'નથી' કહું, હૃદય જોમ–ઉત્સાહને
અખૂટ ઉરુ શક્તિએ ઉછળતું જગે એક છે,
અને હૃદય પાસ એ, ઉમટતા ઉંડા અગ્નિને
અનેકવિધ ને અકલ્પ્ય બલ ઠારવા માટ છે.
સખે! સદય સર્વદા હૃદય છે, રહેશે સદા
પ્રતિશ્વસન ઝંખતું તુજ વિદારવાને વ્યથા.

નકી પૃથિવી પુણ્ય–લોક, જન કલ્પવૃક્ષો થશે;
અખંડ સુખ-શાંતિ-સ્નેહ-સુમને સદા મ્હેંકશે.

ગમન

અમૃતલાલ છ. પારેખ

: દ્રુતવિલમ્બિત :

તિમિર કાલ તણું પથરાયલું,
મનુજ ભાગ્ય મહીં ડગલાં ભરે;
પથ અગમ્ય છતાં પદ સંચરે,
નિરખવા નવતેજ છુપાયલું.

સદય વ્યોમ ગભીર અનુભૂતિ
પ્રકટવા મૂક અંતર ખોલતું;
પથિક શિર ગ્રુથે ફૂલમંડલી,
ક્ષિતિજને પથ દુર્ગમ દોરતું.

તિમિરમાં નવચેતન નીતરે,
નિયમખે સ્ફરતું સ્મિત પ્રાણનું;
પથિક સાંત્વન લે પરિપ્રાણનું,
જિવનગાન ચહુદિશું વિસ્તરે.

અચલ લક્ષ્ય પરે કૂચ આદરી,
પથિક નિર્ગમતો પથ આખરી.

●

ઋષિ

મોહિનીચન્દ્ર

: દ્રુતવિલમ્બિત :

ઘન અતિ ઘન નીરવ મૂકતા
અધિનતા તણી, ભારતસિંધુના
અવયવે પ્રતિ વ્યાપી રહી હતી,
શબ્દ કે :કંઈ લેખ તરંગ ના,

તહીં અચાનક કેસરી ગર્જના.
'મુજ સ્વરાજ્ય તણો હક જન્મથી,
લઇશ હું, પછી મૃત્યુ ભલે મળો.'
સુણી દિશા દશ ત્યાં ધ્રુજી શું ઉઠી!

'उत्सर्पदागरधूपपरम्पराभिः
प्रादुर्भवत्यभिनवो जळदागमोऽयम् ॥'

પાર્વતીપરિણય-નાટક

નોંધ ચાલુ]

સરિતની સ્વર 'આવલિ ચેંબતી!
ધરતીના પડમાં પડી કોતરો!

કવણુ એ વીર કેસરી રાષ્ટ્રનો!
વચનનું નિજ સત્ય બતાવી જે,
સ્થૂલ તજી દઇ દેહ ગયો અને

અનુપ સૂક્ષ્મે સ્વરાજ્યની ભાવના
અહીં બની બલપ્રાણુ ઝગી ઊઠયો!
જહીંથી પાંત્રીશ કોટી જનો તણો
'વિરલ પ્રેરક ઋષિ થઇ રહ્યો!

તને કલ્પના પૂછું

ચૈતન્ય

તને કલ્પના પૂછું હૃદય માહરે કાં સરી?
ન શિલ્પીકર ગોઠીયું, ઠર્યું શિલ્પઆકારમાં
જડાઇ જડ પાણ્કે અમર–દેવ–મૂર્તિ બની
દુઃખાર્ત જગ લોકના નમન કોટિધા ઝીલવા?
ન કાં જનમી ચિત્રકારકર તો પછી તું? પૂછું
સરી ફલકપે હતે સુભગ રંગરેખા બની.
ન વા ધ્વનિત ઉરતંત્રી થકી સરધારા રૂપે
વહી, દુખડુબ્યાં ઉરે થડીક શાન્તિ બ્હેલાવવા!

તને હૃદય માહરે ઉતરવું ગમ્યું બાનીમાં
ઠરી બનવું કાવ્ય, શીદ પદ-શૃંખલે રાચવું?
ગુલામ ઉરથી સરી થઇ ગુલામ તુંયે ખરી!
ગુંથાઇ કવને, ઠરી, શબ્દમાળખે તું ઠરી?
ન ચૈઃચિત્તર, શિલ્પ, વા મધુર સૂરધારા અને
થઇ શબ્દમાળખું હૃદય કલ્પના કાં? કહે.

એકડો

ભાસ્કર વોરા

(૧)

ન્હાનો હતો ત્યારે પોતડી પ્હેરી ગામઠીશાળે નિત્યે જતો'તો,
કોડી, લખોટી ને મોઇ દંડામાં દિલ ઢૂંઢે ને રોજ ગોધાતો,

અહીં હાથ ટુકડો પેનનો રે,
કરું લીંટા કાતરીયામાં રે,
કહો ત્યાં એકડો કેમ શીખાય?

અગરનો ધૂસ અને અનુલેપન દ્રવ્ય તરીકે આયુર્વેદમા ઉપયોગ લખ્યો છેઃ—
'रास्नागुरूणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् ॥'
ચરક. સૂ. અ. ૨૫.

વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ 'આર્યભિષક' કે "નિઘંટુઆદર્શ" (વૈદ્ય બાપાલાલ ગ. શાહ) નિઘંટુ આદર્શમા આર્યભિષકમાંથી જ અગરનું વર્ણન ઉતાર્યું છે.

મ્હોટો થયો ત્યારે ગોખાવી ગોખાવી શીખવે માસ્તર પાઠ,
આવડે નહિ ને સોટીનું વાગે આંસુડાં ચાલ્યાં જાય;

ઊડ્યું મ્હારૂં ભાવિ સુધારવા રે,
કહે તારે શીખવું પડશે રે,
કહો ક્યાં કરવી ઉરની વાત ?

ચારે દિશાનાં બારણાં ખુલ્લાં પન્થ ન સૂઝે ન લગાર,
'બી. એ.' થયો તોય ભાન ભૂલ્યો : હું કોઇ નહિ આધાર,

હજી આ જીવન બાકી રે,
રહી ના આશની ઝાંખી રે,
કહો : ક્યાં કરવો બૂમપોકાર !

(૨)

વિશ્વની ભવ્ય નિશાળે શીખવા એકડો લોકો જાય,
ધ્યાન દઇને શીખવા મથે તોય ઘૂંટે દિલ ક્યાંય !

રૂડી એ આત્મની પેને રે,
જીવનની સ્લેટની માંહી રે
ઘૂંટી સૌ એકડા છૂટા થાય.

ભાગ્યવિધાત્રી શિક્ષિકા થઇને મારતી મૂંગો માર,
મૂંગા મૂંગા દુઃખ સહે એ માનવી અપરંપાર,

ઘેલું ક્યાં દેહનું લાગ્યું રે,
અહિં શું શીખવા આવ્યા રે,
આવ્યા તેવા જાઓ પેલીપાર.

ઘૂંકી ઘૂંકીને, લૂંછી લૂંછીને લીટા કરે વિધવિધ,
ઉકેલવા એ ગૂંચ લીંટાની યત્ન કરે નિશદિન.

નહિ કોઇ ઓથ ત્યાં આપે રે,
બળ જોઇ ઈર્ષા આગે રે,
કહો ત્યાં એકડો કેમ શીખાય ?

આવડે નહિ ત્યાં રાડ પાડે ને હયે દુઃખ ન માય,
જીવન સ્લેટો સેંકડો ફૂટે તોય ન પાર પમાય,

નિરાશાએ એકડો ઘૂંટે રે,
નહિં ત્યાં માર્ગ કો સૂઝે રે;
'નેતિ, નેતિ' પુકારતા મૂંઝાય.

વરમાલા

મૂળલેખક - ગોવિન્દવલ્લભ પંત
અનુવાદક - રમણિક કિશનલાલ

પ્રવેશ રજો

સ્વયંવર મંડપ.

[ધ્વજ તોરણ, આદિથી સ્થાન સુસજ્જિત છે. એક બાજૂ સ્ત્રી અને બીજી બાજૂ પુરુષ પ્રેક્ષકો બેઠા છે. એક ઉંચા મંડપમાં અનેક દેશોના રાજકુમારો બેઠેલા છે. મંડપની એક બાજૂ પુષ્પવન અને બીજી બાજૂ એક સરોવર છે. મધ્યમાં એક માર્ગ ક્રમશઃ ન્હાનો થતો વૃક્ષોની ઘટામાં અદૃશ્ય થયેલો છે.]

મૂક દૃશ્ય. મધુર વાદ્યધ્વનિ થાય છે. બાદ રાજકુમારી વૈશાલિની હાથમાં જયમાલા લઇને મંડપમાં આવે છે. સૌ રાજકુમાર ઉત્સુક બની એના તરફ નિરખે છે. એકાએક એ માર્ગેથી રાજકુમાર અવીક્ષિત્ રથારૂઢ થઇ આવતો દેખાય છે; પણ એને કોઇ દેખતું નથી. વૈશાલિની રાજકુમારોની મધ્યમાં અવીક્ષિતને શોધે છે; પણ એને ત્યાં ન જોવાથી આશ્ચર્ય પામે છે. આ વખતે અવીક્ષિત્ મંડપ-દ્વારની નજીક આવે છે, અને રથમાંથી ઉતરી ત્વરિત ગતિએ મંડપમાં પ્રવેશ કરી, વૈશાલિનીનું હરણ કરી, એને રથમાં બેસાડી ચાલ્યો જાય છે. સમસ્ત સભામાં ગરબડ મચે છે. સૌ યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો સંભાળી અવીક્ષિતનો પીછો પકડે છે.

❁

પ્રવેશ ૩ જો

-વન-

(રથમાં બેઠેલા અવીક્ષિત્ અને વૈશાલિનીનો પ્રવેશ)

અ: વૈશાલિની ! તેં મ્હારી ભુજાઓનું બળ જોયુંને ?

વૈ. (મૌન ધારી ચૂપ- નિરુત્તર રહે છે)

અ. સુંદરી ! મૌન શા માટે ? મ્હારી વીરતાનું સ્વાગત કરવાને સારૂ યોગ્ય ભાવ અને શબ્દોની શોધ કરી રહી છે કે શું ? હું સાચું કહું છું કે અતિશયોક્તિની મ્હારે જરૂર નથી, એક સાધારણ શબ્દથી હું સંતોષ પામીશ. કહે, કહે સુમુખિ ! જગતના સર્વોત્તમ વીર કુમારો એકત્ર થયા હતા, એમના વીરત્વની મધ્યમાં ત્હારી મૂર્તિમતી કોમળતા હાથમાં સુકોમળ પુષ્પહાર અને મુખ પર કોમળ ભાવના સહ સ્વામીની શોધમાં આવી હતી. એવે વખતે મ્હેં કેવા કૌશલપૂર્વક ત્હારૂં હરણ કર્યું હતું ? એકવાર એ સ્વયંવરના દૃશ્યનો

વિચાર કર. રૂકિમણીહરણ અને સુભદ્રાહરણથી શું એ કોઇ રીતે ઉતરતું હતું ? હું એકલો જ અસાધારણ વીરતાથી ત્હારૂં હરણ કરી લાવ્યો. એ સૌ ઇન્દ્રનું માન-મર્દન કરવાવાળા વીર મૂર્તિવત્ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. એમનાં તીર એમના ભાથામાં જ ગળી ગયા, અસ્ત્ર-શસ્ત્રનો પ્રયોગ ભૂલી ગયાઃ એમના ખડ્ગ, કૃપાણ, ત્રિશલ, ગદા વગેરે કેવળ હાથની શોભા બની રહી ગયાઃ હાથના ઉપર મનનો કાબૂ ન રહ્યો. ત્હારા હરણની સાથે હું એમની વીરતાનું પણ હરણ કરી લાવ્યો છું એમ ત્હને નથી લાગતું ? કહે, શું હું જૂઠું કહી રહ્યો છું ?

વૈ. (પૂર્વવત્ ચૂપ રહે છે.)

અ. પછી જ્યારે ત્હારા પિતાની આગેવાની નીચે સર્વ રાજવીઓ એકત્ર થઇ મ્હારી પૂઠે પડયા ત્યારે મ્હેં કેવી રીતે સારથ્ય અને શૂરવીરતું કાર્ય એક સાથે કર્યું હતું ? સુહાસિની, હું એક હાથે ઘોડાની લગામ પકડી રથને આગળ ધપાવી રહ્યો હતો અને બીજે હાથે તીરનો વર્ષાદ વર્ષાવી શત્રુઓને પાછા વાળી રહ્યો હતો એ દૃશ્ય શું તું ભૂલી ગઇ ? તું હજૂ પણ મૌન સેવે છે ! હે મૃદુભાષિણી ! શું ત્હારા અધર કેવળ શોભાને માટે જ છે ? નહીં, નહીં, એ અસત્યના અવરોધ અને સત્યના અનુમોદનને માટે પણ છે.

વૈ. (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ચુપ રહે છે.)

અ. આમ શા માટે ? શું મ્હારો આ કઠિન શ્રમ ત્હારો પ્રેમ સંપાદન કરવાને પુરતો નથી ? શું સાચે જ તું હજૂયે મ્હને ચ્હાતી નથી ? મ્હેં શું ત્હારા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત નથી કર્યો ?

વૈ. નિસ્સંદેહ, મ્હારા શરીરના ત્હમે સ્વામી થઇ ચૂકયા છો.

અ. અને ત્હારો પ્રેમ ?—

વૈ. તે હજૂ યે મ્હારોજ છે.

અ તો રથમાંથી નીચે ઉતર. હું એ પણ પ્રાપ્ત કરીશ. શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં મ્હારાં અંગ-પ્રત્યંગ શિથિલ થઇ ગયાં છેઃ માનસિક ભાવનાઓ સાથે લડતાં તું પણ થાકી ગઈ છે. ત્હારાં નયનો પ્રભાતકાળના કમળની માફક આર્દ્ર છેઃ ત્હારૂં મુખ એના ચન્દ્ર સમાન મલિન છે. એક શારીરિક અને બીજો માનસિકઃ એમ ભિન્ન ભિન્ન રીતે પરિશ્રમથી થાકેલાં છીએ. આવ, આપણે નિશ્ચિંત બની આ અશોક-છાયાની નીચે બેસીને આરામ લઇએ. આપણો પીછો કરનાર શત્રુઓ હારીને પાછા વળ્યા છેઃ એમના આવવાની કોઇ પણ આશંકા નથી. હું શીતલવાહિની તરંગિણીમાંથી ત્હારે સારૂ કમલપત્રમાં સ્વચ્છ જલ લઇ આવું. તું સ્વસ્થ થઇશ ત્યારે હું ત્હને મારા પિતાના વિસ્તૃત રાજ્યનું વર્ણન કહી સંભળાવીશ, કલ્પનાના નેત્રે ત્હારા સ્વાગત સારૂ ઉભી રહેલી આપણી પ્રજાનું દૃશ્ય દેખાડીશ. ત્યારબાદ હું ત્હને ભૂમંડળની ભાવિ રાજરાણી થવાના શુભ સમાચાર સંભળાવી ત્હારો પ્રેમ સંપાદન કરીશ. ત્હારા કોમળ હાથ આ વરમાળા ઘણા વખત સુધી પકડી

રાખવાથી થાકી ગયા છે: એ વખતે તું એની સાથે ત્હારા જીવનનો ભાર પણ મ્હારા પર નાંખી દેજે: ચાલો આપણે બંને ઉતરીએ.

(બંને રથમાંથી ઉતરે છે. વૈશાલિની અશોકવૃક્ષની છાયામાં બેસે છે. અવીક્ષિત પોતાનું ધનુષ્ય-બાણ ત્યાં મૂકી જલ લેવાને નદીતટે જાય છે)

વૈ. (વરમાળાને સંબોધીને) કાર્યસિદ્ધિ કર્યા વિના કરમાઇ જતી આ વરમાળા છે. મ્હેં શું ધાર્યું હતું અને શું થયું ? મનુષ્યની આશા સાથે વિધિના વિધાનનો આટલો બધો વિરોધ અને વૈર શા માટે ? હે વરમાલા ! કાલે જ્યારે મ્હેં તને ગુંથી હતી ત્યારે ત્હારા એક એક પુષ્પની સાથે મ્હેં મ્હારી એક એક આશા, અને એકએક હર્ષની ભાવનાઓ ગુંથી હતી. હાય ! આજે ત્હારી આ દશા થઇ ! હું શું કરૂં ? શું આ જીવન સુખમય બનશે ? વિશ્વની રાજરાજેશ્વરી બની હું શું કરીશ ? શું બળજબરીથી પ્રેમ કરવો પડશે ? નહીં, નહીં, હું એમ નહીં કરી શકું. દેહની દાસતા કબૂલ છે, પણ આત્માની નહીં. શું કરૂં ? આ રથમાં બેસીને ન્હાસી જાઉં ? સુયોગ સુંદર છે: એમ કરૂં.

(વૈશાલિની જેવી રથ તરફ જવા પગલાં માંડે છે તેવી અચાનક નદીતીર તરફથી અવીક્ષિતનો ચિત્કાર સાંભળે છે.)

અ. (નદીતીરેથી) રક્ષા, રક્ષા, વૈશાલિની !

વૈ. આ કેવા કરૂણ શબ્દ ? (તે તરફ નજર કરી) હેં નદીમાંથી નીકળી એક મગર અવીક્ષિતને ગળી જવા માગે છે !

(વૈશાલિની શીઘ્ર ગતિએ અવીક્ષિતનું ધનુષ્યબાણ ઉઠાવી મગર તરફ તીર છોડે છે. તીર જઇને મગરને વીંધે છે. એ જોઇને વૈશાલિની પ્રસન્ન થાય છે.)

અ. (નેપથ્યમાંથી) ધન્ય વૈશાલિની !

અવીક્ષિત દોડતો આ તરફ આવી રહ્યો છે. આ કેવું વિઘ્ન મ્હારા માર્ગમાં આવી પડ્યું ! મ્હેં મ્હારા હાથે જ અવસર ગુમાવ્યો ! હવે બહુ મોડું થઇ ગયું. હું ન્હાસી નહીં શકું. હાય ! (વરમાલા લઇને) લે, હું ત્હને છિન્નભિન્ન કરી નાખું.

(વરમાલા છિન્નભિન્ન કરવા જાય છે એટલામાં અવીક્ષિત જળ લઇ આવી પહોંચે છે. વૈશાલિની અટકી જાય છે.)

અ. પ્રિયે ! તું આંખોથી જ નહીં, હાથથી પણ તીર ચલાવી શકે છે એની મ્હને હમણાંજ ખબર પડી. ત્હારી કરૂણાએ મ્હને ફરીથી ત્હારે માટે જીવતો રાખ્યો. લે, જલપાન કર.

વૈ. મ્હારી તૃષા જલથી નહીં છીપે.

(વરમાળા તોડવા જાય છે.)

અ. હાં, હાં, આ તું શું કરે છે ? એનું કાર્ય હજી પૂરૂં નથી થયું: એ મ્હારા કંઠમાં પહેરાવ. (આગળ આવે છે.)

વૈ. દૂર જ રહો: મ્હને સ્પર્શ ન કરો.

અ. શું એવું જ કહેવાને માટે ત્હેં મ્હને મગરના પંજામાંથી બચાવ્યો ? આહ! ત્હારી આ કેવી કઠોર દયા છે! ત્હેં મગરને મ્હારી મ્હને જીવન આપ્યું ત્યારે હું સમજ્યો કે હું ત્હારો પ્રેમ પામી ચૂક્યો છું: શું એ મ્હારો ભ્રમ હતો.

વૈ. હા.

અ. જૂઠું છે. મ્હારા પ્રત્યે પ્રેમ નહોતો થયો તો ત્હેં મારી રક્ષા શા માટે કરી !

વૈ. મ્હેં કોઇની રક્ષા નથી કરી.

અ. તો શું મગર મ્હારા ભાગ્યબળે મરી ગયો ? ત્હેં ત્હારા તીરનું લક્ષ્ય આ મરતા અવીક્ષિતને બનાવ્યો હતો ?

વૈ. નહીં.

અ. આ પણ નહીં, અને તે પણ નહીં. વૈશાલિની ! અણઉકલતો કોયડો ! તું કઇ ભાવનાથી આ સંસારમાં આવી છે ? ત્હારા પ્રેમને હું ક્યારે સમજી શકીશ, પ્રિયે !

(અવીક્ષિત એનો હાથ પકડે છે)

વૈ. મ્હારો હાથ મૂકી દો.

અ. શું એના પર મ્હારો અધિકાર નથી ?

વૈ. પરન્તુ બી નો અધિકાર છોડયા પછી.

અ. એ કોણ ?

વૈ. મ્હારો આત્મા. ત્હમારે આ હાથની જરૂર છે ?

અ. નિસ્સંદેહ

વૈ. તો લઈ લ્યો (કટાર કાઢે છે)

અ. આ શું ! શું એ કાપીને મ્હને આપીશ ? નહીં, નહીં, હું એ હાથ માત્ર નહીં; આ સંપૂર્ણ મૂર્તિને ચાહુ છુ.

વૈ. તો એને લઇ લ્યો, (કટાર ઉંચી કરે છે.)

અ. તો પછી વચમાં આ કટાર શા માટે?

વૈ. આ અસલની એજ કટાર છે. સૌથી પ્રથમ એના આવિષ્કારકના યુગમાં એનામાં જે ગુણ હતા તે અત્યારે પણ છે. ભય ન રાખો. લુટારાઓ એનાથી નિર્દોષ મનુષ્યોની હત્યા કરે છે: રાજા એનાથી યુદ્ધમાં નિરપરાધ પ્રજાનું બલિદાન આપે છે. કોઈ એનાથી પુણ્યકાર્ય નથી કરતુ: હું કરીશ.

અ. એટલે ?

વૈ. ત્હમારા ચરણોમાં અર્પણ કરવા માટે એને આત્માના બંધનમાંથી મુક્ત કરું છું.

અ. (ચકિત થઇને) વૈશાલિની !

વૈ. ચિંતા ન કરોઃ આ દેહ તમારો જ થશે. ત્હમારી ઈચ્છા હોય તો એને અહીં જંગલી જાનવરોના ભોજન માટે મૂકીને જજો, અથવા તો ત્હમારા વિલાસભુવનમાં લઇ જજો.

[વૈશાલિની પોતાની છાતીમાં ભોંકવાને કટાર જેવી ઉંચી કરે છે તેવો અવીક્ષિત એને રોકવાને માટે આગળ વધે છે, પરન્તુ તે પહોંચી શકે તે અગાઉ અચાનક એક તીર આવી એને વીંધે છે. અવીક્ષિત ધરાશાયી થાય છે એ જોઇને વૈશાલિની પોતાનો હાથ રોકી નેપથ્ય તરફ ઉત્સુક અને ભયભીત બનીને જુએ છે—] સ્તબ્ધદૃશ્ય (Tableaux)

અ. (ધીરે ધીરે ઉઠીને) ઉફ, આ કોણ? (નેપથ્ય તરફ જોઇને) હેં, શત્રુસેના મ્હારો પીછો કરતી કરતી આવી પહોંચી કે શું? (વૈશાલિની) પ્રિયે! (ફરી નેપથ્યમાંથી એક તીર આવી અવીક્ષિતને ઘાયલ કરે છે) થોભો, થોભો, મ્હને મ્હારૂં શસ્ત્ર શોધી લેવા દો. હેં મ્હારૂં ધનુષ્ય ક્યાં ગયું! (ધનુષ્ય ઉઠાવે છે, પરંતુ તીર નથી મળતું) તીર? (ફરી નેપથ્યમાંથી કેટલાંક તીર આવી અવીક્ષિતને ક્ષત-વિક્ષત કરે છે. વૈશાલિનીને સંબોધીને) પ્રિયે! તીર? (અવીક્ષિત કાતર સ્વરે પુકારી કરૂણભાવે વૈશાલિની તરફ જુએ છે. અવીક્ષિતને સંકટમાં જોઇને વૈશાલિનીની બધી સમવેદના એનાં તરફ ઢળે છે. તે પ્રેમ અને ચિંતાભર્યા સ્વરે ઉત્તર આપે છે.)

વૈ. તીર!—બધાં ખલાસ થઇ ગયાં. જે તીરથી મેં મગરને માર્યો એ ભાથામાં છેલ્લું જ તીર હતું.

અ. હાય! દુર્ભાગ્ય! (તીર એક પછી એક આવતાં જ જાય છે) થોભો, થોભો, હું શસ્ત્ર વિનાનો છું. ત્હમે અનેક છો, હું ફક્ત એકલો છું; પરન્તુ મ્હને એની ચિંતા નથી. મ્હારી પાસે એક પણ શસ્ત્ર નથી. ત્હમે ધર્માત્મા છો; મ્હને એક શસ્ત્ર આપો.

[કોઇ કંઈ સાંભળતું નથી. અવીક્ષિત બુરીરીતે ઘાયલ થઇ પૃથ્વી પર પડે છે]

વૈ. એ સૌ ખરેખર ક્ષત્રિય-કુલ-કલંક છે. એક શસ્ત્રવિનાના માનવી પર આટલા બધા પ્રહાર કરી રહ્યા છે!

અ. વૈશાલિની! (આ વખતે અવીક્ષિતની છાતીમાં તીર વાગે છે.) વૈશાલિની! હાય! શું સાચે જ આ આપણું-મ્હારૂં અને ત્હારૂં આખરી મિલન છે?

વૈ. (ચિંતાતુર બની) અવીક્ષિત!

અ. મ્હારી પાસે અત્યારે જો શસ્ત્રો હોત તો—

વૈ. ઉઠો, લ્યો. આ કટાર લ્યો! હવે મ્હારે આત્મહત્યા કરવાની કશી જરૂર નથી. જાઓ. શત્રુઓનો સંહાર કરો. મ્હારો પ્રેમ ત્હમારો સહાયક બને!

અ. ત્હેં એ શું કર્યું વૈશાલિની? એ સાંભળીને મ્હારૂં શબ પણ સજીવન થાય છે. લાવ, લાવ, આ ન્હાની કટાર બ્રહ્માસ્ત્ર સમાન છે. તું આ વૃક્ષની આડમાં ઉભી રહે અને મ્હારૂં હસ્તકૌશલ્ય નિહાળ.

[વૈશાલિની વૃક્ષની આડમાં ઊભી છે, અવીક્ષિત આવતાં તીરને કાપે છે. તુર્તજ શત્રુસેના ત્યાં આવે છે: સૌ મળીને એના પર પ્રહાર કરે છે. અવીક્ષિત એકલો એમની સાથે યુદ્ધ કરે છે, કેટલાં યે રાજ્યો તથા વિશાલની સેનાને પરાસ્ત કરે છે. વૈશાલિની વૃક્ષની આડમાંથી આ જોઇને પ્રસન્ન થાય છે. આખરે એકલો અવીક્ષિત યુદ્ધ કરતાં કરતાં ઘાયલ થઇ પડે છે–મૂર્છિત થાય છે. (વિશાલ પ્રવેશ કરે છે)]

વિ. વૈશાલિની !

વૈ. (વૃક્ષની ઓટમાંથી બ્હાર આવી) પિતાજી ! આવું અધર્મ યુદ્ધ ?

વિ. (સૈનિકોને) કુમારને કેદ કરી લો !

વૈ. એકાકી નિઃશસ્ત્રને અનેકોએ મળી ધરાશાયી કર્યા : હવે એ મૂર્છિતને બંધીવાન બનાવવામાં જ શુ વિદિશાના મહારાજનું ગૌરવ છે ?

વિ. વૈશાલિની ! ત્યારે તું શું ઇચ્છે છે ?

વૈ. જે ઇચ્છવાયોગ્ય હોય તે ઇચ્છું છું. મ્હારા પિતાની સેનાએ એમને ઘાયલ કર્યા છે: હું મ્હારી સેવાચાકરીથી એમને આરોગ્ય જોવા ઇચ્છું છુ.

વિ. ભલે, એમજ થશે. (સૈનિકોને) રાજકુમારને સાવધાનીથી રથમાં ચઢાવી રાજ્યધાનીમાં લઇ ચાલો

વૈ. રથ પણ હું પોતે જ હંકારીશ : હવે મ્હારો વારો છે.

[બે સૈનિક અવીક્ષિતને રથમાં સુવારે છે. વૈશાલિની રથને રાજધાની તરફ હંકારે છે: ધીરે ધીરે સૌ જાય છે.]

❂

પ્રવેશ ૪ થો

[રાજપ્રાસાદ]

[ઘાયલ અવીક્ષિત સૂતેલો છે. વૈશાલિની એની સેવા કરી રહી છે–એ વનસ્પતિને કચરીને એનો રસ કાઢે છે અને અવીક્ષિતની છાતી પરનું આવરણ દૂર કરી ઘામાં તે રસ લગાડે છે.]

અ. (એકાએક જાગીને) કોણ છો તમે ?

વૈ. હું રાજકુમારી વૈશાલિની છું.

અ. અને હું કોણ છું ?

વૈ. તમે ?

બાબુ

ઊર્મિલ

જેના માટે હું આ લખું છું, તે વિચિત્ર જાનવર 'બાબુ'નું નામ સૌથી પ્રથમ મેં કાનપૂરમાં મારા એક મિત્રને ત્યાં સાંભળ્યું હતું. એક દિવસ મારો એ મિત્ર કામ પ્રસંગે બહાર ગયેલો હોઇ તેના પાછા ફરવાની રાહ હું જોતો બેઠો હતો; એવામાં અચાનક તે અતિ ઝડપથી આવ્યો. અને પાસેની એક આરામ ખુરસીમાં 'હાસ' કરીને પડયો. આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં કૈંક કંટાળાથી છતાં સહેજ મોટા અવાજે તે બોલ્યો: "મારો બાબુ હવે મારો પ્રાણ લેશે, ત્યારે જંપશે." એ સાંભળી હું આશ્ચર્યંકિત થઇ ગયો. તેના કથનમાં મને સહજ પણ સમજણ ન પડી 'બાબુ' એ શું હશે તે હું વિચારવા લાગ્યો. આફ્રિકામાં 'બેબુન'નું નામ મેં સાંભળ્યું હતું. પણ 'બાબુ'વિષયક હું કશું જ જાણતો: નહોતો. મેં એ મિત્રને પૂછ્યું:

"બાબુ એ વળી કોણ છે?"

આ સાંભળી એ પ્રથમ એટલું હસ્યો, કે જેથી તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. મહામહેનતે હાસ્ય રોકતાં તે બોલ્યો: 'ભાઇ! શું 'બાબુ' વિષે તું કશું જ નથી જાણતો? તે એક વિચિત્ર અને ભયંકર જાનવર છે."

હવે તો બાબુ વિષે જાણવાની મારી ઉત્કંઠા વધુ તીવ્ર બની. મેં કહ્યું: "તે તું 'બાબુ'ના સંરક્ષકને જરા કહે, કે મને તે વિચિત્ર અને ભયંકર જાનવર બતાવે!"

"ભાઇ તેને પોષકની" પણ જરૂર નથી. તે તો યથેચ્છ રીતે હરી ફરી શકે છે."

"એમ" મારું આશ્ચર્ય એકદમ વધી પડયું: "તે કોના જેવું જાનવર છે? અને તે કયાં હોય છે!"

"તે બંગાળનું એક જાનવર છે. એની વિચિત્રતાથી આપણને દારૂણ ત્રાસ વેઠવો પડે છે. તેની હડથી તો ઓહ! પ્રભુ તોબા! અને ગમે ત્યારે તે આપણી સમક્ષ હાજર થઇ..."

મેં તેને આગળ બોલતાં અટકાવી કહ્યું: "ત્યારે તેને રાખવું જ શા માટે?"

"જખ મારીને પણ રાખવું પડે છે. દરેક યુરોપીયન સાથે તો તે કાયમ હોય છે જ. તે વિચિત્ર હોવા છતાં ઘણું ઉપયોગી જાનવર હોઇ, તેની મદદથી ઘણા સસ્તા દરે આપણે આપણું કાર્ય પૂર્ણ કરી શકીએ છીએ."

મારું આશ્ચર્ય અનેકગણું વધી ગયું. આટલો કેળવાયેલો હોવા છતાં મારા મિત્રની આ વાત તો હું ન જ સમજી શકયો. મેં પુનઃ કહ્યું: "પણ એવા ત્રાસજનક પ્રાણીને તો ત્યજીજ દેવું જોઇએ."

"ત્યજી દઇને શું કરીએ ? તેને નખ અને દાંત હોય મારી શકે છે, તેમ કરડી પણ શકે છે. એટલે તે ત્રાસજનક હોવા છતાં તેને છોડી શકાતું નથી."

"શું તે બંગાળી વાઘ કે આફ્રિકાના સિંહ કરતાં પણ વધુ ભયાનક હોય છે ?"

"ના, ના, એમ તો તે એક નમ્ર જનાવર છે."

આ સાંભળી હું સહજ ગુસ્સે થયો: "તો સમય મળતાં તેને ગોળીથી ઠાર કેમ કરતો નથી ?"

"ગોળી મારું ?" સહજ આવેશમય અવાજે તે બોલી ઉઠયોઃ "અને તે બાબુને ? મારો જમણો હાથ કાપી નાખું; પણ એ બાબુને એક કાંકરી પણ મારવાનું સાહસ મારાથી ન થાય. ભાઇ ! તેની સાથે તો હસતાં પટાવતાં વાત કરવી પડે છે. જાણે મિત્ર હોય એમ વર્તવું પડે છે. બાબુને ગોળી મારૂં ! કેવી અસંભવિત વાત ! તેના પરિણામનું ભાન છે ? ગોળીથી બાબુ ઠાર તો થઈ જાય; પણ પછી દેશભરના સમસ્ત બાબુઓ એકત્ર થશે, અને એટલું હુલ્લડ મચાવશે કે જેથી વજ્રહદયી પુરૂષો પણ કંપિત થઇ ઉઠે અને તેમનું એ હુલ્લડ કાનપુરની આ શેરીએ શેરીએ તો શું, પણ કલકતાથી મુંબઇ સુધી પ્રસરી જશે."

આમાં હું કશું સમજ્યો ન હતો, છતાં મનાજ્યો હોઉં એમ બોલ્યો: "હં સમજ્યો. મારા મંતવ્ય પ્રમાણે એઓ પેલા અમેરિકન વાંદરાઓ જેવા હશે જેને ત્યાંના લોકો હોલિંગ મન્કી કહે છે"

"ના, ના, બાબુઓ છેક વાંદરા જેવા તો નથી. તેઓ તો આપણા મનુષ્યોને વધુ મળતા છે. જો કે તેમાના હલકી જાતના બાબુઓને વાંદરા માની યુરોપીયનો ગોળી મારે છે. પણ હં ! તું હવે કલકતા જવાનો છું ને ? ત્યાં તને ખુબ બાબુઓ મળશે અને રેલ્વેગાડી ચલાવવામા પણ બાબુઓની ખાસ જરૂર પડે છે. પણ ભાઈ ! એ બાબુઓથી સાવચેત રહેવાનું ખાસ સ્મરણમા રાખજે."

બીજા દિવસે સવારના ટાઇમે કલકતા જવા હું સ્ટેશન પર ગયો. ત્યાં જઇ ગાડીમાં બેઠા પહેલાં એન્જીનમાં ખાસ બારિકીપૂર્વક તપાસ કરી, કે બાબુઓની મદદ કયાં અને શા માટે લેવાય છે. આ એન્જીન મેં ઇંગ્લાંડ આદિ દેશોમાં જેવું જોયું હતું; તેવુંજ હતું. પણ એમાં હું કોઇ પણ સ્થળે તે 'બાબુ'ને ન જોઇ શકયો. એન્જીન ડ્રાયવરને પૂછતાં કંઈ સમજ ન પડવાથી તેણે ઓફીસ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. પણ તરત જ ટ્રેન ઉપડવાનો ઘંટ થયો, અને મારે એકાદ ડબ્બામાં બેસી જવું પડયું. એ ડબ્બામાં કેટલાક યુરોપીયનો પણ હતા, હું મારા સામાનની વ્યવસ્થા કરતો હતો, એવામાં એક યુરોપીયન ઘડ દઈને

બારણું બંધ કરતાં બોલ્યો: "એક દુષ્ટ બાબુ અંદર આવતો હતો." આ સાંભળી હું સડક જ થઈ ગયો. યુરોપીયનને હું પીછાનતો ન હતો; છતાં સહજ ધ્રુજતા સ્વરે મેં તેને કહ્યું: "બારણું બરાબર બંધ કરજો."

યુરોપીયને બારણા માટે ચોકકસ ખાત્રી આપી. પણ બાબુ વિષે વધુ જાણવાની હદવિનાની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવા સલામત સ્થળે હોવાથી મેં પુનઃ પેલા યુરોપીયનને પૂછ્યું: "એ બાબુ કયાં ગયો ?"

"કોઇ બીજા ડબા તરફ ગયો હશે." તે યુરોપીયને પોતાની બેઠક સંભાળતાં ઉત્તર વાળ્યો.

બેઠો બેઠો હું કલ્પવા લાગ્યો કે બાબુ એ એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ સ્વિફ્ટે કહેલા યાહુ—જે રૂપમાં મનુષ્ય સદૃશ, પણ સ્વભાવે જાનવર સદૃશ હોય છે—જેવું જાનવર હશે. અને બાબુઓ ટ્રેન ચલાવવામાં શી રીતે મદદનીશ નીવડે છે, તે જાણવાને પણ હું અત્યંત ઉત્સુક હતો. પણ કંઈ ન વળાયું. દરેક સ્ટેશને ગાર્ડ 'બાબુ, બાબુ' એમ બુમો પાડતો; પણ ટ્રેન સરખી ગતિએ દોડતી હોય, એજ ગતિ ચાલુ રાખવા તે બાબુઓને પોકારતો હશે, એમ મન વાળ્યું.

અમારા ડબ્બામાં એક મેજીસ્ટ્રેટ બેઠા હતા. બાબુને નિરખવાની મારી ઉત્કંઠા મેં તેની પાસે ધીમેથી વ્યકત કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું:—

"નહિ. એ ઇચ્છા જવા દો. એના સ્પર્શથી પણ પાપ લાગે છે. હું તો સર્વદા તેનાથી દૂર રહેવા ઇચ્છું છું; એ અભિલાષા ધરાવું છું, કે તેમાં સફળ થાઉં.

મારું આશ્ચર્ય અનેક ગણું વધી ગયું. મેં પૂછ્યું:

"જો તમારી એવી ઇચ્છા છે, તો શા માટે એને તમારી પાસે આવવા દો છો ?"

"તેને દૂર રાખવો એ શકિત બહારનું કામ છે." મુંઝાયેલા સ્વરે તેણે કહ્યું.

અમારો વાર્તાલાપ સાંભળતો ડબ્બામાં બેઠેલો એક પાદરી અનહદ ગુસ્સાભર્યા સ્વરે બોલી ઉઠયો: "મને પણ એ જ્યાં ત્યાં નડે છે."

"અને સીવીલીયનોનો તો તે કટ્ટો દુશ્મન છે. તેને દબાવ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી." મેજીસ્ટ્રેટે કહ્યું.

ડબ્બામાં બેઠેલાં બીજા બે ગૃહસ્થો—એક દાકતર અને એક ઇજનીયર પણ મારે મન કોયડારૂપ થઇ પડેલા એ 'બાબુ' વિષે બોલાય એટલું વિરૂદ્ધ બોલ્યા. મારે માટે એ બધું પુરતું હતું. પણ મારી રીવોલ્વર સારી સ્થિતિમાં ન હોવાને કારણે બાબુને તાત્કાલિક જોવાનો વિચાર મેં મોકુફ રાખ્યો.

એવામાં મેજીસ્ટ્રેટે કહ્યું: "હાવરાના સ્ટેશને તમે અસંખ્ય બાબુઓને નિહાળી શકશો."

આ સાંભળી મારું શરીર ધ્રૂજી ઊઠ્યું. એ બાબુઓથી શી રીતે દૂર રહેવું તેની યોજનાઓ ઘડવામાં હું નિમગ્ન બન્યો. એવામાં ટ્રેન કલકત્તે પહોંચી. મારી સાથેના ગૃહસ્થો તો સાહસપૂર્વક બારણું ઉઘાડી ઊતર્યા. પણ તેમના વાર્તાલાપે મારી સ્થિતિ તો કફોડી થઇ પડી હતી. ધીમેથી મેં બારણા પાસે જઇ આટલામાં બાબુઓ ક્યાં છે, અને તે કેવા છે, તે જોવા પ્લેટફોર્મ પર નજર કરી. પણ ત્યાં તો પોર્ટરો મારા સામાન વિષે પૂછી પૂછી મને તંગ કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજીમાં મેં તેમને પૂછ્યું: "આટલામાં ક્યાંય બાબુ નથી?"

આ સાંભળતાં જ એક પોર્ટર દોડતો જઇ એક હિંદુને બોલાવી લાવ્યો. પૂર્ણ આદરપૂર્વક, સાહેબ લોકોની સાથે વર્તતો હોય એવી સભ્યતાથી તેણે મને પૂછ્યું: "આપને શું કામ છે?"

"મારે અત્રે ઉતરવું છે." મેં કહ્યું.

તરતજ તેણે ડબ્બામાંથી મારો સામાન બહાર કાઢ્યો. પરંતુ હું ડબ્બામાંથી ઊતરી શક્યો નહિ. અને આમ તેમ જોવા લાગ્યો.

તે મનુષ્યે પુનઃ મારે શું જોઇએ છે, તે વિષે પૂછ્યું: જવાબમાં મેં કંપતા સ્વરે તેને પૂછ્યું: "અરે! ભાઇ! શું સ....સર્વ....બા....બાબુઓ ગયા?

"નહિ. સર્વ નથી ગયા." આશ્ચર્યભાવે તે મનુષ્યે ઉત્તર વાળ્યો.

"ઓહ! ત્યારે તે બધા ક્યાં છે?"

અનેકગણું આશ્ચર્ય વધી ગયું હોય, એમ તે મારા મુખ તરફ કેટલીક પળો જોઇ રહ્યો પછી બોલ્યો:

"હાજી! પણ બધા બાબુઓનું તમારે શું કામ છે?"

"અરે! કામ તો કંઇ જ નથી. પણ તમે સહજ ધીમે બોલો. હું તો સહજ જાણવાજ માગું છું."

"મહાશય! હું સ્વયં બાબુ જ છું." તેણે કહ્યું.

"તમે? તમે....બાબુ!" હું વધુ ન બોલી શક્યો. મારું માથું ભમવા લાગ્યું. અને બેહોશ થઇ હું પ્લેટફોર્મ પર પડી ગયો.[૧]

૧. બાબુ શિશિરકુમાર ઘોષના એક અંગ્રેજી લેખ પરથી.

વૈદિક સરસ્વતી–ખોવાયેલી નદી ?

પરિશિષ્ટ. ૨. આપઃ જલો–(જલસ્રોતો)

અંબાલાલ પુરાણી

'પારાવત' શબ્દનો અર્થ નક્કી કરવા માટે છેલ્લા પરિશિષ્ટમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અહિં આપઃ="બહુવચનમાં વપરાતું જલનું રૂપ" લઇને આપણને સરસ્વતીનું–તથા સપ્તનદીઓનું પણ–રૂપ નક્કી કરવામાં તે કેટલે અંશે ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે તે જોઇશું !

વેદમાં સપ્તનદ્ય–સપ્તનદીઓ–નો ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે આવે છે. જ્યાં જ્યાં એવો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં આપણે "સરસ્વતી"ને માટે જે સંજ્ઞા સ્વીકારી છે તેવા જ અર્થની સંજ્ઞા સ્વીકારીએ તો ઋચાઓનો અર્થ સુસંગત રહે છે કે નહિ તે પણ આપણે જોઇશું. પરંતુ આ લેખમાં મુખ્યત્વે કરીને अपोदिव्याः–"દિવ્યજલો"–(अपोदेविः)–स्ववतीरपः "સ્વર્ગલોકનાં જલ" વગેરે કેવળ જલના ઉલ્લેખો જોઇશું તો તેમાં પણ જલનું પ્રતિકપણું આપણને સ્પષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી. આમ सरस्वती, सप्तनद्यः અને आपः ત્રણેય પ્રતિકરૂપે આપણને સમજાય છે.

'જલ'–આપઃ–એ પ્રાણવાચક, પ્રવાહશીલ, ગતિમાન ચેતનાની સંજ્ઞા છે. પ્રાણના પ્રવાહો તે आपः ચેતનાના પ્રવાહો એ જ જલ. જ્યારે સૃષ્ટિમાં તે વહે છે ત્યારે સાતપ્રવાહે–વહે છે, (એમાંથી જ પુરાણની "સપ્તલોક"ની સૃષ્ટિ જન્મી હોવી જોઇએ)–સાતે ધારાએ અવતરે છે. પરંતુ આ आपः એ તો કેવળ પાણી–વરસાદના પાણીના જ પ્રવાહો, સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? આવા પ્રશ્ન પૂછનારને આપણે પૂછીશું કે એમ જ જો હોય તો એ आपः ને સૂર્યે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યાં ? સમુદ્રમાંથી શોષીને ?–તો એમાંથી અગ્નિ કેવી રીતે જન્મ્યો ? એની ઊર્મિ મધુમંત–મિષ્ટતાવાળી–કેવા રીતે ગણાય ? વળી વસિષ્ઠના સૂક્તમાં (૭, ૪૯.) તો એ જલ અને સોમ વચ્ચે આપણે બીલકુલ ભેદ પાડી શકીએ તેમ જણાતું નથી. તો એ સોમના જેવા જ ગુણવાળાં જલ ક્યાં ?

પ્રથમ એ સૂક્તની ઋચાઓનો અનુવાદ આપીને જ વિવેચન કરીશું:—

૭.૪૭–આખું સૂક્ત आपः સંબંધી છે.

"હે જલ ! (સ્રોતો), તમારી તે પરમ શ્રેષ્ઠ ઊર્મિ જે ઇન્દ્રદેવનું પાન છે, દેવતાઓની શોધ કરનારા માનવોએ જે (ઊર્મિ પોતાને માટે) સર્જી છે તે,–શુચિ, જ્યોતિર્મય, નિર્મળતા નીતરતી, મધુયુક્ત ઊર્મિ આજે અમે ભોગવીએ. (૭.૪૭.૧.)[1]

१ आपो यं वः प्रथमं देवयंत इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेळः ।
तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमंतं वनेम ॥ ७. ४७. १.

હે જલ ! (પ્રવાહો) હે આપઃ ! વેગપૂર્વક ધસનારો 'જલનો' પુત્ર,-(અગ્નિ) તમારી સૌથી વધારે મધયુક્ત-મિષ્ટ-ઊર્મિને પોષણ આપોઃ તે ઊર્મિ જે (નું પાન કરતાં) માં વસુઓ સહિત ઇન્દ્ર આનંદથી પ્રમત્ત (ચકચૂર) બને છે તે,-(અમે પણ દેવતાઓની શોધ કરનારા હોઈ અમે પણ તે) ઊર્મિનો ભોગ પ્રાપ્ત કરીએ.' ૭.૪૭.૨[૨]

"સેંકડો વિશુદ્ધિ કરનાર (ચમસમાંથી) ગળણીમાં પસાર થતી, સ્વભાવથી જ આનંદયુક્ત, એવી તારી ઊર્મિઓ દિવ્ય છે.-દેવતાઓની ગતિના ધ્યેયરૂપ (સમુદ્ર) પ્રત્યે તે વહે છે; એ ઊર્મિઓ ઇન્દ્રના કાર્યને મર્યાદિત કરતી નથી. જલની સરિતાઓને જ્યોતિર્મય આહુતિરૂપી બલિ અર્પણ કરો" ૭.૪૯.૩.

"જે નદીઓને સૂર્યે પોતાના રશ્મિઓ વડે બનાવી છે, (આગળ) વહેવડાવી (છે), જેમને ચીરીને ઇંદ્રે ગતિશીલ (ગમન માટે ઉપયોગી) ઊર્મિ ઉત્પન્ન કરી,-તે નદીઓ અમારામાં પરમ-શિવની સ્થાપના કરો ! અને હે દેવતાઓ ! મંગળમય-કલ્યાણકારક-સ્થિતિ વડે તમે અમારું રક્ષણ કરો" ૭, ૪૭, ૪,

આપણે બીજી ઋચાઓમાંથી જાણીએ છીએ કે ઇન્દ્રનું મનગમતું પાન સોમરસ છે-પણ અહિં ૧લી ઋચામાં ઇન્દ્રનું પાન જળની ઊર્મિ છે ! વળી તે ઊર્મિ જ્યોતિર્મય-જ્ઞાનયુક્ત, નિર્મલ અને આનંદદાયક છે !-આ જગ-સાધારણ જળ નથી એમ બીજી ઋચામાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે. કારણ કે તેની મધુયુક્ત ઊર્મિને અગ્નિ પોષે છેઃ અને એના પાનથી ઇન્દ્ર તથા વસુઓ ચકચૂર બને છે ! વાંચકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અહિં 'સોમ''નો ઉલ્લેખ પ્રગટ રીતે કરવામાં આવ્યો જ નથી. અને સોમની પેઠે આપઃની ઊર્મિઓ પણ ગળણીમાંથી ગળાઇ વિશુદ્ધ થયેલી છે અને હવે તો ૩ જી ઋચામાં એ ઊર્મિઓ મટીને નદી રૂપે જ સંબોધાય છે ! અહિં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ કે વેદોના દ્રષ્ટાઓ આપઃ તેની ઊર્મિ અને સિન્ધુ વચ્ચે ભેદ કરતા નથી, કારણ કે એ નદીઓ સૂર્ય પોતાનાં રશ્મિવડે" ઉત્પન્ન કરે છે. એ નદીઓને ઇન્દ્ર ચીરીને ગતિશીલ ઊર્મિ બનાવી છે. હજી પણ વાચક કે સિન્ધુ વિષે આપણા મનમાં શંકા હોય તો ૪ થી ઋચામાં "અમારામાં પરમશિવની સ્થાપના કરો" એવી પ્રાર્થના નદીઓ પ્રત્યે કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી નદીઓનો માનસિક અને આંતરિક ચેતના સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે.

२ तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।
यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम देवयंतो वो अद्य ॥ ७. ४७. २.

शतपवित्राः स्वधया मदंतीर्देवीर्देवानामपि यंति पाथः ।
ता इन्द्रस्य न मिनंति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ७. ४९. ३.

याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातुमूर्मिं ।
ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ७. ४७. ४.

આ સૂક્ત જોડે ૪૯ મું સૂક્ત પણ લઇશું. એ સૂક્તના દેવતા આપ અને ઋષિ વસિષ્ટ છે.

" સમુદ્રથી પણ મહાન, વિશુદ્ધિ પ્રસારતાં (છતાં) જે જલો એકજ સ્થલે અટકી જતાં નથી, જેમને વૃષભરૂપી પૌરૂષયુક્ત,–વજ્રબાહુ ઇન્દ્રે માર્ગ ચીરીને વહેતાં કર્યાં તે દિવ્ય આપ (જલસ્રોતો) મારું સંગોપન કરો " ૭.૪૯.૧.

" ખોદેલી ખાઇઓમાં વહેતાં અથવા તો સ્વયંભૂપણે ઉત્પન્ન થયેલાં, જેમની ગતિ સમુદ્ર પ્રત્યે છે એવાં જ્યોતિર્મય અને પાવક દિવ્યવારિ મારું રક્ષણ કરો." ૭.૪૯.૨.

" જે જલસ્રોતોની અંદર રાજા વરુણ માનવોનાં સત્ય અને અસત્યને (सत्यानृते) ઉપરથી નીચે નિહાળતો ગતિ કરે છે, જે વારિ મધઝરતાં, જ્યોતિર્મય, પાવનકારી છે, એવાં દિવ્ય વારિ મારી રક્ષા કરો. " ૭.૪૯.૩.

" જે જલસ્રોતોમાં વરુણ રાજાને, જેમાં સોમને, અને સર્વ દેવતાઓને શક્તિનો ઉન્માદ ચઢે છે, જે વારિઓમાં વૈશ્વાનર અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો છે તે આપ અમારું રક્ષણ કરો. " ૭.૪૯.૪

આ સૂક્તનો સમગ્ર અર્થ વિચારી જુવો અને એ સ્થૂલ જલને સંબોધાયલું છે એમ લાગે છે ? જલ સંગોપન કરે છે એ તો સમજી શકાય પરંતુ "સ્વયંભૂપણે વહેતાં" એવાં વારિ ક્યાં ? જે વારિમાં વિશાળ વ્યાપકતાનો અધિષ્ઠાતા વરુણદેવ માનવનાં સત્ય અને અસત્યને પોતાની ઉપરની ગતિમાં વહતો જોતો જાય છે તે વારિ કેવળ સ્થૂલ જ ! અને સ્થૂલ જ જો ગણીએ તો માનવનાં "સત્ય અને અસત્યને" એની સાથે શો સંબંધ ? મધઝરતાં–મીઠાં અને 'પાવનકારી' કયા અર્થમાં ? બાહ્ય કે આંતર ? જેમાં વરુણ, સોમ તથા વિશ્વદેવોને શક્તિનો કેફ ચઢે તે અને જેમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો છે તે વારિ કેવળ સ્થૂલ જળ છે એમ સ્વીકારતા ગમે તેવા ઉપર ઉપરના વાચકને પણ વિચાર કરવો પડે એ સ્વાભાવિક છે. દિવ્ય તપઃશક્તિ રૂપી અગ્નિ એ પ્રાણના સ્રોતોમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને સૂર્યે તે વારિને જન્મ આપ્યો છે એ પ્રતિક યથાર્થ છે, પરંતુ સ્થૂલ અર્થમાં લેતાં આપણને બન્ને સૂક્તો અસંબદ્ધ જ લાગે તો શું આશ્ચર્ય ?

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यंत्यनिविशमानाः ।
इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ ७.४९.१

या आपो दिव्या उत या स्रवंति खनित्रिमा उत वा या स्वयंजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ ७.४९.२

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अव पश्यञ्जनानां ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ ७.४९.३

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदंति ।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ ७.४९.४

સર્જક-ચિન્તક ધૂમકેતુ[1]

ફિરોઝશાહ રૂસ્તમજી મહેતા

૧૯૩૫-૩૬ ના આ છેલ્લાં બે વર્ષમાં આપણાં વચ્ચે ત્રણ કૃતિઓ એવા ખાસ પ્રકારની પ્રકટવા પામી છે કે જેમણે પોતાનાં ખુશનુમા ટૂંકાં સ્વરૂપથી આપણાં સાહિત્યની વૃદ્ધિની નવી દિશા દેખાડી છે તથા તેની લોકપ્રિયતા સાધવાનો નવો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો છે. આ ત્રણે કૃતિઓ આવકારપાત્ર નીવડવા પામી છે. જેમ થવાનું એક મુખ્ય કારણ તો એજ કે આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવા પ્રયાસની ખૂટ હતી—જરૂર હતી. ટૂંકા અને ખુશનુમા સ્વરૂપે વિચાર તથા ચિંતનનું સાહિત્ય વધારવું એ તેમના કર્તાઓનો ઉદ્દેશ હતો. આ ત્રણમાંહિલું સૌથી છેલ્લું પુસ્તક તે "જલબિંદુ."

'જલબિંદુ' એટલે કે હૈયાનાં રંગે રંગાયેલાં મનનાં મોતીઓ. આવાં મનહર મોતી આપણને આગળ 'રજકણ' રૂપે મળ્યાં હતાં. તેની મોજ હજી વીસરાઇ નથી તેટલામાં આ 'જલબિંદુ' બાહેર પડયું છે. બન્નેના પ્રકાર અને આસ્વાદ લગભગ એક-સરખા છે ને બંને એકસરખાં સુખદાયક અને યશસ્વી થવા પામ્યાં છે.

કળાકારો અને તેમની કૃતિઓના ત્રણ વર્ગ હોય છેઃ ૧ ચાલાક ૨ સરસ ૩ મહાન. ચાલાક કૃતિમાં બહુધા સિફત કે ભભક હોઈ તેમાં ઉપલક મોજ આપવાનો તથા આંજી નાખવાનો ગુણ હોય છે. સરસ કૃતિમાં સાચુ કળાસૌન્દર્ય હોય તે હૃદયને ડોલાવે છે અને જીવને આનંદ બક્ષે છે. મહાન કૃતિમાં કોઇક ભવ્ય રસિકતા અને વધતી ઓછી અદ્દભુતતા હોય તેનો આસ્વાદ લેતે આત્મા જાગી ઉઠે છે—દિવ્યસુખનો સચેત યનો જાણે ઉછળી પડે છે.

આપણી તપાસ હેઠળના પુસ્તકના બહુ જાણીતા કર્તા ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર શ્રીયુત ગૌરીશંકર ગીરજાશંકર જોશી ઉપનામે ધૂમકેતુ ઉપર જણાવેલી બીજી કક્ષામાંથી ધીમે ધીમે ત્રીજીમાં આવતા જાય છે. 'રજકણ' પછીથી 'જલબિંદુ' તેની વિશેષ પ્રતીતિ આપે છે. એમનું વિશાળ બનતું જતુ કલ્પનાજીવન, ઉંડું થતું જતું સૌન્દર્યચિંતન અને રસવિધ થતાં જતાં સમૃદ્ધ ચિત્રાલેખનો આપણાં આ કથનને ખરૂં પાડે છે.

આપણી પાસે હવે તો અનેકાનેક કળાવંત લેખકો પડેલા છે. એમાં કેટલાક શણગારક લેખકો છે—થોડાક સર્જક લેખકો છે. રા. ધૂમકેતુ આ બેવડી લાયકાતના ધણી છે એઓશ્રી જૂનું પણ નવીન પ્રકારે શણગારે અને નવું પણ શણગારીને જ રજૂ કરી

૧ જલબિન્દુઓ, ધૂમકેતુ, ગુર્જરગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

શકે. કોઇ પણ સરસ કૃતિનાં શણગારકાર્ય માટે જોઇએ છે બે વસ્તુઓઃ લખાવટનું રેખાંકન અને લખાવટનું રંગકાર્ય. એ બન્ને રા. ધૂમકેતુની કલમમાં હૈયાત છે. પોતાની કલમનાં રેખાંકન વડે એઓથી પોતાની લખાવટને સુડોલતા સરળતા અને પ્રમાણતાની શોભા આપી શકે છે અને પોતાની કલમનાં રંગકાર્ય વડે એઓ પોતાની લખાવટને કુમાશ texture તથા જીવંતતા (life) આપી શકે છે. જેવી જેવી ભાવના તેવા તેવા ભાષાવિષયક અનુકૂળ રંગો લખાવટમાં લાવવાથી તેમજ એ સર્વે રંગોનાં ચિત્રો-ઉત્પાદક સંઐક્યથી શૈલીનું તેજછાયાદર્શન બનવા પામે છે. કલમ વડે એવું કહી બતાવવું એ રા. ધૂમકેતુની રંગકાર્યકુશળતા બતાવી આપે છે. એ રીતે જોતાં આપણે એમને ચિત્રકારલેખક પણ કહી શકીએ.

વળી રા. ધૂમકેતુ સર્જક લેખક નથી એમ તો કોણ કહેશે? જે લેખકવ્યક્તિ એકાદ બે નહીં પરંતુ સંખ્યાબંધ સફળ મૌલિક નવલિકાઓ ચાલુ અને ચાલુ પ્રકટાવી શકે તેનામાં સર્જકબુધ્ધિનું પાણી હોય જ. વળી જે લેખક 'રજકણ' અને 'જલબિંદુ' દ્વારા નવનવી કલ્પનાઓ સાથનાં વિચાર અને ચિંતનનાં અનેકાનેક સરસ ચિત્રો રજૂ કરી શકે તેને આપણે સર્જક ચિંતકની પદવી આપવાને કાં ન લલચાઈએ?)

'જલબિંદુ' એક સફળ કૃતિ છે, સફળ કહી બનાવવાથી નહીં પણ એ પોતે પોતાની જાતમાં સફળ છે તેથી જ. એની પ્રતીતિ માટે માગો એટલાં "જલબિંદુ" નાં જલબિંદુઓ સહેલાઇથી રજુ કરી શકાય છે.

જલબિંદુ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે. પહેલા ભાગમાં અતિ ટુંકા ટુંકા એવા બુધ્ધિ અને ઊર્મિના વિદ્યુત ચમકારા જ વાચકનાં નેત્ર પાસેથી પસાર થઇ જાય છે. બીજો ભાગ કલમ વડે દોરાએલાં પ્રકૃતિ સૌંદર્ય દાખવતાં નાનકડાં ચિત્રાલેખનનો તથા મનુષ્યોની તરેહવાર સારી લાગણીઓને ઉત્તેજે એવાં રમ્ય અને પ્રાણવાન ભાવનાચિત્રોના ભેળનો બનેલો છે. અને ત્રીજા વિભાગમાં કળાવિભૂષિત એવાં રંગદાર તથા તેજદાર સંક્ષિપ્ત, ઇતિહાસ અને કથાચિત્રો નજરે પડે છે. પહેલા બે વિભાગોમાં લેખક જીવ જીવન અને કુદરત સાથે ચાલુ વાતચીત કરનાર એક રસપૂર્ણ વિચારક અને કોઇ ચિત્રકારની દષ્ટિ ધરાવતા સાચા નિરીક્ષક જાહેર થાય છે, ને છેલ્લા વિભાગમાં તેઓ કોઇ ઇતિહાસપ્રિય તથા સત્યઘટનાત્મક કથાકાર જેવા ભાટ ચારણનું હૈયું ધરાવતા ઇશ્કાક્ત દેખાય છે. સામટી રીતે લેતાં મારા મનથી આ ત્રણે વિભાગ રંગ અને રેખાથી ભરીભારી એક મોટી ચિત્રપાટી જેવા જણાય છે. પહેલા બે વિભાગોની શૈલી સૂત્રાત્મક છે. ત્રીજાની પ્રકાર પ્રમાણે કથનાત્મક જ છે. લલિત વાક્યરચનાની બનેલી-પોતાની અલગ ઢબછબ અને ખાસ સૌંદર્ય ધરાવતી કવિતા જેવી જ એમ ત્રણે વિભાગોની ભાષા વર્તાય છે. અને ત્રણે વિભાગ આવી સુંદરતા સાથે તેના ઉપયોગી પાસાં લેખે પાને પાને અને લીટીએ લીટીમાં ઉપદેશાત્મક અંશ પણ નક્કી ધરાવે છે. જેઓએ જલબિંદુ પીધાં હશે તેમને એની પૂરી ખાતરી થઇ જ હશે.

જો કે, આખું "જલબિંદુ" પહેલેથી તે છેલ્લે લગી લલિત છે, રમ્ય છે, શ્રુંગારમય છે, અને ઊર્મિઓથી ઉભરાઈ જાય છે પરંતુ એ આરોગતે એમાં એક લક્ષણ ખાસ તરી આવતું દેખાય છે, તે આ કે દરેક લીટી પાછળ તેનું રહસ્ય છૂપાએલું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આખા પુસ્તકમાં લેખકની ઊર્મિનો અને લેખકની બુદ્ધિનો સરખો સજોડ ગતિસંચાર પ્રકટ તેમજ અપ્રકટ જરૂરજ વર્તાઈ આવે છે, જો કે કર્તાએ બધું જ શોભાદર્શક લખ્યું છે, વાકયે વાકયે ભાવનાને વહાવી છે, છતાં એક પણ કંડિકા કે એક પણ વાકય એમણે કેવળ શોભા જ બતાવવા કારણે કે માત્ર લાગણી દાખવવા કાજે લખેલ નથી જ. દૃષ્ટાંત લેખે પૃષ્ઠ ૪૬ મે આ જલબિંદુ વંચાય છેઃ–

> અરે! બાળપણ ગુમાવ્યા પછી એક સાચાં આંસુ માટે–એક જ સાચા વિચાર માટે–એકજ સાચી કલ્પના માટે હું કેટલું કેટલું મથ્યો છું!

કદાચ એ વાંચી કોઈ કહેશેઃ "ઉભરો જ ના!" હા, દેખીતો તો એ ઉભરો જ છે–કેવળ તરંગ છે–ઊર્મિની એક લહર માત્ર છે. વળી એ વાંચતે કોઈ તકરાર પણ કરી શકે કે "બાળકને આંસુ ખેરવતાં વાર શી? બાળકની વિચારબુદ્ધિ તે વળી કેટલી? અને બાળકલ્પનાની તે વળી કિમ્મત શી? એ તો ધૂમકેતુને કોઈ નવરી પળે કાંઈ લાગી આવ્યું ને કવિઓ અને ફિલસુફો ઘણી વેળાએ કાંઈ અમથું અમથું ચીતરી મારે છે તેના જ જેવું આ કાંઈ લખી માર્યું છે."

ના, લેખકે આ બિંદુ બહકે મોતી, વગર વિચારે કે ઓછા વિચારે નથી ઉપજાવ્યું. ખરું જોતાં આ ઉદ્‌ગાર કાઢને પોતાનાં હૈયાં વડે વિચાર્યું છે અને પોતાનાં મનથી ભાવનામય બનીને આ લખ્યું છે. સર્વે સાચા અને ખરા વિચારક લેખકો આમ જ કરે છે. લેખકને ઉપર્યુક્ત ઉભરો ઉભરવતે બરાબર ભાન છે અનુભવ છે–જ્ઞાન છે કે અનેકવાર મોટી વયના માણસો ખરે વખતે ખરી લાગણીવાળું એક આંસુ બાહેર પાડવાને અશક્ત હોય છે–જ્યારે એક બાળકથી તે બની શકે છે. વળી ઘણી વેળાએ મોટાઓનું ડોહળાયેલું ચૂંથાયેલું મન અને માનસ એકાદ વિચાર પૂરી સચ્ચાઈવાળો કરવાને અશક્ત બને છે, જ્યારે બાળકનાં શુદ્ધ આરસી જેવાં મનમાં તેનું પ્રતિબિંબ કાંઈ પણ ગૂંચવણની આંટીઘૂંટી વિના ખુલ્લું સાફ રહી શકે છે; અને નિર્દોષ બાળક પૃથ્વી પર હોવા છતાં હજી દિવ્યભાન અને દિવ્ય સબંધોથી અલગ થયેલું ન હોવાથી તેની કલ્પના કાંઈક અનેરો આગળ વધતો અને નવીન આકાર ધરાવવા પામે છે.

આ પ્રમાણે ધૂમકેતુનાં પ્રત્યેક જલબિંદુ મારી સમજ પ્રમાણે કળાત્મક નીતિ-વિચારો જ છે–સૌંદર્યરૂપે ઉપદેશનાં સૂત્રો જ છે. પરંતુ એમાં પણ એક વિશેષ ખૂબી આ છે કે એમના ઉપદેશ પાક્ષિક નથી. Balance યાને સમતુલા ત્યાં જોવામાં આવે છે. ઉપદેશ આપતી વેળાએ અને ટીકા કરતી વેળાએ અનેક જગ્યાએ હાલની બીજી બાજુ પણ વિચારાઈ છે–જલબિંદુમાં અંકિત થયેલી છે. દૃષ્ટાંત લેખે ૪૯ પાના ઉપર લાગણીની મહત્તા સરસ રીતે ચીતરવામાં લેખકે જરાય કચાશ રાખી નથી છતાં તેમણે બુદ્ધિને

અન્યાય કર્યો નથી. બુદ્ધિ એજ જીવન નથી પણ બુદ્ધિને જીવનમાં સ્થાન છે–સમગ્ર જીવનનો એ એક અંશ છે એટલું, લાગણીની ગમે એવી તરફેણદારી કરવા છતાં એઓ કહી દેવાને ચૂકતા નથી.)

હા, જલબિંદુમાં ઉપદેશો છે, છતાં એ ઉપદેશકિયું નથી જ. એ વાંચતાં સગારે કચવાટ, કંટાળો કે ભારેખોજ જેવું લાગતું નથી. ટૂંકામાં જલબિંદુઓ એવી તો સુંદર રીતે વસ્ત્રધારી થયાં છે કે તેઓ ઉપદેશ જેવાં દેખાતાં કે લાગતાં યે નથી. ખરી વાત તો એ છે કે જે વાત ઉપદેશ આપવાના હેતુથી રજૂ થતી નથી તે જ સારામાં સારૂં અસરકારક ઉપદેશકાર્ય કરી બતાવવાને શક્તિવાન બને છે. રા૦ ધૂમકેતુનાં જલબિંદુની સફળતા તથા અમરતા એમાં જ સમાએલી છે. "જલબિંદુ" કેવળ બાહ્ય રીતે અને કળાથી શોભિત હોત તો એની કિંમ્મત કશી જ ન હોત. આશય ઉચ્ચ, ભાવના ઉચ્ચ, ઉપદેશ ઉચ્ચ એ જ કારણે "જલબિંદુ" સંદેશવાહક બની શક્યું છે–કર્તાના શબ્દો વાપરીએ તો "ગુપ્ત રહેલા મહાનંદનો ધ્વનિ" સંભળાવનારૂં નીવડી શક્યું છે. મારા વિચાર પ્રમાણે (રા૦ ધૂમકેતુ આપણને પોતાની દરેક કૃતિદ્વારા સૌંદર્ય સિવાય કશું જ આપવા માગતા નથી. એ સિવાય એમની બીજી કોઇ ઇચ્છા પણ નથી. અને આપણે જાણીએ છીએ કે **સૌંદર્યથી વધારે સુંદર બીજો કોઇ ઉપદેશ નથી.**)

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી આપણે એક પછી એક જલબિંદુને તેના ત્રણે વિભાગમાં ઉડતી નજરે જોઇ વળીશું

પુસ્તકમાં પગલું માંડતા જ સૌથી પહેલું જ જલબિંદુ આપણને આકર્ષી લે છે–વાંચકોને તેગના ભાવી સુખની પાકી ખાત્રી આપે છે—

"સૂતેલું પરોઢ જાગે તેમ તે આળસ મરડીને બેઠી થઈ"

કોણ? ધૂમકેતુ કહે છે કે "કવિતા દેહસમસ્તમાં રહેલી કવિની મૌનવાણી પ્રકાશ કુમળા પ્રભાતની માફક જાગતી હતી, સુંદરતાથી શણગારાયેલા દેહની માફક રૂપ લેતી હતી; લાવણ્યમૂર્તિની માફક રેખાંકિત થતી હતી." ધૂમકેતુ કવિતાનો જન્મ આમ વર્ણવે છે.

(એકાદ વાત કે વસ્તુને તેના વિશાળ, ઊંડા કે નવીન સ્વરૂપમાં બતાવી આપવાનો ઇજારો ધૂમકેતુ જેવા કવિ લેખકોને સ્વાભાવિક જ હોય. કળા વિષે આપણે અનેક વ્યાખ્યા વાંચી છે. પણ ધૂમકેતુ તેને વિશાળ ઊંડી રીતે જોતાં આ પ્રમાણે ટૂંકમાં વર્ણવે છેઃ "માણસ જ્યાં ઉભો હોય ત્યાંથી એને આગળ જવા પ્રેરે એ દરેક વસ્તુ કળા છે, વળી ખરેખરૂં કળામય કોને કહી શકાય તેની ગૂઢ પણ ખરી ચાવી લેખક આપણને આ પ્રમાણે બતાવે છે "કોઇ પણ કલાની ખરી ખૂબી આ છેઃ એમાં કલા ક્યાં છે, એવો સ્પષ્ટ અંગુલિનિર્દેશ તમે ન કરી શકો."

"પ્રયત્ન"ના પ્રતાપ ઘણાએક પ્રતાપી લેખકોએ આપણને સમજાવ્યા હશે. ધૂમકેતુ તે કોઇ નવી જ ઢબે રજૂ કરે-યુવકોને પ્રેરે અને ઉત્તેજે તેવી નવી રીતે: "વાહરે! જુવાન તું અજબ નિરાશાવાદી લાગે છે. પ્રયત્નની સચ્ચાઇ તારે પડખે ઉભી છે અને છતાં તું કહ્યા કરે છે કે મારે પડખે કોઇ નથી, મારે પડખે કોઇ નથી. વાહ!"

"ધર્મ"નો ખરો ઉપયોગ શો છે તેની સમજ કોઇ નિબંધને પણ ભૂલાવે અને ઝાંખો પાડે તેવી રીતે સંક્ષિપ્તમાં એક (ધૂમકેતુ જ આ પ્રમાણે આપી શકે: "જવાબદારી, દુઃખ અને હૃદયનો સંતાપ-એ ભૂલવા માટે જ્યારે માણસ ધર્મનો આશ્રય લેવા જાય છે, ત્યારે એણે મેળવેલો ધર્મ, શીશામાં ભરેલા દારૂ જેવો છે. એના નશામાં એ ઘણું ભૂલી શકે છે એટલો જ એનો ઉપયોગ કહી શકાય. પણ જવાબદારી, દુઃખ કે સંતાપ-એમને ભૂલવા માટે નહીં પણ સમજવા માટે જ્યારે માણસ ધર્મની શોધ કરે છે, ત્યાર એ જે મેળવે છે, તે ધર્મ હોઇ શકે.")

(સાગામાં સાદું અવલોકન દરરોજ જોઇ શકાય એવું સાધારણ અવલોકન પણ કાંઈને કાંઈ વિચારસર્જન ઉભું કર્યા વિના શ્રી ધૂમકેતુની મનચોકીમાંથી પસાર થઇ જઇ શકતું નથી,) તેનો સુંદર પણ માર્મિક નમુનો આ રહ્યો.

> "સાંજ નિર્મળ હતી. આકાશ ચોકખું હતું. દરિયો શાંત સ્વચ્છ હતો. એના પાણી ભુરા નિરભ્ર આકાશની સ્પર્ધા કરતાં ધીમી લહરીના તાનમાં વહયાં જતાં હતા અને ત્યા દૂર-દૂર ક્ષિતિજ પર એક નાનું હોડકું આવતું હતું.
>
> હોડકું દરિયાના તરંગે ડોલી રહ્યું હતું.
>
> અને એમા પેલો માછીમાર અને તેની પત્ની જીવનસંગ્રામમાંથી પાછા ફરી રહ્યાં હતાં.
>
> એ હોડકું દરિયો કુદરત અને માછીમાર સઘળાં એક સુંદર ચિત્રનિર્માણમાં કેવાં સાચ્ચાં સ્વરૂપે આવી શકે તેમ હતાં.
>
> અને અમે દરિયાકાંઠાનાં સહેલાણીઓ?"

લેખકશ્રી અત્રે માછીમાર અને દરિયાકાંઠાના હજારો સહેલાણીઓ વચ્ચે એક એક સાથે સરખામણી મર્મમાં કરી બતાવી છે. દરિયા કાંઠાના સેંકડો સહેલાણીઓના ભાગ્યમાં જીવનસંગ્રામ જેવી કામની વસ્તુ છે જ નહીં પણ પ્રત્યેક માછીમારને સારૂં એ ખુશ નસીબ છે. વળી માછીમાર પોતાની પત્ની સંગે કુદરતનો સહકારી હોવાથી એક સુંદર ચિત્રનિર્માણમાં આવી શકવા જેટલો લાયક છે. આપણે દરિયાકાંઠાના સહેલાણીઓ પ્રકૃતિને ખોળે રમતા ને ઝઝુમતાં ન હોવાને લીધે આપણે નમાલાં નકામાં જેવાં કુદરતનાં ચિત્રની બાહેર જ છીએ.

"જલબિંદુ" પોતની કોઇ છુપી ઠેકાણાજી થી કે કટાક્ષથી સાવ નિરાળું નથી. હા, કોઇ કોઇ જલબિંદુ કટાક્ષકારી યે જણાય છે. પણ કટાક્ષ કેવો? હળવો-મર્મિત-સાચો કડવો જરા યે નહીં પણ કોઇ દિલસફને દાઝે એવી નાજુક કરૂણતાનો ભરેલો:—

"મધ્ય યુગના મરણિયાઓ! તમારા ગાંડા શૂરાતન ઉપર ટીકા કરવાનો અમને હક છે એમને કારણ કે અમારામાં શૂરાતન - ગાંડું કે ડાહ્યું કોઇ પ્રકારનું રહ્યું નથી માટે."

(શૈલી વાણીની જ હોતી નથી પણ સારાયે જીવનની પણ હોય છે. વાણીની શૈલી ઉપરથી જીવનની શૈલી પરખાઈ આવે છે) તેનો એક સચોટ નમૂનો રા૦ ધૂમકેતુ એક મહાન જીવનકથામાંથી આપણા માટે ચૂંટીને નીચે પ્રમાણે રજૂ કરે છે:—

"ભગવાન તથાગતને અંગુલિમાલ લૂટારાએ કહ્યું કે 'ઉભો રહે' ને પોતે ચાલતા હતા છતાં જવાબ વાળ્યો કે 'હું ઉભો છું ને તું ઉભો નથી.' એટલા નાના જવાબમાં એવી સુંદર શૈલી હતી કે લૂટારાએ આશ્ચર્યથી અર્થ જાણવાની પૃચ્છા કરી અને એનાથી એના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું.

એકેક બબ્બે અક્ષરના બનેલા ભગવાન બુદ્ધે ઓચરેલા આ સાત ન્હાના શબ્દોના સામર્થ્ય ઉપરથી જ રા. ધુમકેતુએ કદાચ આ બીજું જલબિન્દુ લખ્યુ હશે. "શબ્દમાં શી રીતે શક્તિ આવે છે-મનુષ્યની આંતરશુદ્ધિના પ્રતિનિધી રૂપે જ. એ ખ્યાલ ન હોવાથી માણસ એક શબ્દ વાપરવો જોઇએ ત્યાં એક હજાર શબ્દો વાપરવા લલચાય છે."

(રા. ધૂમકેતુ 'એપીગ્રેમેટીકલી' યે લખી શકે છે એ જાણીતી વાત છે. એટલું જ નહીં પણ એમની દરેક કૃતિમાંથી આપણને જરૂર જ કેટલાંક " ચબરાકિયાં " Epigrams મળ્યા વિના રહેતાં નથી.) 'જલબિંદુ' માંથી પણ એવાં ખરેખરાં ચબરાકિયાં જે આપણે વાંચી શકીએ છીએ તે આ રહ્યાં:—

"સંયમ ભરેલી લાગણી—એને બુદ્ધિ કહી શકાય."

" પ્રતિષ્ઠા એટલે આગળ વધતાં અટકી ગયેલાં જીવનનું મુકુટ "

"ફરિયાદ માણસ રજુ કરતો નથી-- કાં અત્યંત આળસુ હોય છે માટે—અથવા અત્યંત ઉદ્યોગી હોય છે માટે.

"ક્ષમા એટલે વસ્તુસ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે સમજવાની શક્તિ."

" જે સંવેદનો જીવનને સૌન્દર્યદષ્ટિથી જોતાં શીખવાડે, એને " ઊર્મિ" કહે છે."

"જીવનનો અંત-એમાં મૃત્યુ નથી, પ્રયત્નનો અંત -એમાં મૃત્યુ છે."

"સરજનહારને કવિતા કરવાનું મન થયું અને એણે સ્ત્રીત્વ સરજ્યું"

"જ્યાં જ્યાં ઇતિહાસે એમ લખ્યું છે કે 'શક્તિ અદ્‌ભુત હતી,' ત્યાં ત્યાં આમ લખવું હતું કે 'ઐચ્છિક ત્યાગ પણ અદ્‌ભુત હતો.' "

" પોતાના વિચારદારિદ્રમાં પોતે મગ્ન રહેવું એ મનુષ્યત્વનું છેલ્લામાં છેલ્લું રૂપ."

" ન્યાય ? -હા હા, જે માત્ર બે જણા પાસે જ છે: સંન્યાસી-સાધુ પાસે. પાગલ પ્રેમી પાસે."

" પરદોષની વાત-ખરજવાં જેવી છે. વધારે ખણો તેમ વધારે રસ આવે; અને વધારે રસ તેમ વધારે વિકૃત બને "

"ત્યાગ વડે શક્તિ આવે છે કે શક્તિ હોય ત્યારે જ ત્યાગ થાય છે?"

"બીજાં શું કરે છે એ દલીલ જ્યારે નાશ પામે ત્યારે પોતે શું કરવું એ જ્ઞાન ઉદય પામે."

"સંયમી એટલે સમજણપૂર્વક શરીરને આજ્ઞા આપનારો."

'ક્ષણ સિવાય દુનિયામાં ક્ષણિક કાંઈ નથી"

"મૃત્યુમાં ઘા કરવાની શક્તિ છે–પણ મારવાની શક્તિ નથી."

"કલા એટલે કે વ્યક્તિએ પોતાની જાતને પ્રગટ કરવા ધારેલો માર્ગ."

"ઠંડી ગણતરીની પાળો વચ્ચે વહેતો સ્ફુરતીનો પ્રવાહ એ જ સાચું યૌવન."

"સંયમ વિનાની સમશેર રાક્ષસોને અને સમશેર વિનાનો સંયમ સાધુઓને શોભે."

હવે આ પહેલા વિભાગના સંબંધમાં આપણને જે સૌથી છેલ્લું નોંધવા જેવું છે તે ત્યાં આપેલાં થોડાંક અતિ સુંદર લલિત ભાવનાચિત્રો માંહેલાં ચાર ચિત્રો પ્રત્યેનો માત્ર અંગુલિ નિર્દેશ જ છેઃ– પહેલું : ભયંકર રમણીયતાના અમર આશકો સમા હિમાલયઘેલા જુવાનોની મોહવૃત્તિ ઉપર છે. બીજું : જુનવાણી વડલાઓ વિષે છે. ત્રીજું : ખેડૂતપ્રિયતા અને તે ઉપરથી ઉપજતો બોધ બતાવે છે. ચોથું : સૌથી સરસમાં સરસ પુષ્પ કયું તેનું તુલનાત્મક વિવરણ કરે છે.

હવે આપણે બીજા વિભાગ બણી વળીએ. પ્રકૃતિસૌંદર્યના ઘણાએક શોખીન લેખકો કુદરત ઉપરથી ફિલસૂફી ઉપર ઉતરી પડે છે. આંખે દેખાતું સૌંદર્ય લેખકના વિચાર કરતાં મનને છેવટ કોઈક ફિલસૂફીને ઓવારે લઈ જઈને લાંગરે છે. એવા પ્રકારનાં સંખ્યાબંધ જલબિંદુઓ આ પુસ્તકમાં પડેલાં છે. એ માંહેલો એક ઘણો સરસ નમૂનો તે "માધુભાની વાડી" વાળું ચિત્ર છે. વાડીની રચના, સીમની શોભા અને શાન્ત બપોરે વૃક્ષોના એકલવાયા ઉભેલા મૂંગા લાંબા પડછાયા આદિ ટૂંક સૌંદર્યાલેખન કરીને, અંતે લેખક આવી લાગે છે બે ફિલસૂફીપ્રશ્નો ઉપરઃ "આનંદદર્શનમાં છે કે દ્રષ્ટામાં?" અને વસ્તુનું કયું સ્વરૂપ સાચું ?–હતું તે–છે તે–નથી તે ?"

બીજું એવું જ ખૂબીદાર ચિત્ર તે "એકાકી ઉભેલા બીવણ ખડકો" છે કર્તાને એ ખડકોમાં અનેક અર્થો ભરેલા દીસે છે. પ્રથમ તો કર્તા સાંજનું એક દૃશ્ય નીચલી સુંદર પંક્તિઓમાં–કોઈ ચિત્રકાર કે કવિને છાજે તેવી અસરકારક રોમાંચ વાણીમાં રજૂ કરે છે : નર્યું ચિત્ર જ દોરાયું છે.

"ચારે તરફથી અંધારાથી વીંટાતા પેલાં નિર્જન ભૂરાં ભૂખરાં સુક્કાં ખડકો ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે ઝાંખાં બનતા જતાં હતાં. આકાશમાં એકલી ઉભેલી, અંધાર પછેડો ઓઢેલ ઓળા જેવી, કેટલીક ટેકરીઓ પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી અંધારામાં અંધારા સાથે મળી જતી હતી– અને તેથી એમના વધારે ઝાંખી લાગતી ગૂઢ છાયા-મૂર્તિઓ ભયંકર પણ થતી હતી.– અને એવી કેવળ સીધી, સુક્કામાં સુક્કી, નીચેની અંધારેલી ખીણ ઉપર નજર કરતા. ખડક સમી એક અક્કડ ટેકરી, આકાશમાં

નિરાધાર જેવી ઉભી હતી; બીજી અનેકોથી જૂદી પડીને: રણમાં ઉંટ ઉભું હોય તેમ મોં ઉંચુ કરીને."

આપણે જાણે (ચિત્રવાળી જગ્યાએ જાતે હાજર હોઈએ અને જોતા હોઈએ એવું જ ભાન એ વાંચતે વાંચકને થયા વિના રહેતું નથી એટલું બધું ચોક્કસ અને મોહક એ ચિત્રાલેખન છે) અને તેમાં યે સૌથી સરસ તરી આવતીઃ highlight સમી એક રંગરેખા તે તો કમાલ કરતું પેલું છેવટનું સરસ રૂપકમાં "રણમાં ઉટ ઉભું હોય તેમ મોં ઉંચું કરીને" લખાયેલી લીટીવાળો કળાસ્પર્શ છે. અને એ આખાં ચિત્રને છેડે, અંતે આવે છે. પ્રોત્સાહનપાતી એક વીરાત્મક ફિલસુફી. લંબાણ થતું જાય છે માટે, ઘણી મરજી હોવા છતાં, હું એ ટાંકીશ નહીં.

આ બીજા વિભાગનું નંબર બીજું—એ જલબિંદુમાં (લેખકશ્રી એક સાચા કુદરત-પરસ્ત લેખે પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યમાં પોતાની જાતને પરિપૂર્ણ ભેળવી નાખી પોતાનું અસ્તિત્વ ખોઈ દેવાને, સુંદરમાં સુંદર શબ્દો વડે ટળવળતા દેખાય છે) મોગરા ગુલાબના પરિમલમાં અણુપરમાણુ રૂપે વણાઈ જવા ઝંખે છે–ચાંદનીમાં રઝળતી વાદળીના રખડુ સાથીદાર થવાને તલપે છે અને અંધારઘેરી રાત્રે ધીમી ઝીણી બુંદે વરસતા વરસાદનાં એક જલબિંદુ હોવાનું ભાગ્ય પ્રચ્છે છે, ત્યારે (પ્રકૃતિ જોડે લેખકને કેટલી જોરાવર અને ગાઢ મિલાપચારી છે) તેનું આપણને સચોટ ભાન થયા વિના રહેતું નથી.

નંબર ૨૨ વાળું જલબિંદુ લેખકનું પ્રખર ગુર્જરાભિમાન દાખવે છે. થોડીક કાવ્ય સમી વંચાતી એ લીટીઓ તેની ભાવના અસર કે શોભામાં જાણીતા કવિઓની "ગુજરાત"નો ગુણગાથા ગાતી કવિતાઓથી ઉતરતી આપણને જણાતી નથી. એમાં એક જગ્યાએ લેખકશ્રીએ કવિઓને સંબોધી લખ્યું છે કે "કવિજનો ! કવિતાની વાણીમાં ગુજરાતની સાંદર્યભૂમિઓ વર્ણવો." લેખકની આ સૂચનાત્મક વિનંતિમાં દેખીતી ફરિયાદ છે. એ ફરિયાદ એમના એકલાની જ નથી પરંતુ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આ એક બખાપો છે. કે આપણા કવિઓ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં કાવ્યો લખતા નથી–લખી શકતા નથી. ગેરસપ્પાના ધોધ ઉપર, લેનાની ગુફાઓ પર અને જબલપુરના "માર્બલ રોક્સ" પર ગદ્યમાં કાંઈ કાંઈ લખાયું છે પણ-કાવ્યમાં તેઓ કદિ યે ચિત્રાંકિત થયા નથી. આપણી એ કવિતાઈ ઉણપ અફસોસકારક છે.

સાચો સાહિત્યકાર નિરભિમાન હોય છે, તેની નીતિની ભાવના ઉચ્ચ પ્રકારની હોવાને જ લીધે નહીં પરંતુ લેખક લેખેની એકલરાઈ મસ્તી તેના હૈયામાં રમતી હોવાથી જ. એને લઈને જનતાની કે જનતા તરફથી મળતી ખ્યાતિની એને પરવા હોતી નથી. રા. ધૂમકેતુ પંડે આ એકલવાઈ મસ્તીના સંપ્રાદક છે. નહીંતર ૧૮ માં જલબિંદુદ્વારા તેઓ હૈયાંમાંથી સોંસરા બાહેર પડતાં નીચલાં આત્મમસ્ત વચનોને જન્મ આપી શકે નહીં.

"—અને દુનિયા છોડતી વખતે કોઇને મારે માટે કાંઇ ન હોયં— પ્રશસ્તિ રૂપે કે ઉપાલંભ રૂપે—જન્મના અકસ્માતની પેઠે અત્યંત શાંત રીતે જીવનનો પણ અંત આવે; કોઇ જાણે નહીં, કોઇ સાંભળે નહીં, કોઇ સંભારે નહીં, કોઇને લાગે નહીં, કોઇને ખોટ જણાય નહીં, કોઇને આંસુ આવે નહીં. એક ફૂલછોડ ઉપરથી ખરતા ફૂલની પેઠે તદ્દન કુદરતી રીતે જીવન સમાપ્ત થાય. હળવેથી ગોદમાં લે... બાળકની પેઠે માતા ધરિત્રી પોતાના ખોળામાં લઇ લે. અને કોઇ રડયો ખડયો પત્થર પણ ત્યાં નિશાન બતાવવા માટે ઉભો ન રહે."

આ ઉપરાંત જલબિંદુ નંબર ૩-૯-૧૦-૧૩-૧૫-૧૮-૨૧-૨૨ પણ હોંસે હોંસે વાંચવા ગમે એવાં છે.

હવે આપણે ત્રીજા વિભાગ ભણી—ઐતિહાસિક કથામય જલબિંદુઓ ભણી—આંગળી ચીંધીશું. અત્રે સૂત્રાત્મક ભાષા વિદાય પામે છે અને તેની જગ્યા કથાશૈલી લે છે. એ સર્વે કથાબિંદુઓમાંથી સ્વદેશપ્રિયતા, વીરતા, સાચી સાધુતા, માતૃપ્રેમ, ત્યાગ, ભોગ અને કરુણતા આદિ માનવતાના ભરેલા અસરકારક મીઠા અને આહ્લાદક ઉજ્જ્વલ રંગો દેખાવ દેતે દેતે આપણને ખુશ કરી મેલે છે. એમાં "ગુરુઅંદાનો સૈનિક" "પ્રેરણામૂર્તિ" "ગુરુમંત્ર" "મહારાષ્ટ્ર ધર્મ" "જંગલનો સાદ" "માતૃચરણ" "કવિતાનો જન્મ' એ ખરેજ વાંચવા જેવાં છે.

એ દરેકમાં કાંઇ ને કાંઇ ઉંચી દિવ્ય ભાવના જણાઇ આવે છે ને ભાષા તથા અર્થની ચમત્કૃતિ ધરાવતાં વાકયો ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. કોઇ કોઇમાં ઉપાડ અને અંતનાં વાકયો ઘણી જ ખૂબીથી લખાયેલાં છે. કેટલાંક સચોટ કળાવંત વાકયો આ રહ્યાં.

"હાડકાંનો લોટ કરીને ખાતાં પણ જેમની છાતીમાં ધ્રુજારી છૂટી ન હતી એવા અનેકોની આંખ ભીની થઇ ગઇ" પત્થર પણ પીગળે: એવો કોઇ સાધારણ પ્રકાર લખી બતાવવા બદલે આ પરાકાષ્ટાદર્શક પ્રકાર કેટલો સબળ અને સચોટ છે! એકાદ ધૂમકેતુ જ આવુ જોરાવર લખી શકે.

એક સરસ ઉપાડ લેખેનું આ વાકય જુઓ: " ....આખા વનમાં પરમશાન્તિ છે ને વાતાવરણમાં મૌનની મહાભાષા પ્રગટી છે" અત્રે "**મૌનની મહાભાષા**" એ શબ્દપ્રકાર એ આખી કંડિકાનો key stone જેવો બની ફાવી ઉઠે છે.

અને આવું તો કોઇ કવિ જ લખે:- "દિલ્હી નગરીના નિદ્રાધીન નાગરિકો! આ દશ્ય ફરી ફરીને જોવા નહિ મળે હો! કોઇ જાગતા નથી? પહેરેગીરો પણ શાંત છે! આશ્ચર્યમુગ્ધ બનેલા તારાઓ! તમને પણ આવું દશ્ય તો એકાદ યુગમાં એકાદ વખત જ જોવા મળે છે ના! **પછીના વર્ષોમાં તો 'એની સ્મૃતિથી જ તમારા મોં પર તેજરેખા દેખાય છે; ખરું કે?**

કાળા બનાવેલા અક્ષરોવાળા આ છેલ્લાં **વાક્યને** વાક્ય કહેવું એ એનું અપમાન કરવા બરોબર છે. એને જરાક ફેરવીને **કાવ્ય** કહીએ તો જ યોગ્ય ગણાશે. એ વાંચતે હૈયું અને ડોકું બન્ને હાલી ઉઠે એવી એ ગગનગામી કલ્પના છે.

હવે કથાને છેડે આવેલા આ એક અંતવાક્યની કે જેને આપણે finishing touch કહી શકીએ તેની શોભા બતાવનારો આ પ્રકાર વાંચો, એનું ગાંભીર્ય જુઓ:–

"મોગલ છાવણીમાં છાની વાત ચાલે છે: 'શાયગઢ પડયો'—પણ માનવહ્રદયમાં રહેલો અજીતગઢ હજી કયાં પડયો છે!"

અને આવું તો કોઇ ચિત્રવિદ્યાની જ લખે:–

"આંહી એકેએક ચીજ—ઝરણું, છોડ, પાણી, છાયા, હરણું, રબારી, વાંસલી—એકેએક ચીજમાં સૌન્દર્ય હતું. અને દરેકે દરેક ચીજ બીજાને વધુ સુંદર બનાવી રહી હતી: બીજાને લીધે પોતે પણ સુંદર બની રહી હતી. વિશાળ ખંડમાં ખડકાયેલ હજારો અને લાખ્ખોની કીમતી ચીજો જે કૃત્રિમતા ઉભી કરે- ખોટા માપને લીધે જે અસંગત વાતાવરણ પડે- એવું કાંઇ આંહી ન મળે.નજર નાખતાં થાકો એટલી લાંબી દિશા— નીલા મેદાનથી ભરેલી અને એમાં અનેક આકર્ષણો ઠેર ઠેર વેરાયલાં. દરેકનું વ્યક્તિત્વ જુદું--અને છતાં સમગ્ર અસરમાં હરેકનો ફાળો. કોઇ સુંદર રસગીતમાં સપ્રમાણ વણાઇ ગયેલા શબ્દોની માફક સઘળું કુદરતને અનુરૂપ બની ગયું હતું"

જેનો આત્મા કળાવંત હોય અને જે જાતે કળાપ્રિય હોય જેને 'ચિત્રકળાનું' કાંઇક ખરેખરું ભાન જ્ઞાન હોય તેજ ઉપર પ્રમાણેનું લખી શકે.

દૈનિક જીવનચિત્રો (Zenre Pictures) આપણે કાગળ કે કેનવાસ પર જોઇએ છીએ પણ ધૂમકેતુએ પીંછીથી નહી પરંતુ કલમથી ચીતરેલું આ ખરેખરું અને સુંદર દૈનિક જીવનચિત્ર જુઓ:–

"ઉઘાડી ખડકી અતિથિ અભ્યાગતોને નિમંત્રી રહી હતી--અને એ આમંત્રણો સ્વીકારાતાં હોય તેમ એક ગાય—ને એક કૂતરો—બન્ને ત્યાં ઉભાં હતા. ફૂંઠા જેવા ઝાડ પર એક કાગડો બેઠો હતો: તુલશીના કુંડા પાસે બેઠેલી બિલાડી એને નિહાળવું વ્યર્થ છે એમ ધારી આંખો મીંચી ગઇ હતી. અને એના એ ઢોંગને જાહેર કરવા બે ત્રણ કાબરો આકાશ પાતાળ એક કરી રહી હતી. બાળસૂર્યનાં કિરણમાં વૃદ્ધ માતા ફળીયામાં ખાટલો ઢાળીને બેઠાં હતાં. હાથમાં માળા હતી: મોંમાં રઘુવીરનું નામ હતું."

સમાલોચના ધારવા કરતાં વધારે લંબાઇ છે. હવે હું અહીં જ અટકીશ. બધું જ વખાણ્યું છે એવો આરોપ જો કોઇ, આ લખનાર પર મેલે તો હું કહીશ કે નહીં વખાણવા જેવું 'જલબિંદુ'માં એટલું તો ઓછું અને નિર્જીવપ્રકારનું છે કે: એકધારી જોડણી નથી ને ડેશ અને: નો ઉપયોગ જોઇએ તે કરતાં વધારે થયો છે, ને જોડણીકોશ પ્રમાણે લેખક

દરેક વેળાએ જોડણી કરી નથી વગેરે ભૂલો-કાઢવા ઉપરાંત તો વિશેષ દૂધમાંથી પોરા કાઢયા વિના બની શકે એમ નથી.

હા, કોઇને એકાદ બે વિચાર સર્જનો કોઇ પરભાષામાં અવેલા વિચારના પડછાયા જેવાં લાગે તો તે માટે ખાસ અપહરણનો આરોપજ ઝટ કરતો આવા એક સરસ મૌલિક લેખકને માથે ચઢાવી દેવા પહેલાં હું તો એમજ માનું, અને માનું છું કે એકજ વિષયબિંદુની કોઈ કોઈ રંગરેખા અનાયાસ એકજ જાતની થવા બનવાનો સંભવ રહે છે.

ઘણું એક અમૌલિક છે. એમ પણ કોઇ કહેવાય નીકળશે આ જગ્યાએ ઢીંગલીને શણગારી છે; એવા દાખલા અપાઇ શકાશે પણ એ અમૌલિકતમાં મૌલિકતા પોતાની તરફની કર્તાએ કેટલી બધી ભરી છે આમ પણ ટીકાખોર વિચારી લીએ.

આવાં નવી ભાત પડતાં, વિચાર અને ચિંતનનાં કણામય પ્રકાશનો ગુજરાતી સાહિત્યને જુજજ મળવા પામે છે-કોઇકજ વાર મળવા પામે છે. ફિલસુફ કવિ અવલોકનકાર અને ચિત્રકાર એ ચારે એકજ ભૂમિકા પર એકઠા થએલા કહેવાય એવાં આપણી ભાષાના પુસ્તકો 'રજકણ' ને 'જલબિંદુ' છે. જેમાં શૈલીની જરાયે ખુંચખાંચ નહી—જેમાં વિચાર અને ભાવવાનાની નિર્માલ્યતા નહી અને જેમાં ચિત્રવિષયક સચોટ રંગરેખાની ઉણપજ નહીં તેવાં શૈલીવંતા ચિંતનકારી અને ચિત્રયુક્ત આ "રજકણ" ને "જલબિંદુ" છે.

ભૂતકાલે આડે આવેલી કોઇ ગેરસમજુતી કે અડચણને ટાળીને આ સાલે સુવર્ણ ચંદ્રકનું માન રા० ધૂમકેતુને ફાળે જવુંજ જોઇએ

'એક સંદાનિતક

દ્રુતવિલમ્બિત

શ્રવણમાં પડતાં જ પદાવલિ
મધુર ને કલ ગુંજનરૂપ એ,
ઉઘડિયાં, સખિ, દ્વાર જ આત્મનાં
વિમલ જ્યોત પ્રકાશી બધે, અને,
નવ ઉષા ઉગતા જ્યમ પ્રાચીમાં
વિશદ રંગ તણી સર ફૂટતી
હૃદયમાં ત્યમ મંગલશાન્તિદા
લલિત ઊર્મિં બધે ધબકી રહી.

અજ્ઞ

स्वाध्याय

પ્રયોગદશાનું સાહિત્ય

ડા૦ ર૦ માંકડ

ધ હનુમાન જર્નલ: એડયુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ, પોરબંદર વર્ષ. ૨. અં. ૨.

આ અંકમાં આગળની કક્ષા જળવાઇ છે. દેશીરાજ્યની કેળવણીખાતામાં આવી પ્રવૃત્તિ જોવી એ આનન્દનો વિષય છે. આ અંકમાં 'બાળવિકાસવ્યાખ્યાનમાળા' તથા 'કાવ્યગંગાને કાંઠે કાંઠે' વાંચવા લાયક છે. વાર્તાની પસંદગીમાં વધુ ઠરેલ દષ્ટિની જરૂર છે. અમને આશા છે કે કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાઓપણ આવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેશે.

માનસી: વ. ૧ અં. ૩. નિબંધવિભાગમાં 'ગોવર્ધનરામની શલી'નો લેખ સમર્થ લેખકની કલમ બતાવે છે, પણ કેમ જાણે પ્રાવેશિક હોય એમ અધુરો જ રહી જાય છે. આવી બારીક તલસ્પર્શી વિવેચનાનો લાભ પૂરા વિસ્તારથી આપો એવી પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદને અમારી સૂચના છે. 'યંત્ર અને મનુષ્ય'માં આપણા એક સમર્થ મીમાંસક એ પ્રશ્નને સમતુલા રાખીને ચર્ચ્યો છે. 'વિવેચનનો આદર્શ' આખા અંકમાં પ્રથમ સ્થાન લઇ જાય એવો નિબંધ છે. વિવેચક સર્જક પણ હોઈ શકે એ વાતને રા. વિશ્વનાથે ઠીક પૂરવાર કરી છે. આ નિબંધ વાંચ્યા પછી એક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ કડક આદર્શ આપણા કેટલા વિવેચકો પાળતા હશે? રા વિશ્વનાથે સ્વીકારેલા ત્રણ કોશોમાંથી અમે તો શીલમય કોશ ઉપર જ ભાર મૂકીએ છીએ. આ તત્ત્વનો વિકાસ આપણા વિવેચકોમાં જેમ વધુ સત્વર થાય તેમ સારૂં. આ પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં અમારે એક વાત નોંધવી છે. રા. વિશ્વનાથે વિવેચકે સત્યદર્શન જ કરાવવું જોઇએ, સ્વતંત્રતા જ પાળવી જોઇએ, ટૂંકામાં અપ્રિય સત્ય પણ બતાવવું જોઇએ એવું એક વિધાન કર્યું છે. માત્ર તાત્ત્વિક વિધાન તરીકે અમને એ માન્ય છે અને દરેક વિવેચક એનાં તત્ત્વને સમજીને એને આચારમાં મૂકે તો કશી આપદા ઊભી ન થાય એ પણ અમને માન્ય છે. પણ અપ્રિય સત્ય પણ બતાવવું જોઇએ એ મુદ્દામાંથી જ્યારે કિંમ ભાષા અને ઉગ્રતમ વચનો આપણા વિવેચકો વાપરવા મંડે છે ત્યારે એમ લાગે છે કે આ મુદ્દાનો ઉપયોગ થતો નથી. અપ્રિય સત્યને પણ અકટુ (સાખણીયા નહીં) વચનોમાં વ્યક્ત કરી શકાય: અને એમ કરવાની દરેક તક સાચા વિવેચકે ઝડપવી જોઇએ, એવી તક ન મળે તો એને ઉત્પન્ન જાવવાને દરેક પ્રયત્ન કરવા જોઇએ એટલું બતાવવાની અમને જરૂર જણાય છે 'નિકષ' વિભાગમાં 'અં'ની સહીવાળુ રમતીઆળ શૈલીનું અવલોકન ધ્યાન ખેંચે છે. "ધ્વનિ" વિભાગમાં 'લિપિવિચાર' ઉપરની નોંધ અનેક દષ્ટિએ આવકાર્ય છે. એના લેખકની પ્રતિષ્ઠિત થતી જતી વિદ્વતાને લીધે, તેમજ એમાં કરેલા નિર્ણયોની વ્યાવહારિક શક્યતાને લીધે એ નોંધ, એ વિષયની આપણી

સમણ્ણાંની ચર્ચામાં અગત્યનું સ્થાન પામે છે. અને રા. વિજયરાયની અહીંતહીં વેરાએલી નોંધો આરૂઢ સાહિત્યસેવક પોતાની ફરજબજાવણીમાં કેવો તત્પર રહે છે તેની યાદ દેવરાવે છે. ધર્મનિષ્ઠ તંત્રી માથે કેટલી વિવિધ જવાબદારી હોય છે અને એ જવાબદારીઓને સફળતાથી ઉઠાવી લેવામાં કેટલી વિશાળ અને ઉંડી શક્તિ હોવી જોઇએ એનો સરસ ખ્યાલ રા. વિજયરાયની આ નોંધ આપે છે. ગુજરાતમાં તો આ કર્તવ્યનિષ્ઠા વિરલ જ છે. ગુજરાત એની વિરલતા પિછાને અને અને સત્કારે એમ ઇચ્છીશું.

પ્રસ્થાન, ફાગણ ૧૯૯૨. પૃ. ૪૧૪ મે છાપેલ મુક્તકની છેલ્લી લીંટીમાં ભાઇ જેઠાલાલે છંદનું મિશ્રણ કર્યું છે. એની છેલ્લી બે લીંટી આમ છેઃ

એ સાંભળી વદત મીનઃ "તું માન મારો
આભાર કે હું, જલકણુદધિમાં[1] ક્ષાર થાતાં બચાવું."

રા. જેઠાલાલે નોંધ્યું છે કે "છેલ્લી પંક્તિનો પ્રથમ ભાગ 'ઉપજાતિ'[2]ના રૂપમાં શરૂ થઇ તુરત સ્રગ્ધરામાં સરી પડે છે." બીજી રીતે કહીએ તો એ ચરણમાં સ્રગ્ધરાના પહેલા બે વર્ણોને કાઢી નાખ્યા છે બાકી તો આખી લીંટી સ્રગ્ધરાની જ છે. એટલું ખરું કે એના પહેલા ચાર વર્ણો વસન્તતિલકાના ચાર વર્ણોનાં માપના જ છે. પણ આ લીંટીની છન્દોરચનાની સફલતા તો 'હુ' પાસે દૃઢ યતિ આવે છે (જે સ્રગ્ધરાની મૂળગત યતિ છે જ) તેને આભારી છે. એટલે હું તો આને મિશ્રિત છન્દની લીંટી નથી ગણતો. એ લીંટી સ્રગ્ધરાની જ છે, એના પહેલા બે વર્ણો સિવાયની. પણ આ છન્દોવૈચિત્ર્ય આવા છૂટા મુક્તકમાં જ સુભગ નીવડે એમ લાગે છે.

જૈન શિક્ષણ-સન્દેશ : શોભાચંદ્ર ભારિલ્લ, શાન્તિલાલ વ. શેઠ, હરભાઇ ત્રિવેદી. જૈન ગુરૂકુલ-બ્યાવર (Beawar Raj) વાર્ષિક લવાજમ ૧-૦-૦

આ માસિકનો બાલાંક અમને મળ્યો છે. માસિક હિન્દીમાં બહાર પડે છે. આ અંકમાં બાળકને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા જુદા જુદા વિદ્વાનોએ કરી છે. સમસ્ત હિન્દનાં સાહિત્યનાં સંગઠનપ્રસંગે આવાં આંતરપ્રાંતીય સામયિકોને અમે જરૂર આવકાર આપીએ છીએ. કિશોરલાલ મશરૂવાળા, ગિજુભાઈ, હરભાઇ આદિના લેખો પણ આમાં છે.

ઉષા, ન્યુ ઇરા વાર્ષિક, ૧૯૩૫, ન્યુ ઇરા સ્કૂલ, મુંબઈ. પૃ. ૭૨ કિ. ૧-૦-૦

આ વાર્ષિક ન્યુ ઇરા સ્કૂલ નામની મુંબઇની એક અગ્રગણ્ય શાળાનું છે. એમાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી વિભાગો છે. છેલ્લે બે સંસ્કૃત લેખો પણ છે. બધા જ લેખો

1. અહીં કંઇ ભૂલ છે કે શું? 'જલકણનિધિ'માં લેવાએ કે આનંદધિમાં સાચું છે?

2. 'ઉપજાતિ' કંઇ અમુક જ પ્રકારનો છન્દ નથી. આના પહેલા ચાર વર્ણો 'વસન્તતિલકા' નાજ છે. 'ઉપજાતિ'ના છે એમ કહેવું ખોટું છે. પારિભાષિક શબ્દના વપરાશમાં ચોકકસતાની ઘણી જરૂર છે.

શાળામાં ભણતા બાળકોએ લખ્યા છે. અમે આ વાર્ષિક વાંચી ગયા છીએ. સુન્દર છપાઈ અને સુઘડ ગોઠવણી આનાં આકર્ષક અંગો છે. એના લેખોમાં વિવિધતા ભરી છે, અને લેખો સામાન્ય રીતે રસિક અને વાંચવા ગમે તેવા છે. પણ આવાં વાર્ષિકો કે માસિકો છપાવવાથી ફાયદો શું એ પ્રશ્ન અમને મુંઝવે છે. જે શાળાનું સામયિક આમ છપાય તે શાળામાં આવું સુન્દર કામ થાય છે, એવી પ્રજાને જાણ થાય એ એક ફાયદો. તેવડતેવડી વયનાં બાળકોને પોતાની જ વયનાં બાળકો તરફથી પીરસાયલું વાંચન મળે તેથી બાળવાંચન યોગ્ય કક્ષાનું તેમને મળી રહે એ બીજો ફાયદો. આ બન્ને ફાયદા અમને કબૂલ છે. પણ અમે ધારીએ છીએ કે આ પ્રશ્ન એક બીજા વિશાળ પ્રશ્નની સાથે સંકળાએલો છે. વાંચનાર બાળકને યોગ્ય કક્ષાનું વાંચન મળી રહે એ તો બરાબર, પણ જે બાળકનાં લખાણો આવાં સામયિકોમાં છપાયાં હોય તે બાળલેખકોનાં માનસ ઉપર એના છપાવાથી શી અસર થાય ભલા ? આમ પોતાનું લખેલું છપાય તેથી કરીને બાળમાનસમાં ઉત્સાહ વધે એમ કહી શકાય. પણ એકવાર બેવાર ત્રણવાર આવી રીતે પોતાનાં લખાણો છપાતાં સાહિત્યોપાસના તરફનો પૂજ્યભાવ બાળમાનસમાંથી ઓછો થતો જાય એમ પણ ખરું કે નહીં ? કોઈપણ એક વ્યક્તિનો સાહિત્યપ્રવેશ (અને આજના જમાનામાં કોઈનું યે લખાણ છપાય એટલે સાહિત્યપ્રવેશ થયો ગણાય છે) આમ સહેલાઈથી થઇ જાય તો, સામાન્ય રીતે, એને નિશ્ચિંતતા થઇ જાય એથી પ્રયત્નની શિથિલતા પણ જન્મે; અમારા મતે તો ૯૦-૯૫ ટકામાં આવી શિથિલતા જન્મે જ. અને આની સામે અમારો વિરોધ છે. સરસ્વતીનો પ્રદેશ પવિત્ર છે, માટે પૂજ્ય છે. એને આમ કોડીનો ન બનાવવો જોઇએ. એમાં પ્રવેશ થાય એટલે એક જાતની પ્રમાણતા (recognition) એ પ્રવેશ કરનારને મળી ગણાય. આ પ્રમાણના અમારા મતે સારી પેઠે દુર્લભ રહેવી જોઇએ.

ત્યારે શું આવા પ્રયત્નો થવા જ ન જોઇએ ? અમે એમ નથી કહેતા. આવી રીતે બાળલેખો તો દરેક શાળામાં ભેગા થતા હોય છે, અને ઘણી શાળામાં આવા લેખોને એકઠા કરીને હસ્તલિખિત સામયિક ચલાવવાનો રિવાજ પણ હોય છે. આ હસ્તલિખિત સામયિકની પ્રવૃત્તિ જો વ્યવસ્થિત રીતે થતી હોય તો, અમને લાગે છે, કે ઉપર ગણાવ્યા બધા જ ફાયદા મેળવી શકાય, અને ઉપર ગણાવ્યાં ભયસ્થાનમાંથી બચી પણ જવાય. આ હસ્તલિખિત સામયિકની પ્રથાને પાસે પાસેની શાળાઓ વચ્ચેના વિનિમયથી વધુ ફળદાયી પણ બનાવી શકાય, વગેરે.

અશ્વધાટીનો સફળ પ્રયોગ

અઠવાડિક 'ગુજરાતી'માં હમણાં કેટલાક વખત થયા 'અશ્વધાટી' છન્દ વિશે ચર્ચા ચાલી હતી તેને પરિણામે એના તા. ૨૬-૩-૩૬ ના અંકમાં શ્રી. શ્રી. જયકૃષ્ણ ચીમનલાલ સુરતીએ એ છન્દનો પ્રયોગ કરીને રચેલું 'યુદ્ધગીત' નામે કાવ્ય છપાયું છે. આ કાવ્યને વાંચીને ઉપજેલા વિચારો ટપકાવવાની તક અહીં લઇયે છીએ. ચારણી કાવ્યના નમૂના ઉપર રચાયલાં આ યુદ્ધગીતમાં વીરરસને ઉચિત એવી શૈલી અને વાગ્ડમ્બર બન્ને

હાજર છે. દેખીતી રીતે જ એ કાવ્યની રચનામાં કર્તાને બહુ ઘણી મહેનત પડી હશે. આ જાતની કાવ્યરચનાને આનુષંગિક એવા એક બે મુદ્દાને તપાસવાની અમારી વૃત્તિ છે, પણ તે કામને ભવિષ્ય ઉપર મુલતવી રાખીને (કેમકે એ મુદ્દાઓ વધુ વિવરણ માગે એવા છે) રા. સુરતીએ ચર્ચેલ એક નાના મુદ્દા વિશે અહીં એક પ્રશ્ન કરવો છે. પોતે આ કાવ્યમાં લઘુગુરૂની છૂટ લીધી નથી અને એવી છૂટ લેનારાને પોતે કવિ ગણતા જ નથી તેમ વળી ગુજરાતી કવિતામાં આવી અંધાધુંધી બળવન્તરાય ઠાકોર જેવા, વીર પુરૂષોએ, દાખલ કરી છે, વગેરે મુદ્દાઓ તેમણે એ કાવ્યની પ્રાસ્તાવિક નોંધમાં લખ્યા છે. આનો ધ્વનિ એવો છે કે પોતે લખ્યું છે તે જાતનું કાવ્ય જ બેશક ઉત્તમ ગણાય. તો અમારે ભાઈશ્રી સુરતીને પૂછવાનું છે જે સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર મુજબ કાવ્યની ઉત્તમ, મધ્યમ અને અવર નામે જે ત્રણ જાતિઓ છે તેમાંથી આપનું કાવ્ય કઈ જાતિમાં આવે ભલા? અલંકારશાસ્ત્રનાં અમારાં જ્ઞાન મુજબ તો પ્રસ્તુત કાવ્ય છેલ્લી જાતિમાં આવે અને એને બીજી રીતે ચિત્રકાવ્ય કહી શકાય. બાકી એટલું ખરું કે આ ચિત્રકાવ્યજાતિમાં રા. સુરતીએ સારી જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. વાંચનારને ખ્યાલ આવે માટે આ ચિત્રકાવ્યની થોડીક કડી નીચે છાપી છે.

અર્ધધાટી છન્દ

ચન્દાવતો! અમર! દંડા પરે સમર-ઝંડા કરો ફરકતા;
ઝાલો સ્વખડ્ગ કર, ભાલો પ્રકાણ્ડ વર, ખાલો ખલો ખલકતા.
ડંકા નિનાદ પર, શંકા, વિષાદ, ડર, બંકા! નિસાર તરવા;
અસ્થાન શત્રુ પર, પ્રસ્થાન સદ્ય કર, સ્વસ્થાન અદ્ય વરવા. ૧
ઘટ્ટા ગડો નિકટ, અટ્ટારવે વિકટ, ભટ્ટાર્ક! હો હડકતા;
કટ્ટાછુરી-ચમક, ટટ્ટાર ધ્રંસે ગમક, પટ્ટા રમો ભડકતા.
પંઝાગથી પકડ, ઝંઝાબથી ઝગડ, લંઝાપ લક્ષ ગણમાં;
ચર્માસ્થિ-સેતુપર, ક્રમાંગ્નિ-કેતુવર, મર્માસ્ત રોપ રણમાં. ૧૨
ખચ્ચાક ખડ્ગફલ, ફચ્ચાક રક્તનલ, બચ્ચા! કરો ઝરપતા;
શુદ્ધાગ્નિને કમલ, ક્રુદ્ધારિના સદલ, જુદ્ધાશ્રિતો તરપતા.
દારૂણ્ય શું વિતર, તારૂણ્ય તો અમર. કારૂણ્ય કષ્ટ લણવા;
પન્નાગ-રાગ ધર, ઉન્નાગ-ફેણ કર, ઉન્નાદ મૂક તણવા. ૧૩
કાલી ત્રુઠે ક્વચિત, જ્વાલી શમે સમિપ, ભાલી દરેક ડરતા;
રકતાંક્તિ-પંક્તિ-નદ, નકતાંક્તિ કંક્તિ-પદ, શકતાંક્તિ ધીર વળતા.
આનન્દ-ગાન કર. સ્વાનન્દ પાન કર, મા-નન્દી ફન્દ હરવા;
ઉઠો, ધરો સમર રૂડો, કસો કમર, ત્રુટો લૂટાન મરવા. ૧૪

નાવિક અને શૈલૂષ : (બે લાંબાં કાવ્યો) કર્તા વજેશંકર કાનજી પટ્ટણી, અનંતવાડી, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂપિયો એક.

આ બે વિષય ઉપર આમાં લાંબાં કાવ્યો છે. એકમાં ૧૪૦ કડી છે બીજામાં ૫૬૦ કડી છે.

આ આસપાસ ઉદધિ પ્રસરી રહ્યો છે,
આ સર્વતોમુખ દિગન્ત ભરી રહ્યો છે,
ગમ્ભીર ગર્જન અખણ્ડ કરી રહ્યો છે,
આ નાવને તૃણ સમાન ગણી રહ્યો છે.

એવા ઉદધિમાં નાવિકે નાવ ઝુકાવી છે. શાન્તિમાં અનિલલહરે નાવ નાચતી કુદતી આગળ વહી રહી છે. એકાએક ઘનઘટા છવાઇ રહે છે અને ઘનાન્ધતાના દલમાં અપાર સાગરની વિશાળતા છુપાય છે. નાવિક પોતાનું કામ શ્રદ્ધાભરી કર્યે જાય છે. પછી એકાએક નાવિક તત્વજ્ઞાનભર્યા આત્મમંથનમાં ઉતરે છે. છેવટે ઇચ્છે છે કે:

સ્પષ્ટ કર્તવ્ય સમો હો અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન હો
અન્તરે સત્યશ્રદ્ધાના ઊંડાં આશ્વસનો વહો.

•

હતી ન કોદિ ધનલાલસા મને
ઇચ્છ્યું નથી મેં કદિયે મહત્વને:
હતી સદા સૌમ્ય વિશાન્તતા ભર્યાં
પવિત્ર કો જીવનની જ કામના.

•

આવા આદર્શવાળો શૈલૂષ (ભજાણીઓ) સ્વભાવના બધા સ્વાંગ ઉતારી એકાએક

કક્ષા તજી એ સહજ સ્વમાનની
હું દાસ, હું રંજક, લોકનો ગયો:
આ પ્રેક્ષકોના જ કૃપાકટાક્ષમાં
આશા બધી જીવનની ધરી રહ્યો.

આ કાવ્યમાં પણ પહેલાં કાવ્યની જેમ કવિ એકદમ તત્વચિન્તનમાં ઉતરી પડે છે. શા માટે નિષ્ક્રિય આલસ્યમાં જીવન વિતાવવું ? શા માટે મહત્વાકાંક્ષા ન સેવવી અને તેને પામવા શા માટે આભપાતાળ એક ન કરવાં ? એવા વિચારતરંગે કવિ ચડે છે.

આમ કરવું કે તેમ કરવું એ મનુષ્યના હાથની બાજી નથી. મનુષ્યનો ધર્મ નિયત કર્મમાં નિષ્કામભાવે રત બની જવું એટલોજ છે એમ છેલ્લે નિશ્ચય પર આવે છે.

બંને કાવ્યોનાં લક્ષણવિચારાદિ અર્વાચીન સમયને કેટલાં અનુરૂપ છે તે પ્રશ્ન ભાવિ પર રાખી એટલું જ કહીશું કે લમ્બાણ ટૂંકાવી શકાય તેવું છે. કર્તાએ જો એટલો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કાવ્યો છે તેથી વધુ આકર્ષક અને સુવાચ્ય બનત.

છન્દોમાં મુખ્યત્વે મિશ્રોપજાતિ વપરાયો છે. લાંબાં કાવ્યોમાં આ છન્દ ઠીક પડે છે, ખાસ કરીને જ્યારે પ્રસંગચિત્રો આલેખવાં હોય ત્યારે. કવિ સુન્દરમે આનો સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. અહીંઆ, ઉપર કહ્યું તેમ ભાવાત્મક વર્ણન હોવાથી મન થાકી જાય છે અને છન્દ વૈચિત્ર્યશૂન્ય લાગે છે. ચ.

સંજીવની: કર્તા સોપાન, અંજલિ ગ્રંથમાળા, ડેન્સો હોલ કરાચી

દોસ્ત મગન !

કમળને કીર્તિદા સાંપડી અને તેને ઉદ્દેશીને સહિત્તિક પત્રો લખાયા-અદ્ભુત, સ-રસ અને સમૃદ્ધ. કીર્તિદાની કુમાશ તારામાં નથી એટલું જ નહિ પણ એના જેટલી સમજણશકિત પણ તારામાં નથી એ હું અને તું બન્ને સમજીએ છીએ. તારા જેવા સામાન્ય ભણતરવાળાને મારા જેવો એટલાજ ભણતરવાળો સાહિત્તિક પત્ર લખે ત્યારે એટલું જ સમજવાનું કે એ પત્ર એટલે જનસમૂહનો અમુક પુસ્તક વિશેનો અભિપ્રાય. ખરુંને ! આ લાંબી પ્રસ્તાવના ટૂંકાવી મારે તને એટલું જ લખવાનું કે મેં એક પુસ્તક (સંજીવની : કર્તા સોપાન - પ્રકાશક અંજલિ ગ્રંથમાલા) હમણાં જ વાંચ્યું અને તે તને વાંચી જવાની ભલામણ હુ કરું છું.

એ પુસ્તકનો સાર આટલો છે, સવિનયભંગનો કાર્યક્રમ બંધ પડ્યા પછી અનંત વિનુ નામના બે ભાઇબંધ સ્વરાજસેવકો લોકસેવા અને લોકશિક્ષણનું વ્રત લઇ રામપુર નામના ગામડામાં વસે છે. અનંત જરા ઊર્મિલ ખરો અને પેલી થઇના તારણહાર પોઇન્ટુડીપસને મળતો. દુનિયામાં બધા બેવકૂફ છે એવો ભ્રમ સેવનારો પણ. સમુદ્રના ભરતીઓટની જેમ રાષ્ટ્રોના પણ ભરતીઓટ હોય જ ને ! સવિનયભંગ બંધ પડયો એટલે શિક્ષકોએ શાળા સંભાળી, ધંધાદારીઓ ધંધે લાગ્યા, બેકારો નોકરીની શોધમાં પડયા.

માતાની માંદગીના સમાચારે અનંત વિહ્વળ બની, મિત્રોને મળવાને બહાને નીકળે છે. ભાવનગર આવે છે. કાન્તા નામની 'સૈનિકા'ને મળે છે. બિચારી દુઃખી છે. પણ ભારે હિમ્મતવાળી. એનું દુઃખ એટલું છે કે એનો બાપ એને એક શ્રીમંત સાથે (વૃદ્ધ નહિ હો !) પરણાવવા માગે છે પણ રાષ્ટ્રસેવિકા દેશને ચરણે જ સમસ્ત જીવન હોમી દેવાના વિચારવાળી હોઈ પિતાનાં પગલાં સામે પોતાનો રોષ જાહેર કરે છે, મદદ આપવાનું વચન આપી અનંત અમદાવાદ આવે છે. એને તેડવા આવેલા પિતા એને ત્યાં અચાનક મળે

છે પિતાપુત્ર રાજકોટ જાય છે અનંતની માતા મરણ પામે છે. મોટાભાઈ બેજવાબદારી કેળવે છે. પિતાનુ દુખ દેણું અને દૈન્ય અનંતને પીગળાવે છે અનંત વ્રત મૂકી મુબઈમા નોકરી સ્વીકારે છે મીઠા જળનું માછલુ જેમ ખારા સમુદ્રમા ન જીવી શકે, અથવા ટૂંકામા કહીએ તો જેમ ગોલ્ડફ્લેઈક વિના તને જે બેચેની થાય, ધીમે ધીમે બેભાન થવાની સ્થિતિ આવે તેમ અનંત બેચેન બને છે, માંદો પડે છે, છેવટે રામપુર ભેગો થાય છે. અને પેલી કાન્તા ઘર મૂકી ભાગે છે. પિતાની સાન ઠેકાણે આવે છે હૃદયપલટો થતાં પિતા સર્વસ્વને દેશચરણે સોંપે છે અને સેવાનુ વ્રત લે છે આમ લગભગ બે એક મહિનાના બનાવો આ પુસ્તકમા ગૂથાયા છે

મુન્શી રમણલાલના શૈલી, અદ્ભુતતા કે રસ આમા નથી, પણ આ નવલકથા નથી લેખકે પોતે જ જાહેર કર્યું છે કે આને નવલકથા કહેવાય કે નહિ તેની તેમને ખબર નથી, અને નથી એમ માનીને વાચીશ તો એક સળંગ ચિત્ર સ્પષ્ટ અને સાદી શૈલીમા આલેખાયેલુ દેખાશે

પાચ વર્ષ પહેલા—એટલે કે આજે તારી સામે સદેહે ઊભેલા ભાભી જ્યારે તારા કલ્પનાપ્રદેશના રસી હતા ત્યારે આ પુસ્તક તારા હાથમા આવ્યુ હોત તો કદાચ મારા આ પત્રને તુ વાચ્યા વિનાજ ચુરેચુરા કરી નાખત પણ આજે તારી પાસે પાચ વર્ષનો અનુભવ છે આ પુસ્તકની પ્રશ્નભૂમિ વિશે તુ મારી પેઠે જાણે છે અને એમા પરાણે પુરેલા ઘાડા રંગો પારખવાના તને દૃષ્ટિ છે એટલે મને શ્રદ્ધા છે કે આ પત્ર વાચ્યા પછી તું એ પુસ્તક વાચીશ અતિશયોક્તિ લાગણીવેડા ઇત્યાદિ પા પા પગલા માડતા લેખકની ત્રુટિઓ બાદ કરી તુ કબુલીશ કે પ્રચારના ઝાટવાળુ આ પુસ્તક સામાન્ય વાચન ખોરાક પૂરૂ પાડે છે શનિવાર રવિવાર ગૂમાવ્યા નહિ લાગે

તારો છગન

ચિત્રમય જગત માર્ચ એપ્રીલ જપાન અંક તંત્રી ચુનીલાલશંકર ગૌરીશંકર.

આ અંકમા જપાન વિશે કેટલીયે અગત્યની હકીકત આપવામા આવી છે અત્યારના અસ્વસ્થ કાળમા દેશપરદેશના રીતરિવાજો, તેમની આર્થિક સ્થિતિ તેમનુ લશ્કરી બળ ત્યાંની પ્રજાનુ શિક્ષણ અને કળાકૌશલ્ય ઇત્યાદિ જાણવાની કુદરતી ઉત્કંઠા રહે છે. આ અંક આવી ઉત્કંઠાને સતોષશે એમ અમે માનીએ છીએ ચ.

ગુજરાતી સાહિત્યમા સૉનેટ સુન્દરજી ગો બેટાઇ ૦ ૪ ૦ પૃ ૪૪. પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

આ નાની પુસ્તિકામા રા બેટાઇએ સૉનેટના તત્ત્વની ચર્ચા કરી છે, અને છેવટે નમૂના તરીકે અઢાર સૉનેટો આપ્યા છે પહેલા વિભાગની ચર્ચામા ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમા સૉનેટસ્વરૂપ કેમ વિકસ્યુ છે તેની ઐતિહાસિક નોંધ છે આ ચર્ચા કરવામા રા બેટાઇના

બારીક નિરીક્ષણ અને પોતાના વિષયનો વિશદ ગ્રાહ્ય યત્ને જણાઈ આવે છે. અમે સમજીએ છીએ ત્યાંસુધી સૉનેટનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એટલે કે આ કાવ્યજાતિનાં મુખ્ય લક્ષણો ક્યાં હોવાં જોઈએ એના વિશે લખવાનો રા. બેટાઈનો આશય છે જ નહીં, કેમકે એમણે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૉનેટનો કેમ વિકાસ થયો છે તે તપાસવાનું જ માથે લીધું છે. અને આ કામ અમે ધારીએ છીએ કે, એમણે ખંતું વિશદતાથી અને બારીકાઈથી કરી બતાવ્યું છે. આ કામ આમ હવે થઈ ગયું છે, પણ સૉનેટ નામે કાવ્યજાતિનાં તાત્ત્વિક લક્ષણોને ચોક્કસ રીતે સ્થાપિત કરનારી ગ્રન્થિકાની જરૂર હજી ઊભી રહેશે.

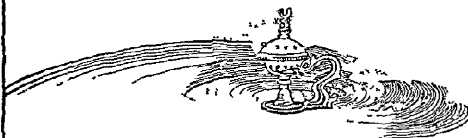
હરિયે હવ લાગ્યો, ('ચાલો વિચારીએ' ગ્રંથમાળા), ચન્દ્રશંકરભાઈ કા. ભટ્ટ, ૦-૩-૬

ગોરા લોકોએ આફ્રિકા, એશિયા અને અમેરીકામાં પોતાનાં સ્વાર્થી સંસ્થાનો કેવી રીતે સ્થાપ્યાં તેનું હૃબહૂ વર્ણન, જોશદાર ચિત્રાત્મક શૈલીમાં લેખકે કર્યું છે. દરેક વાર્તા રસિક અને નિખાલસ બાનીમાં તે તે ચિત્રને સુન્દર રીતે રજુ કરે છે પણ એની ભાષાશૈલી અને કથનશૈલી ઘણી અસ્પષ્ટ છે : તેથી કથનની જોઈએ તેવી છાપ ઉઠતી નથી અને વાંચનાર અસ્પષ્ટ ઉતાવળી વૃત્તિ કેળવતો થાય છે. આવી શૈલી આપણા બાળસાહિત્ય અને કુમારસાહિત્યમાંથી નાબૂદ થાય તો સારું.

ગ્રા.

નવું પ્રકાશન **પુસ્તક સાતમું**

અંજલિ ગ્રંથમાળા

સમાજજીવનના વિવિધ અંગોને સ્પર્શ કરતી

નવલિકાઓનો સંગ્રહ

શ્રી કલ્યાણરાય જોષીના પ્રવેશક સહિત

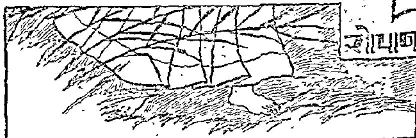

લેખક : વિનોદ ભટ્ટ

સુંદર છપાઈ, મજબુત પાકી બાંધણી : મનોહર દ્વિરંગી જેકેટ : સવા રૂપિયો

અંજલિ ગ્રંથમાળા : ડેન્સો હોલ : કરાચી

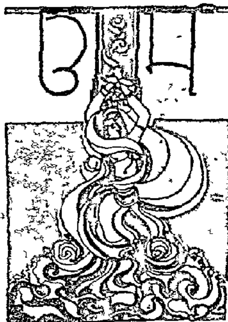
Reg. No. 426

નવું પ્રકાશન | ત્રણસોસાઠ પાના | એક રાષ્ટ્રિય નવલકથા

વર્ષ બીજું | છુટક નકલ રૂ. બે | પુસ્તક પહેલું
અંજલિ ગ્રંથમાળા | ડેન્સો હોલ, કરાચી.

૧૯૯૨ અષાડ

વર્ષ પાંચમું

અંક નવમો

वन्देमहि च तां वाणीं अमृतां आत्मन कलाम्

વડોદરા સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર

ગુજરાતના બધાય અગ્રગણ્ય સામયિકો અને સાક્ષરોએ આ રસિક વાર્તા સંગ્રહને ખરા ઉમળકાથી સત્કાર્યો છે

ભવાનીશંકર વ્યાસ

કૃત

અગીઆર ટુંકી વાર્તાનો સંગ્રહ

જર એક વાનગી

જનસ્વભાવના આ મર્મગ્રાહી અવલોકનની સાથે જ ધ્યાન ખેંચે છે તેમની વિશિષ્ટ કટાક્ષવૃત્તિ આપણા આજ સુધીના કોઇ પણ નવલિકા લેખકમાં એ કટાક્ષવૃત્તિ આટલી સફળ રીતે નથી દેખાતી... આને લીધે અને નવલિકાસંવિધાનના સબળ કૌશલને લીધે ભવાનીશંકર એમના પ્રથમ પ્રકાશનથી જ ગુજરાતના નવલિકાકારોની પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે-અત્યાર પહેલાં જ આવી ગયા હોત, જો તેમની નવલિકાઓ તળ ગુજરાતમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં કોઇ પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી' જેવા શિષ્ટ સામયિકોમા છપાઇ હોત તો. તેમની 'ધામુ' ઝેર 'સૌભાગ્યવતી', અને 'લોહીના ડાઘ' આ નવલિકાઓ આપણાં સાહિત્યમાં અમર રહે તેવી છે.... અમે આ નવા 'અતિથિ'ને હૃદયપૂર્વક સત્કારીએ છીએ.

કૌમુદી

કિંમત રૂપયા બે

સોલ એજન્ટસઃ-

સી. જમનાદાસ એન્ડ કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ.

ASVAN

The Supreme Tonic

વૃદ્ધ કે યુવાન નબળા કે માંદલા
કોઇ પણ માણસ માટે અકસીર ગણાય છે

શક્તિની સર્વોત્તમ દવા

અશ્વન

ગુમાવેલી તાકાત ઝપાટાબંધ ઉત્પન્ન કરે છે
અને
નવું જીવન અને ઉત્સાહ રેડે છે.
શરિરના સ્નાયુઓ અને મગજને
અજબ રીતે વિકસાવે છે.

દરેક દવાવાળાઓની દુકાને મળશે

બેંગાલ કેમીકલ વર્કસ, કલકત્તા

કરાચીના એજન્ટ:—ઇન્ડીયન ડ્રગ એજન્સી
બંદર રોડ કરાચી

૧૨ **સોનાકુમારી** એનુ સોનેરી પૂંછુ ને અદ્દભુત ચિત્રો આ બાળકને હૈયે રમી રહેશે 'મોહન' દેશના રાજાને ત્યાં થતા મોટા દાન મ માણુ ચોરી જતુ હતુ?

કિં ૦-૮-૦

૧૩ **તોફાની ટીપુડો** ટીપુડો, બાનડો ને ફીંગ નામના નગ કુરકુરિયા પોતાના મસ્તી તોફાનની ગોષ્ટી બ ળકો ગાશે રે છે

કિં ૦-૬-૦

૧૪ **કચુ મગ** એમાં મીઠું ઉપર ચાહુ, ઉઝરડા મરચા મરી, કેળા જમરૂખ વ છે ઉખાણુ રમતા નાના મોટા ઇતિહાસ ભૂગોળ ને ગણિતની ગમ્મતનો શંભુ મેળો

કિં ૦-૩-૦

૧૫ **રૂપમતી** જગવિખ્યાત શાહનામા શાહના એક રસનની ટીક મોહમ્મદ કથાતર આહિત્ય નજે ઉમતી રમતી કહેતી શૈલી

કિં ૦-૪-૦

૧૬ **બાળવિહાર (૨)** પહેલા ભાગની જ જેમ દોહરાક હારમોનિયમ પાટીના નળ રટર વગેરે ઘરગથુ પણ વિજ્ઞાનના વિદ્યાની રમ્યમય વાતો

કિં ૦-૬-૦

૧૭ **મોતીના દાણા** જુદી જુદી ભા ષાઓના બાળસાહિત્યમાંથી વીણેલી રસભરી વાતાઓ જાદુઇ નથી ગુહજીવનની રમ્ય વાતો છે

કિં ૦-૫-૦

૧૮ **એક હતો કતરો** દેશ દેશાવરના કૂતરાઓના વિવિધ પરાક્રમોની સાચી કહાણીઓ

કિં ૦-૪-૦

૧૯ **કેરીના ભજિયા** સાહિત્ય નજે જો 'ફક્ત ત્રણ આનામાં આવુ રમિક વાચણી વાળુ આકર્ષક ચિત્રોવાળુ, સુંદર છપાઇવાળુ જાડા ચીકણા કાગળવાળુ પુસ્તક મળ એને તો હનામજ ગણવુ પડ વાત બાળકના મરતી ને ચાનકદાર છે

કિં ૦-૩-૦

૨૦ **નવનીત** જુના જુના મહાપુરુષોના ચરિત્રોમાંથી પ્રસંગો લઇ ગુંથેલી વાતોનું આ માખણ સ્વાદિષ્ટ લાગશે

કિં ૦-૩-૦

૨૧ **મેઘધનુષ** કસુંબરનો મોટો ભાઇ, કસુંબરના જેવોજ રસભરેલો મોગ બાળકો માટે બનેલો છે

કિં ૦-૪-૦

૨૨ **મિથાઉં** સાડા ત્રણ વર્ષની સગલીની રમતીલી ગડેલા ઈશારો આજ ના નેનોની ભજ વિના બાકી પણ મ એનુ જીવનનુ નાટક પણ મેશારામાં ભજવાયુ છે ૩-૪ ચિત્રો

કિં ૦-૧-૦

૨૩ **હાથી ધમધમ ચાલે** હાથીઓને લગતા નેના નાના કિસ્સાઓ તથા હાથીને લગતી સામાન્ય માહિતીનો એમા સમાવેશ કર્યો

કિં ૦-૧-૦

૨૪ **બાળડાયરી** નવ દશ વરસના બાળકો નમે એવી ડાયરીનો નમનો બનાવેલો એકત્રીસ દિવસની ડાયરી બાળકમાં ઉન્નત અને ઉપકારી વિચારો રેડવાનો પ્રયત્ન કરે છે

કિં ૦-૩-૦

૨૫ **ચોપગાની ચતુરાઇ** આપણા બાળકમાં પ્રાણીઓ તરફ દયાભાવ પ્રગટે ક્યારે? એ પ્રાણીઓમા માણસના જેવી ખૂબીઓ રહી છે તે તેઓ સમજે ત્યારે પ્રાણીઓના જાતજાતના ઘણા રમૂજી પરાક્રમો આ ચોપડીમાં આપેલા છે

કિં ૦-૪-૦

૨૬ **ગધેડાનું રાજ** અસલના જમાનામાં બધા પ્રાણીઓનો રાજા ગધેડો હતો એની એક મૂર્ખાઇને લીધે બિચારો આજે દુઃખ ઉપાડતો થયો છે એ ચાનકદાર વાતની કહાણી કહેશે

કિં ૦-૧-૦

૨૭ **રમકડાની દુકાન** રાજુભાની દુકાનમાં રમકડા બધા રાતે ઉપર આવતા ત્યારે કેવી ગમ્મત પડતી?

કિં ૦-૧-૦

૨૮ **જાદુઇ જમરૂખ** ઢેધના ગામમાં પરીઓએ એક જાદુઇ જમરૂખ નાખ્યુ તેણે કેવો ઉત્પાત મચાવ્યો! પણ આખર તો ઉપકારક થયું

કિં ૦-૧-૦

૨૯ **મફતો મસ્તાનો** હાથી ગાંડો થયો ત્યારે કેવો ઉધમાત કર્યો ને એને કાબુમા લાવવા જતા આ મફતો ... કિં મોઢું કરતી આ વાત બાળકોને ગમશે

કિં ૦-૧-૬

૩૦ **અંગાળી બિરબલ**: ગોપાળભાંડ ફરીને એક બહુજ હસમુખો લવ્વો બંગાળાના શ્રીકૃષ્ણ રાજાની કારકીર્દિમાં થઈ ગયો. તેના પરાક્રમો અકબર બિરબલના જેવાંજ રમુજી ને ચાતુર્યવર્ધક છે. બુદ્ધિને મતેજ બનાવનારી ને હાજરજવાબીપણું શીખવનારી વાતો. ચિત્રો સાથે. કિં. ૦–૬–૦

સટ પહેલો: કિં ૮–૦–૬ આખો લેવાથી રૂ. ૭॥ ટપાલ ખર્ચ જુદું

બીજી માળા

૩૧ **ભુલભુલામણિ**: જાતજાતના ભૂલભુલામણીનાં ચિત્રો વાર્તાઓ સાથે આપ્યા છે. રસ્તો ખોળવાનું કામ મજાનું છે. કિં. ૦–૨–૦

૩૨ **સવાકાની આપવીતી**: હોદિયાનો સિક્કો ટંકશાળમાંથી નીકળ્યા પછી પોતે ક્યાં ક્યાં ગયો તેનું બ્યાન આપે છે. કિં. ૦–૨–૦

૩૩ **ખોટી ખોટી વાતો**: આ વાર્તાઓ ખોટી ખોટી છે પણ વાંચવી બહુજ ગમશે. બ્રહ્મદેવ, બિલાડકુમારી, મચ્છલકુમાર, મૂરખો વગેરે વાતો જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે તેવી છે. કિં. ૦–૪–૦

૩૪ **સિપાઈ દાદા**: એક સિપાઈને તે ઘરડો થવા કાળે રાજાએ નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. તેણે બીજા ૭ સાથી ભેગા કરી રાજાની કેવી ફજેતી ઉડાડી. તે વાત બહુજ સહેલી ભાષામાં રજુ કરી છે. કિં. ૦–૨–૬

૩૫ **મધપૂડો**: સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મદદથી પડતર કિંમતે બહાર પાડેલ વાતો, કવિતા, ગમ્મત ઉખાણાથી ભરપૂર, અનેક રંગબેરંગી ચિત્રોવાળું બાળવાર્ષિક. સૌરાષ્ટ્ર મિત્ર એને માટે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે "આવું સરસ ને આટલું સસ્તું બાળ વાર્ષિક અમે જોયું નથી." કિં. ૦–૧૨–૦

૩૬ **કોલસાકાકા**: કોલસાની ખાણમાં કેવી રીતે કામકાજ થાય છે, તેની માહિતી આપનાર સચિત્ર પુસ્તક. કિં. ૦–૫–૦

૩૭ **સમરસ**: કસુંબર ને મેવધનુ જેવું ગણિતગમ્મત, નવી રમતો, જાદુના ખેલ ને જાતજાતની માહિતીથી ભરપુર પુસ્તક. કિં. ૦–૩–૦

૩૮ **કીર્તિસ્તંભ**: હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંની કેટલીક તદ્દન નવી હકીકતવાળી રસીલી પ્રેરક વાતો બાળભાષામાં. કિં. ૦–૪–૬

૩૯ **રિક્કિ ટિક્કિ**: એક નોળિયાના પરાક્રમની રમિક વાર્તા. સવાલાખનું નોબલ ઇનામ મેળવનાર કવિ રડિયાર્ડ કિપ્લીંગની મનોહર કૃતિ: પારસી પાત્રોમા રજુ કરી છે. કિં ૦–૪–૦

૪૦ **સારંગીવાળો**: રશિયાની એક બોધદાયક પરીકથા "મુખમાં ઝુલાઇ જવું નહિ, દુઃખમાં ન હિંમત હારવી" નો પાઠ શીખવે છે. કિં. ૦–૨–૦

૪૧ **ખરેખરી વાતો**: આ વાતો ખોટી ખોટી વાતો સાથે બરાબર ટક્કર ઝીલે એવી છે. "ડીસીપ્લીન" નિયમન–સ્વસંયમનું દષ્ટિબિન્દુ રાખી એ બધી કેરકેરથી વીણીને મેળવી છે. કિં. ૦–૩–૦

૪૨ **મોસાળની મોજ**. આવી સુંદર રૂપાળી બાળવાર્તાની ચોપડી ગુજરાતમાં ગુજર હશે. કેરીનાં ભજિયાંવાળી રામુ ઉંદરડીનો નવો અનુભવ આમાં દાખલ કર્યો છે. કિં. ૦–૩–૦

૪૩ **રશીદની પેટી**: વગેરે. જાતજાતની અવનવી વાતો. પ્રાણીઓનાં પરાક્રમો તથા "શિવાજીનો વાઘનખ" વાંચવા જેવા છે. કિં. ૦–૪–૦

૪૪ **પુસ્તકાલય**: હજારો વરસથી માણસે લાયબ્રેરી સંસ્થા શરૂ કરી, તેને ખુબ ખીલવી. તેનો ઇતિહાસ બાળોપયોગી ભાષામાં, વાર્તા રૂપે. કિં. ૦–૨–૦

૪૫ પ્રાણીપુરાણઃ રીંછ, વરુ, ચિત્તો વગેરે જંગલી પ્રાણીઓનાં જીવન આલેખતી ટુંકી ટુંકી વાતો તદ્દન નવીન શૈલીમાં લખીને તૈયાર કરેલી છે. કિં. ૦-૩-૦

૪૬ લાડકાવ્યોઃ થાણાની જેલમાં શ્રી. નટવર વીમાવાળાએ બાળકોને હુલાવે, ઝુલાવે, રમાડે, કુદાવે, ને જાગ્રત બનાવે એવી આ રમુજી ગીતાવલિ તૈયાર કરી હતી. ઠેર ઠેર બાળકોના મેળાવડામાં તેણે બાળકોને હસાવી લોથપોથ બનાવ્યાં છે. કિં. ૦-૪-૦

૪૭ પ્રાણી-પુરાણ [ભાગ બીજો] વનનો રાજા સિંહ, અને કરાઈત સાપ વિગેરેની, રસભરી માહિતીથી ભરપૂર, બે સરસ વાતો. કિં. ૦-૬-૦

૪૮ ફુરસદઃ બાળકોને જો ફુરસદનું સાચું શિક્ષણ ન મળે તો તેઓ અવળે માર્ગે ચડે. આ ચોપડી તેના હાથમાં મૂકીને તમે નિરાંત રાખશો તો ચાલશે. ફુરસદનો વખત બુદ્ધિને ખીલવવામાં કરવાના કેડીબંધ નુસ્ખા એમાં આપેલા છે. કિં. ૦-૪-૬

૪૯ રેલપાટાઃ રેલ્વેની આગગાડી જેના પર ચાલે છે તે પાટા કેમ બને છે અને ટુંકામાં લોખંડનાં જંગી કારખાનાઓ કેવી રીતે ચાલે છે તેની રસભરી માહિતીથી ભરપૂર ને પુષ્કળ ચિત્રોવાળું પુસ્તક. કિં. ૦-૩-૦

૫૦ ગુલદાનીઃ મધપૂડાની પાટી પર રચેલો બાળોપયોગી વિવિધ પ્રકારના લેખો, કવિતાઓ, કોયડાઓ વગેરેનો સંગ્રહ. કિં. ૦-૮-૦

સટ બીજોઃ કુલ કિં. ૪-૧૩-૬

આખો લેનારને ૪॥ રૂ. ટ. ખ. જુદું

ત્રીજી માળા

૫૧ હરિજનની હાયઃ એક અછૂત બાળકને અછૂતાં પકવાન ખાવાનું મન થાય છે—તે ભૂમિકા પર રચાયલી ઘણી સુંદર, કરુણ વાર્તા. ૦-૪-૦

૫૨ ચાલો ભજવીએઃ મેળાવડાઓમાં ભજવી શકાય એવા સહેલા, બોધદાયક, નાનકડાં બાળનાટકો. સાથે ભજવવાને લગતી સૂચના પણ છે. કિં. ૦-૪-૦

૫૩ ગમ્મતિકાઃ રસભરેલી રમુજી વાતો અને તેવાંજ હસામણાં પુષ્કળ ચિત્રો તથા કવિતાઓ. ૦-૪-૦

૫૪ વિજ્ઞાનિકાઃ વિજ્ઞાનની ત્રણ ફક્કડ વાર્તાઓ, ચિત્રો સાથે રજુ કરી છે. જરાય લુખી કે નીરસ નથી. રસથી રસબસતી છે. કિં. ૦-૩-૦

૫૫ ફળકથાઃ ભાગ ૧—જુદાં જુદાં ફળ વિષેની રસભરેલી માહિતી રજુ કરતી વાર્તાઓ, સૃષ્ટિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં ખૂબ ઉપયોગી. ૦-૪-૦

૫૬ ફળકથાઃ ભાગ ૨—રાયણ, કેરી, વિગેરે વધુ ફળોની વાર્તાઓ ૦-૨-૦

૫૭ મોરનાં પીછાંઃ વાર્તા, કવિતા, નાટક, કોયડા, ચરિત્ર વિગેરેના સભર ભંડાર રૂપ, પાને પાને ચિત્રોથી દીપતું, ખાસુંજ રૂપાળું બાળ-પુસ્તક ભેટ આપવા લાયક વસ્તુ. કિં. ૩-૦-૦

૫૮ જપાનિકાઃ જાપાન દેશની અતિ રસીલી ચાર વાર્તાઓ. કિં. ૦-૪-૦

૫૯ બકોર પટેલઃ હાસ્ય રસના ઈજારદાર શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસે રચેલી ત્રણ બાળવાર્તા દરેક બાળકને પેટ પકડીને હસાવશે. ૦-૩-૦

૬૦ અક્કલકથાઓઃ બાળકોને રસ પડે ને અક્કલ વધે એવી રમુજી કથાઓ. કિં. ૦-૫-૦

ત્રીજો સટઃ કુલ ૫-૨-૦

આખો લેનારને ૪॥=રૂ. ટ. ખર્ચ જુદું

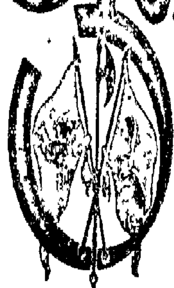
ત્રણે માળાનાં કુલ સાઠ પુસ્તકોઃ રૂ૦ ૧૮-૦-૦

એ આખા સટ લેનારને ભરપૂર વળતર

જરૂર મંગાવોઃ બાળકોની નવરાશને સન્માર્ગે વાળો.

ગાંડીવ મુદ્રણાલય, હવાડિયા ચકલા, સુરતમાં ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર માટે નટવર વીમાવાળાએ આ સૂચીપત્ર છાપ્યું ને પ્રગટ કર્યું. ડીસે૦ ૧૯૩૫

ગુજરાત

દર મહીનાની તા. ૧ લીએ પ્રકટ થાય છે.

જૂન અંકમાં

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

જય સોમનાથ

(ચાલુ વાર્તા)

ઉપરાંત

સૌદામિની (નાટક). પ્રવેશ પાંચ

ધોળી કાજળ (ટૂંકી વાર્તા) ર. ક. શાહ

મુદ્રક · ધનશંકર કૃ. શુકલ
પ્રભાત પ્રેસ · ડેન્સો હોલ · કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક · ભૂપતરાય મો. દવે
ઊર્મિ કાર્યાલય · ડેન્સો હોલ · કરાચી

વર્ષ પમું
અંક ૯મો

સળંગ અંક
૫૭

અનુક્રમણિકા

સંપાદક ઊર્મિમંડળ

એલ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ કલકત્તા
આર. આર. શેઠની કું.,	પ્રિન્સેસ ,, મુંબઇ—
સી. જમનાદાસની કું.,	,, ,,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.,	,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	હવાડીયો ચકલો, સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા ચાર

ग्रंथ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · અષાડ ૧૯૬૮ · અંક ૯મો

अस्मदीयम्

'પારસી ગુજરાતી' અને 'હિન્દુ ગુજરાતી'

પારસીઓ તથા હિન્દુઓ એ બન્નેની ભાષા એકજ, બન્નેનું સાહિત્ય એકજ છતાં ખેદની વાત એ છે કે ભાષા તથા સાહિત્યના સંબંધમાં જુદાઈ, ગેરસમજુતી અને એકેક બાબતની બિનમાહિતી એ બે કોમ વચ્ચે પુષ્કળ છે. હિન્દુ ભાઈઓનું માનવું એવું છે કે પારસી લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યને પોતાનો સરસ ફાળો આપી શકતા નથી અને પારસીઓની અશુદ્ધ બોલી તથા ભાષા માટે તેમની ફરીયાદ ચાલુ છે. બીજી બાજુએથી પારસીઓ હિન્દુ લેખકોની અતિ ભારી ગુજરાતી માટે બળાપો કરે છે અને ફરિયાદ કરે છે કે હિન્દુઓ પારસી લેખકોને અન્યાય કરે, તેના સારા લેખો કે ગ્રંથોથી અજાણ્યા રહે છે અથવા તો બેદરકારી દાખવી, જાણવા છતાં તેમ બે ચાર શબ્દોથી જાહેરાત આપવાથી પોતાને પછાત રાખે છે.

આ લેખના લખનાર જાતે પારસી છે પોતાના ચોક્કસ સંજોગને લઈને તે, આ બાબદ ઉપર તટસ્થપણે લાંબુંટૂંકું વિવેચન કરી શકે તેમ છે છતાં અત્યારે અહીં આપણે સંભાળથી બોલીશું નહીં; બન્ને પક્ષની ફરિયાદની વિગતવાર ઉંડાણ તપાસ કરીશું નહીં પરંતુ આપણે ટુંકમાં એટલું તો જરૂર કહીશું કે આ બન્ને કોમ પોતાની ફરિયાદમાં

સર્વાંશે ખોટી નથી. બન્ને પક્ષ અમુક હદે સચ્ચાઈ જાહેર કરે છે પણ કમનસીબીની વાત એજ છે કે એકેકની સામે જતી એ સચ્ચાઈ જાહેર કરતી વેળાએ એ વિષે બન્ને પોતપોતાની ખામીઓ, દોષો અજ્ઞાનતા અને અપૂર્ણતાને જોઈ વિચાર શકતા નથી. તેઓ બંને એકેક વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી જાણે છે, પણ ફરિયાદના મૂળમાં પોતાની ભૂલ અને પોતાની જવાબદારી કેવી અને કેમ છે તેનો તેઓ ગંભીર ખ્યાલ ધરાવતા દેખાતા નથી.

આપણી પ્રિય પારસી કોમે-ખાસ કરીને તેના જાહેર બોલનારાઓએ અને જાહેરમાં લખનારાઓએ, જીદ પકડી ન બેસતાં અને હિન્દુઓની ભારી ગુજરાતીનાં કારણને કારણને સદાય આગળ ધરીને પરવારી ન જતાં, એટલી એક વાત ખુલ્લા મનથી કબુલવીજ ઘટે કે તેઓએ આજના જમાના પ્રમાણે જોતાં હજી લગી ગુજરાતી ભાષાની શુધ્ધિને જેવી જોઈએ એવી અખત્યાર કરી નથી. કબુલ કરીશું કે પચાસ સો વર્ષની વાત ઉપર જે ભાંગીતૂટી કંગાલ ગુજરાતીમાં આપણા પારસી વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનિયાંઓ તથા પુસ્તકો લખાતાં હતા તેની સાથ સરખાવતા આપણે ભાષાની બાબતમાં નક્કી સુધર્યાં છીએ. પણ એટલા સંતોષથીજ આપણે બેસી રહીએ અને ભાષાશુધ્ધિનું કામ જાણે આપણે સમાપ્ત કરી નાખ્યું હોય અને હવે આપણને એ દિશામાં વિશેષ પ્રગતીની જરૂરજ ન હોય એમ આપણે વર્તીએ તો એ આપણો સંતોષ ખચિત રોગી કહેવાય. જુઓ, વહોરા, ખોજા, અને મુસ્લીમ ભાઈઓ; જોકે તેમની સાધારણ ગુજરાતી બોલી (dialect) ખરેજ અશુધ્ધ છે, છતાં એમના જાહેર લેખકો લગભગ દરેકેદરેક જાહેર લેખક હિન્દુ ગુજરાતી લેખકોની બરોબરીઆ ઉભા રહી શકે એટલું શુધ્ધ ગુજરાતીનું પાણી બતાવી શકે છે. એટલુંજ નહીં પણ તમામ શુધ્ધ ગુજરાતીમાં લખેલાં તેઓ આખા ને આખાં અનેક માસિકો ખાસ જ કોમના લેખકોથી લખાએલાં ચલાવે છે. પારસી જાહેર લેખકોના સંબંધમાં તેવું નથી માત્ર શુધ્ધજ ગુજરાતીમાં લખનારાજ પારસી લેખકોનું હજી લગી એક પણ ખાસ માસિક પારસી કોમમાં હસ્તી ધરાવતું નથી. ઉપરાંત જાહેરમાં લખનારાં સેંકડો પારસી બાનુઓ અને ગ્રહસ્થો હજી પણ એવાં જણાય છે કે જેમની ગુજરાતી અનેક પ્રકારે શુધ્ધતાથી ઘણી વેગળી છે. ભારી ભારી સંસ્કૃત બોલો વાપરતા નથી તે કારણ નહીં, પરંતુ ચાલુ સાધારણ ગુજરાતી શબ્દોનુ પણ ખોટી જોડણીમાં લખવું-વાકયરચના પણ અનેક જગાયે ખોટી ઉતારવી એ બધા દોષો પારસી જાહેર લેખકો મોટે ભાગે ધરાવે છેજ જ્યાં આપણે ભાષાશુધ્ધિની બાબતમાં સંતોષ ધરીને બેસી રહીએ એ કેમ પરવડે? હા ગણ્યા ગાંઠ્યા કોઈ કોઈ પારસી લેખકો ખરું શુધ્ધ, ઘણું સરસ ગુજરાતી જાહેરમાં લખે છે પણ એ તો અપવાદ કહેવાય; અને તેટલાથી સંતોષ ધરીને બેસી રહેવું વાજબી ન ગણાય.

સેવટનું નમ્રપણે જાહેર પારસી બહેનો-ભાઈઓ-લેખકોને કહેવું એજ કે તમારે હિંદુઓના સંબંધમાં ફરિયાદી બનીને બેસી રહેવું એ ઠીક નહીં. વળી જો તમે તમારી પોતાની ગુજરાતી સુધારશો તો હિંદુ લેખકો સંબધી તમારી પોણી ફરિયાદને આપમેળે દૂર થયેલી તમો જાતે જોઈ અનુભવી શકશો. તમે તમારા ખયાલમાં વારંવાર આ વાત કદી સમજતા છો કે પ્રાંતે પ્રાંતના હિંદુઓ તરેહવાર જુદી અને બેઢી રીતે ગુજરાતી

હવે ગુજરાતી સાહિત્ય સંબંધી જે આમામામી ફરિયાદો પારસીઓ અને હિંદુઓ કરે છે તેમાં આપણે કોઇપણ એકજ પક્ષનો દોષ કાઢી શકીએ એમ નથી. લેખના નમ્ર વિચાર પ્રમાણે આ ફરિયાદનું મૂળ કારણ પારસી લેખકો અને હિંદુ લેખકો વચ્ચેના સહકારના સાધનોની અફસોસકારક અછત છે. દાખલા તરિકે પારસી કોમમાં અત્યારે એક પણ એવી સભા, સંસ્થા, મંડળ કે ખાતુ નથી તેમજ પારસીઓ વચ્ચે એક પણ એવું પારસી ચોપાનિયું કે માસિક કે વર્તમાનપત્ર નથી કે જે આ બે કોમના લેખકો વચ્ચે મધ્યસ્થ (Medium) બની સાહિત્ય અને ભાષાની બાબતમાં એક બીજાની હિલચાલની ખબર અંતર આપવાની પોતાની ફરજ બજાવી શકે. ફલાણા પારસી માસિકમાં અમુક પારસી લેખકે સાહિત્યને લગતો કે તવારિખને લગતો આવો તેવો સરસ વાંચવા લાયક, અભ્યાસ કરવા લાયક લેખ લખ્યો છે, અથવા અમુક પારસી લેખકે ચાલુ સાલ કે ચાલુ માસિકમાં એક ખરેખર સરસ પુસ્તક લખી પ્રકટાવ્યું છે એની હિંદુ લેખક વર્ગને જાણ કરવા માટે ખાસ તજવીજ અને ખાસ ગોઠવણ કે બંદોબસ્ત કરનાર એક પણ સાધન પારસી કોમે હજી લગી પોતાની તરફથી બનાવ્યું કે ચનાવ્યું નથી''

[કરાંચીના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી ફિરોઝશાહ રૂ મહેતાએ હમણા એક પારસી અઠવાડિકમાં લેખ લખ્યો હતો તેમાંથી ઉપરના ફકરાઓ અહીં ટાંકયા છે. એમાં ચર્ચેલા બધા જ મુદ્દાઓ અગત્યના છે. એ અહીં ઉતારીને અમારે સૂચવવું છે કે ગુજરાતી વિદ્વાનો આ પ્રશ્ન ઉપર સત્વર વિચાર કરે તો સારૂં. પારસી ગુજરાતી અને હિન્દુ ગુજરાતી એવા કૃત્રિમ વિભાગ પડી ગયા છે એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. આ ભાગલાથી ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને સહન કરવાનું જ છે. દાખલા તરીકે પારસી ભાઇઓના લખાણ સામાન્ય હિંદુ ગુજરાતી સમજી શકે એવી ભાષામાં થતા હોત તો આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસના વિકાસની ખોટ છે એ ફરિયાદ સમૂળગી નષ્ટ થઇ જાત. કોમ તરીકે પારસી, વોરા, ખોજા વગેરેની અમુક અમુક માનસિક ખાસિયતો છે અને એ ખાસિયતો મુજબ સાહિત્યના તે તે અંગોનો વિકાસ તેમનાથી સધિત થવાનો વધુ સંભવ છે. તો ગુજરાતી ભાષા બોલતા જૂદા જૂદા સમૂહોનાં વાઙમયસર્જન માટે સર્વમાન્ય ગુજરાતી ભાષા વપરાતી થાય એવા દરેક ઉપાય દરેક ગુજરાતીએ તેમજ સાહિત્યપરિષદાદિ સંસ્થાઓએ કરવા જોઇએ.

ભાઇ ફિરોઝશાહે સૂચવ્યા છે તે મુદ્દાઓ ઉપરાંત અમારે એમ જણાવવું છે કે ઉપર લખેલ ઇષ્ટ સ્થિતિ ઉપજાવવાને માટે કોમી નિશાળોને જેમ બને તેમ જ દી રૂખસદ આપવી જોઇએ. હિન્દુ, પારસી, ખોજા, વોરા, મેમણ વગેરે બધાના છોકરાંઓ પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને એકજ શાળામાં ભણતા હોય તો એક પેઢી જેટલા ટૂંકા સમયમાં ઉપરના પ્રશ્નનો તેમજ બીજા કેટલાક (સામાજીક તેમજ રાજકીય) પ્રશ્નોનો બહુ સરળ રીતે નિકાલ આવી જાય]

શ્રદ્ધોત્સાહ

પૂજાલાલ

નહીં પદ ચળે તસૂ ય દૃઢ રોપિયા સત્પથે,
સદા સ્થિર ગતે અબુદ્ધ પગલે સુદૂરે જશે,
પ્રમાદ નહિ સેવશે, શ્રમ લવે ય ના લેખશે,
પ્રલોભનતણાં દળો દળત સર્વ ભીડી બથે
ધ્રુવાભિમુખ ધાવશે અગન શા અભીપ્સારથે,
ચડી, દશ દિશા પ્રતિધ્વનિત ચક્રનાદે થશે;
કરાલતમ કાલશૃંગતણી માળ ઓળંઘશે,
જશે જહીં અદીઠ અર્થ શુચિ હાર તારા ગ્રથે.

તહીં ગહન મૌનના ગગનનીલ કુંજોમહીં
સુષુપ્ત સરનાર સ્નેહરસસારની શાશ્વતી
સમેત સહચારની અકલ માધુરીઓ લહી
લહી મરણને મુખે અમૃત-જ્યોતિરેખાવલી
ચિરંતન જગાડશે સ્મિત અમર્ત્ય આનંદનું;
થશે તહીં વિલીન ઘોર તમ-રાજ્ય આક્રંદનું.

અળખામણાં સાથી

સુન્દરમ્

અનિચ્છ્યાં, અણઆમન્ત્ર્યાં, અકલ્પ્યાં હાથમાં પડ્યાં;
સ્ટેશને આગ્રહી માળી બે ગુલાબ દઇ ગયો

સાથે નથી કેશકલાપધારિણી
જે એમને કેશવિશે સુહાવશે.
હાથે ન એકે નવરો, ઉપાડતા
સામાન, રક્ષા ક્યમ એની થાવશે ?

થયા એ સાથમા તોયે પકડ્યા જેમતેમ, ને
આદર્યો રેલનો રીઢો શુષ્ક એ પથ કાપવો.

ઉતારુઓ કૈં ઉતરે ચડે છે,
ધક્કાધક્કી, બાળ રડે પડે છે,
ને બીડીનો ધૂમ અનેક આનનો
શોભાવી ડબ્બો ભરતો ઘુમે છે

વળી એન્જિનનો ધૂમ લઇ દુર્ગંધવાદળી
ગોટાતો ઘૂસતો અંદર રંગે છે વસ્ત્ર-અંગને

મુસાફરી છે, ફરિયાદ દેવી ક્યાં ?
બેસી રહો ભાઇ, ક્ષમા ઉપાસી લ્યો
એ શુષ્કતા રુક્ષ કઠોર કારમી
મ્હાલો બને ભાઇ, જતુ ન નાસી ક્યાં

પચાવી એજ સત્ જ્ઞાન પડ્યાં છે પાસ ચૂપ થૈ,
ગુલિસ્તા છોડી આવેલા બિચારા બે ગુલાબ ત્યાં

ધપી રહી નિત્ય શુ સ્વસ્થ ગાડી,
એણે ન રોપી સપનાની વાડી,
ભલે ઉગે ભીતર માંહિ ઝાડી,
અને બળે ત્યાં ભડકે હુતાશણી

શુષ્ક આ પથમા મારી ગાંઠડી રસવૃત્તિની
ગુમાશે એ ભયે ચિંતા સરી સામાનની કહીં

હેતુ ન જેને નવરું રમાડવા,
ને આંખને જે અળખામણું હજી,
ગુલાબ તે બે અહિંયાં દુભાયલાં
પડ્યાં પડમાં આચરતાં અનેરું કૈં.

પાંદડી પાંદડી એની વીલાતી ક્રમશઃ જતી;
સુકાતા ઉરની એની ખુશબો બમણી થતી.

ચોળાયલાં એ ફૂલને લઈ હું
પ્રવાસ અંતે ઉતરું છ હેઠો,
સામાનશાહ્યા કરથી અચીંત્યાં
સર્યાં, પડ્યાં ચક્રપદે જ ગાડીના.

અરે ત્યાં, અણુઆમંત્ર્યાં અનિચ્છયાં ફૂલ સાથમાં
સૂતાને ચક્રની નીચે ઉત્કંઠ્યું ક્ષણ દૈયું ત્યાં.

નહીં! નહીં! એ વ્યવહારમાં નથી
ગુમાવવું અંતર આમ સ્હેજમાં!!
તેને મૂકી હેઠળ ગાડીચક્રની
મેં માર્ગ ઝાલ્યો રસઝંખનાનો—

ઊડી ત્યાં હાથથી મ્હેકી સુગંધી મસળાયલાં
ગુલાબો જે ગયાં મૂકી પીસાઈ પગ છેલ્લીએ.

પ્રવાસ એ શુષ્કતણાં જ સાથી
અનોતર્યાં માર્ગ વિષે મળી ગયાં!
રસત્વના હું ઉપહારને નવો
રસત્વનો માર્ગ બતાવી, એ મર્યાં!

●

જગપિતા

નન્દકુમાર પાઠક

ફૂટી નિશાની કળી સોનલ-વર્ણ વેરી,
ને તેજ-સૌરભ મહીં જગ મ્હેં કર્યું નાહી,
પ્રાચી દિશા અરુણને ઉર ધારી લાડે,
કર્તવ્યમાં ન ચૂકતાં રવિ પંથ કાપે. 1

હાથમાં દોરડાં લીધાં કોદાળી ખાંધે મૂકી,
વર્ષોના જાણીતા ચર્ણો વહે ખેતરની ભણી ૨

સ્હવારની શીત ગુલાબી નિન્દમાં,
પ્રભાતના વાયુની મીઠી ગોદમાં,
અભંગ નિદ્રામહીં વિશ્વ ઘોરતું,
કર્તવ્ય-કુંજે દિલ તેનું ખેલતું. ૩

વિચારો માનવીની છે લાકડી ઝાલવા જગે,
કર્તવ્યો માનવીના છે ચાલવા ચરણો જગે. ૪

પિતા હતો જગતનો કૃષિકાર વૃદ્ધ:
જતો સ્હવાર પડતાં થઇને પ્રવૃત્ત.
આંખો ઝીણી ચમકતી ઊંડી યે ગઇ'તી,
દુ:ખો ચુસી જીવનનાં હમી શું રહી'તી ૫

વર્ષોના કાળ વારિના વ્હેણને તારમાં હસી,
પાલના મુગ શા પાયે સ્થિરતા ભામતી હતી ૬

આવ્યો અન્ત પ્રિયજન સમા ખેતરે આવતો એ,
ફેંકી ઝાંખી નજર સઘળે જોઇ આવી સહુ એ;
ન્હોતું આજે પણ વિચરતુ ખેતરે ક્યાંય તેથી,
ગતોથી તે હૃદય ફરતું આજના કાજ માંહી ૭

કોદાળી કરમાં લીધી, દોરડાં ભૂમિપે મૂકે,
સર્કા કુંડા હતા તેને લાગ્યો એ ખોદવા ધીમે ૮

કામે તેનુ જીવન ઘડિયું કામમા ઊછર્યો'તો,
કર્તવ્યોના પુનિત જપતા મંત્ર એ ખેનતો'તો,
શ્વાસેશ્વાસે, હૃદય ધબકે કામના નાદ ગુંજે,
કર્તવ્યોમા જીવનરમણા મૃત્યુ એમાં જ થાશે? ૯

ધન્ય એ માનવી મૃત્યુ, ધન્ય જીવન એ જગે,
કર્મમા મૃત્યુને ભેટે, મૃત્યુમા કર્મને જુએ. ૧૦

શીર્ણ તેજે રમી ભાનુ તપ્યો મધ્યાહ્ન આવતા
આમિયાં પંખીઓ સર્વે, માનવી સર્વ દાઝતા ૧૧

પેલો ખેડૂ હજી ન મુકતો ખોદવાનું ખુશીથી,
ત્યાં સીમાડે ગૃહિણી નિરખી ભાથું માથે મુકેલી,
પ્રસ્વેદોનાં મુખથી ખરતાં ભૂતલે બિન્દુ આવે,
ને તે કાળે ઘનગરજના મેઘની વ્યોમ થાયે. ૧૨

અનુત્તર પ્રશ્ન

ભાસ્કર દવે

વિશાલા વ્યોમઆરેથી નિર્ઝરે મધુચંદ્રિકા
ખૂઝાવા વિશ્વનો વહ્નિ રેલતી શુભ ચારુતા—

રાચે સુધાંશુ કણિકા સમ બાળ નાના
ઝીલંત સ્રોત અમિના રજતોત્સવે આ
ગાજે પદધ્વનિવડે પથ મુક્તહાસ્યે
જાગે પ્રશાંત ઝરણા મમ ઉરક્યારે,

બાજે વળી નૂપુરના મધુરા નિનાદો
ઝંકાર કંકણતણા ગજવે નિકુંજો
સંગીત રેલ ઉછળે દૂર વાટિકામાં
ને ઊમટે સ્મરણના અમિ આજ હૈયે.

ધરી અંકે કાલા કિસલયકુંણું બાળ નમણું
હસાવી હાસ્યોથી વરદ કર માથે ધરી ધરી
મીઠી વાતો કહેતી સુભગ જનની, છે સ્મરણમાં?
નિહાળું હાસ્યોએ નયન ગરવાં આજ નભમાં.

●

પડેલું પત્તું[1]

મસ્ત

(નાથ કૈસે ગજકો...એ રાહે)

રવડે એક, પત્તું ઝાડ, તણું(૨)
પવન ઝપાટે, ઝુંટવી વડીલથી, ત્યાગી ઝડપથી દીધું રવડે. ૧.
સત્વહીન આ! પલ્લવ પ્યારા, કેથે પ્રયાણ કર્યું(૨);
"જાણ્યું નહીં કંઇ, દીનબંધુ! હું(૨), ભાયગના, જ કહ્યું" રવડે. ૨
કુદરત કોપે, પવન તોફાને ઝાડ પડી તો ગયું,(૨)
એક જ એ આધાર, હતું મુજ,(૨) નાથ અનાથ થયું રવડે ૩

૧ ફ્રેન્ચ કવિ આર્નોલ્ટના 'લાફ્યીય'ને અનુસરીને

મખમલ મપાટા, લહરી લટકને, તાળે થઈ હું ફરૂ(૨)
એક દીન જગન, ઘોર બતાવે(૨), બીજે મેદાન મરૂ રવડે ૪

નગી પર્વતની ગોચ ઉડીને, ઉડી બખોલ પડુ(૨)
ના જાણું હુ વિકસુ છુ કે(૨) ના જાણુ હું શકું રવડે ૫

લઇ જતયે નાનીક અનીલ ત્યા, જાવું મારે રહ્યું(૨)
મે ફરીઆદ કરી ના સમરી(૨), નીકર ગનીને મહ્યું રવડે ૬

જીવમાત્ર અને જ્યા જાયે, હુ પણ ત્યા જ જઉ(૨)
જ્યાં ખુબસુરત ને શન જ્યાં(૨), થાયે ભેગા મઉ" રવડે ૭

કલાકાર મિત્રને

પુંડરીક

ફરી અવનવી રહી અરૂપને રૂપો અર્પતી
અગમ્ય તવ તૂલિકા, શિશુમમા મખે ચીતરી
અનેકવિધ દ્રશ્ય ચિત્ર ક્ષણમા અનંતોન્મુખી
અગાધ તવ ભાવના સ્તર પરે પડે ઊપડે
તરંગમય વીચિઓ પણ ન લેશ રેખાંકિત
શિશુસ્મિતભર્યું સુવકત્ર નયને વિગજી રહી
નરી જીવનમાધુરી તવ કના મખે ! માનવી
વિચિત્ર જગના રંગે રસભરી છતા તાહરી

મખે ! જીવનના બીજો હ્રદયમા ઉગે ને ફળે
પ્રકાશ સહુ વિશ્વનો લઇ અખંડ તે વિકસે
કૃતાર્થ થઇને ખરે સકલ લોકના માનસે,
અનન્ય તવ અંકુરો નવનવા સ્વરૂપો ઘડે

સખે ! નવ કલા હવે નવ રહી બની તાહરી
કરે જીવનને કનામયજ તે કના ભાસતી

સુમિત્રા

કોલક

સન્ધ્યા તેજે અટારીએ મુગ્ધ ઉભી વિલોકતી
સુમિત્રા, સૃષ્ટિનું ચિત્ર, મંજુલ ગીત બોલતી.

ધીમે ધીમે છટાથી પુલકિત સઘળા રંગ વિલાઇ જાતા,
ને શ્યામાઓ ગભીરાં ક્ષણ ક્ષણ સરતાં સૌમ્ય રીતે છવાતાં.
નેત્રો ઝીણાં કરીને, ઉર પર ઝીલતી ભાનુની રશ્મિમાલા
ઉભી ધ્યાનસ્થ પ્રેમાર્દ્ર નયન પલકારા કરન્તી સુમિત્રા.

અને નિજ ડગાન્તરે નિમિષ વર્ષ ચાલીસનો
પ્રમગ્ન થઇ પુસ્તકે ખુરશીમાં, હતો વાંચતો.
ફર્યાં નયન તેહનાં અધર પે સવિતા તણા
–પ્રલુબ્ધક થઇ પડી અધક લાલિમા એહને.

સ્તબ્ધ ઉભી સુમિત્રા તો અગાધ ચિંતને રમી
માંડી દૃષ્ટિદિશે પ્રાચી,–અજાણ પળ આવતી.

ધીમે ધીમે સહુ દિશ દિશે દૃષ્ટિ કીધી મનુષ્યે,
મૂકી પોથું, નીરવ પગલે વ્હૈ ગયો દ્વાર દિશે.
ઉર-સ્પન્દે તક વિચરતાં બંધ કીધાં કમાડો,
આવી પ્હોંચ્યો સમીપ સુમિત્રા, હસ્ત ધીમે અડાડયો.

"એ કોણ?"–શબ્દ અધુરા વદતાં ફરી તે–
દીઠો સમીપ પ્રજતો દગ તિક્ષ્ણ રાખી.
સ્કન્ધે ઠરેલ કરને ચપલા ગતિથી
દીધો ખસેડી, પગ માંડતી દ્વાર દિશે.

પાલવડો ધરી પાડયો સત્વ ને, સદૂરે જતાં
"સુમિત્રા ! સુમિત્રા ! શાને? શરમીંદ હવે થતી ?"

ધ્રૂજન્તી કંપમાના ઉભય નયનમાં અશ્રુ બિન્દુ સરાવી,
ઉભી ત્યાં ભાન ભૂલી' નહિ કશુ સુઝતાં, આશ રાખી પ્રભુની.
વાચા યે બેસી,–ના સ્વર ઉચરી શકી સાહની યાચનાર્થે,
જાણ્યો ના માર્ગ એકે પગનિપગમાં ત્યાં હવે મુક્ત થાવા.

"નહિ મામા! નહિ મામા! ઓ! કાંઇ કરો મને–
હજી તો હું કુમારી છું, પિતા શા છો તમે મને"

"અરે શાને? એ તો ક્ષણ વિષગની દિવ્ય-પ્રભુતા–
તણી એમાં કાંઇ ભય નિમિત્ત વિયોગ સરખો!
પ્રિયે! ચૂમી લું તો!' અધર તુજના સૌમ્ય વરણા
–વદી અને તેને વગમાં પકડો.–ક્રૂર કરણા!

બે ભુજે જોરથી લીધી સુમિત્રા પ્રેમાંગના–
અશ્રુઓના કપોલો પે ઉભો લૈ ચૂમનો ઘણા

પ્રશસ્ત કિરણાવલી પુનિત ચારુ સન્ધ્યા તણી
શમી મારુત શૂન્યમાં, તિમિર ઓઘ છૂટ્યું ફરી

મહા જગત આ બધું, દિગ્દિગન્ત મન્દાનિલો
રહ્યા નિમિત્ત ઘૂમતા, જગત તન્ત્ર આધીન થૈ.

ત્વગાથી તે ધરી તેના હસ્તને, ખેંચીને જતો
પામે પથ અની દિશે, શરીર ત્રસ્ત કે દસો.

' નહિ મામા! નહિ મામા! કરુણ આ સુરાવલી
ભમી શૂન્યે સહે બેમા ભવ્ય શાન્તિ ફરી રહી

હશે શું શરણાધીન થઇ, નિર્બળતા સ્મરી
અગર કામના રહ્ની સુમિત્રા દીલમાં જરી?

અનુમાનો

પ્રહ્લાદ પારેખ

લગભગ દરેક માણસમાં પાગલનો થોડોઘણો અંશ હોય છે. જીવનમાં એક કાળ એવો આવે છે જ્યારે કોણ જાણે ક્યાંય આકાશમાં કોઇ ચંદ્ર ઉગે છે અને અંતરના સમુદ્રને આકર્ષી ખળભળાવી મૂકે છે હૃદયમાં કોઇ મહાભરતી ચડે છે. કોઇ મહાગાનથી આખું અંતર ભરાઇ જાય છે. અને દુનિયામાં બધે જ એ મહાગાનના પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે. તારામાં અને ફૂલમાં, સંગીતમાં અને સૌંદર્યમાં, સ્ત્રીમાં, અને પુરૂષમાં એ ગાનનો પડઘો ઉઠતો સાંભળીએ છીએ નરી આંખે દેખાતી દુનિયાને નકારતું એ ગાન, આશાનું-પ્રેમનું —સ્વપ્નાનું હોય છે.

પ્રોફેસર અનિલકુમારના જીવનનો એ કાળ હતો. છેલ્લા ત્રણ માસથી રાધાપુરની કોલેજના એ પ્રોફેસર નિમાયા હતા. લોકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં રહસ્યમય બની રહેવું એ એમનો એક શોખ હતો એટલે પોતે ક્યાંથી આવ્યા છે એ સિવાય પોતાના વિષે એ વિદ્યાર્થીઓ સાથે કે કોઇ બીજા સાથે ભાગ્યે જ વાત કરતા. પરંતુ બીજા વિદ્યાર્થીપ્રિય પ્રોફેસરોમાં એ આ ત્રણ મહિનામાં જ મોખરે આવી ગયા હતા, જીવનમાં આવિર્ભૂત થતી તેમની વિચિત્ર બેદરકારી માટે અને લાગ આવે વર્ગમાં છોકરીઓને મીઠા શબ્દોમાં કડવાશ ભરી Sugar coatted quinine જેવાં વાક્યો સંભળાવતા એ માટે વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિનું કેન્દ્ર થઇ પડ્યા હતા.

એકવાર કોલેજના કંપાઉન્ડમાં આવતાં જ જોરથી વરસાદ પડવા માંડ્યો. વરસાદના દિવસો હતા એટલે રેઇનકોટ તો સાથે લાવતા પણ કોલેજનાં પગથીયાં ચડી વરંડામાં આવ્યા ત્યાંસુધી એ કોટ ખભા ઉપર જ પડ્યો રહ્યો, બીજા પ્રોફેસર બંધુએ હસીને કહ્યું, 'આ કોટ છે ને પલળ્યા શાને ?' 'ઓહ' કહી તેમણે કોટ ખભેથી નીચે ઉતાર્યો અને હસ્યા.

એકવાર બી. એ. ના વર્ગમાં ભણતી એક છોકરીને કોઇએક ચોપડીનું નામ પૂછવું હતું ને પ્રોફેસર ક્લાસની બહાર નીકળી ચાલવા મંડ્યા એટલે એ છોકરી તેમની પાછળ પાછળ ગઇ અને સાદ પાડવા માંડી. ક્યાંય સુધી પાછળ ગઇ અને સાદ પાડ્યા. પણ જાણે સાંભળ્યા જ નથી એમ બેધ્યાન રહી એમની વેગવાન ગતિએ પોતાના રૂમમાં જઇ સિગારેટ ચેતાવી માથાની આસપાસ ધુમાડાનું નાનું એવું એક વાદળું રચી દીધું.

એકવાર ક્લાસમાં કોઇ છોકરી જરા હસી હશે એટલે તરતજ ચોપડીમાંથી માથું ઉંચુ કર્યા વગર જાણે ચોપડીમાંજ લખ્યું હોય તેમ બોલવા માંડ્યા, 'માણસ એ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. સ્ત્રીઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. કશા જ કારણ સિવાય માત્ર બાળક જ

તમે તમારી જાતને બાગકની હદ સુધી નીચે શા માટે લાવો છો ?" અ
છું ચોપડીમાંથી વાંચવું શરૂ કર્યું. છોકરાઓ બના ઘોડીવાર તો ક્યાર
તો એ વાત ચોપડીમા ગોતવા મંડયા.

તેમની આ બધી વાતો છોકરાઓમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હતી કોઇક
રાતે એકાદ ફાનસની આસપાસ વિદ્યાર્થીઓ ગપાટા હાકતા બેસતા ત્યારે
ના પ્રોફેસર અનિલકુમારની વાત નીકળતી અને તેની સાથે આ બધા પ્ર
થતા કોઇ સાનસવાઓનો શોખીન વિદ્યાર્થી કહેતો, "એમના જીવનમા કયા
ભાર આઘાત થયો છે અને પરિણામે આ એક વિચિત્ર બેદરકારી–મે
છે કોઈ બંધમા કાણું પડે અને જેથી પાણી વહે જાય તેમ તેમનુ
મત વહે જાય છે જુઓને કેટલી સીગારેટ પીએ છે અને ને તો સાજ્યું
પણ લે છે" કોઇ વળી કહેતો "એમણે પરણવું જોઇએ There shou
body to look after him and to love him એ સિવાય
બુદ્ધિપ્રતિભા એળે જાય છે." આ વાત સાંભળી કોઇ ત્રીજો કહેતો, "ખસ
ગામા અમે બધા ભેગા થઇ ગયેલા એક હોટેલ ઉપર બેસી બેઠા ચા પીતા
કોઈ ઓળખીતી છોકરી અને તેનો પતિ પણ તેમની સાથે હતા ચા પીને
દુકાનેથી પાન ખાઇ આવ્યા, એટલે છોકરીએ કહ્યુ, 'એકલા ખાઇ અ
ા એ હસ્યા અને કહ્યુ, 'એકનો ખાવાને ટેવાઇ ગયો છું!' એ ત્રણ
?" પ્રશ્ન કરી એ બધા સામે જોઇ રહ્યો 'જરૂર કયાંક કોઇ પ્રેમમાં એ
" 'હું' મળ્યવિત છે ' બધાએ ટાપરી પૂરી

આ બધી જીજ્ઞાસાની પાછળ ઉભેલા અનિલકુમાર સાચેની વિદ્યાર્
તેટલી જ ન્હોતી.

ગામની બહાર એક નાનકડા મકાનમા અનિલકુમાર રહેતા હતા. મ
સ નાનકડો એક બગીચો હતો એ નાનકડા મકાનના નાના ઓરડાના મોટા
મની ચોપડીઓનો ખડકલો પડી રહેતો ટેબલની સામે તેમનો પલંગ અને પન
રુએ બે આરામ ખુરશી ટેબલની પાસે એક ખુરશી. વિદ્યાર્થીઓ આવતા
ખૂબ સમભાવપૂર્વક વાત કરતા કોલેજના ઉગતા સાહિત્યકારોનું અનિલ
યાન હતા બધાની પીઠ થાબડી એ વિદાય કરતા.

સાંજના ૭ સાડા ૭ પહેલા તે ભાગ્યે જ બહાર નીકળતા કોલેજના
ા બીજો બધો વખત આરામખુરશીમા કોઇવાર કયાંક સુધી પડી રહેતા
સીગારેટનુ ટીન પાસે લઇ એક પછી એક લઇ સળગાવી પીને ખતમ
ને ચોપડી વાચતા જાય કેટલીકવાર મૂઢ જેમ બગીચામા બેસી રહેતા છોક
આવી અવસ્થામા તેમને જોઇ જતા અને તેમની આસપાસ ગુથાયેલી રહ
તાણાવાણા ગૂંથી જતા ઉંડે ઉંડે અનિલકુમારને તેમના એકાંતમા પાણી

પ્રમાણે કોઈના આવવાથી ડહોળાઈ જતાં એ ન્હોતું ગમતું. પ્રોફેસરોની સાથે પણ અનિલકુમાર બહુ ઓછું ફરતા. પ્રોફેસરોએ ગોઠવેલી મિજબાનીમાં ટી પાર્ટીમાં હાજરી આપવી જ પડે એવું હોય તો કચવાતે મને આપતા. એ સિવાય તેમનો બગીચો, આરામખુરશી, પલંગ, અને ચોપડીઓ એ છોડીને ક્યાંય જતા નહિ.

ઠીક સાંજે જ્યારે બધા ફરીને પાછા આવતા ત્યારે અનિલકુમાર ફરવા નીકળતા. બંગાળી ઢબનું ધોતિયું, ઉપર ખમીસ અને એક શાલ ઓઢી દૂર આવેલી એક ટેકરી સુધી ફરવા જતા. ત્યાં બેસતા. કોઈવાર ગાતા. અને રાત થતાં પાછા આવતા. પરંતુ આ બધું એકલા એકલા. કોઈ સાથે આવતું તો પ્રોફેસર ના નહિ પાડી શકતા. પરંતુ નવપરિણીત દંપતી બહાર ફરવા જતા હોય અને કોઈ ત્રીજો માણસ સાથે થતાં તેમનાં બન્નેનાં મન જેમ જરા કચવાય તેમ પોતાની સાથે જાણે કોઈ કાલ્પનિક સાથી લઈને અનિલકુમાર ચોવીશે કલાક રહેતા અને કોઈ ત્રીજું આવતું તો તેમના અને તેમના સાથીના એકાંતમાં એ ખલેલ અનુભવતા.

રાધાપુરમાં આજે ઉર્વશીનું પૂતળું ખુલ્લું મૂકાયું હતું. શહેરમાં આવેલા કોઈ નવીન શિલ્પીએ એ દેવાંગનાને રાધાપુરની ધરણી ઉપર ઉતારી હતી. નૃત્ય માટે ઉભી થઈ પોતાનાં અંગપ્રત્યંગ ઉપર એક છેલ્લી નજર કરી લેતી એ અપ્સરાનું પૂતળું જોવા શહેરના બધા લોકો ઉમટયા. બધા લોકોએ પત્થરમાં ઉતરેલી એ સ્વર્ગની વારાંગનાની પ્રતિમાની પ્રશંસા કરી. કલાકારો મુગ્ધ થઈ ગયા. વર્તમાનપત્રકારોએ શિલ્પી ઉપર પ્રશંસાનાં પુષ્પ વેર્યાં, કવિઓએ એ શિલ્પને ચરણે કવિતાઓ ધરી.

દિવસો ગયા અને પૂતળું જોવા આવનાર પ્રશંસકોની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ. હવે તો ભાગ્યે જ કોઈ આવતા. કળાના એ વિદ્યુત્પ્રકાશે લોકોનાં રોજિંદાં જીવનના અંધકારમાં ઘડીભર પ્રકાશ પાથરી દીધો. લોકો ચકિત થઈ ગયા. ફરી પાછી જાણે એ વીજળી વાદળામાં સંતાઈ ગઈ, અંધકારમાં વિલીન થઈ ગઈ. પાછો એજ અંધકાર. પરંતુ એ પ્રકાશે એક અંતર જાણે ઉજ્જવલ કરી દીધું. પ્રોફેસર અનિલકુમાર હવે પોતાની પ્રિય ટેકરી છોડી રોજ સંધ્યા નમતાં આ પૂતળા પાસે આવતા અને ક્યાંય સુધી તેની દેહલતા જોઈ રહેતા. શરૂઆતમાં તો પ્રોફેસર પોતાને આ રીતે નિરખતા કોઈ જોઈ જશે એ ભયે થોડાએક સાવધ રહેતા. ઘડી ઘડી આસપાસ જોઈ લેતા. પરંતુ હવે એ સાવધાની નહોતી રહી. અનિમેષ આંખે એ પૂતળા સામે જોઈ રહેતા. ધીમે ધીમે દિવસો જતાં પૂતળા સાથે પ્રોફેસરનો જીવનસંબંધ બંધાતો ગયો. નિયમિત આ રીતે આવનાર પ્રોફેસરના આ વર્તનથી ત્યાં બેસતા એક સિપાઈને નવાઈ લાગની. એક દિવસ અચાનક જાણે સરી પડયા હોય તેમ પ્રોફેસરના મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડયા. "તને મેં ન્હોતી ચાહી ? તમે આવો પ્રેમ તરછોડીને પણ જઈ શકો એમ ?" આ અંધારામાં પૂતળા સાથે પ્રોફેસરને બોલતા સાંભળી સિપાઈ ભયભીત થઈ ગયો. શું કરવું તેની તેને ખબર ન પડી. તેની છાતી ધબકવા લાગી. આંખો મોટી થઈ ગઈ. માથે અને ગરદન ઉપર હાથ

ફેરવવા લાગ્યો. પરસેવો વળી ગયેલ હાથે લાકડી જોરથી પકડી. અને મહામહેનતે તેણે એક ખોખારો ખાધો પ્રોફેસર સાહેબનું ધ્યાન ખેંચાણું, વગર બોલે તે ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયા.

આ વાત શહેરમાં પ્રસરી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓએ પણ જાણ્યું કે પ્રોફેસર સાહેબ સંધ્યાકાળે પૂતળા પાસે જઈ કંઈક બબડે છે. તેમની રાતની ફાનસની આસપાસની વાતોમાં આ વાતનો વધારો થયો.

પ્રોફેસરના જીવનમાં પણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું જેમ બને તેમ બધાથી દૂર રહેતા તેમની પાસે આવતા લોકો તેમને બનારૂપ થઈ પડતા. એ લોકો ક્યારે જાય અને ક્યારે પોતે પોતાની સાંજની તૈયારી કરે એજ એમનું દિન ઝંખનું. તૈયારીમાં તો માત્ર તે દિવસનું તેમના બગીચાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ફૂલ લઈ પૂતળા પાસે જવું એજ હતું પરંતુ એ તૈયારી તેમનો આખો દિવસ રોકતી અને બધા આવનાર જાણે તેમની એ તૈયારીમાં દખલ કરતા એમ તે અનુભવતા લોકો પણ જાણે તેમનું દિલ સમજી ગયા હોય તેમ તેમની પાસે કમ આવતા

હવે વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને ત્યાં ખૂબ ઓછું જતા, પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિથી અણજાણ નહિ રહેતા. તેમનો આખો દિવસ કેમ જાય છે તે વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે જાણતા હતા અને હવે તો રાતે જ્યારે પ્રોફેસર સાહેબ ફૂલ લઈ પૂતળા પાસે જતા ત્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાછળ પાછળ જતા અને દૂર ઉભા રહી તેમની ત્યાંની વિધિ જોતા પ્રોફેસર સાહેબ ફૂલ લાવી ક્યાંય સુધી એ પૂતળા સામે જોઈ રહેતા એની પછી ફૂલ જેટલી જ કોમળતાથી એ પૂતળાની અંદર આવેલી હથેળીમાં એ ફૂલ ગોઠવતા. પવનની લહેરીથી પાંખડીઓ નાચી ઉઠતી પ્રોફેસર સાહેબના મોંઢા ઉપર સ્મિત ફરકી ઉઠતું અને આસપાસ જોઈ ધીમે રહીને એક ચુંબન ચોડી વિદાય થતા વિદ્યાર્થીઓ પણ આ બધું જોઈ જરા ભય પામતા, તેમને આ બધું જરા વિચિત્ર લાગતું પરંતુ તેમણે પ્રોફેસર સાહેબની આ કલાપ્રિયતાની તારીફ કરી

આજે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો પ્રોફેસર સાહેબ ફૂલ લઈને આવ્યા એ પહેલા જ પૂતળાના હાથમાં કોઈકે ફૂલ મૂકી દીધેલું એ આ રીતે ઉભા રહ્યા પૂતળા સામે જોયું અને લાવાના ધકકાથી પૃથ્વી જેવો આંચકો અનુભવે છે તેવો આંચકો તેમણે અનુભવ્યો. થોડીવાર તો સ્થિર થઈ પૂતળા સામે જોઈ રહ્યા. તેમના હાથમાંનું ફૂલ ચીમાઈ ગયું, પાંખડીઓ વેરાઈ ગઈ પછી જાણે ફેર આવ્યા હોય તેમ બન્ને હાથ વચ્ચે માથું પકડી એકાદ મિનિટ ઉભા રહ્યા અને પછી અપમાનિત થયેલા માલિકની જેમ પ્રોફેસર સાહેબ પાછા ફર્યા સિપાઈ દિગ્મૂઢ થઈ આ બધું જોઈ રહ્યો.

દૂર ઉભા રહેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રોફેસરની આ વિચિત્રતાએ ગંભીર બનાવી દીધા પ્રોફેસર સાહેબ તેમને મન એક કોયડો થઈ પડ્યા બીજે દિવસે પણ તે આવે એ પહેલા

વિદ્યાર્થીઓએ શું થાય છે તે જોવા પૂતળાના હાથમાં ફૂલ મૂકી દીધું. બીજે દિવસે પણ લથડતે પગે પ્રોફેસર સાહેબ પાછા ફર્યા.

પ્રોફેસર સાહેબે અસ્વસ્થ શરીરને કારણે કૉલેજમાંથી પંદર દિવસની રજા લીધી. હવે તો પ્રોફેસર સાહેબ સાંજે પણ બહાર નહિ નીકળતા. પોતાનામાંજ પોતે સમાઈ જવા માગતા હોય તેમ ગુંચળુ વળીને તે પલંગમાં કે આરામખુરશીમાં પડી રહેતા. સિગારેટના ટીનો ખાલી કરતા. અફીણ પણ લેતા અને પોતાને નશામાં રાખતા. તેમનામાં એક વિચિત્ર ઉદારતા હમણા હમણા દેખાતી. ભિખારીઓ આવતા તો કોઈને પણ પૈસા કે કપડા આપ્યા વિના નહિ કાઢતા. જાણે ઘર ખાલી કરતા હતા. પ્રોફેસરો તેમને જોવા આવતા, ઘર બહાર જવા અને મન બહેલાવવા કહેતા. તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે જુદી જુદી સૂચનાઓ આપતા. અનિલકુમાર બધી સૂચનાઓ હસીને સ્વીકારી લેતા અને કરતા તેમ કર્યે જતા.

"એમનું શરીર બહુ લેવાઈ ગયું છે. મને નથી લાગતું કે એ ખરેખર ડૉક્ટરને શરીર બતાવતા હોય અને દવા લેતા હોય. માત્ર આપણને હા પાડે એટલું જ." પ્રોફેસરો બહાર નીકળી વાતો કરતા.

દશેક દિવસ થયા. આજે રાતે પ્રોફેસર પોતાના બગીચામાં ફરતા હતા. દૂરથી વિદ્યાર્થીઓએ તેમને ટહેલતા જોયા અને તેમને થયું કે પ્રોફેસર સાહેબ જરૂર પૂતળા પાસે જવા જોઈએ. અને વિદ્યાર્થીઓ પહોંચી ગયા, અને તેમની ટેવ મુજબ પૂતળાના હાથમાં ફૂલ મૂકી દીધું.

અનિલકુમારે ટહેલતાં ટહેલતાં પોતાના બગીચામાં આજે એક પૂર્ણ વિકસિત ફૂલ જોયું. ગુંચળુ વળી પડેલો સાપ જેમ કોઈ સ્પર્શથી ઉછળી ઉઠે તેમ પૂતળા પાસે જવાની સંકોચેલી ઇચ્છા આજે બધા વેગથી ઉછળી. પ્રોફેસર સાહેબે એ ઇચ્છાના પ્રબળ પંજામાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કર્યો, તડફડયા. ઘરમાં ગયા જોરથી સીગારેટ પીવા માંડી, વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો પથારીમાં પડયા પણ બધું વ્યર્થ. એ ઇચ્છાએ તેમને ગળામાંથી પકડયા હતા, અને તે બહાર બગીચામાં આવ્યા. ફૂલ તોડયું અને અંધવેગે નિરવ રાતે એ પૂતળાની દિશામાં ઉપડયા.

ઝોકા ખાતા દરવાનને વટાવી પ્રોફેસર સાહેબ પૂતળા પાસે આવી પહોંચ્યા. આજે ઘણા દિવસ પછી એ આવ્યા હતા. પૂતળા સામે જોઈ રહ્યા. ઘણા દિવસ સુધી પોતે નહોતા આવ્યા એ જાણે અપરાધી હોય તેવો આછો ભાવ તેમની ડોકના ઝુકાવમાં અને આંખમાં તરવર્યો, પ્રોફેસર સાહેબે પોતાનું ફૂલ જોયું, ચૂમ્યું અને પૂતળાના હાથમાં મૂકવા ગયા. એને આજે-આજે દશ દિવસ પછી પણ તારાના પ્રકાશમાં પ્રોફેસરે પૂતળાના હાથમાં એક પુષ્પ રમતું જોયું. તેમણે પૂતળા સામે જોયું તેનું સ્મિત તેને કોઈ બેલાડી જેવું લાગ્યું. તેમાં નિષ્ઠુરતા અનુભવી. કોઈ રાક્ષસ પકડી હચમચાવી મૂકે તેમ પ્રોફેસર

આખા એક ક્ષણ હચમચી ગયા બીજી ક્ષણે પાગલના વેગે એ બહાર નીકળ્યા પાસેની સડક ઉપરથી એક પત્થર લીધો, પાછા ગયા અને બધા જોરથી પૂતળાના મોઢા ઉપર એ પત્થર માર્યો ફડાક અવાજ થયો પૂતળાનુ નાક ભાગી ગયુ તેનુ સ્મિત કદરૂપથઇ ગયુ પ્રોફેસર સાહેબે પત્થર બાજુએ ફેંક્યો પૂતળા સામે જોયુ અને હસ્યા આ અવાજથી સિપાઇ જાગી ગયો, એ ભયભીત થઈ ગયો સ્તબ્ધ, મૂક થઇ ગયો મૂછ ઉડયો પ્રોફેસર પસાર થઇ ગયા

બીજે દિવસે આખા ગામમા હોહા થઇ ગઇ લોકો ભાગેલુ પૂતળુ જોવા ઉમટયા વાત વાયુ વેગે પ્રસરી ગઇ કે અનિલકુમારે પૂતળુ ભાગ્યુ છે તેમને પકડવામા આવ્યા

લોકોમા અનેક વિચિત્ર અનુમાનો થઇ રહ્યા કોઇ કહેતુ એ પેલા શિલ્પીના શત્રુ હતા કોઇ કહે તેમનુ માથુ ઠેકાણે નહોતુ ત્રીજુ મડળ કહેતુ કલા ભક્તિમા આગળ જાય તે એ સહન ન કરી શકયા એક ચોથો અવાજ એવો ઉઠતો કે એ કોઇ સુક્ષ્મ ધર્મનુ પરિણામ હતુ સામાન્ય લોકો તો પહેલી વાતથી સતોષાઈ ગયા કે એ પેલા શિલ્પીના શત્રુ હતા પરતુ વધારે જીજ્ઞાસુ લોકો સિપાઇને મોઢેથી બધી વાત સાભળતા અને તેનુ વળી પૃથક્કરણ કરતા સિપાઇ કહેતો ત્યા આવતા, પૂતળાના હાથમા ફૂલ આપતા ફૂલ હોય તો પાછા જતા પૂતળા સાથે બબડતા અને વળી બધી વાતો ઉપરાત એ પૂતળુ સ્ત્રીનુ હતુ એ વાતને કેન્દ્ર રાખી એ લોકો પ્રોફેસરનુ પાછળુ જીવન જોતા અને અનુમાન કરતા કે એ કોઇ સૂક્ષ્મ ધર્મનુ પરિણામ હતુ જે હોય તે આવા અનુમાન થોડા દિવસ સુધી ગામમા ચાલ્યા અને પછી બધુ પાછુ હતુ તેમ શાંત

વર્ષગાંઠ

મોહિનીચદ્ર

[અ જનીગીત]

પ્રાણભરેલા રગભુવનમા,
વીત્યા ચોવીસ વર્ષ રમતમા,
ખોયા ના તવ હસ્તકમળમા
રશ્મિન એ ગયા ॥

વરમાલા

મૂળ લેખક · ગોવિન્દવલ્લભ પંત
અનુવાદક · રમણિક કિસનલાલ મહેતા

અંક ૨ જો
પ્રવેશ ૧ લો
કક્ષ

રાત્રિ : એકલી વૈશાલિની
(સામે દીપક બળતો રહ્યો છે.)

વૈ. જ્યારે તેઓ મ્હને ચાહતા હતા, ત્યારે મ્હેં એમનો અનાદર કર્યો; જ્યારે હું એમને ચાહતી થઈ ત્યારે તેઓ મ્હારી અવગણના કરી ચાલ્યા ગયા ! હાય અમે બન્નેએ, એક બીજાની ઘૃણા કરવી હતી તો, એકસાથે શા માટે ન કરી ? જો ચાહવું જ હતું તો એકસાથે જ એ ચાહના કેમ ન કરી ? અવીક્ષિત, અવીક્ષિત ! ત્હમે શું કહ્યું ? એજ કે ત્હમે જીવનભર અવિવાહિત જ રહેશો ? અને હું ?—

(નિરૂપ દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

દાસી ત્હમારૂં લગ્ન થશે.

વૈ. ભગ્ન મનોરથોની સાથે ? કેવો સુંદર મ્હારો પતિ છે !

દા. નહીં, વિશટદેશના રાજકુમારની સાથે. આજેજ રાજદૂત આવ્યો છે.

વૈ. ચૂપ રહે દિવાની ! શું આર્યકન્યાનું ક્યાંય બે વાર લગ્ન થાય છે કે !

દા. પરંતુ ત્હમારૂં લગ્ન જ ક્યાં થયું છે ?

વૈ. તું લગ્ન કોને કહે છે ?

દા. શ્રાંતિનું નામ લગ્ન. મનોહર ઉત્સવ નિહાળતાં નિહાળતાં આંખો થાકી જાય, મધુર વાદ્ય સાંભળતાં સાંભળતાં કાન થાકી જાય, મંગળ ગીત ગાતાં ગાતાં ગળું થાકી જાય, અને ષટ્રસ ભોજન કરતાં કરતાં પેટ. અને એની સુવાસથી નાક થાકી જાય. આ શ્રાંતિ વચ્ચે જ્યારે વર વધુનું પાણિગ્રહણ કરે એનું નામ લગ્ન.

વૈ. ચૂપ. મૂર્ખ ! શ્રાંતિનું નામ લગ્ન નથી. સર્વસ્વનું બલિદાન આપવું એનું નામ લગ્ન. પ્રિયતમની રાહ જોઈ–જોઈ આંખો ફૂટી જાય, એનાં ગુણગાન સાંભળતાં–સાંભળતાં કાન બહેરા બની જાય, એના નામનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં કંઠ રૂંધાઈ જાય, અને પ્રિયતમમય થતાં થતાં પોતાનું અસ્તિત્વ મટી જાય. એ અસ્તિત્વના નાશમાં કંઈક

પ્રિયતમ આવી મળે તો તેનું નામ લગ્ન છે, ન આવે, તો પણ એનું નામ લગ્ન છે મ્હે એવુ જ લગ્ન કર્યું છે પણ હતભાગિની હું વિધવા છુ

દા. આ તમે શું કહો છો રાજકુમારી ! ત્હમે વિધવા !

વૈ. ના, નહીં. એમા મ્હારા સ્વામીનુ અમંગળ છે. હું વિધવા નહીં, સધવા છું દાસી ! તુ આજે મ્હારો શૃગાર કર, વસતના નવીન કુસુમોથી મ્હારી વેણી ગુથ, રત્નજડિત કકણવલય પહેરાવ, મ્હારા શરીરે કસ્તૂરીચદનનો લેપ કર, મધુર સુગધિભર્યું તેન લગાર, રેશમી વસ્ત્ર અને નક્ષત્રને પણ લજ્જિત કરે એવા રત્નાભૂષણ પ્હેરાવ હુ આજે પ્રિયતમને મળવાને સારૂ અભિસારયાત્રા કરીશ હુ સુદરી છું, અનાક્ષિત એકવાર મ્હને ચાહતા હતા નારીજન્મ પામવા છતા યે મ્હારા નાથના દિલને ન આકર્ષી શકુ, તો મ્હને ધિક્કાર છે ! જા ઉતાવળ કર !

દા. જેવી આજ્ઞા ! (જવા માડે છે)

વૈ. જરા ઉભી રહે યૌવનનો આ ફરીથી પ્રાપ્ત ન થનારો સમય કદાચ વ્યર્થ તો નહીં ચાલ્યો જાય, આ પરિશ્રમ કહીં નિરર્થક નહીં જાય ?

દા. એ વિષે મ્હારા કરતાં ત્હમે વધારે વિચારી શકો છો

વૈ. વિશ્વાસ નથી પડતો એ કઠોર હૃદય છે એમણે એક પુષ્પને ચુટી નાખ્યુ, અને ચુટીને કચરી નાખ્યુ એમને એ પુષ્પની એવી જ દુર્ગતિ કરવી હતી, તો એને ડાળીપર જ શા માટે કરમાવા ન દીધુ ? કઠોરતાને પુરુષજાતિએ જ શા માટે અપનાવી લીધી છે ? આજે એક માસ થયા હુ નિત્ય ઉત્સુક દષ્ટિએ એમની પ્રતીક્ષા કરી રહી છુ એમનાં સ્મરણો આવે છે પણ તેઓ નથી આવતા પ્રથમદર્શનના એ પુષ્પસ્થળ ઉપવનમા હુ એમને શોધુ છુ—એમના પદચિહ્ન હુ જોઉં છુ પરન્તુ તમની પ્રાપ્તિ નથી થતી એ મ્હારો જ અપરાધ છે, અનીક્ષિત હુ ત્હમને પ્રાપ્ત કરીને ગુમાવી બેઠી છુ મ્હે જ ત્હમને કહી દીધુ કે જાઓ, હુ ત્હમને નથી ચાહતી

દા. એ શુ ? ત્હમે જ શુ કુમાર અનીક્ષિતના પ્રેમનો સ્વીકાર ન કર્યો ?

વૈ. હા, મે જ સ્વીકાર ન કર્યો

દા. અને આજે ત્હમે જ એના પ્રેમ માટે વ્યાકુળ છો ?

વૈ. હા, એમ જ છે

દા. એ અતર કેટલા સમયમા થયુ !

વૈ. એક જ દિવસમા

દા. બસ, એક જ દિવસમા ?

વૈ. શુ તુ એ બધુ સાંભળવાને આતુર છે ? ત્યારે હુ કહીશ સાભળ મ્હારા સ્વયવરના આગના દિવસની વાત છે સધ્યા સમયે હું ઉપવનમા માળા ગુથી રહી હતી અચાનક અનીક્ષિતે આવીને મ્હને કહ્યુ 'કાલે સ્વયવરમાં મારી પસદગી કરજે"

દા. અને ત્હમે શું કહ્યું ?

વૈ. હાય ! મ્હેં જ એ કહ્યું. મ્હેં મ્હારા હાથેજ પગ પર કુહાડી મારી. હું મ્હારા નાથને ન ઓળખી શકી. મ્હેં કહ્યું કે: "જાઓ, અહીંથી દૂર ચાલ્યા જાઓ. હું ત્હમારા પ્રત્યે ઘૃણા કરૂં છું."

દા. કેમ, શું તે સુંદર ન હતા ?

વૈ. તેઓ સુંદર હતા, વીર હતા, સંસારના ભાવી રાજરાજેશ્વર હતા. સૌન્દર્ય, શકિત અને પ્રભુતાની એવી ત્રિવેણી મ્હેં બીજે ક્યાંય નથી જોઇ, છતાં યે મ્હેં જ એમનું અપમાન કર્યું.

દા. ત્હમને શું એ વખતે ખબર નહોતી કે તેઓ કુમાર અવીક્ષિત છે ?

વૈ. મ્હને બધી યે ખબર હતી.

દા. તો પછી ઘૃણા કરવાનું કારણ ?

વૈ. બીજું કાંઇ જ નહીં. તેઓ મ્હને ચાહતા હતા એટલે જ મ્હેં ત્હેમને ન ચાહ્યા.

દા. એ ઘૃણા ક્યાં સુધી રહી ?

વૈ. બહુ થોડી વાર. બીજે દિવસે તેઓ મ્હને હરી ગયા. શૂન્ય વનપ્રાન્તમાં એમણે મ્હારા પ્રેમની ભિક્ષા માંગી. છતાં યે હું મારા નાથને ઓળખી ન શકી. તેઓ મ્હારા પ્રેમરાજ્યની સીમાની બ્હાર હતા.

દા. પછી શું થયું ?

વૈ. અહીંથી જ પરિવર્તનનો આરંભ થયો—બરાબર અહીંથી જ શું કહું ? મ્હારી આંખ પરનો પડદો ખસી ગયો, અથવા તો મ્હારા નાથે પોતાનો છદ્મવેશ પરિત્યાગ કર્યો. હું એમને ઓળખી ગઇ. મ્હારા પિતાની સેનાદ્વારા અધર્મયુદ્ધમાં પરાજિત અવીક્ષિત જ્યારે ભૂમિપર લોહીલુહાણ થઇને પડ્યા હતા, જ્યારે મૂક પ્રકૃતિ એ દશ્યને જોઇને રડી રહી હતી, ત્યારે મ્હેં એમને કહ્યું: "ત્હમે મ્હારા પ્રિયતમ છો, હું તમને ચાહું છું."

દા. એમણે શો ઉત્તર આપ્યો ?

વૈ. એ વખતે તેઓ કાંઇ જ ન બોલ્યા; પરંતુ તુરતજ તે મુર્છિત થઇને પડ્યા. થોડા દિવસ પછી એમણે મને કહ્યું કે "એક પરાજીત—એક કેદી, રાજકુમારીનો પ્રિયતમ નથી થઇ શકતો."

દા. રમણીના રૂપનું એ અપમાન ! અવીક્ષિતે ત્હમારો પરિત્યાગ કર્યો ?

વૈ. હા, વૃક્ષ પોતાનાં નીરસ પાંદડાઓનો ત્યાગ કરી દે છે તેમ.

દા. શું ત્યારે મિલનની કોઇ આશા નથી રહી ?

વૈ. વૃક્ષ નીરસ પાંદડાંઓનો ત્યાગ કરી નવીન પાંદડાંથી પરિપૂર્ણ બને છે, પરંતુ તે વૃક્ષપરથી વિખૂટાં પડેલાં પાંદડાં એના ચરણોની માટીમાં મળી જાય છે, મ્હારૂં અને એમનું મિલન એવું જ હોજો !

દા. જે સમયે અવીક્ષિતે ત્હમારો ત્યાગ કર્યો ત્યારે શુ તે માયા ભિનથી બોલ્યા હતા? શુ ત્હમારી પાસે કોઇ એવુ બંધન નથી રહ્યુ કે જેથી ત્હમે બને કોઇવાર એક બની શકો?

વૈ. આશા નથી· સ્વપ્ન નથી જે શબ્દો વડે એમણે મ્હારી અવગણના કરી હતી, તે મમતા વિહોણા હતા. એમના ગભીર મુખમડળ પરથા તેઓ શિથિલપ્રતિજ્ઞાવાળા પ્રેમી ન લાગ્યા

દા. પરતુ મનુષ્યનો સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. પ્રેમ ઘૃણામાં ફેરવાઇ ગયો, તો ઘૃણા પણ કોઇક કાળે પ્રેમમા પરિવર્તન પામશે

વૈ. કદાપિ એમનો સ્વભાવ બદલાય તો તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી જઇને કોઇ અન્ય આને પોતાના સ્નેહનુ દાન આપશે, પરતુ મ્હને નહીં

દા. ત્યારે ત્હમે શો નિશ્ચય કર્યો છે?

વૈ. એ જ કે એ કમળસમાન નેત્રોવાળા અવીક્ષિતનુ હૃદય પત્થરથી યે અધિક કઠોર છે જો આ જીવનમા હુ એમને પ્રાપ્ત નહીં કરી શકુ, તો એમની પાષાણપ્રતિમાનુ જ આજન્મ પૂજન કરીશ એમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંસાર, સસારના સુખભોગ, સર્વને તિલાજંલિ આપીશ

દા. ક્યારે?

વૈ. કાલે નહીં આજે જ હું એને માટે તૈયાર થઇ રહી છુ

દા. શાને માટે?

વૈ. આ જો!

[વૈશાલિનીએ રેશમી સાડીની નીચે કાષાય વસ્ત્ર પહેરેલા છે દાસી એના તરફ જૂએ છે એટલે વૈશાલિની ઉપરનુ આવરણ દૂર કરે છે.]

દા. આ શુ? આ શુ? હા! ભગવાન! વિશાલદેશ પર કોનો કોપ ઉતરવનો છે? વિશાલના દેવગણ! રક્ષા કરો! – રાજકુમારી! ત્હમારો આ સન્યાસિનીનો વેશ? –

વૈ. હા, ચકિત ન થા હું સન્યાસિની બનીને વનેવનમાં અવીક્ષિતને શોધતી ફરીશ ધૂળના કણ કણમા એમના પદચિહ્ન શોધીશ લતાઓ અને પક્ષીઓને એમના ઘરનો માર્ગ પૂછીશ એકાન્ત વનમા એમની પ્રાપ્તિ અર્થે તપસ્યા કરીશ એમન નામ જપતા જપતા એમનામા વિલીન થઇ જઇશ તેઓ મ્હારા છે હું એમને પ્રાપ્ત કરીશ તેઓ મ્હારા જીવનના ઉદ્દેશ છે એમની દાસતા જ મ્હારી મુક્તિ છે

દા. રાજકુમારી! – આ શુ બોલો છો? ત્હમે ખુલ્ના આકાશ નીચે કેમ રહી શકશો? આ કોમળ દેહ ઋતુઓનુ પરિવર્તન કેમ સહન કરી શકશે? ભયંકર પશુઓની સાથે જીવન કેમ વ્યતીત થઇ શકશે? રાજકુમારી સંન્યાસિની કેમ બની શકશે?

વૈ. હું તને એ સમજાવવા નથી માગતી. લે મ્હારા આ આભૂષણ લઇને કોઇ દીન-દુખિયાને આપી દેજે કે જેનો પ્રિયતમ એને ચાહતો હોય.

[વૈશાલિની દાસીને પોતાનાં આભૂષણો ઉતારી આપે છે. દાસી કંપતા હાથે તે ગ્રહણ કરે છે.]

દા. પરંતુ એ માર્ગ વાસ્તવિક નથી: એ યાત્રા તો ભયંકર છે.

વૈ પરંતુ લક્ષ્ય અત્યંત મનોહર છે. શું પ્રિયતમની પ્રાપ્તિની આશા એ દુઃખોને તૃણવત્ તુચ્છ નહીં બનાવી દે? અથવા તો પ્રિયતમની પ્રાપ્તિ થતાં દુઃખ સ્વપ્નની સમાન મધુર નહીં બને શું?

દા હા! ક્યાં વનના કુશ-કંટક, અને ક્યાં આ ચરણ-કમલ!

વૈ. એ કુશકંટકોમાંથી બચવાને માટે તું પોતે મ્હારા માર્ગમાં કંટકરૂપ ન બન. એ નીરવ કંટકો કરતાં આ બોલતો કંટક મ્હારે માટે અધિક ભયંકર નીવડશે. જો તું મૌન ન રહી શકતી હો તો તારા અધરોની બોલવાની શકિતને પણ કાનમાં કેંદ્રિત કરી મ્હારી વાત સાંભળ. લે, આ તાડપત્ર પિતાજીને બનતી ત્વરાથી આપી દેજે. બ્હાર જઇને જો, કે રાત્રિ કેટલી વીતી ગઇ છે?

(દાસી બ્હાર જાય છે.)

વૈ. મ્હારા નાથ! ત્હમેજ પથપ્રદર્શક છો! ત્હમને જ હું શોધવા ચાહું છું. ક્યાં છો? પ્રિયતમ! ક્યાં છો? દ્વાર ખુલ્લાં છે: હું તૈયાર છું-હાજર છું. મ્હારા બાલ્યકાળના ક્રીડા-ક્ષેત્ર-વિશાલદેશ! જો હું પ્રિયતમને શોધી લઇશ, તો ફરીથી ત્હને મળીશ-નહીં તો બસ, આ જ અંતિમ પ્રણામ છે.-મા! મા! પિતા! પિતા! નહીં, નહીં. હું છાતી પર વજ્ર રાખીશ. આ રથનો જ શબ્દ છે! તે મને લેવાને માટે આવી પહોંચ્યો કે શું? આટલો જલ્દીથી?

(વેગપૂર્વક જાય છે.)
(દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

દા. રાજકુમારી! હેં! ક્યાં ચાલી ગઇ? રાજકુમારી!

(વિશાલ પ્રવેશ કરે છે.)

વિ. વૈશાલિની ક્યાં છે?

દા. હું નથી જાણતી, હમણાં જ અહીં હતાં. લ્યો આ!

વિ. શું છે એ?

દા તાડપત્ર! આપને એ રાજકુમારીએ આપ્યો છે.

વિ. (પત્ર દીપક સન્મુખ લઇ જઇ વાંચે છે.)

"મહારાજના ચરણોમાં પ્રણામ! એક શુભ કાર્યના અનુષ્ઠાનને માટે સંસારનો ત્યાગ કરીને હું જાઉં છું. આપની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનના પાપથી અત્યારે મારે જવાનો

હોય છે ત્યારે તુ એને સજલ–સતૃષ્ણ દૃષ્ટિએ નિહાળે છે કે નહી ? હે સુદરી ! જો તેં સસારનો ત્યાગ કર્યો તો ત્હારા ચિહ્ન ત્યાથી ત્હારી સાથે જ શા માટે ન લઇ ગઇ ? ત્હારા જવાની સાથેજ મ્હારા હૃદયમાથી ત્હારી સમૃદ્ધિ, મ્હારી નિદ્રામાથી ત્હારા સ્વપ્ન અને આ ચિત્રમાથી ત્હારૂ રૂપ શા માટે અદશ્ય ન થયા ? પ્રિયે ! પ્રિયે ! દૂર જ રહે, વૈશાલિની ! આપણા બન્નેની વચ્ચે મ્હારી કઠોર પ્રતિજ્ઞા અને પ્રશ્વરનો દારૂણ અભિશાપ છે (ચિત્ર ફેંકી દે છે) આપણે બન્ને નહીં મળી શકીએ હુ ત્હને ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરીશ, અને એક દિવસ ભૂલી—

(અકસ્માત નેપથ્યમા સગીત સભળાય છે)

ભૈરવી ત્રિતાલ

કયા મળશો હે પ્રાણાધાર ?
પ્રાણાધાર ! સ્નેહાગાર !
મદિરના નીરવ પત્થરમા, ભક્તોના શુચિ સુમધુર સ્વરમા
પૃથ્વીમા નભમા, સાગરમા, અનલ, અનિલમા, રજ રજ ભરમાં,
સુણ્યુ તમારો છે આગાર,
શુ એ સાચુ પ્રાણાધાર

અ. આ વિરહસગીત કેટલુ મધુર છે ? દિશાઓમા સુધાની વૃષ્ટિ કરતુ આ કોણ ગાઇ રહ્યુ છે ? આવો, મ્હારી સમીપ એ ગીત ગાઓ, મ્હને એ અત્યત પ્રિય છે

(નર્તકી આવીને ગાય છે)

સ્નેહમયી જસુમતિના કરમા, વિરહવિધુર રાધાઅતરમા,
કૃષ્ણના નીલનભ અબરમા, વા કાળી કુબજાના ઘરમા,
યા પૃથ્વીને પેલે પાર
કયા મળશો હે પ્રાણાધાર ?
શું નિષ્ફળ જાશે આ યૌવન ? નૈશ જાગરણ દિનનું રૂદન ?
શુ મ્હારૂ આ લઘુતમ જીવન, થાશે પૂર્ણ વિના જીવન ધન ?
શું જાશે આ વ્યર્થ પુકાર ?
નહીં મળે શું પ્રાણાધાર ?

અ. કોણ ? કોણ ? વૈશાલિની !

(નર્તકી ચિત્ર પડતા ગીત બધ કરે છે)

ન નહીં સ્વામી !

અ. (ન સમજતા હોય તેમ) તુ ત્હારા પ્રાણાધારને શોધી રહી છે ?

ન ના

અ. તો પછી આ જાગરણ અનુ, અને પ્રશ્નાનો શો અર્થ ?

ન. હુ મઇ નથી જાણતી

અ. અને આ સંગીત ?

ન. એ હું એક વૃદ્ધ બાવરા પાસેથી શીખી છું. મ્હારાં મહારાજની આજ્ઞાથી આપના મનોરંજન અર્થે હું એ ગાઇ રહી હતી.

અ. હું ત્હારૂં સંગીત સાંભળવા માગતો નથી. એથી મ્હારા હૃદયમાં અસંખ્ય કાંટા ભોંકાઇ રહ્યા છે. મ્હારી જ્વાલાને સારૂં દારુણ પવન! — તું ચાલી જા; (નર્તકી જવા માંડે છે) પરંતુ ઊભી રહે, એ ગીતને પૂરૂં કરીને જ જા. હું જાણવા માગું છું કે અંતે પ્રિયતમ મળ્યો કે નહીં ?

ન. કલકદંબ, કાલિંદીતટમાં, ગિરિગહ્‌વર, વસુધાના પટમાં;
વ્રજવીથી, વન, બંસીવટમાં, જન, જનપદ, પથમાં, પનઘટમાં;
શોધ્યા, શોધી બની લાચાર;
નહીં મળ્યા એ પ્રાણાધાર.

અ. (ચકિત થઇને) હેં! પ્રાણાધાર ન મળ્યો ? શું વિરહ, અશ્રુ, પ્રતીક્ષા, અને જાગરણનું નામ જ પ્રેમ છે ? મરીચિકાનો પીછો કરવાવાળાને જ પ્રેમી કહેવાય છે ? હા એવું જ છે. હું ધોખો નહીં ખાઉં. એને જરૂર ભૂલી જઇશ. એની આશાની છલનામાં હું નહીં પડું, એ મૃગનેત્રાની "મૃગતૃષ્ણા" નો વિશ્વાસ નહીં કરૂં. એ સુકેશિનીની જાળમાં હું નહીં ફસાઉં. નર્તકી! તું હજુ મ્હારી પાસે જ ઊભી રહી છે ? જા, બની શકે તો એને સાવ ભૂલી જા. અને આજથી એવાં ગીત ગાઇને મ્હારી સુપ્તસ્મૃતિને જાગૃત કરવાનું દુસ્સાહસ કદિ ન કરતી.

ન. જેવી આજ્ઞા. (જવા માંડે છે)

અ. ઊભી રહે, હું અવીક્ષિત છું. દીન-દુખીઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો ભાર મ્હારા ઉપર છે. આવી રીતે રાત દિવસ પ્રેમમાં મગ્ન રહેવું એ મ્હને છાજતું નથી. મ્હારી શક્તિઓને વિરહાગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરી દેવી એ યોગ્ય નથી. હું એનો ઉચિત ઉપયોગ કરીશ. શસ્ત્રાગારમાં પડ્યા પડ્યા મ્હારા ધનુષની પ્રત્યંચાને ઉંદર કોતરી રહ્યા છે, બાણ જીર્ણ થઇ રહ્યાં છે, ખડગને કાટ ચઢી રહ્યો છે. આજે હું શિકારે જઇશ. હું જાણવા માગું છું કે મ્હેં મારી ભુજાઓની શક્તિ ગુમાવી દીધી તો નથીને! જા, સારથીને કહે કે રથ તૈયાર કરે.

(નર્તકી જાય છે.)

[મૂક દૃશ્ય. મત બજે છે. અવક્ષિત કવચ ઇત્યાદિ પહેરી ધનુષ્યબાણ ધારણ કરે છે. તે સંપૂર્ણતઃ તૈયાર થતાં સારથી પ્રવેશ કરે છે.]

સા. રથ તૈયાર છે પ્રભો!

અ. હું પણ તૈયાર છું, ચાલો.

(બન્ને જાય છે.)

(પડદો પડે છે.)

અંક ૩ જો
પ્રવેશ ૧ લો

આશ્રમ

(સંન્યાસિની વૈશાલિની એક શિલાખંડ પર બેસી ગાઇ રહી છે.)

આવે આજે પ્રાણાધાર !
રખે પળે નવ પાછા પ્રાણ.
ચલ તજી લે સોળે શણગાર.
ચિંતન તજ, ધર ધૈર્ય અપાર;
કલાપ કલામય કરી, ખુલી ધાર,
ગૂંથી લે ગુલમુકુલે માળ.

પરંતુ હાય ! કોણ કહે છે કે પ્રાણાધાર આવશે ? (અચાનક આમ્રઘટામાંથી કોકિલા ટહુકે છે.) કોણ કોકિલે ! તું કહે છે કે પ્રાણાધાર આવશે ! તું જૂઠું કહે છે, ત્હારો એ ભ્રમ છે. ત્હેં કદિ જો પ્રેમ કર્યો હોત, તો તું જાણી શકત કે પ્રતીક્ષા કદાપિ સફળ થતી નથી. પ્રેમનો આરંભ સંયોગથી થાય છે, પરંતુ સમાપ્તિ વિરહમાં જ થાય છે પરંતુ ત્હેં તો પ્રેમ કર્યો છે. અહીં તું ટહુકી—ન ટહુકી ત્યાં તો ત્હારો પ્રિયતમ વસંત, કિસલય, કાલિકા અને કુસુમ લઇ ત્હારી પાસે આવી પહોંચે છે. સખી ! પુકાર કરવાથી જ જો પ્રિયતમ આવી મળતો હોય, તો હું મ્હારા જીવનભરના સમસ્ત સ્વરોને એકત્ર કરી એકી સાથે જ પુકાર કરત, અને આજન્મ મુંગી રહેવાનું પસંદ કરત. પણ કોણ કહે છે કે તેઓ આવશે ? જડ જીવ કોઇ પ્રિયતમનો સંદેશ મ્હારી પાસે નથી લાવતો. એમણે ભગ કર્યો છે : એ નહીં આવે. નાથ ! શું ત્હમે મ્હારી પાસેથી અપમાનનો બદલો લઇ રહ્યા છો ? ક્યાં એક ભિખારિણી અબળા વૈશાલિની, અને ક્યાં ત્હારી પ્રતિહિંસા ! —હું આમ જ બેસી રહીશ, પ્રભુ કરે અને મારા પગ જડ બની જાય આ પૃથ્વીમાં પેસી જાય, અને હું ક્યાંય ન જઇ શકું; મ્હારા વિરહનું રૂદનજલ એ જડ-એ મૂળના સીંચન માટે પૂરતું પડે. એ મૂળ અંકુરિત થાય, અને મ્હારા પ્રિયતમ તાપમાં થાકીને મ્હારી પાસે આવી પહોંચશે તો, હું એમને છાયાદાન કરીશ; અને સકાતા જો શિશિરની એક પણ દીર્ઘ અને શીત રાત્રિમાં જલીને એમને સુખ આપી શકીશ તો હું મ્હારું જીવન ધન્ય સમજીશ. (ફરીથી કોકિલા ટહુકે છે.) ચૂપ રહે કોકિલે ! ત્હારું મધુર સંગીત મ્હારે માટે નથી. પુષ્પો ! ત્હમે મ્હારા આશ્રમની નજીકમાં ન ખીલો. મ્હારા દર્શનમાં પ્રચંડ તાપ છે, ત્હમે કરમાઇ જશો. લતાઓ ! ત્હમે મ્હારી દૃષ્ટિ સમીપે વૃક્ષોને આલિંગન ન કરો, મ્હારા હૃદયમાં કાંટા ભોંકાય છે.

(નેપથ્યમાં ગીત સંભળાય છે.)

ભીમપલાસી ત્રિતાલ

હે અણજાણ વિદેશી રાજ. ધ્રુવ.
ધૂલિ-ધૂસરિત તન છે ત્હારું:

યાત્રા-શ્રાન્ત વદન છે મ્હારૂં:
અસ્તાચલમાં ડૂબ્યો દિનપતિ:
ક્હીં જતો તું મંદ-મંદ ગતિ:
હે અણજાણ વિદેશી રાજ
પશુ-કંટક-પરિપૂરિત ડગ છે:
કર છે રિક્ત, નગ્ન તવ પગ છે:
સદન દૂર છે, નિશા સમીપ છે:
ઉપર શશિ, નીચે તવ દીપ છે:
હે અણજાણ વિદેશી રાજ.

વૈ. વનમાર્ગે થઇ શું કોઇ ગંધર્વ ગાતો ગાતો જઇ રહ્યો છે? અત્યારે આ ગીત મ્હારૂં દિલ આકર્ષી રહ્યું છે. મધ્યાહ્નરવિના તાપથી તપ્ત થયેલાંઓને કાજે જેમ વડલાઓ હોય, તેમ જ હું વિરહતપ્તાને માટે એ સુધાની ધારા છે.

(ગીત પૂર્વવત ચાલુ રહે છે.)

સૂનાં મુજ મંદિરે આવો:
પાવન કરી પુલકિત બનાવો:
ક્હેવું માનો, ક્હીં ન જાઓ:
આ રજનિ તો અહીં વિતાવો–
હે અણજાણ વિદેશી રાજ.

[ક્રમશ: ગીત દૂર અંતરિક્ષમાં જઇ વિલીન થાય છે. વૈશાલિની ગીત સાંભળતી સાંભળતી શિલાખંડ પર સુઇ જાય છે, સૂતાં સૂતાં સ્વપ્ન નિહાળે છે. અજાણ્યાની સાથે હૃદય પલટાય છે.]

*　　　*　　　*

ઉપદૃશ્ય ૧-લું

(સ્વપ્નમાં અવીક્ષિતનું આગમન. એની પાછળ રાજકુમારી વૈશાલિની પ્રવેશ કરે છે.)

વૈ. મ્હને ન છોડો નાથ!

અ. (ચકિત થઇને) તું કોણ છે?

વૈ. ત્હમારી પ્રિયતમા!

(અવીક્ષિતનો હાથ પકડે છે.)

અ. (હાથ છોડાવીને) દૂર હઠો, પર-સ્ત્રીનો સ્પર્શ પાપ છે.

વૈ. શું હું પર-સ્ત્રી છું? આવા કઠોર ન બનો નાથ! મ્હારા ક્ષીણ મુખને લીધે શું ત્હમે મને ન ઓળખી શક્યા? પરંતુ આ દશા ત્હમારા જ વિરહથી થઇ છે. હું ત્હમારી વિવાહિતા પત્ની છું.

એક ગરબાની ગાથા

ऋतनां कुसुमाकर

[એક રેખાનવલિકા]

પ્રિય મયૂર,

ત્હને મ્હારું પગલું અભિનંદનીય કે સ્તુત્ય નથી લાગતું, ક્ષન્તવ્યે નથી લાગતું ખેર, ત્હારા જેવી વિચક્ષણ વ્યક્તિ વિમાસણમાં પડે ત્યારે કરવું શું ? તું પુછે છે શા માટે મ્હારે "મહિલા મંડળના મંત્રીપદનું રાજીનામું આપી મોંઘામૂલી જપથી ફેંકી દેવી ?" મંડળનો હું પ્રાણ બની રહી છું, એની મ્હારાથી ના પડાય એમ નથી. માલગુદસ્ત-ખરેજ -આખું ગયું વર્ષ કોને ન સાંભરે ? એ બધી રમઝટ મ્હારે જ લીધે ઉડી, એ ત્હારી માન્યતામાં અતિશયોક્તિ ન યે હોય. મ્હારી આત્મ પ્રભા, મ્હારા સફળતાની ગુણગાથા તું ભલે ગાઇ રહી ત્હારોજ શબ્દ વાપરું તો મ્હારાય જેવું નવ છંદું પ્રોચેન પુતળું પોતાનો સહકાર ખેંચી લ્યે, તે ત્હમને "ઘરના ઘા" સમું લાગે, એ સહજ સમજાય એવી વાત છે વડુલાભરશા સંગીતના ત્હારા 'થાટ' ને સુખે માણશું ગા, ત્હારે ગાવું હોય તે, આપ ગાશો તેવું અમે બજાવીશું. પણ, મ્હારે અવર ગાથા ગાવાની છે તેનું ? તું પુછે છે, મ્હારૂ પાળેલું, મ્હારૂં પંપાળેલું,-મ્હારા ઉરનું 'રમકડું' એ મંડળ મ્હારે શા માટે ફેંકી દેવું ને મ્હારાજ ઉરને આમ છુંદી નાખવું ? પણ બ્હેના, જીવન એટલે જ "મર્મદારક ભ્રમ"-પછી શું કુમુદની, કે ત્હારી કેતકીની-મોંઘામાં મોંઘા જીવન સ્વપ્નને છુંદી નાખી એને ટીપે ટીપે જનપદની વિકાસવાટિકા સીંચવી, એ યે પાપ ? આ વજ્રપાત- આ ધડાકો- આ સનસનાટી ભરેલા પગલાને પોતાની જાતેજ સ્પષ્ટ-દીવા જેવું સાફ ઉઘાડમઘાડું કરવા દે

બ્હેની, આ કિંવદંતી-સાંભળેલી વાત-નથી, આ તો જીવનિકા અનુભવિકા છે પુરૂષો સામેના મ્હારા શ્રુતિકટુરવનમાં તું યે હાજીયો કેમ ન ભણે ? હું તો તને-સુકેશી, સુદર્શના, અરવિન્દા બહુને,-આ બળવો ઉઠાવવામાં મહોત્થાયી-મર્યાદિત સહકારી જ ગણું છું બ્હેની, બ્રહ્મામૃતને શાપિત્મદ મળતું હોય, તો પણ તેને ઠેમે જ કેમ ન મારીયે ? હું તો કૃતનિશ્ચય બની ગઇ છું આવી બ.મનમાં વામાટામાને ગળતા તત્વાં ન જ આવે શંકર મહાદેવ હલાહલ પી નીલકંઠ થયા, બ્હેના, આપણેયે સંસારના કેટકેટલા વિષ ગોળી ગોળી પીવાના છે કે ? આપણા મંડળની મુહતમિમ-નવી વ્યવસ્થાપક-ત્હારે થવું હોય તો ખુશીથી આટલો 'નિષ્કંભક' મ્હારા હૃદયની વિદગ્ધતાનો તને પુરો ખ્યાલ આપશે બધું જાણ્યા પછી આ પગલાને તું જ "શરીગના" મોગાઇને ... તેવું કૃત્ય ગણીશ કે કયાંસુધી આ સનાતો મ્હારી પીઠ પર રોકવાના ?

અરવિન્દને આપણે ઓળખીયે છીએ. કદાચ ન ઓળખતાં ય હઈએ. એને "ગુજરાતણ"ના ગરબાઓ લખવાનું ઘેલું લાગ્યું છે. તું ક્યાં નથી જાણતી, એ પોતે પોતાને "ગુજરાતણના બંધુ" તરીકે જ ઓળખાવે છે ! આપણે બધાં એને લાડથી 'સુબન્ધુ' કહીએ છીએ, એ તને સુવિદિત છે. ૨૫--૩૦ વર્ષનાં ભરયૌવનમાં પ્રોફેસરની પદવીને લાત મારી એ ધૂળધોયા સમાજસેવક તરીકે રખડે છે. એનાં वदनम् प्रसादसदनम ની મોહિની કોને નથી લાગી ? By Jove, the little boy is a big darling.

આપણા 'શરદુત્સવ' માટે તમ સહુ તરફથી મ્હેં તેમની પાસે એક 'ગરબો' માગ્યો. ગરબો દેવા કવિશ્રી જાતે જ આવ્યા. માતુશ્રી માંદા છે. એટલે સહુ એની સારવારની ધમાલમાં નીચે ગુંથાયલાં. ઉપર તો કાળો કાગડો ય ફરકે એમ નહોતું. કવિનું હું "આતિથ્ય" કરૂં એમાં માતુશ્રીની સંમતિ તો હોય જ ને ? સડસડાટ અમે ત્રીજે માળે આવ્યાં. બ્હેનાં, ત્રીજા માળની બંગલીએ અમે તો ઝોકાવ્યાં. તું કહે છે તેમ મ્હારી બંગલીના પ્રત્યેક ઉપસ્કરમાં મ્હારો આત્મા જ આવિર્ભાવ પામી રહેલો છે. વિશાખા કહેતી હતી ને, એની મુંગી દીવાલો કવિતાને તાને ડોલી રહી છે ! મનોરમાએ તો એનું નામ મ્હારી પરવાનગી વગર "Crescent Moon" પાડ્યું છે સરયૂ કહે છે કે આ સુધાંશુ --નૌકામાં તો સ્વર્ગને પેલેપાર જવાય બ્હેનાં રાજા રવિવર્માનું નામ તો આજના જમાનામાં Anachronism જેવું જૂનવાણી ગણાય. છતાં એનું **મોહિની--હિન્ડોળે** ઝુલતી મોહિનીનું ચિત્ર મ્હારૂં Pet--લાડકું છે એ તો તું જાણે છે જ ને ? અરવિન્દ તો લટ્ટુ બની એની તળે જડાઇ જઇ ઉભો જ રહ્યો. 'મોહિની' નું ચિત્ર તો એણે ઘણીવાર જોયું હશે. પરન્તુ, મ્હારી બંગલીના વાતાવરણે એ ચિત્ર પર અભિનવરંગ--ભભક નાંખી હશે. કે શું ? ઘડીમાં મ્હારી સામે જુવે; ઘડીમાં મોહિની સામે. મોહિનીના "મોડેલ--નમૂના--માટે રવિવર્માને હું મળી ન્હોતી જ, ન્હોતી. અંગે અંગની રેખાએ રેખાએ કવિને શું સામ્ય જણાયું હશે જો ! તું કહીશ--"તારો કેશકલાપ હવામાં ફરફરતો હશે; એકાદ ખસી પડેલી અલકલટને સમારતી તું "વિશ્વ--મોહિની" બની ગઇ ન હો !" ન જા ને સખી ન જા ને ત્હમારા કયા કવિવરે આ લખ્યું છે ? જરા સંભારી આપીશ કે ? કોણ જાણે ક્યાંય વાંચ્યું ?:—

यत्र यत्र प्रवर्तन्ती सञ्चीलं यन्मृगीदृशः
दासीव दृष्टिरन्वेति तत्र तत्र विलासिनाम् ।

કવિ શું કહે છે ?--મૃગાક્ષી વિચરે ત્યાં ત્યાં ને ત્યારે ત્યારે પુરૂષની દૃષ્ટિ દાસી-રૂપ બની એનો પાછળ જવાની જ જવાનો. હી....ઈ... ક !

મશુ, ત્યારે, આપણે પામર પુરૂષની દૃષ્ટિનાં રમકડાં? આખર, હું, આ-ખર કવિ ડાહ્યું પ્રાણી. મ્હારી ન્હાની સરખી Library ગ્રન્થાલયિકા-પાસે એ ડાહ્યા ડમરાં પગલાં ઉભાં છે. પુસ્તકોના કબાટ તરફ એમની દ્રષ્ટિ જતાં મ્હેં ચિતરાવેલો પેલો શ્લોક એમની દ્રષ્ટિ તળે પડ્યો.

सर्वज्ञतां यदि समिच्छसि सर्वमान्याम् ।
सद्ग्रन्थवाचनपरो भव रमित्र नित्यम् ।

મ્હારી અભિરૂચિ એમના આત્મા સોંસરી પેસી ગઇ. કવિથી ત્યાં ગુંજ્યા વિના ન રહેવાયું —

ભળીશ નહિ હવે હું મિત્ર, સ્ત્રી, બાલકોમાં,
ભળીશ હવે હું એકલાં પુસ્તકોમાં"

મ્હારાથી બોલી જવાયું — "આફ્રીન! કવિ ખૂબ કરી. મ્હારી પંક્તિ ન્હોય કલાપીની પૂજારણથી આ પંક્તિઓ કેમ અજાણી રહી હશે?"—"બ્હેના, કવિનું આ વાક્ય ગમે તેવા ભડ કાળજાને ય ડઘાવી નાખે તેવું ન્હોતું? મ્હારા મધુરિયા રે મ્હારૂં અજ્ઞાન મ્હને ખુંચ્યું. પુરૂષો પોતાની વિશારદતાથી આંખ આંજી નાખે એ કંઇ સ્ત્રીને ગમ્યું છે જો?"

હવા બ્હેના, અરવિન્દ જેવો ડાહ્યો શાણો સજ્જન ઉપનિષદ ઉપાડે, એતો કોઇ નાથ કહ્યા વિના સમજાય એવા 'ખાતા' છે. હું મોઢા ઉપર પડી હતી. મધૂ, કહે જોઇએ લથબથ કે લથર પથર? હવે અમે સાથે, ઉપનિષદ વાંચીએ એમાં મતુથીને ય વાંધો હોય? પિતાજીને ય એમાં કંઈ અવળું સવળું લાગે ખરૂં? મધૂ, વિધાતાને ય અડપલાં રમવા ગમતા હશે જો? આ તે અમારી કલ્યાણવિધાત્રી? એને અમને સાથેજ ઉપનિષદ વંચાવવા હતા એટલું જ નહિ, રંગે ય વંચાવવા હતા જો?

तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर-
मेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चनवेद
नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम् ?
बृहदारण्यक तृतीय ब्राह्मण

રંગ્યો, ઉકળી ઉકળીને આ પાનું ઉકેલ્યું જો
કવિએ ધીરૂં અધીરૂં ગુંજવા માંડ્યું —
"જેવો પિયુ પ્રેયસી ગોદ સૂવે,
બાહ્યાન્તરોનું સહુ ભાન ભુવે
એવી જ છે બ્રહ્મની આ સમાધિ,
બાહ્યાન્તરે આત્મ ભુલે ઉપાધિ"

મ્હારા રે મધુ. રિ યા, કવિની દિનસુરીની ચોટ હૈયે વાગે એવી ન્હોતી? કવિએ ભીંતોની આસપાસ નજર ફેરવા માંડી. એક ભીંતે Keats ના Pot of Basil નું મનોરમ પણ ભવ્ય કરૂણ ચિત્ર હતું. જીવન એટલે નિરાશા ને ઉન્હા ઉન્હા નિશ્વાસ! આ વસ્તુ એ રંગુ રંગુ ચિત્રે અમોલ બોલે શું ગુંજી ન્હેતું હતું?! પ્રણય એટલે યુગયુગની તરસ ને તરફડીઆ. "Here is the man who has been in hell" ઓળખ્યાની એને? એના ચિત્રની જ પાસે યુગ યુગ તરસ્યો બીએટ્રીસનો સ્નેહેલું અનાદિકાળથી ઝુરતો ડાન્ટે-ની વિક્ટોરીઅન ના મ્હારા કેટલાક Sketches-ચિત્રગ્રંથો

—દીવાલ પર લટકી રહેલ. તેમાં વેલીરૂપ ઉર્વશીને ભેટતો પુરુરવસ્ ને વનલતિકામાંથી ફૂટતી અમર યૌવના અપ્સરાની શાન્તિના રંગ—ભભુકા મ્હારા Chamber— આનંદ-ભુવનિકામાંથી વાતાવરણમાં વેરાતા હતા. બીજી બાજુ ગંગાવતરણનું વેધક ચિત્ર સોહી રહ્યું હતું. ગંગાજીને જોતાં કવિએ— 'શુભ્ર સ્વર્ગમાં'— ગુંજવા માંડ્યું. મ્હને મ્હાગ ઉંચા ઉતરી ગયેલ આત્માને ઘડી નિરાંત વળી. મ્હારાં અસ્વસ્થ ચિત્તે આનન્દલ્હેરીનો એક અગમ્ય અનુકમ્પ અનુભવ્યો. પરન્તુ, ત્યાં ને ત્યાં. એક ભૈરવીમાંથી કવિ બીજી ભૈરવીમાં લસરી પડ્યા. મહારાજ ભર્તૃહરિનો પેલો જાણીતો શ્લોક કવિને ત્હમારી Pyohology (માનસશાસ્ત્ર) ના terms વિધાનમાં બોલું તો, Law of Association સંગમવીવ હૃદય સ્પર્શ સાંભરી આવ્યો. કવિએ ધીરૂં અધીરૂં ગુંજવા માંડ્યું.

> यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्त ।
> साप्यन्यमिच्छति जनं सजनोऽन्यसक्तः ।
> अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या ।
> धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥

ભૈરવીના બુલંદ પણ શ્રુતિમધુર સ્વરો એ વાતાવરણને ઉન્માદી રસઘેલું બનાવી મૂકયું.

> પિયુ પિયુ પપૈયા જેમ પુકારી ઝુલું જેના તાને રે,
> તે બાલાને અળખામણું છે મ્હારૂં તો અભિધાને રે।
> તેનું ઉર ડોલે જે નામે તે ચાહે બીજાને રે,
> તે બીજાની ઉર પાંખડી ડોલે એ તો નામ ઝાંઝએ રે। પિયુ॰
> ઉર મુજ ઝંખે તે બાલાને મ્હારૂં નામ જ ડંખે રે,
> ત્રીજી જપતી મુજ મુજ નામ શું ભોરસળીને પંખે રે,
> ડગમગ ઉર ડોલાવી રહી શા, આમ મદનની તન્ત્રી રે,
> એ તે પ્રીતિ અભાગણી કે રક્તસુસણ એ વન્ત્રી રે, પિયુ॰
> ફટ આશકને, ફટ માશુકને, ફટ સૌ એ કામુકને રે,
> ચાંપ પલીતા પ્રણયપકીમાં, ફટ ફટ ટાંડી મુકને રે।
> શું કરવું એ ગુલમદનને, ફટ રે શશીવદનને રે,
> ફટ રે મુજને, સ્નેહસદનને, ફટ મુવા મદનને રે। પિયુ॰

કવિએ તો ઉન્મત્ત બની ડોલવા—ધૂણવા માંડ્યું.

એ ફટ મુવા મદનને'—ના ઉત્તરમાં આપણા રામે તો કંઇક અભિનવ અભિનયથી ગુંજવા માંડ્યું.

धिक्तां चतं च मदनं च इमां च मां च ।

તું પુછીશ મ્હારી દિલરૂબા આવા વાતાવરણમાં છાની કેમ જ રહી શકે? ખરી છે ત્હારી એ અટકળ. કંઇ ન સમજાય એવાં આકર્ષણનાં બળથી દિલરૂબા પર મ્હારી અંગુલિઓ નર્તવા માંડી. પરન્તુ, સખી, તુ મ્હારાં નયનોનાં ટીખળથી ક્યાં અજાણી છે? ધિક્તાં તનું વાતાવરણ તે કંઇ જામ્યું તે જામ્યું?! હું ધિક્તાં ચ તં ચ બોલ્યા કરી હવામાં ઉછાળ્યાં કરે; કવિ ક્રમા ચ માં ચ ને બોલે પ્રતિધ્વનિનો ટહુકો પુર્યો કરે!

મજા તે કંઇ જામી?! હવે આ ઉન્માદના નશાની પારાશીશી ઉતારવી શી રીતે? અન્ય કોઇ માર્ગ નહોતો, સિવાય કે ઉપહાસ. કવિને મ્હારે દાઢા પાડવા શી રીતે? A little thought struck my pretty black head. મ્હારાથી ન જ રહેવાયું ભર્તૃહરિને આટઆટલે કાળે બીજા pseudo Govardhanram છન્ન ગો. મા. ત્રિ. મળ્યા ખરા! આ તો તીર તાતું ને તરેરું. કવિનું દિલ વિંધાયું. "આવા મીઠાં તીર મળતાં હોય, તો વીંધાઇ જવું, એય એક જીવનનો લ્હાવો છે હો? સીના હસીના નાજ હોય." આપણા શમ મુંગા રહી ગાઇ જ ગાય એવા છે કે? મ્હેં ધીમે રહીને એમને ગેધદૂતની એવી ટપલી મારી જો પણ ભાગ્યદેવીને જ જ્યાં અડપલાં રમવાં હતા ત્યાં સુકુમાર માનવબાળનાં ગજા જ શા? કયું પાનુ ખુલ્લુ થઇ નજરબંધી કરી રહ્યુ હતું જે?!

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्टे ।
मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभि' ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रास्तनाभ्यां ।
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातु' ॥

નાજુક, યૌવન ઉગતી અધરે બિમ્બશા નભિ ઉંડી,
દાડમ દન્તો, ચકિત મૃગશી દ્રષ્ટિ કરિ પાતળી ને
સ્તન ઝોલે કંઇ નમી લસડતી ચાલ નિતમ્બ ભારે,
એવી હશે ત્યાં યુવતિ સૃજતાં સર્જ વિધિએ શું પ્હેલી?!

ના. દ. કવિ.

પણ આ રૂપ રૂપના અંબાર ને શું? ને મ્હારે તેમાં શી લેવા દેવા? પેલી એકાન્તિકા (Spirit of Solitude) એ પણ કંઇ અડપલાં માંડયાં હતાં જો? આ શી અંજનશલાકા? હું ન્હોતી ઉર્વશી કે ન્હોતી મેનકા, કે ન્હોતી પેલા યક્ષની તન્વીશ્યામા!

છતાં કવિએ તો એ ગુંજ્યા જ કર્યું.
કવિ એ વળી કેમ વેર વાળ્યાં જે?
એમણે "કુમારસંભવ" પેલાં શ્લોકવાળે 'ઝોલે' એવો ફેંકયો જો?!
તેનો પેલો ચિર સ્મરણીય શ્લોકઃ—

स्मरसि स्मर मेखलागुणै
रुतगोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षण
न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ।

યુગ યુગનો રસ દ્રવતો Psyche's Zone તેનાં મધુમધુરાં. તાડન ક્યાં રસિક ચિત્તને ગલગલીયાં ન કરી મેલે જે? આ અતિ અતીવ રસભર્યું પાનું હવામાં ફરફરવા માંડ્યું. મ્હારૂં ચાલે તો આ બધાના ફરરરફરરર ચીરા જ ઉરાડી નાખું. પણ બાપડાં પુસ્તકપર વેર શા માટે જો?!

હવે હું છેક અકળાઇ. મુદ્દાની વાત તો આમ વિસારે પડી; માત્ર ભૂમિકામાં જ મુખ્ય વસ્તુ નિર્દેશ તો રહી જાય છે.

"ત્હમારે ત્યારે ગેરબો નથી આપવો, શું જે? હું તો આ ચાલી નીચે કે બોલાવું છું કુલીન ને!"

સખી, મનમિજ મનોજ અનંગ છે. ત્રિપુરારિએ તેને ભસ્મીભૂત કર્યો છે છતાં ય, વસન્તે ને વસન્તે, કુળાં કુળાં કાળજાંને એ ક્રીડાંગણ કરી મૂકે છે. શા માટે વસન્તે ને વસન્તે જ ?! અરે, એ જ રસધુન વર્ષાએ ને વર્ષાયે ય તે. ટાણેકટાણે એના ખેલનાં આપણે એ રમકડાં બનાવી મૂકે છે. પણ એ કીકલા કુસુમાયુધ પર મને ચ્હીડ ચ્હડતી નથી જ. જોયાં છે ને એ નાગાં પુગાં પાંચેક વર્ષનાં પાંખાળાં બચોળીયાં ને? The lovely boy cupid ! પણ સખી, એ ચુકડો કન્દર્પ તો સાવ નિર્દોષ જ છે. ખરી નોકાની તો પેલી અશરીરિણી एकान्तिका જ છે. કુસુમાયુધના કુસુમશરની પણછે એ નાદાન જ શાં અડપલાં રમે છે ને રમાડે છે?! ખરે જ સખી, એકાન્તિકા આમ હૃદયની પાંખડીએ પાંખડીને થનગન નચાવતી ન હોય તો? મનોજનાં કુસુમશર તોબા? ટાંકણી ક્ષત Pinpricks એ નથી જ રતો! લુચ્ચીડી एकान्तिका ?!

પછી ત્યારે કવિએ ગરબો ગજવામાંથી કહાડયો. ધીરૂં અધીરૂં કવિ ગુંજવા માંડયા. કવિને સુણીયેઃ— મંડળને માટે ગરબો આપું તો ખરો. પણ એક શરતે. એનો ઉઘાવ-ઉઘાડ-તેજઉઘાડ કેવો ખટમધુરો થાય છે એની યથોચિત પ્રતીતિ મંડળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની કંઠલહરી પ્હેલાં મ્હને કરાવે તો.

"ત્યારે, મ્હારે તે ગયો એમ કે?"

"ના કંઇ ખાસ જરૂર નથી." એમ કહીને કવિએ તો ગરબો ગજવાનશીન કર્યો.

પછી સખી, શીરા સારૂ અમે આવક થયાં.

મ્હેં શું ગાયું ગુંજ્યું તેની મ્હને તો કશીએ ગતાગમ નથી.

ગુજરાતણનાં નેનાં.

(ગરબી)

એ તો રસોદધિ ઉછળે વા રંગ- લહરિયાં એના,
કીકીમાં શું કામણ જોયાં ગુજરાતણના નેના ?!

ગુજરાતણના કુમળાં નયને,
કરી કન્દર્પ ઉભો રસ શયને,
જોયા એ મધુ પ્રેમાલયને,

વસન્ત આજે ફુલડાં નયને મધુ મધુર કો જાદુ,
ગુજરાતણની આંખે એવું જીવન-સ્વપ્નું લાધ્યું ?

આજે અમૃતને અજવાળે,
ગુજરાતણ જ્યાં નયણાં ઢાળે,
તેજ ફુદડી ત્યાં શું મ્હાલે,

ગુજરાતણના નયન તણા એ અજબ રસીલા તણખા,
એક વાર અડતાં આત્માને, જીવનભર સ્મૃતિ રણકા

ગુજરાતણના નયનો પલકા,
અમૃત કરતું છલકા છલકા,
એ તે અમરાપુરી કે અલકા ?

બ્રહ્મ-નિસર્ગી વિશ્વ કવિતા ગુજરાતણની આંખો,
એક ઘૂંટડો અમૃત મળતાં ફુટશે જીવન પાંખો

ગુજરાતણના નેનહિંડોળે,
નંદનવનના એ ફૂલ દોલે,
હીંચતાં જીવન મ્હાલશે ઝોલે,

કીકીમાં કોયલ કરતી શી વસન્ત ગીતના ટહુકા,
ગુજરાતણની વસન્તિકાએ ડોલાવશે ઉર નૌકા !

રસોદધિની વીચિ વીચિ
એક વાર તો રહેજે હીંચી,
રસ-જોગણ ગયે અમૃત સીંચી

ગુજરાતણની આંખો મધુ જ્યાં જીવન સ્વપ્નો વેરે
વાતાવરણે રંગાયે શા મધુ જીવની અમી લ્હેરે ?!

સાંભળીએ બ્હેના, નટ્ટ કવિનાં નેત્રોએ તો હું જ જાણે મૂર્તિમંત "ગુજરાતણ" હઉં, એમ મ્હને જ આદરે આન્તરેથી પીવા-ચૂમવા હીંચવા માંડી.

हृदयकुहर मध्ये केवलं ब्रह्म मात्रं
अहमहमिति साक्षादात्मरूपेण भाति ।
हृदिविशमनसा स्वंचिन्वतामज्जतावा
पवनचलनरोधादात्मनिष्ठो भवत्वम् ।

લલકારીએં, બ્હેનાં!

જગતની લેશ હવાં ન સ્પૃહા!

(ભૈરવી)

જગતની લેશ હવાં ન સ્પૃહા,
ભર્ગમય હો આંતર ગુહા— જગતની.

રંગ બેરંગી ચુંદલડીના શાને રંગ—સુવા?
અખિયાં હરિદર્શનકી પ્યાસીકું દર્શન-યોગ હુવા!
દિલના દૈત્યો સર્વ મુવા. જગતની૦

શીદ વૃત્તિ ફફડાટ ઉર-પાંખડી, શીદ ધુવાં ધુવાં,
નાભિ કમલદલ સ્વપ્નશય્યાએ આવે હરિ સુવા,
દુલ્હનની ઉતરી દીસ દુવા! જગતની૦

પ્રાણનિરોધે પાંખડી પાંખડી શી સૌન્દર્ય સમાધિ,
યુગયુગ ઝાંખી લોચનમાં શું લાસ્યલીલા આ લીધી!
શિવોહમ્ શક્તિએ પેરૂં રૈવાં— જગતની૦
મયૂરાની નિત્ય કેકા ઝંખતી[1]

केतकी

૧. સ્વાધ્યાય ને સ્વાનુભવ ની આ રેખા-નવલિકા-Sketch ફ્રેન્ચ કલારત્નાગિની પ્રેરણાથી લખી છે ઇમારતમાં પાછી ભલે ફ્રેન્ચ હોય, રંગ તો મ્હારાજ છે. વળી સંસ્કૃત ભાષા એટલે શ્રૃંગાર-ભાષા' રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી એ ગિર્વાણગિરા એ કથાનકને અન્તે તો રાવૈગ્યે રંગી દીધી. લેખિની જે પ્રવાહે તાણી ઘઈ તેમાં આનંદે ઘસડાયો છું. પરંતુ આટલી ન્હાની સરખી નવલિકામાં ય આપણા સમાજ-જીવનનો એક આંચકો નથી? પ્રભુ સહુને જીવન-પરાગ બક્ષો. શુદ્ધિ-વિશુદ્ધિની પુણ્ય-ધવલ કાન્તિ સહુ આત્માની ખીલો. જીવનને જીરવવાનું, એકાન્તિકાના અડપલાં પચાવવાનું બળ સહુ પામો. સંયોગનાં પૂતળાં ન બનતાં એ જ સંયોગને ખાગર પુતળું બનાવતાં સહુ રસિક, ઉદાત્ત આત્મા શીખો ? શાકુન્તલ જેવી રમણીનો ય સંદેશ છે—જીવન એટલે રસકુંજ નહિ, જીવન એટલે તપોવન.

હિન્દમાં પ્રાંતિક આદિકવિઓની એકવાક્યતા

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

(ચાલુ)

ઉત્કલ, ઓડિયા અથવા ઉડિયા ભાષા હિંદના જે વિભાગમાં બોલાય છે તેનો વિસ્તાર ૮૨ ૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે એ ભાષા બોલનાર ૮૦ લાખ જેટલા એ પ્રદેશમાં બંગાળનો થોડો ભાગ આવે છે મદ્રાસ ઈલાકાનો ઉત્તર ભાગ પણ તેમાં કેટલેક અંશે આવી જાય છે ઓરીસામાં શ્રી જગન્નાથજીનું પ્રખ્યાત ધામ આવ્યું છે સને ૧૮૩૬ ના એપ્રીલથી ઓરીસાને બિહારથી છૂટું પાડી એને સ્વતંત્ર પ્રાંત બનાવ્યો છે એ પ્રદેશ આર્થિક રીતે ઘણો ગરીબ છે એમાં વારંવાર પાણીની મોટી રેલથી પ્રજાને સહન કરવું પડે છે ઓરીસા અથવા ઓડિયા પ્રાંતમાં હિંદુસ્થાપત્યના ઘણા શ્રેષ્ઠ નમુના છે ભુવનેશ્વર કોનાર્ક અને પુરીનાં મોટાં મંદિરો ઉન્નત કારીગરી બતાવે છે ઓડિયા ભાષા બંગાળી અને હિંદીના આશ્રય નીચે ઉછરી છે એનાં માતાપિતા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત છે

ઓડિયા ભાષાના પ્રતિભાશાળી કવિ શૂદ્રમુનિ શારલાદાસ સને ૧૪૩૫ થી ૧૪૬૬ માં થઇ ગયા છે ઓડિયા ભાષાના કવિઓમાં એ વાલ્મીકિ ગણાય છે એમના પ્રત્યે આધુનિક ઓડિયા આદરથી જુએ છે એમણે મહાભારતનો પદ્યમય અનુવાદ કર્યો છે પરંતુ મૂળ સંસ્કૃત મહાભારતનો એ કવિ અક્ષરશઃ અનુવાદક નથી એણે ઘણા મૂળ વિષયોને સ્પર્શમાત્ર કર્યો નથી કેટલાક નવીન પ્રસંગો રસ જમાવવા માટે એણે નવા કલ્પ્યા છે એની ભાષા અતિ સરળ અને સુંદર છે એણે દીર્ઘ સંસ્કૃત સમાસો કે ક્લિષ્ટ ભાષાવાક્ય પ્રયોગોને તિલાંજલી આપી છે એનાં વર્ણનો સ્વાભાવિક આડંબરશૂન્ય અને ભાવપૂર્ણ છે જે જે સ્થળોએ કવિએ પોતાની કલ્પનાશક્તિની લગામ છૂટી મુકી છે જે જે સ્થળે કવિએ પોતાની નૈસર્ગિક વર્ણનશક્તિ સ્વચ્છંદપણે ચલાવી છે તે તે સ્થળોએ વર્ણન સુશ્રાવ્ય અને પ્રસન્નમનોહર બન્યાં છે એની કવિતાનો નમુનો—

શારના ચંડી નામ આઈ સેહિદેની તાહાર દાસ મુંજે શારલાદાસકવિ
પ્રસન્ને આજ્ઞા મોતે દેલ શારદ ભગી લભપુત્ર મહાભારત અ થ કરી

ઓડિયાસાહિત્યના બીજા એવી જ ઉચ્ચ પદવી ધરાવનાર બલરામદાસે વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી ઓડિયા રામાયણ રચ્યું છે બંગ સાહિત્યમાં જે સ્થાન કૃતિવાસ પંડિતનું છે હિંદીમાં જે સ્થાન શ્રી તુલસીદાસનાં રામચરિત માનસનું છે મહારાષ્ટ્રમાં જે સ્થાન ભાસ્કર કવિનું છે ગુજરાતીમાં જે સ્થાન ગિરધર કવિનું છે તે જ સ્થાન ઓડિયામાં શ્રી બલદેવદાસ શોભાવે છે એ કવિ સોળમી સદીમાં થઇ ગયો છે સોળમી સદી એટલે પ્રાંતિય ભાષાના પૂર્ણ વિકાસનો કાળ મહાન કવિઓ એ સદીમાં સર્વ

ભાષાઓમાં પાકયા છે. શ્રી બલરામદાસની કવિતા લોકભોગ્ય કવિતા છે. એમાં શબ્દાલંકાર કે શબ્દાડંબર નથી. સાધારણ જનસમૂહ માટે એમણે રામાયણને પ્રાંતિય ભાષામાં ઉતારી છે. શ્રી બલરામદાસે લોકપ્રેમ અને દેશપ્રેમ ઓડિયામાં જાગૃત કર્યો છે. એની કવિતાના નમુના—

એમંત કૌશલ્યા જે બહુત તિઆરીલા;
લક્ષ્મણકું હુંકારિજે અનેક કહિલા.
જાઓ બાબૂ લક્ષ્મણ રામકુ સેવિ થાઆ,
દુઃખ કાલરે જે એકા સંગે હિનનિઆ,
શ્રી રામ કોપિલે બાબૂ કોપન કરિબુ;
સીતા દોષ કલે, બાબૂ દોષ નધરિબુ.
એ તો બોલિ શ્રી રામ મઉલ દેલી ધરી;
તિનિ જણકેટ મુખ આઘ્રાણસે કરિ.
શુભયોગે જાઉ બાબૂ પિતા અત્યરખ
લાહુડિબુ આસિજે આંસકુ પરછે દેખ.

ભક્ત કવિ જગન્નાથદાસે હરિભક્તિની મંદાકિની વહેવરાવી છે. એમણે શ્રીમદ્ ભાગવત જેવાં પ્રેમભક્તિનાં મહાકાવ્યોનો ઓડિયા ભાષાનુવાદ સરલ, સરસ અને સુંદર ભાષામાં કર્યો છે. હિંદી શુકસાગર અને પ્રેમસાગરની પેઠે એ પણ એક ચમત્કારી અનુવાદ છે. એમણે હૃદયનો પ્રેમ પોતાનાં કાવ્યો દ્વારા ઠાલવ્યો છે. એ મહા કવિ નથી. પરંતુ ભક્ત કવિ છે. ઓડિયાની ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ એનાં ગોપિકા ગીતો ચાગ વલોવતાં વલોવતાં ગાય છે. એ કવિ કહે છે કે—

સકળ ભૂતે વાસ મોર; મૂં સર્વે અંતર બાહાર.
ઉદ્ધવા કર મોતે ધ્યાન; મો બિનૂ કીછી નાહિઆન.
મુંહિ નિર્મળ નિરાધારે; બસ સકળ શરીરે.
સ્વભાવે મુંહિ વિશ્વરૂપી; દેખ ગગન જેન્હે વ્યાપી.
એણુ મુ સર્વે ભૂત થાઈ, પર અવર મોર નાઈ.
એ ઘેનિ સકળ સમાને; દેખ તૂ પ્રેમ તત્વ જ્ઞાને
બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, વૈસ્ય શુદ્ર; ચાંડાલ, પતિત, વા સુદ્ર.
સર્વ સમાન દેખ ચિત્તે; શુણ કહિલિ કિછી તોતે.

હિંદની પ્રાંતિય ભાષાઓમાં એવું સરસ અદ્વૈત વહે છે કે બીજા પ્રાંતવાસીને સમજતાં વાર લાગતી નથી.

હિંદની મોટી પ્રાંતિય ભાષા જેટલું ગુરખા ભાષાનું સહિત્ય વિસ્તૃત અને ખેડાયલું નથી નેપાલી ભાષાલતા હિંદી ભાષાના વૃક્ષના આશ્રયે ટકી વિકસી છે એ ભાષામાં મધ્યમ પ્રમાણમાં કાવ્ય, કોષ, વ્યાકરણ અને ગદ્યપદ્યના ગ્રંથો મળે છે છતાં એ ભાષા સાહિત્ય દૃષ્ટિએ હજી બાલ્યાવસ્થા હમણાં જ ઓળંગતી હોય તેમ પ્રતીત થાય છે હમણાં એ લતાને ખાતર, પાણી આપી સારી રીતે પુષ્ટિ આપવાના પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે નેપાળની સ્વદેશી સરકારની એમાં સહાનુભૂતિ છે

ભાનુ ભક્તાચાર્ય નેપાલનો આદિ કવિ હતો તે મોટો કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અને રાજ્યમાં ઉચ્ચ અધિકારપદે હતો રાજ્યની અવકૃપાથી તેને કારાવાસ સેવવો પડયો હતો ત્યાં વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હૃદયમાં વસ્યા તેના ફળરૂપે કારાવાસમાં જ "રઘુનાથ ગાથા" તે નેપાળી ભાષામાં રચી અધ્યાત્મ રામાયણના આધાર ઉપર પદ્યમાં કવિએ રામાયણ ગાઇ છે નેપાળની આબાળવૃદ્ધવનિતા આ રામાયણનું રસાસ્વાદન પ્રેમથી કરે છે એના કાવ્યમાં સરળ ભક્તિ સાથે આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કર્યો છે ભક્તિરસના ઝરણાં સ્થળે સ્થળે વહે છે શૃંગારરસ એની રચનામાં વર્ણો ઓછો છે એ નેપાલીઓનો અત્યંત પ્રેમપાત્ર કવિ છે જે આદર શીખો શ્રી ગ્રંથસાહેબને આપે છે, જે માન સમર્થ રામદાસના દાસબોધને મહારાષ્ટ્રીઓ આપે છે, જે સન્માન શ્રી રામચરિત્ર માનસને હિંદીઓ આપે છે તેવોજ આદર શ્રી ભાનુ ભક્તાચાર્યને નેપાલીઓ અર્પે છે

સૂબા હોમનાથજીએ રામાશ્વમેધ અને મહાભારતના કેટલાક પર્વોનો અનુવાદ ગુરખા ભાષામાં કર્યો છે પરંતુ એની રચનામાં શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધનો અનુવાદ જે 'શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે વધારે પ્રચલિત છે

પંજાબી ભાષાની લિપિ ગુરમુખી છે એ ભાષા એકકરોડ ઉપર મનુષ્યો બોલે છે હિંદીની એ દુહિતા છે પ્રાંતભેદે હિંદી પંજાબીરૂપે પ્રકટ થઇ છે 'ક્યા કરતા હૈ' તેને પંજાબી 'ક્યા કીતા હૈ' એમ કહે છે પંજાબી ભાષામાં પ્રાચીન ગીતો અને લોકકથા છે પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એ પછાત ગણાય ગુરૂ નાનકદેવજી એ ભાષાના વિકાસને સમર્થ વેગ આપનાર હતા એઓ કવિભક્ત હતા એમણે સુધારક શીખ અથવા ખાલસા પંથ સ્થાપ્યો છે શીખોના વેદસ્થાન શ્રી 'ગ્રંથસાહેબ' ની સંકલના કરી છે એ ગ્રંથનું ફરીને સરસ સંકલન સને ૧૬૬૧ માં ગુરૂશ્રી અર્જુનદેવજીએ કર્યું છે એ ગ્રંથમાં શ્રી નામદેવજી અને બીજા ભક્તોની વાણી સાથે જ્ઞાન ભક્તિના ઝરણાં વહેરાવ્યાં છે તેમાં પણ શ્રી નાનકજી મોટે ભાગે ભક્તિરસના પોષક છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ શ્રી ગ્રંથમહેબની રચના સુંદર ગણાય છે શીખોની એ બાઇબલ છે એમના શૌર્યતેજ કિંતે ને ઉત્સાહ આપનાર આ ગ્રંથ ગણાય છે શીખો પોતાનાં ગુરૂદ્વારામાં કોઇ દેવ, દેવતાની મૂર્તિ રાખતા નથી પરંતુ આ ગ્રંથની સ્થાપના કરી તેની પૂજા અર્ચા અને પઠન પાઠન કરે છે એ ધર્મના ઉપદેશક જ્ઞાનીઓ શ્રી ગ્રંથસાહેબના મંત્રોના અનેક અર્થો કરી બતાવે છે

ભારતની જે ભાષાઓ પોતાના વિકાસથી મોખરે ઉભી પ્રાંતિયભાષાઓમાં પોતાના સાહિત્યથી દીપી નીકળી છે તેમાં મરાઠી પણ એક છે એ સૌથી પ્રથમ વિકાસ

પામવાનો દાવો કરી શકે છે. બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓ જ્યારે હજી જન્મવાની શરૂઆત કરતી હતી, ત્યારે મરાઠી સરસ સાહિત્ય બહાર પાડી રહી હતી. જૈનોની અર્ધ માગધી મહારાષ્ટ્રીને મળતી છે. દસમી સદીથી જ એ ભાષાનો વિકાસ સંધાઇ રહ્યો છે. એ ભાષાનું પદ્યસાહિત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ ભક્ત કવિઓની વાણીથી શણગારાએલું છે. શ્રી સમર્થ રામદાસ, તુકારામ, નામદેવ, શ્રી જ્ઞાનેશ્વર, મુકતેશ્વર, વામનપંડિત, રઘુનાથપંડિત, મોરોપંત, શ્રીધર, મહિપતિ, મુકુન્દરાજ, અમૃતરાય, મુક્તાબાઇ, એકનાથ વગેરે સાધુસંતો અને કવિરાજોએ એ ભાષાનાં સાહિત્યને સુંદર ઓપ આપ્યો છે, વ્યવહારિક જ્ઞાન સાથે પારમાર્થિક કલ્યાણ સાધ્યું છે. મરાઠીનું આ સાહિત્ય પૌરાણિક અને અધ્યાત્મ વિષયને લગતું હોવા છતાં સમાજશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, સાહિત્ય, વ્યવહાર તે સમયના રીતરિવાજો, આર્થિક નીતિ અને બંધારણ ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના હ્રાસ પછી વેદાન્તની સાથે સાથે ગીતાના ભાગવત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું ત્યારે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ભગવદ્‌ગીતાને "देशीकार लेणे करुन સ્વદેશી અલંકારો સજાવ્યાં અને મરાઠીઓની નગરીમાં બ્રહ્મવિદ્યા અને ભક્તિ રસામૃતનાં અમૃતઝરણાં વહેવરાવ્યાં. શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા એ ટીકા અનુવાદ કે સંગ્રહિત ગ્રંથ નથી, પણ સ્વતંત્ર ગ્રંથછે. વૈરાગ્યયુક્ત ભક્તિરૂપે કરીને જ યવન, બ્રાહ્મણ, ચાંડાળ સર્વેને સમાન ગણી જ્ઞાનનો સમન્વય કરી એમણે શ્રી ભાગવદ્ ધર્મનો ગીતાદ્વારા ઉપદેશ પ્રજામાં ફેલાવ્યો. મહારાષ્ટ્રવાસીઓ એ ગ્રંથનો ભારે સરસ આદર કરે છે.

શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ કર્મમાર્ગનું ખરું મહત્વ શુદ્ધ અને પ્રાસાદિક મરાઠીભાષામાં વર્ણવ્યું છે. તેમણે શ્રી દાસબોધના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી ગીતાના નિષ્કામ કર્મ-યોગને જ પ્રાધાન્ય આપી કર્મવીરો બનવાને મહારાષ્ટ્રીઓને ઉપદેશ આપ્યો છે. શ્રી સમર્થનો ઉપદેશ ઝીલનાર અદ્‌ભુત વ્યક્તિ શ્રી શિવાજી મહારાજે તેમને ગુરૂ તરીકે માન્યા છે. શ્રી શિવાજી ઉપર શ્રી સમર્થના ઉપદેશમત્રથી ફળ સ્વરૂપ મહાન સામ્રાજ્ય પ્રાપ્તિ થઇ હતી. કર્મયોગનાં તત્વો સુષુપ્ત દશામાંથી પુનઃ જાગૃતિને પામ્યાં. મરણપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી શ્રી સમર્થે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી જગતના ઉદ્ધારના કાર્યો કર્યાં છે.

तुका म्हणे जे जे बोला । तें तें माझे या विठ्ठा ।

એટલે "કહે તુકો જે જે બોલો તે શોભે સઘળું વિઠ્ઠલને" એ શ્રી તુકારામ બુવા શ્રીનરસિંહ મહેતા, શ્રી મીરાંબાઇ, શ્રી સુરદાસ વગેરેનાં સમાન આસને બેસનાર પરમ ભક્ત શિરોમણી હતા. એમનાં પદો શુદ્ધ ભક્તિથી ભરેલાં છે.

જાવા અને બાલીનાં દ્વીપોમાં કેઈ પ્રાચીન કવિએ રામાયણની જાવાનીઝ ભાષામાં પદ્યમય રચના કરી છે. એ રામાયણને જાવાવાસીઓ "રામ કાવ્ય" કહે છે. મૂળ રામાયણને જાવાનીઝ વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. ભાવોનું મોટું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. એ રામાયણમાં ઉત્તર કાંડ નથી. એમા સંસ્કૃત શબ્દોનો પણ સમાવેશ થયો છે. એ રામાયણ

૭ કાંડો અને પચીસ સર્ગોમાં સંપૂર્ણ થય છે. એ રામાયણનો ત્યાં ઘણો પ્રચાર છે. આબાલવૃદ્ધોને નિત્ય શ્રવણમનનનું એ પુસ્તક ગણાય છે.

હવે છેલ્લી ગુજરાતી ભાષાને લઇએ, એના આદિ કવિ તે નરસિંહ મહેતા પુરાણોના સર્વ શાસ્ત્રી, સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માને એમણે દાસ્ય ભાવે ભજ્યા છે. એમણે શ્રીમદ્ ભાગવતની શ્રી કૃષ્ણલીલા શુધ્ધ પ્રેમભકિતથી ગાઇ છે. ગોકુળ અને વૃંદાવનમાં ગાયો ચારતા શ્રી બાળકૃષ્ણની ગોપીઓ સાથે લીલા, રાસ, પ્રેમ, મિલન વિયોગ, હાસ્ય, રોષ, ઉકળાટ, ઉન્માદ, તલસાટ, તાલાવેલી એમણે મધુર પદોમા વર્ણવ્યા છે. વૈરાગ્ય-મિશ્રિત ભકિતને પોતાના જીવનમા ઉતારી એમણે "સંસારસુ સરસો રહે, પણ મન મારી પાસ" એ ઉકિતનુ સાર્થક કર્યું બીજા ભકત કવિઓની પેઠે નરસિંહ મહેતાના જીવનમા ચમત્કારોએ સારી રીતે પ્રવેશ કર્યો છે એઓ પરમ ભકત, પ્રામાદિક કવિ, ઉચ્ચચારિત્ર-વાન હતા પોતાના ઇષ્ટને માટે ઘર, સ્ત્રી, બાળકો, વૈભવ, માન, આબરૂ, લોકલાજ, સાંસારિકસુખ, જ્ઞાતિ, વ્યવહાર, રાજ્ય વફાદારી વગેરે સર્વેનો ત્યાગ કરનાર પરમ વૈષ્ણવ સાધુ જ ન હતા. તેમની કવિતામા ભકિત સાથે શૃંગાર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું મિશ્રણ છે એમના સમય નિર્ણયમા શંકાઓ ઉઠી છે.

પ્રેમાનંદ એટલે ગુજરાતી ભાષાનો યુગસ્રષ્ટા કવિ જૂના કે નવાયુગના ગુજરાતી કવિમંડળમાથી મહાકવિ પ્રેમાનંદ સર્વોપરિ કવિરત્ન ચંડીદાસ વગેરે કવિઓનાં આસનો પાસે જ એમનું આસન બીછાવી શકાય એમના કાવ્યોમા તે સમયના ગુજરાત, ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતણોની આબેહૂબ છબીયો ચીતરાઇ છે તેની કવિતામા ભાવ અને રસની સચોટ જમાવટ છે અને ભલે શૃંગાર હોય કે હાસ્ય હોય, કરુણા હોય કે ભયાનક હોય કે વીરરસ હોય પરંતુ સર્વ સ્થળે રસસાગરના ઉમળકા ઉછાળા મારે છે કવિના કાવ્યોને ગુજરાતે વધાવી લીધા છે ગુજરાતમા એના કાવ્યોની કથા માંડી પ્રજા જીવનમા ભાગ આપ્યો છે. ચૈત્રી શુકલપક્ષમા ઓખાહરણ, વાર્તામાં દશમસ્કંધ, સીમન્ત પ્રસંગે મામેરું, સુદામા ચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, નરસિંહ મહેતાની હુંડી, વિવેક વણઝારો, સ્વર્ગની નીસરણી ગામેગામ ગવાય છે એમનું નળાખ્યાન તો ગુજરાતણોને પ્રિયમા પ્રિય ગ્રંથ છે

સિંધી ભાષા મૂળ સંસ્કૃતમાથી ઉતરેની અને વ્યાકરણના શબ્દ નિયમો જાળવનારી શ્રેષ્ટ ભાષા છે. એ ભાષાનું સાહિત્ય હવે યૌવનને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી પ્રાંતિય ભાષાઓની જાગૃતિની ચીણગારી નો સિંધીને પણ સ્પર્શ થયો છે. એની લિપિ કૃત્રિમ રીતે અરબીને સ્વીકારવામાં આવી છે. એક સંસ્કૃત ધાતુ અને મઝાવાળી ભાષાને અરબી લિપિમા લખતા લખતા ઉચ્ચારનો ભારે શંભુ મેળો બને છે સિંધી ભાષાના આદિ અને સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ, પરમ સુફી શ્રી શાહ અબ્દુલ લતીફ છે, માશુકરૂપે એમણે ઇશ્વર સાથે પ્રેમગંધ બાધ્યો છે સુંદર, યુવતી, માશુક ઉપરે ખરો આશક ભાષાની વેધક શૈલીથી પોતાને દ્રવીભૂત કરતો હોય એવુ વાતાવરણ શાહ લતીફ ઉત્પન્ન કરે છે. એણે સાથે નીતિ, વ્યવહાર, ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે. એ કવિ

સને ૧૬૮૯ માં જન્મ્યા હતાં. એણે હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે સમાન ભાવ દર્શાવ્યો છે. સિંધી આબાલ વૃધ્ધ એમની કાફીઓ ખૂબ મોજથી ગાય છે. એ ભકત, તત્વજ્ઞાની અને કવિ હતો. શાહ લતીફ કહે છે કે–

મંઝ હુંહજે રૂહ, જે વઞે સાજન વિસરી,
તમર લગે લુહ, થર બાબીહો થી મરાં.

(મ્હારાં હૃદયમાં રહેલાં પ્રિયતમને જો ભૂલી જાઉં તો મારી દશા રણના ભયંકર તાપમાં સપડાયલા બાબીહા પક્ષીના જેવી થાય)

એ પ્રમાણે આ યુગસષ્ટાઓએ ભકિત, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, પરમાર્થ સાહિત્ય, રસ અને કળાનાં ઝરણાં પ્રગટાવી રસપ્રેરણા રેલી છે. સાધુત્વ, સૌંદર્ય અને વીરસુલભ ઉલ્લાસથી પ્રજાજીવનવૃક્ષને પાંગરાવ્યો છે. રસવાટિકાઓમાં આ રસપાલીઓએ રસલતાઓને વાવી પોષી તેનાં કુલડાંના પમરાટથી ભારતની સંસ્કૃત પ્રજાની ઘ્રાણેન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપી છે. એ મહા અવધૂતસમા વાલ્મીકિઓને વંદન હો.

પ્રિયતમને

પ્રભુદાસ કાળીદાસ વ્યાસ

(હિંડોલ – તાલ લાવણી અથવા દ્રુત ત્રિતાલ)
જાઓ નહિ પરદેશ
પિયુજી મુજ
જાઓ નહિ પરદેશ.
દેવોના હાર હૃદયમાં વિરાજે
રથૂલ ખસો ન લવલેશ,
પિયુજી મુજ જાઓ નહિ પરદેશ ૧
સંસાર–સાગર ઘૂઘવે ઘેરા
પ્હોંચવું પેલે દેશ પિયુજી૦ ૨
હોડલું આપણું હેલે ચડે તવ
આપ સુકાની હૃદયેશ, પિયુજી૦ ૩
પંખી શું પાંખ મીલાવી ચાંચ ચાંચે
સાધશું આતમઐકય
ધરીને પ્રેમ–વેશ, પિયુજી૦ ૪

સંગીતાન્ત[1]

ભાનુશંકર પો. શાસ્ત્રી

"परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां
प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥

ભારવિ

આ બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિમાં બે વસ્તુ છે. એક પુરુષ અને બીજી પ્રકૃતિ આ બન્નેના મિલનમાંથી વિચિત્ર રૂપ તેમજ સૌન્દર્યની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ છે. સંગીત પણ આવી બે વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થયુ છે; એક નાદરૂપ "બ્રહ્મ" અને બીજી તાલ કે કાલરૂપ "પ્રકૃતિ." આ બન્નેના સંયોગથી સંગીત (અદ્ભુત) સૌન્દર્યમય બન્યું છે. આ વિચિત્ર જગત જેમ ક્ષણસ્થાયી અને મહાપરિવર્તનશીલ છે અને જેમ એકમાત્ર બ્રહ્મ નિત્ય અને સર્વત્ર છે તેમ સંગીત–જગતમાં પણ આદિ અને અન્તમાં એક માત્ર સૂર–ષડ્જ–નું અસ્તિત્વ છે એ ષડજમાંથી સંગીતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એમાં જ સંગીતનો લય થાય છે. ષડ્જ પોતે સર્વવ્યાપી, નિરાકાર, અને નિર્ગુણ છે; પરન્તુ એ જ્યારે પ્રકૃતિ કે કાલની સાથે જોડાય છે ત્યારે વિચિત્રરૂપ સંગીતની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ ષડ્જ આદિ–અન્ત–વિહીન હોવા છતા સર્વવ્યાપી છે .....એ સર્વત્ર ધ્વનિત થાય છે. સંગીત–જગતનું 'એકમેવાદ્વિતીયમ્' તો ષડ્જ જ છે.

એક બ્રહ્મ જે પ્રમાણે માયાદ્વારા આવૃત બનીને વિવિધ સ્વરૂપે દેખાય છે તે પ્રમાણે એક ષડ્જ કાલદ્વારા વિભિન્ન અને વિભક્ત બનીને બહુ સ્વર, શ્રુતિ, અને તેઓના વિચિત્ર વિન્યાસજનિત અસંખ્ય રાગ રાગિણી ઉત્પાદન કરે છે ભગવાનનું નિઃસીમ વૈચિત્ર્ય મર્યાદિત શક્તિવાળો મનુષ્ય સમ્પૂર્ણરીતે સ્વાયત્ત કરી શકે એ બનવાજોગ નથી. કેટલાય યુગોપૂર્વે આ વિશ્વની સૃષ્ટિ શરૂ થઈ છે, સૃષ્ટિના આરમ્ભથી માંડીને મનુષ્ય વિશ્વનાં રહસ્યનું અનુસન્ધાન અને અવલોકન કર્યા જ કરે છે. પણ એ કેટલે અલ્પ પરિણામે સફળ થયો છે એ કહેવાની જરૂર નથી વળી ક્રમે ક્રમે તેની ધારણા દૃઢમૂલ થતી જાય છે કે, વિદ્યા દ્વારા સમસ્ત રહસ્યનું ભાન થવું અસંભવિત છે એટલે જ કહી શકાય કે શિક્ષણનો અન્ત નથી

આ અતિભયાનક કથા છે મનુષ્ય શું ત્યારે કયારે પણ પોતાના શિક્ષણની પૂર્ણતાનો લાભ ન મેળવી શકે? ત્યારે માનવના મનમાં આટલી આકાંક્ષા અને આટલી ઉચ્ચ આશાનું પોષણ વ્યર્થ સમજવું? એ વાત તો અહિં ચર્ચી શકાય તેમ નથી, પણ એક દિવસ એવા લોકો વસતા હતા કે જેઓએ—

1. શ્રી દિલીપનાથ શાસ્ત્રીના મૂળ બંગાળી લેખનો અનુવાદ

"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" ।

(શું જાણવાથી, હે ભગવન્, આ જગતનું સકળ જ્ઞાન જાણી શકાય?) આ મહાપ્રશ્નની જિજ્ઞાસા કરી હતી. તદુત્તરમાં બ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ જે કહ્યું હતું તેનો નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણે છે:—

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व" ।

(જેમાંથી આ બધાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, જેને લઇને જ (ઉત્પન્ન થયેલાં) જીવે છે, અને પ્રલયકાલમાં જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેને જાણ.)

એને મેળવવાથી મનુષ્ય એકના મધ્યમાં સમસ્તને મેળવે છે. ત્યારે જ જ્ઞાન-પિપાસાની પૂર્ણ શાન્તિ થાય છે- અને એ શાન્તિ એટલે પૂર્ણ આનન્દ.

કેવળ સુર-લયના વિન્યાસની દિશાથી સંગીતનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેની સીમા પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી.

"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात्तुम्बं वहति वक्षसि" ॥

(સરસ્વતી દેવી પણ નાદાબ્ધિનો સામો કિનારો જાણતાં નથી આજ દિવસ સુધી ડૂબી જવાની બીકથી વીણાનાં તુમ્બડાને વક્ષઃસ્થલ ઉપર વહન કરે છે.)

ત્યારે સત્ય છે કે એ પ્રમાણે સંગીતનો અન્ત નથી વિભિન્ન સ્વર-વિન્યાસથી અશેષ રાગની ઉત્પત્તિ થઇ છે અને થઇ શકે તેમ છે. પ્રત્યેક રાગને અસંખ્ય તાલના યોગથી અસીમ વૈચિત્ર્ય આપી શકાય તેમ છે. આવી ચેષ્ટાનો અંત નથી; આવી ચેષ્ટાનું પરિણામ પણ નથી. પરન્તુ જો સંગીતસાધક આદિ અને સર્વવ્યાપી ષડ્જ સુરના મધ્યમાં પ્રવેશ કરી ધારણાપૂર્વક તેને સ્થાપન કરી શકે તો જેમ કોઇ કોઇ સાધકોએ ઓંકાર-સ્વરૂપ બ્રહ્મને બિન્દુના મધ્યમાં પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વ-બ્રહ્માંડના સકળ પદાર્થનાં રહસ્યનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હોય છે તેમ તે પણ તેવી જ રીતે પોતાની સંગીત-સાધના સમ્પૂર્ણ કરી શકે તેમ છે કારણ કે બીજા સકળ સ્વર, સુર, રાગ તાલ, લય, માન, વગેરે એક ષડ્જનો આશ્રય કરીને તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્તે તેમાં જ વિલીન થાય છે. આવો સાધક એક-કાલમાં જ સકળ પ્રકારના સુર-વિન્યાસ તેમજ લય-સંયોગનું તત્ત્વ સમજી શકે છે અને રાગ-રાગિણીના રસનો અધિકારી પણ થઇ શકે છે.........

તે આદિ અને એકમાત્ર સુર સંગીતના સમગ્ર ગુણનો આધાર અને હેતુ હોવા છતાં પોતે નિર્ગુણ છે. એથી જ સંગીતનું શ્રુતિ માધુર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ પોતે શ્રુતિ-મધુર નથી. એથી જ સંગીતની મનોમોહિની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એમાં

મોહ માયા નથી ત્યારે તેમા છે શુ ? ઉ મુક્તિ, મુક્તિ અને મુક્તિ પાકિત્યની પ્રગલ્ભતામાથી મુક્તિ, મતદ્વૈધ અને રીતિપદ્ધતિની વિભિન્નતામાથી મુક્તિ અને અમ આનન તેમ જ કઠ ન્યાયામમાંથી મુક્તિ જે સાધક ને પરમસગીતના રમને જાણે છે તે મુક્ત હોય છે તેણે મહાશાન્તિ મેળવી હોય છે અને સાથે સાથે શાન્તિજનિત આનદ પણ મેળવ્યો હોય છે તે જ દેશ કાન રીતિના નિર્વિચારમા સકળ પ્રમરના સગીતના આનન્દનો અધિકારી થાય છે

ત્યારે શુ સ્વર અને લય, રાગ અને તાન એ બધાના પ્રયોગ અને વિન્યાસની નિયમાવલીને અપરાવિદ્યારૂપે ઉપેક્ષા કરીને આપણે પ્રથમ તે જ પરાવિદ્યા પ્રતિ મન રાખીને એક તેનીજ સાધના કરવી ? ' तदक्षमधिगम्यत । ' કેવળ અક્ષરની ઉપાસના કરી ' એમ છે જ નહિ એમ હોઈ શકે પણ નહીં અ પણા શાસ્ત્રો આપણને વરવાર બોધ આપે છે કે, અપરાવિદ્યારૂપ પ્રાથમિક સોપાનની અવહેલના (તિરસ્કૃતિ) કરીને જેઓ એકવાર પણ પદક્ષેપ કરે છે તેઓ તમોમય નરકમા પડે છે

વિજ્ઞાનને સારથિ કરીને કર્મમાર્ગનુ અવલમ્બન કર્યા સિવાય નિવૃત્તિમાર્ગમા પ્રવેશ કરી શકાય નહિ પરન્તુ તે કર્મમાથીયે મુક્તિ નથી કારણકે કર્મની સમાપ્તિ નથી આમ છે ત્યારે નિષ્કામ કર્મ વિન અથાત્ ફળાકાક્ષા નાખ્યા સિવાય કર્મબન્ધનમાંથી મુક્તિ મળે તેમ નથી પણ બહુ જૂજ મનુષ્ય માયામુક્ત થઈને નિવૃત્તિમાર્ગનુ અવલમ્બન કરી શકે છે જો આમ થાત તો ભગવાનની સૃષ્ટિનો તુરતજ લોપ થાત તેજ ભગવાનની મોહિની મૂર્તિ મનુષ્યના મનને આકર્ષી બાધી રાખે છે અને તજ મોહમાયા સગીતના વિચિત્ર સૌન્દર્યમા મનુષ્યની ચેષ્ટાને જીવતી જાગતી રાખે છે! જો આમ ન હોત તો સગીત મહાવિદ્યાનો ક્યારનોય લોપ થઇ ગયો હોત

●

પરીક્ષાસુન્દરી

(ગઝ઼લ)

મ. લ. ભટ્ટ

આવી જાણી સમીપ ચિત્ત મનનુ ઉત્ફુલ્લ હર્ષે, વળી
રગાતા કઇ રગ ચક્ષુ મહીં તો ફેરે વિનોદ સ્ફુર્તિ
ઝામેનો વળી હોય કો અવસરે તે યે દ્રવે થૈ રસ,
ને કૈં પેર કરી મુકે અધીર તો એવી ગુણે નારી છે
એથી અન્ય થઇ રહેન બધુ આ ના હર્ષ છે ચિત્તમા
રગો તો ઉતરા જતા ઉડી અને ફેલાય નિર્ભર્ત્સના
ના છે ચક્ષુ મહી જરી સુભગ એ જ્યોત્સ્ના બની આશ્રિત
જાણે થૈ જડ ભારથી વહી રહ્યા આ શા ગુણો નારીના ?

ગ્રંથસ્થવાઙ્મય

ગોવિંદનું ખેતર અને બીજી વાતો: ધૂમકેતુ: આવૃત્તિ બીજી, પૃ. ૪૮ બે આના.
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,: અમદાવાદ.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ નવલિકાકારની ચાર ખૂબ વખણાએલી વાર્તાઓને એકત્રિત કરી આ સંગ્રહ દ્વારા લોકસમુદાયના હાર્દ સુધી પહોંચવાનો પ્રકાશકોએ કરેલો પ્રયત્ન સ્તુત્ય અને અનુકરણીય છે. આપણો મોટો ભાગ હજુ કિંમતી પુસ્તકો ખરીદી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી જે થોડા ઘણા ખરીદી કરે છે તે ઘનનાં સુધી સસ્તી કિંમતનાં પુસ્તકો જ પસંદ કરે છે. મોટે ભાગે આપણા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં પુસ્તકો એક રૂપિયાથી વધારે કિંમતનાં હોય છે. એટલે મધ્યમ વર્ગના વાચકને સસ્તી કિંમતનાં અને સસ્તાં વાંચનથી ચલાવી લેવું પડે છે. આર્થિક મુશ્કેલીને લઈને આમ વચલો અને નીચલો વર્ગ શિષ્ટ વાંચનથી વંચિત રહે છે. આવી સસ્તાં પ્રકાશનોની યોજનાને જો આપણા બીજા શિષ્ટ લેખકો ઉપાડી લે તો આપણે સાહિત્યના પ્રચાર સાથે લોકજીવનને સ્પર્શ પણ કરી શકીશું; અને આડકતરી રીતે લોકભોગ્ય સાહિત્યને ઉત્તરોત્તર ઉંચું લાવવા સમર્થ થઈ શકીશું. આવાં સસ્તાં પ્રકાશનોનો બીજો પણ ઉપયોગ છે. આવાં પ્રકાશનો ગ્રંથકારનાં અન્ય મોટી કિંમતના પ્રકાશનોના 'નમુના' રૂપે કામ કરશે. એક 'નમુનો' ખરીદ્યા પછી 'માલ' પસંદ પડે તો વધારે ખરીદી કરવી. નહિ તો બે ચાર આનેથી જ પત્યું. બે અઢી રૂપિયાની ચોપડી ખરીદનારને વાંચ્યા પછી સંતોષ ન થાય તો તેને ભારે વિમાસણ થાય. જ્યારે બેચાર આનાની ચોપડી લેનારને અસંતોષ એટલો આકરો નથી લાગતો. આમ ઉભય પ્રકારે આ યોજના ઇષ્ટ છે.

બે આના જેવી નજીવી રકમમાં પણ જે સુરુચિ અને સુઘડતાભર્યું વાંચન પુરૂં પાડવામાં આવ્યું છે તે માટે લેખક પ્રકાશકને ધન્યવાદ.

આ પુસ્તિકાની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે એજ એની લોકોપયોગિતા પુરવાર કરવા બસ છે.

સમર્પણની કથાઓ: નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ: પૃ ૮૨ બીજી આવૃત્તિ, ૭ આના
પારીહાર મંદિર, આણંદ.

કવિવર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરના પુસ્તકના અનુવાદની આ બીજી આવૃત્તિ છે. અનુવાદ સરળ અને સુવાચ્ય થયો છે. એક પૈસાવાળું રંગીન. પોસ્ટકાર્ડ પુસ્તકનાં મુખપૃષ્ઠે ચોડી આખી ચોપડીનો દેખાવ પ્રકાશકે કદરૂપો કરી નાખ્યો છે.

નિશ્વાસ બ્રહ્મદેવ પૃ ૧૫૮. આવૃત્તિ પહેલી એક રૂપિયો નવી દુનિયા કાર્યાલય અમદાવાદ

બીજા ધંધામાં નિષ્ફળ થએલાઓને ગ્રંથમાળાની પ્રવૃત્તિ ઈષ્ટાપત્તિ થઈ પડી છે દરેક ગ્રંથમાળાવાળા પાસે બીજી ગ્રંથમાળાઓ કરતા કંઈક જુદુ જ આપવાનું હોય છે જો આ વાત ખરેખર સાચી હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યનો આ દશકો ભવિષ્યનો ઈતિહાસકાર સોનાના અક્ષરે આલેખશે લગભગ પચાસેક ઉપરની ગ્રંથમાળાના ચારસોએક ઉપરના 'નવીન પ્રેરણા પાનારા' કે 'આંતર શક્તિને અજવાળનારા' મૌલિકદર્શનવાળા લેખકો અને ચિંતકોથી ઉભરાતા ગુજરાતને કોણ દરિદ્રી કહેશે? આ સંગ્રહમાં 'મૂડીવાદી સમાજ પર નિશ્વાસ નાખતી નવલિકાઓ છે એના લેખકનો એક જ ઉદ્દેશ છે અને તે મૂડીવાદને કાળામાં કાળા રંગે રંગવાનો મૂડીવાદમાં ન માનનારાઓને આ વાતો વાંચ્યાથી વૈરતૃપ્તિ પછી મળતી શાંતિ મળશે મૂડીવાદ સામેનો મજુરવાદીઓનો પ્રકોપ મૂડી ભેગી કરવામાં મળેલી નિષ્ફળતામાંથી બહુધા ઉપજે છે એક યા બીજા સ્વરૂપમાં મૂડીવાદ રહેવાનો છે તે સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરનારને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ તો પછી આવું પ્રચારાત્મક સાહિત્ય પ્રગટ કરી વેરના બીજ રોપવાનો શો અર્થ હશે? આવા સાહિત્યના પ્રચારથી ગરીબ વર્ગને એક પ્રકારનું નુકસાન થાય છે તેની લેખકને ખબર પડી હોય એમ લાગતું નથી ગરીબોને ગરીબાઈનું ભાન કરાવવું તેઓ દુખી છે પીડિત અને પતિત છે એમ એમના મનમાં ઠસાવવું એ એક પ્રકારનો નૈતિક ગુનો છે આવા પ્રચારથી ગરીબ પોતાની ગરીબાઈનું કારણ અને મનની નિર્બળતા ગુમાવી એમાં જે તેના સ્વામી પ્રત્યે અને તેનાથી સારી સ્થિતિના બધા પ્રત્યે—સુખી સામ્યવાદી પ્રત્યે પણ—તેને અણગમો આવે છે અને દિવસો દિવસ ગરીબાઈમાંથી છુટવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે તે શ્રીમંતોનો નાશ કરવાના મનસુબા સેવે છે આમ આવા પ્રચારાત્મક સાહિત્યથી સુખી ગરીબોના હૃદયમાં વેરઝેરના બીજ રોપાય છે અને સંતાપકારક જીવન એક ભારરૂપ બની જાય છે

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ નવલિકાઓમાં ઈચ્છવા જેવું ઘણું રહે છે લેખકનો ઉદ્દેશ ગમે તે ભોગે કારુણ્યની અસર જમાવવાનો હોય એમ લાગે છે એ બતાવે છે તેવો જુલ્મ જો ગરીબો ઉપર વર્તાવવામાં આવતો હોત તો ગરીબોની સંસ્થાએ કાં તો એ સામે બળવો કર્યો હોત અને કાં તો એ સંસ્થા અત્યાર પહેલાં નષ્ટ બની ગઈ હોત આ બેમાંથી એકે નથી થયું એ બતાવે છે કે ગરીબોનું જીવન હજુ સાવ ન જીવી શકાય તેવું નથી થઈ ગયું

શૈલીની ક્યાંક ઘણી છે છતાં એકંદર ઉપર લેખકનો હાથ સારો બેઠો છે વાર્તા કરતા આમાં વાંચવા જેવું ઘણું છે શબ્દચિત્રો અસરકારક, ક્યાંક ક્યાંક, બની શક્યાં છે તે લેખકની વાર્તાલેખક તરીકેની શક્યતા બતાવે છે લેખક પ્રચારાત્મક લખવું છોડી દઈ સ્વયં સ્ફુરણાથી પ્રેરાઈ જો વાર્તાઓ લખશે તો તેમની કૃતિઓ અસરકારક અને સુવાચ્ય બનશે

વેરાનમાં

"…સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ના આપણા સાહિત્યના અમર પુસ્તકોમાંથી ઉભી થયેલ શ્રી. મેઘાણીની સચોટ, દર્દભરી ભાષામાં આ નાની વાતો આલેખાયેલી એટલે એમાં રસ, દર્દ, અને સચોટતા સહજ જ હોય.

આમાંની કેટલીક કૃતિઓ પાશ્ચાત્ય સમર્થ લેખકોની કૃતિઓ પરથી ઉદ્દભવેલ છે. કેટલીક ત્યાંના વર્તમાનપત્રો પરથી સ્ફુરી છે. કેટલીક પુસ્તકોના નીચોડ રૂપે પરિણમી છે અને કેટલીક સ્વાનુભવ-માંથી ઉત્પન્ન થઇ છે પણ દરેકમાં લક્ષ્ય એક જ છે.: એમાં દંભ નથી, નથી કૃત્રિમતા. છે માત્ર માનવજીવનનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ. એનાં નાનામોટાં દુઃખની તારવણી. એનાં ગુણની સાદ દૈયે કરેલ સ્તુતિ. એમાં મનુષ્યોની માનવતાને જગાડવાનો દર્દભર્યો યત્ન છે.

'ગુજરાત'

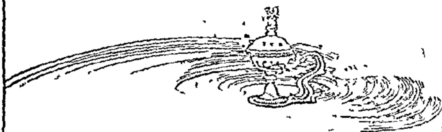
લેખકઃ
ઝવેરચંદ મેઘાણી
પૃ. સંખ્યા ૧૭૫
પાકું પૂંઠું • કિં. રૂા. એક

Reg No 426

નવું પ્રકાશન

પુસ્તક સાતમું

અંજલિ ગ્રંથમાળા

સમાજજીવનના વિવિધ અંગોને સ્પર્શ કરતી

નવલિકાઓનો સંગ્રહ

શ્રી કલ્યાણરાય જોષીના પ્રવેશક સહિત

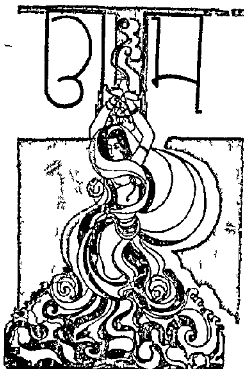

લેખક : વિનોદ ભટ્ટ

સુંદર છપાઈ . મજબુત પાકી બાંધણી : મનોહર ત્રિરંગી કવર : સવા રૂપિયો

અંજલિ ગ્રંથમાળા : ઈન્સો હૉલ : કરાચી

૧૯૯૨ શ્રાવણ

વર્ષ પાંચમું
અંક દશમો

वन्देमहि च तां वाणीं अमृतां आत्मन कलाम्

ભાગ પણ હસ્તલિખિત મેટર તૈયાર હોવાથી તે ગ્રંથ એક માસમાં બહાર પડી જશે. વાચનની સ્પષ્ટતા કાજે આ પુસ્તકમાં ૮૦૦ સો ચિત્રો જ દાખલ કર્યાં છે જેમાંનો મોટો ભાગ આપણી ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ અને કમાવદાર ચિત્રકાર પાસે નવીન જ ઉભો કરાવ્યો છે વળી પ્રમાણભૂત ગણાતા સરકારી રીપોર્ટો તથા વિદ્વાનોના પુસ્તકોના ઉતારા અને અવતરણો સહિત શિલાલેખો અને સિક્કાની સાક્ષિઓ તથા પુરાવાઓ અને આધારો આપી તેમાંની સઘળી હકીકત પુરવાર કરી આપેલ હોવાથી કેળવણીમાં રસ લેતી સર્વ પ્રસંગની સંસ્થાઓ—જેવી કે ધી બોમ્બે યુનીવરસીટી ધી પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીયમ ધી કામા ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ધી હવે યુનીવરસીટી, જે એન પેટીટ લાયબ્રેરી, ધી દામોદરદાસ સુખડવાળા લાયબ્રેરી, ધી ભરડા હાઇસ્કુલ શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ હાઇસ્કુલ, શેઠ મથુરાદાસ ભાટીયા હાઇસ્કુલ ધી વનિતા વિશ્રામ મુંબઇની મ્યુનિસિપાલીટી, વડોદરા સ્ટેટની મોટી મોટી લાયબ્રેરીઓ આદિ અનેક સંસ્થાઓએ તેની પાસે તપાસ કરી તેને ખરીદ્યા છે તેમજ ગુજરાત કાઠિયાવાડના અનેક સ્ટેટોએ પણ ઉત્તેજન આપ્યું છે અને હવે તો મુંબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પણ મંજુર કરેલ હોવાથી જે સંસ્થાઓ ખરીદ કરવામાં બાકી રહી હશે અથવા ખરીદતા અચકાતી હશે તેના તરફથી પણ ઉત્તેજન મળવા વકી છે.

આ ગ્રંથ સમગ્ર સામગ્રીપૂર્ણ અને પ્રમાણિક હકીકતોથી ભરપુર હોઇ વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ વિશારદો, અને વૈજ્ઞાનિકોને પણ મનન કરવા જેવો છે તેના કલામય ચિત્રો અને નવલકથા જેવી ભાવવાહી સાદી અને સરળ લખાણ શૈલીએ વિદ્વાન જનતાથી માંડી છેક કેળવણીમાં પછાત ગણાય તેવા સમાજમાં પણ એક સરખું આકર્ષણ જમાવ્યું છે. તમે પોતે ભલે કોઈ પણ વર્ગમાં મુકાવા ઇચ્છતા ન હો પણ તમે હિન્દી તો છો ને? એક હિન્દના વતની તરીકે પણ તમારે તમારી જન્મભૂમિનો ઇતિહાસ તો જાણવો જ રહે છે!

આટલી હકીકત આપના કાન સુધી પહોંચાડવાનો આશય એ છે કે તમે પણ અમારા આ પ્રયાસથી જાણીતા થઇ અમારા પ્રયાસની કદર કરો. પુસ્તકને પાને પાને તદ્દન નવીન હકીકત ભરેલી છે વળી એમાના કેટલાક નવીન સત્યોએ ઐતિહાસિક જગતમાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી છે. બે હજાર પાનાના આ ગ્રંથની માહિતી આ હસ્તપત્રમાં થોડીજ આપી શકાય? તેમ છતાં ચારે ભાગની સંક્ષિપ્ત સાંકળી પત્રિકા તથા તેને અંગે મળેલ કેટલાક વિદ્વાનોના તથા પત્રકારોના અભિપ્રાયો અમે છપાવી રાખ્યા છે જોઇએ તો વિના મુલ્યે અમારી પાસેથી મગાવી આપ ખાત્રી કરી શકો છો અથવા તો ચારે ભાગનો ટુંકસાર જે નીચે રજુ કરેલ છે તે ઉપરથી પણ પુસ્તકની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતાનો કંઇક ખ્યાલ બાંધી શકો છો.

ચારે ભાગનો ટુંક સાર

ભાગ પહેલો

પ્રથમ ભાગની શરૂઆતમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષનું ભૌગોલિક વર્ણન આપીને સમયે ભારતની જે મુખ્ય મોટી સત્તા હતી તે દરેકનું ટુંક ચરિત્ર આલેખ્યું છે તથા તે કહેવાતા મોટી સત્તાઓની હદ બાંધી બતાવી છે. તેમાં પણ મુખ્ય જે મગધ સામ્રાજ્ય છે તેના પ્રથમ

સત્તાધીશ શિશુનાગ વંશી નવ, અને પછીના નંદવંશના નવ, એમ સર્વે અઢાર ભૂપાળોનાં વૃત્તાંતો અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી લખ્યાં છે. તથા તે સમયની ભારતીય પ્રજાની સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, રાહરસમોનો ચિતાર આપી બતાવ્યો છે.

બીજો ભાગ

મૌર્યવંશના પ્રથમ ચાર રાજા. ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક અને પ્રિયદર્શિનના ચરિત્રો લખ્યાં છે, અત્યાર સુધી જણાવાયું છે તેના કરતાં જુદું જ વર્ણન છે. જેમકે અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને જુદી જ વ્યક્તિઓ હોવાથી અશોકના તે શિલાલેખોને બૌદ્ધધર્મના નહીં, પણ પ્રિયદર્શિન જે ધર્મ પાળતો હતો તે જૈન ધર્મના સાબીત કરી બતાવ્યા છે. તેમજ એલેકઝાંડર જે જે સેંડ્રોકોટસને મળ્યો હતો તે ચંદ્રગુપ્ત નહીં, પણ અશોકવર્ધન હતો એટલે તેજ બે જણા સમકાલીન ગણાય.

અદ્યાપી પર્યંત સિક્કા ચિત્રો કે તેની માહિતી કોઈ ગુજરાતી પુસ્તકોમાં છેજ નહીં, એટલે તે તેમજ બુદ્ધદેવનું જુદીજ ભાત પાડતું ચરિત્ર, તે પણ આ ભાગનાં વિશિષ્ટ અંગો છે.

ત્રીજો ભાગ

તેને છાપવાનો આરંભ ક્યારનો કરી દેવાયો છે. તેમાં નીચેની હકીકતો આવે છે.

મૌર્યવંશના પડતી, તેનાં કારણો સાથે; શુંગવંશનો અમલ અને પતંજલી મહાશયની દોરવણી તથા તેના ચારિત્રની અસર; હિંદબાટ, યોન, પાર્થિયન, પેહલવ એમ પાંચે પ્રજાની ઉત્પત્તિ; તેમનો ક્રમિક વિકાસ; તેમના સરદાર જેવા કે ભૂમક, નહપાણ, ડિમેટ્રીઅસ, મિનેન્ડર, ત્રિઅક, રાજુવુલ, સોડાસ, હગામાશ, હગામ, મોઝીઝ, અઝીઝ ઇત્યાદિનો સાવંત જીવન તથા રાજ્યો અમલે આધારે ચેદીવંશનો ઇતિહાસ; તેની ઉત્પત્તિ, તેમાં ક્ષેમરાજ તથા બુદ્ધરાજના વૃત્તાંત; અને ખાસ કરીને રાજા ખારવેલનું જીવન; તેણે બતાવેલ હાથીગુંફાના અર્થ તથા સમજુતી ઉપર નવીનજ પ્રકારનો પ્રકાશ, પેલી સુવર્ણ પ્રતિમાનું મૂળ તથા ઉત્પત્તિ, તેમજ હાલની સ્થિતિ.

શક—રૂપભદત્તના આખા વંશની માહિતી.

ચોથો ભાગ

ગર્દભિલ્લ વંશ; ગર્દભસેન, શકારિવિક્રમાદિત્ય, વીરવિક્રમ, ધર્માદિત્ય, શિલાદિત્યાદિ નવે રાજાના વૃત્તાંતો; વિક્રમ સંવત તથા શક સંવતની સ્થાપના; તેમાં આવેલ પંદરેક વિક્રમાદિત્યના સમયની ચર્ચા તથા નિશ્ચિત કરી આપેલ તે સમયને લગતી માહિતી. મહાવીર સંવત અને હિંદરાટ સંવતનું થયેલું ચલણ.

આંધ્રવંશની છસો વરસની નામાવળી. વંશાવળી તથા ૩૯ રાજાઓનો અનુક્રમ; સિક્કાના અને શિલાલેખોના આધાર સાથે દરેકનાં જીવનચરિત્રો.

કુશાનવંશની સ્થાપના તથા સમય; કુશાન વંશનાં નવે રાજાઓની નામાવલી તથા સાવંત ચરિત્રો; ચષ્ટણ શકના તથા કુશાન શકના સમયની તારીખો ફેરફારવાળી છે તેની ચર્ચા અને બાંધી આપેલ પાકો નિર્ણય.

ચારે ભાગના આખા સેટની કીમત રૂ ૨૦) છે આ રકમ દેખાવમાં જો કે મોટી લાગે છે, છતા અન્ય પુસ્તકોની સરખામણીમા તે અડધો અડધ સસ્તીજ છે કેમકે ૩૫૦ પૃષ્ઠની પણ અમારા પુસ્તકના અડધા કદની એટલે અમારા ૧૭૫ પૃષ્ઠની પ્રસિદ્ધ નવલિકા બુકોની કિં રૂ ૩॥–૩॥ હોવા છતા તે યથેચ્છ ઉપડી જાય છે એટલે કે તે બુકોની કિંમત આકરી ગણાતી નથી આ પ્રમાણે કેવળ પૃષ્ઠ સંખ્યાની ગણત્રીએ પણ નવલિકાની કિંમતના હિસાબે અમારા પુસ્તકની કિંમત રૂ ૩૫ થી ૪૦ થવા જશે અને તેમાએ જો તેના ૪૦૦ ચિત્રોની તથા તે તૈયાર કરવામા પચીસ પચીસ વર્ષ જેટલા લગેત સમયની મહેનતની કિંમત તથા સશોધન આદિ મુદ્દાઓ જો વિચારાગે તો રૂ ૪૦ થી પણ વધી જશે જ્યારે અમે તો માત્ર રૂ ૨૦) વીસજ રાખી છે મતલબ કે હિસાબ મૂકશો તો પૈસાના બે પાન લેખે પડી રહેશે આમ તેની કિંમત તે એકદમ પાણીના મુલ્ય જેવી ગણાશે

પુસ્તકમા ઇતિહાસ જેમ સ્વદેશનો છે તેમ પુસ્તક પણ સ્વદેશી સામગ્રીથીજ તૈયાર થયેલ છે આમ સર્વ રીતે સ્વદેશાભિમાન ભાવના જાગૃત કરે છે

ચારે ભાગમા દરેકને લગતા વિષયો શોધી કાઢવાની ચાવી સમાનાવલી નામાવળી, વંશાવળી તથા પુસ્તકની અંદર આવતી હકીકતોની સંપૂર્ણ અનુક્રમણિકા પણ આપી છે જેથી થોડા સમયમા જોઇતી સર્વ માહિતી પણ મેળવી શકાય છે

વળી દરેક પ્રકારના ખરીદનારની સુગમતા માટેના કેટલીક સગવડો પણ રાખી છે

છુટક કીમત

પહેલા ભાગની		રૂા ૫)
બીજા	,,	,, ૭॥
ત્રીજા	,,	,, ૬॥
ચોથા	,,	,, ૬)
		૨૫)

જેમકે ચારે ભાગના એક આખા સેટની કિંમત રૂા ૨૦) રાખી છે એટલે કે છુટક કિંમતના જે રૂા. ૨૫) (જુઓ માર્જીનમા) છે તે પર વીસ ટકા કમીશન છે તેવીજ રીતે બીજે ત્રીજે અને ચોથે ભાગના ખરીદનારને ૨૫ ટકા અને ત્રીજે તથા ચોથો ભાગ ખરીદનારને ૧૦ ટકા કમીશન અપાશે પણ આ પ્રમાણે ખરીદવાની ઇચ્છા રાખનારે અગાઉથી રૂ ૨) અમોને મોકલી આપી પોતાનુ નામ રજીસ્ટર કરાવવુ પડશે તે સિવાય કમીશન આપવામા આવતુ નથી તેમજ પુસ્તકો પૂરાં પાડવાની જવાબદારી પણ અમે સ્વીકારતા નથી અનામત ડીપોઝીટ મૂકેલ આ બે રૂપીઆ છેલ્લા ભાગની કિંમત વસુલ કરતી વખતે કાપી દેવામા આવશે

ઉપરની હકીકત વાંચી લીધા પછી જો ઉપયોગી લાગે તો આપના ગામમાં તથા સ્નેહીઓમા ફેલાવશો આપને અમારી ખાસ વિનતી છે એ જ અસ્તુ

લિ૦

સેવકો

રાવપુરા, વડોદરા–રાવપુરા, ટાવર સામે } શશિકાન્ત એન્ડ કંપની

તા. ક.—આ પુસ્તકો ગુજરાતના ઘણાખરા બુકસેલરોને ત્યાં પણ વેચાતાં મળી શકશે

પ્રેમાનંદ પ્રેસ, ...

ગુજરાત

દર મહીનાની તા. ૧૫મીએ પ્રકટ થાય છે.

ઓગસ્ટ અંકમાં

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

જય સોમનાથ

(ચાલુ વાર્તા)

ઉપરાત

સૌદામિની (નાટક) નહનાદ પાઠક

ધોળી માજળ (ટૂકી વાર્તા) ચૈ.ક શાહ

ભાભીનુ હાસ્ય (ટૂકી વર્તા) જયતિલાલ શાહ

મહાગુજરાતના સસ્થાનો મધુક્ત નાતો ડુગરસી મપર

ભાલણ (નિબંધ) ગજે શકર પડ્યા

અને

શ્રી સુદરમ્ શ્રી પૂજાનાલ શ્રી અનાનવાળા

વગેરેના કાવ્યા, દોહન, વર્તમાનસાર

તત્રીસ્થાનેથી, સમાલોચના વગેરે

આદ્યતત્રી

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

સાહિત્ય સસદ તરફથી

તત્રી મડળ :

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ધનસુખલાલ કૃ મહેતા,

શ્રી રમણ ન. વકીલ

શ્રી. શકરપ્રસાદ છ રાવલ,

શ્રી. ભાનુશકર બા વ્યાસ

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમા	રૂ ૫-૦-૦
પરદેશ	૧૨ શીલીગ

સસદના સભ્યો માટે

લવાજમ રૂ ૪-૦-૦

કાર્યાલય

૧૧૧ એસ્પ્લેનેડ રોડ

કોટ બમુબાઈ.

સુખડનો સાબુ

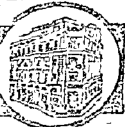
તમારા મનને ખુશ ખુશાલ રાખે એવી મનોહર સુગંધી વાળો અમારો સર્વોત્તમ સુખડના તેલનો બનાવેલ સાબુ જેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું અતર અને સુવાસીત ફુલોનું એસેન્સ વાપરવામાં આવ્યું છે તે એક વખત વાપરીને ખાતરી કરો. આપણા ગરમ દેશને માટે એ ખાસ બનાવવામાં આવ્યો છે. પરસેવાથી નીતરતાં શરીરમાં એ ઠંડક, ઉત્સાહ ને તાજગી ભરે છે. એની ખુશબોદાર મહેક તમારા મનને જરૂર પ્રફુલ્લિત અને આલ્હાદક બનાવશે. દરેક ઠેકાણે એ મળી શકશે.

કેરલ સોપ ઇન્સ્ટીટ્યુટ કાલીકટ

મુંબઈમાં અમીરી રહેવા જમવાનું

આર્યનિવાસ

તાર ARYANIVAS
ટે.નં. ૨૩૧૩૯.

કાલબાદેવી મુંબઈ.

એકદમ સસ્તા ભાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

ચાલુ કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત
૩–૦	વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય-પ્ર	૧–૮
૦–૩	નળમર્ગતી	૦–૨
૦–૩	બાલકાવ્યો	૦–૨
૦–૫	શ્રેષ્ઠ મહાહકાર—૧ લો	૦–૭
૦–૬	" —૨ જો	૦–૩
૦–૧૧	મધુમક્ષિકા અને ભ્રમર	૦–૫
૦–૧૪	ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦–૭
૩–૦	શ્રી કર્વેનું આત્મચરિત્ર	૧–૮
૦–૪	ઘરમાં રમવાની રમતો	૦–૩
૦–૧૩	કેટલાક રોગો—૨ જો	૦–૬
૧–૧	પ્રગતિને પથે	૦–૮
૦–૧૧	ભૂરચના	૦–૫
૦–૧૪	માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ	૦–૭
૧–૫	રોગ અને આરોગ્ય	૦–૧૦
૦–૧૩	માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦–૬
૧–૧	લગ્ન અને ભવિષ્યની માતા	૦–૮
૧–૧	વિદ્યાશાળા	૦–૮
૦–૧૧	શિક્ષણનો શાસ્ત્રાર્થ	૦–૫
૦–૬	સિંહ	૦–૩
૦–૧૨	હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦–૬
૦–૨	છાત્રોને	૦–૧
૦–૧૪	આહારશાસ્ત્ર	૦–૭
૦–૧૪	બાળકેળવણી	૦–૭
૧–૮	વૈધમિક ન્યાયમાળા	૦–૧૨
૧–૨	મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૦–૯
૦–૧૨	તારાશાસ્ત્ર	૦–૬
૦–૬	રામાયણ રહસ્ય	૦–૩
૦–૬	બાલરામાયણ	૦–૩
૦–૮	હાડપિંજર	૦–૪
૦–૫	આર્યોની ઓળખાણ	૦–૨
૦–૬	કુમાર વીરસેન ભાગ—૨ જો	૦–૪
૦–૫	પરિમલ	૦–૩
૦–૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૨જો	૦–૧

ચાલુ કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત
૧–૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૩જો	૧–૪
૦–૯	ચતુર બર્થોલ્ડ	૦–૬
૦–૭	સારી રીતભાત	૦–૫
૦–૧૨	વીર કથાઓ	૦–૬
૨–૦	અર્વાચિન સાર્વજનિક પુસ્ત.	૧–૦
૦–૬	વીર અભિમન્યુ	૦–૪
૦–૬	જીવરામ ભટ્ટ	૦–૪
૨–૦	પુષ્પરાગ	૦–૧૦
૧–૮	સોળ સુંદર વાતો	૧–૦
૦–૫	બાપુની કૂચ	૦–૩
૨–૦	વિનોદવાટીકા	૧–૦
1–8	Flowers of Life	1–0
૦–૧૨	ધર્મોપદેશ	૦–૬
૦–૧૦	રમકાર	૦–૫
૧–૦	અ સૌ કુમારી	૦–૧૦
૨–૮	વિનોદવિહાર	૧–૮
૨–૮	ઓલીઆ જોશીનો અખાડો	૧–૮
૦–૧૦	મદનમંદિર	૦–૬
૨–૦	એલ્વા એડીસન (ઑગ્ને કૃત)	૧–૨
૧–૧૨	યુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧–૩
૧–૮	ધર્મોની આખ્યાયિકા	૧–૦
૧–૦	કેટલાક રોગો ભા ૩જો	૦–૧૧
૧–૬	વિધાનત્ર	૧–૦
૦–૧૩	વીરશૈવ સંસ્કૃતિ	૦–૮
૦–૧૩	સહકાર મિમાંસા	૦–૮
૧–૮	અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો	૧–૦
૧–૦	કુદરતનું અવલોકન	૦–૧૦
૦–૧૩	તક્રસેવન અથવા છાશસેવનવિધિ	૦–૮
૦–૧૪	મહાસાગર	૦–૮
૨–૪	વિજયમંત્ર અને ફત્તેહની ચાવી	૧–૮
૧–૧૪	રાજા છબીલારામ બહાદુર	૧–૨
૧–૧૪	ઇટાલીમાં નવચેતન	૧–૨

લખો —પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ૦ રાવપુરા, વડોદરા

મુદ્રક • ધનશંકર કું. શુક્લ
પ્રભાત પ્રેસ • ડેન્સો હૉલ • કરાંચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક • ભૂપતરાય મો. દવે
ઊર્મિ કાર્યાલય • ડેન્સો હૉલ • કરાંચી

વર્ષ ૫મું
અંક ૧૦મો

અનુક્રમણિકા

સળંગ અંક
૫૮

સંપાદક ઊર્મિમંડળ

એજન્ટો:—

એલ. કે. મેઘાણી — ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ કલકત્તા
આર. આર. શેઠની કું, — પ્રિન્સેસ ,, મુંબઈ—
સી. જમનાદાસની કું., — ,, ,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું., — ,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી — હવાડીયો ચકલો, સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. — રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :: રૂપિયા ચાર

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · શ્રાવણ ૧૯૯૨ · અંક ૧૦મો

अस्मदीयम्

કો જાણે અહીં આપણું ય મળવું થાશે ફરી વા ન વા ?

આજકાલ કરતાં ચાર વર્ષથી બંધાએલો આપણો તંત્રીવાચક તરીકેનો સંબંધ આ અંકથી પૂરો થાય છે. અહીં ગણાવવાની કશી જ જરૂર નથી એવાં કેટલાંક કારણોને લીધે અમે ત્રણે જણાં આજથી ઊર્મિનાં સંપાદન કાર્યનો ભાર હેઠો મૂકીને અમારી જવાબદારીમાંથી નિર્મુક્ત થઈએ છીએ. આ ચાર વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં જે અમારાથી બન્યું તે બધું ય અમે વાંચકોનાં મનોરંજન, જ્ઞાનવર્ધન અને બુદ્ધિવિકાસ માટે કર્યું છે. વાંચકોના અને પ્રકાશકોના સહકારથી ગુજરાતી સાહિત્યની જે થોડીઘણી સેવા કરવાની તક અમને મળી છે તે માટે અમે એ બન્નેના ઋણી છીએ, અને રહેશું.

જીવન એટલે સંયોગ અને વિયોગ વચ્ચેનો અંતરપટ. આ અંતરપટ આજે કાલભગવાન ખસેડી નાખે છે અને આપણો સંયોગ વિયોગમાં પરિણમે છે. પણ નિરવધિ કાલ અને વિપુલ પૃથિવીના અનન્ત પટ ઉપર આપણે પાછાં કોઈક વાર, કોઈક સ્થાનમાં,

મળી જશું તો જૂનાં સ્મરણો સહર્ષ તાજાં કરીશું: નહીં તો મીઠાં ગૌરવપૂર્ણ સ્મરણો લઈને અત્યારે તો વિખૂટા પડીએ જ. અંતે, વાંચકનું, ઊર્મિનું અને ગૂજરાતીસાહિત્યનું કલ્યાણ થાય એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આ સંબંધ છૂટે છે ત્યારે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું આવશ્યક બને છે. કેટલાંક અનિર્દેશ્ય કારણોને લીધે છેલ્લા થોડા સમયથી ઊર્મિના તંત્રીઓ તરીકે અમારાં વ્યક્તિગત નામો અમે છાપી શકતા ન્હોતા; તેથી અમારી ત્રણ વ્યક્તિઓને સમૂહગત 'ઊર્મિમંડળ' એવું નામ આપીને અમે કાર્ય ચલાવ્યું છે. એટલે, 'ઊર્મિમંડળ' સમાસથી અમારા ત્રણ જણ સિવાય ચોથા કોઈનો નિર્દેશ અમે કર્યો નથી એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર જણાય છે; અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એ સમાસ અમારા ઊર્મિના સંબંધના અભાવે અભાવમાં મળી જાય અને ફરી પાછો ભાવ ધારણ ન કરે.

જે છાપખાનાંમાં ઊર્મિ છપાય છે ત્યાં જ બીજી બે સંસ્થાઓ ચાલે છે. એકનું નામ 'અંજલિ ગ્રંથમાળા' અને બીજીનું નામ 'ઊર્મિ પ્રકાશન મંદિર.' આ બન્ને સંસ્થાઓથી 'ઊર્મિ' આજ લગી તદ્દન સ્વતંત્ર રહ્યું છે અને છેલ્લી સંસ્થાથી તો હજી પણ સ્વતંત્ર રહેશે એટલું જાહેર કરવાની પણ અમારી ફરજ છે.

અમારી પાસેનાં 'ઊર્મિ' માટે મળેલાં બધાં જ લખાણો અમે ઊર્મિનાં નવાં તંત્રને સોંપી દઈએ છીએ તેથી લેખકો હવે એ વિશેનો પત્રવ્યવહાર સીધો તે સરનામે કરે.

ઊર્મિમંડળ ડોલરરાય માંકડ
ભવાનીશંકર વ્યાસ
ચમનલાલ ગાંધી

પહેલો દિવસ

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

અને બે આથડ્યાં જેવાં સૈન્યો ભીષણ મેઘ શાં,
વીરઘોષ વડે ડોલી ઊઠ્યાં દિગદિગન્ત ત્યાં. ૨

ઝડી પ્રલયવેળાની સૂસવી શરની રહી,
રણધીર તણાં મોંઘાં માનને મોડતી રહી. ૪

અને કવચ, ખડ્ગો ને શિરત્રાણ અનીકના
ચમકી ચળકે જાણે વીજળી ઘનસંગમાં. ૬

સૈન્યની પદધૂળે આ આવર્યાં ભર્ગ ભાનુના,
ને તહીં આભપાટેથી અંધારાં ઘોર ઊતર્યાં. ૮

ગર્જના, શરધારા ને સબાકા અસ્ત્રશસ્ત્રના,
જોતાં દુર્દિન ભાસે છે ઘેરંયો કુરુક્ષેત્રમાં. ૧૦

ને ધસી સામસામા એ પાર્થ ને કુરુસૈન્યના
સેનાની વીંઝતા શસ્ત્રો વીરહાક વહાવતા. ૧૨

ટપોટપ ઢળે ધીંગાં વૃન્દો માતંગનાં, અને
તેજી તોખારનાં અંગો શરોથી સહસા પડે. ૧૪

ક્યહીં મુકુટથી સ્હોતાં પડે શિર અનેક તો,
બાહુઓ ક્યહીં રત્નોનાં વલયે ઓપતાં પડે. ૧૬

સૂસવી સૂસવી આવે શરો વિષધરો સમાં,
મુકુટો મણિના મોંઘા પરોવી નિજ દાઢમાં. ૧૮

પ્રલયાગ્નિ તણી ભૂખી જીભ શાં ખડ્ગ ઊછળે,
ને ક્યહીં ઘોર ચોપેરી અગ્ન્યસ્ત્રો આભને ભરે. ૨૦

આમ ચોપાસ વીરોની રમણા રણની મચી,
ને મચી કારમી ક્રીડા કાળ ને કાલિકા તણી. ૨૨

સહોદર તણી અંબે દુર્યોધન અંટી ધરી,
રેડતો શરની ધારા ભીમની પર સામટી. ૨૪

પણ ભીમ વહાવીને કંઠથી નાદ કારમો,
ઝઝૂમે છેદતો શીર્ષો અરિના વનરાજ શો
ને રહ્યો શલ્યની સામે યુધિષ્ઠિર ધસી ધસી
શર રૂપે રહે વેરી સ્ફુલિંગો ક્ષાત્રતેજના

શલ્ય યે વિસ્તરે સામી વિભૂતિ નિજ વીર્યની,
આમ શૌર્યતણી સ્પર્ધા સર્વત્ર રાગળી મચી
ગ્રીષ્મમા હિમના જેવા સર્યા વાર્ધક્ય વૃદ્ધના
ને બધા એક સાથે આ તરી તારુણ્યમા રહ્યા
આહી દ્રોણ રહ્યા ઘૂમી મદભેર યુવાન શા,
રોમે રોમ થકી એના સ્ફુરે છે ભવ્ય ચેતના

રથીના રથને છૂંદે નિજ એક પ્રહારથી
હણે છે હયને તાતા નિજ એક જ તીરથી

એના ખડ્ગ તણા ઘાવે મત્ત માતગ આ ઢળે,
એના એક મહાનાદે અગાગો અરિના ગળે

ને અહી કુરુવૃદ્ધોના આચાર્યથી રમી રહ્યા,
શ્વેત વાર્ધક્યમા યે શા તેજ તીખા તગી રહ્યા!

એના શરપથે આવ્યુ પ્રાણી કોણ બચી શકે?
એની ટણકથી કોને હૈયે ના ભય ઊભરે?
ઝીલે છે અરિના શસ્ત્રો ધૂર્જટિ જેમ કુન્દને,
ને ઝીંકે નિજ શસ્ત્રો એ મઘવા જેમ વજ્રને

ધસે છે એમની સામે વીર પુત્ર વિરાટનો,
રોમે રોમ વિશે જેના વહે પ્રવક વીર્યનો
ધસીને ગૌરવે ઘેરી ગર્જનાને કરી કરી,
છેદે ગાગેયકેરા એ સહમા ધ્વજસારથિ
અને ત્યા કૌરવી સેના આખી યે તહીં ઉમટી
મથે છે રોકવાને એ શ્વેતકેતુ તણી ગતિ

કૃપાણો ક્યાકથી કાળા, સબળી સાગ ક્યાકથી,
ક્યાકથી ખડ્ગ ને આવે ક્યાકથી હાર બાણની
ક્યાકથી મૂશળો કેરા પ્રહારો વજ્રના થતા,
તો વળી ક્યાકથી આવે કઠ્ઠી કારમી ગદા

અને ગાંગેય ગે વેરી નેત્રુની નિજ વીજળી;
ટંકારે ધનુના ગાઢી ગુહા આકાશની ભારી;

લેવાને વૈર છોડે છે શરોની ધાર મેઘશી;
સહી કેમ શકે લેશે તેજોવધ મહાબલી ?

બાણો ગાંગેયનાં વીંટી વળે છે શ્વેતકેતુને,
ને છેદે પલમાં એના રથના સર્વ અશ્વને.

અને આ પડતો એનો રથધ્વજ ધરા પરે,
રગોટાઇ રહ્યો આંહી રણે રુધિરકર્દમે.

સારથિ પણ એનો આ ભીષ્મનાં ભીષ્મ બાણથી
વીંધાઈ જઇને નીચે રથેથી પડતો ઢળી.

અને આ રથ યે આખો ભાંગી ભુકો થઈ જતો,
તો ય જોબનઘેલાનો મહોત્સાહ વધ્યે જતો.

અને પ્રૌઢ ગદા ધારી ધસતો સિંહનાદથી,
વૃદ્ધ ગાંગેયને દેવા પ્રતીતિ નિજ શૌર્યની.

ધસ્યો એ, ધસતો જેમ કેસરીનો કિશોર કો
મત્ત માતંગના કુમ્ભસ્થળે ગૌરવગાજતો.

ને ચડી રથ માથે એ ગદાઘાત પ્રચંડથી,
ચૂર્ણ ચૂર્ણ કરી નાખે ભીષ્મનો રથ એ તહીં.

"ધન્ય, ધન્ય!" વદી ઊઠે સર્વ ત્યાં સૈન્ય પાર્થનું,
ભીષ્મને ય વસે હૈયે વીરકર્મ કિશોરનું.

ને બીજા રથમાં બેસી કૌરવોના મહારથી,
સૂર્યશાં દીપ્તિવાળાં એ શર ભાર્ગવને ધરી.

ને આકર્ણ ચડાવીને પ્રત્યંચા, શર છોડતા,
શ્વેતકેતુ ભણી, ને ત્યાં હાહાકાર મચી રહ્યા.

શ્વેતકેતુ પડ્યો નીચે, ધનુઃટંકાર ભીષ્મના,
ને નાદો કૌરવો કેરા ભરી આકાશને રહ્યા.

આવતી રાત્રિએ ત્યાં તો અંચળો અંધકારનો
પાથરી યુદ્ધના પ્હેલા દિનને તહીં આવર્યો.[1]

1 'કુરુક્ષેત્ર' માંથી

0

છતાં તું ખચકાય, રે !

સુન્દરમ્

કહું 'કૈં કથળ્યા પ્હેલાં એને હું લૈશ સોડમાં'
સંધ્યાની મધ્યરાત્રિ થઇ તો યે હું આહિ હું જડયો.

અંધારૂં આછર્યું, એનાં દામણાં નેણ કલ્પના–
વિષે હું પદતાં ભાળું "વાલમાં વાટ કાં કરે ?

આંજ્યું છે ચણિયારૂં નેં, ઉઘાડો આગળો મુકયો,
કેડી યે ના દિસે તો એ મઝા મારી જશે બધી ?

કૂકડા બોલતા આઘે ઓગરે રાત્રિ ઓળલા,
વાટડી જોઉં હું, જોઉં છતાં તું ખચકાય, રે ![1]

પવન ફૂંક તું શિશિરકાળના[1]

વૈદ્ય ભાનુશંકર પો. શાસ્ત્રી

• ભીમપલાસી–ત્રિતાલ •

પવન ફૂંક તું, શિશિરકાળના,
ફૂંક ફૂંકે તું, ભેરૂ ટાઢના. ધ્રુવપદ.

નગણા[2] જેમ તું સ્નેહશૂન્ય ના,
દષ્ટિબાહ્ય તું દુસહ બાગ ના;
સ્પર્શગ્રાહ્ય તું ક્રૂર ભાસ ના. પવન૦

અહો ! અહો ! અહો ! ખુશ-ખુશાલ રહો !
બેહદ મૈત્રી છે ઢોંગમાત્ર રે !
બેહદ પ્રેમ તો મૂર્ખતા અરે !
રમો, જમો, કુદો ! મોજ માણો રે ! પવન૦

૧ ટોમ્સહાર્ડીના કાવ્યનો અનુવાદ

૧ Blow, Blow, Thou Winter Wind (As you like it)
૨ નગણો, નુગરો, અને બદિયો કૃતઘ્નના અર્થમાં છે
'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ।' વામન. કા. સૂ. ૨ ૫. ૨. ૧૦.

હાર, હાર, તું ખુબ તું હાર રે,
હિમ-મહેલ, તું ઉચ્ચાં આભરે;
ભુગરા જેમ તું નજિક ના ડસે. પવન૦

જળ જમાવી દે ઘુંઘ રે ભલે;
ચુસવતા હિમે ટાઢના બળે. પવન૦

બહિલો જેમ રે ઉપકૃતિ ભૂલે,
હિકરૂં કરી દે મિત્ર-હૈયું રે;
ત્યમ ન તીવ્ર છે હાર તાહરો,
હલબલાવી દે અંગને બલે. પવન૦

અહો! અહો! અહો! મોજ-મજા લુંટો!
બેહદ મૈત્રી છે ઢોંગમાત્ર રે!
બેહદ પ્રેમ તો મૂર્ખતા અરે!
રમો, જમો, કુદો! જીવન મોજ છે! પવન૦

ત્યારે ત્યારે જ—

અંકુર

ઘેરા ઘંટારવે સૌ સ્વજન ઉરઉરે વેદના જાગી ઉઠી, ના હૈયે એતમાએ હૃદયધબક વા સ્પંદનો મંદમંદ ઉઠ્યાં ત્હારી વદાયે, તવ પ્રતિ નવ રે હાસ્યની છોળ એકે ફેંકી, કે ના વહાવ્યું નયનથકી સુધાબિંદુ ન્હાનું વહાલે.

જ્યારે ત્હારૂં વદાયે મધુરમલપતું હાસ્ય સ્હોયું ઉપ યું ને ગાડીદ્વારમાંથી રતનજડિત એ કંકણો વીજળીનાં દીપે જાગી ઉઠીને ઝગળ ઝગહળ્યાં હસ્ત પે, જે સલામી દેતા ધીમે ઝુકીને મૃદુલકમલના દંડ શા સોહતા'તા— દૂરે દૂરે હવામાં મમ પ્રતિ ફરકયો શ્વેત રૂમાલ ત્હારો— ધીમે ધીમે તને લૈ જવ વહી રહી આગગાડી ક્ષિતિજે— ત્યારે ત્યારે જ આ બેફિકર હૃદયને જાણ આવી પડી કે પડ્યું છે સ્થાન ખાલી સ્વજનતણું ખુણે જે છુપેલું રહ્યું'તું.

અનાથ

આર્ત્ત-હૃદયી

૧

બેઠો હતો તરુણ સાગર-પાર ખિન્ન,
ઉલ્લાસ-હીન રસ-હીન જણાય શુષ્ક;
નિઃશ્વાસ એ પળપળે જલ-ઉર્મિઓને,
મૂકે સખે! નિરખતો રવિ-અસ્તકાળે.

૨

હજૂ તો મૂંછનો દોરો, ફૂટેલ નથી દીસતો;
કુકાળે વૃદ્ધતા આવી કેમ આ બાળમાં હશે?

૩

ક્યાં એ ગયા ભારતના સુપુત્રો,
ધનુષ્ય-ધારી બળવાન આર્યો;
આજે રહ્યા હા! બલ-હીન તેઓ,
વિષાદ-ડૂબ્યા મરતા કુમારો.

૪

ધીમે રહી યુવક સાગર પાસ જાતો,
અસ્વસ્થ ચિત્તમય એ વખતે જણાતો;
દોડ્યો, પડ્યો નિધિમહીં જલ મગ્ન થાયે,
તોયે સમાજ કરતો પરવા ન કૈં યે.

૫

આવા તો ભારતે થાતા,
યુવકો - યુવતી ઘણા;
અકાળે કાળના ગ્રાસ,
અનાથ અસહાય હા!

૬

કુમાર-દેહ ઢંકાયો, ભીષણ મોજાંઓ થકી;
અંધાર-પડદે આખું, વિશ્વ ઢંકાયું તે ઘડી

વરમાલા

મૂળલેખક · ગોવિન્દવલ્લભ પંત
અનુવાદક · રમણિક કિશનલાલ મહેતા

અ. તું કોકિલા સમી મૃદુભાષિણી છે, હું તને સાચું કહું છું, ત્હારો શ્રમ નિષ્ફળ જશે. અવીક્ષિતનો ત્હેના મન ઉપર પૂરતો કાબુ છે.

વૈ. ત્હમે આ શું કહો છો સ્વામી ! ત્હમારે ખાતર મેં રાજમહેલમાં રહેવાનું ત્યાગ્યું. ત્હમારી આશામાં સંસારનાં સુખ છાંડીને હું વનવાસિની બની છું.

(અવીક્ષિતનો હાથ પકડવા જાય છે.)

અ. દૂર હટ, છોડ !

વૈ. કઠિન તપસ્યાને અંતે આજે હું ત્હમને પ્રાપ્ત કરી શકી છું. પ્રાણ ત્યાગી દઈશ, પણ ત્હમને નહીં.

(હાથ પકડે છે)

અ. દૂર હટ અભાગિની !

(હાથને ઝટકાવી ચાલ્યો જાય છે)

વૈ. નિર્દય ! નિષ્ઠુર ! (રડતી રડતી જાય છે.)

(સૂતેલી વૈશાલિની નિશ્વાસ નાંખી પાસું બદલે છે અને ફરીથી સ્વપ્ન નિહાળે છે, બીજા અવાજ સાથે દૃશ્ય ફેરવાય છે.)

+ + +

ઉપદૃશ્ય ૨ જું

વૈશાલિનીનું ઉપવન

(ગુસ્સે ભરાયેલો અવીક્ષિત પ્રવેશ કરે છે.)

અ. ત્હારું આટલું બધું સાહસ ! વૈશાલિની !

(પશ્ચાત્તાપ કરતી વૈશાલિની આવે છે.)

વૈ. એ મદ હતો, હવે ઉતરી ગયો. ક્ષમા કરો નાથ ! (ચરણોમાં પડે છે.)

અ. ક્ષમા ? નહીં. જ્યાંસુધી મ્હારા કર્ણમાં ત્હારા અપમાનનો પ્રતિધ્વનિ ગુંજી રહ્યો છે ત્યાં સુધી નહીં. "અવીક્ષિત ! જાઓ, જાઓ, હું ત્હમારી ઘૃણા કરું છું." – આજ ભયાનક ત્હારા શબ્દો હતા. મ્હારા કાન એ સાંભળીને બ્હેરા થઈ ગયા; નાગણીનો દંશ

થવા છતાં યે હુ જીવિત રહ્યો એ અપમાન ! અવીક્ષિતનુ એ અપમાન ! અભાગિની ! હુ પણ જોઇશ, કે તુ કેવી રીતે સુખી રહી શકે છે !

વૈ. ક્ષમા કરો, નાથ ! વૈશાલિની શુ આપની ઘૃણા કરી શકે ? નહીં એ એની શક્તિની બ્હારની વાત છે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે ઘૃણા ? આ જન્મમા નહીં, જન્મ-જન્માતરમા નહીં

અ. પરતુ બહુ મોડુ થઇ ગયુ વૈશાલિની ! જે તત્ત્વ મ્હારા હૃદયમા ત્હારા પ્રેમ સ્વરૂપે હતુ તે હવે ભયકર બદલારૂપ બની ગયુ છે

વૈ. હુ બદલાને માટે તૈયાર છુ ત્હમારી વાસના ગમે તે હોય, જો હું એની પૂર્તિ કરી શકું, તો સૌભાગ્ય ! ત્હમારા બદલાની આગ જો મ્હારા રક્તથી શીતળ થઇ શકે, તો નાથ ! મ્હારા ટૂકડે ટૂકડા કરી નાખો એનાથી અધિક સુદર અન્ત આ શરીરનો બીજો શો હોઇ શકે ?

અ. ત્હારા ટૂકડે ટૂકડા નહીં કરુ હું ઇચ્છીશ કે તુ અનન્ત કાળપર્યંત જીવિત રહે, અને સાથે સાથે મ્હારી પ્રતિહિંસાની ભાવના પણ, જેથી હુ હમેશા નવીન રીતિએ એ અપમાનનો બદલો લઇ શકુ શુ ત્યારે પણ મ્હારી તૃપ્તિ થઇ શકશે ? ત્યારે ય શુ એ અપમાન ભૂલી શકાશે ?

(અવીક્ષિત અને એની પાછળ પાછળ વૈશાલિની જાય છે)

[સુષુપ્તાવસ્થામા વૈશાલિની પુન નિશ્વાસ નાખી પાસુ બદલે છે ત્રીજા અવાજની સાથે ફરીથી દૃશ્ય બદલાય છે]

+ + +

ઉપદ્રશ્ય ત્રીજુ

વનપ્રાન્ત

(મૂકનાટ્યમા પરિવર્તન પામી પ્રથમ અકના ત્રીજા પ્રવેશની પુનરાવૃત્તિ)

મૂક દ્રશ્ય

[રથ પર ચઢી અવીક્ષિત અને વૈશાલિની આવે છે અવીક્ષિત રથમાથી ઉતરે છે વૈશાલિની અન્યમનસ્ક થઇ ઉતરે છે અવીક્ષિત એની પાસે પ્રેમભીક્ષા માગે છે વૈશાલિની તિરસ્કારનો અભિનય કરે છે અવીક્ષિત એનો હાથ પકડવાનો આગ્રહ વધે છે વૈશાલિની કટાર કાઢી આત્મહત્યા કરવા જાય છે આ તરફ સ્વપ્નલોકમા અવીક્ષિત એનો હાથ પકડે છે બીજી બાજુ વાસ્તવ જગતમા એક રાક્ષસ આવી વૈશાલિનીનો હાથ પકડે છે ઉપદ્રશ્ય સમાપ્ત થાય છે

રાક્ષસ કોણ છે આ સુદરી આ નિર્જન વનમા? શુ વનદેવી વિશ્રામ લઇ રહી છે? કે વસતશ્રી થાકીને સૂઇ રહી છે? અથવા તો આકાશમાનો પૂર્ણ ચન્દ્ર સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ પૃથ્વી પર આવીને પડયો છે? પ્રિયે, ઉઠો, કેણ છો ત્હમે? દેવી કે માનવી ?

(વૈશાલિની જાગે છે.)

વૈ. (ચમકીને) કોણ? કોણ? (રાક્ષસને જોઇને) રક્ષા કરો! રક્ષા કરો!

વૈશાલિની ન્હાસે છે એની પાછળ પાછળ રાક્ષસ પણ દોડે છે.)

પ્રવેશ ૨જો

વનપંથ

(શિકાર ખેલતો અવીક્ષિત આવે છે.)

અ. આ પ્રાન્તની પ્રકૃતિનું નવું જ સ્વરૂપ છે. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, લતા; એ બધું યે નવું નવું જ લાગે છે. હું રાજધાનીથી બહુ દૂર આવી ચઢયો હોઉં એની એ સઉ સાક્ષી આપી રહ્યાં છે અંગપ્રત્યંગ શિથિલ થઇ જવાછતાં યે કોઇ શિકાર ન મળ્યો; એ મ્હને વધારે વ્યાકુળ કરી મૂકે છે. હવે આગળ નહીં જઈ શકું. આ સ્થાન કોણ જાણે શાથી યે અત્યંત રમણીય લાગે છે, સારથી અહીં આવી પહોંચે ત્યાં સુધી હું અહીં આરામ કરીશ.

(અવીક્ષિત ખભા પરથી ભાથું ઉતારીને પૃથ્વી પર મૂકવા જાય છે ત્યાં અચાનક એક બાજુએથી એક મૃગ દોડતો આવે છે. અવીક્ષિત તુરત જ વેગપૂર્વક ધનુષ પર બાણ ચઢાવી એનો પીછો કરવા જાય છે. એકાએક બીજી બાજુએથી અવાજ આવે છે: "રક્ષા કરો! રક્ષા કરો!")

અ. (થંભીને) આ શું? આ આર્તનાદ તો કોઇ રમણીનો હોય એમ લાગે છે! એક બાજુ મૃગ અને બીજી બાજુ મૃગનયની શું કરું? આનો વધ કે એની રક્ષા? ક્ષત્રિયનો ધર્મ શો છે? મારવા કરતાં બચાવ કરવો એજ ઉતમ છે. હું એમજ કરીશ. કોણ જાણે એ કોનો મૂક અનુરોધ છે, કોનો અદશ્ય સંકેત છે?

(ફરી અવાજ સંભળાય છે—"બચાવો! બચાવો! એક અબળાને બચાવો!")

અ. ડરો નહીં દેવી, હું આવું છું.

(વેગપૂર્વક ધનુષ બાણ લઇ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો

સઘન ગિરિકાનન, નીચે નદી.

(રાક્ષસ વૈશાલિનીને પકડવા જાય છે, વૈશાલિની નાસી રહી છે.)

વૈ. રક્ષા કરો, રક્ષા કરો!

રા. હું આ મૂખનો શત્રુ નથી. પછી રક્ષાની શી આવશ્યક્તા?

વૈ. સાવધાન! જો આગળ વધ્યો તો હું નીચે વહી જતી સરિતામાં કૂદી પડી પ્રાણ-વિસર્જન કરીશ.

રા. આત્મહત્યા પાપ છે.

વૈ. ત્હને તો ધર્મનું જ્ઞાન છે. પરસ્ત્રીને હાથ લગાડવો એ પણ પાપ છે, શું એ સાથે સાથે એ પણ નથી શીખ્યો?

રા. ત્હને કોણ પરસ્ત્રી કહે છે ? ત્હારો કોઇ સ્વામી હોત તો શુ તુ આજે આ વનમા એકલી વિહાર કરતી હોત ? ઇન્દ્રના સ્વર્ગને માટે પણ કોઇ આ સૌન્દર્યપ્રતિમાનો ત્યાગ નહીં કરી શકે આ જીવન–એમાં યે યૌવન વૃથા નષ્ટ ન કર, આત્મહત્યા ન કર

વૈ. નહીં કરૂ હુ ત્હારા જેવા મૂર્તિમાન પાપ પાસેથી ધર્મોપદેશ અવશ્ય ગ્રહણ કરીશ પરંતુ ત્હારી પશ્ચાચિક આકાક્ષાને માટે છી તી પણ નહીં રહુ.

રા. એ કેમ બની શકે ?

વૈ. બની શકે છે હુ ત્હાન સ્પર્શથી બચવાને માટે આ વૃક્ષની ઉચામા ઉચી ન્હાની અને દુર્બળ શાખા પર ચઢી જઇશ જે મ્હારા ભારથી તૂટી પડી મ્હારી સાથે જ આ વિશાળ તર ગિણીમા પડશે

રા. હુ અહીં ઉભો રહીને હારા પ્રેમ પર વિજય મેળવીશ

વૈ. તો દીર્ઘ ઉપવાસ મ્હારા પ્રાણ લેશે સાવધાન ! ત્હારા એક પગનુ આગળ વધવુ અને મ્હારા મૃત્યુનુ એક પગનુ નજીકમા આવવુ બને સાથે બનશે

(વૈશાલિની વૃક્ષ પર ચઢવા જાય છે)

રા. પ્રિયે ! પ્રિયે ! (દોડીને વૈશાલિનીનો છેડો પકડે છે) આવ આવ, મ્હને આલિંગન આપ

અ. (નેપથ્યમા) ત્હને આલિંગન આ આપશે !

(એ શબ્દોની સાથે જ એક તીર આવીને રાક્ષસના હૃદયને વીંધી નાખે છે રાક્ષસ ભૂમિ પર પડી મૃત્યુને વશ થાય છે વૈશાલિની ભયભીત બની એક ઝાડીમા છુપાય જાય છે દોડતો આવતા અવીક્ષિત પ્રવેશ કરે છે)

અ. કોણ હતી એ ? કયા છુપાઇ ગઇ ? સુન્દરી ! સુન્દરી ! તુ શા માટે અદશ્ય થઇ ગઇ ? શુ મ્હારૂ આ કાર્ય ત્હારી રુચિ અનુસાર ન થયુ ?

વૈ. (સ્વગત) એ જ છે બરાબર એ જ છે ! શુ આજે તપસ્યા સફળ થઇ ?

અ. કાઇ જ ઉત્તર નહીં ! કોણ છે તુ ? કદાચ આ લોકની ન હો, અને મ્હારી ભાષાને ન સમજતી હો, તો મ્હારા સંકેતને સમજ અને ત્હારા સંકેતદ્વારા મ્હને સમજાવ કે તુ કોણ છે ? પ્રગટ થાઓ, દેવિ !

વૈ. (સ્વગત) નહીં હજુ પ્રગટ નહીં થાઉ. પરતુ આ ઉછળતી ઉભરાતી આકાક્ષાને કેમ દબાઉ ?

અ. મ્હારો ડર લાગતો હોય તો માની લ્યો કે હુ તમારો શત્રુ નથી અને પરપુરૂષ જાણી લજ્જા રાખતી હોય તો આડમાથી જ ત્હારો પરિચય આપ – કાઇ જ ઉત્તર નથી મળતો ! શુ એ સુદરી ખરેખર કયાક ચાલી ગઇ ?

વૈ. (સ્વગત) હવે નથી રહેવાતુ (આડમાથી જ ઉચ્ચ સ્વરે) ત્હમે કોને શોધી રહ્યા છો ?

અ. ત્હેને જ.

વૈ. હું કોણ છું ?

અ. હું નથી જાણતો: તું જ કહે.

વૈ. એક વનવાસિની છું.

અ. કેવી મધુર, કેટલી કોમળ ત્હમારી વાણી છે ! સ્ત્રીઓની સાથે હું નહીં બોલું એવી મ્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, છતાં યે ત્હમારા આકર્ષણ આગળ મ્હારી પ્રતિજ્ઞાનું કશું મૂલ્ય નથી. આવો, સમીપમાં આવો.

વૈ. નહીં, નહીં.

અ. શું આ રાક્ષસના મૃત્યુથી ત્હમને આનંદ નથી થયો ?

વૈ. કેમ કહું કે નથી થયો ! ત્હમે મ્હારા ધર્મની રક્ષા કરી, ત્હમને શો ઉપકાર– (કંઠ રૂંધાય છે.)

અ. ફરી પાછી લજ્જા ! તો આડમાં રહ્યે રહ્યે કાંઇક વધારે સુધા વર્ષાવો. જો નેત્રને ત્હમારા દર્શનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ ન હોય તો હું કાનદ્વારા જ ત્હમારાં દર્શન કરીશ.

વૈ. (સ્વગત) હજુ યે ન ઓળખી શક્યા. જ્યારે ઓળખતા હતા ત્યારે આદર ન કર્યો. આજે તેઓ આ ભિખારિણીને એના પ્રેમનું શું પ્રતિદાન આપશે ? જાઓ, જાઓ, મ્હારે કાંઇ ન જોઇએ. હું કેવળ ત્હમારી સ્મૃતિથી જ જીવી શકું છું.

અ. સુંદરી ! મૌન કેમ ! - ત્હમે મૌન છો !

વૈ. હા.

અ. શા માટે ?

વૈ. શું કહું એનો જ વિચાર કરી રહી છું.

અ. હું ત્હમને બતાવીશ. કહો, સંસારનો ત્યાગ કરી આ નિર્જન વનને શા માટે પસંદ કર્યું ? ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને વનવાસિની શા માટે થયાં ?

વૈ. સ્વેચ્છાએ હું વનવાસિની નથી બની.

અ. તો પછી ?

વૈ. બીજાની ઇચ્છાથી. મનુષ્યની કઠોરતાએ મ્હને નિર્વાસિત કરી દીધી.

અ. મનુષ્યની કઠોરતાએ ? કોણ એવો પાપી મનુષ્ય છે ? એણે શું કર્યું ?

વૈ. એણે મ્હારો ત્યાગ કર્યો.

અ. કોણ ? કોણ ! વૈશાનિની ?

વૈ હા, હું વૈશાલિની જ છું.

અ. સન્મુખ આવ

વૈ શા માટે ?

અ ત્હને ન્યાય આપીશ નિર્દયતાપૂર્વક ત્હારો ત્યાગ કરનાર અવીક્ષિતને શિક્ષા કરીશ.

વૈ. એને માટે કયો દંડ - કઇ શિક્ષા નક્કી કરી છે ?

અ ત્હારા બાહુપાશમા અને કેદ રહેવુ પડશે

વૈ આ હુ શુ સાભળી રહી છુ ? મ્હારા કાન ક્યાક બ્હેરા ન બની જાય !

અ. વૈશાનિની ! પ્રિયે ! પ્રાણેશ્વરી ! આવ આવ હવે હું ત્હને ચાહીશ

વૈ. નહીં, નહીં, હુ સ્વપ્ન જેવા નથી માગતી (કાઇક અટકીને) પણ શુ સાચે જ ત્હમે મ્હારો સ્વીકાર કરશો ?

અ. હા, હા, નિસ્સદેહ ! કારણ કે આજે મ્હે ત્હને જીતી છે આજે હુ પ્રથમનો પરાજિત અવીક્ષિત્ નથી અજે મ્હે આ રાક્ષસને મારીને એના હાથમાથી ત્હને જીતી છે આવ આવ, જો એની છાતીમાં મ્હારા તીરથી મ્હારી વિજયગાથા અકિત થઇ છે કેટલા સુદર એ રક્તાક્ષર છે ?

વૈ. કેવા આનદનો દિવસ છે ! હુ અવશ્ય ત્હમારી પાસ આવીશ જો કોઇ વિઘ્ન મ્હારા માર્ગમાં આવશે, તો હુ એની ચિંતા નહી કરૂં નદી નિર્ઝરોને પાર કરીને આવીશ, અગ્નિને દલિત કરીને આવીશ હુ જીવતજીવોને કચરી નાખીને આવીશ જો કોઇ મ્હારો હાથ પકડીને પૂછશે કે ' ક્યા જાય છે ?" તો હુ ઉત્તર આપવાને બદલે મ્હારો હાથ એની પાસે મૂકીને ત્હમારી પાસે આવીશ

અ. આવ, આવ

વૈ. આવુ છુ, આવુ છુ વિદ્યુત્રથ પર ચઢીને મનની ગતિએ આવુ છુ. કારણ કે આ જીવન ક્ષણિક-બહુ ક્ષણિક છે, જીવનના શત્રુ બહુ છે

(વૈશાલિની ઝાડોમાથી નીકળી અવીક્ષિતની પાસે આવે છે—એનુ વ કલ—વસ્ત્ર કાટામા ભરાય છે, એના પગમા ઠોકર વાગે છે બિ કુલ પરવા ન કરતા તે પડતી આખડતી અવીક્ષિતની સમીપમા આવે છે અવીક્ષિત એને આલિંગન આપે છે)

વૈ હવે ભલે ચાહે તે પ્રલય થઇ જાય !

અ વૈશાલિની !

વૈ જીવનસર્વસ્વ ! ત્હમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે શું આટલી કઠોર તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતા હતી ?

અ પ્રિયે !

વૈ. એના પહેલાં કાંઇક બીજું...

અ. શું ?

વૈ. જેની મ્હેં અત્યંત શ્રમપૂર્વક રક્ષા કરી છે, તે પણ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કરવા ચાહે છે.

અ. એ શું ?

વૈ. મ્હારી શુષ્ક-છિન્ન "વરમાલા !"

[વૈશાલિની પોતાની પાસેથી સૂકાઈ ગયેલી વરમાલા કાઢીને અવીક્ષિતના કંઠમાં આરોપે છે: બરાબર એજ સમયે પવનની લહરીઓથી નાચકના બકુલ પુષ્પ ખરીને તેમના પર વરસે છે.]

પડદો પડે છે

દ્વિધા

પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ

[પૃથ્વી]

શુચે પ્રણયની સુધાભરી વદને છટા કોપની !
સકમ્પ તનુ-વલ્લરી મદનવેગથી, કોપથી !

મીઠાં મદભર્યાં કટાક્ષ મૃદુ ફેંકી આમંત્રતી,
ચડાવી કુટિલ ભ્રૂ-ચાપ અવધારતી રોષથી !

સ્મિતે મલકતાં મુખે રસિકડી, રસે રેલતી.
હસન્તી ઉપહાસથી ! નયન-મેઘ શું વીજળી

સ્ફુરે સ્મરતણી, અમર્ષ-ભરી આગ ના રૂંધ બળી !
ધીમી મલપતી ગતિ શું ગજધીર ગંભીર કે

કઠોર કરિપાદથી કચડવા મથે તર્જને !
ઝીણી મૃદુલ અંગુલિ, મદન-દંડ શા હસ્તને

યતે બહલવા ગલે સ્મરઝરે, જવા ટૂંપવા !
અને અધર-ઓષ્ઠ આ સ્ફુરત ચૂમવા. ચાંપવા !

તું એકજ છતાં દ્વિધા દરશને દિસે, મૂઝવે.
પ્રિયે ! પ્રણય-રોષતી ઊર્મીથી દૂઝવે, રીઝવે !

વિષયવેદી

સાંદિપની

'મધૂ !'

'આટલું બધું મોડું બેટા ! ચાલ જમી લઇએ.'

'દિવાસળી લાવ, મ્હારે મેડીએ જવું છે.'

'પણ જમ્યા સિવાય ?'

'નથી જમવું, પેટી લાવને !'

'હું ક્યારની તારી રાહ જોઇને બેસી રહી છું, ને હવે નથી જમવું ?'

'તે કોણે તને ભૂખ્યા બેસી રહેવાનું કહ્યું હતું ? ખાને હવે રહી રહી !'

માતાના હાથમાંથી પેટી લઇને સુન્દર મેડીએ ચ્હડી ગયો. મધુ પાછળ પાછળ મેડીએ આવી, અને રીસાએલા સુન્દરને મનવવા લાગી

'સુન્દર ! કેટલા દિવસથી કહે કહે કરતો'તો તે પુરી ને પાતરા બનાવ્યાં છે, હજ્જુ ગરમ છે ચાલને ભાઇ !'

'હા, ખાસ મ્હારા માટે જ બનાવ્યા છે તે હું જાણું છું; જા ખા તું એકલી રહી રહી, ત્હને બહુ સ્વાદ થાય છે !'

'સુન્દર ! આજે કેમ આમ કહે છે ભાઇ ? કોઇએ કઇ કહ્યું છે કે શરીર નરમ છે ?'

'શીદ સતાવે છે સર્યું ! જાને ત્હારે રસ્તે, મ્હારૂં શરીર તો લોખંડ જેવું છે, અને મ્હને શું કામ કોઇ કહે ? ઝાલીને દાંત ના પાડી નાખું !'

'પણ આ ત્હને આજે થયું છે શું તે જેમ તેમ બકી રહ્યો છે ?'

'બકી રહ્યો છું એમને ? હા હા; સર્યું બકી જ રહ્યો છું, ન્યુમોનીઆ થયો છે કાલે દવાખાને લઇ જજે '

'કોને બેટા ?'

'મ્હને સર્યુંબા મ્હને જ; કાલે ડોક્ટર પાસે લઇ જઈ લવરી બંધ કરાવી દેજે હો'

'સુન્દર ! મારા સામું તો જો, ત્હને દયા ય નથી આવતી ! આજ નવ વરસ થયા એ વાતને, આજ જગાએ તારા પિતાની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી હું સામે બેસીને આંખો લોતી લોતી શોક કરતી હતી, ને તું ઉંડો વિચાર કરતો કરતો પોતાં

આપતો હતો, યાદ આવે છે? ત્યારે એમણે ત્હારા સામી આંગળી ચીંધી ચીંધીને મ્હને કેટકેટલાં અબોલ આશ્વાસનો આપ્યાં હતાં? આજ તો એમને અંજલી આપતો હોઈશ નહિ સુંદર! સન્ધ્યાકાળે મારું અંતર કોરીને!'

'આ! બાપુને શીદ સંભારે છે? જ્યાં છે ત્યાં જ રહેવા દે ને. સવારમાં સ્મરણ કરવા જેવું નામ છે, આ ઘરમાં ઉચ્ચાર્યો વિના અંતરમાં જ દાટી રાખજે!'

'સુન્દર! રાત્રે આ શી સમજદારી લઈ બેઠો છે, કોઈ દિવસ નહિ ને આજે ત્હને આ શું થયું છે બેટા! થાળને જમી લે, પછી આડીઅવળી વાતો કરજે ને, મ્હારો ભાઈ નહિ! મ્હારા સોગન ન ઉઠે તો, બા વહાલી નથી?'

વાત્સલ્યવારિધિની વાદળી સમી સર્યુએ રિસાએલ સુન્દરને માથે હાથ મૂક્યો, ને એક મીઠું ચુંબન લઈ આરામચૅરમાંથી ખેંચવા માંડ્યો.

'છોડી દે સર્યુ! ત્હારા ચુંબને મ્હારા ગાલ પર લાવા વરસે છે, બહુ દિવસ ખાધું પીધું, હવે તો ઘરનીનઃ જીવનથી ધરાયો છું, જાને તું જમી લે, મ્હારી ચાકરી ક્યાં સુધી સાંભળશે?'

આવેશમાં આવી જેમ તેમ બોલતો સુન્દર એકદમ ઉભો થઈ ગયો. આંખોમાં ઝળઝળીયાં સાથે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો, ને ટેબલ પર મુઠ્ઠીઓ પછાડી પાછો આરામ-ખુરશીમાં ઢળી પડ્યો. પોતાની અને પુત્રની આંખો લૂછતી સર્યુ સુન્દરને માથે હાથ મૂકીને પંપાળવા લાગી.

'ગયેલાં પાછાં આવતાં હશે સુંદર! મ્હારે ખોટે ત્હને શું ચિંતા છે ભાઈ? મ્હને ય નહિ કહે? બાનો ય વિશ્વાસ નથી?'

'મ્હારે બા જ નથી.'

'શું બોલે છે? આ ત્હારી સ્હામે કોણ ઉભી છે? ત્હારી સર્યુબા ન્હોય?'

'ના મ્હારી સર્યુબા ન્હોય, હવે તું જઈશ અહીંથી? વારેઘડીએ શું કામ દઝાડવા આવે છે!'

૨

'મધુ ! કાલે આવીશ ?'

'ક્યાં ?'

'મહાપ્રભુજીની બેઠકે.'

'કેમ શું છે ?'

'આપણો ઉત્સવ છે.'

'ત્હમારો ઉત્સવ !'

'હા હા આપણી તરફથી વસંતોત્સવ છે, તેથી જ ખાસ ખબર કહેવા આવ્યો છું.'

'પગે ચાલીને કોણ જાય ?'

'ના ના, આપણે ઘેરથી મોટર જવાની છે, બધાની સાથે જજોને !'

'ત્હમે આવવાના છો ?'

'નારે, એમાં મ્હારી શી જરૂર છે ?'

'કેમ ક્યાંય જવાનું છે ?'

'હા, મ્હારે તો પ્રેમાભાઈ હૉલમાં ભાષણ આપવા જવાનું છે, એવા મંદિર ને મેળા કરે મ્હારાથી ક્યાં પહોંચાય ?'

'ત્યારે હું નથી આવવાની'

'કેમ ?'

'ત્હમે આવો તો જઈએ.'

'તું હઠીલી છે મધુ, સમસ્ત સ્ત્રી જાત જ આવી હશે !'

'ત્હમે જ પાખંડીઓ છો, કૃષ્ણના જેવા, ત્હમે જ કહોને મ્હને શું કામ મોકલો છો?'

'વસન્તોત્સવ જોવા, થાકેલા તનમનમાં નવીન રસ ભરવા.'

'ત્હમારા કથનમાં રહેલી શુભતા સમજાય છે ?'

'નથી સમજાતી, તું સમજાવને મધુ !'

'પુરુષોની જાત જ ઘમંડી છે, નિખાલસમનાનું નામ જ નહિને, સાંભળો,

ભ્રમરપુષ્પનું ઐક્ય, સાગર સરિતાના મિલન, આકાશની અટારીએ ઉભી અતલ અબ્ધિનાં નિગૂઢ ગાન સુણતી ચન્દ્રીની તન્મયતા, દીપકમાં દિવાના થઈ જ્યોતિમાં ઝૂકી પડતા પતંગનું ઇશ્ક ઝનૂન, ને અનંત આકાશ તરફ એક બિંદુ માટે મીટ માંડી રહેલ ચાતકનો તલસાટ, આ સર્વ દ્રશ્યોની મઝા એકલડીએ જ માણી શકાય. બાકી એકવચાયા અંતરે તો ભાલાની અણીયો જેવાં ભોંકાય છે સમજ્યા ! જો મ્હને મોકલે છે રસઝરે રશપીવા !

'ઓહો મધુ તું તો સ્નેહકવનની કવિયત્રી લાગે છે હો ! આપણી કન્યાશાળામાં રહેવું છે ? ખૂબ પગાર અપાવીશ.'

'અપાવ્યાં હવે, આ મ્હને એકલીને જવાનું કહો છો એવું ને એવું. કોણ જાણે ક્યાંથી નવરા થઈને આવ્યા છો સાકરભાઈ!'

'લે હવે આવીશું બસ? વાતનો કેડો મૂકે છે!'

'ઓ હો હો! જાણે મ્હારી એકલીની ગરજે આવતા હશો! શો મિજાજ!'

'અરે ભૂલ્યો મ્હારી ગરજે બસ! પણ સર્યું—'

'શું રહી ગયું પાછું?'

'તું મુકાતી જાય છે હો!'

સાકરલાલની વાણીમાં સાકર હતી, મધુરૂં સ્મિત, કારમા કટાક્ષ ને પ્રફુલ્લવદને સાકરલાલ સાથે સાકરીયા વાણી સરવરમાં વિહાર કરતી સર્યૂ તેમના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી જરા વિચારમાં પડી, ને ત્હેના ગોરા ભરાવદાર મુખ પર એક ન્હાની વિષાદવાદળીએ જન્મ માંડ્યું.

'સાકરભાઇ! એક વાત કહું?'

'શી?'

'પણ કડવી છે હો!'

'અરે સાત કડવી હશે ત્હોય સર્યૂની વાણીનો સ્પર્શ થયો કે મીઠી મધ'

'જુવો, ત્યમ હું મુકાતી જાઉં છું તેમ ત્હમારે પણ મુકાવાનું છે હો!'

'કેમ વળી શું થવાનું છે?'

સર્યુના મુખ પર થતું ગંભીર ભાવપરિવર્તન સાકરલાલને ન સમજાયું.

'આવતી કાલે તમારી સાથે વસંતોત્સવ ઉજવી લીધા પછી હું આપણા આવા પ્રકારના સંબંધને હંમેશ માટે તિલાંજલી આપવા માગું છું.'

'હે!'

'હા હા, સત્ય જ કહું છું, એમા જ ત્હમારૂં ને મ્હારૂં શ્રેય છે.'

'સર્યુ! શું બોલે છે? આજ બબ્બે વર્ષે ત્હને શું યાદ આવ્યું?'

'જાગ્યાં ત્યાંથી સવાર.'

'આપણે નથી જાગવું.'

'સાકરલાલ! વ્હાલા સાકરલાલ! ક્યારેય નથી જાગવું, પણ જાગવું પડશે જ, તમે એમ સમજો છો કે આપણો સંબંધ સમાજથી છૂપો છે?'

'સમાજ! સમાજ તો બુદ્ધિદીઠ્ઠા સાપોલિયાને સતાવી જાણે, નહિ કે પ્રખર પ્રતિભાવન્તા મણિધરોને. બબ્બે વરસથી વૈધવ્યનો ખૂણો પાળતી ત્હને સાકરલાલની સાર્વત્રિક મઝાની પ્રતિભાની શું ખબર?'

' ખી ખાર ? ને બધુ સમજુ છુ માસ્તરભાઇ ! પણ કાળી નાતે ભોંયરામા પેસીને ફરેલા કાર્યો પણ એક પત્રાનદગીગે ભડાગ અવે છે તેને ત્યોમતા જગતવ્યાપક થઇ જાય છે '

'ભનેો થઇ જાય સર્પુ, સમાજસૂત્રાધારોને ઉતરતા જવાબો આપી આઠ્ઠ નાખવાની તર્કશક્તિ છે વેદીધરોના પટિયાં પલકમાં ભિ રાચતા ગો નાખવાનુ અ ર ત્વાભિમાનકોશ ય છ અને કેઈના કૃતઘ્નોને રૂપેવાના રાપૂકરે વરા ફગાગા અખૂટ અર્થભ ડાર છે ગાપાિ પામે શુ નથી મર્યું તુ કોનાથી રે છે ?'

ગાસ્તનાને સર્પુના મ્હમા હાથ નાખી ત્યારે સુ દર મુખને મુખ બગી ઊંચુ કરી ચૂમ્યુ ત્હેમનો ધાગીનો હૃષ્ટપુષ્ટ દેહ શ્રીમાનને બાજતા સ્વચ્છ મહાઈગધ કરા, તરુણી મુખ પર ગર્ભશ્રીનતની બેદરકારી આંખોમાથી નીતરતુ અનેકવિધ સામર્થ્યોની માથી પુગતુ ઓજસ ને પ્રેમ એને પાણી પાણી કરી નાખતી વાણીના મધુરવેણે સર્પુને મ્હાત કરી

બધુ ખરે પણ

સુ પા મ્હી નાખો ! '

' સિંહ જાગ્યો છે

એટલે ? '

એટલે એજ કે શિયળવાએ રપાઇ જવુ

સર્પુ, તુ મ્હને ય શિયાળ સમજે છે ?

' એતો હુ કેમ મ્હી શકુ, પણ એ સિંહ જ ગેવે છે કે ત્હેને ત્હમારી કે ગાગી કોઇ શક્તિના પિંજરે પૂરાય તેમ નથી

કોણ ? સાસ્તનાને પૂછ્યુ

' મ્હારો સુ ર સાસ્તનાના બાહુપાશમાથી પરાણે છૂટી થતી ગખૂગે કહ્યુ

ઓહો ! સુન્દર ! બિચારો નિખાલસ અભ્યાગજનુ ! મ્હને તો પિતાતુલ્ય સમજે છે, અને હમણાથી નહિ નહિ તો એનો બાપ જીવતા તો મ્હને રોજ નમન કરતો અને હજીય એના પિતાના મિત્ર તરીકેનો મ્હારા પ્રત્યેનો એનો પૂજ્યભાવ મ્હને તે ઓળગતો લાગતો નથી સર્પૂ ! ત્હેનો આટલો ગતાપ !

ખરુ કુ છ માસ્તરભાઇ, મ્હારો સુન્દર જેટલો નિખાલસ છે તેટલોજ ભોળો છે, જેટલો સાચો છે તેટલો જ ઊંડો છે ને જેવો અભ્યાસજનુ છે તેવો જ સાહસવીર છે

' એ બધુ ખરૂ, પણ આ પ્રકરણના સંબંધનો ત્હેના મગજમા ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે ? હુ તો નથી માનતો '

' ત્યારે ત્હમે એને ઓળખતા જ નથી ત્હમારા મ્હારા કરતા તેણે દુનિયા વધુ જોઇ છે

ત્યારે આટના દિવસ કેમ નહિ બોલ્યો હોય ? '

૫૫

'ત્હેના પિતાના સાત્વિક સંસ્કાર ત્હેણે થોડાઘણા પચાવ્યા છે તેમાં; બાકી ત્હેના હૃદયમાં ક્રોધની ચિનગારીઓ તો પ્રજ્જ્વલિત થઇ ગઇ છે, અને અવશ્ય એકદિન ત્હેનો ભડકો થશે. થોડા દિવસ ઉપર જ એક પુત્ર માતાને કહી શકે તેટલું તેણે મ્હને કહ્યું છે, બિચારો આર્યપુત્ર જનેતાને શું કહે ? સાકરભાઇ, હવે તેની મનોવ્યથા મ્હારાથી નથી સહન થતી.'

'સર્યૂ, ત્હારો સુન્દર કદાચ વિફરે તો શું કરે ?'

'શું કરે ? તમારી ને મ્હારી તમામ શકિતઓને ઘડીભર પાંગળી બનાવી હાહાકાર વર્તાવી દે, ત્હેના એક જ પંજે તમોને વિષ્ણુલોકમાં વિહાર કરાવી શકે સમજ્યા ?'

'શું કહે છે સર્યુ ? અત્યારે કયાં ગયો છે ? હું જાઉં છું'

સાકરલાલની છાતી ધબકવા લાગી, ને પ્રત્યેક પળે તેમના કાન સુન્દરના પગલાંના ધબકાર ગણવા લાગ્યા.

'ના ના, બેસો, આજે તો સુવા નથી આવવાનો.'

'કેમ'

તેની કોલેજ તરફથી ડ્રામા ભજવવનો હોવાથી રાજભુવન થીએટરમાં રિહર્સલ આપવા ગયો છે.'

'ઓહો ! સર્યુ, સુન્દર સ્ટેજ પર પણ કામ કરી શકે છે ? કોણે લખ્યો છે ડ્રામા ?'

'ત્હેણે જ લખ્યો છે, અને મુખ્ય અભિનેતા પણ તે જ છે.'

સર્યુએ જરા ટટાર થઇને ઉંચુ જોઇને સ્મિત કર્યું.

'ગમે તેમ હોય સર્યુ, પણ આપણા માર્ગનો તો કંટક છે.'

'છતાં ય મ્હારો તો કુળદીપક છે.'

'ઠીક હું જાઉં છું.'

'હું મુંઝાઉં છું.'

'હું શું કરું !'

'માર્ગ કાઢો.'

'માર્ગ કેવી રીતે નીકળે ! ત્હારે ભોગ આપવો નથી અને ભોગ જોઇએ છે.'

'બન્યુ સાકરભાઇ, સુન્દર હવે કૈં નાનો ગણાય !'

'જો સુન્દર ન્હાનો ન ગણાય તો તું મ્હોટી ગણાય !'

'ખરેખર, આપણે ગુંચવાયાં છીએ.'

'તું ગુંચવાય છે, હું નહિ.'

'ત્હમે માર્ગ કાઢી શકો છો ?'

'અલબત્ત, પણ એકજ માર્ગ છે, અને તે અતિ ઉચી કોટિનો.'

'કયો ?'

'સુન્દરને તેના પિતા પાસે પગચંપી કરવા મોકલવાનો.'

'ઓ બાપ! સાકરભાઇ એ શું બોલો છો ?'

સર્યુની આંખમા આસુ આવી ગયા.

'મ્હને ખાત્રી જ છે સર્યુ, ત્હારાથી કઇ જ નહિ બને '

'પણ પુત્રનો ભોગ આપવાનુ !'

'ત્યાં જ ત્હારી કસોટી છે સર્યુ! ઇશ્કની અગાસીઓ જેટલી આનદપ્રદ છે તેટલી જ ઉચી છે સેંકડો સ્વાર્થયજ્ઞની સીડી સિવાય ત્યા નથી પહોચાતું. ઇશ્કમયદાનના મ્હારથીઓના ઇતિહાસ ત્હેં હજી વાચ્યા વિચાર્યા નથી '

'સાકરભાઈ, મ્હારે સુન્દર એક જ છે '

'હા, અને આયુષ્યની યૌવનવસન્ત પણ એક જ છે '

'કેમ જીવ ચાલે સાકરભાઈ! સુન્દર! સુન્દરનું નામ લેતા શુ શુ ભાવો આવે છે, અને શુ શુ નથી આવતા? કદી યે મારૂ વેણ ઉથાપ્યુ નથી, જાણે કૌશલ્યાનો રામ!'

'સર્યુ બત્રીસલક્ષણાના બલિદાન સિવાય કેટલા કુરુક્ષેત્ર જીતાયાં ?'

'સુન્દર હૈયેથી નથી વછૂટતો સાકરભાઇ!'

સર્યુ! સુન્દર સુન્દર શું કરે છે! પેલા અરીસા પાસે આવીને ત્હારુ મો તો જો!'

સાકરલાલ ખુરશી પરથી ઉભા થયા, ખીસામાથી રેશમી રૂમાલ કાઢ્યો, ને પાસેની ખુરસીના હજાને પકડી સર્યુની આછીભીની આખો લૂછી, ત્હેનો હાથ ખેંચી પાસેના સુશોભિત પલગ સામે જડેલા વિશાળ આયના આગે લઇ ગયા.

'જો જો સર્યુ! આયુષ્યની અમરાઇમાં એક જ વખત મ્હોરતી અંગમંજરીઓ તો જો '

'પુષ્પો ખીલ્યા છે અને પરાગ ઢળી જાય છે. પણ સુન્દર જેવા સિંહને મારવો મહેલ છે?'

'વાત્સલ્ય અને વિષય વચ્ચે ઝોકાં ખાતી સર્યુએ છેલ્લી શંકા દર્શાવી

'આવા શિકારીઓ સિંહો સાથે સામી છાતીએ લડતા જ નથી. જાળમા જ ફસાવે છે.'

'આપણે શુ કરીશુ ?'

ઘડીમાં ઘેરાતા અને ઘડીમાં પ્રકાશિત થતાઆકાશ જેવા સર્યુના મુખ પરથી વિષાદની વાદળીઓ વેરાઈ ગઈ, ને અનંગાદિત્યના અંબારમાં તેનું પ્રત્યેક અંગ પુલકવા લાગ્યું.

'હેની તું જરાંકે ચિંતા ન કરીશ, સર્યુ, જો આવતી કાલે તું મ્હારો સાથે વસંતોત્સવમાં આવીશને ત્યારે હું હને કૈંક આપીશ. નવા વર્ષના તહેવારોમાં દિવાળીના દુધપાકમાં નાખીને સુન્દરને આપી દેજે–પડવાની પ્રભાતે હારો સિંહ પરલોકપર્વતની કંદરાઓમાં છૂપાઈ જશે.'

'પછી ?'

સાકરલાલની યુક્તિ પર આફ્રીન પોકારતી સર્યુ પલંગ પર બેસી ગઈ.

'બસ, પછી નૂતનવર્ષના નવીન પ્રભાતથી આપણી સ્નેહસરિતા નવ નવા પ્રદેશોને જોતી, સમાજની શિલાઓને વહેણુમાં ગબડાવી મુક્ત થઈને વ્હેવાની.'

બાર બાર વરસે જુનાગઢ પડતાં સોલંકી સિદ્ધરાજના મુખ પર જે ભાવભર્યું સ્મિત આવ્યું હશે તેવું સ્મિત કરતા સાકરલાલે પલંગ પર બેસી સર્યુને પડખામાં લીધી.

'આજે તો મ્હારૂં મગજ પકવી નાખ્યું.'

સાકરલાલે સર્યુની આંખોમાં આંખો પરોવી.

'કોણે કહ્યું હતું તે આવ્યા'તા ? ભોગ તમારા ! અમે એમાં શું કરીએ ?'

ભાનભૂલી સર્યુનો બાહુદંડ સાકરલાલની ગરદને વીંટાયો–વીંટાઈ ગયો–

અનંગની દુતી જેવી એક પવનલહરી આવી ગઈ.

સર્વત્ર નિરવતા હતી, પવન અટકી ગયો, ધરતીમાતાએ કાળા સાળુનો છેડો મુખ પર ઢાંક્યો. ચંદ્રે વાદળીનું શરણ લીધું, ને નિરુપાય તારલા દુનિયા પર દાંત કચકચાવતા નીચું ન્યાળી જોઈ રહ્યા.

૩

'હ્યો આ આપણા બનોઈ શા આવ્યા.'

'આવ સુન્દર, આજે હને ભલો સમય મળ્યો ! તું તો હારા રિહર્સલ અને ડીરેક્શનમાંથી ઊંચો જ નથી આવતો ને !'

સુન્દરને પોતાના દિવાનખાનામાં પ્રવેશતો જોઈને રમેશે જરા ટોળ કર્યો, અને અંબુભાઈએ પણ મીઠો આવકાર આપ્યો.

'નથી જ અવાતું અંબુભાઈ, અત્યારે પણ એજ કાર્ય અર્થે તમને થોડું પૂછવા માટે આવ્યો છું.'

સુન્દરે અંબુભાઈને પડખે ચટાઈપર બેસતાં બેસતાં જવાબ આપ્યો. હેના મુખ પર કોલેજીયનની બેપરવાઈભરી સ્ફુર્તિ ન્હોતી, ઉગતા પણ સમર્થ જણાતા નાટકકારનો

પંકાતા પેઢીધરો, ધુરંધર ધારાશાસ્ત્રીઓ, સમર્થ શિક્ષકો, કોલેજો ને સ્કૂલો ગજવતાં કોડ ભર્યા કિશોર કિશોરીઓ, ને સમાજની શિષ્ટ મહિલાઓથી બનેલો હતો એટલે શાન્તિનો ભંગ ક્વચિત જ થતો

એક જમ્મર અવાજ સાથે 'સ્ટેજ' પરનો ભવ્ય પડદો ઉંચકાયો. મંગલાચરણ પુરૂં થયુ અને સુન્દરે ત્હેના સાથીઓ સાથે રંગ જમાવવા માંડયો. તાળીઓના ગડગડાટ અને ખુશાલીના પોકારો કરવાનુ જનતાને ભાન જ ન્હોતું એક પછી એક દષ્યો બદલાવા માંડયા. પોતાનો નાટક આગલા કોઇ પણ નાટક કરતા સારીરીતે ઊંચકાયો છે એવી શ્રદ્ધા સાથે કોલેજના અધિકારીઓ અને સ્નેહીઓનાં પ્રશંસા પુષ્પો ઝીનતો સુન્દર ત્રીજા અંકના છેલ્લા પ્રવેશમા સ્ટેજપર આવ્યો તેણે અને તેના સાથીએ યોદ્ધાઓને છાજે તેવો લશ્કરી ડ્રેસ સજ્યો હતો થોડાક સંવાદને અંતે બંને વચ્ચે યુદ્ધમા પરિણમતું દષ્ય હતુ. સુન્દરનો આજનો અવાજ અને અભિનય અપૂર્વ હતો, પ્રત્યેક શબ્દે વ્યક્ત થતો આકર્ષક અભિનય, સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર, ને મીઠા બુલંદ અવાજે છૂટતી વીરરસની શાયરોથી જનસમૂહ પ્રસન્ન ચિત્તે ડોલી રહ્યો હતો ને સુન્દરે ચાલુ સંવાદમા જ એક શાયર છોડી

(પિતાનો થૈ પરમસ્નેહી ફસાવી માતને મ્હારી,
ધરા ભારે મરે છે ધૂર્ત ! કરી લે યમથી યારી,

બીજા ચરણના અંતીમ પદને ઉચ્ચારે જ એક કારમા અવાજ સાથે ગોળી વછૂટી, ને સાકરલાલની છાતીમા પેસી ગઇ, અસ્ખલિત વાણીનાદે ડોલતી જનતા જાગે તે પહેલા તો જાણે કંઇ બન્યુ જ ના હોય તેમ સુન્દરે ચલાવ્યુ

નિહાળી વિશ્વના કાળા આઘાત અંતરમા થતો
શયતાન સંહાર્યા પછી સુન્દર હવે સ્વર્ગે જતો

એક ભયંકર અવાજ થયો, ને અનેક પાપાચારીઓના અંતરપડદા ધ્રુજાવતો, આશા ને કોડભર્યો એ અખાડીધૂન અભિનેતા ને ઉગતો નાટકકાર 'સ્ટેજ' પર ઢળી પડયો સાકરલાલની દશા જોઇને તેમના લાગતાવળગતાઓએ સુંદર પર દોટ મૂકી પણ તેઓ 'સ્ટેજ' પર પહોચે તે પહેલા તો એ યુવાનનો આત્મા સાકરનાથ સ્વર્ગમાંથી પણ ન છટકી જાય તે ખાતર ઉતાવળો થઇને ઉડી ગયો હતો.

રંગમા ભંગ પડયો, સાકરનાલ જેવા પ્રતિષ્ઠિત શહેરી અને સુન્દર જેવા આશાસ્પદ યુવાનનુ આવુ એકાએક અને કમકમાટી ભર્યુ મૃત્યુ જોઇ રાજનગરની જનતાની આંખ અશ્રુભીની થઇ, ગંભીર ચૂપકીદી સાથે સૌ વિખરાયા

રાત્રીના સાડાબાર વાગી ગયા હતા, સુન્દરની રાહ જોઇ જગ્યા સિવાય બહાર બેસી રહેલી મર્યુએ ઘર પાસે એક ગાડી આવીને ઉભેલી જોઇ

ભીની આંખે અણુભાઇ ને રમેશ ઉતર્યા ને ધ્રુજતા હાથે સુન્દરના શબને ઘર વચ્ચેના ચોકમા સુવાડયુ

સર્યુને એકલી મૂકીને ઘેર જવું અઘટિત લાગતું હતું છતાં મ મહારથી જેવા યુવાન મિત્રની મૃત્યુશય્યા નહિ જોઇ શકવાથી તેઓ બન્ને સવારમાં આવવાનું કહીને ગયા. આ બધું ખરેખર સત્ય છે કે કેવળ 'સ્ટેજ' પરનું દૃષ્ય છે તે વિચારીને નક્કી કરવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય સર્યુમાં ન રહ્યું.

આજ રાત્રીએ, આજ જમણમાં સુન્દરને છેતરીને ઠેકાણે પાડવાનો સંકલ્પ અનેક તર્કવિતર્કોને અંતે ત્હેણે કર્યો જ હતો. ત્હેના મરણ પછીની સ્વતંત્ર જીંદગી પણ કલ્પી હતી. પણ અત્યારે સુન્દરને ખરેખર મૃત્યુ પામેલો જોઇ તેને કંપારી છૂટી. એ મંથનો, એ સંકલ્પો, ને એ સ્વપ્નો બધું એક નિમિષમાત્રમાં સ્મૃતિ બ્હાર થઇ ગયું; ને હૈયાના અતલ ઊંડાણો ભેદીને માનવીના કંઠે અમુક સંજોગોમાં જ આવતું એવું અનન્ય, અલૌકિક, સૃજનજુનું ને સત્યરૂદન ત્હેના કંઠે આવ્યું. સુન્દરનો સ્નાયુબદ્ધ દેહ, રૂપાળી મુખકાન્તિ ને નિશ્ચલ લાગણીભર્યાં નયનો સામે જોઇજોઇને તે રોવાયું તેટલું રોઇ. વળી કંઇ યાદ આવ્યું ને સુન્દરને ખસેડીને ઉભી થઇ. પેલી પડીકી નાખીને સુન્દરને માટે બનાવી રાખેલ દૂધપાકની વાટકી રસોડામાંથી લઇને બહાર આવી.

આસો વદ અમાસની અંધારી ઘોર મધ્યરાત્રીએ પુત્રના શબને ખોળામાં લઇને એકેક ઘુંટડે તેણે આખી વાટકી પુરી કરી; ને સુન્દરના મુખપર એક છેલ્લું ચુંબન લઇ ત્હેના દેહને છાતીસરસો ચાંપીને સુઇ ગઇ.

નૂતન વર્ષના પ્રભાતે રાજનગરની શેરીમાં સબરસના સૂર સંભળાતા હતા ત્યારે સાભ્રમતિને આરે એકી સાથે ત્રણ ચિતાઓ બળતી હતી.

ઘંટારવ

ચંદ્રકાન્ત રાવલ.

ટંટંટંટં, થરૂરૂરૂરૂ થડકયા ઘુમ્મટેથી ગુરૂરૂરૂ
ઊડે, સાથે ઉડત નિશના, ઘંટનાનાદ-ટોળાં;
ને જાતાં તે અચૂક ઉડતાં કાળના માપ સાથે!
ઊડી જાણે વિહગ ગૃહથી વાયુની સાથ જાતાં;
ઓચિંતા જો! ક્ષણ જ ભરમાં, વ્હાણના કાફલા શા
છૂટા જેના શબ્દ-રવ કે અન્ધકારે વિલાય.
ઓકાકી ઓ! મલય અનિલે ઘંટ-સ્પન્દન ઉડે છે:
જાતી જાણે કવિત કડિઓ ઊડિને અભ્ર સાથે!

૧. Alice Meynell ના chimes નામક કાવ્યનો પદ્યાનુવાદ.

માસિકની તૈયારી

ઉમેદલાલ મણિઆર

સાહિત્ય વિષે મારો શોખ કાંઇ આજકાલનો નહિ. તેમાય વળી આધુનિક સાહિત્ય વિષે મને વધારે પ્રેમ અને માન. તેથી 'પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી', 'કુમાર', 'વસન્ત', 'ગુજરાત' વગેરે માસિકો જેવા બ્હાર પડે કે તરત લાયબ્રેરીમા જઈ વાચી લઉં એક દિવસે 'પ્રસ્થન'નો તાજો જ બહાર પડેલો અંક વાંચ્યો અને ઘેર આવ્યા પછી પણ મગજમા એના એ જ વિચારો ઘોળાયા કરે. અને થયું, "હુ પણ એક સારું માસિક કાં ન કાઢુ ? હમણા હમણા તો માસિકો, અઠવાડિકો અને દૈનિક પત્રો ચલાવવા ઘણા યે સાહસિકો બ્હાર પડે છે અને પ્રભુ બધાનું ગાડું ચલાવે છે તો મારું પણ કેમ નહિ ચલાવે ?" મને તો આખો દિવસ આનો આ જ વિચાર આવ્યા કર્યો. માસિક ચલાવવા બાબત મુખ્યત્વે કરીને બે બાબતો ખાસ વિચારવા જેવી હોયઃ એક આર્થિક અને બીજી સંપાદકીય તંત્રીપદ વિષે તો મને જરાય ચિંતા ન હતી, કારણકે હું પોતે જ એ કામ ઘણી જ સારી રીતે કરી શકું એવી મારી શ્રદ્ધા છે. હવે બાકી રહી એક આર્થિક મુશ્કેલી, અને આ મુશ્કેલી તો એટલી બધી સખ્ત નીવડી કે એક વખત તો મને એવો ભય લાગ્યો કે એ કદાચ મારા માસિક કાઢવાના વિચારને અંતરાયરૂપ નિવડે અને મારા બધા મનોરથો ધૂળમાં મળી જાય ! પણ સદ્‌ભાગ્યે વળી એક વિચાર સુઝયો, "નાણાંની શી જરૂર છે ? લેખકોને તો રાતી પાઇ પણ આપવાની કશી ચિંતા છે જ નહિ બાકી રહ્યું કાગળ અને છપામણી ખર્ચ. હા, પણ એ તો ઉધાર નહિ મળી રહે ! અને માસિકના પ્હેલા અંકની ઉપજમાંથી બધું ચૂકવી આપશું. પોસ્ટ ખર્ચ તો જાહેર ખબરના પૈસા આવશે તેમાથી નીકળશે; એટલે કાંઇ ચિંતા નથી." આમ મુશ્કેલીઓ એક પછી એક સરી જવા માંડી અને મને થયું કે હવે તો માસિક થોડા વખતમા જ જનતાના ચરણમાં ધરીશ. ગુજરાતને એ અદ્વિતીય લાભ મળશે. જનતામાં સાહિત્યરસ વધશે અને સમાજમા જાગૃતિ આવશે હા, પણ હજુ એક મોટામાં મોટું કામ તો બાકી રહી ગયુ ! એ માસિકનું નામ શું રાખવું ? શું 'તોપ' રાખુ કે 'ટાઢો પ્હોર', કે 'ફુરસદના ફટાકડા' ? ના, ના. આવું નામ તે આવા શિસ્ટ માસિક માટે હોય ! નામ તો ઘણું જ આકર્ષક અને અર્થસૂચક હોવું જોઇએ એમ મારું માનવું હોવાથી આવા નમાલા નામ મારી સુરૂચિનો ભંગ કરતાં જણાયાં. બીજું તો કોઇ હાલમા સુઝતુ નથા ખૂબ વિચાર કર્યો અને ખૂબ મુઝાયો જેમ જેમ વધુ પ્રયત્ન કરૂ તેમ તેમ વધુ મુંઝાતો જાઉં. અંતે થોડીવાર માટે વિશ્રાંતિ અર્થે બહાર ફરવા જવા નિર્ણય કર્યો. પછી થવાનું હોય તે થઈ રહેશે.

બ્હાર ફરવા ગયો. કલાકેક ફર્યો હોઈશ પણ ત્યાં પણ એના એજ વિચાર આવે. ઘેર આવ્યો, જરા ચા પી બેઠો હોઈશ ત્યાં એક મારા મિત્ર આવ્યા. મનમાં થયું, 'હા...શ. હવે કાંઇ વિષયાંતર થશે અને વિશ્રાંતિ મળશે.'

'પધારો, પધારો; કેમ છો ?'

મારા મિત્રે સાવ ટૂકામાં જ એ શિષ્ટાચારનો પ્રત્યુતર વાળ્યો, 'આનન્દ !'

આ શબ્દ સાંભળી પાછો હું વિચારમાં પડી ગયો. મને કાંઇ સૂઝ ન પડી કે શાથી વળી મારા માસિક કાઢવાના વિચાર ફરી જાગૃત થયા. એ બાબત ભૂલવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, મારા મિત્ર સાથે આડીઅવળી વાતો કરી, પણ મનમાં તો માસિક માસિકજ રમ્યાં કરતું હતું. પછી થયું, 'ચાલ ત્યારે, આની સાથે પણ એ વાત કરું.'

'મારો તો માસિક કાઢવાનો વિચાર થાય છે. જુઓ. હાલમાં તો કેટલાં બધાં નીકળે છે અને ઘણાંય ફાવી ગયાં છે અને સારી કીર્તિ સંપાદન કરે છે. આર્થિક લાભ તો બહુ છે નહિ તોપણ આપણું ગાડું ચાલે ! કેમ તમારો શું મત છે ?'

મારા મિત્રે તો આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી મારા સામું જ જોયા કર્યું એને આ બાબતનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો એટલે એના ઉપર તો આ વાતથી ઓચિંતો હુમલો થયો હોય એવું લાગ્યું. થોડીવાર પછી તેણે પૂછયું,

'ઠીક છે; વિચાર કાંઇ ખોટો નથી. પણ નામ શું રાખશો ? પૈસા બાબત તો તમે વિચાર કર્યો જ હશે.'

'હા. પૈસા બાબત તો મેં હાલમાં બધું ઉધાર લેવા વિચાર કર્યો છે. પહેલા અંકની ઉપજમાંથી બધાને પૈસા આપી દેવા. પણ નામ મને જડતું નથી. ખૂબ વિચાર કર્યો, તમે આવ્યા અને મેં પૂછયું, 'કેમ છો ?' ત્યારે તમે કહ્યું 'આનન્દ'. એ જ નામ આપણા માસિક સારૂ રાખીયે તો ? મને તો ઠીક લાગે છે તમારૂં ઓચિંતું વચન મારી બધી ય મુંઝવણનો અંત લાવતું ન હોય ! આ તો કાગને બેસવું અને તાડને પડવા જેવું થયું ! 'આનન્દ' નામ તો મને ઘણું જ સરસ લાગે છે. અને વળી આનન્દ શબ્દ ઉપર મને એક બીજા કારણથી પણ મોહ છે : તે એ કે આનન્દશંકર ધ્રુવ માટે મને ઘણું જ માન છે, એટલે એ જ નામ રાખશું. હવે એક વિચારવાનું બાકી રહ્યું : એના motto તરીકે શું રાખશું ? આનન્દશંકરભાઇએ પણ પોતાના 'વસન્ત' માટે ઉપનિષદમાંથી એક વાકય મુખપૃષ્ઠ ઉપર ટાંકયું છે. પ્રસ્થાને પણે दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् રાખ્યુ છે. એટલે આપણે પણ એક ઉચ્ચ કોટિના માસિક તરીકે 'આનન્દ' સારૂ પણ કંઇક જોઇએ. તમને કાંઇ યાદ આવે છે ?'

મારા મિત્રે તરત જ જવાબ વાળ્યો: 'साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुःपुच्छविषाणहीनः' મને તો ઠીક લાગે છે.'

'Oh ! very good very good thank you so much ઘણું જ સરસ અને અર્થસૂચક પણ છે કારણ 'આનન્દ'મા સાહિત્ય, સંગીત અને અન્ય કળાઓ વિષે લેખો છાપવાનો મારો વિચાર હતો ચાલો બહુ જ સારું થયું '

'સાહિત્ય અને સંગીત તો ઠીક, પણ કોઇ તમને પૂછશે કે કળા તમે કોને કહો ? શું સાહિત્ય અને સંગીતનો પણ કળામા સમાવેશ નથી થઇ જતો ? સાહિત્ય અને સંગીત પણ કળા નથી ? '

'જુઓ, સાહિત્ય અને સંગીત કળા તો છેજ, પણ ભર્તૃહરિએ તો આખી વિશ્વની પ્રવૃત્તિના ત્રણ ભાગ પાડી નાખ્યા છે સાહિત્ય અને સંગીત અને એ સિવાયનું બાકી બધુય કળા કહેવાય '

'તો તો પછી હું જ તમને દાખલા તરીકે કહુ કે નાણા કમાવા એ પણ એક કળા છે વાંદરો નીસરણી ઉપર ચ્હડઉતર કરે છે એ પણ કળા છે '

'હા પણ તમારી પાસે એ સાબીત કરવા દલીલો તો જોઇએ ને ? દલીલો વિના તો કાંઇ પણ માની જ કેમ શકાય ? દલીલો એ તો આપણું જીવન છે તમે જે કહો છો એ સાબીત કરવા તમારી પાસે જો કાઇ દલીલો હોય તો એ બાબત ઉપર મને એક ચર્ચાપત્ર લખી આપો એ આપણે 'આનન્દ'ના પ્રથમ અંકમા છાપશુ હું જેને કળા કહું છુ અથવા કળા તરીકે ઓળખાવુ છુ–દાખલા તરીકે ચિત્રકળા, એના વાસ્તે હુ આજે જ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, રવિશંકર રાવલ, નંદલાલ બોઝ, જગમોહન મિસ્ત્રી જેવા મહારથીઓને પોતાની એકાદ સુંદર કૃતિ મોકલવા પત્રદ્વારા વિજ્ઞપ્તિ કરીશ સાહિત્ય ઉપર તો હુ પોતે જ તંત્રી સ્થાનેથી લખીશ અને બાકી રહ્યું જ શુ ? '

થોડીવાર બીજી વાતો કરી, બેસી મારા મિત્ર ગયા મને થયુ કે સાહિત્ય વિષે તો ચિંતા જ નથી, એકાદ બે ચિત્રો અને ચર્ચાપત્ર પણ જડશે પણ સંગીત ઉપર શુ ? એના વિષે તો કાઇ પણ લેખ આવવાની બહુ આશા રહેતી નથી અને લખવુ ય કોને ? પણ આ પ્હેલા તો માસિકને આગળ ધપાવવાના વિચારો આવ્યા માસિકનો કેમ બ્હોળો ફેલાવો થાય એ બાબત ચિંતા થવા માંડી મનમા થયુ કે એના વાસ્તે થોડા જાહેર ખબર રૂપે ચોપાનીયા છપાવુ તો કેમ ? એમા કાઇ બહુ ખર્ચ પણ નહિ આવે અને પ્રસિદ્ધિ પણ સારી મળશે સોંઘુ ભાડું ને સિદ્ધપુરની યાત્રા '

એના માટેની સામગ્રી બધી ઉધાર લીધી હે ડબીનો વેચ્યા ચારેક દિવસ થયા હશે હું આરામખુરસી પર જરા 'આરામ' લેતો હતો ત્યા બ્હાર (I મને કોઇ બોલાવતુ હોય એમ લાગ્યુ હુ બ્હારે ગયો કોઇ અપરિચિત વ્યક્તિ ના દર્શન થયા મે તેને અંદર આવવા કહ્યુ અને આદરપૂર્વક ખુરશી આપી એ ભાઇએ તો ખિસ્સામા હાથ નાખી એક કાગળીયુ બ્હાર કાઢયુ અને મારા હાથમા મૂકયુ

"શુ છે ? "

મેં ઉઘાડી વાંચ્યું. કંઇક ગાયન જેવું હતું.

"શું કવિતા છે ? કે ગાયન ? તમે આ બનાવેલ છે ?"

"એ ગાયન છે અને એ મેં બનાવ્યું છે. આજે, આપ માસિક કાઢવાના છો એ વિષે જાહેરખબર વાંચી તેમાં એકાદ લેખ આપવા લલચાયો. જો આપને એ ઉપયોગમાં આવે તો રાખો."

"ગાઇ બતાવો જોઇએ."

લેખકે ગાવા માંડયું,

"આનન્દનો દિન આજ અમારે તમે થયા છો પાસ."

આનન્દનું પ્રથમ નામ સાંભળીને જ હું તો રાજી રાજી થઇ ગયો પણ તંત્રી તરીકેનો મોભો જાળવવા મેં કહ્યું, 'આ તો અંગત કાવ્ય છે. એમાં સામાન્યીકરણભાવ–Universality of appeal કયાં છે ? અને ન હોય તો એ માસિકમાં કેમ આવી શકે ?"

"લખેલું તો છે સારા મિત્રના પાસ થવાના શુભ પ્રસંગ પર, એટલે અંગત કાવ્ય એ રીતે કહી શકાય, પણ એની વસ્તુ તો બધાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે."

"હં. ફરીથી એ લીટી જરા ગાઓ જોઉં."

"આનન્દનો દિન આજ અમારે તમે થયા છો પાસ."

હું હજુ એના ઉપર કાંઇ ટીકા કરૂં તે પહેલાં તો એણે બોલવું શરૂ કર્યું. "ગાયન એટલે સંગીતમય અથવા ગેય કાવ્ય; એટલે સાહિત્ય અને સંગીત ગાયનમાં બન્ને સાથે હોય છે એટલે એ દ્દષ્ટિથી પણ આ ગાયન ઉત્તમ કહી શકાય. પ્રસંગ સાવ સાદો–પાસ થવાનો–ચૂંટયો છે પણ હું એને સંગીતની દ્દષ્ટિએ ઘણો સારો ન્યાય આપી શકયો હોઉં એમ લાગે છે – મારી ભૂલ થતી હોય. પણ હું સફળ થયો છું એ માટે મારી પાસે થોડી દલીલો છે. તે ખાસ કરીને ગાયનનું શબ્દમાધુર્ય, ભાષાલાલિત્ય, વસ્તુ તદ્દન સાદીને સરળ છતાં શૈલી ઘણી જ સરસ અને સચોટ હોય એમ મને લાગે છે."

એ વિષે કાંઇ પણ જવાબ ન વાળતાં મેં કહ્યું, આગળ ચલાવો જોઇએ."

"પાસ થયા છો આપ, ઉરમાં આનન્દ અતિશય થાય."

મેં કહ્યું, "આ તો તમે ફરીથી એ ને એ કહ્યું, આમાં તો પુનરુક્તિદોષ આવે છે."

"નહિજી. ફરીને તો એ ખાસ ભાર દેવાના ઉદ્દેશથી જ લખ્યું છે. અને ખાસ કરીને અંતરમાં આનન્દ કેમ ઉછાળા મારે છે એ એ ગાયનના છંદ દ્વારા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં રાજકવિ ટેનિસન અને અન્ય કવિઓમાં એ સ્થળે

સ્થળે જોવામાં આવે છે. ફરીવાર કહેવાનો હેતુ ભાર દેવાનો હોય છે, એટલે એ લીટીમાં પુનરુકિતદોષ જેવું કશું છે જ નહિ."

"ઠીક, એના પછીની લીટી ગાઓ જોઇએ"

પણ એણે થોડું સમજાવવાનું શરૂ કર્યું.

"આ પછી રાગ બદલાય છે અને સાખી આવે છે.

માર્ક સારા મેળવી કીર્તિ પામ્યા આપ,
ઉદયે થાઓ આપનો એ ઉરમાં અભિલાષ.

આ જગ્યાએ મે કાવ્યમય અલંકાર વાપર્યો છે એ તો આપ સ્પષ્ટપણે જોઇ શકતા હશો. પાસ થનાર મિત્રને મેં સૂર્ય કલ્પ્યો છે અને સૂર્યનો ઉદય થતા જેમ બધાને આનન્દ થાય અને સૂર્ય જેમ જેમ ઉંચે ને ઉંચે ચ્હડતો જાય, તેમ એની પણ પ્રતિક્ષણ ઉન્નતિ થાય એવું એમા સૂચન છે. એ જો કે બહુ જ ગર્ભિતરીતે મૂકેલ છે તો પણ સાહિત્યરસિકની દૃષ્ટિએ... માર્કમા પણ એક ગૂઢાર્થ સંતાએલો છે એની વ્યુત્પત્તિ તો આપથી અજાણી નહિ જ હોય મા+અર્ક મા એટલે નહિ, પણ 'મહા'નું ટૂંકું સ્વરૂપ મહાન્-મહા-મા એટલે માર્ક એટલે મહા અર્ક, મહાસૂર્ય, તેજસ્વી સૂર્ય. વળી અર્ક એટલે આકડાનો છોડ પણ થાય, અર્ક આપણા દેશી વૈદ્યોની દવા તરીકે તો બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે, અર્ક એટલે essence, ઇત્યાદિ કઇક અર્થ ગાભિર્ય એમા ભરેલુ છે'

પણ આતો તમે કોઇ બીજા ગાયન ઉપર સુધારો વધારો (સુધારો કર્યો છે કે નહિ એ તો હજી હુ નિર્ણય નથી કરી શકયો પણ વધારો તો છેજ) કર્યો લાગે છે. મૂળ ગાયન તો હું ભૂલતો ન હોઉં તો બીજાનુ છે 'આનન્દનો દિન આજ અમારે તમે થાય મ્હેમાન' એમ કયાંક સાભળેલ યાદ આવે છે. તો એ પણ સાહિત્યચોરી કહેવાય તો આ ગાયન 'આનન્દ'ના વાચક સમક્ષ કેમ મૂકી શકાય?'

'હુ એ કબુલ કરુ છુ પણ મૂળ ગાયન બીજાનુ એટલે એના ઉપરથી સૂચિત હોય એ બધા હલકા અને નકામા એમ કેમ કહી શકાય? તો તો આપણા કલાપીના બધા કાવ્યો નકામા જ. નરસિંહરાવ ભાઇ પણ અગ્રેજી કાવ્યનો કયા નથી ઉપયોગ કરતા? ખબરદારે પણ પોતાની પ્રેરણાનું જળ અગ્રેજી કાવ્યામૃતના શીશામાથી કયાં નથી પીધુ? કવિતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આનંદ આપવાનો હોવો જોઇએ એમ તો આપ કબૂલ કરશો. એટલે જો મારા ગાયનથી વાચકને આનન્દ મળે એમ આપને લાગતુ હોય તો એ કોના ઉપરથી લખાયુ છે વિગેરે બહુ જ ગૌણ બની જાય છે'

ફરીથી આનન્દ શબ્દ સાભળી મારા વિરોધના બધા વિચારો ઉડી ગયા. જો આ ગાયન 'આનન્દના પ્રથમ અંકમા, પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર જો છપાય તો કાઇ નહિ તો વાચકને 'આનન્દ' શબ્દ તો ગોખે થઇ જશે અને બીજીવાર માસિક કર્યું મંગાવવુ ન મંગાવવુ એની વિમાસણમા પડશે ત્યારે 'આનન્દ' અચાનક હોઠ ઉપર નાચી રહેશે.

'ઠીક ત્યારે, તમને જો કાંઇ હરકત ન હોય તો આ ગાયન મારી પાસે રાખી જાઓ. બનશે તો છાપવા પ્રયત્ન કરીશ.'

હું તો એ ગાયનનું પાનું નજર સામે રાખી, મંડયો મોટેથી લલકારવા, મને રુચ્યું. બહુ જ ગમ્યું, ચાલો ત્યારે; સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વિષે ચિંતા મટી, પણ શું આ ત્રણ વસ્તુઓ પૂરતી કહેવાય? ના, ના, આ માસિક પણ 'વેદિયા'ની પંક્તિમાં મૂકાય જાય. અને એ તો હું કેમ સહન કરી શકું. ત્યારે મારું માસિક વેદિયું ન બની જાય એ માટે મારે શું કરવું જોઇએ? ચાલુ પરિસ્થિતિને લગતા સામાજીક અને રાજકીય પ્રશ્નોને પણ એમાં સ્થાન હોવું જોઇએ. વર્ષો થયાં ઘર કરી ગયેલા સામાજીક કુરિવાજોના બરાબર મૂળ ઉપર ઘા કરવા અને ધીમે ધીમે તેનો હંમેશ માટે નાશ કરવાની હિમાયત કરવી. પણ આમાં બહુજ સાવચેતીની જરૂર પડશે. પેટ છૂટી વાત કરવાનો કાંઇ અર્થ જ નથી. માણુસ સત્ય સાંભળવા તૈયાર હોય છે પણ અપ્રિય નહિ, પ્રિય સંભળાવવા અસત્ય કહો ને વાંધો નહિ, પણ સત્ય અને અપ્રિય તો ન જ ચાલે, તેય માસિકની નીતિ માટે. કામ પંપાળી પંપાળીને કરવાનું. દાદાગીરી કરવા જતાં કયાંક માસિક જ બંધ કરવું પડે! રાજકીય બાબતો તો વળી અસિધારાવત્: જનતા અને રાજ્ય બન્નેને, રંજવા રહ્યાં 'લાકડી ભાગે નહિ, ને સાપ મરે નહિ' એવી નીતિ અખત્યાર કરવી જોઇએ. સારૂં. આ તો પત્યું પણ એક વાત રહી. હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીના ટકા બહુ જ ઓછા છે અને એ ઓછા ટકામાં પણ મોટો ભાગ કોલેજીયનોનો છે. તો, મેં એમના માટે શું કર્યું? એમને પણ રસ પડે એવું કંઇ કંઇ દર વખતે 'આનંદ'માં આવવું જ જોઇએ એ લોકો ખાસ શેમાં રસ લેતા હશે! એ તો જગવ્યાપિ વસ્તુ સિવાય કશા પર લક્ષ આપે પણ ખરા! એમાંના ઘણાં તો *Nationalisam* જેવી કૂપમંડૂકવૃત્તિમાં માનતા જ નથી. એમની દષ્ટિમર્યાદા બહુ જ વિશાળ હોય છે. પહેલાં વિશ્વપ્રેમ, પછી સ્વદેશપ્રેમ, જ્ઞાતિપ્રેમ, કુટુમ્બપ્રેમ, આત્મપ્રેમ. આવી જગવ્યાપિ વસ્તુપર લખવું એ કાંઇ જેવું તેવું કામ નથી. "આનન્દ"ના પ્રથમ અંકમાં એ સર્વવ્યાપી "પ્રેમ" ઉપર હું જ લખું તો કેમ? હા હા. એમ જ. એક કાંકરે બે પક્ષી મરશે.— એ પ્રશ્ન સાહિત્યનો પણ લેખાશે અને લગ્નજીવનની છણાવટ કરતો સામાજીક પણ લેખાશે. અને શિષ્ટવર્ગની રસવૃત્તિને પણ પોષશે. વાહ! આથી સરસ શું હોય શકે? અને એવા મહત્વના લેખો બીજા કોઇ પાસે લખાવવા એ પણ મને ઉચિત લાગતું નથી, એ તો તંત્રીસ્થાનેથી જ સંભવે. એ વિષયની શરૂઆત ન્હાનાલાલ કવિના શબ્દોથી કરી એથી વધારે સારૂં શું હોઈ શકે? કેટલા સરસ, મધુર અને ભારભીના શબ્દો.

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ
માતપ્રેમ, ભાતૃપ્રેમઃ
દંપતિનો દેવ પ્રેમ,
સૃષ્ટિનો છે સાર પ્રેમ,
પ્રેમ પ્રેમ પ્રેમ......

પણ આમા કવિશ્રી પ્રેમને સાતમે આકાશે નથી ચ્હડાવી દેતા ? પ્રેમને લ્હેનુ લ્હેણુ નીકળે એના કરતાં વધુ નથી ચૂકવી દેતા વારુ ? હમણા હમણાં તો પ્રેમ વિરુદ્ધ ઘણી ફરિયાદો મારા વાંચવા-સાંભળવામાં આવી છે વેલ્સના લુઇશેમનું ચિત્ર જુઓ અભ્યાસમાં મશગૂલ, ચોપડીમાંથી માથુ ઉંચુ કરવા જેને નહતી ફુરસદ કે નહતું મન, તેને પ્રેમે કેટલો ભૂંડે હાલ કરી નાખ્યો ! અને ઓરસના શબ્દોમા કહીયે તો પ્રેમનુ નામ પડે ત્યાં

" Farewell my books, farewell devotion " અને એની સાક્ષી પૂરતા હોય એમ શેક્ષપિઅર સાહેબ બોલે છે,

' Too much loving is folly. Then sing song, along dong ' અને જ્યા શેક્સપિઅરસાહેબનો અવાજ સંભળાયો ત્યા કોની મગદૂર છે કે કોઇ ચૂં કે ચ્યા કરી શકે ? ટોલસ્ટોય પણ એમ જ કહે છે કે જેને આપણે પ્રેમ કહીયે છીએ તે પ્રેમ નથી પણ પ્રેમનો દંભ—બ્હારનો ડોળ ભીતરકી તો રામ જાણે ! ગોલ્સવર્ધી પ્રેમ અને સૌંદર્ય આખા સમાજને કેમ હચમચાવી મૂકે છે એ અદ્ભુતીય કથાથી બતાવે છે, જે અહિં સ્થળસંકોચને અંગે આટલા ઝૂખ્ખા શબ્દથી જ ચલવવાનુ રહેશે

સારૂ થયુ, લ્યો શરૂઆત સારી થઇ છે કેટલાય મહાકવિઓના નામ અને અવતરણો અપાયા અને છતા બધું કેટલી કુદરતી રીતે ચાલ્યુ આવે છે કદાચ કોનેજન શિષ્ટવર્ગને આ ગોળી વધુ કડવા લાગશે તો ? એવી પણ કોઇ દલીલ કરે કે આમા તો મે પ્રશ્નની એક જ બાજુપર બધો ભાર મૂકી દીધો છે અને જાણે એ જ આખુ સત્ય હોય એમ રજુ કર્યુ છે. એની બીજી બાજુને તો મે સાવ અન્યાય જ કર્યો છે—તો હું શુ જવાબ આપીશ ? અને એ દલીલ અમુક અંશે છે પણ સાચી પ્રશ્નની એક જ બાજુ રજુ કરવી એ તો એમ કહેવા બરાબર થયુ કે અમારા દેશમા માણસને પીઠ હોતી જ નથી અને એક જ કાન હોય છે !

ત્યારે તો હવે મારે એ પ્રશ્નને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા એના વિષે કવિઓએ અને વિદ્વાનોએ જે કાંઇ સારૂ કહ્યુ હોય તે પણ આપવુ જોઇશે અને પછી સારી બાજુનું પલ્લુ નમે કે ખરાબનુ એ વાચક પોતાની મેળે નિર્ણય કરી લ્યે આપણે લેવાદેવા વિના આપણો અભિપ્રાય આપી શુ કામ મૂરખ બનીએ ! સાધી મૂકી લાખની

હા, શેક્સપિઅરમા જેતા લીએ

' Who ever loved who loved not at first sight ? " આવે છે એ સરમ છે શેક્સપિઅરે પણ કોઠામાથી તફડાવી તો પછી મને એમાંથી તફડાવતા શી શરમ ? આપણા આજના સમાજને એ મહાકવિ માટે કેટલુ માન છે એ એના ઉપર્યુક્ત શબ્દો પરથી આપણે આપણા સમાજની લગ્નપ્રથા પણ બદલી નાખી પ્રથમદ્રષ્ટિએ પ્રેમમાં પડી લગ્નની ગાંઠથી જોડાવાનો પરમ મશ્કરી રિવાજ દાખલ કર્યો

એના ઉપરથી સમજવું મુશ્કેલ નથી, બીજો દાખલો આમ શરૂ કરીશ, 'પ્રભુ, પ્રભુ! કામદેવે બલિદાન લેવામાં મણા ન રાખી, સ્ત્રીઓએ બલિદાન દેવામાં પાછી પાની ન કરી, ખરેખર! પુરૂષો સાવ સ્વાર્થી લાગે છે.

> Man's love is of man's life a thing apart,
> 'Tis woman's whole existence.

ના, ના. પુરૂષોને આમ સાવ કાઢી ન નાખીયે. મોગલ જહાંગીરે નૂરજહાં માટે કરવામાં શું બાકી રાખ્યું હતું? વિશ્વવિખ્યાત તાજમહેલ શા અર્થે બંધાવ્યો હતો? અને આપણા સમયમાં પણ કેટલાય ધન્ય પુરૂષો નથી કે જે આજીવન એકપત્નિવ્રત પાળતા હોય? અને પત્નિના મૃત્યુ પછી પણ બીજીવાર લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળતા હોય? શુદ્ધ પ્રેમની ભૂખ સંતોષવા શરીર એ કાંઇ અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી.

હવે તો બસ કરૂં: લખવા બેસીએ ત્યારે ખબર ન રહે. આ પ્રશ્નની બન્ને બાજુ અપાઈ ગઇ અને તે પણ કેટલી સરસ રીતે! ઉચ્ચ વિચારો અને તેટલી જ સરસ શૈલીમાં આ ચર્ચા થઇ હોય એમ મને લાગે છે, જ્યાં જ્યાં વિરોધ બતાવવાનો હોય, ત્યાં ત્યાં વીરરસનાં છાંટણાં પણ છે. કેટલા ય મહાકવિઓના નામ અને અવતરણો પણ આપ્યાં છે એટલે લેખ અભ્યાસપૂર્ણ લેખાશે. આથી વધારે સારો લેખ તે કેમ લખાતો હશે!

બસ ત્યારે, હવે શું બાકી રહ્યું? સાહિત્ય, સંગીત, કળા અને સામાજીક- બધા વિષયો માટે થોડીઘણી સામગ્રી તૈયાર છે. બાકી રહ્યો એક સર્પના ગૂંચળા જેવો રાજકીય પ્રશ્ન, હા, પણ એમાં તો ગોળમેજી પરિષદ્ વિષે, હિંદુસ્થાનને સુધારાની બહુજ જરૂર છે અને એ સુધારા જેમ બને તેમ જલદી આપવા જોઇએ-એવી એવી થોડી ગોળ ગોળ વાતો કરી જલદી પૂર્ણ વિરામ લાવવું.

મને લાગે છે કે હવે તો 'આનન્દ'ને પ્રથમ કોટિમાં પણ પ્રથમ માસિક બનાવવા માટે આ સામગ્રી જોઇએ એ કરતાં પણ વધારે છે. હવે તો જેમ બને તેમ જલદી આ બધા કાગળીઆ પ્રેસમાં મોકલી આપું અને જનતાની સેવા કરવા "આનન્દ" જેમ બને તેમ વ્હેલું બહાર પડે એવી તજવીજ કરૂં. જનતા પણ "આનન્દ"ને વધાવવા અધિરી થઈ ગઇ હશે.

'વસંતવિજય' એક ઋતુકાવ્ય

દામોદર કેશવજી ભટ્ટ

કાવ્યસૃષ્ટિમાં કવિનાનું રહસ્ય એક મનોમય અપૂર્વ વ્યક્તિત્વનું અજેય બાણ એવી ઉજ્જુ છે. માનવતાની સંપત્તિ જેવું એ ચિર વ્યક્તિત્વ શાશ્વત અને સરલ પ્રાણપ્રતિભા છે અખંડ આનંદધૂન જેમ આત્માની ભદ્ર મનોહારિતા છે અને મર્ત્યકાલીન મધુરપ છે તેમ સંસ્કારિક સમાજનું કાવ્યત્વ ચતુર, વિદ્યુલ્લતા જેવું ચમકભર્યું અને માનવસંતાપની ઘોર પળે અડગ શૈનેન્દ્રના વિજયી પ્રતાપ જેવું આશ્વાસનદાયક અને સોત્કટ છે માનવતાની સંસ્થાઓ જેમ યુગમાનના યત્નને આધીન છે તેમ કવિતાનું ઘડતર પણ યુગશાસનના આન્દોલનથી યુક્ત છે કવિતાનું પોત જનસંમાગની વિશુદ્ધિનું સંસ્કરણ છે, એને ખીલાવી વિકસાવી ઊર્મિભાવના સંસારગોત્ર તરીકે સ્થાપિત કરી શકાય છે

'સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમા ઋતુગીતો-ઋતુકાવ્યો સારા પ્રમાણમા પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે ઋતુસંહારની કાવ્યપ્રતિષ્ઠા, એની સાહજિકતા એટલા માટે સાચવીને બેઠું છે કે તેમા દરેક ઋતુનું પ્રકટનપ્રાબલ્ય વૃત્તિઓની સપ્રમાણતાને વૈવિધ્ય આપી સંસારીઓમાં, તપસ્વીઓમા, બાલ અને યુવાકાલમાં, કુદરતની રમ્યમય રસિકતામાં અને ધરાની બાહ્યાભ્યાંતર તન્મયતામા શરમાળ અને હેતાળ હૈયાનો આવિર્ભાવ રચી, અખૂટ તલસાટનું સંગોપન ચેતાવે છે. ઋતુગીતો-ઋતુકાવ્ય-સાહિત્યને વર્ણનાત્મક દશાની શ્રેણીમા ઉભારી તેને રચયિતા કવિઓ વર્ણનવર્તુળની બહાર ઉભી, કવિતાની મુખ્ય અને સારકારિક ઝરણીના મનોભગ તપાસે છે. જો કે કવિ પોતે કવિતાની સાહજિકતા દેખતો નથી, પરંતુ તેનું કંપતું અંતરસ્પર્શીય સંવેદન અનુભવે છે અને તેથી તેવી કાવ્યપ્રેરણાને આધ્યાત્મિક સંસર્ગ મળી આવે છે. ઋતુઓની વર્ણનકલાનો સ્રષ્ટા કવિ છે પરન્તુ તેનું સ્તનન જે કાવ્યરસની ઊંડી પાળોમા છે તે સ્થયી ઊર્મિલ બની કવિજીવનને સંકોરે છે કવિ કવિતા રચે છે ત્યારે તેને અગમ પરિવેશના તેજથી કોડ ઉભો કરે છે અને કવિજીવનને કોડિયું બનાવી તેમાં આત્મિક રસનું તેલ પૂરે છે આમ કાવ્યદીપ અન્તરીક્ષના તેજસ્ફુલિંગોથી સ્વયંભૂ પ્રગટે છે

ગૂજરાતની કવિતા કુંજમા 'વસન્તવિજય' માલતી વેલીના દેહ જેવું મૃદુ અને મોહક છે આપણી વીસરાયેલી ઋતુવૃત્તિમા તેનો કાવ્યભાવ થનથનાટ ઉરેરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વાચ્યા પછી તેના ગૂંફનની સૌષ્ઠવ રચના, તેની પાત્રાલેખન કલા અને તેની વચમા પરોવાયેલી આત્મરણકારની સજીવમૂર્તિ રૂપે આપણી સ્નારવાદની કલ્પનાઓમા સાહચર્ય આવે છે

'પૂર્વાલાપ'ના સૂત્રમાં પરોવાયલો 'વસંતવિજય' કાવ્યનો મેર સ્વ. કવિ કાન્તની રસિકતાનું વિરલ અને અપૂર્વ પ્રતીક છે.

નિસર્ગના ઉદરમાં કવિતાના અસંખ્યાત સત્વો સજીવ સ્વરૂપે પડયાં છે. ત્હેની રસિકતાની પકવ વિવિધતા મૌન શાન્તિમાં નિર્ઝરે છે તેજ અને અન્ધારનાં દ્વિવિધ–સર્વ કુદરત કલ્પ્યાં જડ અજડ–ને તેજની સગડીઓમાંથી જીવનહુંફ મેળવવાને આત્મોત્કંઠા હોય છે. પરંતુ એકલાં તેજવારિના સિંચનથી સર્વ રસની સમાપ્તિ પછી છેવટ તિરસ્કરણીય આવિર્ભાવનો ઓઘ ઉભો હોય છે, અને તેથી રસની નિષ્પતિ અર્થે, નિર્ભેળ આન્દોલનોની ચુંટણી કર્યા પહેલાં તેમાં વિજાતીય સંકરની પુરવણી કરવામાં આવે છે. દિવસ પછી રાત્રિની ક્રમમાલા શાન્તિપ્રચૂર ધડ્રામ છે. તે આમાં સત્વ સુન્દર છે. છતાં પણ વિપ્રલંભ શૃંગારિક આત્માને એમાંથી અનેક છળ અને ભ્રાંતિ માલુમ પડે છે, આ કારણને લીધે 'વસંતવિજય'ના કાવ્યનાયક પાંડુ રાજાને રાત્રિની અંતિમ નીરવતાનો "નિદ્રા પ્રશાંત જરિયે ન હતી થયેલી દુઃસ્વપ્ન દર્શન મહીંજ નિશા ગયેલી. "દુઃસ્વપ્ન દર્શન" ના દમન માટે "ખુલ્લાં પ્રદેશ પર જૈ ફરૂં થોડીવાર" એમ કહીને "ઉઠયો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર"

સ્વપ્નોનું પ્રાબલ્ય, વસંતઝરણીની સંગીતમય વિલાસિતા અને એ બધાને છેડે આવી રહેલું દામ્પત્યયોગનું જાગ્રતભાનઃ આ બધા અશાન્તિના પ્રેરક બેંદુઓ કુદરતના છૂપા પડદા પાછળ ઉભા ઉભા મનોગમ્ય જાદુઇની દંડિકા એવાં જોરથી અને સચોટતાથી ફેરવે છે કે પાંડુરાજને તે જાદુઇ માંત્રિક બળને વશ થવું પડે છે. ભૂતકાલીન સંયોગ-ભૂમિકાને દુઃસ્વપ્નોની કલ્પનાએ કમ્પનોમાં હડસેલી મુકી છે અને એ પ્રકમ્પનોથી ઉગરી જઇને અચલતા લેવા સારૂ પાંડુરાજા ખુલ્લાં, શિતાર્દ્રિથી સત્કારાયેલાં વનમાં આશ્રય લેવા જાય છે. કુદરતની આશ્લેષમય ભવ્ય ઘટનાના તારમાં પ્રલંબ રૂદનના ફાંટાઓ જોડાઇ જવાથી માનવતાના આલાપ કેવાં આછાં, ધીરાં અને ચિત્તસ્થિતિને હલમલાવી મૂકે એવાં સરોદો જન્માવે છે! અહીં પણ સ્વાદુત્વકતતાથી લપેટાયેલું—જીવન એક દુર્ઘટ સંવેદનને ભેટે છે, તન્મયતાનું તારતમ્ય ઉકેલે છે અને થોડાં પ્રહરો પછી પ્રગટવાના સંવેદનને અણજાણપણે નિભાળી રહે છે.

દુઃસ્વપ્ન ઘટનાનો મણકો પસાર થયા પછીની ચિત્તવૃત્તિની શુદ્ધિ પરોણા અને સપાટ બને છે. ત્યારપછીની તેનો અંતરાત્મા સ્વયંગોદ્ગાર કાઢે છેઃ

સારૂં થયું પ્રિય સખી થઇ છે પ્રસુપ્ત
સાચી બિના નહિ જ રાણી શકાત ગુપ્ત;

આ બન્ને પંક્તિઓમાં વ્યાપ્તિ પામેલું હૃદયસંમેલન એમને એમ વ્યક્ત થયાં હિંસાં ત્યાગની ભૂમિકા ભણી કે પછી સુજિત જીવનને હૃદયનું અહીં વિશ્રામસ્થાન છે, પણ તેની સાથે અનૂમિનું વિરાગત પણ છે, અને તેથી જ કેટું સુખની આર્દ્રતાને

વાઉ છે તોપણ વ્યાહારશૂન્ય બની જઇ સમસમી રહે છે તોપણ જો જાગ્રતિની દશામાં પ્રિયામાનસ હોત તો તેને વિકારકથની કલ્પના સિવાય ચાલત નહિ, અને તે વખતે જ જીવન ભૂમિ પર ખેલાતુ ચિત્તક્ષોભનું યુદ્ધ અટકી જવાનો સંભવ હતો કવિએ માની રાણીની નિદ્રાવસ્થા સકારણ જ ઉભી કરી છે અને કાવ્યત્વની સરણીનો રસપંથ વિસ્તૃત બનાવો તેના નિનાદ નિ:સીમ ગ્સરણમાં દોર્યા છે.

નાટ્ય ભૂમિકાનો યોગ સધાતો હોય એવું પાત્રશીલનનો વ્યવહારિક અભિનય હવેથી શરૂ થાય છે વ્યાકુલ બનેલો આત્મા કુદરતની પકડ રચના જોઇને એકરસ થઇ જાય છે રિબાતી ઊર્મિઓ પાંગરીને કમલપ્રફુલ્લ બની રહે છે, નીલા જલની રમણીયતા એના વિલાસની પ્રગલ્ભતાને રોકી મેલે છે. નૃપતિમુન ઘડીક શાન્ત સમાધિ- આત્માની નિરાલંબના જેવી નહિ-મા વહેતું મૂકાય છે ત્યા તેની દૃષ્ટિમર્યાદા સમક્ષ "ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય" છે અને તેનું સ્થૈર્ય "જોતાં જ તર્ક નૃપના કયહિંએ તણાય" એવું ગૂઢચિત્ર ચક્ષુસૃષ્ટિ સમીપ ખડું થાય છે. પછી તેને હળવો આવિર્ભાવ સ્ફુરે છે તેથી

'બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત રાય
ઊંડા વિચાર મહિં ઝટ મગ્ન થાય

ઉંડો વિચાર અને તે પણ ઉંડા જીવનના ઘરોમાથી જાગેલો કેવો મહાન હોય? વિચારની ખાણો કોઇ વિચારમગ્ન માનવી ખોદતો હોય ત્યારે આત્માની ભવી ભવી પાટો ઉખેડાતી જાય છે અને ત્યારે તેની સામે રજકણોના પોટલા પણ ખરે. પાહુના જીવનની ઇતિહાસપાટો ઉખેડાય છે:। તે પણ સ્નેહની સુપ્ત ખાણોમાંથી એટલે સંસ્કારમય જીવન જેવી ચમચકિત અને લીસી, અને તેજધવલતાની મૂર્તિ જેવી ભૂતકાલભવ્ય. સાંસ્કારિક જીવન યોગરસથી પરિસિંચિ-અત્યંત બારિક સ્મરણકણિકાઓથી ઘેરાઇ ગયું છે. સ્મરણોનો છાપો જોરદાર અને કાતિલ નીવડી જતા યોગાશ્રમની થાંભલીઓને જમીનદોસ્ત કરે છે. સ્મૃતિના આક્રમણોથી જીવનદુર્ગ આમ તૂટી ફક્ત અવશેષરૂપ જ બને છે. પણ કુદરતની સંભાવના પોતાના માર્દવથી વેષ્ટિત વેનરાધમાં તેની અસ્થિર મનોભાવનાને થીજાવી મૂકે છે તેથી હિમપત્થરની શિલ્લાઓના થરો પાછળ તેની ક્ષુભિત જીવનવ્યવસ્થા છુપાઇ જાય છે. કવિની કલ્પનાનાટિકા એક પ્રવેશ પૂરો કરીને પાહુની અંતર્ભૂત સરોવરપાળો પર રમવા ચાલી જાય છે કરમાયેલું જીવતર કોળાઇ જવાની સ્થિતિ પર આવી ઊભુ રહે છે અને વિશદ લલકારની કમાન પર કવિ અને કવિતા ઉડે છે.

અશાન્તિનો દંશ ખૂબજ ઝેરી છે. એનુ વિષ માનવર્મહારક નીવડે છે અને ક… સંહારકતાના હૃદયને પણ વેપન ઉપજાવે છે. આ વેપનકલામાંથી આક્રંદ અને ગેયત… ચમકાર સરી પડે છે ત્યારે શુ તુ શું સર્જ્ય છે તેનુ ભાન સર્જકતાથી ઘણીવાર અ… રહી જાય છે. અનિદ્રાવસ્થા અને તેમાંથી ઉદ્ભવતો પરિહત વિચારિતાનો અજંપો આ… આકુલિત ભાવનાનુ Portrait છે તેનો સંબંધ જેટલો વ્યક્તિના જીવન સાથે પણ…

તેટલો જ આન્તરિક વિશ્વ સાથે પણ હોય છે. તેનો પ્રથમ છાપો બહિર્મુખ જગતના વ્યવહારને કંપિત બનાવી મૂકે છે અને પછી ચિત્તશીમાના ગઢને તોડી પાડે છે. ચિત્તમાં એક જાતનું ક્રન્દન–અદૃષ્ટ ક્રન્દન–ચેતાવી તે આત્માની અંદરની કલાને પીંછી નાખે છે. આ કક્ષાએ અશાંતિનું આક્રમણ પહોંચતાં માનવતાની તુલનાશકિતની સાંકળો તૂટી પડે છે અને ચિત્તભ્રંશની પરાકાષ્ઠા છેક મૂળના ધ્વંસ સુધી પહોંચી વળે છે. અહીં ન કરવાનું થઇ જાય છે, ન યોજવાનું યોજાઇ જાય છે અને છેવટ અધોગતિનો પત્થર માનવતાને દાટવાને તૈયાર જ પડેલો હોય છે. શ. કાન્ત એ અનુષ્ટુપ ચરણોમાં સમસ્ત અસ્થિરતાનું કારણ આપી કહે છે;—

અનિદ્ર શ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો:
પૂર્વના સ્મરણોમાંહી ઘણો કાલ ગયો હતો.

હવે કવિ કાવ્યપુરુષને સાથે લઇ ઉત્તુંગ ટકેના શિખરની ધાર પર ચડી જાય, કુદરતકલાનું મૂક મનોહર સંગીત સાંભળવા સ્થિર થાય છે. કવિતાનું વહન, આ પછીથી, એટલું બધું પ્રબળ, અને છતાં પ્રતનું અને રમતિયાળ બની જાય છે કે કવિતાના શબ્દો-ચ્ચારણ સાથે લભ્યસૂરની એકમયતા અને ઊર્મિથી ભાવ ઉભરાય જાય છે:

પક્ષો અદૃશ્ય સંધ્યેળા નજરે પડે છે;
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે,
એ દેશ ચક્ષુ તછ ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઉંચા પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

રાજા પોતાનું રાજત્વ વિસરી ગયો છે; સ્થલયોગ અને કાલયોગથી પણ અદર સ્હડીને નિસર્ગની છેડાતી બંસી સાથે તે ઓગળી ગયો છે. કવિ પોતાના કાવ્યચાતુર્યનો છબી પાડી લેતો હોય અને તેની પાછળ અદ્ભુત Back-ground થી ચિત્રને ઉઠાવ આપતો હોય તેવું સુંદર ઉપરનું શબ્દચિત્ર છે. કાવ્યના પૃષ્ઠ ઉપરથી ઉપસાવી કાઢતાં મનોરમ્ય પાત્રની સૌષ્ઠવતા આપો આપ કોરાઇ રહે છે. કુદરતની રસિકતાને માનવજીવને જ મહત્વ આપેલું છે. Shelley પણ પોતાનાં "Hymn of Apollo માં કહે છે:
I am the eye with which the universe beholds itself and Knows itself devine.

પ્રકૃતિનો બેદી અંગમરોડ બદલાયો એટલે દશ્ય ચિત્રમાં એનાં પછીનું કુદરતનું બીજું નૃત્ય શરૂ થઇ ગયું છે. આની સાથે જોનારના મનોભાવમાં પણ રેખાચમત્કારની આકૃતિઓ ફેરવાતી ગઇ છે. આ પ્રકૃતિજન્ય મનોદશા માનવ–આત્માનો અકળ કોયડો છે. તે અસ્પર્શ્ય અને અગોચર છે. અને તેનું શાસન સર્વવ્યાપી છે. આ સાથે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે નિસર્ગ પોતાની નિસર્ગતા સાથે રહીને દશ્ય પલટો પાડે છે કે માનુષિક ચમકની ઘોષણાને પોતાના તાલ સાથે સાનુકૂલ કરીને–માનવતાના ખીજને પોતાને રૂચીકર બનાવતાં, સાહિત્ય એવું ગાન જગાવીને–દશ્યક્રાંતિ કરે છે? અહીં ગૂંખલિત સર્જનનું

જો નિરૂપણ થતુ હોય તો કુદરતની મોહકતા માનવીના અમરાગ સાથે સગપણ ધરાવે છે એટલે કે કુદરતની નાડમા ફરતો પ્રત્યેક ચેતનકણ સર્જતાનુ પોષક બળ છે, અને તેમાથી ઉઠતો ધબકારો નૈરંતર્યના ચિંતવન તરીકે માનવતામા વિસ્તરે છે,

પણ ના ના, તેમ નથી, પ્રકૃતિમા જે વિકારની કૃતિઓ મ્હોરે છે તે સ્વયભૂ અને રમાત્મક છે તેનો સરાગ સર્જનાત્મક ને સ્વાભાવિક છે એ પોતાની શીળી મરકરિનામા સજીવ રસકલ્પોનુ પ્રતિબિબ ઉતારી લ્યે છે, અને જેમ માનવતા નિસર્ગના જીવનમા સ્વરધનુનુ મુગ્ધ લાલિત્ય પેખે છે અને તેમા વિલીન થઇ જાય છે તેમ માનુષિક જીવન લીનાના પ્રસગોથી પ્રકૃતિ પોતે પણ આકુલિત મનોવ્યથામાં પીડાય છે અને અદીઠ રતિરાગના તત્ત્વમા સદ્ભાવ છે આ પંક્તિઓમાં પ્રકૃતિના સગગત્વ સાથે પાડુરાજની શિથીલ મનોવૃતિનો સગમ થાય છે આ સગમ સાથે કલાનો અને કાવ્યપ્રતિભાનો પણ ઉમગતો છે કુદરતનો દેહધનટો વિદ્દત જીવન સાથે કેટલુ સાન્નિધ્ય સ્વીકારે છે તેનુ નિરૂપણ આ રહ્યુ

ઉઠી જોતા શોભા બહુ જ બદલાયની નીરખી
ડગ્યુ પાડુ ધૈર્ય, સ્મરણ મહીં આવી પ્રિય સખી

ઉપરની પરિસ્થિતિનુ સવેદનદર્શન થયા પછી સવેદનની રેખાઓ સ્પષ્ટમાન થાય છે

"નિહાળુ છુ શુ હુ મનહર વસત પ્રસર ને!
અરેરે! શેની શી અનુભવ કરૂ છુ અસર આ!"

એમ કેમ બન્યા? શાંત ચિદાકાશમા વળી પૂછડીઓ તારો કયાથી ઉભરાઈ આવ્યો? એ જ ખૂબી છે દટાએલી વાસનાને ઉખેડી સળગાવવામા આવી તેનુ એ જ કારણ કે કેઇ ભેદી હાથની થપાટો એને લાગી હી હતી ભતભવી તત્વજ્ઞતાથી પણ તન રોકવાનુ અસભવિત હતુ. રાજાના જીવનપર જે વિરક્તયોગે સસરી પ્રગતિને અટકાવી સાધુમયતાનુ બાંધકામ કર્યું હતુ તેને આ વસતના આમોદપ્રસરે હનમનથી ડગાવી સ્થિતિ શુન્ય કરી મૂક્યુ

એને આત્મગત વાચા સ્ફુરે છે, તે તેની અગોચર ઇન્દ્રિયની બુદ્ધિને આ રમેજ પૂછી જૂએ છે, અને તેનો ઉત્તર 'કે શેમાચ' આપી દે છે તેના અગોચર મનાને, જીવનધૂણી પર વળી ગએલી 'યોગાધત્વ'ની રાખોડીને દૂર કરી મહત્ત્વનો પ્રજ્વલિન-સ્પર્શતો દેખારો જગાડયો "ઘણા દિવસનુ પેલ યોગાન્ધત્વ ગયુ હતુ" એ ઉપરથી એમ જણાય છે યૌગિક પાશ તેને મુઝવીને ભીંસી રહ્યો હતો આ પંક્તિ પૌરાણિક પ્રસગને રજુ કરે છે રાજાએ સાધુદીક્ષા લીધી પણ ફરજીઆત ત્યાગનુ ધ્યેય જીવનને નીચી ગતિમા હડસેલી મૂકે છે, અને પ્રસગો દરશો એના મૂળ ભૂમિકાએ ખોલી મૂકે છે, તેથી યોગનુ અધત્વ-યોગમય રાગ કે રાગમય યોગ?—એવુ સાબિત થાય છે

'યોગાધત્વ' શબ્દની મીમાંસા સવિશેષ વિવરણ માગી લ્યે છે યોગમય રાગ અને રાગમય યોગ એ બન્નેનુ સ્થળાતર વિશાળતામાં પરિણમે છે પાડુનુ ચિદાકાશ

યોગસાધનાની રમણાથી પરિવૃત છે, પણ તે આછકલું અને ઉપરછલું છે. તેની પાસે ત્રિકાળને મુગ્ધ કરે એવી સૌન્દર્યમૂર્તિનું પ્રેમસરોવર પાથર્યું પડ્યું છે એનું દેહનિર્માણ ભૂતકાલીન શાપિત અવસ્થાથી સંકોચાયલું છે, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો જયવારો એના આગળ વિધાનપ્રતિમાની ચમક શો પડ્યો છે. જો તે વર્તમાન પ્રલોભનનો શિકાર બની રહે તો તેને માટે આપની દુર્ભેદ્ય ભૂમિકા મોટી ફાળ ભરીને તૈયાર જ ઉભેલી છે. આપણું પૌરાણિક યૌગિક તત્વ કેટલું બલવત્તર અને અફર છે તેની ફલિતાવસ્થાનું સચોટ દર્શન પ્રસ્તુત કાવ્યમાં નિરૂપાએલું છે. નરેન્દ્રને ચિત્તજાગૃતિ સાંપડી અને તે ગાર્હસ્થ્યકાલના વિસ્તારને આવરી લઇ, આત્મતપોધનને પ્રકૃતિશ્રીથી વલયિત બનાવી તેનું કવિત હૃદય યોગભાવનાની અપૂર્વતામાં વણી નાખવામાં તે તત્પર છે. કેવો રમ્ય અને રસમય સ્પંદ! યોગ અને વિલાસિતાના ફેન, જીવનની ભરતી ઓટથી ઘેરાતી કિનાર પર સપડાઇ જતાં કેવો તન્મય પ્રતિઘોષ પાડે છે તે 'યોગાંધત્વ'માં સ્પષ્ટ થાય છે. વિલસનાં વિલસતાં એની અધોગતિમાં પણ ધડીક સ્વયંભૂ સંવાદ જાગે છે. તેનું આંતરમન છીનભીન થઇ જઇ વિનાશની ક્ષિતિજ પર એક અમ્મર નૃત્ય કરતું સંલીન થાય છે. 'યોગાંધત્વ'ની સંપૂર્ણ કલા જ એનાં નાશનું ભાવજનક ઉદ્બોધન થઇ રહે છે.

નૃપતિની અર્ધજાગૃત આત્મપ્રભા એક જાતનો તીખો વિલાસકંપ સહન કરી લઇ નર્યું મદાન્ધત્વ અનુભવે છે. યોગની ઉચ્ચ કોટિનું પ્રસ્થાન 'સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્' તરફ લઇ જાય છે ત્યારે તેનું અધ:પતન સાંસારિક રાગમાં સરાવે છે; અને તેમાંથી ફલિત થતું મદાન્ધત્વ. બન્ને તત્ત્વ–'યોગાંધત્વ' અને મદાન્ધત્વ—અવિચારિતાના બીજ રૂપ છે. પાંડુનું યૌગિક અંધત્વ મરણાંત સુધીનું આખરી નશાબાજ સ્વપ્ન છે તેથી મૃત્યુની પરિસીમા ટાઢી, લીલીછમ અને મનોરમ્ય બને છે.

રનાનથી થઇને શાન્ત પડ્યો એ નિત્ય કર્મમાં;
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદ્રૂપ ધર્મમાં.

પાંડુનાં ચિદાકાશમાં એક જવલંત ચમત્કાર વ્યાપિ રહ્યો. એ ચમત્કાર અચિર જેવો આછો, પણ વિશ્વમુગ્ધ અને સતતના સ્થાપત્ય જેવો ચિરકાલી હતો. હૃદયની એકે એક દિવાલો ને અને તેના પાયાને ડગાવી નાખવાને તેનો એક જ આંચકો બસ હતો, પણ તે તો ચમત્કાર હતો. ઝંઝાનું એ પવનનું તુફાન પણ આકરું અને અસહ્ય. આ ઝંઝાપાત હતો વિપમૈથુના વાતાવરણમાંથી જન્મેલો, ઉપલી લીટીમાં કલ્પિત મનોહરા પક્ષીનું હરી શાંત થતું ચિત્તહૃદયનું ચિત્ર છે. તેને મેક અપાર જીવનનું ગાઢ બલ હેઠાણે લાવે છે. એ હેઠાણે પડનાર આવિર્ભાવને નિત્યજીવનની સાધુભાવના પુન: સાત્વિક ઉલ્લાસેથી સંકોરે છે: સંકોરીને પુનિત આત્મભાવનામાં મઢી દયે છે. જીવનવૃત્તિ પોતાના તાપસ મન્ત્રોમાં તદ્રૂપ થઇ બધી બધસાણોને ભૂલી જાય છે, જીવનના જગતનો ક્રમ પ્રથમ પ્રમાણે અવિરત વહેવા માંડે છે. ક્રમ અને પ્રતિક્રમનું નૈસર્ગિક વહન હવે પ્રાણની પુરાતત્વશિખિનું વિમર્શન કરવા મથી રહે છે: પણ આ બધાંના છેવટમાં પણ એક વણ તેના આત્મામાં પડી ચૂક્યો છે, અને તે ક્યારે ઉવરશે તે ન કહી શકાય.

ગ્રંથસ્થવાઙ્મય

શ્રી. અરવિન્દ ઔર ઉનકા યોગ સમ્પાદક લક્ષ્મણનારાયણ ગર્દે, શ્રી અરવિન્દ ગ્રંથમાલા, ૪ હેયર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા ૦-૮-૦ પૃ ૮૫

આમાં શ્રી અરવિન્દના જીવનના તેમજ એના યોગના જૂદા જદા વિષયો ઉપર જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ લખેલા આઠ નિબધોનો સગ્રહ છે શ્રી અરવિન્દની પ્રવૃત્તિ વિષે પ્રમાણભૂત માહિતિ મેળવવામાં આ ગ્રન્થિકા બહુ ઉપયોગી થશે, કેમકે એમાંનો દરેક નિબધ પૂરતી પ્રમાણભૂતતાથી લખાયો છે પુસ્તકનો ઉઠાવ આંખે ઉડીને વળગે એવો સુન્દર છતા સાદો છે

ચતુરંગ અને બે બ્હેનો રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ નગીનદાસ પરીખ રવીન્દ્ર ગ્રથાવલી, પારસી અગ્યારી પાસે અમદાવાદ ૧ ૪ ૦ પૃ ૧૮૪

આમાં કવિવરની બે વાર્તાઓનો અનુવાદ છે બન્નેનો અનુવાદ સુન્દર થયો છે એટલે કે મૂળ બગાળીના જ્ઞાનના અભાવે ગુજરાતમા એ સુવાચ્ય છે એટલુ અમે કહી શકીએ છીએ

આ ગ્રથાવલીને અમે ખાસ સફળતા ઇચ્છીએ છીએ તે એટના માટે કે એની પાસે અમુક એક નિર્ણીત ધ્યેય છે તે મુજબ તેના પ્રકાશન થાય છે અમે માનીએ છીએ કે જેવુ મળે તેવુ લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરતી આપણી બીજી ઘણીએ ગ્રથમાળાઓ કરતા આમ પરસાહિત્યસ્વામીઓની કૃતિઓ ગુજરાતીમા ઉતરાવતી આ ગ્રન્થમાળા વધુ ઉપયોગી થવાનો સભવ છે સર્વથા અમે આને આવકાર આપીએ છીએ

તમને એ નહિ સમજાય (રાસ્ટ્રોયકૃત) અનુ મનુભાઇ ક દેસાઇ, પ્રસ્થાન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૦ ૬ ૦ પૃ ૭ (બીજી આવૃત્તિ)

બાળોપયોગી તેમજ બાલપ્રિય થઇ પડેલા એવા ૨૧ સવાદો આમા અનુવાદાયા છે સંવાદો બાળપ્રિય થઇ પડ્યા છે એનો પૂરાવો એની આ બીજી આવૃત્તિ થઇ તે જ આપે છે

આત્મસ દેશ મણિલાલ જ દ્વિવેદી રાવપુરા ગામે રામજી મદિર વડોદરા ૦ ૪ ૦ પૃ ૩૮ (ક્રૂલ્સકેપ આઠપેજી)

આમા આત્મોન્નતિના લેખક લખિત નવ નિબધો છે નિબધોમા સારૂ ચિંતન ભર્યું છે

બ્રહ્માત્મવિદ્યાર્થંચુપ્રવેશઃ જયંતિલાલ દયારામ ત્રિપાઠી, જુનાગઢ રૂા. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં બ્રહ્મજ્ઞાન વિશે વીગતમાં ઉતરીને વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પાને પાને લેખકના તીવ્ર ભાવનું જોશ તથા ઉંડું વિચારદર્શન દેખાઇ રહે છે. અમે આ પુસ્તકને આવકાર આપીએ છીએ.

હિન્દુસ્તાન અને ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસઃ ભાનુશંકર મા. મહેતા, પ્રકાશક સાકરલાલ કલ્યાણજી વોરા, બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર, રુવાપરી ગેટ, ભાવનગર. ૧-૮-૦

મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમને લક્ષમાં રાખીને આ પુસ્તક લખાયું છે. પણ બીજાં સામાન્ય પાઠ્યપુસ્તકો કરતાં આ કંયેય ઉંચી કક્ષાનું છે. વિષયની ગોઠવણી, ભાષાની સરળતા અને સૌથી ઉપયોગી ગણાય એવી વિગતની ચોક્કસતા આ પુસ્તકને ઘણું જ કિમ્મતી બનાવે છે. પ્રકરણ દીઠ સવાલો આપવાથી પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધે છે. ખાસ કરીને પ્રાચીન હિન્દનો વિભાગ અમને બહુ જ વિશ્વસનિય માલુમ પડયો છે. બીજા ઇતિહાસોમાં જ્યારે આ વિભાગમાં સેળભેળ હકીકતો જ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે આમાં બધી વીગતો અદ્યતન શોધખોળને આધારે મૂકવામાં આવી છે. અમને આશા છે કે આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને બહુજ ઉપયોગી નીવડશે.

શુકલ યજૂર્વેદિ સંહિતાઃ (ઉત્તરાર્ધ) મૂળ તથા ગુજરાતી અનુવાદ, સટિપ્પણ. અનુવાદક મોતીલાલ ર. ઘોડા કિં. ૨-૦-૦.

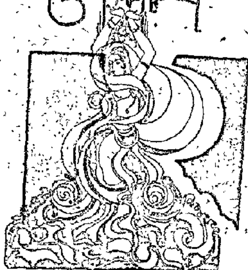
આમાં શરૂઆતમાં એક લાંબી પ્રસ્તાવના રા રા. વજેશંકર શામજી રાવળે લખી છે. આ પ્રસ્તાવના વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે અને વેદના અભ્યાસીઓને તેમજ કર્મકાંડના અભ્યાસીઓને એમાંથી ઘણું જ જાણવાનું મળે તેમ છે. અનુવાદ સરળ અને અર્થને ઠીકઠીક બહાર લાવે તેવો છે. ટિપ્પણમાં ઉવ્વટ અને મહીધરના ભાષ્યમાંથી ટીકા આપવામાં આવી છે. પ્રયત્ન આવકારપાત્ર છે. અલબત્ત અર્વાચીન શાસ્ત્રીય ધોરણે આ આવૃત્તિ પ્રકાશિત નથી થઇ, પણ જીજ્ઞાસુને ઘણી જ ઉપયોગી થાય એવી તો એ છે જ.

હનુમાન વિભીષણ-૩ } **ભરત લક્ષ્મણ-૪** } લેખક નાનાભાઈ, પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર. કિમ્મત (૩) આના પાંચ (૪) આના ત્રણ

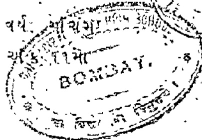
રામાયણના આ ચાર ભક્તપાત્રોથી કોઇક જ હિન્દુબાળક અજાણ્યું હશે લક્ષ્મણની બન્ધુ સેવા અને ભરતની માનસિકભક્તિ બન્ને પુરાતન છે. હનુમાનના પરાક્રમો તો આજેય નાના બાળકનાં રૂંવાડા ઉભા કરી નાખે છે ભાઇ હોય કે દુશ્મન હોય પણ સત્યની સીમા ઓળંગે એટલે એ ત્યાજ્ય છે એવો આદર્શ વિભીષણ પૂરો પાડે છે.
આ પુસ્તિકાઓની ખૂબી તેની શૈલી અને અભિનવ દષ્ટિએ થયેલું પાત્રના મુલ્યાંકનમાં છે. માત્ર બાળકોજ નહિ પણ પોતાને બાલીશ વાચનથી પર માનતા મોટેરાંઓને પણ આ માંથી કંઇક નવું મળી રહેશે

૧૯૯૨ ભાદર

પ્રસ્થાન

વર્ષ:

અંક: ૧૧મો

वन्दे महिमतां धात्रीं अमृतां आत्मनः कलाम

નવું પ્રકાશન : વર્ષ બીજું : પુસ્તક બીજું

લેખક રામચંદ્ર દામોદર શુકલ

સુંદર છપાઈ . મજબુત પાકી બાંધણી : મનોહર દ્વિરંગી જેકેટ · સવા રૂપિયો :

અંજલિ ગ્રંથમાળા : ડેન્સો હૉલ : કરાચી

આપને યાદ છે?

અમારા ગ્રાહકોને

સામાન્ય રીતે ઊર્મિનો આસો મહિનાનોઅંક વી. પી. થી મોકલવાનો હોય છે, પણ ઊર્મિ નવા તંત્ર નીચે કેવું નીકળે છે એ અમારા ગ્રાહકો જોઇ અને નિર્ણય કરી શકે એટલા ખાતર અમે આનો અંક વી. પી. નથી કરવાના પણ કારતક મહિનાનોઅંક એટલે વર્ષનો પહેલો અંક વી. પી. થી રવાના કરીશું.

અમારી ઉમેદ નવા તંત્ર નીચે ઊર્મિનું પ્રકાશન વધુ સુંદર, વધુ પ્રાણવાન બનાવવાની છે. અમારા ગ્રાહકો અને વાંચકો જો અમને સક્રિય સહાનુભૂતિ આપશે તો અમારા પ્રયત્નો અનેકગણા જલદી સફળ થશે. આપ ગ્રાહક તરીકે રહેશો અને 'ઊર્મિ'ને ગુજરાતી ભાષાના એક સુંદર માસિક તરીકે વિકાસાવવામાં સંપૂર્ણ મદદ કરશો.

વ્યવસ્થાપક: ઊર્મિ.

હવેથી ઊર્મિ માસિક અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે જ કરવો:—

ઊર્મિ કાર્યાલય : ડેન્સો હોલ : કરાચી.

મુદ્રક • ધનશંકર કું. શુકલ | પ્રકાશક • ભૂપતરાય મો. દવે
પ્રભાત પ્રેસ • ઉન્સો રોડ • કરાંચી | ઊર્મિ કાર્યાલય • ઉન્સો રોડ • કરાંચી

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું
અંક ૧૧મો

સળંગ અંક
૫૯

અનુક્રમણિકા

એજન્ટો:—

એલ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ કલકત્તા.
આર. આર. શેઠની કું.,	પ્રિન્સેસ ,, મુંબઇ–
સી. જમનાદાસની કું.,	,, ,,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.,	,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	હવાડીઆ ચકલો, સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા, વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :: રૂપિયા ચાર

ઊર્મિ

વર્ષ ૫મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · ભાદરવો ૧૯૯૨ · અંક ૧૧મો

अस्मदीयम्

તંત્ર બદલાયું

ગયા અંકે થયેલ જાહેરાત મુજબ શ્રી. ડોલરરાય માંકડ, શ્રી. ભવાનીશંકર વ્યાસ, અને શ્રી. ચમનલાલ ગાંધી, તંત્રીપદેથી છૂટા થયા છે. એમણે 'ઊર્મિ'ને આ દરજ્જે લાવવામાં જે જહેમત લીધી છે, તેને માટે તો 'ઊર્મિ' એમનું સદૈવ ઋણી રહેશે જ. છેલ્લાં ત્રણેક વરસ દરમ્યાન એમના તંત્ર નીચે ગૂજરાતી ભાષાની કેટલીક અણખેડાયેલ દિશાઓ ખેડાવાની શરૂઆત થઈ છે. તેમાં યે કાવ્ય સાહિત્યને ઉચે અને ઉચે લઈ જવામાં એમણે 'કાવ્યાંક' દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિ તો અન્યને હાથે સધાય ત્યા સુધી અજોડ જ રહેશે. એવા સમર્થ તંત્રીઓએ ખાલી કરેલ સ્થાન પ્રતિ પગલાં માંડતા, નવા તંત્રને, કવિકુલગુરૂ કાલિદાસને રઘુકુલનો ઇતિહાસ આલેખતાં જેવો અંતઃક્ષોભ થયો હતો, તેવો, અંતક્ષોભ થાય છે. પરંતુ એક કાલે જમીન પર ચાલવા માટે પડતો, આખડતો, ડગલા ભરતો, માનવી ક્રમે ક્રમે આત્મવિશ્વાસ મેળવી, ગગન વિહારી બન્યો છે, તેમ અમે પણ, 'ઊર્મિ'ને શિષ્ટ કોટિના સાહિત્ય પિરસનારની કક્ષાએથી નીચે ન ઉતરવા દેવાના ધ્યેયને જાગતી રાખવાના પ્રયત્નો કરશું[1]. સિદ્ધિ કેટલી પ્રાપ્ત થશે ? કોવેત્તિ ?

સાહિત્ય પરિષદ: નવમતવાદીઓની નજરે

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા અને અન્ય પચાસેક પ્રતિષ્ઠીત અને ઉગતા લેખકોના સહી સાથેનું એક નિવેદન ગૂજરાતના પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ નિવેદનમાં સહી

1. આ લખતી વખતે અમારા લેખક બંધુઓ પોતાનો સહકાર આપવાનું ચાલુ રાખશે જ એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

કેમ વધુ લખાય તે માટે ઉપાયો યોજવાની જરૂરત છે. એ પૃથા સદંતર બંધ થવાથી નુકશાન થવાનો જ વધુ સંભવ છે.

૨, 'વિભાગી પ્રમુખોની નિમણૂક, હાસ્યાસ્પદ છે.' એક જ પ્રમુખ સાહિત્યના દરેક અંગમાં નિષ્ણાત હોય, એની બુધ્ધિ દરેક બાબત ઉપર અજવાળું ફેંકી શકિત હોય, એ એક માનવીની શકિત માટે વધુ પડતી કલ્પના કરવા જેવું છે. કોઈને મોટા ભા કરવાની વૃત્તિ જતી કરી દરેક વિભાગ માટે યોગ્ય પ્રમુખ ચુંટાય તો જે કામ થઇ શકે તે બધી શાખાઓ માટે એક પ્રમુખ કરતાં ઘણું વધુ સરસ થઇ શકે. એટલે- ખરી વસ્તુ એ છે કે યોગ્ય માણસોને યોગ્ય જગ્યાએ ચુંટવાનો પ્રબંધ કરવો ઘટે.

૩ 'જૂના જમાનાના સાહિત્યના જીર્ણોધ્ધાર કરવા પાછળ સમય અને શકિતનો વ્યય થતો અટકાવો.' આજના જમાનાનું એ એક સૂત્ર બની ગયું છે કે 'કાંઇક નવું કરી બતાવો' પરંતુ એ નવું કરી બતાવવાના મોહમાંને મોહમાં ખેંચાતા આપણે સાચે જ નવું કરીએ છીએ કે ભીંત ભૂલીએ છીએ, એ નથી જોવાતું. હિંદી, મહારાષ્ટ્રીય, બંગીય સાહિત્ય સંમેલનો જૂના સાહિત્યનો જીર્ણોધ્ધાર કરવા માટે ખાસ અલગ ખાતાઓ દ્વારા કેવું કામ કરી રહ્યા છે, એનો વિચાર આ નિવેદન ઘડનાર ભાઇઓથી વિસરાઇ ગયો લાગે છે નહિતર એમને આ પ્રવૃત્તિ નકામી ન જણાત, એટલે આ પ્રવૃત્તિને બંધ કરવાને બદલે તેને તદન નવું સ્વરૂપ આપવાની ખાસ જરૂરત છે.

(૪) 'એને બદલે જીવંત પ્રશ્નોની, આગામી ભાવિની, પલટાતા યુગની અને ઘડાતી સૃષ્ટીમાંના પ્રેરક બળો અને આંદોલનો ઉપર ચર્ચા કરી સંમેલનની દૃષ્ટિ ભૂતકાળ ઉપરથી ઉઠાવી વર્તનાન અને ભવિષ્ય તરફ નાખવા માંડો.'

દેખીતી રીતે આ વિચારો ઘણાં જ સુંદર લાગે છે. પરંતુ એના ઉપર વિચાર કરવા જતાં, એમાં કોઇ નકકર વસ્તુ તરફ નિર્દેશ નથી. એટલે એ મુદ્દો જરા વધુ વિસ્તાર પૂર્વક લખાયેલો હોત તો યોગ્ય હતું. જેમ પહેલા મુદ્દાને ક. ખ. ગ. ઘ. એમ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરી વિશદ બનાવ્યો છે, તેમ અહીં થયું હોત તો આમ સમમરૂપે સુંદર જણાતો વિચાર કેટલો સંદિગ્ધ છે એ જણાઇ આવત, તેમ જ અન્યને ખરેખર આંગળી ચીંધી શકાય એટલો માર્ગદર્શક પણ થઇ પડત.

(૫) (૬) બંને મુદ્દાઓ પરત્વે પરિષદ ઘણું કરી શકે. અલબત એમાં તદ્દન તટસ્થ વૃત્તિથી કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓ નહિ હોય તો પછી 'હાથમાં એને મોઢામાં' એ સ્થિતિ થશે.

(૭) 'નવી દૃષ્ટિથી લખાયેલા પાઠ્ય પુસ્તકોની ક્રમિક માળા પ્રગટ કરી, શાળાઓમાં ભણાવવા માટે પ્રબંધ કરો.' પાઠ્ય પુસ્તકોની ક્રમિક માળા પ્રગટ કરવી એક વાત છે, અને એને શાળાઓમાં ભણાવવા માટે પ્રબંધ કરવો એ બીજી વાત છે. પહેલી વાત

જેટલી સહેલી છે, તેટલી જ બીજી અઘરી છે. છતા પરિષદના મંચાલકો એને માટે પણ સમિતિ રચી શકય એટલું બધું કરે એ ઇચ્છનીય છે.

(૮) એને માટે નજદીકના ભવિષ્યમાંજ પરિષદે વ્યહવારૂ, પગલાં લેવા જરૂરી છે.

(૯) એ પણ તદ્દન જરૂરી છે.

(૧૦) એ પરિષદના સાધન, સંજોગ અને કાર્યકર્તાઓના સહકાર ઉપર આધાર રાખે છે. એને માટે એકલા ઠરાવથી જ નહિ પરંતુ સક્રિયરીતે કંઇ કરવાની શરૂઆત કરવી ઘટે છે.

(૧૧) આ સૌ સૌની દૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ એક વર્ગ એમ કહે છે કે એ પૈસાનો ગેરૂપયોગ છે, તેમ એક વર્ગ એમ પણ કહે છે કે એવી રીતે સ્મારકો ન બનાવીએ તો ભવિષ્યની પ્રજાને માટે પ્રેરણા લેવા જેવું શું રહેશે. આપણે ત્યા તો આ બાબતમા કાઇ જ નથી કરતા એમ કહીએ તો ચાલે, પશ્ચિમ તરફ નજર નાખીએ તો આપણને દેખાશે કે એના સાહિત્યભકતો, કે કલાસ્વામીઓ માટે ત્યાની પ્રજા કેટકેટલુ કરે છે બાકી અક્ષરજ્ઞાનની યોજના માટે રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન ન થાય ત્યાં સુધી એ થીગડાં જ ગણાવાના. અને તેથી કાઇ મોટો ફાયદો થશે, એમ કહેવું એ વસ્તુની યથાર્થતા ન સમજવા જેવુ છે

(૧૨) 'એ બધી પ્રવૃત્તિઓની જાહેરાત માટે તેમજ પ્રચારકાર્ય માટે પરિષદનું સાદુ તથા સોઘુ સામયિક મુખપત્ર રાખો '

આ વિચારને અમે આવકારીએ છીએ, એ મુખપત્ર હશે, તો નિયમિત રીતે કાઇક કરીએ છીએ એટલુ બતાવવા જેટલું તો કાઇક કરવુ પડશેજ. બાકી પરિષદ પછી છેલ્લા થોડાક મહિનામા બે ચાર વ્યાખ્યાન આપવા જેટલી પ્રવૃત્તિ કરી લેય, એના સંચાલકો-કાર્યકર્તાઓ સાફ નહિ રહી શકે. એમને પરિષદમાં પોતાનો પગ ટકાવી રાખવા જેટલી, આગળી ચીંધી શકાય એટલી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખ્યા વગર છૂટકો જ નથી

એમ અનેક ચર્ચાસ્પદ બાબતોથી ભરપૂર આ નિવેદન સાહિત્ય પરિષદના ચરણકમલમા રજુ થયુ છે એમા રજુ થયેલ વિચારો પર્યાપ્ત ચર્ચા પછી કાગળ ઉપર મુકાયા હોય તેવું નથી લાગતુ, પરતુ જેમ સુઝયું તેમ લખાયા પછી મહોરો લેવાઇ હોય એમ જણાય છે એને બદલે યોગ્ય વિચારણા પછી, એ થયું હોત તો વધુ માગીનરૂપે પ્રજા પાસે મુકી શકાત, એટલું છતા એક રીતે એ આજના નવવિચારકોના અંતરમા ચાલી રહેલ વિચારમંથનોનો પડઘો પાડે છે પરિષદના મચાલકોએ એના પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવવાને બદલે તેમા તથ્ય જણાય તેટલું સ્વીકારવું જ જોઇએ. આજ પરિષદના સંચાલકોની ભલે પણ આવતી કાલ તો એમની જ છે, એ કોઇ ન ભૂલે.

ગ્રામ

સુન્દરમ્

વિશાળ નભના લલાટમહીં એક એકાકિની
હતી તિલક શી છવાઇ રજ તેજરેખા તહીં
જરા રતુમડી, અને સરવરે તથા ખેતરે
છવાયું મૃદુ મૌન ત્યાં, ઉડુગણો અજન્મ્યા હજી
ડુબ્યા તિમિરમાં રહ્યા ગલગલી શું એને ઉરે.

રહ્યો હું નિરખી ચઢંતી ગગને જ ધીરે ધીરે,
શિખા નિકળતી જ ધૂમ્રતણી ઝૂંપડાંથી તહીં;
થતા ગહન અંધકારમહીં ઈશના દિવ્ય તે
પુરાણતમ્ સાદના ધવલ સૌમ્ય પ્રતિઘોષ શો
રહ્યો લટકી પૂર્વમાં પુનિત શોકમય ચન્દ્રમા.

સુણ્યા ખણખણાટ મેં ઉડત જન્તુની પાંખના,
અનંત ભરહર્ષ એ ઉઠત, શાન્ત પૃથ્વી પરે
અનેક ઉતરી રહ્યા સ્વર ભરેલ શું તારલા.

અને તરુવરોની પાર મૃદુ ઓળલા જ્યાહરે
હતા ઉતરતા તહીં, અલગ છોતરાંથી કર્યા
અનાજ કણુ શો નભે તરલ શુક્રતારો તગ્યો.
અને કૃપકનો અવાજ તહીં એકલો સાદતો
સુદૂર ઘરવાળીને તિમિરમાં કશો સાદતો![૧]

૧ મૂળ લેખક હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. Village Imagery

યુગયુગલ

લલિતજી

સાગરને સંગમ મીઠે મ્હેરામણ:
વચ્ચે વડલાની ઝુલે ઝુલઝુલવણી રે

વડલે ટગડાળપર ઉડીને આવી–
કળકળતી એક કુંજલડી રે

સાગર પૂછે છે: "બ્હેન ! ક્યાંથી ભૂલી પડી–
રણવગડે નેહ નિર્ઝરણી રે "

કુંજલડી કહે: શ્યામ ક્યાં સલૂણો ?
ગર્જે ઘાયેલ દિલપાંદલડી રે

સરિતાની છોળ ત્યાં આવી ઉછળતી–
કુંઝને ઝીલે તેવી કુંજલડી રે

અલૂણાં અગીની દયાસિંધુ મંછીરની–
જોગવે જો ! જુગની જુગલ રસજોડલી રે

રાવણે તોડી તો તેને વાલ્મીકિએ જોડી·
એ તો સીતારામ કેરી દિલજોડલી રે

જૂના સંસ્કાર

કાલક

તને મદન ગર્વિણી વય અઢારની આજવી
કહું શબ્દમાં ક્યાં ક્ષણ સમાવવા ક્રોધને ?
લગીર પગ લાગતાં, 'અડકશો જરી ના મને–'
સફર ખસતાં વદે, અયિ અઢાર રંગોમયી !

ભુલી પ્રથમરંગ શું વય પરોઢનો સૌમ્ય તે ?
નંદી ઝપટ ટાપલી અતિ અનેક ખાધી પણે,
–પણે નદની રેત્યમાં રમત ખેલતાં આજવી !
ઝપાઝપ કરી તને ફગવતો નં'તો રેત્યમાં ?

અગાધ અહ જ્ઞાન તું ગઈ શિખી કહે ક્યાંથી ?
અઢાર વરષો પછેય રહી તું મને આજવી;
પછે કયમ કરે વિવેક જૂઠ દંભ સંસ્કારનો.
તને શરમ ખાંડણાં નિમિષ આજ શું લાગતાં ?

વદે લલિત લોચના ફકત, સૌમ્ય રાખી છટા–
'અમારે હૃદય તાહરે નહિ પરોઢ જેવું હવે–'

ગુરુપૂજન

પૂજાલાલ

(સ્રગ્ધરા)

ઊગે ને હો ચઢ્યાની જગતનયન કાજે ગદા શુભ રહેલી
બીજી બેરોગ બાજુ હિમમય મન ને ઘોર અંધાર ઘેરી
જ્યાં સ્વરૂપે સ્નિગ્ધતાની નયનહૃદયહારી ક્યાં ખીલતી ના:
મારે તેની પડી શી? કયમ કલુષિત થાઉં વૃથા એ વિચારે?
આ માથે શુભ્રતાના સરગ સ્ફટિક શી કાંતિ આહ્લાદકારી
સ્નેહે સીંચી રહેલી અમૃત સકલ સંતાપની શાંતિ જેવું,
તેને સેવીશ હર્ષે પુલકિત થઈ હું, ને બને તો મદીય
એની શ્રી સદ્દગુરુની, મુદિત મન વળી ગન એના કરીશ.

કાવ્યભાવિ

મુકુન્દ વિ. વિજય. પારાશર્ય

વિપુલ જગ આ, કાવ્યો ઓછાં છતાંય તહીં નહીં
કવિત ટકશે માંડ એકે બીજા હૃદયે વરી.
કવિત સઘળાં સાદાં મારાં, નહીંજ મહીં કલા
સુખદ મધુરી આશાઘેલાં ન કલ્પન વા જરા.
હત હૃદયમાં આશાસ્વપ્નો ન એ કદિ ઢોળતાં.
પણ જીવનના સાદાં ભાવો સ્વરૂપ બતાવતાં.
નિત નિત તણાં કાવ્યો નિત્યે ભુલાઈ મરી જતાં
ફરી પ્રકટશે હૈયે હૈયે ન સંભવ એ જરા.
તદપિ જગમાં ચિહ્નો કેવા દિવા રજનિ મુકે
નિત નિત તણું જૂનું કે કૈં નવું હૃદયે ધરે.
ફરક પડતો થોડો તોયે સદા નિતજીવને
કવિત ત્યમ આ ચિહ્નો મૂકી કદા ટકશે જગે.
અમર વહતા કાળે ન્હાના તરંગ સ્હડી જશે.
મનુ હૃદયના નૌકા હૈયે જરા અથડી જશે.

કોણ ?

રમણલાલ સોની

કાલ હતી કેરી કાચી ને
આજે પાકી ગલ થઇ
કોણ એમાં સ્વાદ પૂરી કે
આવી મીઠી મધ થઇ ?
ભર્યો ઉનાળો તાપે બાળે
ધરતી બળતી, ખાખ થઇ
ત્યારે કોણે ફળમાં એવો
પૂર્યો મીઠો રસ ભઈ ?
આગ ઝરે છે આકાશે, ને
ધરતી રાતીચોળ થઈ,

ત્યારે કયાંથી વાદળ જેવાં
　　ધસતાં આવ્યાં જોર દઈ !

બારેપાર ઉનાળો થાતે
　　આવે ગમની રેલ થઈ

નક્કી આ કોઈ મારા જેવા
　　બાળકના છે ખેલ, ભાઈ !

બલિદાન

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

અન્યાય-ત્રાસે જનની પુકારે
સુણી રડે આર્દ્ર બની દિશાઓ
સવેગ રોષે પડકાર ઝીલે,
રણે ચડે બલિસ-વક્ષણા ઓ !

હુંકાર-શબ્દે નભ-ગાભ ભેદે,
ધ્રૂજે ધરા સિંહ સમાન ત્રાડે.
ડોલે પદાઘાતથકી પહાડો,
શ્વાસે વધે સતત ચક્રવાતો,
હાલી ઉઠે સાપ્તસમુદ્ર-વારિ
બાળે બધું નેત્ર દવાગ્નિધારી[૬]

સકોપ સેના રિપુની ચડે ને
વીંઝે વિશલો પર લાઠીઓને

લોહી તપ્યા ક્રોધ ઊઠયો ભભૂકી,
શાંતિ અહિંસા તણી ત્યાં વકૂકી
ઝીની ઊરે ઘાવ પ્રમત્તતાથી જેમ
રંગાઈ, રોળાઈ, ધગ દર્પા કે.

નથી ઉરે આશ જવલંત કીર્તિ-
તણી, નથી સ્મારક-ચિહ્નની કે;
નથી તમા માત પિતા-પ્રિયાની
નથી તૃષા સ્વર્ગ તણા સુખોની

'સ્વદેશ, માતા, પ્રિય માતૃભૂમિ,
ત્રુહિ ત્રુહિ, કેવળ શ્વાસશ્વાસે
જપેજપે ને નયનો મીંચાયે
હિક્કા કપોલે જલબિન્દુ રહ્યાયે
શોભી રહે કુંકુમ રક્ત-છાંટણે
* પ્રચંડ કાયા ટશરો ફૂટી એ.

વિનાશ લાવી અધરોષ્ઠની ને
ભાવે ઝગ્યા આતરઓજ શક્તિ,
આછી રમન્તી સ્મિત-રેખ મોંદે
કર્તવ્ય મતોષતણી ઝગી કે—

'ધણાઈ તે ધૂળ થકી સમાતુ'
તે ધૂળમા લે શિરતાજ માટે !

* . * *

એવા અમૂલા બલિદાન આજે
અણુ અણુ-પ્રેરક દે વિરાજે.
　　આવતીકાલ સુભગ્ય દેશે
સ્વાતંત્ર્યનો સૂર્ય પ્રભાથી રહેશે

રૌશનઆરા

અનુવાદક : રમણીક કીશનલાલ મહેતા

નિઝામના એક શાહી મહેલમાં એ વીર બંદીવાન હતો. મધરાત થવાની તૈયારી હતી. બ્હાર નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય છવાઇ રહ્યું હતું. તે એક રત્નજડિત કાચ પર બેઠો હતો. વિશાળ કપાળ પર ચિન્તાની રેખાઓ દ્દષ્ટિગોચર થતી હતી. ત્હેની દ્દષ્ટિ પૃથ્વી પર ઢળેલી હતી અને લાંબા કાળા કેશની લટો કાન પર લટકી રહી હતી. કોઈ ગંભીર વિચારેએ ત્હેને બેહોશ જેવો બનાવી દીધો હોય એમ લાગતું હતું.

'હું આવી છું !' વીણાના ઝંકાર જેવા કોમળ સ્વરથી આખો ઓરડો ગુંજી ઊઠ્યો. તે વીર પુરૂષ તો પોતાના ધ્યાનમાં મગ્ન હતો. ત્હેણે કાંઇ જ ન સાંભળ્યું.

કાંઇક નજીકમાં આવીને આગંતુકે કહ્યુંઃ 'હું આવી પહોંચી છું. વીર ! હું છું રૌશનઆરા !'

જાગ્રત થતો હોય તેમ તે વીર પુરૂષ બોલ્યો, 'કોણ ? રૌશનઆરા ? આટલી મોડી રાત્રિએ અહીં આવવાનું કષ્ટ શા માટે ઉઠાવ્યું ! શાહજાદી !' ત્હેણે પ્રશ્ન કર્યો.

'હું અહીં શા માટે આવી તે તો મ્હારાથી પણ નથી સમજાતું. હૈયું ગભરાઇ રહ્યું હતું અને હું એક પ્રકારની ખેંચેની અનુભવતી હતી તેથી અહીં ખેંચાઇ આવી. વીરવર ! ત્હમે જાણો છો કે મ્હારા દીલમાં એક પ્રકારનું દર્દ છે, અને ત્હેની દવા ત્હમારી પાસે છે.'

'પરન્તુ.......'

'પરન્તુ શું ?'

'હું તો રણચંડીનો ઉપાસક છું, શાહજાદી ! તલવાર પર મ્હને પ્રેમ છે. હું સમજણો થયો ત્યારથી જ હું તલવારને ચ્હાતો આવ્યો છું. તલવાર જ મ્હારો પ્રાણાધાર છે, અને યુદ્ધભૂમિ મ્હારૂં વિશ્રાસ્થાન છે. લડાઇમાં મારવું કે મરી જવું એજ જેના જીવનનું લક્ષ્ય હોય ત્હેની પાસે દિલનાં દર્દની દવા ક્યાંથી હોય ? દિલ-દર્દની દવા એ કેમ જાણી શકે ?'

'ત્હમે સર્વકાંઈ જાણો છો વીર ! મ્હારા પ્રિયતમ ! મ્હારા ફરહાદ ! મ્હારા મજનૂં ! હું ત્હમારી શીરી છું, લયલા છું !'

'તુ રૂપવન્તી છે–અતિ રૂપવન્તી છે. ત્હારા હૃદયમાં પ્રેમ છે. ત્હારા મુખ પર તેજોમય જ્યોતિ વિલસી રહી છે. ત્હારી આંખોમા નશો છે–અંગ-અંગમાથી સૌન્દર્ય નીતરી રહ્યું છે. છતાં યે......'

ફરી પાછું 'છતા યે ?' શા માટે બોલતા અટકી ગયા ?

'શાહજાદી ! હું દિલગીર છુ કે ત્હારા પ્રેમને માટે મ્હારા હૃદયમા સ્થાન નથી. મ્હારી પ્રિય માતૃભૂમિ આજ પરતંત્રતાથી પદદલિત થઇ રહી છે નાગજ ન થા શાહજાદી ! તમ વિદેશીઓના ભીષણ અત્યાચારથી હવે તે ત્રાહિ ત્રાહિ પુકારી રહી છે ત્હેના આર્તનાદથી સમસ્ત દેશ જાગૃત થઇ ચૂક્યો છે ભારતીય યુવકોએ જીવનના સર્વ સુખોને તિલાંજલી આપી દીધી છે માતૃભૂમિને બંધનમુક્ત કરવાને માટે, ભારતનુ મસ્તક પૂર્વવત્ ઉન્નત કરવાને કાજે આજે દેશનુ બાળ-બાળક વ્યાકુળ બની ગયું છે. ત્હેમની આંખોમા આજે દુખી ભારત વસી રહ્યું છે તેઓ માયા, મમતા અને પ્યારને ભૂલી ગયા છે. પછી હું, જેના પર ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક છત્રપતિ શ્રી શિવાજી મહારાજનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે તે, પ્રેમક્રીડામા ફસાઇને રાજ્યદ્રોહી અને દેશદ્રોહી નહી બન શાહજાદી ! મહારાજ શિવાજીનો આ સેવક બજાજી નિમ્બાલકર–શત્રુ કન્યા–એક યવનકન્યા–ના પ્રેમ કરતા દેશપ્રેમને અધિક મહત્વ આપે છે માટે મ્હને માફ કર !'

'બજાજી ! હુ યવનકન્યા છુ એ સાચુ, પરન્તુ મનથી નહીં, તનથી આજથી ચાર વર્ષ પૂર્વે ત્હમે હૈદરાબાદ લૂટવાને આવ્યા હતા અને અમારા સૈન્યને ત્હમારો સામનો કર્યો હતો એ વખતે હુ પણ ત્હેમની સાથે હતી એ ઘોર યુદ્ધમા ત્હમારૂ અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલ જોઇને હુ ત્હમારા પર મુગ્ધ બની હતી એ દિવસથી મ્હે ત્હમારી પ્રતિમાની સ્થાપના મ્હારા હૃદયમંદિરમા કરી છે, અને એનુ પૂજા અર્ચા કરતાં હુ હિન્દુ બની ગઇ છુ શત્રુકન્યા છુ એ સત્ય, પરન્તુ શત્રુના સમસ્ત પરિવારને શત્રુ માની લેવામા વીરતા નથી'

- -

'પરન્તુ શાહજાદી ! હુ વિવશ છુ મ્હારૂ કે મ્હે પ્રથમ દેશની સ્વતન્ત્રતા, પછી ધર્મની રક્ષા, અને પછી પ્રેમની સાધનાનુ વ્રત લીધુ છે' બોલતા તો આ બધુ બોલાઇ ગયુ, પરન્તુ સાતપુડા અને સહ્યાદ્રિ જેવા પહાડી અને દક્ષિણ જેવા ગરમ પ્રદેશમાં રહેનાર બજાજીએ હજુ સુધી આટલી સુન્દર રમણીને દીઠી નહોતી રોશનઆરા સૌન્દર્યની પૂતળી હતી એની આંખોમા માદકતા ભરી હતી અંગ પર અનુપમ જ્યોતિ ઝિલમી રહી હતી એની વાણીમા આકર્ષણ હતુ ન કેઇ સત્યે બોલતી અસ્રુના તો ગઇને નિરખતી ત્યારે તે પોતાની ગતિ ભૂલી અવાક્ બની જતુ તરુણ બજાજીના હૃદયને ધીમે ધીમે તે પોતાના તરફ આકર્ષી રહી હતી પોતે કોના નયનોનો શિકાર બની રહ્યો હતો અને કોની અદ્દ્ભુત જાળમા ફસાઇ રહ્યો હતો એની બજાજીને સમજાતુ ન પડી

રોશનઆરાએ મન્દ સ્મિત કરતા કહ્યું 'તો હુ પણ સર્વ પ્રથમ ત્હમારા દેશો સ્વતન્ત્ર કરવામા તન, મન અને ધન અર્પણ કરીશ દેશ સ્વતન્ત્ર થયા બાદ હિન્દુ ધર્માનુસાર આચરણ કરીશ અને અન્તે પ્રેમસાધનામા મ્હારૂ સમસ્ત જીવન વ્યતીત કરીશ'

બાજીએ મૌન સેવ્યું. રોશનઆરાએ એના હૃદય પર અધિકાર જમાવી દીધો હતો. એની આંખોમાં શરાબ સરિખો નશો છાઇ રહ્યો હતો. હૃદય ઉત્તેજિત બની રહ્યું હતું. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી રોશનઆરા, એના-બાજીના મનની બદલાતી ભાવનાઓ કળી ગઇ. એણે પોતાનાં કૃણાલવત્ હાથ એના ગળામાં નાંખી પોતાનું સુન્દર મુખ એના વક્ષ:સ્થળ પર મૂક્યું. બાજીના હૃદયની ચેતના ક્રમશ: નષ્ટ થઇ. આંખો જાણે નશામાં તરબોળ બની મીંચાઇ ગઇ. એક ક્ષણ પછી આકાશમાં ચન્દ્રદેવ હસી રહ્યા હતા અને દેવી પ્રકૃતિ એમના હિમકરોમાં બદ્ધ થઇ હતી ત્યારે બાજીએ પોતાના હાથમાં રોશનઆરાને પોતાની બન્દિની બનાવી.

પ્રભાતકાળના શીતળ સમીરના સ્પર્શથી બન્નેની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો. રોશનઆરાની આંગળીઓ સાથે ખેલતાં બાજીએ કહ્યું: 'આ પરતંત્રતાનો ક્યારે અન્ત આવશે પ્રિયે ?'

"કાલે આ સમયે હું આવીશ; તૈયાર રહેજો, બંને ચાલી નીકળશું." —કહીને બાજી તરફ પોતાના માદક અને પ્રેમપૂર્ણ નેત્રોથી કટાક્ષ ફેંકતી રોશનઆરા એ ખંડમાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

(૨)

વૃદ્ધ નિઝામ એ દિવસોમાં ફૂલ્યો સમાતો ન હતો. એણે મ્હોટો શિકાર હાથ કર્યો હતો. મરાઠાઓના શૂર સેનાપતિ અને શિવાજીના જમણા હાથ સમાન બાજી નિમ્બાલકરને એણે કેદ કર્યો હતો. એણે ધાર્યું હોત તો કેદ કર્યો તે દિવસે જ એને મારી નાખ્યો હોત, અથવા તો મરાવી નાખ્યો હોત, પરન્તુ તે રાજનિતીમાં નિપુણ હતો. બાજી મૃત્યુવશ થાય એના કરતાં તે મુસલમાન બને તેમાં એને વધારે લાભ હતો. ઇસ્લામ અથવા તો ઇસ્લામી સલ્તનતના ડગમગતા સિંહાસનને સ્થિર કરવાને માટે નિઝામ એને મુસલમાન બનાવવાનું બહુ જરૂરનું માનતા હતા, અને એટલા માટે એને કારાગારમાં કેદ ન કરતાં શાહી મહેલમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. પરન્તુ બાજી પાસે ઇસ્લામનો અંગીકાર કરાવવો એ બાળકની રમત ન હતી. નિઝામના અનેક યત્નો છતાંયે એમાં નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થઇ. જ્યારથી બાજીને કેદ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એને મુસલમાન બનાવવાના મનોરથ એણે સેવ્યા હતા.

નિઝામ એની ચિન્તામાં બેઠા હતા એવામાં એક ગુપ્તચરે રહાગા આવી કુરનિસ બજાવી અને શાહની સન્મુખ ઉભો રહ્યો.

બાદશાહે પૂછ્યું 'શા સમાચાર છે કરીમ ?'

કરીમ બોલ્યો: 'જહાંપનાહ ! કાલે રાત્રિએ મેં જે કાંઇ જોયું છે એનું વર્ણન કરતાં મ્હારું હૈયું કંપી રહ્યું છે.'

'કહે, કહે ! શું શિવાજીએ કોઇ કિલ્લો કબ્જે લીધો છે ? કે તે હૈદરાબાદ લૂંટવાને આવે છે ?'

'નહીં, જહાંપનાહ ! એવી કોઇ ઘટના નથી: પરન્તુ જે કાંઇ બીના છે તે હજૂર સાંભળશે તો.........'

'બસ, ત્હારે જે કાંઇ કહેવાનું હોય તે જલદીથી કહી નાંખ. વ્યર્થ વાતો કરી મ્હારી ઉત્સુકતાને વધુ ન ઉશ્કેર !'

જહાંપનાહ ! કાલે રાત્રિએ મ્હેં હજૂર શાહઝાદી સાહિબાને કેદીના ખંડમાં જતાં જોયેલ છે. એમને એ તરફ જતાં જોઇને. આ સેવક પણ એમની પાછળ પાછળ ગયો: અને ત્યાં જે કાંઇ જોયું એ કહેતા મ્હારી જીભ નથી ઉપડતી.'

'કોણ શાહઝાદી રોશનઆરા ?'

'હા. જહાંપનાહ !'

શાહનો ચહેરો ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયો, એમણે કરીમને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો હુકમ ફરમાવ્યો અને કરીમ ચાલ્યો ગયો. શાહે બૂમ પાડી: 'કોણ છે ?'

એક સેવક આવીને કુરનિમ બજાવી ઊભો રહ્યો.

'જા રોશનઆરાને અહીં મોકલ !'

થોડીવારમા રોશનઆરા આવીને પિતાની સામે ઉભી રહી. શાહે ક્રોધ ભર્યાં સ્વરે કહ્યુ: 'રોશનઆરા ! ત્હેં મહાન ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે.'

'કયો ગુન્હો ! અબ્બાજાન !'

'તું એક હિન્દુ પર, એક કાફિર પર, એક ઇસ્લામના દુશ્મન પર આશક છે !'

પિતાના મુખમાંથી અચાનક આ વાત સાંભળીને રોશનઆરા કંપી ઊઠી. એણે ડરતાં ડરતા કહ્યું: 'અબ્બાજાન ! એ તદન જૂઠી વાત છે'

બાદશાહે ફરીથી ગુસ્સામાં કહ્યું 'જૂઠી વાત છે ? નહીં એ વાત સાવ સાચી છે. રોશન ! સાચે સાચુ કહી દે. શું તું બળજીને નથી ચ્હાતી ?'

એના મુખે સહમા ઉચ્ચારાઇ જવાયુ: 'નથી ચ્હાતી.'

'નથી ચ્હાતી ?'

રોશનઆરાનુ હૃદય રડી પડયું. એણે રુંધાયેલા સ્વરે કહ્યું 'નહીં, અબ્બાજાન ! હુ કોઇને નથી ચ્હાતી. હું કોઇના પર આશક નથી.'

આંખોમાં અગ્નિકણ વરસાવતાં શાહે કહ્યું: 'શું તું કુરાનશરીફ અને અલ્લાહ પાકના કસમ ખાઇને એમ કહી શકે છે ?'

રોશનઆરાનો પુષ્પ સમાન કોમળ ચહેરો કરમાઇ ગયો તે ડૂસકાં ભરવા લાગી. એણે રડતાં રડતાં કહ્યું: 'અબ્બાજાન ! આજે કોણ જાણે આપને શું થઇ ગયું છે ? લ્યો, હું જાઉં છુ. ત્હમે શાન્ત થશો, ત્યારે હું આવીશ.' એમ કહી એણે જવા માંડયું.

શાહે બૂમ પાડી કહ્યું, 'રોશનઆરા ? કયાં જાય છે તું ? ઉભી રહે !'

રોશનઆરા ઊભી રહી.

હતો, પરન્તુ ત્હેં પણ એ સુખને મિટીમાં મેળવી દીધું. બજાજી ત્હને ચાહે છે. જો મુસલમાન બની જાય તો મ્હને મદદ કરે, અને દક્ષિણની ન્હાની ઇસ્લામી સલ્તનત કાયમ રહી શકે.

રોશનઆરા ચિન્તામાં ડૂબી.

શાહે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'એમાં ત્રણ જણાને લાભ છે. રૌશનઆરા! ત્હારૂં જીવન સુખમય બનશે; ઇસ્લામી સલ્તનતનું રક્ષણ થશે, અને મ્હારી વૃદ્ધાવસ્થા આરામમાં વીતશે. મ્હારૂં કહેવું માનીશ તો કાલે જ એની સાથે ત્હારા નિકાહ કરાવી આપીશ. લાલ બાગના મહેલમાં ત્હમે બંને આરામપૂર્વક રહેજો. પછી કોઈ વાતની ચિન્તા નહીં રહે. અને જો મ્હારી વાતનો ઈન્કાર કર્યો તો મ્હારા શાહી હુકમથી કાલે જ એની કત્લ કરાવી નાખીશ. તું જીવનભર રડતી રહીશ, અને ત્હને જોઇને હું રોયાં કરીશ. મ્હારી સલ્તનત મ્હને જોઇને રડ્યાં કરશે. બોલ, રૌશન! શું પસંદ છે ? રૂદન કે હાસ્ય?'

રૌશનઆરાએ મનમાં જ કહ્યું, 'અતિ વિકટ સમસ્યા છે. મ્હારા દિલમાં અત્યારે બે મહોબ્બત વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. કોની તરફદારી કરૂં ? પિતાની મહોબ્બત પોતાના અહેસાનોનો બદલો માગે છે, અને પ્રિયતમનો પ્યાર પોતા તરફ ખેંચી રહ્યો છે. હું અહેસાન વિમુખ નહીં થાઉં. પિતાના પ્રેમની હું બન્દિની છું: એ પ્રેમને નિભાવવો એ મ્હારૂં કર્તવ્ય છે. એણે શાન્ત થઇ શાહને કહ્યું, 'કોશિશ કરીશ, અબ્બાજાન! પછી તો ખુદાતાલાએ મંજુર કર્યું હશે તે થશે!'

'જાઓ બેટી! તું શહીદ બનવાને જાય છે એમ સમજજે.'

(૩)

'યા ખુદા! કાલે હું એમને આઝાદ કરવાનું વચન આપી આવી હતી અને આજે હું કયા મુખે મુસલમાન બનવાનું કહી શકીશ? હજુ કાલે તો હું ખુદ હિન્દુ બનવાને જવાની હતી. અને આજ હું એમને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરાવવાને તત્પર બની છું. તેઓ શું કહેશે? તેઓ મરી જશે પણ મુસલમાન તો નહીં બને. ખબર જાઉં તો ખરી. હું એમને કહીશ કે ત્હમારા ધર્મ કરતાં મ્હેં ત્હમારા પ્રાણનું મૂલ્ય અધિક જાણ્યું છે.' અને તે ઉઠી.

આકાશમાં કાળી ઘટાઓ છાઇ રહી હતી. પાણી વરસી રહ્યું હતું. રાજધાનીના સિંહદ્વાર પર મધરાતનો ટકોરો વાગ્યો, અને રૌશનઆરાએ બજાજીના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. બજાજી રૌશનને સહજ જોઇ રહ્યો હતો. રૌશનઆરાએ હસવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ હાસ્યને બદલે કરૂણા નિખરાઇ પડી તે પોતાની જાતને સાચવી શકી નહીં—તે ડુસકાં ભરવા લાગી.

'શું છે? શાહજાદી! તું રડે છે શા માટે ?'

ઉત્તર મળવાને બદલે ડુસકાં વધવા લાગ્યાં.

'પ્રિય રૌશન!' બજાજીએ ફરીથી એક ડગલું આગળ ભર્યું.

રૈશને પોતાનો પુષ્પલતા શો નાજૂક દેહ બજાજીના દીર્ઘકાય શરીર પર ઢાળી દીધો અને ડૂસકે ડૂસકે તે રડવા લાગી.

'રૈશન ! શા માટે રડે છે પ્રિયે ?'

રૂંધાએલા કંઠે એણે જવાબ આપ્યો: 'પ્રિય બજાજી...' એનાથી આગળ બોલી શકાયું નહીં. આંખોમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

પોતાના દુપટ્ટાથી આંસુ લુછી બજાજીએ કહ્યું: 'શાન્ત થા શાહજાદી ! કહે, ત્હને શું થાય છે? મ્હને લાગે છે કે આપણી બીનાની બાદશાહને જાણ થઇ ચૂકી છે. છતાંયે એથી ત્હારે ડરવાની કાંઇ જરૂર નથી. જ્યાં સુધી બજાજીના શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી ત્હારે નિર્ભય રહેવું જોઇએ.'

કાંઇક શાંત થતાં રૈશનઆરાએ કહ્યું: 'બજાજી ! ત્હમે મ્હને ચાહો છો ?'

'રૈશન ! હૃદય ચીરીને બતાવવાની કલા હું શીખ્યો હોત તો તે ચીરીને હું રૈશનને એની બીજી પ્રતિમા દેખાડત. પરન્તુ ફરીથી એ પ્રશ્નની શી જરૂર પડી !'

'બજાજી ! અત્યારે હું ધર્મસંકટમાં છું.'

'રૈશન ! હું ત્હારો છું. ત્હારે ખાતર કઠિનમાં કઠિન કાર્ય કરવાને પણ હું તત્પર છું.'

'બજાજી ! મ્હારા હૃદયમાં ભયાનક ક્રાન્તિ મચી રહી છે ! મ્હારો આત્મા ગભરાઇ રહ્યો છે. એ વાતનો વિચાર કરતાં પણ હું કંપી ઊઠું છું. કેમ કરીને કહું મ્હારા પ્રિયતમ !'

'શું તું પાગલ બની ગઇ છે ? બોલ, ત્હારી આવી દશા કોણે કરી મૂકી ?'

'કેમ કહું એ. મહા ભયંકર વાત છે. સાંભળશો તો ત્હમે મને ધુતકારી કાઢશો—ઠોકરે મારશો. મ્હારો પ્રાણ લઇ લો તો યે નવાઇ નહીં.'

'કાંઇ કહે તો ખરી ! એવું તે શું બન્યું છે ?' —એને આલિંગન કરતાં બજાજીએ કહ્યું.

'છોડો, મ્હને મૂકી દ્યો ! હું કહીશ—જરૂર કહીશ. કહેવાને માટે જ હું અહીં આવી છું' પોતાના અંચળથી આંસુ લુછીને એણે ધીરે ધીરે કહેવાની શરૂઆત કરી: 'હૃદયને સખ્ત બનાવી રાખો વીરવર ! અને સાંભળો. આ દાસીને માટે ત્હમારે મુસલમાન બનવું પડશે.'

'રૈશન ! શું તું મ્હારો ઉપહાસ કરી રહી છે ?'

'નહીં, ઇસ્લામના પુજારી મ્હારા પિતાએ ત્હમને મુસલમાન બનાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી છે.

'અને ત્હેં એનો સ્વીકાર કરી લીધો ? રૈશન ! શું તું એ ક્ષણને માટે મને મ્હારા પ્રેમને ભૂલી ગઇ હતી ? જા, મ્હારી આગળથી દૂર થા !' પોતાના ભગવાન આદર્શોના એને તરછોડી ધક્કો મારતાં બજાજીએ ક્રોધપૂર્વક ફરીથી કહ્યું 'ચાંડ઼ે ! ઓરતિ !

આખરે તું ત્હારી જાત પર ગઇ. રૌશનઆરા! કાલે તો ત્હેં કહ્યું હતું કે હું આવીને ત્હમને મુક્ત કરીશ–આપણે બંને ન્હાસી છૂટીશું; અને આજે તું મ્હને મુસલમાન બનાવવા આવી છે!'

'બજાજી! એમાં કોઇ દગાબાજીની વાત નથી. હું ત્હમને ચાહું છું–સાચા હૃદયથી ચાહું છું.'

'મ્હારે એવા પ્રેમની જરૂર નથી. હું એવા નારકીય પ્રેમને ઠોકરે મારું છું, સ્હમજી?'

'બજાજી! રૌશનઆરાએ દીનવાણીમાં કહ્યું–'હું સાચું કહું છું'–ખુદાના કસમ ખાઇ સાચું કહું છું. અબ્બાજાને કહ્યું છે કે 'તું મ્હારું કહેવું નહીં માને તો કાલે બજાજીનું શિર ધડથી જુદું થઇ જશે.' હું ગભરાઇ ગઇ હતી પ્રિયતમ! હું શું કરું? એમણે કહ્યા પ્રમાણે, તમને મુસલમાન બનાવવાની ખાત્રી ન આપી હોત તો કાલે જ ત્હમારું માથું ઉડાવી દેવામાં આવત. ત્હમારા ધર્મ કરતાં મ્હેં ત્હમારા પ્રાણનું મૂલ્ય અધિકું માન્યું.'

'પરન્તુ હું તો ધર્મની વેદી પર હસતાં હસતાં પ્રાણનું બલિદાન આપી દઇશ. એ તો અમ ભારતવાસીઓને કાજે ડાબા હાથના ખેલ જેવું છે. મૃત્યુનો ભય એમને ધર્મના માર્ગ પરથી વિચલિત નથી કરી શકતો.'

રૌશનઆરાએ ક્ષણભર થંભીને કહ્યું: 'બજાજી! હું પણ મૃત્યુને ભેટવા માગું છું. મ્હને મારી નાખો; પરન્તુ મારતા પહેલા એકવાર પ્રેમભર્યાં શબ્દો કહો કે, 'રૌશન હું ત્હને ચાહું છું.' તે ઉત્તેજિત બની ગઇ. આવેશભરી એ બજાજીને વળગી પડી અને આંસભરી આંખે બોલી:' બજાજી! પ્રિયતમ! હું મરીશ. મ્હારા અરમાન, મ્હારી ઉમ્મિદો એ સૌને દિલમાં છુપાવીને મરીશ. ત્હમને ધર્મના નામ પર મરતાં આવડે છે, તો હું પણ પ્રેમની વેદી પર કુરબાન થવાનું જાણું છું.'

બજાજી શાન્ત થઇ ગયો. એનું હૃદય, યુવકહૃદય હતું. રમણીરહસ્યથી અપરિચિત એવો એ ભોળો નવયુવક હતો. રૌશનઆરાના ઉપરોક્ત શબ્દોએ એના હૃદયને રડાવી દીધું. એની આંખોમાંથી બે ગરમ અશ્રુબિન્દુઓ રૌશનઆરાના ગાલ પર ટપકી પડ્યાં રૌશનઆરા ધીમે ધીમે બજાજીથી છૂટી પડી. બજાજી સ્તબ્ધ હતો: એના નયનોમાં વેદના ભરી હતી.

રૌશનઆરાએ કમરમાંથી કટાર કાઢી અને બોલી: 'હું જાઉં છું, પ્રિયતમ! આ ઘટનાને હવામાં વિલીન થઇ ગયેલા વીણાનાં ઝંકાર જેવી માની લેજો. ગીતનું મધુરું તાન અનન્તમાં વિરામ પામ્યું એમ સ્હમજી લેજો! તે કટારને હૃદયમાં હુલાવવા જતી હતી એટલામાં બજાજીએ એનો હાથ પકડી લીધો, અને બોલ્યો: 'ઊભી રહે! આ તું શું કરે છે?'

બજાજીએ કહ્યું 'રોશન ! શાહજાદી ! મ્હારા હૃદયમા તૂફાન જાગી ઉઠ્યું છે મ્હારૂં હૃદય વ્યાકુળ બની રહ્યું છે અજ્ઞાત ભયની આશંકા મ્હારા હૃદયમા તાંડવનૃત્ય કરી રહી છે હુ એકાન્ત માગુ છુ. મ્હારે શાન્તિ જોઇએ છે મ્હારૂં માથુ ઘૂમી રહ્યું છે મ્હારા મનમા ભયાનક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે'

તલવારોનો ખડખડાટ અને તોપોનો ગડગડાટ ચાલતો હોય ત્યારે શિવાની માફક અચલ ઉભો રહેનાર વીર સેનાપતિ બજાજી વિહ્વલ બનીને બાળકની માફક રડી પડ્યો પ્રેમના વિકૃત સ્વરૂપે એને દીન બનાવી મૂક્યો આ વખતે રોશનઆરા કરુણ અને વિવશતાની પૂતળી જેવી બની ઉભી હતી એણે કહ્યું [illegible] એક વાત ભરાઇ ગઇ પછી તેઓ કોઇનું કાંઇ માનવાના નથી તમે મુસલમાન નહીં બનો તો તેઓ હાને તમને મારી નાખતા નહીં અચકાય પછી હુ તમારા વિના કેમ જીવી શકીશ ? નહીં, હું તમારા પહેલા મરીશ હિન્દુસ્ત્રીઓ પતિની અગાઉ મરવામા પોતાનું સૌભાગ્ય સમજે છે હું પણ હિન્દવાણી બની ચૂકી છુ મ્હારે માટે પણ એજ ઉચિત છે ' નયનોમા સમસ્ત કરુણા—સમસ્ત પ્રેમ એકત્રિત કરીને તે બજાજી તરફ જોવા લાગી

'રોશન ! શાહની પાસે એક દિવસની મુદત માગી લે અત્યારે તુ જા મ્હને એકાન્તમાં રહેવા દે '

'પિતાજી મુદત નહી આપે ગમે તેમ હો પણ હુ તમારી આજ્ઞાનુ પાલન કરીશ મ્હારા કિસ્મતમા જે લખાયેલુ હશે તે થશે

તે જવા લાગી, અને તેના થોડે દૂર ગયા બાદ બજાજીએ બૂમ પાડી 'રોશન ! અહીં આવ ! '

રોશન પાછી ફરી બજાજીના ચ્હેરા પર ઉત્તેજના નાચી રહી હતી આવેગમા આવી કહ્યુ 'રોશનઆરા ! જા તુ શાહને કહી આવ કે હુ મુસલમાન બનવાને તૈયાર છુ જગતનું રાજ્ય મ્હારે નથી જોઇતુ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે હજારો નરપુંગવો જાન કુરબાન કરવાને વાહીમ કરી પડ્યા છે મ્હારા એકનાના ન જવાથી એમા કશી ખામી નહીં રહે હુ ધર્મની પણ પરવા નહી કરનો મ્હારે રોશનઆરા જોઇએ છે. હુ [illegible] મ્હારી રોશન રહે અને રહે અમારૂં મધુર પ્રેમમિલન !

રોશનઆરા આશ્ચર્યચકિત દ્રષ્ટિએ બજાજી તરફ જોઇ રહી [illegible] નયનોમા [illegible] આનન્દ નાચી રહ્યો હતો

(૪)

[illegible] દિવસે બજાજીને [illegible] આવ્યા [illegible] અને રોશનઆરા સાથે એના નિમ્બાળકર [illegible]

[illegible] નિત્ય [illegible] પરન્તુ [illegible] [illegible]

ભરપૂર હતો. બંનેનું હૃદય શાન્તિને માટે તરફડવા લાગ્યું. બંને શાન્તિ ચાહતાં હતાં, પરન્તુ શાન્તિપ્રાપ્તિને કાજે ત્હેમણે જે માર્ગનું અવલંબન લીધું હતું એમાં અનન્ત અતૃપ્તિ હતી. વાસ્તવમાં સાચા પ્રેમની સાધના વિરહ અને વેદનામાં થાય છે. એમાં જ અનન્ત મિલન છે, અનન્ત શાન્તિ છે. પ્રેમનું ચિરસ્વરૂપ એનાથી જ ઓળખાય છે. ત્યાગની તપશ્ચર્યાને ભૂલીને બંને વાસનાના પ્રવાહમાં તણાઇ રહ્યાં હતાં. વાસનાઓની તૃપ્તિને માટે જેમ જેમ અધિક પ્રયત્ન કરવામાં આવતા, તેમ તેમ તે અધિકાધિક પ્રબળ થતી જતી હતી. એ બંનેને ખબર નહતી કે પોતે કઈ દિશામાં-કઇ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં હતાં. બંને પ્રેમના પવિત્ર પ્રાંગણમાંથી નિર્વાસિત થઇ વાસનાની અશાન્ત મરુભૂમિમાં ફેંકાઈ ગયાં હતાં અને ત્યાં શાન્તિનું નામ લેવું એ પણ હાસ્યાસ્પદ લેખાય. આંખ હોવા છતાં યે બંને અન્ધ બન્યાં હતાં. શાન્તિના સત્ય સંસાર પર આવરણ ઢંકાઇ ગયું હતું. વાસનાનું મેદાન ખુલ્લું હતું: આદિ કે અન્તવિહોણું. અતૃપ્તિનો અંધકાર તથા વિકારોની ભયાનક શિલાઓ સાથે અથડાતાં એ બને વ્યાકુળ બન્યાં. કોઈ કોઇ વાર બને પરસ્પર ઉકળી જતાં. બંનેના સ્વભાવમાં કાંઇક અંશે ચિડિયાપણું આવી ગયું હતું.

રોશનઆરા કોઇ કારણવશ બ્હાર ગઇ હતી. બજાજી નતમસ્તકે બાગમાં એક પત્થરના આસન પર ઉદાસ મને બેઠો હતો. આજ સ્હવારથી એના મનમાં સ્વરાજ્યના વિચાર ઘોળાઇ રહ્યા હતા. જે અનન્ત સાધનાના પન્થે તે અગ્રેસર બની પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો તેનું વિકૃત પરિવર્તન આજે ત્હેને બેચેન બનાવી રહ્યું હતું. એના હૃદયમાં ક્રાન્તિનું તુફાન જાગવાની તૈયારી હતી. એટલામાં એક ફકિર એની સામે આવીને ઊભો રહ્યો. બજાજીએ એને પૂછ્યું: 'સાંઇ સાહેબ આપ શું વાંચ્છો છો ?'

'બાબા ! સાંઇને ભીખ સિવાય બીજું શું જોઇએ ?'

'ભીખ ? વારુ, ઊભા રહો !'

થોડી ક્ષણમાં એક થાળીમાં કેટલીક સુવર્ણમહોરો લઇને બજાજી બ્હાર આવ્યો. ઝુકીને વન્દના કરીને થાળી નમ્રતાપૂર્વક ફકીરની સ્હામે ધરી. પરન્તુ ફકીરનો ચ્હેરો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયો. આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. એ બજાજીની સમીપમાં આવીને બોલ્યો, 'ફકીર લોક દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, રાજ્યદ્રોહીના હાથની ભીખ કદાપિ સ્વીકારતા નથી. પાજી હરામખોર ! યવનકન્યાના પ્રેમમાં ફસાઇને ધર્મને તિલાંજલિ આપનાર કુલકલંક ! મ્હારી સ્હામેથી દૂર થા ! નહીં તો.........'

'સાંઈ સાહેબ ! મ્હને માફ કરો !'

'હિન્દમાતા યવનોના અત્યાચારોથી દીન બની ગઇ છે. હિન્દુધર્મ ત્રાહિત્રાહિ પોકારી રહ્યો છે. દેશનું પ્રત્યેક બાળક ધર્મ અને સ્વતંત્રતાને માટે લડી રહ્યું છે. અને તું, જેના પર મ્હારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તે બજાજી મ્હારો શૂર સેનાપતિ આવી રીતે.......'

'કોણ મહારાજ ? શ્રી શીવાજી મહારાજ ?'

'હા બજાજી ! હું શિવાજી છું. વાહ ભાઇ વાહ ! ખૂબ બાજી રચી. ખૂબ વિશ્વાસઘાત કર્યો. ગ્નાની અને આવી આશા મ્હેં ત્હારી પાસે સ્વપ્નેય નહોતી રાખી. બજાજી !

ત્હમાન સૌના બાદશાહ પણ મુગલ બની મ્હેં સ્વરાજ્યના સૂત્ર નાખ્યા હતાં ત્યારે પરિવર્તનોથી શું એ કાયમને માટે ટકી શકશે ? સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર ત્હારા આ ધર્મપરિવર્તનથી દુઃખી છે. પરમપૂજ્ય માતાજી (જીજાબાઈ) ત્હારે માટે આંસુ સારી રહ્યા છે એમની જ આજ્ઞાથી હું ત્હને લઈ જવાને અહીં આવ્યો છું. શું હજુ યે ત્હને આ નરકમાંથી બ્હાર નીકળવાની ઇચ્છા નથી થતી ?'

'હાય ! મહારાજ ! હું નીચ છું નારકી છું પાતકી છું ! મ્હને બચાવો ! મ્હને લઈ જાઓ. હું ગભરાઈ ગયો છું આ નરકથી કંટાળી ગયો છું. પરન્તુ હું તો મુસલમાન છું. મ્હને હિન્દુ કોણ કહેશે ? મહારાજ ! મ્હને ત્હમારા જેવા મેળવી લોકપ્રિય હિન્દુધર્મમાં સ્થાન આપો ! મહારાજ શું હું ફરીથી હિન્દુ બની શકીશ ?' એણે શિવાજીના પગ પકડી લીધા.

'ઊઠ બજાજી ! ઊઠ ત્હને મુસલમાન કોણ કહે છે ? ત્હારો આત્મા હિન્દુ છે. પશ્ચાત્તાપથી એ વધુ ઉજ્જ્વળ બન્યો છે. તું હિન્દુ જ છે અત્યારે વધારે વખત નથી આપણે અહીંથી તુરત જ ચાલી નીકળવું જોઈએ.'

શિવાજીની પાછળ પાછળ બજાજી પણ શાહી બાગની બ્હાર નીકળ્યો. પિંજરામાં પૂરાયલું પંખી સ્વતંત્રતાની હવા મળતાં સ્વચ્છન્દ ગતિએ પાંખો પ્રસારી આકાશમાં ઊડી રહ્યું હતું.

ઇતિહાસ કહે છે કે બજાજીને લઈને શિવાજી મહારાજ રાયગઢ આવ્યા અને એની શુદ્ધિ કરાવવા માટે કાશીથી મહાવિદ્વાન પંડિતોને બોલાવવામાં આવ્યા તથા એમની અનુમતિથી બજાજીને પુનઃ હિન્દુધર્મમાં લેવામાં આવ્યો. સમાજ એની ઘૃણા ન કરે એટલા માટે શિવાજીએ પોતાની બ્હેનનું લગ્ન પણ બજાજી સાથે કરી આપ્યું.

(૫)

રાત્રિના દસ વાગી ગયા હતા. ચન્દ્રદેવ અસ્તાચલની નિકટ જઈ પહોંચ્યા હતા. પશ્ચિમ દિશામાં રક્તરંજિત લાલિમા છાઈ હતી. પ્રકૃતિ ઉદાસ હતી. સૃષ્ટિ નિસ્તબ્ધ હતી. બજાજી પોતાની નવપરિણીતા પત્ની સાથે પ્રેમાલાપ કરી રહ્યો હતો. એની પત્નીએ આકાશ તરફ જોઈ કહ્યું 'ચન્દ્રમા ડૂબી રહ્યો છે પ્રકૃતિએ કેવું ભીષણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે ? હું એના તરફ દૃષ્ટિ કરું છું ને મ્હને બ્હીક લાગે છે !'

બજાજીએ મન્દહાસ્ય કરતાં કહ્યું 'એ તો સ્વભાવથી જ ડરપોક હોય છે ચન્દ્રદેવના વિયોગે પ્રકૃતિ આંસુ સારી રહી છે.'

'પરન્તુ નાથ ! એ આંસુ તો રક્તરંજિત છે. અનન્ત ભાવી આશંકાથી હું ગભરાઈ જાઉં છું. હૃદય કહે છે કે કોઈ દુઃખપૂર્ણ ઘટના બનવાની છે.'

બજાજીએ પત્નીની વાતને ઉડાવતાં કહ્યું 'ગાંડી ! ત્હને કેવા વિચાર આવ્યા છે ? ચાલ ઊંઘી જઈએ.'

એટલામાં એક દાસીએ આવીને કહ્યું; બ્હાર 'એક સ્ત્રી આવી છે અને તે પોતાનું નામ રૌશનઆરા જણાવે છે. તે અંદર આવવા માગે છે. કોઈ પાગલ હોય એવી લાગે છે.

રૌશનઆરાનું નામ સાંભળતાં જ બજાજીના હૃદય પર ભૂતકાળની સમસ્ત ઘટનાઓ ચિત્રપટની માફક નૃત્ય કરવા લાગી.

એની પત્નીએ પૂછ્યું: 'એ રૌશનઆરા કોણ છે? શું પેલી.....'

બજાજીએ જાણે કાંઇ સાંભળ્યું ન હોય, એમ તે પાગલની માફક અવાક્ બની ગયો. એની પત્નીએ બજાજીની આ સ્થિતિ જોઇને દાસીને કહ્યું: 'પાર્વતી ; મહારાજની તબિયત સારી નથી. જા એને કહી દે કે દિવસે આવે.'

પાર્વતીએ જવા માંડ્યું. બજાજીએ બૂમ પાડીને કહ્યું. 'નહીં, નહીં, આવવા દે. એને અન્દર મોકલ.:

રૌશનઆરા આવી બજાજીએ એને જોઇ પણ ઓળખી શકયો નહીં રૌશનઆરાએ આવતાંજ કહ્યું: હું મ્હારા પ્રિયતમની આખરી મુલાકાત લેવાને આવી છું. મ્હારા તરફ ધિક્કારની દૃષ્ટિએ ન જૂઓ.'

બજાજીએ ગદ્ગદ્ બની કહ્યું: 'રૌશનઆરા' શાહજાદી! ત્હારૂં અતુલ રૂપલાવણ્ય ક્યાં વિલીન થઇ ગયું?'

રૌશનઆરાએ કહ્યું: ' ત્હમારા ગયા બાદ હું પ્રેમનું મૂલ્ય સમજી મ્હારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો અગ્નિકુંડ ભભુકવા લાગ્યો. વિરહ ને અગ્નિ એમાં જોશબંધ બળવા માંડ્યા, હું સમજી કે એ ત્યાગની વેદી હતી પ્રેમના પરમ તત્વને પામવા માટે એમાં આહુતિ આપવી જોઇએ હું મ્હારા રૂપની આહુતિ આપવા લાગી હૃદયના ઊંડાણમાંથી આદેશ મળ્યો કે અન્તિમ આહુતિ મ્હારે મારા પ્રિયતમની સન્મુખ આપવી. આહુતિને માટે મ્હારી પાસે હવે કાંઇ જ બાકી નથી રહ્યું: આ હાડકનો માળો જ રહ્યો છે એને પણ જેમ તેમ સાચવીને અહીં સુધી લઇ આવી છું.'

એનાથી બોલાતું ન હતું થોડીવાર શ્વાસ લઇ એણે ફરીથી કહ્યું 'હવે વધારે વખત નથી. મ્હારી એક જ ઇચ્છા છે: એકજ અભિલાષા છે. મ્હારો અપરાધ માફ કરો. મિલનમાં સુખની પ્રાપ્તિ નથી એ હું પૂર્ણ રીતે સમજી ચુકી છું. સુખની આશા મૃગતૃષ્ણા છે. દુખમાં જ સુખ છે. વિરહમાં જ અનન્ત મિલન છે. અનન્ત શાન્તિ છે. પ્રેમનું અનન્ત તત્વ એમાં જ છે.' એનાથી વધારે ન બોલાયું તે પૃથ્વી પર ઢળી પડી.

'રૌશનઆરા હજૂ યે તું મ્હારી પાસે રહી શકે છે' રડતાં રડતાં બજાજીએ નિષ્કપટ ભાવે કહ્યું.

એની પત્ની પણ દયાભાવે પ્રેરાઇને બોલી: 'હા બેની ખુશીથી આપ રહી શકો છો.'

'તમે સાક્ષાત્ સતી છો, પરન્તુ બ્હેના હું ઘણી લાંબી મજલ કાપી ચૂકી છું, માનવીગતિ કુંઠિત થઈ જાય એવા પ્રદેશની સમીપમાં જઈ પહોંચી છું બજાજી! નહીં, નહીં હવે હું કહીશ પ્રિયતમા મારી એક અન્તિમ અભિલાષા છે.'

'શી ?'

'કે તમારી ગોદમાં પ્રાણ વિસર્જન કરૂં.'

બજાજીએ આનન્દથી પ્રેમપૂર્વક તેનું મસ્તક પોતાની ગોદમાં લીધું. રોશનઆરાએ સુખનો શ્વાસ લઇ કહ્યું.' જાઉં છું, નાથ! અપરાધ માફ.....! મને ભૂલશો નહીં. વિદા...' કહેતા કહેતાં રોશનઆરાનો આત્મા અનન્તમાં વિલીન થઇ ગયો.

બજાજીની પત્નીએ દીનસ્વરે કહ્યું: 'બિચારી ગઇ!'

બજાજીની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી, વાદળ પણ પાણી વરસાવવા લાગ્યા- આ કરૂણ દશ્ય નિહાળી તેઓ પણ રૂદન કરી રહ્યાં હોય તેમ

ચન્દ્રદેવ અસ્તાચળમાં ડૂબી ગયા. અને ચારે તરફ ગાઢ બીહામણી છાઈ રહી.

આશા

ભાનુશંકર જોષી

સંસારમાં એકલ માનવી હું ?
ના. એક મારે ઉરમાં જડેલી
સંજીવિની સંગિણી શુભ આશા,
જેના વડે હું નવસૃષ્ટિ સર્જું.

ચોપાસ મારાં સપનાં ઘવાતાં
ને યાતનાની ઝડીઓ ઝીકાતાં
ખૂટી પડે ધીરજ માહરી; ત્યાં
આશા! તું સંજીવિની માત્ર સંગી.

ઘનાન્ધકારે અટવાયલાંને
દષ્ટિ ટૂંકી ને અણજોમીઆંને
પ્રકાશનાં પુષ્પ- પરાગ વેરી,
દોરી રહી શાશ્વત ને અખંડ.

અંધારામાં ડૂબકી

ભાસ્કર વ્હોરા

ચિત્રઃ-પહેલું

સ્થળઃ– નદીતીરે એક કૉટેજમાં. સમયઃ– સન્ધ્યા.

[મનુષ્ય મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે એનાં ઘણાં કારણો હોય. સંસારી જીવનનો અસહ્ય થઇ પડેલ ત્રાસ, બાહ્યજીવનમાં ડગલે પગલે ઉભી થતી અનેક અથડામણો, જેનો સામનો કરતાં જીવનમાં અમૂલ્ય સમય ને શક્તિ (Energy) ખર્ચી નાંખવાં પડે; સગાંસંબંધીનાં મૃત્યુ અને ઉપસ્થિત થતી અનેક વિધવિધ મુશ્કેલીઓ-આ બધાં જેનાં જીવનમાં એકી સાથે ગુંચવાતા હોય તે નિરાશાના મહાસાગરમાં ડૂબકીઓ મારતો-અકારું જીવન જીવી નાખતો હોય એવું લાગે. કદાચ એ ચિંતા દૂર કરવા એક જ સહૃદયી વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હોય, અથવા સ્નેહની ઉષ્માભરી હુંફ આપી, તેની પ્રેમાળપણે સંભાળ રાખનારી, ધૈર્ય ને પ્રેરણા અર્પનારી સહચરી હોય તો તે મનુષ્ય સારો થઇ શકે...પરંતુ જ્યાં એ બન્ને ન હોય ત્યાં ?

યોગેશ ત્રીસ વર્ષનો યુવક છે. માતાપિતાના મૃત્યુ પછી, જે શાંતિ શોધવા પોતે પોતાની પત્નીમાં મથતો હતો, તે, હૈયાની હુંફ, જીવન સાહચર્યમાં આવશ્યક એવી પ્રેરણા-શક્તિ જડે એવી ન હતી. રાંધી આપી, શારીરિક વાસનાઓ સંતોષવામાં કૃતકૃત્ય માનતી સામાન્ય સ્ત્રી જ હતી. જે મિત્રમાં પોતે રહેજપણ વિશ્વાસની ચિનગારી પ્રગટતી જોતો હતો તેની જ સાથે તેની પત્નીને અવળે માર્ગે જતી જોઇ તેનું મગજ બગડી ગયું...તે મુંઝાણો...પણ શું કરે ?

બીજું તેનાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોનો જોઇએ તેટલો સત્કાર કોઇએ કર્યો નહિ... ઉલટું તેની વિરૂદ્ધ વિવેચનો શરૂ થયા. જ્યાં જાય ત્યાં તેની વિરૂદ્ધ વાતાવરણ.. લાગણી-પ્રાધાન્ય મનુષ્ય આવા સંજોગોમાં શું કરે ? સ્મશાનસમા રૂમમાં આવી રડે ! પરંતુ હવે તો પોતે રડી પણ શકતો નથી.

શરીર છે તે તાવ પણ આવે, પરન્તુ યોગેશને આ વખતે સખ્ત તાવ આવ્યો. શુદ્ધિ ક્રમે ક્રમે ઘટવા લાગી. બેભાનપણામાં કૈં કૈં લવવા લાગ્યો. એક દિવસ તો મગજનાં સંચાકામનાં ચક્કર જાણે ઘરઘરાટ કરી ફરતાં હોય તેમ તેને લાગ્યું. આંખોની સ્થિરતા જતી રહી. અને અસ્થિર તરંગશીલતા વ્યક્ત કરવા લાગી. ડોકટરે પણ બહુ મહેનત કરી. પરન્તુ છેવટ મગજનું સમતોલપણું જતું રહ્યું-તે તદ્દન ગાંડો થઇ ગયો ! ગામબહાર નદીકાંઠે એકાંતમાં એક કૉટેજમાં તેને રાખવામાં આવ્યો. બેફિકર જગતની હુતાશમાં બળેલો પ્રોફેસર જરમન ફીલોસોફર નિત્શેની જેમ, આજે નીતરતી સન્ધ્યા સ્હામું જોઇ હસી રહ્યો છે. તેના હાસ્યથી આખી રૂમમાં અમાનુષત્વના ભણકાર આવે છે. આ તેને ભયંકર લાગે છે. તેના હાસ્યના પ્રતિધ્વનિથી તેને એમ લાગે છે કે બહાર કોયલ બોલી, મધુર બોલ્યો......પોતાના આત્માને શાંતિ આપતું ધીમું હાસ્ય ઓષ્ટ ઉપર ફરકીને ચાલ્યું જાય છે.

તેનું ધ્યાન તેના ભસ્મીભૂત કરેલ કાવ્યો અને લેખો ઉપર જાય છે...તે કંપે છે. બીક મારી તે તરફ જોઈ રહે છે થોડા વખત પછી તેના મગજ ઉપર લોહી ચઢી જાય છે માથું હલાવતો જગત તરફનો પોતાનો તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરતો, પગ પછાડતો તે રૂમમાં ફરે છે ફરતા ફરતા]

યોગેશ જીવનમાં મધુર ટહુકાર મળ્યું સાંભળે ખરા ?... (થોડો વખત પાછો ફરે છે) આર્થિક સ્વાર્થમાં ખદબદતા મનુષ્યને તેની શી ખબર પડે ? (હસે છે) હા ..! મારું જ હાસ્ય ? છતાં મને કેટલું ભયંકર લાગે છે ? (થોડીવારે) અને આ તાંડવ-નૃત્ય શું ? (બારીએથી જુએ છે) આ સરિતાનો ઘૂઘવાટ શો ! (કંપે છે) . આ તો રુધિર ! કેવું ભયાનક ! (એક ટેકરી પરથી દૂર સરિતાનો ધોધ પડે છે તે તરફ જોઈ) જો ! જો! શંકર ઉપર ગરીબના રુધિરથી ભરપૂર જાહ્નવી વહે ! (બીજી તરફ નજર જતાં) આ ચીસો શી ?.. કંઈ નથી સમજાતું...બધું અસ્પષ્ટ...બસ (કૂદે છે).. આ સૂર્યો શાનો ? (પોતાના પલંગપાસે જઈ) જગતને આદર્શો હૃદયમાં ઉતારવાનો વખતે ય મળે છે ?... જગત મને સમજ્યું ? સમજવા પરવા પણ કરી ?...શાની કરે ? . (પાછળ દિવાલ ઉપર છબી છે તે સ્હામું જોઈ) જો, જો નિષ્ઠુર થઈ મારી સામે દાંતિયાં કરે છે ! દૂર જા ! દુષ્ટ ! (હાથ હવામાં વીંઝે છે) કોણ ? કોણ તમે ? (પલંગ સ્હામું જોઈ) કોણ છો ?.. હા, હા...આશા નિરાશા... હા, હા બ્હેનો.. નહિ નહિ ત્યારે ! રાક્ષસી ? .. ના, એમ નહિ .ત્યારે ? જગતનું તંત્ર ચલાવતી નિષ્ઠુર યોગિણીઓ ?...કહો હું ક્યાં વસું છું ? (કંઈક સાંભળ્યું હોય તેમ) જહાન્નમમાં ?...હરી જાઓ... મારું જહાન્નમ એટલે તો નંદનવન ! (હસે છે) બિચારું અભાગી જગત ! . મને સમજવાની તેનામાં શક્તિ જ ક્યાંથી હોય ! (ખડખડાટ હસે છે) આ શું ? (પાછો જાળીયામાંથી બહાર જુએ છે) આ સાગર શો ?...હું ક્યાં છું (આસપાસ જુએ છે) આ તો ટેકરી !... સાગર વચ્ચે ટેકરી ? અને તેની ઉપર હું આ વમળ શાં (પાણી કાંઠે અથડાય છે તે અવાજ પરથી) આ શું સંભળાય છે ? (કાન માંડીને) સૌંદર્ય ! ક્ષમા !..નીતિ અનીતિ !...ન્યાય અન્યાય ! ...સ્વહિત પરહિત ! આ શું ? આ કોણ બેસૂરું સંગીત ક્યાંથી ?

[ચક્કર આવતા હોય તેમ એક બે લથડીયાં ખાઈ બે હાથે માથું પકડી લઈ બેસી જાય છે]

આ બન્નેની વચ્ચે જીવનનો મધુર ટહુકાર મારે હવે ક્યાં ગોતવો ?..

[ઊંડી નજરે ભૂગર્ભમાંથી શોધી જોતો હોય તેમ જોઈ રહે છે પરંતુ નિરાશા તેની આંખોને આવરી દેતાં તે હતાશ થઈ ત્યાંને ત્યાં ફસડાઈ પડે છે]

[પડદો પડે છે.]

ચિત્ર –ત્રીજું

સ્થળ – તેજ   સમય – સવાર

[તેના એક મિત્રે તેને સગવડ પૂરતા એક બે ચાકરો પોતાને ખર્ચે ત્યાં રાખ્યા છે. પરંતુ તેઓ કેટલી સંભાળ લે ? ઘણી વખત તેઓને યોગેશની સાથે નમતું પડતું . ઘણી વખત મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓનું પણ હૃદય દ્રવતું તેમાં તીવ્ર વેદના ક્યાંથી હોય ?

અત્યારે એક પલંગ ઉપર તે જાગતો સૂતો છે...તેની સ્હામે ક્રાઇસ્ટની છબી છે...તેની સ્હામું જોઇ ઘડીમાં હસે છે...ઘડી શૂન્ય હૃદયે બેસી રહે છે... ઘડીમાં હસો થઇ તેની પાસે જઇ જોયા કરે છે... બીજીજ ક્ષણે પલંગ ઉપર કૂદવા લાગે છે... બહાર પવનના સુસવાટ અને મેઘગર્જનાના કડાકા સંભળાતા હોય છે.]

યોગેશઃ (એકદમ દિવાલ આગળ જઇ છબીને ખીલા સહિત જોરથી ખેંચી કાઢે છે. તેની સ્હામું જોઈ) ભગવાન બુદ્ધ !...ના, ના...આતો અહિંસાનો હિમાયતી! માનવ માન્યો પ્રભુ ! (કાંઇ ન ગમ્યું હોય તેવી રીતે) એ કઇ શક્તિ ?...પ્રભુ ?...પ્રભુ ! damn it (હસે છે)...પણ આતો ક્રાઇસ્ટ છે...નિસ્વાર્થ...પરોપકાર અને સત્યની ઋચાઓ જગતને સંભળાવતો મહાત્મા...(વિચાર કરતો ઉભો રહે છે) અદ્દભુત શક્તિ ! (છબીને છાતી સરસી ચાંપે છે...બન્ને હાથથી દૂર રાખી) તેં જીવનમાં મધુર ટહુકાર સુણ્યો ખરો? (કંઇક આશાથી તેની સ્હામું જોઇ રહે છે, ...પછી) નસીબ! પણ કોનું ? જગતનું કે આનું ?...ગમે તેનું હોય આપણે શી પરવા ? કેમ ખરું કે નહિ ?...મ્હારું !...બીજું શું ? (હસે છે) મહાત્મા ! આદર્શરૂપી તમારા ચણતર ઉપર હથોડા મારતા તમારા અનુયાયીઓ જોયા ?...જો, જો નિષ્ઠુર માનવજાત ! ત્તને ધિક્કાર છે ? છે કે નહિ ?... હજારો...લાખો...કરોડો ધિક્કાર છે... પણ શા માટે !...ડર નહિં, બચ્ચા યોગેશ !... You are above the multtitude...(હસે છે) મનુષ્ય મહાત્મા બને, કે, Superman બને, કે તેથી ઉલ્ટુ Sub-man બને...તેથી આપણે શું?...આપણે ઘણું.... કેમ ! (રૂમમાં કૂદે છે...નાચે છે... "આપણે ઘણું" એ શબ્દો અનેક રાગરાગણીના મિશ્રણમાં ગાય છે. ત્યાં એને પલંગનો પાયો વાગે છે...કળ ચડવાથી બેસી જાય છે) હવે સુણ્યાં સુણ્યાં તેં મધુર ટહુકાર! નસીબ તારાં...નસીબ ! નહિ મળે... બોલ ! શું કરીશ ! શું કરશું ? (ગણગણતો બેસી રહે છે.. છબીને ફેંકી દે છે...ફૂટી જવાથી તેના મગજ ઉપર બોમ્બ પડયો હોય તેવો આઘાત થાય છે. બોલી ઉઠે છે) જગતને બાળી નાખીશ...બોમ્બ ફેંકી ઉરાડી દઇશ—બોમ્બ !...આ શું સૂઝયું ?...મારી કલ્પના...આદર્શો, ભાવનાઓ—બધાં ભેગાં મળી મને છેતરનાર ચંડાળ ચોકડી ! કોઈ નહોતું મળ્યું તે મને છેતર્યો, ભલા !...શા માટે છેતર્યો કોઇ કહેશો ?...સ્હામી ભીંતમાંથી પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધી રહ્યો હોય તેમ એક નજરે જોતો બેસી રહે છે.)

[પડદો હળે છે.]

ચિત્રઃ-ત્રીજું

સમયઃ- બે ત્રણ કલાક પછી. સ્થળઃ- તેજ.

[વર્ષાદ હજી વધતો જાય છે... યોગેશ બેઠો થાય છે...નોકર ચા નો પ્યાલો લાવે છે... આજુબાજુ જોતો, પ્યાલો લઇ તે ફડ કરતો ફેંકે છે...નોકર બ્હીકનો માર્યો, દોડતો ત્યાંથી જતો રહે છે... યોગેશ હસે છે... ખડખડાટ હસે છે]

યોગેશઃ કેવું કર્યું ?...ઝુંટવી લીધું... જગતે ઝુંટવી લીધું... મારા હાથમાંથી દૈવી બીન ઝુંટવી લીધું... જુઓ... જુઓ તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા...(ક્રાઇસ્ટની છબી પડેલી હતી તેની સ્હામું જોઇ)... બચાવો !... બચાવો ! આને ખીલા ઠોકે છે... મને

મારી નાખે છે...(રૂમમાં કૂદવા માંડે છે....બહીકનો માર્યો એક ખૂણામાં ભરાય જાય છે...,(પછી) જગત ? તારો એ જ રાહ ! મહાત્માને સમજી ન શકે ત્યારે મારી નાખે.... કેવું નિર્દય કર્તવ્ય ! જગત તેને ફરજ સમજે છે.... મને મારવામાં જગત શું સમજતું હશે ? આ રૂમને બાળવામાં જગત શું સમજે છે ? આ બીન તોડવામાં શું પરાક્રમ કરતું હશે ? કોઈ કહેશો આ શું થાય છે ?.... (વિચાર-શુન્ય ઉભો રહે છે સ્હામેની દિવાલ ઉપર પાણી નીતરે છે... તે જોઈ) આ શું દળી ? આ તો તેના ચારિત્ર્યની દિવ્ય જ્યોતિ ! (દોડે છે... ભીંત સાથે ભટકાય છે... પાછો હઠે છે) મધુર ટહુકાર સૂણવાની ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં વિચરતી જ્યોતિ ! શું જુએ છે ?... કહું ? સાંભળીશ ? જગતની નિષ્ઠુરતા... ! ખરૂં કે નહિ ? (થોડો વખત સ્હામું જોઇ રહી અટકે છે... કમ્પે છે) શું થયું ? શું થાય છે ?.... દિવ્યતામાં સરી જતાં કમ્પારી શી ?... જ્યોતિ ! યુગે યુગે અશાન્તિનાં અભ્રચીરી, સ્વાર્થથી ખદબદતી મનુષ્યહૃદયભૂમિકામાં ચિનગારી પ્રગટાવવા આવીશ કે નહિ ? આવજે....અને...અનુભવજે...

[બહારથી કંઇક અવાજ થતાં અટકે છે... વિચારો તુટી પડે છે... ભીંત સાથે પગ પછાડે છે... હાથ પછાડે છે.]

યોગેશ! તને આ શું થયું? (થોડો વખત પછી) કોણ? કોણ છે એ ?...ઊંડી અંધારી ખાઈમાં મને કોક ધકેલી દેતું હોય એવું આ શું થયું ?...મને નહિ...મને નહિ... ભાઇ સાહેબ !...(બહાર નોકરો હસે છે....તે અવાજ પરથી) આ કોનો અવાજ? હાં... હાં...આ તો ઘુવડનો અવાજ !...એનું નામ મધુર ટહુકારરે...નથી સાંભળવો જા...મારે નથી સાંભળવો...(રૂમમાં દોડે છે...પલંગપર પડે છે)...જગત ઝેરથી તરબોળ છે...જો... જો...મારી ઉપર એના ફુવારા ઉડે છે...બાપુજી...બચાવો...બચાવો...હું મુંઝાઉં છું... મારે નથી સાંભળવું...આ જુઓની મને મારે છે...કોણ છો...કહો...કોણ તું; (કંઇક સાંભળ્યું હોય તેમ) ભૂગર્ભમાં સરી જતી અગમ્ય વિશ્વશકિતને પીખી નાખનાર મનુષ્યો... (હસે છે)...Hopless...જા જા... દૂર થા અહિંથી...[બારણા સુધી જાય છે...પાછો આવે છે....નીચે ઢોળાએલ ચામાં તેનો પગ પડે છે...કમ્પે છે] બુધ્ધિની જાહ્નવીમાં આ શું ?...દૂર થા... ! તારી પણ પરવા નથી... get out I say જગત જેવું હોય તેવું બંદા તો જોયા જ કરવાના...રડવાના ને કદાચ હસવાનાય તે...આ ભવે મધુર ટહુકાર નહિ સુણું તો ; તો શું ?...ફીર લડેંગે...કેમ Mr. Jagat.... કે Miss Jagat... કે Mrs. Jagat.... શા શા નામોથી તમને સંબોધું !...(કંઇ ઉત્તર નહિ મળવાથી) હસે છે ...! હસ, હસ....મારી મશ્કરી જ કરને.... પરંતુ ભવે ભવ તને પકડવા એવો તો દોડીશ...એવો તો દોડીશ...(ખુબજ જોરથી) એવો તો દોડીશ ! (અતિ આવેગમાં આવી જવાથી મગજ ઉપર લોહી ચડે છે. અને ત્યાંજ મૂર્છીત થઇ ઢળી પડે છે)

[જગત ઉપર પથરાએલા વિષાદમય વાતાવરણથી ગભરાતો હોય તેમ પડદો ધીમે ધીમે ડચકાં ખાતો નીચે ઉતરે છે.]

'સરસ્વતી' ખોવાયલી નદી?

અંબાલાલ પુરાણી

પરિશિષ્ટ ૩

હવે વિશ્વામિત્ર ઋષિના મંડળ-૩ જા-માં સપ્તનદીઓનો ઉલ્લેખ ૧લા જ સૂક્તમાં છે, તે અહિ વિચારીએ.

યજ્ઞને ઋગ્વેદમાં માનવ જીવનના પ્રતીક તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો છે. અને એ યજ્ઞને-'અધ્વર'- 'એક યાત્રા' પણ કહેવામાં આવેલ છે. જીવન એટલે યજ્ઞરૂપ એ યાત્રાનો 'યુદ્ધ' તરીકે પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે: અવરોધકારક જલસ્રોતોને વટાવવાની જરૂર એમાં પડે છે. ચેતનાના શિખરો ઉપર આરોહણ કરવાની ક્રિયા પણ તેમાં જરૂરી છે. આ રૂપો અને પ્રતિકો એકબીજાથી તદ્દન અલગ રાખવામાં આવ્યા નથી. ઋષિઓની મૌલિક વિચારણામાં સમન્વિત હોઇ એ બધા એકબીજા સાથે સેળભેળ થતા દેખાય છે. યજ્ઞ જ અધ્વર છે,-તેજ અનાર્ય શક્તિઓ જોડે યુદ્ધ પણ છે.

પહેલાના લેખોમાં વામદેવ ઋષિના [૪ મં. ૫૮.૪,] સૂક્તનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં "ગાયોની અંદર મધુ સંચિત કરવામાં આવ્યું છે"[૧] એવી ઉક્તિ છે. ત્યાં આગળ મધ, ઘૃત, સત્યની જ્યોતિ અને સૂર્ય વગેરે દેખીતી રીતે અસંબદ્ધ પદાર્થોને એકજ સૂક્તમાં ગુંથવામા આવ્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ અસંબદ્ધતાની પાછળ સુમંજસ અર્થ પણ અભ્યાસકને પ્રતીત થાય છે. પરંતુ બાહ્યાર્થ પર આધાર રાખનારને એ સૂક્ત મૂંઝવે એ સમજી શકાય તેવું છે.

વળી સૂર્યની અને ઉષાની પુનઃપ્રાપ્તિનો યાતો 'પણિઓ' ઉપર વિજય મેળવીને તેમની પ્રાપ્તિ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ વારંવાર ઋગ્વેદમાં થયેલો જણાય છે. સૂર્યના જ્યોતિર્મય લોકને સ્વર્ કહેવામાં આવે છે: તેજ સ્વર્લોક. ઉ ક છે સત્યરૂપી સૂર્યનાં પ્રચ્છન્ન રશ્મિઓ-કિરણો -તે ગાયો-અંધકારમાંથી ગાયોને મુક્ત કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ અંધકારમાં છૂપાવેલા સૂર્યનો પણ ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે. ઇન્દ્રની સહાયથી પણિઓનો પરાજય કરીને એ "ગાયો" જીતી લેવામાં આવે છે યાતો અંગિરસઋષિઓ બ્રહ્મા-ઋચાની શક્તિ વડે પણિઓને હરાવી ગાયોને મુક્ત કરે છે અને પણિઓની ગુફામાં રહેલા પ્રચ્છન્ન સૂર્યની પણ શોધ કરે છે. આ સઘળું ઋચાની અને યજ્ઞની સહાય વડે બને છે: મંત્રની શક્તિ વડે સધાય છે. કોઇ વાર તો ઇન્દ્રને સોમનો મદ થાય છે ત્યારે પણિઓનો વિનાશ કરવાની શક્તિ એનામાં વધારે સબળરૂપે પ્રત્યક્ષ થતી જણાય છે. પણિઓની એ ગુફા કઇ? માનવચેતનાની નીચેના તમાચ્છન્ન Subconscient-અજાગ્રત ચેતના તે તો એ નહિ હોય? અને એ ગુફામાં જડેલો સૂર્ય તે અજાગ્રતમાં કાર્ય કરી રહેલ સત્યનો સૂર્ય નહિ-તો બીજું શું હોઇ શકે? ૪ થા મંડળના ૫૮ માં સૂક્તમાં વામદેવ 'સરિતામાં અગ્નિનો

૧. त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविंदन् । ४. ५८. ४.

જન્મ' 'જળમા અગ્નિનો જન્મ''–થયાનુ કહે છે તેનો શો અર્થ ? 'આદિમ તે જળમા જન્મ્યો' બૃહતના પાયામા (બુધ્નમા) તેના મૂળમાં તેણે જન્મ લીધો –

વામદેવના એ સૂકતમા (૪ ૧) અને વિશ્વામિત્રના (૩ ૧) સૂકતમાં સપ્તનદીઓને ઉલ્લેખ છે તે હવે લઇએ

'અમે યજ્ઞને પરમતા પ્રત્યે આરોહણ કરાવીએ છીએ, વાક્ (શકિત) મા વૃદ્ધિ થાઓ, સમિધો વડે અને શરણાગતભાવભરી નમસ્કૃતિઓ વડે તેઓ અગ્નિને પોતાના કાર્યમા યોજે છે કવિઓના જ્ઞાનને તેમણે સ્વર્ગમા પ્રગટ કર્યું છે, અને એના સામર્થ્ય વડે, એની પ્રેરણાની કામના વડે, તેઓ અગ્નિને માટે માર્ગ કરવા ઇચ્છે છે " ૪ ૧ ૨

" મેધાવી, શુદ્ધ વિવેકશક્તિવાળા, સ્વર્ગનો અને પૃથ્વીનો,–તેમના જન્મથીજ,–મિત્ર એવો અગ્નિ મયને–આનંદને–સ્થાપન કરે છે જળમા સાત સ્વસાઓના કાર્યમા, દેવતાઓએ પ્રત્યક્ષ અગ્નિને જાગ્યો –૪ ૧ ૩, જોયો "

" સમર્થ એ સપ્ત પ્રવાહોએ–સરિતાઓએ–એ સુભગ–(આનંદનો ભોગકરનાર) અગ્નિનુ મવર્ધન કર્યું–જન્મથી જે શ્વેત અને મોટો થયે જે રકતવર્ણ છે અશ્વીઓ જેમ તુર્ત જન્મેલા શિશુની જેમ અજુબાજુ પરિશ્રમ કરે છે– (સુશ્રુષા વગેરે) તેમ આ સપ્તપ્રવાહો તેની (અગ્નિ ની) ચારેબાજુ મથે છે અગ્નિનો જન્મ થતા દેવતાઓએ તેને કાયા આપી ' ૪ ૧ ૪

" તેના શુક્ર–તેજસ્વી–અને શુદ્ધ અંગો વડે તેણે અતરીક્ષનો–પ્રાણમય જગતનો વિસ્તાર કર્યો અને પવિત્ર કવિઓની–ક્રાન્તદર્શીઓની–સહાય લઇને તેણે ક્રિયાશીલ તપ શકિતને ઋતુને–વિશુદ્ધ કરી જળપ્રવાહોના આયુની ચારે તરફ જ્યોતિના વસ્ત્રો પરિધાન કરીને અગ્નિ પોતાની અંદર ક્ષતિ વિનાની વિશાળ કીર્તિ અને ઉર્જીત પ્રાપ્ત કરે છે–સર્જે છે ' ૪ ૧ ૫

૪ ૧ ૬ 'સ્વર્ગની સમર્થ સરિતાઓની ચારેબાજુ–આસપાસ–તે ગતિ કરતો હતો તેઓ તેને (અગ્નિને) ગળી ગઇ નહિ તેનાથી અભિભૂત થઇ નહિ –એ સરિતાઓએ વસન પહેર્યાં પણ ન હતા તેમ નઓ નગ્ન પણ ન હતી અહિં તો ચીર–

સજાયત પ્રથમ પસ્त्यासु महो बुध्ने रजसो अस्ययोनौ । ४ १ ११

४ १ २ प्राव यज्ञ चक्रम वधतागी समिध्दिरग्नि नमसा दुवस्यन् ।
दिव शशासुर्विदथ कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषु ॥

४ १ ३ मयोदधे मेधिर पूतदक्षो दिव सुबधुर्जनुषा पृथिव्या ।
अविदन्नु दर्शतमप्स्वतर्देव सो अग्निमपसि स्वसृणा ॥

४ १ ४ अवर्धयन्त्सुभगं सप्तयह्वी श्वेत जज्ञानमरुष महित्वा ।
शिशु न जातमभ्यारुरश्वा देवासो अग्नि जनिमन्वपुष्यन् ॥

४ १ ५ शुक्रेभिरगै रज आततन्वान् क्रतु पुनान कविभि पवित्रै ।
शोचिर्वसान पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहती रनूना

४ १ ६ वव्रा जा सीमनदतीरदब्धा दिवो यह्वीरवसाना अनग्ना ।
सना अत्र युवतय सयोनीरेक गर्भ दधिरे सप्त वाणी ॥

(સનાતન) ધુવાવાળી દેવીઓ એક જ ગર્ભસ્થાનવાળી હોઇ (સર્વે) સમાન ગર્ભને ધારણ કરે છે !"

૪. ૧. ૭. એનાં–અગ્નિનાં–અનંત વિશ્વરૂપો ચારે બાજુ પ્રસરેલાં છે,–ઘૃતના તેજસ્વી મૂલમાં–અર્થાત, પરિશુદ્ધ અને નિતરી મનોદશામાં, તથા આનંદરૂપી મધુના ઝરણમાં પણ. એ કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર દેવની બે માતાઓ–બન્ને માતૃશક્તિઓ–વિશાળ –ઉદાર અને સંવાદિ બની."

૪.૧.૮. હે સામર્થ્યના સંતાન ! તેમના વડે (સરિતાઓ) ધારણ કરવામાં આવેલો એવો તું,–તેજસ્વી બન્યો; તેં અગ્નિની શિખાઓને ફેલાવી તથા તારાં શુક્ર અને આનંદમય સર્વે સ્વરૂપોને તેં ધારણ કર્યાં. વસુને–ઐશ્વર્યની વિપુલતાને,–ધારણ કરનાર વૃષભ માનવડે પુષ્ટિને પ્રાપ્ત થયો છે, મધના સ્રોતો બ્હાર વહી જાય છે, તથા ઘૃતની તેજસ્વી વિશદતા પણ ઝરે છે."

૪.૧.૯. પિતાના ઐશ્વર્યની વિપુલતાનું આદિમૂલ–આદિકારણ–તેણે જન્મતાં વાર જ શોધી કાઢયું–જાણી લીધું. તેણે પોતાનાં સ્રોતોને દૂરથી વહેતા મૂકયા–તેણે પોતાની સરિતાઓને રમતી વિસ્તરતી છૂટી મૂકી દીધી. મિત્રોની સહાયથી અને દેવી–સ્વર્ગની–સમર્થ બ્હેનો વડે તેણે તેને જીવનના ગહન સ્થળોમાં પ્રચ્છન્ન રહેલો જોયો, છતાં પોતે તેની પ્રચ્છન્નતામાં નષ્ટ થયો ન હતો."

૪.૧.૧૦. "તેણે પિતાના બાળકને જન્મ આપ્યો. અને જેણે–તેને જન્મ આપ્યો હતો તેના બાળકને (શિશુને) તેણે ધારણ કર્યો; પોતે એક છતાં અનેક શુદ્ધિમતી માતાઓના ઉપર તે પુષ્ટ થયો. એ વિશુદ્ધ પુરુષ–અગ્નિ–માનવમાં રહેલી બે શક્તિઓ–સ્વર્ગ અને પૃથ્વી –નો સ્વામી અને પ્રણયી છે. એ બન્નેનું તું–હે અગ્નિ–રક્ષણ કરજે."

૪.૧.૧૧. "અનિર્બાધ એવા અનંતમાં એ મહાન–અગ્નિ વધ્યો–વિસ્તાર પામ્યો. અહો ! વિપુલ જલો–જલસ્રોતો–એ તેને સદ્‌ભાવનાથી પોષ્યો. સત્યના મૂળમાં–આદિસ્થાનમાં–તેણે આશ્રય લીધો હતો: ત્યાં તેણે પોતાનું સદન કર્યું–અવિભક્ત સ્વસાઓના કાર્યમાં તેણે પોતાનું રહેઠાણ કર્યું."

૪ ૧. ૧૨. પદાર્થોના અંતરમાં રહી તેમનું સંચાલન કરનાર મહાન સરિતાઓના સંગમમાં રહીને તેમનું પોષણ કરનાર, સત્યદૃષ્ટિ માટે વાંછતો, સોમરસના સારવાર મટે

૪. ૧ ७. स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनां ।
अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥

૪. ૧. ૮. बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौद्दधानः शुक्रा रभसा वपूंषि ।
श्चोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥

૪. ૧. ૯. पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।
गुहा चरंतं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यह्वीभिर्न गुहा बभूव ॥

૪. ૧. ૧૦ पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीप्यानाः ।
वृष्णे सपत्नी शुचये सबंधु उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥

૪. ૧, ૧૧ उरौ महाँ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।
ऋतस्य योनावशयद्दमूना जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् ॥

૪. ૧. ૧૨. अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः ।
उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः ॥

સીધેસીધાં જ્યોતિરશ્મિઓવાળો, એવો અગ્નિ તેમને (સરિતાઓને) ઊર્ધ્વલોકમાં જન્મ આપે છે–જલસ્રોતોનો પુત્ર, સમર્થ અને સૌથી બળવાન તે અગ્નિ !"

૪.૧.૧૩ "જલના પ્રત્યક્ષ જન્મને, તથા પૃથ્વીની વનસ્પતિઓને નિરતિશય આનંદની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ હવે ઘણાં રૂપોમાં જન્મ આપ્યો; મન વડે દેવતાઓ તેનામાં એકત્ર થયાં, અને સામર્થ્યથી ભરપુર અને અતુલ પરાક્રમ કરવાની શક્તિવાળા–અગ્નિને –તેમણે પોતાના કાર્યમાં પ્રેર્યો."

૪.૧.૧૪ "પેલા બૃહત્ તેજસ્વી રશ્મિઓ અગ્નિને–તેની જ્યોતિ કિરણાવલીને –વળગી રહ્યાં; ઝંખવી નાખે એવી વિદ્યુત જેવા તે હતાં; અને જીવનના ગૂઢ સ્થાનોમાં વૃદ્ધિ પામતા તેણે કિનારા વિનાના બૃહત અનંતમાં આવી રહેલ તેના પોતાના સદનમાં તેમણે અમૃતત્વનું દોહન કર્યું."

ઋચાઓના અર્થનો સ્ફોટ

દિવ્ય તપ; શક્તિ સ્વરૂપ અગ્નિ દેવતાઓને જલમાં–જલસ્રોતોમાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે: સરિતારૂપી સાત બ્હેનોના કાર્યમાં તેનાં દર્શન થાય છે. એ સપ્તનદીઓ તે સત્યના સાત પ્રવાહો છે. ચેતનાના ઉચ્ચ શિખરો ઉપરથી જે દિવ્ય નારીસ્રોતો ઇન્દ્રદેવ લાવે છે તે એ સાત સ્રોતો છે. પ્રથમ તો, પૃથ્વી ઉપર ઉગતી વનસ્પતિ યાને ઔષધીઓના રૂપમાં એટલે કે પૃથ્વીની ઉષ્માને ધારણ કરનાર પદાર્થના રૂપમાં, તે અગ્નિ અપ્રગટ–પ્રચ્છન્ન –હોય છે. એને પ્રગટ કરવા માટે એક પ્રકારનું દબાણ–ઘર્ષણ કરવાની જરૂર પડે છે: બે અરણીઓનું–પૃથ્વી અને સ્વર્ગરૂપી–ઘર્ષણ કરવાથી તે પ્રગટે છે. એટલા માટે અગ્નિને "ઔષધીઓનો પુત્ર" તથા "સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના પુત્ર" કહેવામાં આવે છે. માનવની ચેતનામાં પણ એ અગ્નિની અમર શક્તિ પ્રયત્ન, અને પીડાને પરિણામે જ જન્મ પામે છે. પરંતુ ઊર્ધ્વચેતનાના દિવ્ય વાટિમાં તો એ અગ્નિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ત્યાં તે તેના પૂર્ણ સામર્થ્ય સહિત પ્રગટ હોય છે; તેનાં જ્ઞાન અને આનંદ ત્યાં પૂર્ણ હોય છે. ત્યાં તે શુદ્ધ હોય જ્યારે તેની ક્રિયા વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે લોહિત રંગનો બને છે. (૨.૩)

એના જન્મથી જ દેવતાઓ તેને બળ, ઉર્જસ અને દેહ આપે છે. એ અગ્નિના આનંદમાં સપ્તજળસ્રોતો વૃદ્ધિ કરે છે. નવા જન્મેલા તે અગ્નિરૂપી બાળકની ચારેબાજુ અશ્વિનીઓ પેંદે ફરીને એ સાતસરિતાઓ તેનું જતન પાલન કરે છે.

ચેતનાના એ દિવ્યસ્રોતોને ઘણુંખરું "ધેનુઓ" કહેવામાં આવે છે તેમને અહીં અશ્વિનીઓ કહી છે. કારણ કે ગૌ યાને ધેનુ, ચેતનાના સામર્થ્યનું, પરંતુ જ્ઞાન સામર્થ્યનું પ્રતીક છે. જ્યારે અશ્વ એ પ્રાણની સક્રિય શક્તિમત્તાનો પ્રતિનિધિ છે. પ્રાણશક્તિ જ ગતિ કરે છે, સફળ ક્રિયા સાધે છે, કામના કરે છે, તથા ભોગ ભોગવે છે. અગ્નિનું આદિ સ્વરૂપ વિશ્વમાં સ્થૂળ ઉષ્મા રૂપે દેખા દે છે. ત્યારપછી અશ્વરૂપે–પ્રાણશક્તિરૂપે–ને પ્રગટે

૪. ૧. ૧૩. अपां गर्भं दर्शं तमोषधीना वना जजान सुभगा विरूपं ।
देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥

૪. ૧. ૧૪. बृहंत इद्भानवो भाऋजीकमग्निं सचंत विद्युतो न शुक्राः ।
गुहेवृद्धं सदसि स्वे अंतरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥

છે. ત્યારપછી તે અગ્નિ "સ્વર્ગનો" બને છે. વારિના સંતાન તરીકે અગ્નિની પ્રથમ ફરજ એ છે કે "રજસ્તરણ"-પ્રાણમય લોકને-રજને-રૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી તેનો-પરિપૂર્ણપણે વિસ્તાર કરાવવો. એ લોકની શુદ્ધિ કરવી એ અગ્નિનું કાર્ય છે. માનવતા નાડીયંત્રમાં વ્યાપીને અગ્નિ તેનાં તેજસ્વી અંગો પ્રસારે છે-અને તેને શુદ્ધ કરે છે. પ્રાણમાં જે આવેગો વૃત્તિઓ અને કામનાઓ રહેલાં હોય છે તેમને અગ્નિ ઊર્ધ્વગામી કરે છે; કાર્યમાં પ્રગટતી અશુદ્ધ તપઃશકિતને ઊર્ધ્વલોકમાં રહેલા સત્યની શકિતવડે તે વિશુદ્ધ કરે છે.' આમ થાય છે ત્યારે કામનાઓ અને અંધપ્રેરણાની ક્રિયાને ઠેકાણે જીવનના જળસ્રોતોની આજુબાજુ અગ્નિ પોતાની વિરાટ ઊર્જસ્વિતા ધારણ કરે છે. (૪.૫)

સપ્તવારિસ્રોતો આ પ્રમાણે ઊર્ધ્વગતિ કરે છે અને પ્રાણમાંથી ઉપર જતાં મનોમય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે: તેઓ સ્વર્ગની સમર્થ સરિતાઓ બની રહે છે. ત્યાં, મનોમય લોકમાં, એ સ્રોતો સનાતન, નિત્યપ્રવૃત્ત, એવી શકિતઓરૂપે પહેલીજ વાર દેખાય છે. એ સ્રોતો હોય છે તો જૂદા જૂદા પરંતુ તેમનું મૂળ એક છે. એ સાતે સરિતાઓ ચેતનાનાં ઊર્ધ્વલોકમાં આવી રહેલા સત્યના ધામમાંથી વહે છે. એ સત્યલોકમાં "સપ્તવાણી" રૂપી વ્યકત સ્વરૂપે એ સ્રોતો દેખાય છે. નાડીમય ચેતનામાં અગ્નિ પ્રગટે છે ત્યારે જેમ તે વિષયનું ભક્ષણ કરીને પોતાની શિખા ટકાવે છે તેમ મનના લોકમાં તે અગ્નિ કરતો નથી. મનોમય લોકના એ સાતવાણી પ્રવાહો ભક્ષણ કરતા નથી અને છતાં નિષ્ફળ નીવડતા નથી. એ સપ્તસ્રોતો એટલે પારદર્શક આભુષણોમાં સજ્જ થઇ પ્રગટેલ સનાતન સત્યનાં મનોમય સ્વરૂપો. તેમને પરિપૂર્ણપણે "વસ્ત્રાચ્છાદિત નહિ કે નગ્ન નહિ" એવા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. (૬)

પરંતુ એ મનોમય લોક તેની છેવટની ભૂમિકા નથી; મનોમયલોકનાં સ્વચ્છ જળમાં દેખાતી એ સાતે સરિતાઓ રૂપે પ્રગટતી અગ્નિશકિત તેના આદિસ્થાનમાં ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. અને ત્યાં દિવ્યમધુના સ્રોતનું સ્વરૂપ તે ધારણ કરે છે. ત્યાં ઊર્ધ્વમાં,-સત્યની અનંત ચેતનાના બૃહત્ વિસ્તારરૂપે તે પ્રગટ થાય છે. પરિણામે, મનની ઉપર આવેલી અનંત ચેતનાની મધુધારાઓના અવતરણથી માનવ ચેતનાના નિમ્નલોકમાં વહેતી સપ્ત-ધેનુઓને પોષણ મળે છે. સ્વર્ગ એટલે મનોમયલોક અને પૃથ્વી એટલે સ્થૂળચેતના એ બન્ને અગ્નિની "પ્રથમ માતાઓ" કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ તેને જન્મ આપે છે-પ્રગટાવે છે. બન્ને માતાઓ ઊર્ધ્વમાંથી આવતા સ્રોતોના વેગથી વિશાળ થાય છે તથા સત્યજયોતિવડે પરસ્પર સંવાદિ બને છે. એ નિમ્નસ્રોતો પણ પાછળથી અગ્નિના સંપૂર્ણ સામર્થ્યને ધારણ કરે છે.-એની વિદ્યુત જ્વલંત શિખાઓને, વિરાટ રૂપોની ઊર્જસ્વિતાને અને આનંદને તે ધારણ કરે છે. ઋચા કહે છે કે જ્યાં-ઊર્ધ્વલોકના-સત્ય વડે પુરુષને-વૃષભને-પુષ્ટ કરવામાં આવે છે ત્યાં હમેશા ઘતના-સ્વચ્છ નિર્મળતાના-અને મધુના સ્રોતો વહે છે. (૭.૮)

સર્વનો-જગત સમસ્તનો-પિતા તે પુરુષ છે; તે પ્રયત્નરૂપે પદાર્થોમાં આવી રહ્યો છે. તે પોતે ઉર્ધ્વ લોકમાં છે. બીજા દેવતાઓને તથા સપ્ત સ્રોતોને લઇને અગ્નિ ઊર્ધ્વ લોકમાં પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ તે નિમ્નચેતનામાંથી લુપ્ત થઇ જતો નથી. નિમ્નમાંથી

ઊર્ધ્વમા ગતિ કરીને તે વસ્તુઓનાં–, જગતને ઉત્પન્ન કરનાર પિતાની વિપુલ મધુમય સમૃદ્ધિના મૂળને શોધે છે તથા તેને પ્રાપ્ત કરીને આપણી પ્રાણમય ચેતનામા પોતે રેલાવે છે તે અગ્નિ પોતે પુત્રને ધારણ કરે છે અને પોતે પુત્ર--કુમાર-બને છે। શુદ્ધ પુરુષરૂપે તે વિરાટ પણ છે, અને માનવની અન્નમય અને મનોમય ચેતના તેને શાસક--સ્વામી --તરીકે સ્વીકારે છે. એ અગ્નિ પોતે એક છે, - છતા જીવનની સપ્તસરિતાઓની ગતિનો ભોગ લે છે- અનત વિરાટ--શક્તિઓનો તે ઉપભોગ કરે છે. (૯.૧૦.)

આગળની ઋચામા ઋષિ આ પ્રમાણે કહે છે — જે અનતમા અગ્નિ ઊર્ધ્વ લોકમા પ્રવેશ કરે છે અને જેમા તે પોતે પુષ્ટિ પામે છે- જેમા જલના સ્રોતો વેગભેર પ્રવેશ કરીને અગ્નિને પુષ્ટ કરે છે,—અને જે અનતનુ ધામ છે તે જ " અનિબાધ વિસ્તાર " છે -વિશાળ અનતતા છે ઉપનિષદ્‌મા 'ભૂમા' કહ્યો છે તે આ જ સત્યનો જન્મ ત્યા ઊર્ધ્વમા–છે એ કિનારા વગરના અનંત ચૈતન્યરૂપી મહાસાગરમા આવેલા પોતાના સદનમા અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે, અને ત્યા સ્થિતિ કરે છે પાર્થિવલોકમા કરે છે તેમ ત્યા, ઉર્ધ્વમા, એ સપ્તસરિતાઓ એકબીજાથી વિખુટી રહીને કાર્ય કરતી નથી પરંતુ અવિભક્ત સખીઓની પેઠે વર્તે છે. એ સાતે સરિતાઓના મિલન સ્થાને–સગમમા–રહ્યો અગ્નિ પણ સર્વે પદાર્થોમા ગતિ કરે છે અને તેમને ટકાવી રાખે છે, એના રશ્મિઓ ત્યા સીધા હોય છે, નિમ્નલોકની વક્રતાની અસર થતી નથી એના રશ્મિઓ જ્ઞાનમય ચેતનાનું અમૃતમય–આનંદમય--ચેતનામા રૂપાતર કરે છે (૧૧ ૧૨)

ત્યા ઊર્ધ્વમા એનો જન્મ થાય છે તે નવજન્મ છે,- અને ઉદ્દ્ઘાટન પણ છે. તે પાર્થિવ ઔષધીઓમા સામર્થ્યમા પુત્ર તરીકે, તે જલસ્રોતોમા શિશુ તરીકે જન્મ્યો હતો. એનો એ જ અગ્નિ આનદની દેવી (ચેતનામા) અનેકરૂપે જન્મે છે. એ આનદની દેવી તે અનત અનિવાર્ય વિસ્તારમા રહેલી આનદમયી દિવ્યચેતના માનવની ચેતનામા કાર્ય કરતી દિવ્ય શક્તિઓ–દેવતાઓ--માનવના મનને પોતાના કરણ તરીકે વાપરીને અગ્નિને પ્રાપ્ત કરે છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને એ દેવતાઓ તેની આજુબાજુ એકત્ર થાય છે, અને તેનો નવો જન્મ થયા પછી જે મહાન કાર્ય સાધવાનુ છે તે કાર્ય કરવા અગ્નિને પ્રેરે છે એ દેવતાઓ પોતે અગ્નિમા નીકળતી વિદ્યુત શક્તિઓ હોય તેમ તેની આજુબાજુ રહે છે અને આનદના મહાન, અનત સાગરમા જ્યાં તે દેવતાઓ અગ્નિના પોતાના એ સદનમાથી માનવને માટે અમરતા-અમૃતનો આનન્દ-દુહે છે" (૧૩ ૧૪)

આ પ્રમાણે સપ્તસરિતાઓનો પ્રતિક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા સુસ્પષ્ટ જણાય છે સરિતાઓ અને આપ, અગ્નિનો નવજન્મ અને તેની ઊર્ધ્વપ્રતિ યાત્રા, એક લોકથી બીજામા ગતિ,–સઘળું સ્પષ્ટ થતું જાય છે મધ્યવર્તી ગૂઢ પ્રતિકના લક્ષને જાણ્યા પછી બધી ગુચવણ, બધી અસ્પષ્ટતા અને સંદિગ્ધતા, અર્થહીનતા ઓગળી જાય છે અને ઋગ્વેદમા વ્યાપેલો અર્થ આપણે કાઇક અંશે જોઇ જાણી શકીએ છીએ ૧

૧ આ અનુવાદ માટે અને અર્થસ્ફોટ માટે લેખક શ્રી અરવિંદ ના 'વિદરહસ્ય' નામના અપ્રગટ ગ્રથનો ઋણિ છે

આશાની સપ્તપદી

મનોગન

૧

પોષ માસની હીમની ઠંડીમાં-શીતળ સવારમાં મારી આંખ ઊઘડી ગઇ. મારા ઓરડાના મોભારામાંથી વ્હેલાં પ્રભાતનાં આછાં તેજ અંદર ઝાંખ પુરતાં'તાં. ચાડા પર કોડિયામાં વણસ કોરી વાટ હોલાઇ જતી'તી અને કંપતી વાટની સાથે દીપનો ઓરડામાં નીતરતો પ્રકાશ ધીમે આન્દોલન લેતો હતો. આસપાસના ઘરમાંથી ઘંટીનો ધીમો અવાજ ને દૂરથી પંખીનો એકાદ ટહૂકારો સંભળાતો'તો. મારા ઓઢણની મીઠી હૂંફમાંથી બ્હાર નીકળવાની મારી હોંશ ન હતી. હું નિરાંતે પડ્યો હતો.

ખખડી ગયેલ કમાડ પર સાંકળ પડવાનો ધીમો અવાજ—પણ મેં ઉત્તર ન વાળ્યો. ફરી સાંકળ ખખડી. હું ઉઠ્યો. મારી જાતને સ્વસ્થ કરતાં આંખો ચોળતાં મેં અનિચ્છાએ બાર ઉઘાડી નાખ્યું. 'ઓહો!' મને અચંબો થયો. સામે જ કોઇ કુમારી હતી. 'એ કોણ!' 'શા માટે!' એ ત્વરિત પ્રશ્નોને ઉત્તર દેવા આંખ ઊંચી થતાં તેનાં લોચનમાં થંભી ગઇ. પણ એકમાં તો મન કોઇ અનુભૂત સ્મૃતિ સાગરમાં ધૂમી વળ્યું. આ એજ અજ્ઞાત કુમારી-જેને માત્ર મેં સ્વપ્નમાં જ જોયેલ.

મેં કહ્યું 'આવો'

અજવાળાં ચોદિશમાં વધી ગયાં'તાં. દીવો પવનથી હોલવાઇ ગયો'તો. માત્ર બ્હારની ઠંડી ને પવન કરતાં અંદરની હૂંફ ગમતી હતી. તે અંદર આવી. મારી પથારીની પાંગત પર તે બેઠી. મેં મારૂ ઓઢણું ખેંચી લીધું ને હું ઓશીકે બેઠો.

'તમે કોણ ?' મેં પૂછ્યું.

'આશા કુમારી' તેના ધીમા ઉત્તરમાં કોઇ જાદૂઇ મીઠાશ હતી.

'કેમ આવ્યાં છો?' મેં ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

'તમારી ખબર કાઢવા.' તેણે સહાનુભૂતિ ભર્યો જવાબ આપ્યો ને શરમથી નીચે જોઇ ગઇ.

મેં તેની સામે જોયું. કેટલી આકર્ષક તે હતી? તેની નિર્મળ શાંત-મોહક છતાંયે ઊંડાણમાં ક્યારેક તૃષ્ણાભરી લાગતી આંખો, સુંદર દેહમરોડ, સર્વાંગમાં ચાંચલ્ય સાથે નીતરતી સુધા, મનમોહક બેસવાની લલિત છટા, કોઇ અપૂર્વ રાજકુમારીને શરમાવે એવાં હતાં. એનું દર્શન મારી ઘેનભરી આંખોને સચેન કરી હારી રહ્યું. એનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય મારા આતુર મનમાં શાંત નિશ્ચલ પ્રતિબિમ્બ પાડી ગયું. વિવશ ચિત્ત અકથ્ય

આનંદમાં લીન થઈ ગયું એ માન નિર્જન એકાન્ત હૃદયમાં વસી ગઈ મારી એ નતાનું ભાન તરત જ વધી ગયું જાણે કોઈ ચિરપરિચિત સ્નેહી ઘણા કાળ પછી મને સહચાર આપી મારી સભાળ લઈ રહ્યું છે

'આશા!' મે વાત શરૂ કરી

'શું ?' તે વચમાંજ બોલી હું તેની આંખો સામે જોઈ રહ્યો કેટલી ઉત્કટ આવૃત્તિ! તેણે નીચે જોયું સરી ગયેલ ચુંદડી નીચેનું લજ્જાભર્યું કોમળ મોહક વદન ગાલ અને ઓષ્ઠ પર તરવરતું બાળયૌવન અને જરા થભીને ઝૂકી જતું કર્ણનું શિરીષપુષ્પ જેટલા સુંદર હતા તેટલાજ હું વશવર્તી હતા

મે ફરી કહ્યું 'કુમારી!'

તેણે અનુરાગ ગુહનતાભરી દૃષ્ટિએ સામે જોયું અમે બન્ને પળ એક મૂગા રહ્યા હશું પણ તે કશુંક સમજી ગઈ

'તમે બેસો નહીં સુઓ' તેણે કહ્યું હું શીર દાબી આપું' કેટલી મીઠાશ સાન્ત્વના સહાનુભૂતિ ભર્યું એનું પ્રેમાળ વચન? હું સુતા મને ઓઢાડી તેણે ધીમેથી પોતાનો કોમળ હસ્ત મારા તપ્ત લલાટે ધર્યો અંતરનો ભાર જાણે શીર પરથી ઉતરી જતો'તો

જ્યારે બ્હાર ધરતિને નીચી લેતા રૂ જેવાં મહેંક વાદળામાં ચડેલા સૂર્યના તેજ નિસ્તેજ વેરાઈ જતા તા, દૂર લીલા હરિઆળા ઘઉંના ખેતરોમાં મોન ઠંડી મહીં વિવશ કમ્પતા'તા, ને પવન માન બારણાની તડોમાં ધીમું ગાજતો હતો ત્યાર તેના વિધુતભર્યા આંગળાના સ્પર્શ સાથે ક્વચિત શિર પરથી સરી પડતી કસુમ્બલ ચુંદડી, મોટા સોનેરીલેશવાળામાંથી ખરી પડતા ગુલાબના ફૂલ ને હાથના કંકણ મારા મુખ પર સ્પર્શ દેતા ઢળી પડતા તા—અને મને કોઈ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં લઈ જતા હતા

૭

જાગીને બ્હાર આવ્યો ત્યારે લગભગ સાંઝ નમી ગઈ હતી ઠંડી ન્હાતી માન વસતનો ધીમો પવન વનમાં એક જુઇની ખીલતી કળીને ડોલવતો'તો ક્ષિતિજની ઝાંખી થતી વર્તુળમાળ પર એકાદ વાદળામાં સન્ધ્યાનું ઉતરતું કિરણું તરવર્યા કરતું'તું અને લાલઘૂમ પશ્ચિમદિશાના ઉરમાં તરત શુક્ર તારિકા પ્રકાશતા આવતી વી પંખીના મંદ પડતા કલરવની સાથે મંદિરની મધુરગ્વ આરતિના અવાજ ધીમા આન્દોલનમાં ઝૂલતા હતા

પણ શેરીમાં દ્વારે દ્વારે દીવામાંના પ્રગટ ગઈ હતી એકાએક મારા દ્વાર પર મે દીપમાળા જોઈ આમ્ર અને અશ્વિનપલ્લવના પનથી રચેલા પુષ્પગુચ્છો તેરણો ધીમે ધીમે ઝૂલતાતા ત્યા તો મે શરણાઈના સૂર ને મંગળ લગ્નગીત સાંભળ્યા શું હશે! મને ખબર ન પડી હું પાછો ઓરડામાં ગયો બાર અટકાવ્યું ને પથારીએ પડ્યો

ખંડમાં દૃષ્ટિ કરતા જ મને ઘણો ફેરફાર જણાયો બધું જ સાફ હતું મારી ન્હાની શૈયા સ્વચ્છ પુષ્પભરી હતી આજી માદક સુવાસ ફેલાતી'તી ખંડમાં પ્હેલીજ વખત મે હિંડોળો જોયો પાસે ઉત્તરના દ્વારમાંના પિંજરની દાંડી પર બેસી સારિકા કંઈક ગાતા મથતી તી

ત્યાં તો ઝાંઝરની ઘુઘરી રણકી, ધીમેથી અબોલ દ્વાર ઉઘડ્યું, ને બે મોહક ઉત્સુક આંખો મારા પર ઢળી. શરમથી સંકોચાતી, આનંદથી પ્રફુલ્લીત થવા મથતી, પાનેતરમાં વીંટાયલી દેહલતા—આશા કુમારી જ સ્હેજ દ્વાર હડસેલીને ખંડમાં આવી થંભી ગઇ. બાર ન બંધ થયું: ન વિશેષ ઉઘડ્યું.

હું ખેડો થઇ ગયો. આ લગ્નપરિધાન ધરી તે કેમ આવી હશે? હું ગળગળો થઇ ગયો પણ ન પૂછી શકયો. ત્યાં અચાનક સારિકા બોલી ને પિંજરમાં પુરાઇ ગઇ. તે ઝબુકી. સારિકા તરફ જોયું. આગળ આવીને હિંડોળા પાસે ઉભી રહી. હું તેની પાસે ગયો. ખભા પર હાથ ધર્યો. તુર્ત તેની આખી દેહલતા કમ્પી. સહર્ષ રોમાંચ ખડાં થયાં. તેણે સામે જોયું. અમે બન્ને હિંડોળા પર બેસી ગયાં. ઝાંઝર ખખડ્યાં. કિચૂડ અવાજ થયો. ફરી સારિકા બોલી. હિંચકો વિશેષ ચાલ્યો. ઝાંઝરની ઝમકારી અખંડિત બની. પવનની લ્હેરે પાનેતર ફુલ્યું, ફરફરાટ થયો. ને શીર પરથી પાનેતર સરી પડ્યું. તેણે કોમળ અંગુલિ મારા આંગળમાં પરોવી, જાણે હ્રદય એકબીજામાં મળી જતાં હતાં.

૩

મધરાત પછી હું જાગી ગયો. છાપરામાંથી સ્હેજ નમેલ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં તેજ ચાંદરડાંરૂપે ભીંત પર ને જમીન પર પડ ઈતાં ને ચંદ્રનો નિર્મળ પ્રકાશ જાળીમાંથી ભૂમિ પર પથરાતો'તો. સારિકા શાંત હતી. પથારીમાં શાંત ઊઘડતા મઘતી કળીઓ માથે, મારી પાસે જ મારા હાથનું ઓસીકું કરીને આશા સુની'તી. એવું તૃપ્તિભર્યું ગૌરવદન, ગાઢ ઊંઘમાં પડેલી પાંપણ પર રમતાં સ્મિતો. ગાલ પર રમતી સુરેખ લાલી, રક્ત અધરોષ્ટ પર ટપકતું હાસ્ય, ભાલે ચુંબન લેતી એકાદ લટ. ધીમા ઊંડાં શ્વાસથી કોમળ આન્દોલન લેતી મૃદુલ છાતી. મને અપૂર્વ સંતોષથી સુખની ટોચ પર લઈ જતાં'તાં. મેં સ્હેજ નમી, તેને મારા ઉરમાં લપેટી લલાટ પર ચુંબન કર્યું. આજથી આશા કુમારી મટી, કુલલક્ષ્મી બની મારા મંદિરમાં મંગલ પદપંક્તિ મૂકી રહી'તી. એના ઝાંઝરમાં, હિંડોળામાં, સારિકાના પિંજરમાં, ઊઘડતાં દ્વારમાં, ચંદ્રકિરણમાં, પુષ્પમાં, મારી નાની શૈયામાં, મારી આંખમાં ને અંતરમાં એક જ અનંત ગીત હતું. "આશા...આશા...આશા."

૪

દૂર વિસ્તરતા નીંખરાયલા પડ્યા પર્વતની ઊંડી ખીણમાં ગહનવનમાં હું ભૂલો પડ્યો છું. સન્ધ્યા સમે ગીચ ઉન્નતવૃક્ષોને વીંધી પ્રકાશ અંદર આવી શકતો નથી માત્ર ડોકીયાં જ કરે છે. પવન માત્ર વૃક્ષનાં શિરોને સ્પર્શ કરી ચાલ્યો જાય છે. આસપાસ અંધકાર વધનો દેખાય છે. મને માર્ગની સૂઝ નથી પડતી. કયા ડુંગર પાસે થઇ મારે જવાનું છે તે દેખાતું નથી. કયાંક અસંખ્ય કેદીઓ એક સાથે મળીને જૂદી જૂદી દિશાએ વહન કરે છે. કયાંક ઊગેલાં ખડ નીચે એકલ કેડી પણ દબાઇ જાય છે. અન્તે હું એક ઝાડને થડે પડું છું. અંધકારભર્યા અજ્ઞાત પંથે ચાલવાની માટે હવે શ્રદ્ધા નથી.

ત્યાં એકાએક ઉપરનાં પાન ખખડે છે. ઘોરી વિમૂઢતાની સ્થીર સપાટી પર એકાએક ચેતનભરી ઊર્મિઓ ઉઠે છે. ઉન્નત કદંબના વૃક્ષ પરથી પ્રફુલ્લ પુષ્પમંજરીઓ મારા પર પડે છે. હું ઊંચે નજર કરું છું. મનશ્યામ લીલાં પર્ણદલમાં ધવલ પુષ્પની

ઝૂલતી ડાળખીઓ વચ્ચે એની કંચનશાખા સુમધુર હસી રહી છે. એના એક હાથમાં ફૂલની ડાળખી છે. આહ્‌ આશા ! હુ એકદમ થાક વિસરી જાઉં છું. કૂદીને તેની પાસે પહોંચું છું. "ભૂલા પડયા છો ?" તે મને પૂછે છે. "ચાલો માર્ગ બતાવું." પણ હવે મને એમ નથી લાગતું. એના સહવાસ ને દર્શન એટલા પ્રિય મોહક છે કે મને એ છોડી જતાં દુઃખ થાય. પણ હું કૈં બોલી શકયો નહીં. અમે બન્ને નીચે ઉતરીએ છીએ મારા હાથમાં હાથ લે છે. સંધ્યાનાં ઓસરતાં તેજમાં વધતી રજનીના અંધકારમાં ગહન વનમાં મને ભૂલા પડેલને તે દોરે છે. દૂર દૂર આ વનની પેલી પાર હિમાદ્રિના ઉન્નત શૃંગો પાછળ મને માર્ગ બતાવવા તે આગળ ચાલે છે. એકાએક તે અટકે છે તે ઇચ્છાભર્યાં હૃદયે પૂછે છે. "રોકાવ તો સાથે રહેવાય." હું થંભી જાઉં છું. પણ ફરી તે આગળ ચાલે છે. માથું નીચું કરીને હુ પણ તેની ઉપડતી કોમળ પાનીને જોતો જોતો પાછળ ચાલ્યો જાઉં છું.

એકાએક બે ડુંગર વચ્ચેનો ગાળો આવે છે. "હવે વ્હાલી જાવ" કહીને તે મારો હાથ મૂકી દે છે. માત્ર એક કોમળ નિઃશ્વાસ જ હું સાંભળું છું. પણ સ્થિર દૃષ્ટિએ બે ડુંગરના ગાળામાંથી ડોકાતી નિર્મળ ચન્દ્રકળા જોઈ રહું છું. બન્ને શિખર પર ઝરતી કૌમુદિ— ધીમે ઝરતાં ઝરણની સેર--આછી પુષ્પપરિમલ અને ઉન્નત માર્ગ. પણ મારી આશા ! હું પાછળ જોઉં છું. પણ આશા ! નથી ! "આશા ! આશા !" હું જોરથી બૂમ પાડું છું. ખીણમાંથી ઊપડીને પડઘો ડુંગર ડુંગરે અથડાઈને શમી જાય છે. દૂર કયાંક મોરલા ગહેકે છે. પણ પાસે જ કોઈ ઘુવડ બોલતું હોય તેમ લાગે છે. હું ફરી જોરથી બૂમ પાડું છું. પણ મને કૈં જ નથી દેખાતું.

ત્યાં તો મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. હું મારા જ ખંડમાં સૂતો હતો. આશા તો મારા ઓશીકા પર બેસીને મને જગાડવા આંખ પર પવન ઢોળી રહી'તી. તે મારી સામે સ્થીર નિઃસ્પંદ દૃષ્ટિએ જોઈ રહી. તે નીચે નમી. મેં તેને છાતી સાથે દાબી દીધી. જાણે સ્વપ્નાની વાત કૈં પણ બોલ્યા વગર હું તેને સમજાવી રહ્યો'તો.

૫

સ્નેહશીતલ પ્રવાહથી ગામને વીંટી નદી દાવાનળને પણ હાંકે એવા ગ્રીષ્મના મધ્યાહ્નમાં અસહ્ય તાપ ખમી રહી'તી. દૂર મૃગજળ તરફ હરિણ-શિશુઓ ત્વરાથી દોડતાં હતાં. પ્રચંડ વંટોળ તથા લૂના પ્રખર સુસવાટમાં શેરીનાં ઘરનાં બારણાં ભડોભડ પછડાતાં'તાં અને મારાં આંગણ પાસેના પીંપળાની બે ચાર સૂકલ ડાળ સાથે લીલી ડાળો પણ ખખડતી'તી ત્યારે મેં મારા આંગણામાં પગ મૂકયો.

આશા મને અંદર ખેંચી ગઈ એ વિના મને કૈં સ્મરણ નથી. પણ ઘંટીજ અત્રત્ર અવિશ્રામ રણભૂમિના મધ્યાહ્નના દાટ પછી મારી પર્ણકુટી ન્હાની જતાં શાંત વિશ્રાન્તિભરી લાગી. આશાના કેશકલાપમાં ગુંથેલું એક જ શ્વેત કમળ પોતાની સૌરભે પરોણા ને લૂતી દાઝતા ઝુલાવી રહી'તી. અનંત વિશ્વના અસંખ્ય સ્થળ જાતરૂપા પછી માત્ર બે પ્રેમળ આંખો જ મારું વિશ્રામ સ્થાન બની રહી.

"હવે આરામ તો લ્યો, ચિન્તા શું કરો છો? આપનું મુખારવિન્દ કેવું લાગે છે! સામે અરીસો ધરું?" તેણે કહ્યું, મેં તેનો હાથ પકડીને પાસે લીધો.

"મને તમારા વગર એકલાં કેવું લાગે? ખ્યાલ કર્યો છે?" કહી તેણે સજલ આંખ ઢાળી દીધી.

"હવે નહીં જાઉં.' મેં કહ્યું, ને તેણે પોતાની શીતલ વેગે ધડકતી દેહકલી મારી તૃપ્ત છાતીમાં શમાવી દીધી.

૬

આશા મને ઊંઘમાંથી જગાડતી હોય તેમ લાગ્યું. અર્ધજાગતી અને અર્ધ ઊંઘમાં ઉત્તર આપતાં જ હું જાગી ગયો. મને અસહ્ય બફારો થતો'તો. ઓરડાં પર એકધારો વરસાદ તૂટી પડ્યો'તો. અને તેની પર ધીરું ગંભીર ઊંડું ગર્જન સંભળાતું'તું.

પણ મને આશા બોલાવતી'તી. હું સચેત થયો, ત્યાં તો મારી શૈયા મને સૂની લાગી. તેના કોમળ દેહની મૃદુ ઉષ્મા તજતી પથારીમાંની પુષ્પકળીઓની પાંખડીઓ ઉંચકવા પ્રયત્ન કરતી'તી. 'આશા!' મેં બૂમ પાડી. વર્ષતા વરસાદના ધીમા અખંડ રવમાં માત્ર એકજ પડઘો પડ્યો. ઉત્તર ન મળ્યો. પિંજરની સારિકા પણ નિરુત્તર પડી રહી.

મેં ઉઠીને દીપની વાટ સંકોરી. ધીમા દીવાના કોમળ તેજમાં આખો ખંડ પ્રકાશથી ભીનો થઇ રહ્યો. મેં ખૂણે ખૂણે નજર કરી. આશાની દેહલતા મારી આંખે ન પડી. પણ તેનાં કંકુભર્યાં પગલાં ચોતરફ પડેલાં હતાં, ને તે પર ક્યાંક ફૂલકળી પણ ખરી હતી. પણ એ પદપંક્તિ દ્વારની દૂર ન્હોતી ગઇ. આશા જરૂર ઘરમાં જ હશે મને શ્રદ્ધા હતી. માત્ર મશ્કરી અને આનંદ ખાતર તે મને ઉત્તર નથી દેતી.

"આશા!" મેં ફરી સાદ કર્યો. માત્ર આભમાં ધીરું ગર્જન પડઘાની પરંપરામાં ઘૂંટાયા કર્યું. પણ આશાએ મને ઉત્તર ન આપ્યો. એ આવશે એ શ્રદ્ધા હતી જ. આશાને મારા વગર ચાલતું જ નથી.

પથારીમાં પડ્યો પણ હું આંખો બંધ કરી શકતો ન્હોતો. એકાએક જોરથી બારણાં ઉઘડી ગયાં. ને વાછંટથી ખંડની મારવાળી ભોંય ભીની બની ગઇ.

મને લાગ્યું કે આશાએ જ દ્વાર હડસેલ્યાં. હવે હમણાં જ તે અંદર આવશે. પથારીમાં બેઠો થઇને હું દ્વાર તરફ જોઇ રહ્યો: પણ ન ઝાંઝર ખખડ્યાનો પગરવ સંભળાયો—ન એનો શબ્દ સંભળાયો—કે વીજળીની ચમકારીમાં ન એનાં દર્શન થયાં.

હું ઊઠીને દ્વારમાં ઊભો રહ્યો. ધમધોકાર વરસાદ પડતો'તો. ગર્જતાં આભ નીચે અબોલ વસુંધરા આકાશનાં પાણી ઝીલી રહી'તી. અને શાંત ઓરડાં પરથી નેવાં નીતરતાં હતાં. પવનની ધીમી લહરમાં આવી વાછંટ મારા અંગ પર બાઝી જતી'તી. મેં બાર અટકાવ્યું. ફરી પથારીમાં પડ્યો. આશા હમણાં જ કપાળે હાથ ધરી મીઠું આનંદનું ચુંબન દેશે જાણી મેં આંખ મીંચી.

૪

બેસતા વર્ષના વ્હેલા સવારમાં 'સબરસ'ના સૂરમાં–ફૂટતા ફટાકડાના અવાજમાં–ઝીણી ઝાંઝરની ઝમકારી સાથે મારા દ્વાર પર પડતી સાંકળના ખખડાટમાં હું સફાળો ઝબકી ઉઠયો. આશા જ અત્યારે દ્વાર પર આવી પ્હોંચી હતી. મને એ સાદ કરી બોલાવતી હતી. આ એ જ એનો રણકતો કોમળ કંઠ–આ એના જ પગની ઝાંઝરી–ને આ એણે જ ખખડાવેલી સાંકળ—.

"આશા! આવ્યો, આશા!" ની બૂમ પાડતો હું દ્વાર તરફ દોડયો. જોરથી વેગમાં બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં. ફટાક કરતાં બન્ને બાર ભીંત પર અફળાઈને પાછાં ભટકાતાં મેં રોકયાં–'આશા!' મેં સાદ કર્યો. પણ દ્વારમાં કોઇ જ નો'તું.

મેં આસપાસ નજર કરી બારણે બારણે રોડલે રોડલે દીપ મૂકાઇ ગયા હતા. બેસતા વર્ષનું અત્યારે સવાર હતું. આંગણામાં રંગોળી પૂરેલી હતી. અને વચમાં લક્ષ્મીનાં પગલાં પાડેલાં હતાં. દૂર ક્ષિતિજ પર સરિતાનાં ઉન્નત વૃક્ષો પર ચ્હડી ઉષા દેવી વિશ્વને કુંકુમને છાંટણે વધાવતી'તી, અને એના પચરંગી ઓઢણા નીચે શુક્રતારિકા મંગળ હાસ્ય હસી રહી'તી.

એકાદ પંખી ટહુકયું દૂર દૂર મગળ ગીત ગવાતાં હોય તેમ લાગ્યું. ત્યારે મારી પર્ણકુટીના ગર્ભદ્વારમાંથી પુષ્પની સુગંધ સાથે મીઠી ફૂંફભરી લહરી મારા દેહને સ્પર્શ કરી ગઇ. મેં અંદર જોયું. બધું જ શણગારેલું હતું. દીપમાળની શિખાઓ ડોલતી ઝૂલતી'તી. ફૂલની પાંખડીયો ઊઘડતી'તી. ત્યા એ ઉષા અને નિશાના મિશ્ર તેજમાં શુક્રતારિકાની દૃષ્ટિ નીચે મેં મારા આંગણામાં જોયું. આશા–મારી–આશાનાં વગનાં પગલાંની કુંકુભરી ઝાંખી મારા આંગણમાં રંગોળી પૂરાઇ ગઇ'તી. પણ એ પગલી ગૃહમાંથી જતી'તી. માત્ર એ પદપંકિતઓની વચ્ચે અતિ નાજુક બે કંકુભરી સપુષ્પ અભિઅંચિત પદપંકિતઓ મારા દ્વારમાં આવતી પડી હતી.

ઓહ! આશા! તું આવીને ગૃહ અંતરને ભીંજાવીને ચાલી ગઇ. માત્ર આપણ બેના સહવાસના ચિહ્ન તરીકે આ કોમળ સ્મૃતિ તરીકે આ કોમળ બાળપદપંકિત મારે દ્વાર મૂકી ગઇ. આશા!......

અલંકાર યુગના કવિઓ

ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

આર્યાવર્તની જુદી જુદી ભાષાઓમાં મધ્ય કાળમાં અનેક સત્વશાળી કવિઓ પાકયા છે. કેટલાક વિશેષ પ્રકાશવાળાં અને કેટલાક સામાન્ય પ્રકાશવાળાં રત્નો કવિખાણમાંથી પાકયાં હતાં. એ મધ્યયુગનાં રીતરીવાજ, ચલનચલન, આચરણ, નીતિ, ધર્મ, રાજ્ય, દેશ, પ્રથા, વહેમો, સાહિત્ય, સંસ્થાઓ, પરસ્પરનો સબંધ, વિવાહ, ક્રિયાઓ, માનસિક વૃતિઓ, વાણિજ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ખેડૂતો અને જનસમૂહની પરિસ્થિતિએ વગેરે ઉપર આ કવિઓએ સારો પ્રકાશ પાડયો છે. એ કવિઓની કેટલીક કવિતા પહેલા વર્ગમાં શોભી શકે તેવી સુંદર છે. સુંદર પદ લાલિત્યમાં, ઉંડા અર્થ ગાંભિર્યમાં, સંગીતના સુશ્રાવ્ય શ્રોતમાં એ કાવ્ય સરિતાઓ સફળતા અને વેગથી વહે છે. છતાં તેમાં દોષો પણ છે. આજના જમાનાના ચશમાથી એ દોષો પસંદ પણ પડશે નહીં, રેતાળ જમીનમાં વહેનારી એ સ્વચ્છ નીરવાળી નદીઓ કયારેક કાદવવાળી જમીન ઉપરે વહીને ડહોળાઇ મલીન સ્વરૂપ ધારણ કરી રૂચીનો ભંગ કરે છે. પરંતુ સાથે કયારેક રેતાળ જમીન ઉપર ગળાઇ એ પવિત્ર જળમાં તળીઆની એકએક ચીજ નરી આંખે સ્પષ્ટ નજરે પડે એવો સ્વચ્છ સોહામણો એ જળ સમૂહ બની જાય છે.

સંસ્કૃતમાં વ્યાસ, વાલ્મિકી, ગ્રીકમાં ઇલીયડ અને ઑડેસીના કર્તા હોમર, અંગ્રેજી ચોસર અને સ્પેન્સર, ઇટાલીયનમાં ડાન્ટે, જર્મનીમાં ગેટે, બંગાલીમાં શ્રી ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ, હિંદીમાં ચંદબરદાઇ, શ્રી સુરદાસ, શ્રી તુળસીદાસ, મીરાંબાઇ, ઓડિયા ભાષામાં *શ્રી સારળાદાસજી અને જગન્નાથદાસજી, પંજાબી ગુરૂમુખીમાં શ્રી ગ્રંથસાહેબજીનાં કર્તા શ્રી નાનક* દેવજી ગુજરાતીમાં શ્રી નરસિંહમહેતા અને શ્રી પ્રેમાનંદજી, મરાઠીમાં શ્રી જ્ઞાનદેવ, શ્રી રામદાસ અને શ્રી તુકારામ, તામીલમાં શ્રી તીરૂવલ્લુવર અને કમ્બર, તેલગુ અથવા આંધ્ર ભાષામાં નન્નયા ભટ્ટ અને એરીપ્રગડા, સીંધીમાં શાહ અબ્દુલ લતીફ, ફારસીમાં શેખસાદી અને ફીરદોસી વિગેરે સાહિત્યાકાશનાં પ્રભાકરસમાં આદી યુગશ્રેષ્ઠ કવિઓ સુવર્ણમય પ્રકાશ વેરી ગયાં છે. તેમાંના કેટલાકની પવિત્ર જ્યોતિનો પરિચય આપવાનો લઘુ વિવેક આ લેખ પહેલાં થઇ ગયો છે.

મધ્યમકાળનાં કવિઓ એ સૂર્ય પાસે ઓછા તેજ વાળાં તારલાઓ મંદ પણ સુંદર પ્રકાશ ફેંકી ગયાં છે, એ પુણ્ય વારીથી સીંચેલા પવિત્ર સુગંધમય ગુલાબનાં ફુલોને બદલે સાધારણ સુગંધમય પણ બાહ્ય મનોહર દેહ તથા રૂપવાળાં, આંખને મોહક દેખાવ દેનારાં પુષ્પો એ મધ્યમ કાળનાં કવિઓએ જનસમૂહને માટે વેર્યાં. એ કવિઓ પોતાનાં સમયનાં જનસમૂહને બરાબર ઓળખે છે, શુદ્ધરચના અને નિયમને પોતાની ગોઠવણ બરોબરી

કળા દ્વારા ચિત્ર વિચિત્ર વર્ણોમા રંગે છે. પોતાના ઉચ્ચ કવિત્વ અને પ્રતિભાથી વાંચનારને આંજી નાખે છે. હૃદયમા ઊંડા ઉતરવાનો ગુણ તેમનામાં ન પણ હોય. છતાં પોતાની ભભકભરી ઘટનાઓને ભારે આકર્ષક બનાવે છે. પોતાની ઉચ્ચ કવિત્વ શકિતનું સુંદર પ્રદર્શન કરે છે. વસ્તુનું સુંદર વર્ણન, ઉચ્ચ કાવ્ય પ્રતિભા અને ઘટના વૈચિત્ર્ય સુંદર રીતે વર્ણવાયલાં છે.

એ મધ્ય યુગનાં કવિઓ સંસારનાં ચિત્રો દષ્ટિ સમીપ કલાયુકત રીતે મૂકે છે, મિથ્યા કલ્પનાનો એમનાં ચિત્રોમાં અવકાશ નથી. એઓ દુઃખવર્ણનનાં પ્રસંગોમાં કરુણ રસની અવધિ કરી શકે છે. નાયિકાભેદો, અનેક પ્રકારના અલંકારનાં પ્રયોગો, ઉપર્યુક્ત ઉપમાઓ, રસ પ્રયોગો વિગેરેની વિવેકપૂર્વક ગુંથણી કરે છે. વાંસળીના મધુર રણસમા તેમનાં લલિત શબ્દો વાંચકોને કાવ્યરસાનંદમાં લીન કરી મુકે છે. તેમની કવિતામાં કૃત્રિમ માધુર્ય, કોમળ ભાવો, અર્થગૌરવ, પદલાલિત્ય સુક્ષ્મ કળા સુંદર રીતે ગોઠવેલાં છે. તેઓ સાહિત્યવૃક્ષનાં માળીઓ છે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનાં રાજમાર્ગે પ્રવાસ કરનારાં છે.

પરંતુ એઓમાં એક મોટો દોષ આધુનિક કૃતિએ દેખાય છે. સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ જડેલી લાગે છે. સુરુચિ અને પવિત્રતાની દષ્ટિએ એમનો શૃંગાર રસ કયારે કયારે બિભત્સરસ તરફ લઢણ લેતો માલુમ પડે છે. ગિતાભિનયમાં અશ્લીલતા દેખાય છે. સ્થળે સ્થળે એ કવિઓ ઉચ્ચ ભાવો ઉન્નત રીતે ચર્ચે છે.. પરંતુ તે સમયનાં યુગધર્મ પ્રમાણે ઘણે સ્થળે શૃંગારરસની અતિશયતામાં તેમની કળા સૂક્ષ્મતા ધારણ કરે છે. ત્યારે કયારેક કયારેક નિંદ્ય, કુરુચિમય, બિભત્સ પ્રસંગો કાન અને બુદ્ધિને અકળાવે છે. આ શૃંગારી અથવા અલંકારી કાળ ૧૬૦૦–૧૮૦૦ પર્યંતનો. આ સમયનાં મોટા કવિઓની કવિતા શૃંગારમય અને કૃત્રિમ હતી. મુસલમાન બાદશાહી અને અમીરોની રસિકતા એમની કવિતાઓમાં ઉતરી હતી.

બંગાળીભાષાના આદિ કવિઓ ચંડીદાસ, વિદ્યાપતિ; ગોવિંદદાસ, કૃતવાસી ઓઝા વગેરે હતા. મધ્યયુગના મહાકવિઓમાં પ્રથમ મુકુન્દરામ ચક્રવર્તિ 'કવિકંકણ' પશ્ચિમ બંગાળનાં વર્ધમાન જીલ્લામાં જન્મ્યાં હતા. તેમણે સોળમી સદીના અંતભાગમાં "ચંડી કાવ્ય' નામનાં અપૂર્વ મહાકાવ્યની રચના કરી હતી. તેમણે તત્કાલિન બંગ સમાજનું અદ્વિતીય જીવનચિત્ર ચિત્ર્યું છે. ચંડી કાવ્યમાં ધનપતિનામે વેપારી, તેની લહના અને ખુલ્લના નામે બે સ્ત્રીઓ, કાલકેતુ નામે એકવીર. તેની ફુલ્લરા નામે પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી, ભાંડુદત્ત નામે ધૂર્ત વાણીઓ વિગેરે પાત્રોની સૃષ્ટિ બહુજ કળામય સર્જાંગતાથી થઇ છે. તે સમયનો સમાજ કવિ કંકણે આપણી નજર સામે સુચારૂ રીતે ચિત્ર્યો છે. પાત્રાલેખન સરસ બન્યુ છે. તેણે માન ઉપજાવે એવાં આ પાત્રો રચ્યા છે. કવિ કંકણ પહેલા દરજ્જાનો કવિ છે. પરંતુ નમણે બીજી પંક્તિનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. શેકસપીઅર, મીલ્ટન, કાલિદાસ, ભરવી, વગેરે મહાન કવિઓની પ્રતિભા એ કવિમાં નથી. છતાં એક કળામય સુન્દર કાવ્ય શ્રોતાઓની સમક્ષ એ કવિએ મુકયું છે. એણે નજીવી વસ્તુને સુન્દર કળામય, અને સુક્ષ્મ ભાવો સાથે ગુંથી છે. દેવ દેવીઓની પુજા, યજ્ઞો, પૌરાણિક પ્રસંગોની સાથે તે સમયના સમાજને ચિત્રિ પોતાની કાવ્ય પ્રતિભા વધારી છે ઓજસ્વી ભાષામાં અપૂર્વ ચરિત્રાંકન કરી પોતાને બીજી પંક્તિના મહાકવિ તરીકે ગણના કરી છે.

નદિયાના સાહિત્યપ્રેમી અને કવિઓને ભોજરાજાની પેઠે આશ્રય આપનાર મહારાજા શ્રી. કૃષ્ણચંદ્રના સભાકવિ શ્રી. ભારતચંદ્રરાય તે સમયના મહા કવિ હતા. એમણે " અન્નદા મંગળ " કાવ્ય લખીને મહારાજા પાસેથી " રાય ગુણાકાર " ની પદવી મેળવી હતી. સત્તરમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં કવિએ કૃષ્ણચંદ્ર યુગના પ્રથમ કવિ તરીકે નામના મેળવી હતી. કવિનું સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય " વિદ્યાસુંદર " છે. ચૌરપંચાસીકા નામના સંસ્કૃત કાવ્યના વસ્તુ ઉપરે આ શૃંગારરસાત્મકકાવ્ય રચાયું છે. એ કાવ્યની કવિતા અત્યંત મધુર, કોમળ અને પ્રસન્ન મનોહર છે. છતાં અશ્લિલતાની છાંટ આધુનિક લોકોને અસહ્ય થઇ પડે છે. વાંસળીના મધુર સ્વરસમી તેની કવિતા મોહની ભુરકી છાંટે છે. પરંતુ સહૃદયી વાંચકનાં હૃદયમાં ઉન્નત ભાવો જાગૃત કરતી નથી. સાત્વિકતા, સદ્‌ગુણો પ્રત્યે લક્ષ એનાં કાવ્યોમાં તરી નીકળતાં નથી. શ્રી. ભારતચંદ્રરાયની " રસમંજરી " નું સાહિત્ય મંડળમાં સારૂં માન છે. પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગવાસી સાક્ષર શ્રી. બંકીમચંદ્ર ચેટર્જી એને પ્રાચીન બંગાળનું સર્વશ્રેષ્ટ ગીતિ કાવ્ય ગણે છે.

શ્રી. ભારતચંદ્ર રૉયના સમકાલીન રામપ્રસાદ સેન પણ બંગાળનાં ભોજ શ્રી. કૃષ્ણચંદ્રના આશ્રિત હતાં. ગુણજ્ઞ રાજાએ કવિને " કવિરંજન " ની ઉપાધી આપી હતી. તેની ભાષા મધુર અને અનુપ્રાસની છાંટવાળી છે. એણે શૃંગારરસનો થોડોજ સ્પર્શ કર્યો છે. કવિએ પવિત્ર ભક્તિરસથી પૂર્ણ ઘણી સરળ અને ઓજસ્વી ભાષામાં શ્રી. કાલીદેવીની ભજન ગીતાવળી " માનસી " નામની બનાવી છે. બસો વરસો થયાં છતાં કાલિમંદિરોમાં લોકો આ અતુલનીય-ગીતાવલીને અદ્યાપી પર્યંત પ્રીતિથી ગાય છે. એણે કવિને ચિર-સ્મરણીય બનાવ્યો છે. એક સમયે બેલુર ખાતે શ્રી. વિવેકાનંદના ઉત્સવમાં ભગવાં વસ્ત્ર-ધારી ગ્રેજ્યુએટ બંગાલી યુવકોએ તાલસંગીત સાથે રામપ્રસાદ સેનનાં ભજનો ગાયા હતાં એ પ્રસંગનું માધુર્ય હજી તેની સ્મૃતિમાંથી ખસ્યું નથી.

હિંદી સાહિત્યનો અલંકૃત કાવ્યકાળ વ્રજભાષાનો પરમોન્નતિ કાળ છે. સંસ્કૃત મહાકવિઓ કાળીદાસ, ભારવી, માઘ, ભવભૂતિ વિગેરેની મુખ્ય અસર આ કાળના હિંદના મહાકવિઓ ઉપરે ઘણી થઇ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના યૌવન કાળની રસસામગ્રીને હિંદી મહાકવિએ ખુબ ઉત્સાહથી ઝીલી છે. સુક્ષ્મ રસપદોની ઝીણવટમાં એમણે ભારે શક્તિ અને તીવ્ર બુદ્ધિ દેખાડવાં છે. સાહિત્ય દર્પણનાં કપાસને બુદ્ધિરૂપી આંગળીઓથી બહુજ સૂક્ષ્મ પાંચસો નંબરનું સુતર તેઓ કાંતી શક્યાં છે. હમણાં એ શાળાનાં કાવ્યોરૂપી રસાલંકારમય વસ્તુનાં ઉપયોગ કરનારા ભોક્તા થોડા છે. પરંતુ જુની કાવ્યોની પાઠશાળામાં કવિઓને એનું સુક્ષ્મ જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક હતું. શબ્દોનાં ચમત્કાર સાથે નાયિકાભેદો, વિરહાવસ્થા, મિલન, ચાતુરી, રોષ, કટાક્ષ, હાસ્ય વગેરે ભાવોનાં વર્ણનોમાંજ કવિઓએ પોતાની અનુપમ શક્તિનો સારો વ્યય કર્યો છે. આ અલંકૃત કાળનાં પ્રથમ આચાર્ય મહાકવિ કેશવદાસ છે. એઓ ઓડછા રાજ્યના વતની હતાં. એમનાં મુખ્ય ગ્રંથો " રસિકપ્રિયા, કવિપ્રિયા, રામચંદ્રિકા " વગેરે છે. કવિતની ઝમઝમાટ, પદોનું મુગ્ધ કરે તેવું લાલિત્ય, રસમય શબ્દોની સુંદર ગુંથણી. શૃંગારરસની ખળખળતી નિરંકુશતા એ કવિ-શ્રી. કેશવદાસની કવિતામાં પગલે પગલે દષ્ટિગોચર થાય છે. આ જમાનામાં કવિઓનો

પ્રિયમાં પ્રિય વિષય શૃંગારરસ છે એના ઉપર કવિઓ પોતાની સૂક્ષ્મ કારીગરી ખૂબ કાળજીથી શણગારે છે ભક્તિના રૂપકના આવરણમાં છુપાયેલો વિકૃત પ્રેમ અશ્લિલતાના કોટને સ્પર્શે છે એની ચમત્કારી અને કળાયુક્ત કૃત્રિમના મહેલે જણાય આવે છે રસિકપ્રિયા અને કવિપ્રિયા ભણ્યા વગર વ્રજભાષાનો સારો કવિ થઇ શકે નહિ એવી માન્યતા જૂના કવિઓમાં જબ્બર પ્રચલિત હતી કવિઓ ચાતુર્ય અને કળાનો ઉપયોગ અનહદ ઝીણવટથી કરતા હતા શૃંગારી-કામની કવિતાની કેન્દ્ર વ્રજભાષા હતી કવિ કેશવદાસના કવિતો ઘણા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એક કવિ કહે છે કે –

સદ ૭૬ પદ સૂરકે, દુહો બીહારીદાસ
કવિતા કેશવદાસકી, ચોપાઇ તુલસીદાસ

હિંદી સાહિત્યના પ્રધાન રત્ન બિહારીલાલ ચૌબે આ યુગના સમર્થ કવિ હતાં. બિહારી સતસઇ એ હિંદી સાહિત્યનો અજોડ ગ્રંથ આધુનિક કવિઓ પણ એના કાવ્યામૃતનો જરૂર સ્વાદ લે છે બિહારીલાલનું ભાષા ઉપર અનહદ પ્રભુત્વ હતું. સુંદરમાં સુંદર ભાવોને એ કવિએ માત્ર એક જ દોહરામાં ઉતારી શકતા હતા કૃતિમ કાવ્ય ક્ષેત્રના એ કવિ જાદુગર હતા એના દોહરા, રૂપકો, ઉપમાઓ, અલંકારો, શબ્દ ચાતુરી અને માધુર્ય લલીત ભાવોથી ભરેલા છે એના સાતમો દોહરામાં કળાની અંતિમ હદ સુધી કવિ પહોંચે છે કળાને પૂર્ણ હદ સુધી વિકસાવી કળાધર સર્વ કળાના અંગોને માપથી શુષ્ક દોષ રહિત, સર્વાંગ સુંદર મૂર્તિ રચે એવી કવિતા બિહારીલાલની છે (અપૂર્ણ)

ઇન્કીલાબ

નઝમ

કેમ મુરઝાઇ પડયું છે આપ જવાનીના ગુલાબ
સાંભળી હુસ્યાર થઇ જા ઇન્કીલાબો ઇન્કીલાબ
દૂર કર વાર્ધક્ય પૂર્ણાગીને તારા માર્ગથી
રચ નવી સૃષ્ટિ નવા આદર્શ કેરા માર્ગથી
ગાય અને વાઘના પ્રશ્નો દૂર કર અંતર થકી

એકયની તું જોડ સાંકળ પ્રેમના મંતર થકી
સૂર્ય થઇ તારાં કિરણ સૃષ્ટિ ઉપર ફેલાવ જે
તેજ અગ્નિ જ્વાળથી કકાશ બાળી નાખ જે
નાદથી આત્મ શક્તિને ફરી ડોલાવ જે
ગર્જનાથી મેર પેચી બોમ પર તું લાવજે

જ્યાં કદમ તારો પડે તે ભોમને કંપાવજે
બોમ માણુએ રહી તું કાળને ડોલાવજે
રણમાં મન ભીમ રણમાં કૃષ્ણ જેવો સારથી
વિશ્વમાં અર્જુન જેવો થઇ જજે તું મહાન્થી
કાળ ન્યી જાય એવો વિશ્વમાં ભડવીર થા

વીજ ચમકે તેમ ચમકી રણમદી રણધીર થા

'વસંત વિજય' એક ઋતુકાવ્ય

દામોદર કેશવજી ભટ્ટ

વનનો દરેક ખંડ અધ્યયનોથી ભરેલો છે. તેની સંકલના સ્થલકાલથી વલિત છે. આપણને તેનું જરાય ભાન નથી હોતું, પરંતુ તેને જો કોઈ જીવનોવિદ્ આધુનિક વિજ્ઞાન બલથી માપી જુએ તો અસંખ્યાત સંવેદનજંતુથી તેને--જીવનખંડને-ભરેલો જોશે. કદાચ આપણને અધ્યયનોમાંથી કશું પણ લેવા ઇચ્છા થતી નથી, પણ જીવનના અધ્યયનનો ધર્મ જ એ છે કે ન માગ્યા છતાં પણ માનવતાને કંઇક કંઈક આપવા જ કરવું. વસ્તુ, સ્થલ અને કાલ ત્રણેના બંધારણોથી તે અધ્યયનોનો દેહપીંડ બંધાયેલો છે. જીવનનો પ્રત્યેક પ્રસંગ સ્થિતિપલટો ખમે છે. પ્રશ્ન ઉઠે છે કે તે શાથી? તેનું મુખ્ય કારણ આ જ છે. (સૌન્દર્ય જોવાથી વિલાસિતા જાગે; શબની દહનક્રિયાથી શ્મસાનવૈરાગ્યજ્ઞાન જાગે વગેરે, આ પ્રસંગના દષ્ટાન્તો છે. માટે કોઇ પણ ભૂમિકા સમુત્થાને પહોંચે તેમાં આંતરિક આધ્યાત્મિક ગુરુત્વાકર્ષણનું તેજોબિન્દુ રહે છે. "ઇચ્છા વિરૂધ્ધ દઢ આગ્રહને સજે છે" તેમાં પાંડુ રાજાના જીવનનું અંતર્ગત આર્ષ મંથન છે; અને "શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી, સૌંદર્ય શું? જગત શું? તપ એ જ શાથી" એવા મનોહારી સરી પડે છે. જીવન અને ચિત્તની પ્રયાણ દિશાઓ સામસામી છે અને બન્નેની વિરૂધ્ધ દિશાઓ ઉન્નતિ કે પતનની દીવાદાંડી જેવી છે. 'સૌન્દર્ય શું? જગત શું?" એજ પ્રશ્નોમાં જો જીવન ગમેરી લેવાય તો એની લબ્ધિ એને "તપ એજ શાથી" માં લઈ જશે.

જીવતરનો ક્રમ કાલગતિ સાથે દોસ્તી કરીને ચાલ્યો જાય છે. વિકારી વાંચ્છા પર નિંદાનો ઉભાર ચડી ગયો અને માનસિક વેદનાની કંકાલઆકૃતિ અંગારા સમ દબાઈ ગઇ, અને તેથી હવે તેની " મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર વિમલને સાત્વિક થઇ;")

કવિ-ઉર્મિ અને કવિતાનો વેગ આપોઆપ વિકટ રણમાં સમાઈ જતો હોય તેની પ્રત્યક્ષ કલ્પના આ એકજ લીટીમાં ઉભરાઈ રહે છે. આ લીટીમાં એક વસ્તુનું વિરામ સ્થાન છે, તે કયું? આત્મોદધિના ઉંડા, અતલ ભોંયરામાંથી જાગેલો વડવાનલ નિશ્રાંતતુષારના સુંવાળા ખોળામાં ઘડીક જંપી જાય છે, તે એક સ્થિતિ: ચિત્તવિકારના કૈતવો જીવનભંગ આદરવાને, કુદરતની શાંત પળોમાં સંતાણા છે, તે આ પ્રસંગનો ગત પ્રવેશ અને તે બીજી સ્થિતિ: અને બન્નેની પ્રગલ્ભતા વચ્ચે ઝૂઝતું રસમય અને યોગમય જીવનનું જુજવું જુજવું તત્વ. રાજાનો યોગકાલ પુરાણા અસ્થિર પિંજર જેવો થઇ રહ્યો છે. સાંકડી પામરતાની ખાઈઓ પોતાનામાંથી અખંડ ભાગ્યવન્તી ચિરાતન ચેતના પ્રસાર થવા દે છે, પણ જીવનની પામરતા એટલી તો કંગાલ અને કૃપણ છે, કે તેનું પ્રાકટ્ય સહન કરી શકતી નથી, અને એ જીવનના અમૃતઝરણને શોષી જાય છે. સરવાળે તે બેંકાર અને ભૂખી માલમ પડે છે.

ધીકતા અંગારને ઉકેલવાની થોડીક જ વાર છે; અને સમયોચિત ઝંઝા ઝાપટ લાગતાં તત્કાલ તે બેઠા થઈ જવાના જ્યારે કાલ પ્રકૃતિના વિયોગ થશે ત્યારે આપોઆપ તે બધું થઈ રહેશે.

"અક્ષુબ્ધ હૃદયે" એક વૈકલ્પનો જન્મ તો આપી દીધો છે. અને એક વિરસ ઘટના ધીમે ધીમે હાથે ખેંચી રહી છે. તે વિરસતાનું સામીપ્ય તેને હજી અડ્યું નથી, તેથી તેને ખેંચાવું જ પડશે તે વિધિ નિર્મીત ક્રમ છે. સ્થળ અને કાળે પોતાનું ગાઢ મયોજન યોજી વસ્તુ ઘટનાને પ્રગટાવી દીધી. તે વસ્તુ-ઘટના તે માદ્રી રાણીનો સ્થુલ દેહ. "કુન્તા ગયેલ કર્ઈ કાનથી બહાર;" કુન્તાને જો તેવે સમય 'કંઈ કારણ' ન સાંપડે તો કાવ્ય અને કાવ્યની ગતિ મરી જાય આ ગતિના સાતત્ય માટે પ્રથમ કાવ્યને અભિનન્દન અને પછી કાવ્યકારને કે જેણે એકજ લીટીમાં એકાન્તનું જ્ઞાન ગ્રથી દીધું.

"ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહિ લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું."

હજુ કુદરતના પ્યાલાનો નશો તો બાકી બેઠો હતો ત્યાં તેના ભાને લાવણ્યને હિલ્લોળતું જોયું. હવે એને અત્યાર સુધી છુપી રહેલી વાસનાઓનો ભોગ થવાનો છે તેથી તેની સુચિત પડઘીઓ ઘેન ભરેલા માર્દવ ભણકાર બિછાવે છે. ગજાનું પુરાણ-બન્ધ છૂટન અસ્ખલિત માદ્રીનો તરલ-જર્જરિત ધ્વનિ સુણવાને એકાગ્ર બની જાય છે

સૌન્દર્યની તન્મયતા રાજાને સુંવાળા સ્પર્શ અર્પી આસ્તે આસ્તે ઓગળી જાય છે. પણ પછી તેના હૈયામાં પ્રણયની ચૂક મરકે છે, અને તે એટલી બધી વ્યગ્ર બનાવી મૂકે છે કે એને કોઈ કુણા દિલના આલિંગન વગર સુખે જંપવા દે તેમ નથી

જડ કે સૂક્ષ્મ વસ્તુનું વિધાન જો સાહજિક તત્ત્વના ખેંચાણથી ગતિમાન રહે કે રાખવામાં આવે તો તેની પ્રભા સ્વર્ગીય અને પ્રણયકાર જેવી સ્વયંભૂ બને પણ જો એને માનવતાની રૂએ મઢવામાં આવે તો એ વસ્તુના મયુખો સ્વરૂપરિવર્તન જરૂર મઢન કરે

માનુષિક લાવણ્યને નિસર્ગ સંધારણ પ્રમાણે વિકસાવવામાં આવે તો એને બહિર્મુખ અલંકારોની શોભા જરૂરની નથી વલ્કલની સૌન્દર્ય સરતા ગ્રામ્યતાની મૂર્તિમતિ લીલા બની, રસસમાધિને અંતરંગમાં વહેતી મૂકી દે છે આ ભાર બન્ને આગન્તુકોનું લીસું રૂપાળું પ્રતિબિંબ હોય તેવું ઉક્ત પ્રસંગની માંડણીમાં થઈ જાય છે દગનોસનું કિંકોતરું કિરણ રૂપતી પારદર્શક ક્યાને વીંધીને નીરવ-પ્રધાન પ્રગલ્ભ સરસ્સરની લીનાગમયતાને પોતામાં શમવી એક કરી લ્યે છે, ત્યારે વિશ્વસંકલિત ભાવનાત્મક સર્જન વર્ષી રહે છે. આપણી રૂઢી ચુસ્તતાને વળગી રહી, ધન્ની ધુંસ જેવી સ્ત્રીઓને માનનાર પુરુષો અંતરંગ સુન્દરતાને જાણ્યા પહેલાં બનાવટી, મઢેલી મોહકતામાં તણાઈ જઈ કુરૂપિત અને ભયાનક બિભત્સને નોતરે છે પણ આમ કરતા પોતે જ સહનિકતામાં વહેતું મૂકતા હોય તો? પણ એ 'તે,' ડુંગર જેવડો પડ્યો છે, અને તેને એકાગ્રતા પ્રયોગોની ગમયમર્યાદ જોઈને લલિત ગતિમાત્મક વર્ણનદર્શનનું તન્મય આલેખન જ ખૂબી ભરી રીતે યોજાયું છે એમ કહીને જ અહીં તો અટકવાની ફરજ પડે છે.

"નથી શું કૃતાર્થ? નહિ અરર આંહી રહી શકે
"પ્રિયે તું એકાકી? સ્વજન વિણ પ્રીતિ કયમ ટકે;
"ખરે ત્યારે આવો અનુભવ જરી આજ કરીએ"
"જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે ક્યાંઈ ફરીએ"

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિધ્ધાંત વિસરી ગયો;
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા—સ્વામી ખરે થયો!

સ્વવિચારોર્મિ ઘટ થઈને જામવા માંડી. ઊર્મિની પ્રવાહિતા આ પહેલાં અંતઃકરણની અટવિમાં ધુમાઈ ધુમાઈ વિકલ્પતાની ઝાડીમાં અટવાઈ જતી હતી. હવે તે ઘટ સુદૃઢ થઈ ગઈ છે, અને તેણે પોતાનો પંથ ગોતી લીધો છે. ન્હાનું પર્વત ઝરણું ભૂમિની વત્સલતામાં આલિંગાઈ ઉલ્લોલ આનંદ ભાસ્તીને ભેટતાં જે વિપ્લવકારક તરવરાટ સહન કરી પોતાનું પ્રયાણ આદરે છે તેના જેવું અહીં ઉપ્સાનું તોફાન છે. ઝરણની પહેલી અવસ્થા શૈશવ જેવી સુકોમલ છે. તેને કિશોરાવસ્થાનો રોમાંચ થતાં મનોહર પ્રસ્થાનવર્તન શરૂ થાય છે, અને લલિત કામનાનું સ્ફુરણ ગતિનું થતું જણાય છે. તે સચેતસ જવનિકા પાછળ એવો અનંત વેગ હોય છે કે વિરાટ આભચુમ્બિત ડુંગરમાળાના નક્કર પેટાળોને ભેદીને તે પોતાની આત્મયાત્રા અનંત સિંધુ સુધી લંબાવી શકે છે. અત્યાર સુધી ફેંઘાઈ રહેલાં વિચારવિચિઓ સ્થિતિની એકલ કિનારી પર ઝુલવા માંડે છે. કાવ્યપઠનમાં રોકાયેલી તન્મયતા કથનસર અને લયપૂર એ બન્નેથી મિશ્ર સમાધિ અનુભવે છે, અને આપણા પુરાણ વાઙ્મયના સ્પષ્ટ દર્શન સાથે પરોવાઈ જઈ વાચનાર પોતે પણ કલ્પનાની અંતર્ગુહામાં લીન થઈ રસનો ઉદ્રેક પામે છે.

(ફિન્તા નથી એ કાલની અનુકૂલતા અને અઘોર એકાન્ત કે જેની લબ્ધી દામ્પત્યાનંદને આવશ્યક છે. તેનું સંમેલન વિકટ બાજી રચી પુરોગામી પ્રસંગને ઊભો કરે છે. રાજાને પોતાને નિષ્ફલ શૃંગારનું ભાન થતાં તેનાં ભાનને પૂર્વના સચેત ગૃહસ્થાશ્રમના અરિસા સામે તે મૂકે છે, અને તેમાંથી ઉપસ્થિત થતી વિકારની પ્રતિબિમ્બિત રેખા જુએ છે દર્પણની કલા એવી છે કે સામાની છવિને પોતામાં ,સાંગોપાંગ સમાવી લઈ પછી તેની સાથે પોતાનું બિંબ મેળવીને પ્રતિબિંબ પાડનારને પાછું તેનું તે ચિત્ર મૂલ સ્થિતિમાં સોંપી દે છે. પાંડુ માદ્રીને એક અપૂર્વ લાગણીનું મુકુર કલ્પી તેની લઘુતાની પ્રતિમાને નીરખે છે અને પછી પાછી વ્યાજ સાથે સંઘરી લ્યે છે. આને લીધે વિવશતા ભરપુર વેગમાં દોડે છે, અને સંયમની દિવાલો તોડી પાડી તે સ્વછંદ ઓઘ તેની મરજી મુજબ વર્તે છે.

પાંડુનું સૈધાન્તિક જીવન દર્પણ પૂર્વાશ્રમનો પડછાયો પાડી એક દીર્ઘ પ્રસંગની કલિકાને બહલાવે છે. તે જીવનનું મહાભાગ સત્ય હોઈ કવિની કલ્પનાભૂમિનું ચિરરાગ રસ વૈવિધ્યસંકોરે છે, કવિ પોતે માનવબાલ છે છતાં તેનો આત્મા સંકુચિત વર્તુળની બહાર કુદી જઈ, અનેક જડવાસનાની અથડામણોને ઠેબે મારતો તે અનંત રસાકલ્પમાં ઊડે છે, અને આનંદરક્તિના પ્રસનોથી રાચતો, દેહ અને દેહીમાં રત્નપ્રદીપ પ્રજળાવતો તે માનવતાની રસેશ્વરી શા કલ્પનાવ્યોમમાં સંચરે છે, અને ત્યાંથી શબ્દભાવરસયુક્ત આનંદ મૂર્તિને ઉપાડી પૃથ્વી ઉપર રોપે છે. પ્રસંગ કવિને ઘડે છે તે કહેવાં કરતાં કવિ પ્રસંગને પોતાની સાહજિક ઊર્મિથી કંડારી એક અમ્મર ચિરકાલી કાવ્યરોશનીને ઉભી કરે છે તે વધારે ઉચિત છે.)

કાવ્યમાં ચિત્રાયેલી રાત્રીથી અત્યાર સુધીમાં ભાવનાનું અને વૃત્તિની વિષમતાનું, એક પ્રવેશી કહો કે એકાંકી કહો એવું, સુદશ્યથી સુભરિત, રસની શરાગતાને મદમય હિલોળા આપતું અને આપણાં વર્તમાન વ્યક્તિત્વને ભુલાવતું, સમયના ભૂતકાલીન આરા સુધી ખેંચી જતું ઉર્મિપ્રધાન નાટ્ય આપણી ચિત્તદષ્ટિ સમક્ષ ભજવાઇ ગયું. આને આપણે દૈહિક ગુણધર્મનું ચાંચલ્યદોલન કહીએ; અને તે વાંચતાં ચિત્તને દશ્ય નાટક જોયા જેટલો સંતોષ મળે છે. હવે જો આપણે તેને નાટક કહીએ તો નાટકના ગુણધર્મ પ્રમાણે તેમાં દરેક અંગોપાંગ હોવા જોઇએ. આમાં પણ 'વિષ્કમ્ભક' અંગ નાટ્ય ધર્મનું અવયવ બને છે તેથી અમુક ભાગ તેમાં આવી જાય. 'વિષ્કમ્ભક'માં પ્રધાન નટ ગર્ભિત કથનનું ટુંક વિવેચન કરી જઇ બીજા પ્રવેશનો આરંભ કરમાવે છે. પ્રસ્તુત કથનાત્મક કલ્પનાનાટકની રંગભૂમિ પર ઉભી કવિ આપણને કાવ્યપુરૂષનું માનસ વિષ્કંભકની દષ્ટિએ સમજાવે છે, અને ભાવને ટુંકમાં સમેટી લેતાં ફક્ત રાજયોગીબંધુ મટી જઇ—તપના અંગારને વાસના ની ધુણીમાં ભારી દઇ—સ્વામી થવા પ્રેરાયો હતો તેમ કહી જાય છે.

જેમ જેમ આગળ જતાં જઇએ તેમ તેમ ગાઢ ઉપવનમાં પ્રવેશતાં હોઇએ, એવો સુગંધમય કલ્પનાપ્રસાદ અને કાવ્યભવનના તેજાંશુ સાદશ્ય થતાં જાય છે, અને કાવ્યબાગની વચોવચ જેવા ઉભા રહીએ કે તુરત એક મનોગામી શબ્દભરપૂર રસિકતાથી લચી જતો અને તેની વચ્ચે એક વિમલ રતિશ્રાંતા કલ્પના સાળુને કોમળ હૈયાબારથી સ્પર્શી, હાસ્યલીલા-નર્તનને ફુવારામાં ફેલાવતી કલામય બેઠી છે, એવો પ્રદીપ્ત રસસંયોગવંત કાવ્યમંડપ રોપાણો છે. કાવ્યનું ખરૂં મોહક અને રૂચીકર અને તેને આપણે કાવ્યહૃદય કે કવિતાગર્ભ કહીએ તે, પ્રગલ્ભતા હવે દેખાવા માડે છે. કવિતાનું કથનવસ્તુ ઋતુકાવ્ય સાથે મૂકવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તેમાં હવે આવવાની કડીનું ગુણપ્રાધાન્ય વિશિષ્ટતા ભોગવે છે. (રાજનને વનરમણી માપરી હતી તેને તેણે યોગરમણી સર્જાવી ભગવતી ફુલની ચંદનલેખા તેના યોગજીવનમાં છાપી. ફરીથી તેને વનરમણીરસની આકાંક્ષા થઇ આવી; તેની આસક્તિએ તેનો યોગદુર્ગ ઘેરી લીધો. આસક્તિની ભાવના, એકજ છલંગે અત્યાર સુધી બાંધેલી તપઃસિધ્ધિને ટપી જઇ, અખુટ રતિવિલાસથી છલકતા મણિબાંધ્યા સૌંદર્યઆરે જઇ ઠરી. આ તેના રસોત્સાહ હતો અને તેમાં તણાઇને અપાર છતાં ક્ષણિક સધ્ધિને ભેટવા ત તૈયાર હતો (અપાર અને ક્ષણિક બેનો યોગ અસંગત છે, પણ અહીં સુસ્થાને લાગ્યો છે) સૌંદર્યાનુવિધ્ધ તેજ સત્તાનું વિશ્વશાસન પ્રતિક્ષણે સન્મુખ જ ઉભું છે તેનું શબ્દાત્મક વ્યાપક રૂપે આ નીચે રહ્યું.

વસંતે આપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે:
નવા રૂડાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે મહુ સ્થળે,
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

એકાએક પ્રસંગનો સુબાધિત અંગપરોક્ષ હૈયાકુપમાં અજવાળું પૂરે તેવા છે. વસંતઋતુનું પ્રતિબંધ; કોઇપણ સાહિત્યમાં તેનાં સર્જન અને પ્રસ્થાન પ્રમાણે ઓછેરાં ચિત્રાયલું છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તેનો વ્હોળો વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે)

કોઇ કવિ કે લેખક—કદીકોઇ ભાષાનો કે હરકોઈ ગિરાનો—તેના મંત્રાકર્ષણથી બચી જવા પામ્યો હોય તે અસંભાવ્ય છે. ઋતુરાજનું બૃહદ્દલેખન સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રદેશમાં અખૂટ અને સુસાધિતપણે ઉતરેલું છે; અને તેમાં વસંતને સર્વાંગ સુન્દર કલ્પનાવૈભવથી શૃંગારવામાં આવી છે. તેની મોહકતાનું સંવેદન ચાખ્યા પછી ચાખનાર વ્યક્તિ કવિ હોય તો શિષ્ટ શૃંગારભર્યાં પ્રાસાદિક ભાવોમાં તેનું વહેણ વહેતું કરે. દરેક દરેક ભાવનો આવેગ અને અતિરેક તે ચાહે છે, પણ શબ્દચિત્રારૂઢ શૈલીમાં મૂકવા અસમર્થ હોય તો તે આલેખી શકતો નથી, પણ તેની પ્રાણપ્રભા તેની ગૂઢલિપિથી તે નિગૂઢ સૌંદર્યની આત્મિકતાનું કાવ્યમય સર્જન કરી નાખે છે. તેનાઓનું દર્શનલાલિત્ય શબ્દાક્ષરબદ્ધ હોવાને બદલે હૈયાબદ્ધ હોય છે વસંત પ્રસરનો—આસ્વાદ લલિતમધુર, કુણો અને મીઠો લાગે છે કારણ કે ભોક્તાની ઈંદ્રિયોદ્રેકો રસનાગ્રસુથી નવાજાયલી છે.

વસંત પ્રસરનો સુગ્રથિત ચિતાર મનોગામિતા રચવા જેટલો સફલ બનાવવામાં આવ્યો છે તેટલો જ અઢંગ કાવ્યત્વ સંકોરવામાં ફલિભૂત થાય છે. તેની માનવવ્યાપ્તિ સુસંબદ્ધ રીતે સંકલિત કરી નાખી, કાવ્યખુણામાં પડતી થોડીઘણી અંધારકુંડાળી વિચ્છેદી નાખી, કવિ ઋતુની સ્ફુટ થતી લહરીમાં આબાદ વર્ણનદ્યોતક શબ્દાર્થ સંકોરે છે. રાજાનું રાજન્ય-રસહરણ રાજન્ય-પૂર્વજીવનકાલનું પરિપૂરક રસાંગ બની જાય, યૌગિક આશ્રમમાં ગોંધાઇ રહેલી ફરજીયાત સંયમપ્રથાને ચાબુક લગાવી, જીવનના જેલખાનામાં વસવાટ કરી મરી ગએલ રસસ્ફુરણા જેવી દેહજ્યોતિને પુનઃ રાગ મુદ્રિત કરી, નવો દેહવિપ્લવ અનુભવે છે. વસંતઋતુને સજીવ રોપણ તો ઘણાં કવિઓએ આપ્યું છે, પણ એ સજીવારોપણ, જેટલું કવિ તરફથી ઋતુપ્રતિભાને મળે છે તેના કરતાં અનેક ગણું સજીવારોપણ પુરસ્કાર માનવજિવનરને કુદરત તરફથી મળે છે. (અહિં માનવતા પોતે સજીવ છે તો પણ વર્ગભેદને અનુસરી પ્રકૃતિ માનવતાને પોતાના સ્વરૂપમાં ઘટાવી લે છે અને Poetical Personification નો નાદ નિપજે છે) જો કે માનવી સજીવન છે તેથી તે નવાજેશ તો તેને પ્રાકૃતિક છે, છતાં પણ ઋતુકાલ અને કુદરતનો વૈવિધ્યમય સંયોગ થતાં આ બંનેમાં આમોદની પરિભાવના અતિતીવ્રતાનું ખેંચાણ એટલું તો અતિ હોય છે કે તે આવેગ પૂર્વક સજીવનસંસારને પોતા તરફ તેના સ્વકીય ગુરુત્વાકર્ષણથી ખેંચે છે. જ્યારે સજીવસંસારનો વિજાતીય સમુદાય તે અતિતીવ્રતાના ગાઢ સામીપ્યમાં રોકાય જાય છે, ત્યારે સજીવ સંસાર કે જે આ ઋતુઆવેગની તીવ્રતાને સ્પર્શી શકતો નથી, લઇ શકતો નથી-કારણ કે તે તેનાં સજીવ સ્વરૂપમાં બહુજ સુક્ષ્મ અને નિરાકાર હોય છે—તે તેનો આત્મપરક્ષીન કાવ્યોદ્બોધન શરૂ કરી માનવ સંસારના રસસાગરમાં તરંગિત સ્પન્દનો ઉછળાવે છે. તે પોતાની રસમય લિપિમાં એવું રૂપાળું કાવ્ય દોહન કરે છે કે જાણે માનવતાને કોઈ સુંવાળી ફુલચાદર ઓઢાળતું ન હોય અને તેની સુગંધિત કલાથી કંઇ અગમ્ય જમાવતું ન હોયા આમ જન જીવનને પણ પ્રબોધનનું શુભારંભ રસદાન ઋતુ તરફથી મળે છે અને તેમાં વસંતનું ગુંચાળું વૈવિધ્ય પ્રાધાન્યે આવે છે.

ઉપલી એકજ કડી કાવ્યનું હાર્દ સમજવાને બસ છે. (પાંડુરાજ રસના અમેય મહાસાગરમાં યોગજીવનનાં તુંબડીને સાથ લઇ સહેલાતો જતો હતો. વસંતના ઝુકાને તેની

તરીને મધદરિયાની જળજળાકાર સૃષ્ટિમાં ઉંધી વાળી નાખી. રસના સમુદ્રમાં તરવાને બદલે ડૂબવાનું વિધિનિર્માણ હતું વસંતની આ થપાટ મૃત્યુ મોકલનારી ડાકિની થઈ રહી. આ બધું પુરાણકાર મહર્ષિત સૃષ્ટિમાં તો પ્રતીત જેવું ગુંથાએલું છે, ફક્ત કવિને કથનાત્મક-સરમાં ગાવાનું રહ્યું છે. કે જે કવિમંડિત કાવ્યકોશનની ભાતીમાં મનોહર અને ભાવપ્રચુર થઈ રહે છે. જ્યારે "બધી સામગ્રી એ મહનરમથી સૃષ્ટિ ભરેલી" અને "જનોના જુસ્સાને અતિચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી" ત્યારે કવિતા નાયક પોતે દૂર ક્યાં ઉભો તેનો નીરસહજ્જ્તા શી રીતે બને? જગતક્રમ સાથે જીવનક્રમ વહેતો મુકવાથી દેહધર્મ અને આત્મધર્મ સધાય છે. અને એ દૃષ્ટિએ પણ પાંડુરાજ કદાચ પોતે મંથમહિમથી દૂર ઉભવા ધારે, તો પણ નિસર્ગનો નિસર્ગધર્મ એને જગતક્રમથી શે વિમુખ થવા દે?

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે વણાય,
લાગ્યો વળી અગુરુ ચંદન ત્યાં જણાય,
વૃક્ષો લતા સકલ કૈંક અપૂર્વ રંગ
જ્યમે ન કો પ્રમત્ત ચિત્ર વડે અનંગ

રાજયોગ કદાચ રિસાઈને પણ સંયમ પાળે, કે ચલિત વૃત્તિઓને કબજામાં રાખે, પણ રિસાયેલ બાળકને માતાનો મીઠો હાથ પંપાળે તેમ પાંડુના રિસાયેલ રાજયોગને પ્રકૃતિમાતાનું રસિક સાન્ત્વન દશ્ય મળે છે. બધામાં ભાવોદ્રેકનું નાવીન્ય હતું, તો એક જ વ્યક્તિમાં તેનું સાહિત્ય કેમ સંભવે? કેમકે તેનો યોગાશ્રમ કરછઆન જીવનરંગથી ભરેલો હતો. આમ જેમ જેમ આગળ પ્રસ્થાનની ભૂમિકા આવે છે તેમ તેમ વૃત્તિભંગની ઉચાટ પણ તેટલી જ ઉંચી અને અગમ બનતી જાય છે વૃત્તિઓની માનસિક લાગણીઓમાં રસભરતિનું ગાઢ અથડામણ એની મેળે જ ફેલાતું જાય છે, અને તે નીચેની કવિતા પંક્તિની શબ્દસાહજિકતા સાબિત કરે છે

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમ જ નાઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિયોથી પરિમલ પ્રસરે નેત્રને તૃપ્તિ થાય
એમાં કોણ જાણે ક્યહિ પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાખે ભલાની રસિક હૃદયને વૃત્તિથી હાથ જાય

કુસુમરજ લઈને કુસુમેષુ જાણે અગોચર ઇન્દ્રિયોની ખુણમાં ભાગત છે. અને સ્પર્શમોહિત મૃદુ આવેશ ન ખાય કે આ કડીમાં જેટલો ભાવોત્માદી શબ્દગર્ભ ભર્યો છે તેટલા જ અદ્ભુત અર્થયોગ, આન્દોલનયોગ અને રમકઝોળ ભર્યો છે. જેમ "જ્યારે ......ઉદ્દીપ્ત કરતી" એ કડી ઋતુકાવ્યનું કાવ્યદૃશ્ય બની જાય છે તેમ આ વધેનું .... કડી વર્ણનરસાત્મક કથનનું અમૂલ્ય રત્ન બની જાય છે કુંજની સન્નિધિમાં બેસી વૃત્તિનિરોધ પ્રગટી નયનાત યોગ જાગ્યો હોય એવું તન્મય સૌન્દર્યદર્શન ઉચ્ચારણમાંથી આપણને જડે છે એવો ઉન્મેષ છે! સુભગ રીત ગાનમય વાતાવરણ સુભગ વીણાની મધ્યે બેસી પરભૃતિકા સ્વચર્વણ કરતી હોય અને બીજાને તેનું આસ્વાદિત અર્થાપન કરાવતી હોય તે અને તેના ગાનકરણ અને કથનથી રસિકહૃદયનું રસદ્રવણ થતું હોય તે. આ બન્ને વાચકને તદ્દન લીન કરી નાખે છે.)

કવિતા અને તેનું જીવનમાં સ્થાન

ચંપક ત્રિવેદી

"Poetry is that primitive energy of mind shaped by intellect which uses words to express more than it can fully understand."

R. L. Megroh

"કવિઓ જન્મે છે- બનાવાતા નથી" એ ઉક્તિ કદાચ કેટલેક અંશે સાચી હશે: પરંતુ દરેકે દરેક માનવિ જ્યાં સુધી પોતાના જીવનમાં શરૂ થયેલ ઊર્મિસંચાર લાગણીઓના વહનદ્વારા અનુભવી શકે છે ત્યાં સુધી તો તે પોતે જ કવિતા જીવે છે એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

અનેક ગુંચવણો, અથડામણો અને પરસ્પર વિરોધક તત્વોથી ભરેલું માનવિનું આન્તર્જીવન એક સળંગ કવિતા જ કહી શકાય. જનતાના જીવનને ખુણે ખુણે ઉભરાતી એ કવિતા નથી ગવાતી, નથી વંચાતી, કે નથી હોતો એમાં કશો છંદમેળ એ તો આલેખાયેલી હોય છે માત્ર અનુભવોની આરસી પર. સંકળાયેલી હોય છે માત્ર સુખદુઃખની શ્રેણીથી. જીવનનાં-જીવનવ્યવહારનાં સંઘર્ષણો જ તેને સર્જે છે; એટલે એ કવિતા, બહુજ બહોળા રૂપમાં અર્થ કરીએ તો, માનવ જીવનના તડકાછાંયનું એક સર્વરંગી અનુભવચિત્ર ગણી શકાય

હવે જીવનમાં કવિતાનું સ્થાન નક્કી કરતાં પહેલાં આપણે જે અર્થમાં 'કવિતા' શબ્દ અહિં વાપરીએ છીએ એ અર્થ સ્પષ્ટ કરી લઇએ.

સાહિત્યમાંથી વિચારપ્રેરક કરતાં લાગણીપ્રધાન અંગોનો આપણે 'કવિતા'માં સામાન્યતઃ વધુ સમાવેશ કરતા આવ્યા છીએ. કવિતાની એક સાદી વ્યાખ્યા ઘડીએ તો કહી શકાય કે "Everything that is rich in feelings is poetry." તેથી હૃદયના ઊર્મિપ્રવાહમાં વહેતી આવતી લાગણીઓ તેમજ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરતો દરેકે દરેક આલાપ અથવા શબ્દ કવિતનું ઘડતર ઘડવામાં અગ્ર ભાગ ભજવે છે. પરિણામે એવા ભાવ નીતરતા આલાપો યા શબ્દો જેના અણુઅણુએ ઉભરાતા હોય એવા સાહિત્યના એક અંગને આપણે 'કવિતા'ના નામથી ઓળખીશું અને પછી એવી રીતે ઘડાયેલા 'કવિતા'ના એ ખાસા છંદમેળ ન હોય અથવા કેવળ ગદ્યમાં જ મઢાયેલું હોય. 'કવિતા'માં ગેયત્વને ખાસ મહત્વ અપાવું જ જોઇએ એવું કાંઇ નથી. જો કે કંઇને અનુરૂપ થવા માટે કેટલીક વાર ગેયત્વની હદક આવશ્યક લાગે છે: પરંતુ એવી હદની ઉપાધીમાં પડવાથી જો મૂળ વસ્તુને હાનિ પહોંચવાની હોય તો કવિતા'નો ભાવ યઃ હેતુ બરાબર નહિ સચવાય અને એ જાતની 'કવિતા' જીવન પર ભાગ્યેજ અસર ઉપજાવી શકશે: કારણ

કે એવી 'કવિતા' માં પ્રયત્નપૂર્વક બેસાડેલા પોકળ શબ્દો જાણે ખડખડતા હોય એવો ભાસ આપણને એ 'કવિતા' વાંચતી વખતે થાય છે. વળી એ પોકળ શબ્દોનો ખડખડાટ અલ્પજીવિ હોઈ, એવા સર્જન (ગદ્ય યા પદ્ય) ની 'કવિતા' માં ગણના કરવી એ ખરેખર સાહિત્યની હાંસી કરવા બરાબર ઠરે છે.

'કવિતા' નો અર્થ આપણે સ્પષ્ટ કર્યો. સાથેસાથે અલ્પજીવિ અને હાંસીપાત્ર સર્જનોનો પણ ઉલ્લેખ કરી લીધો. હવે 'કવિતા' ચિરંજીવ શાથી બને છે તે તપાસીએ.

'Poetry never dies' એમ આપણે કહીએ તો જરાય ખોટું નથી. ખરું કવિતાસર્જન તો એજ કહી શકાય કે જે યુગપલટાની અસર તળે ન દબાય. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી દેવાની 'કવિતા' ની એક ખાસ લાક્ષણિક ખુબી તેમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કેટલાક કાવ્યોની પંક્તિઓ તદ્દન સાદી હોવા છતાં એટલી અસરકારક નીપજે છે કે "They suggest more than what meets the ear."——અને એટલે જ આવી પંક્તિઓ, ફક્ત એક જ વાર સાંભળેલી હોવા છતાં, આપણા મગજમાં — બલ્કે જીવનમાં — હંમેશને માટે જડાઇ ચિરંજીવ બને છે.

દાખલા તરીકે

"વસુંધરાના સહુ બાળકો મળી
બજાવીએ અંતર એક તારા"

કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોષીની આ પંક્તિઓ તદ્દન સરળ હોવા છતાં વિશ્વબંધુત્વનો એક મહાન મંત્ર આપણા જીવનમાં બહુ જ હળવેથી ઉતારે છે. એટલે 'કવિતા'ની આ ખાસ લાક્ષણિક ખૂબી ધ્યાનમાં લઇ જીવન પર તેની અસર તપાસીએ તો 'કવિતા' માટે કોઇએ આપેલી વ્યાખ્યા — 'Poetry is concentrated wisdom' — સત્ય લાગ્યા વગર નહિ જ રહે.

હવે જરાક આગળ વધીએ. ઉપર આપણે જોયું તેમ 'કવિતા' માં વિચારપ્રેરક કરતા લાગણીપ્રધાન અંગોનો વધુ સમાવેશ થાય છે; છતાં લાગણી અને તત્વજ્ઞાન — એ બન્ને અંગોનું 'કવિતા' ના ઘડતરમાં મહત્વ એક સરખું જ છે. કવિ જેટલા અંશે લાગણીપ્રધાન છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે ફિલસૂફ પણ છે. લાગણી એ પ્રેરણાનું ઉદ્ભવસ્થાન હોઈ, 'કવિતા' ના પ્રવાહને દોરે છે; જ્યારે તત્વજ્ઞાન — 'કવિતા' ની વિચારપ્રેરક બાજુ એ પ્રવાહને પુષ્ટી આપી કવિતાને અસરકારક બનાવવાના કાર્યમાં એક અગત્યનો ફાળો આપે છે. આ રીતે કવિતા અને તત્વજ્ઞાન એટલા બધા સંકળાયેલાં છે કે તેની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરવા જઇએ તો એક નાની પુસ્તિકા જેવો જૂદો નિબંધ લખી શકાય. એ ચર્ચા કોઇ વાર ભવિષ્યને માટે મુલતવી રાખી આપણે કવિતાનો જીવન સાથે સંબંધ તપાસીએ.

આપણે આગળ જોયું તેમ જીવનવ્યવહારમાં પરસ્પર વિરોધક તત્વો વચ્ચે ચાલતી અથડામણો જ માનવિના હૃદયપરિવર્તનમાં મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. એ અથડામણોની અસર હૃદય પર થાય એટલે લાગણીઓ જન્મે છે. જેટલા પ્રમાણમાં માનવીનું હૃદય

વધારે આદ તેટલા પ્રમાણમાં એ ધર્ષણોની અસર હૃદય પર વધારે થાય. આ અંતર્તની અસર તળે દબાયેલો માનવિ હૈયાનો ભાર હળવો કરવા અનેક રસ્તાઓ ખોળે છે. કેટલાક પોતાની કરુણી અન્યને સંભળાવી રોદડાં જ રડયાં કરે છે, તો કેટલાક હિંમતથી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી પોતાનો માર્ગ મોકળો કરે છે. કેટલાક વળી મૌન જાળવી સઘળું સહન કરવામાં જ પોતાનું ગૌરવ સમાયેલું જુએ છે; જ્યારે બીજા કેટલાક પોતાના અંતરનાં વેદનાના દર્દભર્યા સૂર (Troubled Music) એકલા અટૂલા સાઈયું જીવન લવ્યાં જ કરે છે.

આ રીતે આપણે જોયું કે દરેક માનવિ પોતાની આન્તરવેદનાનો ઉભરો એક યા બીજા પ્રકારે બહાર કાઢવા મથે છે. 'કવિતા' પણ આવી જ જાતની લાગણીઓના એક-સામટા સમન્વયનો એક જાતનો ઉભરો (Spontaneous Overflow of Powerful feelings) જ છે. એ ઉભરાને શબ્દોની રૂપમાં ઢેરવી કવિ તેને પોતાના જીવનના અમુક પ્રસંગનું એક અનુભવચિત્ર બનાવે છે. કવિ એ ચિત્રને ઊર્મિ, કલ્પના, અને તત્વજ્ઞાનનાં રંગોમાં રંગી જેટલા પ્રમાણમાં સર્વસ્પર્શી અથવા સર્વભોગ્ય બનાવે તેટલા જ પ્રમાણમાં એ ચિત્ર-સર્જન અન્યને કવિના જીવનના ભાગીદાર બનાવી, તેનાં સુખઃદુઃખની તુલના કરવા આકર્ષે. દેશ, કાળ, સમાજવ્યવસ્થા અને ભાવનાઓમાં થતાં પરિવર્તનોથી અસર તળે ન આવતા સૈકાઓ પછી પણ એ આકર્ષણ એવું જ અવિરત જળવાઈ રહે તો જ કવિને તેના સર્જને સંપૂર્ણ સફળતા મળી કહેવાય. આવી જાતનું સર્જન જ જીવન પર અસર ઉપજાવી તેની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. અને એ સર્જન (ગદ્ય યા પદ્ય) ને જ આપણે ખરી 'કવિતા' કહી શકીએ.

દાખલા તરીકે, ભગવતી મીરાં અને નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ યુગપલટાની અસર તળે નથી આવી. દયારામ, અખો, ધીરો વગેરે કવિઓએ તેમના સમયમાં જે ગાયું તે કદાચ અત્યારના સાહિત્યમાં નિરાળું પડી જશે, પરંતુ આધુનિક જીવન પરથી તેની અસર તો ઓછી નહિ જ થાય. જરાક પશ્ચિમ તરફ નજર કરીએ તો શેકસપીયરનાં નાટકો તેના વખતમાં જેટલા પ્રિય થઇ પડેલા તેટલા જ બલ્કે તેથી વધારે પ્રમાણમાં અત્યારે પણ માનવિની રસવૃત્તિ અને આકર્ષણ જાગતી રહ્યાં છે. આવરન અને કલાવિનો કૃતિઓએ જમાવેલી સર્વપ્રિયતા સૈકાઓ વહી જશે પરંતુ નહિ ભુંસાય.

સાહિત્યની માનવ સમુદાય પર અસર તપાસતાં ઉપર ગણાવ્યાં તેવાં સર્જનો મોખરે આવે છે. જીવનના જૂના જૂના પ્રયોગોથી જ એ ભ્રમાયેલાં હોય છે. અને એક વાર સર્જાયા પછી એજ સર્જનો માનવિનું જીવન ઘડવામાં આગળ પડતો ફાળો આપે છે, એટલે એ જાતનું ચિરંજીવ સાહિત્ય સારાય વિશ્વના માનવસમુદાયનો એક મહામૂલો સાક્ષી-નિયામક ગણી શકાય.

સાહિત્યની-'કવિતા' ની જીવન પર જાણ્યે યા અજાણ્યે થતી અસર અને તેનું જીવનમાં મહત્વ આ રીતે નક્કી થયેલું હવે હિંદની અંદર, સાહિત્યમાં કવિતા-સ્થૂળ કવિતાનું (કવિતાના આ રીતે કરેલા બહોળા અર્થમાં નહિ) પ્રથમ આગમન ક્યારે થયું તેનો સાથે સાથે થોડો ઉલ્લેખ કરી લઇએ તો અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

હિંદના આદિકવિ–કવિતાના પ્રથમ સ્રષ્ટા–તરીકે આપણે વાલ્મિકિઋષિને ગણતા આવ્યા છીએ. એટલે તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વાલ્મિકિઋષિના સમય પહેલાંના બધા ગ્રંથો–વેદો યા પુરાણો–ગદ્યમાં જ તૈયાર થયાં હશે.

પરંતુ ત્યાર પછી પદ્ય અને સાથે સાથે ગેયત્વ આવ્યું. ક્રૌંચ પક્ષીને તીરથી વીંધાયેલું જોતા વાલ્મિકિ ઋષિને લાગણીઓનો એકસામટો સમન્વય થઇ આવવાથી જે દઃ, જે અનુકમ્પા તેમણે અનુભવી તે ઉભરારૂપે અનુષ્ટુપ છંદની બે પંક્તિઓ દ્વારા બહાર આવી. એ બે પંક્તિનું નાનું કાવ્ય તે હિંદનું પ્રથમ કાવ્યસર્જન કહી શકાય.

પછી ધીમે ધીમે નવા નવા છંદ રચાયા; અને જેમ જેમ કવિતાનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમ જુદા જુદા કવિઓએ પોતપોતાની રૂચિ, સમાજ અને યુગને અનુકૂળ આવે એ રીતે કવિતાને અનેક પલટા આપ્યા. પરિણામમાં, કવિતા એ સાહિત્યનું–બલ્કે, જીવનનું — એક મુખ્ય અંગ બનતુ ગયુ — બની રહ્યું.

જીવનની પ્યાસ

સરોદ

તરૂવર સમ દેહલતાની વલ્લરીની ઓથથી
એવું તું પુષ્પ રહી જા
ટપાલી! મારા જીવનની ભૂખ રહી જા

પેટી પમરાવી મારા મંદીરને બારણે
એવો તું પત્ર રહી જા
ટપાલી! મારા જીવનની ભૂખ રહી જા.

ક્ષિતિજમાં ન્યાળી મૂર્તિ તારી હૃદય મ્હોરિયું
અંતરિયે આશ સીંચી તેં,
ફરતા લળુંબશે ભાવનાની કેરીઓ
મળતા ઉરબાપ–પનિકે.
ટપાલી! મારા જીવનની ભૂખ તો છીપે.

મુક્તિપયગામ ભલો જગની માટીથી દૂરે
અણદીઠા ઉંબરે વહે–
અંતરતે અપ હવે કુમકુમની પત્રિકા
ગંધાનિ મગંથી ખરે!
ટપાલી! મારા જીવનની આમ તો ગુજરે.

કાંઠા ઉપરની વસાહતો, જલવ્યાપાર, નદીએ સર્જેલી નવ સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિમાતાના આવા એકધારા જીવન સંગીતને અક્ષરે કરનાર યંત્રવાદ પણ એમની વિહંગ-ચોટમાં આવી ગયો છે: પરદેશી રાજ્ય અમલે ભારતવર્ષની ગૃહલક્ષ્મી જેવા નદીઓના આવા કેંક સમર્થ, ભવ્ય અને ઉજ્જવળ ઈતિહાસને ભૂલાવી દુભાવ્યો છે તે તરફ આ બધુ વાંચતાં શોક-સંવેદનનાં બે ઉન્હાં આંસુ ઢાળ્યા વગર રહેવાતું નથી: યૂરોપની ટેમ્સમાં કે જર્મનીની હાઈનમાં પ્રજાસંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ ગાનાર હિન્દી વિદ્યાર્થી તેના ઘર આંગણે નિરન્તર વહી રહેતા તેથીએ વધુ સંસ્કૃતિ-જન્ય, ભવ્ય અને હૃદયધારા સમા જલ-ઈતિહાસને આજે જે આટલી કરુણ વિસ્મયતાથી વિસરી ગયો છે તેનું શું કારણ છે? કારણ એકજ ગણાવી શકાય કે જે સ્વદેશ સપ્તસિન્ધુના વારિપ્રવાહોને નામે દુનિયાભરમાં વિખ્યાત છે, તેના વારિપ્રવાહોને તેનાજ દેશના ઈતિહાસમાં ઓછામાં ઓછું અને પામરમાં પામર સ્થાન છે. કેમ જાણે હિન્દી નદીઓએ હિન્દને કંઈ ભવ્યતા કે ઈતિહાસ જ ન આપ્યો હોય? કાકા સાહેબની લેખિનીએ આ બધું નિરૂપણ એટલી બધી સચ્ચોટતાથી અને શોધકબુદ્ધિથી કર્યું છે કે વારિપ્રવાહ ન શોધાતા છતાં સતત શોધાતી હિન્દી નદિઓની સંસ્કૃતિ તેનાં આવાં મહિમાવાન યશગાનથી તેના પ્રવાહ તરફ આપણને પરાણે પરાણે ખેંચે છે અને સમગ્ર વિશ્વની ભવ્યતાનાં ઈતિહાસમાંયે ઉન્નત મસ્તક રહેવાનો 'જન્મસિદ્ધ હક્ક' હિન્દને પણ અર્પે છે:

એક પત્ર

ર.........

તારો સુંદર પત્ર મળ્યો.

ઘડીભર દીલ થાય છે કે તારું આમંત્રણ સ્વીકારી લઉં. પણ ના...ના જીવન ભરનું ચિંતન ને માન્યતાઓ એમ લાગણીના પુરમાં તણાવા દેવા યોગ્ય નથી લાગતાં. તેં મારા નાનામાં નાનાં લાડ પૂર્યા છે. મારી ત્રુટીઓથી તું ક્યાં અજાણ છે? પણ જે હિંમત તું મિત્ર તરીકે વખાણે છે, જે મને સ્નેહી તરીકે પોષે છે ને જે તોફાનને પ્રેમી તરીકે સહી લે છે-તેજ પત્ની તરીકે નિભાવી લેશે?

મેં તારી મિત્રતા ક્યાં નથી વધાવી?

પણ મિત્ર પતિ બનતાં સ્વામિત્વનું ભાન અનુભવે છે. તેનામાં સત્તાનો શોખ જાગે છે.—ને પછી તો અવિરામ ઘર્ષણ. પ્રણય કથાઓ, પુષ્પોની સુવાસ, કોકીલાના ગાન અને ચંદ્રીકાના અમૃતથી ભરપુર હોય છે-પણ વાસ્તવીક જીવન અર્પતોષની આગથી વાજ્યાળ બનતું હોય છે. મીત્રો તરીકે સ્ત્રીપુરુષ સ્વભાવની એક જ બાજુના પરિચયમાં આવે છે. બીજી બાજુ વણઓળખાયેલી પડી હોય છે.—ને અનુભવે એનો પરિચય અણગમતો લાગે છે.

મેં તો લગ્નજીવન જોયા છે. કવિની કલ્પનામાં નહિ પણ સમાજશાસ્ત્રીઓના મેજ ઉપર-નકાર આંકડા ને પરીણામોમાં. ને શાંતાને કહ્યું હતું તે ફરી આજે કહું છું 'લગ્ના

ને મજનુ એકલવામાં છે-પરસ્પરને કાજે સ્વાર્પણ કરતા દેખાય છે-પુસ્તકોના સુંવાળા પાના ઉપર કે કવિની ભભકભરી બાનીમાં–ત્યા સુધીજ આકર્ષક લાગે છે બાકી બેત્રણ બાળકોની જોખમદારી ને નિર્વાહના સાધન વિના લયલા ને મજનુ એવા ને એટલાજ પ્રેમાળ હોત તેની નોંધ તો હજી લખાવી બાકી છે.

મને લાગે છે હું પણ હવે સમાજવાદી બનતી જાઉં છુ. કોગ્રેસ કહે છે કે ને ૯૫ ટકા હિંદી જનતાનું પ્રતિનીધીત્વ ધરાવે છે એનો રદીઓ આપવાનુ આપણે મૌલાના, ડૉ આમ્બેડકર કે સર સાહેબો પર છોડી શું-બાકી આપણા સાહિત્યકારો જે લગ્નજીવનનો ચિતાર રજુ કરે છે તે કદાચ હિંદી જનતાના નાનામા નાના વર્ગનું પણ પ્રતિબિમ્બ હોય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે.

લગ્ન ને બાળકો આજની પરિસ્થિતિમા શારીરિક કે માનસીક જરૂરીયાત કરતા વૈભવનું રૂપ વધારે લે છે-ને આપણા જેવા શ્રમજીવીઓના જીવનમા એવા વૈભવનુ સ્થાન કયા ?

વળી આપણે દરેક વસ્તુને તેના ખરા રૂપમા જોવા ટેવાયલા નથી હોતા-ને જો જોતા હોઇએ તો એ રૂપમા તેને ઓળખવા કે ઓળખાવવા ખુલી નથી કોઈને માનપત્ર અપાતુ સાભળ્યું છે "સર્વગુણ સંપન્ન, પ્રમાણિક, સેવાભાવી, ઉદાર"—અરે શબ્દકોષનું કોષ પણ સુવાચ્ય વિશેષણ રહી જતું નહિ હોય (માનપત્રો ફુરસદે વાંચવા જેવા હોય છે) પણ માનપત્ર વાચનારનુ માનસ જો વાંચી શકાતું હોય તો એનાથી વિરૂદ્ધ જ પડઘાઓ ઉઠશે. 'કેમ પૈસાદાર થયા તે મને ખબર છે.-બદમાસ" 'ફંડ ઉઘરાવવા ગયા ત્યારે પૈસો પણ ભર્યો નથા—કંજુસ," આવા તો કાઇ કાંઇ દંભ આપણે આદરીયે છીએ ને દર પેઢી વારસમા મૂકી જઈએ છીએ દરેક પરિસ્થિતિમા તેનો વિરોધાભાસ સાચો લાગે છે— આપણ જેવાને તો

તમે એક પ્રખ્યાત ચિત્રકારના સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સીતા જોયા છે ? એની પ્રેરણા મૂર્તિઓ કોણ હતી? વારાગનાઓ અડધો હીંદુ સમાજ એ ચિત્રોથી દીવાનખાનાની દીવાલને શણગારે છે એને પુષ્પો ચડાવે છે -ભક્તિ ભાવથી પૂજે છે એ ધૂપસળી ને ગુલાબની સુવાસ- એ પ્રાર્થના ને પૂજ્યભાવ કોને પહોંચતા હશે ?

પ્રેમ પણ આવી અગમ્ય વસ્તુ છે "છે અને નથી" ની માથાફોડ આપણે વૈરાગ્ય શતક લખવાની સ્થિતિએ પહોચીશ ત્યારે કરીશું. આજે તો "છે" તેનો જ ઉપયોગ કરી લઇએ– જવાબદારી ને જોખમદારી વિના–મૈત્રી એટલા માટે જ મને વધારે ગમે છે– એમા ઓછામા ઓછી જવાબદારી છે.

વાદળભર્યું ક્ષિતિજ દરિયાના જળ પગથાર સાથે ભળી ગયું છે. મેઘની અવીરત ધારાએ માર્ગો નીર્જન બનાવ્યા છે એકલપંથી મુસાફર જેવી એકાદ હ્રી દેખાઈ ત્વરિત અદૃશ્ય થાય છે બારીની ફીનાર સાથે ફોરાઓ અથડાય ઓરડામા ઝીણી ઝીણી ઝરમર પાથરે છે—સુંબનની મીઠાસ જેવી—

આવો, ખૂબ જ મોડું થયુ છે—

લી૦
તમારી..

એક ચર્ચાપત્ર

ત્રિભુવનદાસ લુહાર

સંપાદક • 'ઊર્મિ':

આપના પત્રના ગયા અષાડના અંકમાં શ્રી બકુલેશના 'નિશ્વાસ' નામના નવલિકા સંગ્રહનું શ્રી 'ર' ની સંજ્ઞા હેઠળ એક અવલોકન છપાયું છે. એ વિવેચનમાં વિવેચક મહાશયે કેટલાક એવાં વિધાનો કરેલાં છે જે આજના જમાનામાં આશ્ચર્ય પ્રગટાવે તેવાં છે, ભાઈ 'ર'એ કરેલાં વિધાનો પ્રમાણે જો સાહિત્ય રચનાઓ થાય તો તેથી સમાજને અને સાહિત્યને પારાવાર નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

સાહિત્યમાં આજે કઈ ભાવના કે કયા વિચારોને ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ગણવાં તે બાબતની સ્પષ્ટતા થવાની જરૂર છે. ભાઈ 'ર' એ જે વિચારો જણાવ્યા છે તે સમાજ હિતના ઘાતક હોઈ તેમજ સાહિત્યમાં એક અતિશય મલિન વૃત્તિ જગવનારા હોઈ તેનો વિરોધ કરવો, અને તેને વિષે ઘટસ્ફોટ કરવો મને જરૂરનો લાગે છે. અને વિરોધ સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાઈ 'ર' ના લખાણમાંથી નીચેનો ભાગ હું ઉતારું છું.

(૧) "મૂડીવાદ સામેનો મજૂરવાદીઓનો પ્રકોપ મૂડી ભેગી કરવામાં મળેલી નિષ્ફળતામાંથી બહુધા ઉપજે છે. (૨) આવાં સાહિત્યના પ્રચારથી ગરીબ વર્ગને એક પ્રકારનું નુકસાન થાય છે. તેની કોઈને ખબર પડતી હોય એમ લાગતું નથી. (૩) ગરીબોને ગરીબાઈનું ભાન કરાવવું; તેઓ દુ:ખી છે, પીડિત અને પતિત છે એમ એમના મનમાં ઠસાવવું એ એક પ્રકારનો નૈતિક ગુન્હો છે. (૪) આવા પ્રચારથી ગરીબ પોતાના ગરીબાઈનું ગૌરવ અને મનની નિર્મળતા ગુમાવી બેસે છે. (૫) તેના સ્વામી પ્રત્યે અને તેનાથી સારી સ્થિતિના બધા પ્રત્યે...તેને અણગમો આવે છે. (૬) અને દિવસો દિવસ ગરીબાઈમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે તે શ્રીમંતોનો નાશ કરવાના મનસૂબા સેવે છે. (૭) આમ આવા પ્રચારાત્મક સાહિત્યથી સૂખી ગરીબોના હૃદયમાં વેરઝેરનાં બીજ રોપાય છે અને સંતોષરહિત જીવન એક ભાર રૂપ બની જાય છે." પૃષ્ઠ ૫૭૬

ઉપરના લખાણ પ્રમાણે આ લેખક નીચે પ્રમાણેની માન્યતા ધરાવે છે એમ ફલિત થાય છે.

૧ જગતમાં ગરીબો છે.

૨ તેઓ ગરીબાઈનું ગૌરવ સમજે છે: મનની નિર્મળતા જાળવે છે: તેમના સ્વામી પ્રત્યે અને તેનાથી સારી સ્થિતિના બધા પ્રત્યે તેને અણગમો નથી. એટલે કે તટ-

રથ વૃત્તિવાળી ઉપેક્ષા છે અથવા પ્રેમ છે; તેઓ પોતાની હીન સ્થિતિમાં પણ સુખી છે, તેમનું દરિદ્રતાથીભર્યું જીવન પણ સંતોષવાળું છે.

૩ આમ ગરીબની સ્થિતિ સરવાળે સંતોષકારક હોઇ તેની સ્થિતિને દુઃખી, પીડિત કે પતિત તરીકે જણાવવી અને તેના મનમાં તે ઠસાવવું એ નૈતીક ગુન્હો છે.

આ વિધાનના બે અર્થ નીકળી શકે તેમ છે.

(૧) કાતો ગરીબો દુઃખી નથી, પીડિત નથી, પતિત નથી માટે તેમના મનમાં કલ્પિત દુઃખના અને પીડિતપણાના ખ્યાલો ભરી તેમના સંતુષ્ટ જીવનમાં અસંતોષ અને શાંત હૃદયોમાં વેરઝેર પ્રગટાવી આપણે એ નિર્દોષ ગાનવનાનો દ્રોહ કર્યાનો ગુન્હો કરીએ છીએ

(૨) અથવા તો-ગરીબો દુઃખી છે, પીડિત છે, પતિત છે. એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ પણ એ વાત તેના મનમાં ઠસાવવી એ લાભકારક નથી, લાભકારક તો એ છે કે એમના હાલને ઇશ્વરદત્ત, સદ્ગુણોથી ભરેલી અને સર્વદા મહન કરવા લાયક છે એમ ઠસાવવું જોઇએ. અને સાહિત્યે એ કામ ખાસ કરીને કરવું જોઇએ

૪ ગરીબોએ પોતાના સ્વામી પ્રત્યે તથા પોતાનાથી સારી સ્થિતિના બધા પ્રત્યે અણગમો રાખ્યા વિના તથા શ્રીમંતોના નાશનો વિચાર કર્યા વિના ગરીબાઇમાથી છૂટવા દિવસો દિવસ પ્રયત્ન કરવા.

૫ મજૂરવાદીઓ ગરીબોની ગરીબાઈ મટાડવાના જે પ્રયત્નો કરે છે તે ખોટા છે. કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિઓ પાછળ મજૂરોનાં હિતની દષ્ટિ નથી; પણ મૂડી મેળવવાની પોતાની નિષ્ફળતામાંથી જન્મેલો કોપ છે. અર્થાત્ આવી મજૂર ચળવળ અમુક માણસોની માનસિક વિકૃતિનું જ પરિણામ છે.

આ પાચ મુદ્દામાથી બીજો અને ત્રીજો મુદ્દો ખાસ વિચાર માગે તેવો છે, એની અસત્યતાને તથા ભયકરતાને કારણે.

ભાઇ '૨' ને આપણે પૂછીએ કે તમે કહો છો તેવી રીતે ગરીબાઇનું ગૌરવ અને મનની નિર્મળતા અનુભવતા કેટલા ગરીબો હિંદમા હયાત છે? બે દિવસે એક વાર પાતળી રાબ પામનાર ઓરિસા, આંધ્ર, સુરત કે પંચમહાલના દૂબળી કોમો, ચાલીઓમા સડતો અને કારખાનામા પિસાતો મજૂરવર્ગ, અને ટૂકડા માગી ખાઇને ફૂટપાથ પર સુનાર ગરીબોના જીવનમાં ગૌરવ લેવા જેવી કઇ વસ્તુ છે? અને દુર્ભાગ્યે જેમ ગુલામ માનવીઓ ઘણીવાર પોતાની ગુલામી સમજતા નથી, અને એથી બેડીઓ એમને કઠતી નથી એમ બને છે તેવી રીતે પોતાની ગરીબાઇનું દુઃખ ભોગવતા છતા કેટલાક-જેમની આંખે ઉપના સમાજે-ઉપલા સમાજના સંરક્ષકોએ પાટા બાંધ્યા છે તેવા કેટલાક—પોતાની ગરીબાઇમા ગૌરવ માનવાની પામર દશા ભોગવતા હોય તો શું સાહિત્યકારે એ દંભ ખુલ્લો પાડવાને બદલે ઉપર મેખ મારી સીલ બંધ કરી દેવો એમ જ ને!

એઠું ખાનાર, પતરાળા ચાટનાર વાઘરી વગેરે, મુડદાલ માસ અને છાણમાના દાણા ધોઇને ખાનાર ઢેડ ભંગી, હાડ્ગોડા ફોડનાર, દારૂ ઢીંચનાર અને વેશ્યાવાડે ફેરા ખાનાર શહેરના મજૂરો એવા અનેક અભાગી લોકોના મનમા કયા જાતની નિર્મળતા વસતી હશે?

આ ગરીબાઈના કહેવાતા ગૌરવ અને માનસિક નિર્મળતા ખાતર કયો ધનિક કયો ધર્મગુરુ પોતાની લખલૂટ દોલત કે ગુરુપણાનાં લ્હાવા છોડવા તૈયાર છે?

અરે ભાઈ, ગરીબાઈમાં તમે જે ગૌરવ અને નિર્મળતા માનો છો તે તો સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી ગરીબાઈનાં છે. જો કે એ આદર્શ પણ આજે જગત આગળ તો રહ્યો નથી. અને હિંદના કરોડો ગરીબોમાંથી કેટલા સ્વેચ્છાથી દરિદ્ર રહ્યા છે? એમની હાલત દશાને જ તમે પૂરતી ગૌરવવાળી અને નિર્મળ માનતા હો તો તમારું માનવતાનું દર્શન અપૂર્વ ગણાય. ભાઈ 'ર,' જરા ગરીબોની કને જઈને તેમની ચાલીઓનું, ગટરોનું, દારૂનું અને વેશ્યાઓનું ગૌરવ અને નિર્મળતા સમજાવશો?

હવે બીજી– નૈતિક ગુન્હાની વાત.

ગરીબો દુ:ખી છે, પીડિત છે, પતિત છે એમ એમના મનમાં ઠસાવવાની વાતને ભાઈ 'ર' નૈતિક ગુન્હો ગણે છે. શા માટે? તેના બે વિકલ્પે થતા અર્થ ઉપર મેં જોયા છે. કાંતો ગરીબો દુ:ખી નથી, પીડિત નથી, પતિત નથી એટલા માટે અથવા તો એ બધું છે છતાં એ ભાન એમને કરાવવાની જરૂર નથી એટલા માટે?

પહેલો વિકલ્પ સ્વીકારવો એ, ભાઈ 'ર' માટે અશક્ય છે. અને તે પોતે સ્વીકારતા પણ નથી. કારણ ગરીબોએ ગરીબાઈમાંથી છૂટવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ એમ તો તે સ્વીકારે છે. એટલે આપણે બીજો વિકલ્પજ સ્વીકારવાનો રહે છે. અને તેમનું કથન પણ એજ અર્થને અનુલક્ષતું છે. તો ભાઈ 'ર' શું એમ કહેવા માગે છે કે આ દુ:ખી, પીડિત, પતિત ગરીબોને તેમની એ અવદશાનું ભાન ન કરાવો. કારણ કે એઓ જો જાગશે તો એમની ગરીબાઈનાં જ્યાં જ્યાં કારણો જોશે ત્યાં ત્યાં તેનું નિકંદન કાઢી નાખશે. ગરીબોની મહેનત પર, તેમના અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાનો લાભ લઈ જીવતા પૂંજીપતિઓ, ધર્મગુરૂઓ અને જમીનદારો અને તેમને વળગીને જીવતો મધ્યમવર્ગ–એ સૌનાં 'લૂંટારાં હિત' જોખમાશે. માટે એવી વાત જ બોલો માં. ગરીબોમાં જાગૃતિ આવે, સત્યદશાનું ભાન પ્રગટે એવું કશું કરો મા. નહિ તો આપણી પરોપજીવી 'નીતિ માતા' ગુસ્સે થશે. સાહિત્યમાં એની વાત લખો મા કે ગરીબને રોટલો લુખ્ખો લાગે છે, ઝૂંપડામાંથી ટપકતું પાણી ખરાબ લાગે છે. પણ એ રોટલામાં અમૃતનો સ્વાદ છે, ઝૂંપડામાંથી ચૂતું પાણી એ ઇશ્વરની કૃપાના અભિષેક છે એમ લખો. ગરીબનું દુ:ખ એ જ સુખ છે, એમની પતિતતા એજ પવિત્રતા છે, એમનો તાંબાનો પૈસો છે એજ સોનાની ગીની છે એમ વર્ણવો. અને દુ:ખી હોય, પતિત હોય તો તે માત્ર ધર્મગુરૂઓ અને ધનિકો છે. એમ લખો કે ગરીબો તેમની સત્તા કે દ્રવ્યનો લોભ ન કરે. અને તે બંને અખંડ ટકી રહે. કારણ જગતમાંથી શ્રીમંતોનો નાશ તો ન જ થવો જોઈએ.

આ વિચારસરણી કેટલી ભયંકર છે તેનો ખ્યાલ, ભાઈ 'ર', તમને છે? સાહિત્યને પણ તમે પૂંજીપતિઓ અને ધર્મગુરૂઓની લૂંટારી સ્થિતિનું ચોકીદાર અને રક્ષક–પ્રચારક બનાવવા ઇચ્છો છો?

તમારો ઉપદેશ સાહિત્ય માને તો કેવી દશા થાય તેનું એક જ ઉદાહરણ આપું.

રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ
પતિતપાવન સીતા રામ

આ ધૂનની ખબર છે ને ? એમાં રામને પતિતપાવન કહ્યા છે. પતિતને તેના પતનનું ભાન કરાવી તેમાંથી મુક્ત કરી પાવન કરનાર રામની કલ્પના કરનાર કવિની જીભ કાપી નાખવી જોઈશે ને ? કારણ કવિએ પતિતના મનમાં તેનું પતન ઠસાવવાનો ' નૈતિક ગુન્હો ' કર્યો છે !

ભાઈ 'ર' તમારા ઉપરના કથનામુજબ અર્વાચીન શોષકસમાજરચનામાં સાહિત્યને તમે શોષકોનો સિપાઈ, પ્રચારક, અને ભાટ થવા કહો છો, સાહિત્ય પાસે દંભ આચરાવવા તમે ઇચ્છો છો; દહદ્દતી દરિદ્રતાને તમે દિવ્ય રૂપ આપવાનું ફરમાન કરો છો, પ્રજાના પ્રાણને પોષનારૂં મટી તેના જામત થતા આત્માને રૂંધનારું બનવા તમે કહો છો. માનવતાનું ભક્ત બનાવવાને બદલે તેને માનવદ્રોહી બનાવવા તમે ઈચ્છો છો.

પણ આ ભેદ કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રગટ રીતે કરવાની તમે હિંમત બતાવો તેવા નથી. ગરીબોને ગરીબાઈમાંથી છૂટવું જોઈએ એમ તમે કબૂલો છો, કદાચ બે આંખની શરમને લીધે જ. પણ તમે કહો છો તેમ તેમણે શ્રીમંતોનો નાશ ન થાય અને તેમની ગરીબાઈ મટે એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

વાઘ હરણને ખાઈ શકે અને છતાં તે જ હરણ જીવતું રહે અને જંગલનો મુક્ત ઉલ્લાસ ભોગવે એ પ્રકારના ગરીબાઈમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો કેવા હોય તે તમે જો બતાવશો તો કાર્લમાર્ક્સ અને ગાંધીજી કરતાં પણ તમે જગત પર અને ખાસ કરીને શ્રીમંતો પર તો મોટો ઉપકાર કરશો.

છેવટે લેખકે હિંદના (કે જગતના !) મજૂરવાદીઓ વિષે એક વિધાન કર્યું છે કે તેમનામાં મજૂરોનું હિત વસેલું નથી પણ મૂડી મેળવવાની નિષ્ફળતા જ તેમને મજૂરવાદી બનાવી રહી છે. આના થોડાક પ્રમાણ સાથેનાં ઉદાહરણો તે આપશે તો સમાજશાસ્ત્રમાં એક મોટો પ્રકાશ પડશે.

ભાઈ 'ર'ની વિચારસરણીને વિચારતાં ઉપર પ્રમાણે જે મુદ્દા સ્પષ્ટ થાય છે તેનો પ્રત્યુત્તર આપવા ભાઈ 'ર' ને કે બીજા કોઈને પણ નિમંત્રણ છે. સાહિત્યને માનવદ્રોહી બનાવવાનો ઉપદેશ આપનારને આપણે રોકી શકીએ તેમ નથી. માત્ર એવા કોણ છે તે આપણે જાણી લઈએ તો પણ સાહિત્યને માનવતાનું સેવક બનાવનારાઓને મળતા થાય. ભાઈ 'ર' એ પોતાની જાતને ખુલ્લી કરી છે એ સારી વાત છે. એમના વિચારો માનવતાના દ્રોહી છે, એ ઉપરના પૃથક્કરણથી સમજાય છે સાહિત્યને ઉપદેશ આપવા એ નીકળેલા હોવાથી તેમના વિચારોની આમ ચર્ચા કરવી જરૂરની હતી. પોતે તથા પોતાના વિચારો માનવદ્રોહી નથી એ સાબીત કરવાનું હવે ભાઈ 'ર' ને માથે રહે છે.

●

ખાસ અંકો

સાહિત્યના સર્વતોમુખી વિકાસમાં આજના સામયિકોએ બહુ જ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. સાહિત્યપ્રદેશે જેમ જેમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી ગઈ તેમ તેમ તેને ઉપકારક નવા નવા રસ્તાઓ, નવી નવી યોજનાઓ ઘડાતી ગઈ, એ યોજનાઓમાં સૌથી વિશેષ પ્રગતિકારક જો કોઈ પણ હોય તો તે ખાસ અંકોની. પુસ્તકો દ્વારા જે નથી સાધી શકાતું તે ખાસ અંકો દ્વારા સાધી શકાય છે. એક પુસ્તકમાં એક જ લેખક પોતાના મંતવ્યો દર્શાવી શકે છે; જ્યારે ખાસ અંકમાં અનેક લેખકોના મંતવ્યો એક જ વિષય પરત્વે જાણી શકાય છે.

ખાસ અંકો આપણે ત્યાં અનેક વિષયના નિકળે છે, જેમકે વાર્તા અંક, નાટિકા અંક, કાવ્યાંક, મહિલા અંક, વિધવા અંક, વગેરે, વગેરે. એ અંકો ઘણી વખત ખૂબ જ પ્રખ્યાતિ મેળવે છે. આપણે ત્યાં વધુમાં વધુ અખતરાઓ થયા હોય તો તે નવલિકા અંકના. બીજા પ્રકારના ખાસ અંકો આપણે ત્યાં બહુ જ ઓછા નિકળે છે, અને તેમાં ય ખરેખર સિદ્ધિ તો કોઈકને જ સાંપડે છે. એના અનેક કારણો હશે, પરંતુ એક કારણ તો એ છે કે આપણે ત્યાં ખાસ અંકોને માટે લખનારા લેખકો બહુ જ ઓછા છે. અને તે ય બધી માગણીને પહોંચી શકવા સમર્થ નથી હોતા.[1] (–કે પછી પહોંચી વળવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી ?–સં.) એવા સંજોગોમાં ખાસ અંકો પર અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચા થતી જ નથી. જે કાંઈ થાય છે તે બહુ જ અધુરી હોય છે, એટલે એનો અર્થ પૂરો સરતો નથી. ખાસ અંકો એવા બનવા જોઈએ કે તેને તે વિષયના 'એનસાઈક્લોપિડિયા'' ગણાવી શકાય. જો એવા ન બને તો એ પછી નામના જ બની રહે. આ રીતે હિંદી માસિક 'કલ્યાણ' ના ખાસ અંકોએ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી છે. એણે આ દિશામાં ચિરંજીવ રહી જાય તેવાં પ્રકાશનો કર્યાં છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલા તેના ખાસ અંકો, રામાયણ અંક, શક્તિ અંક, શિવાંક, ઈશ્વરાંક, યોગાંક, અને તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલો વેદાંત અંક, ખાસ અંકોની દુનિયામાં અનોખી ભાત પાડે છે. એમાં કેટલાક અંકોની તો દ્વિતિય આવૃત્તિ પણ કાઢવી પડી છે. એ ખાસ અંકો તે તે વિષયના 'એનસાઈક્લોપિડિયા' બની ગયા છે. એ અંકોએ એને એકલી પ્રતિષ્ઠા જ નહિ પરંતુ પૈસો પણ અપાવ્યો છે. ફક્ત છેલ્લા ત્રણ જ વરસના ગાળામાં એ ખાસ અંકોએ એની ગ્રાહક સંખ્યામાં બારથી પંદર હજારનો વધારો કરી આપ્યો છે. આપણી ભાષામાં ગમે તેવા ખાસ અંકો કાઢવાથી એવી સ્થિતિ કદી આવવાની નથી જ. એના અનેક કારણો છે, તેમાં મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આપણો વાંચનાર વર્ગ બહુ જ પરિમિત છે, તેમાં યે

૧. સરખાવો. અરઘટ્ટીયમ્ પાન ૭૨ અનુક્રમાંક ૧૯૯૨. –સં.

સાહિત્યની પાછળ પૈસા ખરચી વાંચનાર વર્ગ તો એથી પણ બહુ જ ઓછો. આ પરિસ્થિતિમાં 'કલ્યાણ' જે વાચનાર વર્ગ મેળવી શક્યું છે તેની તો આપણે કલ્પનાયે ન કરી શકીએ. અલબત્ત એવડી ગ્રાહક-સંખ્યા-હોવાનું એક કારણ હિંદી ભાષા છે, એ ખરું, પરંતુ બીજું કારણ એ પણ છે કે એના અંકો ખૂબ જ દળદાર હોય છે. એનો તાજેતરનો વેદાંત અંક જૂઓ. અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચાયેલ લેખ સામગ્રીથી ભરપૂર ૮૦૦ પાના, ૫૪ બહુરંગી તથા ૧૫૦ એકરંગી ચીત્રો. ચીત્રકારો પણ એક જ પ્રાંતના નહિ, હિંદના દરેક પ્રાંતના. ગુજરાતના ચિત્રકારોનો પણ એમાં હિસ્સો છે જ. એક જ અંક આખા વરસ દરમ્યાન [illegible] રીતે વાંચી શકાય. વેદાંતના એનસાઈક્લોપિડિયા સમા બની રહે એવા અંક માટે ચાર રૂ. ખરચી નાખતા કોઈ પણ લલચાય. આપણે ત્યાં કોઈ પણ એક વિષય માટે આટલા લેખકોનો સહકાર કદી મેળવી શકીશું ખરા? એટલી જંગી ગ્રાહક સંખ્યા ગુજરાતમાંથી કદી મળશે ખરી?[1]

[1] 'કુમારે' શતાંક કાઢેલા એ દળદાર હતા, તેમજ એ ખૂબ જ વખણાયેલા. આર્થિક દૃષ્ટિએ એ કરેલો સફળ થયો હતો, એથી કેટલા ગ્રાહકો વધ્યા હતા, તે એના સંપાદક બહાર પાડે તો આપણે જાણી શકીએ, કે એ જાતના અંકો બહાર પાડવાનું ગુજરાતમાં સાહસ કરી શકાય કે કેમ? 'ઊર્મિ'ના કાવ્યાંકોએ કિર્તિ ખૂબ પ્રાપ્ત કરી છે પણ આર્થિક રીતે એ જરા પણ સફળ નથી થયા, એમ એના પ્રકાશક જણાવે છે. —સં

ઉરમાં ઉગ જોતી

જેવી રીતે પરબ કુંડીએ આવીને પંખીઓ સૌ
પંખી પીતાં કુજન કરતાં આંચમાં આય જીવી
તેવી રીતે હૃદય કુંડીએ આવીને માનવીઓ
પાણી પીને કુજન કરજો ઉરમાં ઉગ જોતી

ગૌતમ

ગ્રંથસ્થવાઙ્મય

જ્વલંત ઇતિહાસની અક્ષરરેખા

પ્રચંડ વેગવાન બનાવોથી ભરપૂર, સુંદર અને સરળ, અખંડ અને એકધારી ભાષામાં લખાયેલ કોઈ નવલકથા વાંચવાની ઇચ્છા થઈ હોય, એવી નવલકથા હાથમાં ન આવતી હોય તો "લેનિન"[1] લઈને બેસવું. લેનિનનું જીવનચરિત્ર તો ઘણાં લેખકોએ આલેખ્યું છે, સુંદર ભાષામાં લખ્યું હશે પણ આ લખાવટ તો ઓર રોમાંચક છે.

લેનિનનું જીવનચરિત્ર કેટલાક લેખકોએ માત્ર એના જીવન દરમ્યાન એણે કરેલ કામ જ આલેખીને સંપૂર્ણ થયું એમ સમજી લીધું છે, કેટલાકે લેનિનનું જીવનચરિત્ર કેવળ સમાજવાદ ને સામ્યવાદની ચર્ચામાં જ સમાઈ જતું ગણ્યું છે. પણ આ પ્રકાશન સંસ્થાએ એને જુદું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે. એમાં લેનિનના જીવનના બનાવો છે, સિદ્ધાંતચર્ચાઓ છે અને લેનિનનું સાચેસાચું મૂર્ત સ્વરૂપ આપણી પાસે ખડું કરી દીધું છે. એમાં ક્યાંય રસક્ષતિ જણાતી નથી.

લેનિનના ચુસ્ત ભક્ત હોવા છતાં લેખકે લેનિનના ગુણ જ નથી ગાયા, દોષો પણ બતાવી આપ્યા છે. લેનિન જર્મની જોડે શરમજનક કરારો કરવાની તૈયારી બતાવતો હોય ત્યાં એણે જર્મનીના બળની ગણત્રી કરવામાં ભૂલ કરી હતી. ટ્રોટ્સ્કી વગેરેએ એ ભૂલ સુધારી. કરારો ન થયા અને અંતે જર્મનીને પાછા હઠવું પડ્યું. અને બીજા પણ લેનિનના દોષો લેખક આપણી સમક્ષ બતાવે છે. દોષો કોનામાં નથી હોતા? પણ લેનિનમાં અંદર જે રહેલું હતું, જે શકિત વડે તેણે વિચ્છિન્ન પ્રજાને એકત્ર કરી અને અસંખ્ય આક્રમણોને અને સેંકડો કાવત્રા તથા હુમલાઓને પાર તરી જઈ જગતની સામે એક જીવતી જાગતી આદર્શ દુનિયા ખડી કરી દીધી છે, તે શકિતનું જ સ્પષ્ટ ભાન કરાવવું લેખક માટે બસ હતું અને તે લેખકે બહુ જ કુશળતાથી કર્યું છે.

લેનિનના જીવનને આપણા દેશના કોઈ મહાન પુરૂષ સાથે સરખાવશું? મહાન પુરૂષો સરખામણી માટે નથી હોતા. દરેક તેના પોતાના સંજોગોને લેખે મહાનના હોય છે. ઇશુની બુદ્ધ સાથે કે બુદ્ધની મહંમદ સાથે સરખામણી કરવી એ બાલીશતા સૂચવે છે. લેનિનને આપણા દેશના વર્તમાન કે ભૂતપૂર્વ મહાન પુરૂષ સાથે આપણે ન સરખાવતાં (અને લેખકે એવી સરખામણી કરી પણ નથી) એનું જીવન જોઈ જઈએ.

જ્યાંસુધી ૧૯૧૭ની ક્રાંતિ આવી નહોતી, જ્યાંસુધી અણીના પળો ઉભી થઈ નહોતા ત્યાં સુધી લેનિનનું જીવન એટલું બધું મહાન નથી લાગતું. પણ ક્રાંતિ શરૂ થઈ,

૧. લેનિન: લેખક નિરૂ દેસાઈ: પ્ર. નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા : અમદાવાદ. પાના ૨૮૫ કિંમત રૂા. ૨ા૦.

અંધાધુંધી જામી, છત્રીશ છત્રીશ બાજુએથી સોવિએટ સરકાર વિરૂદ્ધ લશ્કરી હુમલાઓ શરૂ થયા, અસંખ્ય કાવત્રાઓનો સામનો કરવાનો સમય આવ્યો, જે ખેડુતોને " અન્ન વસ્ત્રની રેલમછેલ " ના કોલ અપાયા હતા તેમને ઝારના રાજ્યમાં મળતું તેના દશમો હિસ્સો પણ મળતો નહોતો, તેઓ જ્યારે અધીરા બન્યા, કારખાનાઓ બંધ પડયા, ખાણોનું કામ સ્થગિત થઇ ગયુ અને ખેતરો સુક્કા ભઠ જણાવા લાગ્યા ત્યારે લેનિને પરિસ્થિતિને કાબુમાં લાવવા જે કુનેહ બતાવી તે જ લેનિનનુ સાચું ચરિત્રદર્શન છે. લેનિનનું ખૂન કરવા આવેલ સ્વયંસેવક પકડાય છે ત્યારે લેનિન તેને પુસ્તકો ભેટ આપી છોડી મૂકાવે છે ત્યારે લેનિનની સાચી પ્રતિભા અને ક્ષમા આપણને વિસ્મિત કરે છે. ગળા સોંસરી જ્યારે વિરોધી દળના અત્યાચારીની ગોળી ચાલી જાય છે ત્યારે " દવાખાને નહિ, ઘેર લઇ ચાલ, ભાઇ " આ વાક્ય આપણા હૃદય સોંસરૂં ઉતરી જઇ કહી આપે છે કે લેનિન ઓછો ધૈર્યવાન નહોતો.

લેનિનનું જીવન શરૂ થાય છે તેના ભાઇ એલેકઝાન્ડરને ઝારના ખૂનના કાવત્રા માટે ફાંસીની સજા મળે છે ત્યારથી આ પહેલા એનુ જીવન એટલે કેવળ તોફાન છતા એને વાંચવાની ટેવ સારી પડી હોય છે " મણ જેટલું વાંચો અને અધોળ જેટલુ વિચારો અને સરખુ " આ સૂત્રને લેનિન બરાબર સમજે છે વાચન કરતા એની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ સરસ ખીલે છે વાંચીને તે પુસ્તકની દુનિયામા ખેંચાય ન જતા તેનું ટીપ્પણ બનાવતા જઇ તે ઉપર અચ્છી રીતે વિચાર ચલાવે છે જ્યારે એ કોઇ વસ્તુનો અતિરેક થઇ જતો ત્યારે તે તુરત ત્યાંથી પાછો વળી શકતો. આ બધું એને મહાન પુરૂષ બનાવવામા સહાયભૂત થાય છે ભાઇના મૃત્યુ સમાચાર સાંભળ્યા અને એ બેજવાબદાર જિંદગીથી પાછો ફર્યો

બાકી તો એને ઘરના વાતાવરણે પણ સારી મદદ કરી. માતા પિતાએ ગરીબી હાલતમાથી ઉંચે આવવા જે ગુણો કેળવ્યા હતા તે લેનિનમા ઉતર્યા હતા માતાએ એને પોતાના મૃત્યુ સુધી હિંમત આપ્યા કરી હતી અને લેનિન પોતાની પાછળ લાગણીવશ થઇ જીવનનુ વધુ મહત્વનુ કામ છોડી ન દે તેની ચિંતા રાખતી હતી. મોટાભાઇએ પણ સરકારો રેડવામા ખૂબ શ્રમ લીધો હતો

એમ ભાઇને ફાંસી મળ્યા પછી એનામા વધુ ઠરીને વિચારવાની અને વિચારીને નિર્ણય કર્યા પછી તે નિર્ણય મુજબ વર્તવાની એને ટેવ પડી એણે નિશાળના બેહૂદા હુકમો તરફ અણગમો બતાવવા માંડયો. આથી એને વારંવાર નિશાળમાથી ફરફરિયુ મળી જતુ અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠી, સાચે ખોટે નામે ફરી ફરી નિશાળોમા અભ્યાસ શરૂ કરી આખરે એ વકીલાતની પરિક્ષા આપી ચૂકે છે.

વકીલાત એણે કરવા માંડી પણ એનું પરિણામ જુદું જ આવ્યું. કોર્ટો ના અને પોતાના હાથમા આવતા કેસોમાથી એણે તારવ્યુ કે કિસાનો અને કામદારોને માટે ન્યાય જ નથી એ પોતાનું જીવન મુકદમ ફેરવતો હતો.

ખતલબર્યાં વાચનને કારણે વિરોધમતને તોડી પાડવાની એનામા સારી શકિત આવી હતી આથી તે મામાને પોતાના સિધ્ધાંતો સ્વીકારાવી શકતો. આથી પ્રથમ

મોડે જ જામેલા પોપ્યુલીસ્ટ પક્ષના આગેવાનોને એણે વિવાદમાં મહાત કર્યા અને સૌને પોતાની શકિતનું દર્શન કરાવ્યું. એની સાદાઇ, નિખાલસતા અને બુદ્ધિયુક્ત દલીલોથી સૌ એના તરફ ખેંચાવા લાગ્યા. સૌએ જોયું કે લેનિન બીજાઓની પેઠે બાવળુખોરજ નહોતો.

લેનિને પોતાનું *જીવન* એ હવે 'પોતાનું *જીવન*' નહોતું રાખ્યું. એણે એને "સામાજિક" જ બનાવી દીધું હતું. આથી તેણે મનના મનોરથો પાર પાડવા બધો સમય તેની પાછળ આપવા માંડયો. આમ કરતાં તે પકડાયો. સાયબીરિયામાં દેશનિકાલ થયો. આ દરમ્યાન ક્રુપસ્કાયા નામે ક્રાંતિકારી સ્ત્રી સાથે તેના લગ્ન થયાં. ક્રુપસ્કાયા અંત લગી સાચા મિત્ર અને બહાદુર સૈનિકની પેઠે વળગી રહી. દેશનિકાલમાં એણે લેનિનને લેખનકાર્યમાં ખૂબ સહાયતા આપી.

લેનિનને પોતાના વિચારોની સચ્ચાઇમાં શ્રદ્ધા હતી તેથી જ વિરોધિઓના અને મિત્રોના મતોને સ્વીકારી ન શકતો. આને કારણે એ પોતાની પડખે શરૂઆતમાં બહુ થોડાને રાખી શકતો. "મોટેરાઓ પ્રત્યે માન" આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ એને માટે મર્યાદિત હતી. પ્લેખેનોવ જેવા બુઝર્ગ અનુભવીને પણ એ સ્પષ્ટ સંભળાવી દેતો. વળી બીજાઓ યોગ્ય પ્રસંગ મળ્યે ઘા કરવામાં માનતા ત્યારે લેનિન માનતો કે પ્રસંગ મનુષ્યે પોતે ઉભા કરવા જોઇએ. આથી બધાને તે ઘણો ઉગ્ર લાગતો અને તેનાથી કોઇ કાયમી યોજના કે કામ નહિ થાય એમ માની બધા તેનો વિરોધ કરતા.

ખરું જોતાં લેનિન પોતાના વિચારોમાં, એ વિચારોને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવા અને સાર્થક કરવા ઇત્યાદિમાં બહુ ચોક્કસ હતો. આની રૂપરેખા અગાઉથી બહુ સ્પષ્ટપણે તૈયાર કરી રાખતો. એ માત્ર કલ્પનાઓના ઉડ્ડયનો જ નહોતો કરતો, એ કલ્પનાઓ જેટલી ઉંચી તેટલી તેની કાર્ય કરવાની ઝડપ પણ ઉગ્ર હતી. રખડપટ્ટીથી એ થાકતો નહિ. ગામડે ગામડે ને એકુને ઘેર ઘેર ફરી આવતો અને કારખાનાઓનાં દરેકે દરેક કામદારની હકીકત સાંભળી આવતો.

પછી આવી ભયંકર ૧૯૦૫ ની ક્રાંતિ! પણ એ તો આવી ને ગઇ. ગઇ ગઇ ને સાથે ૩૫૦૦ ને ફાસીને માચડે લટકાવતી ગઇ, હજારોને બંદીખાનાને સળિયે પૂરતી ગઇ અને અસંખ્યોને ઇસ્પીતાલના ખાટલાઓ ઉપર નાખતી ગઇ. ક્રાંતિ સફળ ન થઇ પણ ના, આમ કહેવામાં ક્રાંતિનું અપમાન છે. ૧૯૦૫ ની 'નિષ્ફળ' ક્રાંતિએ જ ૧૯૧૭ ની સફળ ક્રાંતિ બનાવી. પણ લોકોને આ બાબત સમજાવવી અઘરી છે કે ક્રાંતિ કદી નિષ્ફળ જતી જ નથી. લોકોને પ્રજાના આગેવાનોમાંથી—એકેએક આગેવાનમાંથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. રાત દિવસ સેવામાં જ રચ્યા પચ્યા રહેનારાઓને રોટીના પણ વાંધા આવવા લાગ્યા. કોઇ એક પાઇ કહેતાં પાઇ પણ આપતું નહોતું. ક્રાંતિનો એક પત્રકાર ભૂખનો માર્યો ગાંડો થઇ ગયો! બે પત્રકારો રોટી વિના ટાંટીયા ઘસતા મૃત્યુ પામ્યા! છતાં લેનિનની ધીરજ અડગ હતી. એને પણ પૈસાના વાંધા હતા. એનાં પુસ્તકો ખરીદીને પણ કોઇ એને પૈસા આપતું નહોતું. તેમાં વળી આગેવાનો ઉપર પણ પ્રત્યાઘાતી અસર થઇ. ટંટા, ભંગાણ અને મતભેદોનો પાર ન રહ્યો.

ગોર્કી લખે છે "આખા રશિયામાં લેનિન જેવો બીજો એકકે માણસ મેં જોયો નથી, જે અસંતોષ, દુખ અને વેદનાને આટલી મક્કમતાથી અવગણતો હોય મારા મતે લેનિન સૌથી મહાન હતો કારણ કે એનામા એવી પ્રચંડ શ્રદ્ધા હતી કે દુખ એ જીવનનુ આવશ્યક અને અનિવાર્ય અંગ છે, પરતુ એને સહી લઇ ગળી જતા આવડવું જોઇએ લેનિનમાં નિરાશા રજમાત્ર નહોતી" આ ગુણને લઇ લેનિન પ્રજામત પોતાના સિધ્ધાંત તરફ વાળવાના દરેક પ્રયત્નો કરતો હતો

લેનિન તત્ત્વજ્ઞાની પણ હતો એથી જ ધર્મ અને ઇશ્વર ઉપર એને મૌલિક વિચારો બાંધ્યા. એથી જ એ જોઈ શકયો કે ધર્મ અને ઇશ્વર એ સ્વાર્થલોલુપોની એક જાળ છે ધર્મ અને ઇશ્વરને સામાજિક રમકડા બનાવીને અણસમજુ લોકોને લૂટવાની બાવા-સાધુઓ અને માલેતુજારોએ અચળ તરકીબ યોજી છે લેનિનના આ મતવ્યથી તો ઘણા બહુ ઉશ્કેરાઇ જતા તેઓ માનતા કે ધર્મ અને ઇશ્વર જતા માનવજીવન નીરસ થઇ જશે લેનિન આ લોકોના કથનથી વિસ્મય પામતો ટોલસ્ટોય પર એને પ્રેમ હતો છતા ટોલસ્ટોય ઇશ્વરને બધે દખલગીરી કરાવતા હોવાથી તેમના પ્રત્યે તેને તેટલા પૂરતુ ખોટુ લાગતુ

લેનિન આપણને ઘણીવાર શુષ્ક લાગે ખરો, કારણ કે એણે કયારેય કુટુંબ પ્રત્યે દરકાર બતાવી હોય એવુ આપણે સચોટ રીતે જાણ્યુ નથી પણ એને બિચારાને બીનાસ કેળવવાની કે કુટુંબની દરકાર કરવાની ફુરસદ જ કયા હતી? જ્યા દવ લાગ્યો હોય ત્યા એ ઘરની ખીલીઓને કયા બચાવવા જાય? છતા બાળકો સાથે એ બાળક થઈને નહોતો રમતો?

૧૯૧૪ ની સાલનો શિયાળો આવ્યો મુડીદારોએ પોતાની હયાતી કેટલી ભયંકર છે તે જગતયુદ્ધના તાડવનૃત્યના મંડાણથી સિધ્ધ કરી આપ્યુ દુ:ખી રશિયાના નરનાર ઇચ્છાએ અનિચ્છાએ તેમા ઘસડાયા સિપાહીઓ, ખેડુઓ, મજુરો, તમામ શોષિત વર્ગો છછેડાયા ૧૯૧૭ નો માર્ચ માસ ભુડો નીવડયો અલબત્ત બુઝવાઓ માટે અને વિનીતો માટે હારોહાર કતલ શરૂ થઇ દમનકારી જોહુકમી સત્તા ઉડી ગઇ પણ નવી લોકમત્તા તો જુની સત્તા કરતા યે ભુડી નીવડી આગની સરકાર લેનિનને અને તેના સાથીદારોને લોકોના હદયથી દૂર નહોતી કરી શકી નવી સત્તાએ લેનિનને મહાન જર્મન જાસુસ ઠરાવ્યો લોકોએ માન્યુ પણ માની લીધુ. ક્રાંતિ શરૂ થતા જ દેશમા પગ મૂકતા લોકોએ જે લેનિનને ખભે લીધો હતો તે જ લેનિનને તે જ લોકો પાસેથી તિરસ્કારો મળવા લાગ્યા લેનિનના ખૂન માટે મજબુત પેતરાઓ યોજાયા પણ નવી સત્તાની પોલ ઝાઝો વખત ચાલી નહિ તે જ વર્ષમા બોલ્શેવિકો જોશમા આવી ગયા નવી સત્તા ઉખડી ગઇ અને તેને સ્થાને બોલ્શેવિકોએ રચેલી સોવિયેટ સરકાર સત્તામાં આવી ૧૯૨૦ સુધીના વર્ષ તો ભયંકર નીવડયા મારા નિકટના પરિચયવાળા એક રશિયન સદ્‌ગૃહસ્થ પાસેથી એ વર્ષોમા લોકોની સેહાલી ખૂનરેજી અને અંધાધુધીના વર્ણન સાભળીને હુ પણ ઘણીવાર અવાચક બની જાઉં છુ. લેનિનના વિરોધીઓ લેનિનને અને તેના સાથીદારોની લોકો પર અસર પાડતા દૂર કરવા જ અમર કાવત્રા રચતા હતા કેટલાક કાવત્રા તો લેનિનની સચ્ચાઇ જે એના

મુખ પર તરી રહેલી તેથી ક્રાન્તિકારીઓએ પોતે કબુલી દીધાં હતાં. લેનિન બરાબર વેંતમાં હોવા છતાં ખૂન કરવા આવનાર ગોળી ન છોડતાં તેને નમી પડતા. છતાં એક ઘા એક વખત લાગી ગયો. લેનિનની ઇચ્છાશક્તિ અને ખડતલપણાને કારણે એની અસર બહુ ન થઇ છતાં આખરે એ જ ઘાની પીડા રહી રહીને એને સતાવતી. ૧૯૨૪ માં જાન્યુઆરીની ૨૧ મી તારીખે લેનિનની જીવનયાત્રા પૂર્ણ થઇ.

ક્યાં ઝારનું રશિયા અને ક્યાં આજનું રશિયા! એ સ્વરૂપ ઘડનાર કોણ? લેનિન ખરો જ પણ કરોડોના પ્રસંગોએ પણ એ ઓછો ભાગ નથી ભજવ્યો. લેનિનની અદ્ભુત શક્તિએ આજનું નુતન રશિયા ઘડ્યું છે.

લેખકની લખવાની શૈલી ગમી જાય એવી છે. ઐતિહાસિક વર્તમાન કાળની ભાષામાં એમની કલમ વહીને વાંચકની દૃષ્ટિ ભૂતકાળને ચિત્રપટના પડદા પર લાવી મૂકી દે છે. એમાં ક્યાંક જ્યારે 'કાળાન્વય રહેતો નથી' ત્યારે મજા ચાલી જાય છે પણ એ બહુ સ્થળે નહિ. લેખક ક્વચિત કવિ પણ બની જાય છે અને છેલ્લા પ્રકરણમાં તો એમણે પોતાની ભાવમયતા ખૂબ ખીલાવી દીધી છે, લેનિન આ જગતમાંથી જાય છે— આભ તૂટી પડે છે— આ પ્રસંગ ઓછો કરુણ છે! પ્રત્યેક સારી નવલકથામાં બને છે તેમ અહીં પણ આખરે સત્યનો જય થાય છે પણ તે સાથે એક કરુણતા પણ ભળી જાય છે. એનાં છેલ્લાં વાક્યો વાંચો:

"૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીની ૨૧ મી તારીખે કુદરત કાનમાં જોરથી પવનની ફૂંક મારી જાય છે....... તેના શરીરમાંથી છેલ્લો શ્વાસ પોતાને પંથે, પેલા વાયુની ફૂંકમાં પરવરી ગયો.... એ દિવસના સવારના સાડા છએ પ્રકાશનાં ઉગતાં અજવાળાં હતાં કે રાતના ચંદ્રનાં આથમતાં કિરણો હતાં એ કોણ કહી શકે?"

પુસ્તકની પાછળ વાચન દરમ્યાન આવતા અપરિચિત નામો, અથવા વાક્યો કે એવી બીજી બાબતોનું ટીપ્પણ આપીને વાચનમાં ક્ષતિ આવતી રોકવામાં લેખકે ડહાપણ વાપર્યું છે. કેટલાક પુસ્તકકારો તે પાનાને નીચે ટીપ્પણ આપતા જાય છે. તેથી પુસ્તકની આકર્ષકતા ઓછી થઇ જાય છે પણ આમ પાછળ આપવાથી જેને તે વાંચવું હોય તે વાંચે અને નહિ તો જવા દે. એ વાંચવામાં સામાન્ય જ્ઞાન પણ મળી રહે એવું પણ એમાં છે.

લેખકે રશિયાની પરિસ્થિતિને આપણી પરિસ્થિતિ માની લઇ સ્થળે સ્થળે આપણી મહાસભાની નીતિને ઉતારી પાડી છે તે તેમણે, મારે મતે બરાબર નથી કર્યું. જો એમને મહાસભાની સરખામણી કરવી જ હતી તો દરેક બાબતમાં કરવી હતી કે જેથી તેને ન્યાય મળવાનો સંભવ રહે. કોમ્યુનિઝમના ચુસ્ત હિમાયતી હોવાને કારણે અને મહાસભાના વિરોધી બનવાને લીધે એમણે જ્યાં મહાસભાને ઉતારી પાડી શકાય તેવી જ બાબતોમાં દૃષ્ટાંતો કે ચર્ચાઓ કર્યાં છે. બીજી બાબતોને તેઓ નથી અડક્યા. ઉદાહરણાર્થ: લેનિને ઝારની ધારાસભાઓમાં જવાની બોલ્શેવિકોને અપીલ કરી તે સંજોગોમાં અને

આજના આપણા જોગોમા ના તફાવત છે? છતા લેખક માને છે કે ધારાસભા-પ્રવેશની હિમાયત કરીને મહાસભા વિનીતવાદ તરફ ઢળે છે. આ વસ્તુની પણ લેખકે તટસ્થ ચર્ચા કરવી જોઈતી હતી

લેખકે ક્યાંક ક્યાંક શબ્દો અને વાક્ય-ભાગોનો પ્રયોગ કરવામાં ભૂલ કરી છે દા. ત. લેનિને પોલીસોના ઉત્તરો ઉડાવ્યા તે વાક્યનું અર્થગાંભીર્ય સૂચવવા લેખકે ' વસૂકી ગએલી ગાય પાસેથી દૂધ ક્યાંથી મળી શકે? " આ વાક્ય પ્રયોગ વાપર્યો છે તે યથાર્થ નથી લાગતો લેનિન કંઇ 'વસૂકી ગએલી ગાય નહોતી.' તેની પાસે જવાબો તો હતા જ પણ તેણે ઉલટા જ જવાબો આપ્યા. હા, આ વાક્યપ્રયોગ આમ થાત ખરો " વસૂકી ગયેલી ગાય પાસેથી દૂધની જેટલી આશા રહે તેટલી જ આશા લેનિન પાસેથી સાચા ઉત્તરો મળવાની હતી " બીજો પ્રયોગ પાના ૯૪ ઉપર છે તે આમ છે- **વિજયની દઢ ભાવના** અહીં **'ભાવના'** શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર નથી **'ભાવના'** એટલે કાગળ વિજયની એને ભાવના હતી એ વાક્ય સારું ' દઢ ભાવના ' તો બરાબર નથી લાગતું.

પુસ્તકને સમગ્ર રીતે જોતા એના પ્રકાશનથી નવી દુનિયા ગ્રંથમાળાએ આપણા સાહિત્યમા કિંમતી વધારો કર્યો છે સામ્યવાદ જ્યારે દુનિયાને આકર્ષી રહ્યો છે ત્યારે એના પ્રણેતાના જીવનથી સૌને જ્ઞાત થવુ ઘટે જ. આ પુસ્તકથી એ હેતુ સંપૂર્ણ ફળીભૂત થશે, એમ કહેવુ તદ્દન આવશ્યક છે **ચા.**

મહમદ સેલ **વનવૃક્ષો** } લે ગિજુભાઇ, પ્રકાશક દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર પાના ૧૦૧ કિંમત ૦ ૫ ૦

પ્રસ્તુત પુસ્તિકાઓ બાળ સાહિત્ય વાટિકાની છે. પહેલામાં શ્રી. ગિજુભાઇના પ્રસંગમા આવેલા જાણીતી અને સામાન્ય વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રો છે જ્યારે બીજામા આપણી આજુબાજુ નજરે પડતા એવા એકવીસ ઝાડની બાળકોને સમજણ પડે એવી રીતે માહિતી આપેલી છે આમા થોડાક ઉપયોગી ચિત્રો આપ્યા હોત તો વધુ રસમય થઇ પડત છતા બન્ને પુસ્તિકાઓથી આપણા બાળ સાહિત્યમા સુંદર અને ઉપયોગી વધારો થયો છે

પ્રવાસવાર્તા લે નરેન્દ્ર ચપેકા અને શંકર શાહ પ્ર ઉપર પ્રમાણે કિંમત આના પાંચ

રખડુ ટોળીનુ અવલોકન કરતી વખતે અમે સૂચના કરેલી કે આ જાતની વાર્તા આપણા દેશ અને વાતાવરણને બંધબેસતી રીતે લખાય તો એ વિદ્યાર્થીઓમા વધુ પ્રિય થઇ પડે આ વાર્તા એ શૈલીએ લખાઇ છે વાર્તામા પ્રસંગો બાળકોને મજા પડે એવા જ યોજ્યા છે, મોટરની મુસાફરી એરોપ્લેનમા ઉડવુ આડોડીયાની સાથે મારામારી વગેરે સાહસથી ભરપૂર પ્રસંગોને લઇને, વિદ્યાર્થીઓના મનમા રહેતી બીકની લાગણી નિર્મૂળ થશે

આખીયે વાર્તા બાળકોના જ્ઞાનમાં ખૂબ જ વધારો કરે તેવી છે. દરેક બાળકોને એક વખત તો વાંચી જવાની અમારી ભલામણ છે. આ વાર્તાથી આપણા બાળ-સાહિત્યના પ્રવાસ પુસ્તકોમાં એક કિંમતી ઉમેરો થયો છે.

રખડપાટમાં: લે. ગિજુભાઇ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે કિંમત. પાંચ આના.

લેખકે ગુજરાત અને પંચગનીના પ્રવાસ દરમ્યાન પોતાના મન પર પડેલી કેટલીક સુંદર છાપને પત્રો દ્વારા રજુ કરેલ છે. તેમાં એમની અવલોકન શકિત કેટલું ગ્રહણ કરી શકે તેનું ભાન થાય છે. પત્રોમાં હોવી જોઇતી સચોટતા દરેકે દરેક પત્રમાં તરવરે છે. તેમાંનો એકેએક પત્ર નવી વસ્તુ રજુ કરે છે. જો કે લખાયું છે એ બાળકો માટે પરંતુ મોટાઓને પણ એમાંથી ઘણું નવું નવું જાણવાનું મળશે. શ્રી. ગિજુભાઇને અવારનવાર પ્રવાસો કરવા પડે છે. એ દરેક પ્રવાસને અંતે આવા પુસ્તકો બહાર પાડે તો, આપણા અલ્પ ગણાતા પત્ર અને પ્રવાસ સાહિત્યમાં મહત્વનો ઉમેરો થાય.

અક્કલ કથાઓ: લે. જીવરામ જોષી. પ્રકાશક ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર સુરત. કિંમત પાંચ આના.

આપણે ત્યાં અગાઉ બાદશાહ અને બીરબલ, તથા ભોજ અને કાલિદાસને અનુલક્ષી ચતુરાઇ તેમજ હાજરજવાબી ભરેલી વાર્તાઓ લખાઇ છે. એ ધાટી ઉપર લખાયેલી સાત વાર્તાઓ અહીં સંઘરાયેલી છે. બાળકોની બુદ્ધિની કસોટી થાય એ તરેહની એ વાર્તાઓ હોઇ અક્કલ કથાઓ એ નામ સાર્થક કરે છે. બાળકો માટે બહાર પડતા નિર્દોષ વાંચનમાં એથી આવકારદાયક વધારો થયો છે.

રાઘુ સરદાર: લેખક. પ્રકાશક અને કિંમત ઉપર મુજબ

રાઘુ સરદાર નામે એક સરદાર હતા. વિશ્વયુદ્ધ વખતે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી લડવા ગયેલો ત્યાં તેને એક રશિયન સરદારે મૃત્યુ વખતે પોપટની ભેટ આપી. પોપટ ખૂબ જ હુશિયાર, તેને જે શિખવે તે આવડી જાય. એની હોશિયારી જોઇ રાજાનાં કુંવરને એ પસંદ પડી ગયો. એટલે તેણે સરદાર પાસે માગ્યો. સરદારે એને પોતાથી છુટો ન મુકવાનું વચન આપેલું એટલે કુંવરને આપવાની ના પાડી. કુંવરે ગુસ્સામાં પોપટ મારી નાખ્યો. રાઘુ-સરદારને એથી ખૂબ જ આઘાત લાગ્યો. એ આઘાતમાં એનો દેહ પડી ગયો. ગામ લોકોએ રાજા પાસે ન્યાય માગ્યો. પરંતુ અભિમાની રાજાને હૈયે કુંવરનો વાંક ન વસ્યો. એટલે તેણે લોકોને હુતકારી કાઢયા. લોકોએ હિજરત કરી. રાજાની આંખ ઉઘડી. એણે કુંવરને સજા કરી અને ગામ લોકોને મનાવ્યા. લોકોએ રાઘુ સરદારની યાદગીરીમાં અનાથાલય ખોલ્યું.

આમ એક નાનકડી નવલકથાની અંદર લેખકે નિડરતા, પક્ષીપ્રેમ, ટેકીલાપણું, રાજકુંવરની મુર્ખાઇ, લોકબળની અવગણના અને તેનો આખરે થયેલો વિજય: વગેરે બાળકો માટે તદ્દન નવી જ વસ્તુ મુકી છે. વાર્તાની લખાવટ સાદી અને સરલ હોઇ, અંત સુધી આકર્ષણ જમાવી રાખે છે. બાળકો તેમજ મોટાઓને પણ એમાં ખૂબ રસ પડવાનો.

પતંગિયા સંપાદક જમુ દાણી. પ્રકાશક સુંદર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ન્યુ ક્વીન્સ રોડ, મુંબઇ ૭ પાન ૪૮ કિં ત્રણ આના

સંવાદ-અભિનય-નૃત્ય-ગરબા અને રમતના એમ જુદી જુદી જાતના ૪૩ ગીતો આ સંગ્રહમાં સંગ્રહેલાં છે આ ગીતો બાળકોને ખૂબ જ પસંદ પડયા હોય એવું જણાય છે આ એ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ છે દરેક આવૃત્તિએ એની કિંમત ઘટાડી અને અત્યારે કોઇ પણ બાળક સહેલાઇથી લઇ શકે એટલી, જુજ કિંમત રાખી છે બાળ માનસને અનુકૂળ આવે તેવાં ગીતો ચુંટવામાં લેખકે રાખેલી ચીવટ પ્રશંસાપાત્ર છે દરેક બાળ શાળાઓએ એને મંજુર કરી એમને પ્રોત્સાહન આપવું જ જોઇએ

સંગીત મંજરી ભાગ ૧-૨ સાથે સંપાદક બળવંતરાય દત્તાત્રય કુલકર્ણી પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે કિંમત ૦-૧૨-૦

આ સંગ્રહમાં ગીત, તાલ, અને થોડા નોટેશન આપવામાં આવેલ છે વચ્ચે વચ્ચે પ્રત્યેક જગ્યાએ શાસ્ત્રીય માહિતી આપી છે એથી સંગીતમાં જોઇતું પ્રાથમિક જ્ઞાન મળી રહે છે

સંગીત એ ખૂબ આનંદ આપે તેવો વિષય છે પરંતુ એ શીખવાની શરૂઆતમાં એટલો શુષ્ક છે કે ઘણાખરા એની શરૂઆત કરીને, રસ ન પડવાને કારણે છોડી દે છે એટલે પ્રથમ બાળકોને ગાતાં શીખવાડયા પછી એમને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપવાથી, એમની વૃત્તિ સંગીત તરફ વધુ વળશે આમાં પ્રયોજક સંગ્રહ એ દૃષ્ટિ સંમુખ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે એટલે એ વધુ ઉપયોગી થઇ પડવા સંભવ છે લેખકે દસ વરસના અનુભવને ધ્યાનમાં રાખી બાળકોનો વિકાસ સાધવામાં અનુકૂળતા આપે એ રીતે ગીતો મુકયા છે, એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તથી હવે કયું ગીત શીખવવું એવી સંગીત અધ્યાપકોની મુંઝવણ ટળે છે નવી આવૃત્તિ વખતે શિષ્યોએ કેમ શિખવવું, એ સૂચના મુકવાથી શિખવનારની સરળતા ખૂબ વધશે

બે ખુદાઇ ખિદમતગારો લે મહાદેવ દેશાઇ પ્રકાશક શ્રી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ કિં ૦ ૦

સમસ્ત હિંદમાં “સરહદના ગાંધી” તરીકે જેમણે ભારતદેશમાં ખૂબ ખૂબ લોકપ્રિયતા મેળવી તે ખાન અબદુલ ગફુરખાન અને તેમના ભાઇ ડૉ ખાનસાહેબના ઉત્કટ અને પ્રેરણાદાયી જીવનનો અહીં સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે ખૂન મરકી, મારફાડ અને લડાઇ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે એવા જે પ્રદેશ માટે આપણે ત્યાં માન્યતા પથરાયેલી છે એ પ્રદેશોમાં અહિંસાએ કેવું અદ્ભૂત કામ કર્યું છે, એને ધર્મ તરીકે સ્વીકારતા કેવી કેવી મુશ્કેલી વેઠવી પડી છે વગેરે જાણવા માટે આ પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે ગાંધીજી કહે છે કે ‘ગૂજરાતી જાણનાર કોઇ પણ ઘર આ પુસ્તક વિના ખાલી ન રહે’ એ જ આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા બતાવવા માટે પૂરતું છે

ફ

પતંગિયા: સંપાદક જમુ દાણી, પ્રકાશક સુંદર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ન્યુ ઇરા સ્કુલ, મુંબઈ ૭ પાન ૪૮ કિં. ત્રણ આનાં.

સંવાદ–અભિનય–નૃત્ય–ગરબા, અને રમતના, એમ જુદી જુદી જાતના ૪૩ ગીતો આ સંગ્રહમાં સંગ્રહાયેલા છે. આ ગીતો બાળકોને ખૂબ જ પસંદ પડયા હોય એવું જણાય છે. આ એ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ છે. દરેક આવૃત્તિએ એની કિંમત ઘટાડી અને અત્યારે કોઇ પણ બાળક સહેલાઇથી લઇ શકે એટલી, જુજ કિંમત રાખી છે. બાળ-માનસને અનુકુળ આવે તેવાં ગીતો ચુંટવામાં લેખકે રાખેલી ચીવટ પ્રશંસાપાત્ર છે. દરેક બાળ શાળાઓએ એને મંજુર કરી એમને પ્રોત્સાહન આપવું જ જોઇએ.

સંગીત મંજરી ભાગ ૧–૨ સાથે: સંપાદક બળવંતરાય દત્તાત્રય કુલકર્ણી પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત ૦-૧૨-૦

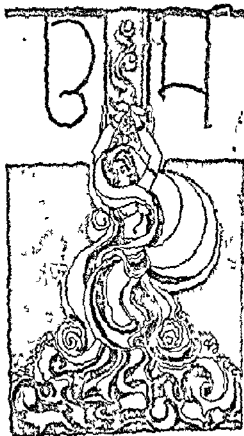
આ સંગ્રહમાં ગીત, તાલ, અને થોડાં નોટેશન આપવામાં આવેલ છે. વચ્ચે વચ્ચે જરૂર જગ્યાએ શાસ્ત્રીય માહિતી આપી છે. એથી સંગીતમાં જોઇતું પ્રાથમિક જ્ઞાન મળી રહે છે.

સંગીત એ ખૂબ આનંદ આપે તેવો વિષય છે. પરંતુ એ શીખવાની શરૂઆતમાં એટલો શુષ્ક છે કે ઘણાંખરાં એની શરૂઆત કરીને, રસ ન પડવાને કારણે છોડી દે છે. એટલે પ્રથમ બાળકોને ગાતાં શીખવાડયા પછી એમને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપવાથી, એમની વૃત્તિ સંગીત તરફ વધુ વળશે. આમાં થયેલ સંગ્રહ એ દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એ વધુ ઉપયોગી થઇ પડવા સંભવ છે. લેખકે દસ વરસના અનુભવને ધ્યાનમાં રાખી બાળકોનો વિકાસ સાધવામાં અનુકુળતા સાંપડે એ રીતે ગીતો મુકયા છે, એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે, અને તેથી હવે કયું ગીત શીખવવું, એવી સંગીત અધ્યાપકોની મુંઝવણ ટળે છે. નવી આવૃત્તિ વખતે, 'શિક્ષકોએ કેમ શિખવવું', એ સૂચના મુકવાથી શિખવનારની સરળતા ખૂબ વધશે.

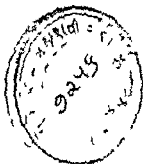
બે ખુદાઇ ખિદમતગારો: લે મહાદેવ દેસાઇ; પ્રકાશક શ્રી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ કિં. ૦-૯-૦

સત્યાગ્રહની લડાઇ વખતે 'સરહદના ગાંધી' તરીકે જેમણે આખાયે દેશમાં ખૂબ ખૂબ લોકપ્રિયતા મેળવી તે ખાન અબદુલ ગફુરખાન અને તેમના ભાઇ ડૉ. ખાનસાહેબના ઉત્કટ અને પ્રેરણાદાયી જીવનનો અહીં સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. ખૂન મરકી, મારફાડ અને લડાઇ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે, એવા જે પ્રદેશ માટે આપણે ત્યાં માન્યતા પથરાયેલી છે. એ પ્રદેશોમાં અહિંસાએ કેવું અદ્‌ભુત કામ કર્યું છે, એને ધર્મ તરીકે સ્વીકારતાં કેવી કેવી મુશ્કેલી વેઠવી પડી છે, વગેરે જાણવા માટે આ પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'ગુજરાતી જાણનાર કોઇ પણ ઘર આ પુસ્તક વિના ખાલી ન રહે.' એજ આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા બતાવવા માટે પૂરતું છે.

૧૯૯૨ આસો

વર્ષ પાંચમું
અંક ૧૨મો

આ અંકની સાથે જ

આપનું લવાજમ પૂરૂં થાય છે.

સાથેની પત્રિકા ઉપરથી 'ઊર્મિ' નાં નવાં સ્વરૂપની આપને કલ્પના આવી શકશે. સામાન્ય નિયમ તો છેલ્લો અંક વી. પી. થી મોકલવાનો છે પણ 'ઊર્મિ' પોતાનું સ્વરૂપ બદલે છે તેની ચોક્કસ રૂપરેખા આપની પાસે રજુ કરવા માટે આ અંક સાદા બુકપોસ્ટથી જ મોકલ્યો છે. હવે આપને વિનતિ છે કે આવતા વર્ષનું લવાજમ અમને ડીસેમ્બરની આખર પહેલાં મળી જાય એ રીતે અચૂક મોકલી આપજો. જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે નવાં વર્ષનો નવો અંક પ્રગટ થશે. એ દરમ્યાન આપનું લવાજમ નહિ આવ્યું હોય તો એ અંક વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવશે.

'ઊર્મિ'ના નવાસ્વરૂપની જાહેરાત ઉપર આપ વિશ્વાસ મૂકી શકશો તો અમને ખાત્રી છે કે આપ ગ્રાહક તરીકે કાયમ રહેશો જ. પરંતુ કોઇ પણ સંયોગોમાં આપ આવતા વર્ષ માટે ગ્રાહક તરીકે રહેવા ન ઇચ્છતા હો તો કૃપા કરી એક પોસ્ટકાર્ડ લખીને અમને જણાવજો.

આપના નાણું પૈસા અને થોડી મહેનત બચાવવા માટે અમને વી. પી. ના ખર્ચમાં ન ઉતારશો એટલી અમારી માગણી છે.

વ્યવસ્થાપક

ઊર્મિ કાર્યાલય

ડેન્સો હૉલ : કરાચી.

નવાં સ્વરૂપે

ઊર્મિ અનેક આશાઓ સાથે છઠ્ઠા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. આજ સુધી 'ઊર્મિ' એ શિષ્ટ માસિક તરીકે પોતાનું ધોરણ અને ધ્યેય જાળવ્યાં છે. હવે પછી પણ 'ઊર્મિ' શિષ્ટતાનું ધોરણ જાળવી જ રાખશે. પરંતુ 'ઊર્મિ' આજ સુધી પરિમિત સાહિત્યરસિકો જ રસ લઈ શકે એવું ગંભીર અને ભારે હતું. હવે એની ગંભીરતા ઓછી થશે, અને કંઈક હળવું અને લોકભોગ્ય થશે. 'હળવું' થશે એટલે લોકોની મનોવૃત્તિને અનુકૂળ થશે કે પંપાળનારૂં થશે એમ રખે કોઈ માની બેસે! હળવું અને લોક લોકભોગ્ય એટલે તો માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા સાક્ષરો જ નહિ પણ ગુજરાતનો શિક્ષિત જનસમુહ વાંચી શકે, સમજી શકે અને એમાં રસ લઈ શકે એવું થશે. વાંચનારને 'ઊર્મિ'માં પોતાનાં તેમજ આજુબાજુના સમાજના જીવનનો ખ્યાલ અને રાષ્ટ્રજીવનનાં ધબકારા માલુમ પડશે.

'ઊર્મિ' લોકવૃત્તિને કેળવવાનું અને કોઈ કૂટ પ્રશ્નોમાં તો સળગાવવાનું કામ કરશે. 'ઊર્મિ'ની ભૂમિકા નવીન વિચારોથી રંગાયેલી હશે. એનાં પાનાંઓમાં જીવનને સ્પર્શ કરતી હોય એવી જ સામગ્રી હશે. એમાં નવલકથા, નાટક, વાર્તા, પ્રવાસવર્ણન, જીવન-ચરિત્ર, સંસ્થાના પરિચયો, આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો સમજાવતા લેખો, તાત્વિક નિબંધો ઇત્યાદી વિવિધ અને અભ્યાસપૂર્ણ વસ્તુઓ આવશે.

ઊર્મિના જૂના ગ્રાહકોને અમારી વિનંતિ છે કે આવતા વર્ષ માટે ગ્રાહક રહે. ગ્રાહક ન હોય એવા વાંચનારને વિનતિ છે કે થાય. કારણ કે અમે 'ઊર્મિ'ને વિકસાવવાનો નિરધાર કર્યો છે. ઊર્મિને મહાગુજરાતનું એક સમર્થ માસિક બનાવવાની અમારી મુરાદ છે, એને માટે પૂરતી તૈયારી કરી છે. એ માટે અમે પૂરતું ખર્ચ પણ કરવાના છીએ. એ મુરાદ પૂરી કરવા માટે ગુજરાતી જનતાની મદદની અપેક્ષા રાખતા અમે પરમાત્માને પ્રાર્થીએ છીએ કે અમારા શુભ અભિલાષોને પાર ઉતારે.

• આ વ તા અં ક મા ટે પા છ ળ જુ ઓ •

સુખડનો સાબુ

તમારા મનને ખુશ ખુશાલ રાખે એવી મનોહર સુગંધી વાળો અમારો સર્વોત્તમ સુખડના તેલનો બનાવેલ સાબુ જેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું અતર અને સુવાસીત ફુલોનું એસેન્સ વાપરવામાં આવ્યું છે તે એક વખત વાપરીને ખાતરી કરો. આપણા ગરમ દેશને માટે એ ખાસ બનાવવામાં આવ્યો છે. પરસેવાથી નીતરતાં શરીરમાં એ ઠંડક, ઉત્સાહ ને તાજગી ભરે છે. એની ખુશબોદાર ભભક તમારા મનને જરૂર પ્રફુલિત અને આલ્હાદક બનાવશે. દરેક ઠેકાણે એ મળી શકશે.

કેરલ સોપ ઈન્સ્ટીટ્યુટ કાલીકટ

સોલ એજન્ટસ ફકીર વાલજી એન્ડ સન્સ

મુંબઈમાં અમીરી રહેવા જમવાનું

આર્યનિવાસ

તાર: ARYANIVAS
ટે. નં. ૩૩૧૩૯.

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

મુદ્રક - ધનશંકર કૃ. શુકલ
પ્રભાત પ્રેસ - ડેન્સો હોલ - કરાચી
ઊર્મિ
પ્રકાશક - ભૂપતરાય મો. દવે
ઊર્મિ કાર્યાલય - ડેન્સો હોલ - કરાચી

વર્ષ ૫મું
અંક ૧૨મો
મળગ અંક
૬૦

અનુક્રમણિકા

એજન્ટો —

એલ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ કલકત્તા
આર. આર શેઠની કું.,	પ્રિન્સેસ ,, મુંબઈ
ગી જમનાદાસની કું.,	,, ,,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.,	,, ,,
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	હવાડીઓ ચકલો, સુરત
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી	રાવપુરા વડોદરા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :: રૂપિયા ચાર

ઊર્મિ

વર્ષ ૫ મું · ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક · આસો ૧૯૯૨ · અંક ૧૨મો

अस्मदीयम्

ગયા મહિનાની નોંધ લખાયા પછી અરબ્બી સમુદ્રમાં કેટલી યે ભરતીઓ આવી અને ગઈ. નિરવધિ કાલે માનવજીવનની સાંકળમાં નવા અંકોડા પૂર્યા અને વછોડયા. સાહિત્ય જગતે કેટલા યે રોમાંચ અનુભવ્યા અને કેટલી યે દુઃખની ગાથાઓ એના ચોપડે ચીતરાઈ. એ બધાની સંપૂર્ણ નોંધ લેવાનું કામ કોઈ ઇતિહાસકારને સોંપી, આપણે તો અહીં એનું અછડતું દર્શન કરી લઈએ.

સાહિત્ય પરિષદ

ખૂબ ગવાયેલ સાહિત્ય પરિષદનું બારમું અધિવેશન અમદાવાદ ખાતે ભરાઈ ગયું. નિયત થએલ કાર્યક્રમ થોડાઘણાં ફેરફાર સાથે પાર ઉતરી ગયો. કોઈને એ ઠીક પાર ઉતર્યો લાગ્યો, કોઈને એ તદ્દન નિરાશાજનક જણાયો. કોઈએ એને વિકાસક્રમમાં એક ડગલું આગળ વધેલો ગણ્યો. રુચિર્ભિન્ના મનુષ્ય સ્વભાવે એમ અનેક અભિપ્રાયો ઉચ્ચાર્યા. એ બધાની વચ્ચેથી માર્ગ શોધતી અમારી દૃષ્ટિ

પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ

એ ઉપર પડે છે ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષના પ્રમુખપદે સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન ભરવા પાછળ રખાયેલી આશા લગભગ નિરાશામાં પરિણમી એમ કહીએ તો અયુક્ત નથી. એમાં ગાંધીજીની એ સ્થાન માટેની અયોગ્યતાને લઈને બન્યું છે એમ કહેવાનો આશય નથી, પરંતુ એવા મહાપુરુષ, જેની એક પણ મિનિટ નકામી ન જાય, જેને મન લોકજીવનને સ્પર્શતી વાત પહેલી, અને સાહિત્ય પછી હોય, તેમની પાસેથી સાહિત્યના

ળાબળ તપાસી, જગતસાહિત્યના વહેણુ નિરખી, આપણા સાહિત્યને વિકાસને રસ્તે દોરનારૂં અને નવું માર્ગદર્શન કરાવતું ભાષણ મેળવવાની રખાયેલી આશા વ્યર્થ જાય એમાં દોષ આપણો છે, એમનો નહિ એ પછી ગાંધીજીએ ગામડાના લોકો સમજી શકે એવું ચિત્રાત્મક સાહિત્ય રચવા માટે કરેલી માગણી ખરેખર વિચારવા જેવી છે. શહેરી જીવનમાં પડેલા માણસોના નાનાશા ભાગ માટે અત્યારે સાહિત્ય રચાય છે. એને બદલે સાત લાખ ગામડાઓમાં વેરાએલી ગ્રામ્ય જનતા માટે આપણા સાહિત્યકારો કાંઇક કરે એ સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. પરંતુ એક વસ્તુનો વિચાર કરવાનો રહે છે. ગામડામાં વ્યાપી રહેલી નિરક્ષરતા દૂર ન થાય તો, એ સાહિત્ય એમની પાસે લઇ કોણ જશે ? બીજું, શહેરી જીવનમાં પડેલા માનવીઓ માટે લખાતા સાહિત્યના પુસ્તકોમાં પણ ૭૫ ટકા પ્રકાશનોના ગામડાઓ બુકસેલરોના ગોડાઉનો શોભાવતા હોય છે, તો પછી આ ગ્રામ્ય જનતા માટે રચાયેલ સાહિત્યના ઉઠાવ માટે—જે જનતા પાસે પોતાનાં પેટ ભરવા માટે પણ પૂરતા સાધન નથી, એ પુસ્તકો કેવી રીતે ખરીદ કરી શકે ?—વિચાર કરવાનો છે એટલે અમને તો એમ લાગે છે કે આને માટે પ્રાતવાર નિરક્ષરતા ટાળવાની વ્યાપક યોજના હાથ ધરી, પ્રજા જીવનના ચક્ષુઓ ઉપર વળી ગયેલા. નિરક્ષરતાના પડળ ઉતારવા જોઇએ. પણ આ કોણ કરી શકે ? કાતો સાધન સંપન્ન સરકાર, અને કાંતો પ્રજાહૃદય ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી મહાસભા. કોઇ એકલદોકલ પ્રયાસ કર્યે કાઇ વળવાનું નથી. આ સિવાય ગાંધીજીએ ચાલુ બંધારણ વિરોધીઓને આપેલો જવાબ પણ બહુ જ મહત્વનો છે. જે સાવ છેલ્લે પાટલે બેસવાની તરફેણના છે, એમને આ સલાહ નજર આગળ રાખવાનું સૂચવીએ છીએ, આ પછી આવે છે,

વિભાગી પ્રમુખોના ભાષણો

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ આપેલ ભાષણોમાં આજના ઉગતા સાહિત્યકારને માર્ગદર્શન કરાવે એવું ઘણું છે. સાથે સાથે કેટલા યે લેખકોને 'વાણીયા ભાઇની ભમપાંચશેરી' પેઠે મોઘમ ચાબકા મારવામાં બાકી રાખી નથી. એમના સાહિત્યનો પ્રધાન હેતુ 'સરસતા'નું ફરી એક વખત અહીં સમર્થન થયું છે.

શ્રી. કાકા સાહેબે કરાવેલ દર્શન અધૂરું લાગે છે. એમના જેવા ચિંતનશાસ્ત્રી પાસેથી આપણે ઘણી આશા રાખી શકીએ. અને હજુએ લેખો દ્વારા એમણે દર્શાવેલા વિચારોની અનુપૂર્તી સમા લખાણો આપણને મળતા રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

પત્રકારિત્વ વિભાગના પ્રમુખપદેથી શ્રી મહાદેવભાઇએ આપેલ ભાષણ માટે ગૂજરાતી પત્રકારોમા ખૂબ અસંતોષ વ્યાપેલો છે. જો કે એમણે ખુલાસો બહાર પાડયો છે, કે ગૂજરાતી પત્રકારત્વને ઉતારી પાડવાનો એમનો હેતુ નહતો. છતા આપણે કહી શકીએ કે એમનાથી અજાણતાં પણ એવું બની ગયું છે. આ સિવાય અન્ય વિભાગના પ્રમુખોના

બંધારણ પરત્વે હાલ ઘડીએ અમારે કંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ મનન પછી એને માટે ભવિષ્યમાં લખશું. આ પ્રસંગે ભરાયેલો

મુશાયરો

આપણા કવીઓને ઓળખવાનું એક ખૂબજ સરસ સાધન છે. જો કે આ વખતનો મુશાયરો તદ્દન નિષ્ફળ જેવો હતો, છતાં એ શુભ શરૂઆત છે. આ વખતે થયેલ અનુભવ, ભવિષ્યમાં કેમ સફળતા મળે, એની વિચારણા વખતે ઉપયોગી થઈ પડશે.

લલિતકલા પ્રદર્શન

મારે ઉપજેલા રોષ માટે કોને જવાબદાર ગણવા એનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તે પહેલાં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે શ્રી રવીશંકર રાવલ જેવા કુશળ વ્યવસ્થાપકના હાથ તળે રોષનું કારણ મળે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. દરેક ચિત્રકારને પોતાની કૃતિ રજુ કરવા માટે પૂરતી તક અને યોગ્ય સ્થાન અપાવું ઘટે. અમુકને વધુ પડતું માન અને બીજાની અવગણના એવો વર્તાવ કલાના પ્રદેશમાં તો ન જ થવો જોઇએ.

બંધારણ તપાસ સમિતિ

નીમી આ સંમેલનના કાર્યકરો નવા બળને અપનાવવા માગે છે, એવી એમની શુભ લાગણી એ ઉપરથી જણાય આવે છે. એટલે એને માટે કરેલો ઉહાપોહ નિષ્ફળ નથી ગયો. નવમતવાદીઓ જે પરિષદની વિરૂદ્ધ હતા એમાંના આ સમિતિ ઉપર ચુંટાયા છે, એટલે હવે એમણે આ તક ન જવા દેતાં એમને ઠીક લાગે તેવા ફેરફાર કરાવવાના પ્રયાસો કરવા રહ્યા.

કરાચીનું આમંત્રણ

આવતું સંમેલન પોતાને ત્યાં ભરાય, એ માટે કરાચી, ઉપનગર અને ભરૂચ એમ ત્રણ જગ્યાએથી આમંત્રણો મળ્યા છે. 'કોનું આમંત્રણ સ્વીકારવું' એ માટે મધ્યસ્થ સભાને એ વાત સોંપાઈ છે. મધ્યસ્થ સભા કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવે તે પહેલાં અમારે કહેવું જોઇએ કે હવે પછીનું અધિવેશન કરાચીને આંગણે જ ભરાવું જોઇએ. તળ ગુજરાતના અમુક મોટા શહેરો છોડી દઈએ તો કરાચીને પાધર લગભગ એક લાખ ગુજરાતીઓ વસે છે. કરાચી સિંધનું પાટનગર છે છતાં, એને ગુજરાતીપણાથી એવું રંગી દીધું છે કે પહેલી જ નજરે એ કોઈ ગુજરાતનું શહેર હોય એવું જ જણાય. એના બાળકોના સાંસ્કૃતિક વિકાસ અર્થે અનેક હાઇસ્કુલો, એક ગુજરાત કન્યા વિદ્યાલય, કેળવણીના વિકાસ અર્થે કામ કરતી સંસ્થાઓ, સાહિત્યમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા સાહિત્યકારો, બે ત્રણ દૈનિક, એકાદ અઠવાડીક, શિષ્ટ સાહિત્યની ઉપાસના કરતાં માસિકો, પ્રકાશન સંસ્થા, ગ્રંથમાળા વગેરે તળ ગુજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય અનેક પ્રવૃતિઓ ચાલે છે. એવા બૃહદ ગુજરાતના એક મુખ્ય સ્થાનકે આવતું સાહિત્ય સંમેલન ભરાય તો ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રચારમાં એક મહત્વનું પગલું ભર્યું ગણાશે. તેમ જ પરિષદના એક ધ્યેય બૃહદ ગુજરાત

આથેના સાંસ્કૃતિક સંપર્ક વધારવાના પ્રયત્નમાં એક સક્રિય પગલું ભર્યું ગણશે એટલા માટે પણ આવતું અધિવેશન કરાચીમાં ભરાવું જોઈએ.

વરસને અંતે

આ અંકે 'ઊર્મિ' પોતાની જીવનલીલાનું પાંચમું વરસ પૂરું કરે છે ગ્રાહકો, લેખકો, અને જા. ખ. આપનારાઓના સહકારથી આ વરસની કેટલીક ઉપાધીઓ અમે સરલતાથી નિવારી શક્યા છીએ. નવા વરસમાં એ સૌનો સહકાર ચાલુ રહેશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ.

નવા વરસથી 'ઊર્મિ'ના ધ્યેયમાં ફેરફાર

'ભાષા અને સાહિત્ય'ના માસિકની મર્યાદા સ્વીકાર્યાને આજે દોઢ વરસ પૂરું થાય છે એ પથરાયેલા ભૂતકાળ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં એ વખતે ઉદ્ભવેલી શંકા સત્ય નિવડી છે[1] એ નિર્ણય કર્યા પછીથી તે અત્યાર સુધીમાં પીરસાયેલ સાહિત્ય સામગ્રીથી અમને સંતોષ નથી થયો. વાર્તા, નાટિકા, પ્રવાસવર્ણન, પત્રો વગેરે લલિત વાઙ્મય આપવામાં અને એ ધોરણ ટકાવી રાખવામાં અમને ખૂબ મુશ્કેલી પડી છે. આ તરેહના સારા લેખકનો અમોને સહકાર બહુ જ ઓછો મળ્યો છે. એથી ચિંતનભર લેખો વધુ પ્રમાણમાં આપવા પડ્યા છે એટલે જૂના ગ્રાહકોને પકડી રાખે, અને નવાને આકર્ષી શકે એવું સમતોલન અમે જાળવી નથી શક્યા એથી ઘણી વખત ગુણભારે સમૃદ્ધ અને લગભગ શાસ્ત્રિય લેખોથી ભરપૂર અંકો બહાર પાડવા પડ્યા છે. એથી એ લગભગ વિદ્વદ્ભોગ્ય બની ગયું. એ એવું બન્યું એની અમને દિલગીરી થતી નથી. ઉલટો હર્ષ થાય છે કે અન્ય માસિકોની સરખામણીમાં એ મુલ્યાંકને બહુજ ઉંચું ગણાયું. પરંતુ દિલગીરી એટલી જ રહી કે એ એટલી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી પણ એને તંદુરસ્ત જીવન જીવવા માટે પૂરતી ગ્રાહક સંખ્યા ન મળી શકી એને વખાણનારો વર્ગ વધતો ગયો, પરંતુ એના આંકડામાં બહુ પૂરતી સંખ્યા ઓછી થતી ગઈ. એટલે ન છૂટકે એ બાંધેલી મર્યાદા વિશાળ બનાવવાના નિર્ણય ઉપર અમારે આવવું પડ્યું છે. હવે એ એકલું સાહિત્ય અને ભાષાનું જ માસિક નહિ રહે. વધતે ઓછે અંશે એમાં મોટાં સમુદાયને રસ પડે એવું સાહિત્ય અપાશે. એનું ધોરણ તો અત્યારસુધી રહ્યું છે. તેવું શિષ્ટ જ રહેવાનું, પરંતુ એમાં એક ચાલુ નવલકથા, નાટક, વાર્તા, પ્રવાસવર્ણન, જીવનચરિત્ર, તાત્વિક નિબંધો, વગેરે સૌને રસ પડે તેવી ઉચ્ચ પ્રતિની સામગ્રી નિયમિત આપવામાં આવશે

નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી

આવતા વરસ માટે પૂરતી તૈયારી કરવા અંગે, અને હવે પછીના અંકો તદ્દન નિયમિત રીતે બહાર પાડવા માટે, તેમજ અન્ય સગવડતાને ખાતર, નવું વરસ જાન્યુઆરીથી શરૂ થશે હવે પછી ઊર્મિ નિયમિત રીતે દર મહિનાની ૧૦ મી તારીખની અંદર ગ્રાહકોના હાથમાં અચૂક મૂકાઈ જશે.

આ નવા નૂતન વર્ષ સૌને મંગળકારી નિવડે એવું પ્રાર્થી, આ વરસ પૂરું કરીએ છીએ.

1. ૧૯૯૧ અસ્મદીયમ્ પાન ૩૬૩

પ્રભુની સ્નેહઠગાઈ

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

(ધોળ)

જા રે પ્રભુ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું!
એને આગળ કરી તું ગુપ્ત રહે શું દૂર?
તારી લાખ લીલામાં સર્વ રહ્યા લોભાઈને,
પણ મુજને તો જોઈએ એકજ તુજ ઉરનૂર:
જા રે પ્રભુ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું!

તારો સૂરજ આવી બાંધે તેજકિરણ વડે,
તુજ તારા અમને તમખાળે ઘસડી જાય:
હું તો તેજ તિમિર વચ્ચે મુજ આંખો ફેરવું,
તારી છાય જરા પકડું કે તું લોપાય!
જા રે પ્રભુ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું!

તુજ સંદેશા જેવા ગગને ઘન ઘૂમી રહે,
તારા ઘોર નગારાં વાગી રહે આકાશ;
અમૃતબિંદુ પડે ટપકી તુજ પ્રેમળ પાત્રથી,
ભિંજવે ભૂમિ, પરંતુ ભિંજાય ન મારી આશ:
જા રે પ્રભુ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું!

તારી વીજલપાંખ ઉડી રહે વાદળ વાદળે,
પળમાં ઝબકાવી જગવે સૂતા અંધાર;
તારાં સ્વર્ગતણાં દ્વારોના ઢાંકઉઘાડ એ
આંજે સૌને, પણ ક્યાં છે તુજ અંતરદ્વાર?
જા રે પ્રભુ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું!

રંગેરંગ ભર્યાં આભે તારાં પગલાં પડે,
જાણે એ પૂઠે પડતાં જડશે તુજ વાટ;
ઘડીના રંગો એ જગને ઝૂલવી રહે, પણ હું તો
માગું તુજને—નહીં તુજ વસ્ત્રોના ઝગઝાટ!
જા રે પ્રભુ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું!

સુકેલું હૈયું વ્હેતું

પતીલ

: શિખરિણી :

સુકેલું હૈયું વ્હેતું પ્રણયનદ કેરા પટમહીં
મીઠી આશાનીથી, તવ અગર જેને તટ નહીં,
તણાતાં જાતાંને ખબર નવ, જાતું અહ! ક્યહીં.

સુકેલું હૈયું વ્હેતું—નવ સમજતું ક્યાંય સરતું,
કહેવાથી કોના કદમ ભયની માંહિ ભરતું,
અકસ્માતે ગામે સહુ અડગતા કૃત્ય કરતું!

ઉપાડયો મેં જ્યારે અમુચિત વટેપાર ગમનો
જમાનાથી જૂનો—તરુણવય કેરી તરનો—
જણાયો ના ત્યારે ઉદય મુજ એ 'એ' દિવસનો!

હતું સ્હેલું પ્હેલાં, અહ બની ગયું મુશ્કેલ પછી,
હતો જેમાં પૂરો નવ તહીં રહ્યો કામિલ પછી
સમાયો કોણીમાં, ગમ થઈ થયો ગાફિલ પછી!

હતો ના વેપારી શું નવ હતું મારે વખત મેં?
કરી હાનિ પૂરી, પર મદની, ક્રૂર રમતે,
ગુમાવી માં મૂડી હતા મરી અતા જેહ જગને

અવસ્થાનો લાગ્યો અવનનિભરી, વાગમ સવા.
ઉદ્વેગમાં ટૂંકાં અનુભવ થયા લાખ કરવા,
તમાચા તગીના ત્યમ ત્યમ પડ્યા ખુરકે ખમવા!

મળ્યા ભોળાનાઓ, મળી અનુભવી—મહમઝા
ગઈ સત્તા ચાલી, મદન કરવાની રહી મઝા
કહે છે તું કે 'યા? કદમ તુજ ચૂમ, અરે કેમ!'

કરી ચોરી ત્યારે ખબર ન ગુનાની હતી મને.
મિના છે જે માગી મહું કુ ગયથી તે તુજ મને.
પડે દેવો રોકી નદગ જન આ, મન્સુર! તને.

હતો કોનો હીરો નહિ નર હતો માલિક મદા ? ૨૫
કર્યું શું રાજાએ, સમદ કરતો સેવન સદા ?
થયેલી પ્રાપ્તિ એ ભગતણી પ્રભુથી અભયદા.

પડ્યું મોડું આજું અહહ ! મુજને માલમ હવે,
રહ્યો દોડી તેના પુંઠ લઈ નથી જે મુજ ભવે :
ન આપ્યું મેધાએ અવગત કર્યું તે અનુભવે ! ૩૦

મુક્યું હૈયું વ્હાલું પ્રણયશતરંજ પર હસી;
પ્રપંચોની બારી મહીં પણ બિચારૂં ગયું ફસી:
અહા ! એની સાથે મુજ પણ થઇ હાલત કશી?

●

ઉદધિ—હૃદયે

લલિત

: હરિણી :

ઉદધિ—હૃદયે નૌકામાંહે પ્રવાસ કરી તરૂં—
રગપટભર્યાં ઊંડા પ્હોળા અપાર પરે સરૂં:
પવન લહરી થંડી મીઠી વિશુદ્ધિ ઝીલાવતી—
તરલ તરણી ડોલે, ઝોલે તરંગ ઉછાળતી !

પૃથિવી ઉપરે પાણી હીચે : તહીં નભ નાચતું—
ક્ષિતિજ ફરતા ગોળાકારે રસાલય ઝૂલતું :
રજનિ દિવસે જ્યોતિર્બિંબો પ્રકાશ પ્રસારતાં—
તિમિર દ્યુતિને યોગે લાગે દિગંત નવાનવા !

જલનિ વિભૂતિ તૃપ્તિ અર્પે : સુહાય રસાર્દ્રતા :
ભીતર વિલસે સૃષ્ટિ પ્રાણે : અરંગ સુરમ્યતા :
નીરનીરવતા એકાકારે સુહાતી જ વર્તુલે—
રસમય જગત્ પૃથ્વી જેવું ન કેમ અનેક એ ?

ઉપર નભને વચ્ચે પાણી ધરા ધપતી નીચે—
નયન ભરતા દિવ્યાદર્શો અબોલ પ્રસન્ન એ !
ઘટિતઘટના વિશ્વે વ્યાપી સદા હિતમર્મની—
અનુભવ કરે ઉદ્યોગે તો વિભૂતિ તું : માનવી !

દીન અધીન એ અબ્ધિ મ્હાલ્યા શ્રીકૃષ્ણ સુદામાજી—
સત રસ તપ્યા રાષ્ટ્રૈશ્વર્યે કલા થકી આર્યની
કવિ હૃદયની અબ્ધિ જેવી ખીલે રસસિદ્ધિ તો—
રસનિધિ ! તું યે શૃંગારે હો જલોજ્જ્વલ ઝૂલનો !

કવિતાને

પ્રેમશંકર હ ભટ્ટ

હવે રહી અંતર એક ઝંખના
કે ચૂમવા પાદ પ્રફુલ્લ પદ્મ શા
હું કિંકિણી નૂપુરની બની રહું!
ને ઠાલવું અંતર અર્ચને ભર્યું!

ભલે ન ત્યાં એકલ ફક્ત હોઉં કે
અનેકમાં સ્થાન હું ગૌણ મેળવી,
ખરીશ અર્ધે ક્ષણમાં! ન કે તમા
પડ્યા પરે એક હજાર આવતા-
જતા જનો ઠોકર મારીને મને
ધૂલિ મહીં ધૂળ કરી મિલાવશે!

રહીશ તો મગ્ન અનેકની ન શું
ચૂમી ચૂમી પદ્મ પ્રફુલ્લ પાદના
બનીશ હું ધન્ય? ખરીશ તોય તે
મહીં પદાઘાત અમથા અન્યના,
બજાવતા અંતર મૂક માહરું,
બસૂર તો તેય હું ગીત ગૂંજીને
થઈશ ના ધન્ય?

ચંડોળને

મોહિનીચન્દ્ર

• મિશ્રોપજાતિ પૃથ્વી •

ચંડોળ! તારી સ્વરપાદ-પંક્તિ
ધરી જગે તું, નભયાત્રી યાત્રો;
આકાશની સોનલ પંથકંડીને
પખોટતો, અંતરગાન રેલતો:

ધપી રહ્યા આગળ વ્યોમ-પાથ જે,
તે માટ તું ચિંધત માર્ગ પાંખથી
જણાય ના તું અમને, તથાપિ
દોરી રહે દૃષ્ટિની દિવ્ય દોરે

તારો પડ્યો પંથ અનંત ઉચ્ચશો!
શાને છતાં ચન્દ્ર ખુંપે ભૂમિપે!
અખૂટ સૌન્દર્ય મધુર પ્રીતિ.
કેરી કરે હેલ સ્વનેત્ર હારથી'

'ઘુમી ગગનમાં અને નજર રાખવી પૃથ્વીમાં;'
કવિ! જીવન ઉચ્ચનો વિશદ મર્મ શીખી રહું

●

शिवोहम् सोऽम् वा—

ऋतूनां कुसुमाकर

મ્હને ના કહેશો હો મધુ મધુરતું પર્વ-જીવન,
ન વા અશ્રુમાળા જીવન-કરશો એવું કથન,
હસો જેવું મીઠું પરભૃત વસંતે ફરી સવે,
રુદે આક્રન્દોને પવન ઘુઘુ આ જેમ ઝુમવે

પિતાજી પાયે તે વિષ અમી કટોરા ભરી પીધો,
દીસે સ્વપ્નચ્છાયા સમજીવનનો એજ કિમિયો,
વસન્તે ખીલે જે મધુમધુરતી કેરી જ પ્રકૃતિ?
શિશિરે સોડે જે પ્રકૃતિ તણી કેરી ગતિ ધૃતિ?
ગ્રહે વર્ષા જ્યાં પ્રકૃતિ શું રિઘનગ્રસ્ત દીસતી?
અરે અશ્રુઓની અભયપદમાં કેરી વિગતિ!

મથીને સ્પન્દેવા પ્રભુ મરજી વન્દે કુમકળી,
અમાવે સોહે છે ખીલવું ખરવું સર્વ નિમતિ !
પીવી ધર્મે કર્મે અભયપદની અમૃત ઝરી;
શિવોઽહમ્ સોઽહમ્વા—જીવન તણી મુંગી કિલસુરી.

●

અમર બંધ

સ્વપ્નસ્થ

સવાર અટવાઇ વાદળી વિશે ગયું: આંસુનાં
છુપાઇ સ્મિત ક્યાં ગયાં ? પવન મંદ માધુર્યના
તરંગ વિતરંગતા, મૃદુ પ્રકાશ મીઠું હસ્યા;
વનસ્પતિ વિકાસની હૃદયથી ભુલાવે ક્ષિમા.

અગાઢ—વનશાંત ડુંગર ઉદાસ ઊર્મિ સમા
સરે ચહુદિશી. કહીં અકલમાં ઝરા નિર્ઝરે
અનંત, અધ અંધકાર—ઉર ભિન્ન હાસ્યો સમા
ઝગે, સ્મૃતિ સમા પડે નીરવ ચિત્તપે નાદ એ.

વિચાર અટવાય આ અકલ માંહિ કેડી સમા,
મને મધુર દુઃખ થાય, મૃદુ શ્વેત માયા તણા
ઉડંત ફરકંત પાલવ અપાર સ્વપ્નો સ્થી:
ઉડે અનક શ્યામ, મ્હોં કુસુમ;આંખ તેજંરવિની-

વિશાળ સ્મિતથીજ ભિન્નઃ-" નહિ શું હજી ઓળખે ! "
અનાદિ સ્વર એ પુછે, હૃદય સ્વપ્ન ઘેરે દુઃખે;
'કદિ મૃદુ ગુલાબના કર ધરી ,વસીોતો પથે
અનંત સહવાસ એ જીવન માંહિ કાં વિસ્મરે ? '

હસીજ બસ એ શકે પરમ ભાવિ તોફાન શું
રડીજ બસ એ શકે અમણુ જન્મનાં દુઃખ શું
પરંતુ હસશે નહીં; ન રડશે, કટાક્ષ સ્મિતે
પુછ્યાજ કરશે: 'કહે અમર બંધ કાં વિસ્મરે !'

અરે નહિ ભુલું ! કહે કયમ ભુલાય આ વેદના !
તને નહિ નિહાળીં તે સમયથીજ વેધી રહી,
તને નિરખતાંય જે અટકતી નથી રે ઘડી,
નહીં અટકશે યદા સરીશ તું મરી'તી યથા.

●

પંકજ માળા

(પ્રસ્તાવના રૂપે)

ઇન્દુલાલ ગાંધી

સ્થળ: તખ્તો, રંગશીર્ષની મનમોહક રંગમાંડણી અને તેજ છાયાનાં દૃશ્ય-પરિવર્તને

પાત્રો: સૂત્રધાર અને બીજાં અનેક.

સૂત્રધારઃ (નાન્દ્યન્તે પ્રવેશી): વહેંચાઇ ગયું સૌ સૌનુ કાર્ય સૌને. ચિંતા એક ઊભી રહે છે, મુખસજાવટે કુશળ એવી દ્રોણાનો પત્તો નથી. કોણ શોધી લાવશે એને ?

એની રંગમિલાવટમાં ઉષાની કુમાશ અને સંધ્યાની કરૂણા એક સાથે રમે છે. એની આંગળીઓ, ભાવપરિવર્તનના રંગોમાં વિજળી વેગે કામ કરે છે, રાજ્યોદ્યાનમાં કમળની જોડે કેસુડાંને કઇ રીતે ગોઠવવા એ એના વિના બીજું કોઇ જાણતું નથી. ૧

[નેપથ્યમાંથી પ્રબોધાનો અવાજ આવે છે.]

પ્રબોધા: આ અંબાડીના વરખ સાવ ઉખડી ગયા છે. હાથી ઉપર એ શોભશે કેવી રીતે ? (બૂમ પાડી) કયાં ગયા સૌ રૂપવિધાયકો ?

સૂત્રધારઃ પ્રબોધા ! પ્રબોધા !

[પ્રબોધા તખ્તા પર આવે છે.]

રૂપવિધાયકોને શા સારૂ શોધી રહી છે ? તારામાં એટલી આવડત નથી !

પ્રબોધા: હું તો દ્રોણા ચીંધ્યું કામ કરી જાણું, આપણામાં બીજી કશી આવડત ન મળે.

દ્રોણાને પગલે પગલે કાર્યસૂચનના પડઘા સંભળાય છે. એ કશું બોલતી નથી. ઉભી ઉભી માત્ર હસે જ છે છતાં એ હાસ્યથી અંતર અંતરને વશ કરવાની કળા એને જ આવડે છે. અંબાડી વિનાના હાથી જેવા શોભે એવા અમે શોભીએ ભગવતી દ્રોણાની પ્રેરણા વિના ૨

પ્રતિભા (પ્રવેશ કરતાં):કયાં ગયા રંગ દેવના ? (સૂત્રધારને જોઇ) અહીં જ છો કે શું ? જુઓ આ અશ્વની કંઠઘંટડીઓ. મુદલે વાગતી નથી. ખૂબ જોરથી હલાવીએ છીએ ત્યારે ખોટા ચલણી સીક્કા જેવો અવાજ આપે છે. સમરમાં મોખરીનાં સૈન્યમાં આવા અશ્વો હોય પછી એનો વિજય થાય કયા ભવે ?

[કૃપા કરાઇ ગયેલી તલવારો લઇને પ્રવેશ કરે છે.]

કૃપા: અને અપસ્માસરના ગજના હાથે સમરમાં મોખરીનો પરાજય કરાવશો તે આવી તલવારો પકડાવીને ?

લખ્યાં હતાં તારી વિદ્વતા એ મારો ગર્વ હતો: તારી મુગટકલગીમાં
હું ચંદ્રિકા થઈને શોભતી, તારા ધનુષ્યની હું ધનુર્દોરી હતી.

[પૃથ્વીનાં ઊંડાણમાં જબ્બર કડાકો સંભળાય છે. વાદળની ભીષણ ગર્જના, દિશાઓના પડઘાઓમાં ઓલાઈ વધુ ભયંકર બને છે. માણસોનો કોલાહલ પણ સંભળાય છે. પ્રબોધા બંને હથેળીઓમાં કોડિયાં પ્રગટાવીને પ્રવેશે છે.]

સૂત્રધાર (બૂમ પાડી): પ્રબોધા, પ્રબોધા!

પ્રબોધા: આ ગર્જના, કોલાહલ, આક્રંદથી આશ્ચર્ય શું પામો છો? અપરમાલવ અને શશાંકના પડછાયાએ આખી ધરતીને ભરડો લીધો છે. શેષનાગની કાયા નીચેથી ધરતીનાં મૂળ પણ ખસી ગયાં છે.

દ્રોણા (હાથ લંબાવી): એ દુષ્ટાત્માઓનો પડછાયો મને ખેંચી રહ્યો છે. છોડાવો, કોઈ છોડાવો.

[તે ધીમે ધીમે અને બંધ આંખે રંગશીર્ષ ભણી જતી હોય છે.]

સૂત્રધાર (ચીસ નાખી): દ્રોણા, દ્રોણા રાજ્યશ્રી!

કૃપા (ભયભીત બની): કોઈક મને પણ હથેળીમાં ઊંચકીને લઈ જાય છે. ઓ—ઓ— દેખાય અપરમાલવનો પડછાયો [બંને જાય છે.]

પ્રબોધા (ઘુંટણીએ પડી): ગુરુદેવ, ગુરુદેવ, આ બધું શું થવા બેઠું છે?

સૂત્રધાર: થવા કશું યે નથી બેઠું પ્રબોધા!

સુપાત્રો જોઈને મેં સૌને સૌનું કાર્ય સોંપી દીધું છે. ને એમાં હું અસાધારણ સફળતા પામ્યો છું એમ મને લાગે છે, પાત્રો નિજ-નિજનું કાર્ય સમજ્યાં છે. એનો મને ગર્વ છે. તેમ જ સૌ સૌના વ્યક્તિત્વને કીર્તિનો ઓપ તો ત્યારે ચડશે કે જ્યારે જવનિકા છેદાશે. ૬

[નેપથ્યમાંથી હર્ષવર્ધનના વેશમાં અરણ્યક આવે છે.]

અરણ્યક: ક્યાં છે રાજ્યશ્રી?

સૂત્રધાર: અરણ્યક, અરણ્યક!

પ્રબોધા: રાજ્યશ્રી કે દ્રોણા! અરણ્યકભાઈ?

અરણ્યક: હા, હા, દ્રોણા એજ રાજ્યશ્રી, રાજ્યશ્રી એજ દ્રોણા, જે શશાંકને પડછાયે બીકની મારી પૃથ્વી છોડી ગઈ છે. હું શોધી શોધીને થાક્યો, ક્યાંય પત્તો નથી. તમે ક્યાંય દીઠી છે એને?

સૂત્રધાર (શાંત પાડતો): ભાઈ અરણ્યક, મારું જરા સાંભળો તો ખરો.

પ્રબોધા: હમણાં હતાં અહીંઆ દ્રોણા બહેન. પેલી ગમ ગયાં, દક્ષિણ દિશા ભણી.

[અરણ્યક દક્ષિણદિશા ભણી દોડે છે. સૂત્રધાર તેને અટકાવે છે.]

સૂત્રધાર: જરાવાર ભાઈ અરણ્યક, મારા બે શબ્દો—

અરણ્યક: શા માટે મને જતાં અટકાવો છો ગુરુદેવ! મેં હમણાં જ અનુચરો દ્વારા સાંભળ્યું કે બહેન રાજ્યશ્રી માનસિક અસ્થિરતાથી ત્રાસી, બળી મરવા દક્ષિણના જંગલમાં કાષ્ટ એકઠાં કરી રહી છે. મારી બહેનને બચાવવા મારે જવું જોઈએ. મને ન અટકાવો ગુરુદેવ!

[અરણ્યક દોડી જાય છે]

પ્રબોધા: કનોજની રાજ્યલક્ષ્મી બળી મરશે તો કનોજ ધરતીમાં સમાઈ જશે.

સૂત્રધાર. હર્ષવર્ધનને હાથે રાજ્યશ્રી અવશ્ય બચી જશે પ્રબોધા! એની શરીરરચના વજ્ર જેવી અભેદ્ય છે. અગ્નિનો દંશ એને નહિ છેદી શકે.

પંકજમાલાને અગ્નિ સ્પર્શી શકે નહિ. પછી આમ કઈ રીતે કરી શકે? એની કોમળ પરાગે મન ઉભરાઈ રહ્યું હશે અને અગ્નિ મૂર્છા પામ્યો હશે. વાયુએ નિજના કરસ્પર્શે રાજ્યશ્રીની મનોનિર્બળતાને ઢંઢોળી, કર્તવ્યશિથિલ થતાં અટકાવી હશે. ૭

પ્રબોધા: અગ્નિદેવ, મારી બહેનની રક્ષા કરજો.

સૂત્રધાર: આપણું મનનું બાળવું નિરર્થક છે. (કાન માંડી) કોણ ગાય છે પેલું?
[નેપથ્યે]

छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् ।
एतानि दष्टमात्राणामायुषः प्रतिपत्तयः ॥

[પ્રતિભા પ્રવેશ કરે છે]

પ્રતિભા: કોઈ ઉગારી શકે એમ નથી કોઈને. ઉભે વગડે આગ ઉઠી છે. અમે ગઢ ઉપર ચઢીને જોયું.

કૃપા. હમણાં અરણ્યક અહીંથી ગયા ને!

પ્રબોધા: (નિશ્વાસ નાખી) સૂકાં પાન ઉપર ઈંધણ જાગે એમ એ ચૂપચાપ બળી રહી હશે. અરે રે, મારી બહેન!

[ઢગલો થઈને પડે છે]

સૂત્રધાર: (સાંત્વન આપતો નીચે બેસી) વ્યર્થ ઉપાધી કરે છે તું પ્રબોધા, [illegible] એને ઉગાર્યા વિના પાછો નહિ આવે.

[રંગભૂમિની પાછલી ભીંત પર અજવાળું અને ધુમાડા દેખાય છે]

કૃપા: (ભયભીત થઈ) આ ભડકા શેના? નગરને આગ લાગી છે કે શું?

[એક અનુચર દોડતો દોડતો પ્રવેશે છે]

અનુચર: (હાથ જોડી) ગુરુદેવ, વનનો અગ્નિ દોડતો દોડતો પાદર સુધી પહોંચ્યો છે. ગજશાળા અને હયશાળા ભયમાં છે.

સૂત્રધાર: તમે સૌ નાહકની ચિંતા ન કરો. અગ્નિ કદાચ આટલા સુધી પહોંચતો જ નથી.

પછી એ જ્વાલામુખીનો અગ્નિરસ હોય. સૂર્યની છેલ્લી શક્તિ
હોય કે ધરતીનો અસહ્ય ઉકળાટ હોય. અંગ ઉપરના આભુષણોને
એ ભલે કરડી ખાય. અંતરની પ્રસન્નતા એના પક્ષમાંજ્વાની
નથી. ૯

અનુચર (મનમાં): મુવા પછી શું માણવાનું બચ્યું છે આ સંસારમાં ! ઠીક......ચાલો.

[અનુચર જાય છે. અગ્નિની જ્વાળાઓ અને ધૂમાડો સંકેલાઇ જાય છે. વરસાદ પડવો શરૂ થાય છે.]

કૃપા: આટલી વારમાં આ શું થઇ ગયું ? અગ્નિને બદલે પાણી ?

[વિજળીનો ચમકાર થાય છે ને વાદળ ગડગડે છે.]

પ્રતિભા: અને ઉપર તોળાઇ રહેલો આ મેઘાડમ્બર. ધરતીને તાણી જાય એટલું પાણી.

[સૂત્રધાર ખડખડાટ હસે છે. ફરી અનુચર પ્રવેશ કરે છે.]

અનુચર : ગુરૂદેવ, ગુરૂદેવ, હસવાનો વખત છે અત્યારે ? નગરલોક ડુંગર પર આશ્રય શોધી રહ્યા છે, શેરીઓ જળબંબાકાર બની ગઇ છે.

સૂત્રધાર: પાછો ફરીયાદ કરવા આવ્યો મારી કને ! તમારે સૌને અગ્નિ નથી જોઇતો તેમ પાણી યે નથી જોઇતું. ત્યારે જોઇએ છે શું ? માતા પ્રકૃતિની આવી ક્રૂર મશ્કરી !

[અનુચર ધ્રુજતો ધ્રુજતો જતો રહે છે.]

[નેપથ્યે]

વનનો દવ ભગવાન વારૂણિ પી ગયા છે. રજનીની કાળી ભોંય પર
ઉષાની સોનેરી પીંછી ફરવા માંડી છે. રાજ્યશ્રી અને હર્ષવર્ધન,
વૃક્ષો વિનાનું ઉજ્જડવન છોડીને નગરને માર્ગે એ ચાલ્યા આવે. ૧૦

[પ્રબોધાની મૂર્છા વળે છે.]

પ્રબોધા (બેઠી થઇ): ક્યાં છે મારી બહેન રાજ્યશ્રી !

[જમણાકોરથી દ્રોણા ભીનાં ગુટ્ટીવેસરને સાચવતી ધીમે ધીમે પગલાં ભરતી પ્રવેશે છે.]

દ્રોણા (આક્રોશ કરતી): ગુરૂદેવ, રૂપવિધાયકો સાવ હોઠ દેખું આપણા, હાથપગનાં તળિયાં રંગતાં અરધી રાત ગઇ.

[કૃપા, પ્રબોધા, પ્રતિભા સૌ અવાચક બની જાય છે. સૂત્રધાર હસે છે.]

સૂત્રધાર: ફીકર નહિ દ્રોણા; હજી જવનિકાછેદનને અરધી ઘડી બાકી છે તું હવે તૈયારી કર.

દ્રોણા (આશ્ચર્ય): પણ આ ત્રણે જણી મને ટગર ટગર શું જોઇ રહી હશે ?

પ્રતિભા: તું અત્યાર સુધી ક્યાં હતી દ્રોણા ?

કૃપા: ને તને શોધવા ગયેલો પેલો અરણ્યક ક્યાં ?

પ્રબોધા: વનમાં કાષ્ટ એકઠાં કરીને તું તો બળી મરવાની હતી ને ?

સ્વજન

કાન્તિલાલ શાહ

'શા'બ! એ શા'બ ઉઘાડો ને?'

એજન્સીની હકુમતના એક તાલુકદારી ગામમાં સૌથી ઉંચાણે આવેલા પાકા મકાનને બારણે આવીને વીસેક વર્ષના એક પડછંદકાય જુવાને ગરીબડો અવાજ દીધો. તેના શબ્દે શબ્દે નમ્રતા પોતાની ગુલામીનો સ્વાંગ ધારણ કરી રહી હતી.

'કોણ છે એ? એ માવજી, જરા જો તો બહાર કોણ ઉભું છે?' અંદરથી સત્તાવાહી અવાજ સંભળાયો.

માવજી ત્યાંના થાણદાર સાહેબનો પટાવાળો હતો. તેણે આવીને બારણું ઉઘાડયું ને આવનારને સવાલ કર્યો 'અલ્યા સ્વજી કેમ આવ્યો?'

'જરા દાકતરશા'બને કયોને કે બાબુભાઈને ચાકુ ઉઘાડવા જતા આંગળીમાં વાગી ગયું છે. સારીપટ વાગ્યું છે લોહી તો વયું જાય છે. કરૂણાશંકર પાટો બાંધવા ગયા છે ને શા'બને બોલાવા હું દોડતો આવ્યો છું.'

એ સુંદર મકાનના એક ઓરડાની ગરમ હવામાં શિયાળાની ઠંડી રાતના નવ વાગે ગામના બાદશાહ ગણાતા થાણદાર, ફોજદાર દાક્તર અને બીજા સરકારી અમલદારો ચોપાટની રમતમાં તલ્લીન બની ગયા હતા. એ જી.જી. થી માંડીને પોલીસ સુધી. સુધીના બધા અમલદાર સાહેબની ગુણગાથાઓ ચાલી રહી હતી. ત્યા ઓચિંતાના આ ખબર આવ્યા એટલે ફોજદાર સાહેબનું મુખ જરા ગંભીર બની ગયું.

'બાબુને વાગી ગયું?' થાણદારના મુખ ઉપર કૃત્રિમ ગંભીરતાના ભાવો ચિતરાતા જતા હતા 'કેમ કરતા?' અમૃતની મીઠાસ અને માખણની સુંવાળપથી અવલ કારકુને શબ્દો વેર્યા 'ત્યારે આપણે હમણા રમત બંધ રાખીએ.'

'માવજી અહીં એમ ને જરા ધ્યાન રાખજે.'

'સ્વજી તું જલ્દી જા ને દવાખાનામાંથી પેલી પેટી અને બાજુના ઓરડાનાં ખુણામાં પેલો કબાટ પડયો છે ને, ત્યાંથી દવાઓની શીશી પડી છે એ પણ લેતો આવજે.'

એક પળ વીતી અને ચારે અમલદારો ફોજદાર સાહેબના ઘેર બાબુભાઈને જોવા આવી પહોંચ્યા. બાબુભાઈ રડતા હતા. બાબુભાઈના બાપના ફરતી અમલદાર પત્નીઓ, નગરશેઠના ઘરના અને બીજા ઘણાયે માણસો બાબુભાઈની ખબર કાઢવા વીંટળાઈ વળ્યા હતા. અને તેની વારંવાર મારે વગર પૂછ્યે તકલીફ લઈ રહ્યા હતા.

'ભાઈને ગાદલામાં સુવાડીને હાથ નીચે ઓશીકું મૂકો' કોઈ સૂચના કરતું. અને 'શા'બ હમણાં જ બાબુભાઈ માટે નવી મોટર લાવ્યા છે એ આપો.'

'ઈ કરતાં બાબુભાઈને બેટબોલ બહુ વા'લા રાતને દિ' સાથેને સાથે જ રાખે.'

સૌ પોતે રહી ન જાય એટલા માટે અનેક પ્રકારે બાબુભાઈને રીઝવી અને છાનો રાખવા પ્રયાસ કરવા અને હમણા જ મટી જશે એવી ખાત્રી આપવાનું ચૂકતા નહિ. પછી તો અમલદારો આવ્યા એટલે સૌ વિખરાઈ ગયા ને તેમને જગ્યા આપી.

બધા ત્યાંથી ખસી ગયા માત્ર એક વ્યક્તિ ન ખસી અને તે ગામના હીરાચંદ શેઠ. તેણે તો વાત સાંભળી કે તરતજ સૌથી પહેલાં આવી પહોંચીને બાબુભાઈ પાસેની બેઠક સર કરી લીધી અને પોતાના કાલાઘેલા વાક્યોથી રડતા બાબુભાઈને ખડખડાટ હસાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. તેમણે બધા જ અમલદારો સમક્ષ બાબુભાઈને કેમ કરતાં વાગ્યું, ક્યાં વાગ્યું, કેટલું વાગ્યું અને આટલું બધું વાગ્યા છતાં બાબુભાઈ કેટલા કઠણ—વગેરે અથથી તે ઇતિ સુધી બાબુભાઈનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. અને ટોળે વળેલા બધા જ લોકો—અમલદાર પત્નિઓ અને પટાવાળાઓ સુધી તમામને દુનિયાની કોઈ વસ્તુ કરતાં બાબુભાઈની આંગળીમાં વધારે રસ હોય તેમ બતાવવા માટે શેઠની વાત રસપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા.

દાક્તરે આંગળી તપાસી. આંગળીની એક નસ વધારે કપાઈ ગઈ હોવાથી લોહી ટપકતું હતું અને ઘાની ચારે બાજુ જુનું લોહી સુકાઈને થીજી ગયું હતું. દાક્તરે હમણાં જ રાજ્યાટથી મંગાવેલા વાઢકાપના હથિયાર બહાર કાઢ્યા. ઉપરની ચામડીનો પડદો કાપી અંદર દવા ભરીને એટલો સરસ પાટો બાંધી દીધો કે બાબુભાઈને ઉંઘ આવી ગઈ. દાક્તર સાહ્નની હોશિયારી જોઈને ગામની બાઈઓ હોઠે આંગળી અડકાડીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ.

કામ પતાવીને અધૂરી રહેલી રમત પુરી કરવા સૌ થાણદાર સાહેબના મકાને પાછા ફર્યા. આ તો તેમનો હંમેશનો ક્રમ હતો. અગ્યાર વાગ્યા સુધી તો રમવું જ જોઈએ.

રમત તો આગળ ચાલી. વધી ગયેલો રસ પાછો જામવા લાગ્યો; ત્યાં તો •

શા'બ ! એ શા'બ ઉઘાડોને ?

એ જ અવાજ એ જ મકાન પર ફરી સંભળાયો પણ આ વખતના અવાજમાં જરા થડકાર હતો. અવાજ દેનાર કંઈક ખોટું કરતો હોય, કંઈક ભૂલ કરતો હોય તેમ અચકાતો દ્વાર ઉઘડવાની રાહ જોઈને ઉભો.

દ્વાર ઉઘડયાં અને રવજી ભારે પગે અંદર ગયો. સલામ ભરીને મૌથરાની છને તેણે વાતની શરૂઆત કરી.

'શા'બ પીપરીઆથી એક જુવાન કોળાને ગાડીમાં નાખીને તેની ડોશી આંહી લાવી છે. તેનો પગ ભાંગી ગ્યો છે. કોસ હાંકતા હાંકતા બળદ પાછા ફર્યા ને આરથી અંદર પડ્યો. પડતાં પડતાં મંડ.શ સાથે હાથ જોરથી અટકાયો ને પગેથી ભાગ ખી

ગયુ અંદરની ભેખડ માથે પગનો નળો ભચકાણો ને હાડકુ તૂટી ગયુ આ એમને એમ ગાડામા નાખીને એની વઉ ને ડોશી અહીં આવી '

દાક્તરે કવીનાઈન પીધુ હોય તેવુ મોઢુ કર્યું 'મોડી રાતે જ દર્દીઓ ચાલ્યા આવતા જણાય છે ' ચાણુદાર સાહેબે જરા મો મચકોડીને અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો

'સાલા આવ જગની ટાઇમ બાઇમની તો ખબર જ પડે નહિ ટાઇમસર આવવાનુ કહીએ તો ગણકારે જ નહિને ? અહીં દવાખાનુ ન હતુ ત્યારે ઠીક પામરા હાલતા'તા હવે તો કંઇક થયુ ને આ હાલ્યા દવાખાને ' ફોજદાર સાહેબના ગુસ્સાના આવેશમા તાજુકી ઉઠ્યા બે ઘડી પહેલાનો પ્રસંગ સિગારેટના ધુમાડા માથે હવામા ભળીને અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

આખરે દાક્તરે ફેસલો સુણાવ્યો 'રવજી તુ જા હુ આ રમત પુરી કરીને હમણાં જ આવુ છુ એટલો વખત એમને ઓસરીમા બેસાડજે અને કરૂણાકર ઉંઘી ગયા હોય તો ઉઠાડજે '

'જી' કહીને રવજી દવાખાને પાછો ફર્યો

ગાડામા પડેલો માણસ બૂમો પાડે છે એની વેદના વધતી જ જાય છે શિયાળાની કાતિલ ઠંડી સુકનકડી જીવાની પાંસળીઓ સોંસરવી ઉતરી જાય છે ને આખા શરીરમાં કંપ ફેલાવે છે તેની સાથે માનુ દર્દ ભળે છે ને જીવો આખા શરીરને મરડી મરડીને કોઇ પણ રીતે સુવાણ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે બીજી બાજુ ઉતરી ગયેલા હાથમા એવુ કળતર થાય છે કે ન પૂછો વાત નળાના હાડકાની કરચો બહાર આવી ગઈ છે માણસ દાંત ભીંસી ભીંસીને દુ ખ ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે પણ નિષ્ફળ ભગવાનને યાદ કરીને દર્દ ભૂલવા પ્રયાસ કરે છે પણ તેને કોઇ વાતે ચેન પડતુ નથી

અર્ધો કલાક વીતી ગયો તોય દાક્તર શા'બ દેખાયા નહિ.

આખરે ડોશાની ધીરજ ખૂટી તેણે રવજીને આજીજી કરી 'રવજી, ભાઇ ! જાને બાપુ ! તને ભગવાન ભલુ કરશે અણુમરજી પીડા છે ને ભાઇ દાક્તર શા'બને બોલાવાવને ? '

'ત્યા તો બધાય અમલદાર ભેળા થયા છે તે મને બીક લાગે છે દાક્તર-શા'બ ક્યાક બઉ ભડકી જાય તો મારી નોકરી તૂટી જાય ને છોકરા છાશ વગરના રહે '

'પણ આ તો ધરમનુ કામ છે ને દાક્તર શા'બ તો ધરમના અવતાર છે અમારા ગામમાં ઓ'લો સવનો દેહ મરવા પડ્યો તો ગામના કોઇ પાહેય નો જાય ને અડવાય તૈયાર નો થાય ઇ વખતે દાક્તર શા'બ ભર ચોમાસે ઘોડા ઉપર જોગવા ને સવનાને મરણપથારીયેથી બેઠો કર્યો એવા તો દયાળુ કે ઇ કાંઈ આવા પરમારથના કામમા ભડકે ! ' ડોશીએ દયાર્દ્ર સ્વરે કાકલુદી કરી

દાક્તરે પચીસ રૂપિયા લીધા પછી જ અર્ધજવાસમાં પગ મૂક્યો હતો તે વાત રવજી જાણતો હતો. એણે કહ્યું,

'પણ તમે કાંઇ સમજો છો કે નહિ! લોકો ય લોકો! શાબ જ્યારે રમતમાં હોય ત્યારે આભ કેમ નથી તૂટી પડતું અમારાથી શું કે ત્યાં થાય જ નહિને!'

'અરે ભગવાન! જેવાં અમારાં નસીબ.' ડોશીયે નિસાસો મૂકીને ભગવાનને યાદ કર્યાં ને આગળ ચલાવ્યું 'આંખા ઘરમાં અમારે કામ કરનારો ઇ એક. હવે ઇ ખાટલે પડયો. આ વરસ કેમ કાઢશું? હું ને વહુ બેય દાડીયે જઇએ પણ વહુને તો દાડા ભરાણા છે ને હું તો ખર્યું પાન. કામ કરીને યે કેટલુંક કામ કરી શકું. એમાં આઠ માણહના પેટ ભરવાં! ભગવાન કરે ને દાક્તર શા'બ જલ્દી દવા કરે ને ઇવો સાજો થઇ જાય. દુસ્મનને ય આવું દુઃખ નો આપજો મારા નાથ! આમ બોલતાં બોલતાં ડોશીની આંખમાં પાણી આવ્યાં. આસપાસ એકઠા થયેલા લોકો પણ લાગણીભીના બન્યા.

એટલામાં જ દાક્તર શા'બના પત્ની જે આ સંવાદ સાંભળતા હતાં તે બોલી ઉઠયા.

'એલા જાને રવજી. હવે તો સાડાદસ વાગવા આવ્યા. સાહેબને બોલાવને બિચારાની દવા કરે. એમને તે શું મોડા આવવાની ટેવ પડી છે!' પતિની મોડા આવવાની ટેવથી કંટાળેલાં અને કાંઇક દયાભીના થયેલા દાક્તર પત્ની હુકમ કરતી હોય એમ બોલ્યાં.

'બા આ હાલ્યો. અબઘડીએ સાતવારમાં શા'બને બોલાવીને આવું. પછી કાંઇ!'

\+ \+ \+

વળી પાછા એ જ જુવાને થાણદાર સાહેબના ઘરના દ્વાર પર ટકોરા દીધા ને સાદ કર્યો.

'શા'બ એ શા'બ! ઉઘા......' કહેતાંજ દ્વાર ઉઘડયું. 'કોણ રવજી! હા, એ વાત તો સાવ ભૂલી જ ગયેલો.' ઘડિયાળમાં જોઇને દાક્તરે કહ્યું 'અગીઆર વાગી ગયા કાં? આજે બહુ મોડું થઇ ગયું!'

'હા શા'બ, ને ઘેર બા પણ બોલાવે છે!' રવજીનો અવાજ સ્પષ્ટ ને હિંમતભર્યો હતો. તેની પડખે 'બા' હતા.

'દાક્તર સાહેબ, કાલે પાછા જરૂર આવજો. હમણાં રમત ઠીક જામે છે પણ આવી લ....પ કોઇને કોઇ નીકળે છે ત્યારે રંગ ભભકી જાય છે'

'જરૂર. આ વખતે તો કેરમ બોર્ડ મંગાવ્યું છે. એ આવ્યા પછી તો રમત ખૂબ જામશે. ને આપણા લોકોના દિવસો જલ્દીથી પસાર થશે.' દિવસો પસાર કરવાની ચિંતામાં પડેલા દાક્તર સાહેબે જેમ તેમ કરીને વિદાય લીધી.

રવજીના 'દાક્તરશા'બ' દવાખાને આવ્યા. દર્દી પાસે ગયા. દર્દીને તપાસવા માટે ધાબળો ઉંચો કર્યો. પવનનો એક ઝપાટો ને સો સામટી નસ્તરના ઘાટાનું કામ કરવા લાગ્યો. ને દર્દીથી ચીસ પડાઇ ગઇ.

ડાક્તર પાસ ગયા તા કે રૂપીઆ પચા લાનો ખરચો પન પૈસા પણ નથી કાંઇ કે એટલે દાણા પણ ઉધારે કાઢીને ખાઇ છી. ત્યાં પચાસ રૂપિયા કોણ દેશું ? આ મવાર સુધીમાં લોઇ ચડી જશે, અને અમારાં નસિબ ફૂટી જશે. દિકરા, ડાક્તરને દયાનો છાંટો નથી રોઇએ ને ના બીજું શું કરીએ '

ફરી પાછો છગના શરીરમાં દુ:ખનો ખળભળાટ આવ્યો, અને રાડ પાડી ઉઠ્યો

' એ મા ! '

' આ રહ્યા, બેટા આ રહ્યા ! ' ડોશીએ રોતા ગળે કહ્યું

આવનાર માણસનું નામ રતિભાઇ. છેલ્લા બે વર્ષ થયા ગ્રામ સેવક તરીકે મોકલેલ સેવકો ગામડાઓમાં પથરાઇ ગયા હતા. તેઓ અજ્ઞાનને જ્ઞાન, ભૂખ્યાને અન્ન, નવસ્ત્રા તથા બેકારને રોટીઓ, પીડાયેલાને આશ્વાસન, દુઃખી ને દબાયેલાને ઇશ્વરનો-પ્રેમનો સંદેશ અને માંદાની માવજત કરતા અને, એમ ગ્રામજનતાનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરી, એમના વચ્ચે એમના જેવા જ થઇ રહેતા. રતિભાઇ એ વિભાગના ગ્રામસેવક હતા. એમની સેવાએ એ વિભાગમાં નવું જીવન આપ્યું હતું. ઘરમાં એક ડોશીમા અને પોતે એમ બે સિવાય કુટુંબમાં કોઇ ન હતું. ડોશીમાની આંખે મોતીઆ હતા એ પાકે એટલે તેનું ઓપરેશન કરાવવાનું હતું અને તે ઓપરેશન કરાવવા મોગા જવું પડે તેમ હતું. પોતે તો ગ્રામસેવક એટલે પાઇ પણ પામે નહિ. પણ છેલ્લા બે વરસથી વખત મળે ત્યારે કાંતીને કાંઇ મળતું તેમાંથી પચાસેક રૂપીઆ ભેગા થયા હતા. એકાદ અઠવાડીઆ પછી ઓપરેશન કરાવવા જવાનું હતું. સાથે બધી ગોઠવણ કરી રાખી હતી.

ડોશી અને તેના છોકરાની સ્થિતિ જોઇ તેને ઘણું જ લાગી આવ્યું. તેણે મન સાથે વિચાર કર્યો શું કરવું ? તેની માતાની આંખોનું ઓપરેશન કરાવવું કે આ ગરીબ કુટુંબને બચાવવું ? તેણે વિચારમાં ને વિચારમાં આંખો મીંચી. તેની આંખ આગળ તેની માતા હાથમાં લાકડી લઇ વાંકી વાંકી અહીંથી તહીં ભટકાતી અને ખાડો આવતા તેમાં ગબડી પડતી નજરે પડી. તે એ દૃશ્ય જોતા ત્રાસી ગયો. મનમાં જ બોલ્યો 'ના, ના, માને તો એ આંખો પાછી આપવી જ જોઇએ. હું શું કરી શકું ' તેણે આંખો ખોલી તો ગાડુ, તેની નજરે ડોશી, છોકરો અને વહુ નિરાધાર, નિસહાય, પડેલા જોયા. પચાસ રૂપીઆ ન ભેગા કરી શકવાથી એક આખુંયે કુટુંબ પાયમાલ થતું તેણે જોયું. તે દૃશ્યથી પણ તે કંપી ઉઠ્યો.

હવે શું થાય ? કોને બચાવું ? તેની માતાની આંખોને કે એક ગરીબ કુટુંબને ? તેના હૃદયમાં તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું. તે હેરાન થઇ ગયો. શું નિર્ણય કરવો તેની સમજ ન પડી.

વળી પાછા સ્વજનો એક સમાન અને છગનો આ વખતે તો દુઃખની તીવ્રતાથી બેભાન થઇ ગયો.

રતિભાઈ આ દૃશ્યથી હલી ગયા. તેણે નક્કી કર્યું. 'હું તો મારી માને આખી જીંદગી દોરી શકીશ, પણ આ કુટુંબનો દોરનાર જશે તો કોઈ નહિ રહે.' તે દોડતો ઓરડીમાં ગયો, અને એક ખુણામાં કારેલી કોથળી ખેંચી લાવી, ડોશીને દબાવીને કહ્યું

'મા, આ લ્યો પચાસ રૂ. જાઓ, હમણાં જ જાઓ, ડાક્તરને અબઘડી ઉપાડી ઓપરેશન કરાવો.'

'હેં', પચા રૂપીઆ,' ડોશીએ ફાટી જતા અવાજે કહ્યું 'પચા રૂપીઆ!' ન મનાતા અવાજે તેણે રતિભાઈ સામે જોયું.

'હા, મા, મારી પાસે હતા. મને એની અત્યારે જરૂર નથી, અને, તમારે કામ થાય છે. માટે લો આ કોથળી: સાચવીને ઝાલો.' રતિભાઈએ પોતાના અંતરમાં ચાલતા મંથન ઉપર ખૂબ જ સંયમ મૂકતા કહ્યું.

'બેટા, તેં અમને જીવતદાન દીધું છે. તું માણસ નથી પણ દેવતા છું. ભગવાન તારૂં ભલું કરશે.'

અને ફરી પાછું ગાડું એટલી જ પૂરઝડપે દવાખાના તરફ દોડવા માંડ્યું.

તેની ઉડતા ધુળના ગોટા વચ્ચે તેણે અદૃશ્ય થતા ગાડાને જોયા કર્યું. એક ધીમો નિશ્વાસ મૂક્યો. રાત્રી કેટલી વીતી છે એ જોવા આકાશ સામે નજર કરી ત્યારે પહેલી જ વાર એને જણાયું કે આસમાનના મૂંગા તારાઓ પણ ડોશીના પ્રફુલ્લ હૈયાં જેવાં હસતા હતા..

•

અર્પણ

· દ્રુતવિલંબિત ·

સરજી તેં મુજ મસ્તક-ચિત્તની
સુરૂપ સૂક્ષ્મ ચિરંતન વાડીથી.
તવદીધા કરથી અહીં ફૂલડાં,
તુજપદે મુકી મૌન ધરી રહું.

મોહિનીચંદ

•

સાપેક્ષવાદ

અમલાવ પુરણી

માઇકેલસન અને મોર્લેનો પ્રયોગ

આ સ્થળે સાપેક્ષતાના વાદનો ઐતિહાસિક વિકાસ જોવા પ્રયત્ન કરીશું. ૧૯મી સદીના અંતમાં ઇથરનું (Ether) આકાશતત્ત્વનું-અસ્તિત્વ ગણિતનાં સમીકરણોવડે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. તેજનાં મોજાં પ્રસરતાં તે પણ આકાશતત્ત્વના અદૃશ્ય અનંત સાગરમાં. મેક્સવેલે તેજનાં મોજાં આકાશતત્ત્વના સાગરમાં થતા વિદ્યુત અને લોહચુંબકના ક્ષોભને આભારી છે એમ જાહેર કર્યા પછી આકાશતત્ત્વ તો ભૌતિકશાસ્ત્રીઓમાં મૌલિક તત્ત્વ તરીકે જ સ્વીકારાયું. સૂર્યથી પૃથ્વી ઉપર તેજનાં મોજાં આવે છે તેના આધાર તરીકે એ આકાશતત્ત્વનો સાગર જ આવી રહેલો છે. પરંતુ પછીથી પ્રશ્ન થયો-"પૃથ્વી દિશામાં ગતિ કરી રહેલી હોવાથી તેની આજુબાજુ આવી રહેલા આકાશતત્ત્વમાં ક્ષોભ થાય છે ખરો?" ખગોળશાસ્ત્રીઓ "ના" કહેતા. બીજા જેવા તેજના શોધકો "હા" કહેતા. કોઈક કહેતું કે આકાશતત્ત્વ સ્થિતિસ્થાપકતાવાળું છે. કોઈ કહેતું કે તે કેવળ નક્કર છે-તે સર્વવ્યાપી મનાય છે, પદાર્થો અંદર થઈને ગતિ કરે છે.

સન ૧૮૮૦ માં માઇકેલસન અને મોર્લે નામના બે અમેરિકન પદાર્થશાસ્ત્રીઓએ ઇથરમાં થતી પૃથ્વીની ગતિ માપવા માટે પ્રયોગ કર્યો અને ત્યારપછી ૧૮૮૭ અને ૧૯૦૫ માં એ પ્રમાણે વારંવાર પ્રયોગો કરી જોયા. છતાં પરિણામ એનું એજ માલૂમ પડેલું. સને ૧૮૯૩ માં ફીટ્ઝીરાલ્ડ અને લોરેન્ઝ નામના બે ભૌતિકશાસ્ત્રવિશારદોએ માઇકેલસન અને મોર્લેના પ્રયોગની સમજુતિ આપનાર સમીકરણ પ્રગટ કર્યું. ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૪ સુધીમાં રેલે અને બ્રેસ-બન્ને જણાઓએ ડબલ રીફ્રેક્શન ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા અને વિદ્યુતની પ્રવાહિતા ઉપર પણ પ્રયોગો અજમાવી જોયા. પૃથ્વીની ગતિને પરિણામે એ ગુણોમાં (તેજના અને વિદ્યુતના) કશો ફેર પડેલો જણાયો નહિ. ૧૯૦૫ માં આઇન્સ્ટાઇને પ્રથમ સાપેક્ષતાનો વાદ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં લાગુ કર્યો, તેમાં તેણે કાળની સાપેક્ષતા સિદ્ધ કરી અને ઘટનાની સમકાલીનતાનો નિરાદર કર્યો અને એવી સમકાલીનતાનો આધાર -દિશામાં-પદાર્થની અધિકારી સ્થિતિ ઉપર જ રહેલો હતો એટલે દિશાની યાને સ્થળની-સાપેક્ષતા પણ આપોઆપ એના વાદમાં આવી ગઈ. ૧૯૦૮ પછી આઇન્સ્ટાઇન અને ગાઉસ-રીમેન-રીકી અને લેવી સીવીટા એ ત્રણ પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીઓએ સ્થાન કરેલ -Calculus-ગણિતનો આશ્રય લઈ તેમાં નવી શોધો કરી-૧૯૧૧ માં આઇન્સ્ટાઇને "સમાનતાનો સિદ્ધાંત" બહાર પાડ્યો અને ગણિતશાસ્ત્ર વડે તેજ, વિદ્યુત-વગેરે જુદી જુદી ઘટનાઓના ક્ષેત્રમાં તેણે એ સિદ્ધાંત લાગુ પાડીને સર્વ સર્વમાન્ય સમીકરણમાં તેને નગ

કરી બતાવ્યો. સન ૧૯૧૫ માં તેણે ગુરુત્વાકર્ષણનો વાદ પણ, ન્યૂટનથી જુદી જ રીતે, સમજાવ્યો. અને પરિણામે દિશાનો કાલનો, યુક્લિડની ભૂમિતિનો, જૂના ગતિશાસ્ત્રનો—એમ અનેક શાસ્ત્રોનો મૌલિક પાયો હચમચાવી મૂક્યો !

આમ જ આપણે જોઈ ગયા કે માઇકેલસન અને મોર્લીનો પ્રયોગ અને તેના પરિણામની શૂન્યતા—અફળતા—એ આઇનસ્ટાઇનના વાદનો પ્રયોગાત્મક (પરંતુ અભાવાત્મક) પાયો ગણી શકાય. એમનો હેતુ તો આકાશતત્વનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવાનો હતો, પરંતુ ઘણીએ વાર પ્રયોગ કરનાર જે વિચારથી પ્રેરાય છે તેનાથી ઉંધું જ પરિણામ આવી બેસે છે તેવું એમના બાબતમાં પણ બન્યું. એમની માન્યતા એવી હતી કે જો સર્વવ્યાપી આકાશતત્વનું અસ્તિત્વ આપણે સ્વીકારીએ તો તેમાં આપણી પૃથ્વી દર સેકન્ડે ૧૯ માઇલની ગતિ કરે. પરિણામ શું આવે? ખુલ્લા ડબાવાળી આગગાડી હવામાં દર સેકન્ડે ૧૯ માઇલની ઝડપે ગતિ કરતી હોય તો હવામાં જેવો ક્ષોભ મચી રહે તેવો જ આકાશતત્વમાં થવો જોઈએ. એ ગતિ કરતી વખતે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી તેજનું મોજું બે પરસ્પર કાટખુણે આવી રહેલી દિશામાં ફેંકવામાં આવે તો એક દિશામાં ગતિ કરતું મોજું આકાશતત્વમાં મચેલા તોફાનની સામે જવા પ્રયત્ન કરતું હશે ત્યારે બીજી દિશામાં જતા મોજાંને એવી કશી અડચણ નહિ પડે. એક દિશામાં તેની ગતિ રૂંધાશે તેવી બીજી દિશામાં તેને બાધા નડશે નહિ. પરિણામે તેજની ઝડપમાં આપણને ફેર જણાવો જોઈએ. એ પ્રમાણે પૃથ્વીની ગતિની દિશામાં અને તેને કાટખૂણે મ. માઇકેલસન અને મોર્લીએ તેજનાં બે મોજાંઓ એકી વખતે રવાના કર્યાં. અને આરસીની સપાટી ઉપર તેમને પાછાં પરાવર્તન પમાડી એકઠાં કર્યાં. જો ઇથરમાં ગતિ કરવાને પરિણામે તેજનાં મોજાંની ઝડપમાં ફેરફાર થતો હોય તો પરિણામે તેજનાં એ બે મોજાંઓ ભેગાં થતાં પરસ્પર એકબીજાની અસર નાબુદ કરે. એટલે કે એક મોજાની ટોચ બીજાનાં ઉંડાણ સાથે મળે એટલે પરિણામે સ્થિર સપાટી દેખાય. તેજનાં મોજાંની બાબતમાં જ્યારે તેઓ એ પ્રમાણે અસમાન આંદોલનની સ્થિતિમાં ભેગાં મળે છે ત્યારે પરસ્પર વિઘાતકતાને (interference) પરિણામે કાળાકાળા ડાઘાના પટ્ટા તેજના સમગ્ર પટમાં દેખાય છે. માઇકેલસન અને મોર્લીએ એવા તેજના પટ્ટા જોવાની આશા સહાસ્ય રાખી હતી. પરંતુ પ્રયોગોને અંતે તે આશા નિષ્ફળ ગઈ અને તેમની બન્ને દિશાઓમાં થતી ગતિને પરિણામે કશો જ વિકાર તેમને ભેગાં મળતાં તેજનાં મોજાંઓમાં જણાયો નહિ.!!!

લોરેન્ઝ-ફીટ્ઝીરાલ્ડનું સમીકરણ.

થાય ! અલબત્ત, પ્રયોગશાળામાં એટલું નાનું માપ પ્રયોગવડે કદી પણ જાણી શકાય નહિ એ સાચું છે. 'ઈથર' એ જે તેજના મોજાંની આકાશમાં થતી ઝડપ છે એમ માનીએ તો એ સંકોચ= $\sqrt{1-\frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}$ (સી એ તેજની ગતિનું સૂચક હોઈ ૧૮૬૦૦૦ માઈલ દર સેકન્ડે ગણવાનું)

પરંતુ આઇનસ્ટાઇને આ પ્રયોગનો ઉકેલ તદ્દન જૂદી રીતે આપ્યો પ્રથમ તો, ઈથરનું અસ્તિત્વ તે સ્વીકારતો કે ઇન્કારતો નથી જાણે કે ઈથર-આકાશતત્વ-છે જ નહિ તેમ ગણીને તેની ગણતરીઓ તેણે કરેલી છે તેણે તો બતાવી આપ્યું કે નિરપેક્ષ કાલ એવું તત્ત્વ છે જ નહિ કારણ પોતપોતાના હોઈ પ્રત્યેક ગતિમાન પદાર્થનો પોતાનો વિશિષ્ટ કાલ હોય છે અર્થાત્ માઇકલસન-મોર્લીના પ્રયોગવડે ઉપસ્થિત થતો આખો પ્રશ્ન જ ઉડી ગયો ! આકાશતત્ત્વમાં પૃથ્વીની નિરપેક્ષ ગતિ માપવાનો એ પ્રયોગમાં પ્રયત્ન હતો ! આઇનસ્ટાઇને બતાવી આપ્યું કે "નિરપેક્ષ ગતિ જ શક્ય નથી !" "मूलं नास्ति कुतो शाखा ?" તમારો પ્રયોગ સફળ ન થયો કારણકે તે શક્ય જ નથી !"

---

૧ ઘણા લોકો પ્રશ્ન કરે છે કે લોરેન્ઝ અને ફીટ્ઝીરાલ્ડના સમીકરણ દ્વારા "લંબાઈ"ના સંકોચનું (Contraction) જે માપ આપણે કાઢીએ છીએ તે શું વાસ્તવિક છે ? એ પ્રમાણે શું સાચેસાચ બને છે ?

આની સમજૂતી માટે એડીંગ્ટને આપેલા એક સુંદર મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કરીશું કોઈ વેપારી કંપનીએ પોતાનું સરવાયું રજૂ કર્યું. તેમાં તેની મિલ્કત 'અમુક' છે એવું જણાવવામાં આવેલું છે કોઈ પૂછે કે 'આ સરવાયું સાચું છે ?' જવાબ દઈ શકાય 'હા' ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ-પ્રમાણભૂત હિસાબનવીસની સહી સાથે બહાર પડેલું છે એટલે તે સાચું છે" અને છતાં પ્રશ્નકર્તા પુછી શકે "એ ખરૂં,-પરંતુ કંપનીના લેણદેણનું આ સરવાયું "ખરેખર' "સાચેસાચું' છે ?"-કારણકે હિસાબના સરવૈયામાં બતાવાતા નફાનુકશાન હમેશાં સાચા-વાસ્તવિક હોતા નથી એવો પણ આપણો અનુભવ છે !!

ખરૂં જોતાં પદાર્થોના સ્થૂલ પરિમાણોનો ઝીણવટથી કરેલો અભ્યાસ એ હિસાબના સરવાયા જેવો છે અને એ રીતે લોરેન્ઝ ફીટ્ઝીરાલ્ડના સમીકરણ વડે સૂચવાતો લંબાઈનો સંકોચ સાચો છે એમ કહી શકાય ! એટલેકે પદાર્થના સત્ય સ્વરૂપનું એમાં વર્ણન નથી પરંતુ માનવના પરિમાણમાં ચોકઠામાં-દેખાતા પદાર્થના સંસ્કાર વિષે તે માહિતિ આપે છે

(એડીંગ્ટનના "નેચર ઓફ ધ ફીઝીકલ વર્લ્ડ" ઉપરથી)

અલંકારયુગના કવિઓ

ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

સેનાપતિ એ સમયથી કવિ થઇ ગયા છે. રસીક અને કાવ્યામૃતનો સ્વાદ ચખાડી જાણનાર કોઇ કવિના મુખથી સેનાપતિનાં કાવ્યો અજબ મુગ્ધભાવ શ્રોતાઓમાં પેદા કરે છે. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ "કવિત રત્નાકર" હિંદી કાવ્યગ્રંથોમાં પ્રથમશ્રેણીનું આસન શોભાવે છે. પ્રકૃતિ વર્ણનમાં આ કવિ અદ્વિતિય છે. સેનાપતિનો બીજો ગ્રંથ "કાવ્ય કલ્પદ્રુમ" પણ સુંદર છે. એ કવિએ કૃત્રિમ યુગનાં કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન બાંધી લીધું છે.

જોધપુરનાં રાજા જસવંતસિંહ ઔરંગઝેબ સાથેનાં યુદ્ધોમાં પ્રથમ પંક્તિના શૂરવીર હતાં, તેવું જ ભાષાશૌર્ય એમણે કાવ્યક્ષેત્રમાં દર્શાવ્યું છે. એમણે અલંકાર શાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય અને ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ અભ્યાસની પરિપક્વતારૂપ ગ્રંથ સાહિત્ય રસીકોને પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે. "ભાષા ભૂષણ"ની વિશેષતા એ છે કે પ્રથમ ચરણમાં અલંકારનું વર્ણન છે, બીજાં ચરણમાં એ અલંકારનું વિશદ દિગ્દર્શન છે.

ભૂષણ કવિનાં મોટાં ભાઇ મતિરામ હિંદીના મધ્યમ યુગના કવિઓમાં ઉચ્ચ આસન શોભાવી રહ્યાં છે. મતિરામનાં "લલિત લલામ" અને "હંસરાજ" એ હિંદી સાહિત્ય ખાણનાં દિવ્ય ચમકદાર અને સુંદર પાસાં પાડેલાં રત્નો છે. એ કવિ શૃંગારી-કૃત્રિમ-યુગનો સમર્થ કળાકાર છે. મતિરામના ભાઇ ભૂષણ કવિ વિરરસના અજોડ કવિ હતાં. કળા અને ઝીણી રસસામગ્રીમાં મતિરામ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ શૌર્ય, તેજ, ઉત્તેજના, ઉંચો આદર્શ, નિડરતા અને ફરજ બજાવવાનાં ઉત્સાહમાં ભૂષણ ચડે. ફ્રેંચોના વીર ગીત લા મારસેલ્સ જેવી જ વીરવાણી એ નાનકડાં કાવ્યમાં સાંભળનારનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ અને ચેતનાનાં મોજાંની હારમાળા જગાવે છે. શ્રી. શીવાજી મહારાજે એ કવિને સંપૂર્ણ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

હિંદી માટે આ સંસ્કાર યુગ સર્વોત્તમ કાળ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં મોંઘેરાં રત્નો બાદ કરીએ તો આવી ઝમકદાર, પદલાલિત્યવાળી, સુકોમળ ભાવો દર્શાવનારી, મધુર, રસમયી, સંસ્કારી કવિતાના ગ્રંથો બીજા કોઇ પણ પ્રાંતિય સાહિત્યમાં થયાં નથી. પ્રાંતિય ભાષામાં સર્વશ્રેષ્ઠપણાનો દાવો કરતી બંગાલી પણ અલંકાર યુગના હિંદી કવિઓ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે તેમ નથી. શ્રૃંગારરસને દીપાવવામાં એ અલંકારી કવિઓએ આકાશ પાતાળ એકઠાં કર્યાં છે. કૃષ્ણભક્તિનાં પ્લેટફોર્મ ઉપર શ્રૃંગારરસની મોટી ઇમારત ઊભી કરી છે. શ્રૃંગારરસને કપાસના તાંતણે તાંતણાં છૂટાં કરી તંતુ જેવાં કરેલાં બારીક સુતરની પેઠે એમણે કાંત્યો છે. પિંગળના, અલંકારશાસ્ત્રનાં, રસશાસ્ત્રનાં બધાં સુક્ષ્મ ભેદોને સાચવી એક પણ પ્રમાદ રહિત, શુદ્ધ, સંસ્કારી ભાષામાં કવિતા ગાઇ છે. હિંદી માટે એ સાહિત્યમંથનનો સર્વોત્તમ યુગ હતો. ચંદ, તુલસીદાસ, સુરદાસ એઓનું આદિ-કવિઓનું સ્થાન અગાઉ વર્ણવી ગયા છીએ. અપૂર્ણ

●

વ્યથા

જગત ! જીવનને જડ આ કાળ !
છેલ્લી ચઢી રહ્યો છુ પાળ,
જ્યાં આરંભ્યાં પ્રયાણ માગં
ધ્રૂજન્તાં બેહાલ !

ક્યારે દુનિયા ઝમક તારી,
જીવનની મજાઓ માણી;
જડ કાળની યે બલિહારી
ફરી મને મલશે !

દિવસ ને રાત્રિઓ રૂડી !
આનંદની અવધિઓ ખૂટી !
આથમતિ પળ મારી તૂટી
કદી નહિ ટકશે !

વસંતના કોયલ ટહૌકાગે,
વર્ષાની દેવોના હાળો,
ડગમગતા દિલડે દુઃખ ભારે.
આતમ ના હરશે !

કાનજીભાઇ પટેલ

૧ શેલીના 'A Lament' પરથી સૂચિત.

અ ફ વા

પ્રહ્લાદ પારેખ

બી. એ. થયા પછી ઘણાની જે દશા થાય છે તેજ દશા રામપ્રસાદની પણ થઇ. દરરોજ સવાર પડે અને નોકરી માટે જે જે સ્થળે સંભાવના હોય ત્યાં કાગળો લખે અને મળવા જાય. લગભગ ચારેક મહિનાથી રામપ્રસાદ આ પ્રમાણે પ્રયત્નો કરતા હતા. પરંતુ હજુસુધી તેમને ક્યાંય સફળતા મળી ન હતી. ઘરમાં તેની વૃદ્ધ મા સિવાય બીજુ કોઇ ન હતું. ગામમાં ચંદુલાલ સિવાય બીજો ભાઇબંધ ન હતો. ચાર ચાર મહિનાના પ્રયત્નોથી અને ભાઇબંધોના કોઇ મંડળ સિવાયનો રામપ્રસાદ થાકી ગયો હતો, તંગ આવી ગયો હતો. એકલતા ઓછી કરવા તેણે એક ગૌરવર્ણું કબુતર પાળ્યું હતું. રામપ્રસાદને પક્ષીઓનો શોખ તો ખરો જ. બહાર ગામ જ્યારે કોલેજમાં ભણતો ત્યારે લગભગ રોજ ત્યાંના બગીચામાં અને જુદા જુદા પક્ષીઓના પાંજરા પાસે ક્યાંય સુધી બેસી રહેતો. પક્ષીઓનો વિવિધ અવાજ, જુદી જુદી વર્ણ છટા, જુદી જુદી ચાલવાની અને બેસવાની ઢબો એ બધાના અવલોકનમાં તેને અપૂર્વ આનંદ આવતો. ગૌરવર્ણનું કબુતર મહામહેનતે ચંદુલાલની સહાયથી તેણે મેળવેલું, પરંતુ અકસ્માતે પડીયો કાણો એ ન્યાયે એક દિવસ તેની માથી પાંજરૂં ખુલ્લું રહી ગયું અને પક્ષી ઉડી ગયું. સાંજે અનેક સ્થળોએ ભમી થાકયો પાકયો રામપ્રસાદ જ્યારે ઘરે આવ્યો અને પાંજરૂં જોયું તો ખાલી. માએ બીતા બીતા એ કેમ બન્યું એ વાત દીકરાને કહી. માને આમ બીતા બીતા ખુલ કબુલ કરતી સાંભળી રામપ્રસાદ કશુ જ બોલ્યો નહિ. ગમગીની વિસારવાનું તેનું એકનું એક પ્રિય સાધન પક્ષી પણ ઉડી ગયું એથી રામપ્રસાદને લાગી તો આવ્યું પણ માને કાંઇ કહ્યું નહિ. તેના મૌનથી મા પણ દુઃખી થઇ. તેણે જોયું કે આજ દીકરો ઘુમસુમ થાઇ ઉઠી ગયો.

નોકરી માટે ક્યા ક્યા જવાનુ છે, કોને કોને મળવાનુ છે અને ક્યા ક્યા કાગળો લખવાના છે તેની યોજનાઓની જ ગડમથલ હતી એટલે ચંદુલાલ જે કહેતા તેમા ‘હં’ કહી સમંત થતા.

એક દિવસ બપોરે ચંદુલાલ આજની કેળવણી વિષે કંઈક બોલવા જતા હતા ત્યા ગેલેરીના કઠેડાના એક ખુણા ઉપર એક કબુતર આવીને બેઠું. રામપ્રસાદનું ધ્યાન ખેંચાણું અને બોલી ઉઠયો, ‘ચંદુલાલ! મારૂ કબુતર’ રામપ્રસાદ ગેલેરીમા ગયો કબુતર ત્યાંથી ઉડીને પડખેને છાપરે બેઠું. ક્યાય સુધી રામપ્રસાદ એ કબુતર સામે જોઇ રહ્યો દિવસો પહેલાં ઉડી ગયેલા કબુતરને આજે એ અસહાય બની બીજાના છાપરા ઉપર બેઠેલુ જોઇ રહ્યો. થોડીવાર પછી એ ત્યાંથી પણ ઉડી ગયુ.

‘ચંદુલાલ! એ મારૂ જ કબુતર.’ રામપ્રસાદે પાછા આવી કહ્યું.

‘તારે એકલાને જ એવું કબુતર હશે?’ ચંદુલાલે પૂછયું.

‘ના, પણ મે એને ગળે નિશાન કર્યું છે?’ રામપ્રસાદે કહ્યું.

‘કેવુ નિશાન? ચંદુલાલે પૂછયું.

‘કાળુ’ રામપ્રસાદે જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે એ કબુતર અહીં ઘણી વખત આવે છે’ ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો

‘એમ! ત્યારે એને પકડી શકાય?’ રામપ્રસાદ આતુર થયો.

‘પકડી શકાય’ ચંદુલાલે કહ્યુ અને સાથે સાથે માથુ હલાવી એ કેટલું સહેલું છે એ વ્યક્ત કર્યું.

‘પકડી શકાય’ રામપ્રસાદના દિલમા પડઘો પડયો તેના અંતરમાં આશાના અંકુરો ફુટયા તેને થયુ મારૂં કબુતર મને પાછુ મળશે. ‘તો કાલે બપોરે હું આવીશ અને આવશે તો પકડીશું’ રામપ્રસાદે કહ્યું આનંદથી તે અધીર થઇ ગયો હતો તેને ચંદુલાલનું બીજું કોઇ કથન સાભળવાની આજે ધીરજ ન હતી. તે દાદરો ઉતરી નીચે ગયો અને ખડકી ઉઘાડી જેવો બહાર પગ મૂકયો કે દૂર કોઇના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો તેણે પાછળ જોયુ દૂર ઉભેલા બે જુવાનોમાથી એક તેની તરફ આંગળી ચીંધતો હતો અને બીજો હસતો હતો રામપ્રસાદને પોતાની તરફ જોતો જોઇ પહેલાએ આંગળી ખેંચી લીધી અને બીજાને હસવુ આવ્યુ તિરસ્કારથી તરતજ મોઢુ સીધું કરી રામપ્રસાદ ચાલતા માંડયો કેમ હસ્યા હશે એ વાત વારેવારે તેના મનમા આવી પણ નકામી ગણી કાઢી નાખી

રામપ્રસાદ ઘરે આવ્યો અને ઉંઘી ગયો ત્યા સુધી આવતી કાલે કેમ કબુતર પકડવુ તેની યોજનાઓ કર્યા કરી

બીજે દિવસે બપોરે રામપ્રસાદ ચંદુલાલને ત્યા ગયો. અને ભાગ્યવશાત્ કબુતર પણ આવ્યુ ગેલેરીમા થોડાએક દાણા પાથરી બન્ને જણા દૂર ઉભા રહ્યા કબુતર આવે અને દાણા ઉપર બેસે એટલે પકડી લેવા માટે ચંદુલાલે હાથમા એક કપડુ પકડી રાખ્યુ.

કબુતર છાપરા ઉપર આવ્યું અને ત્યાંથી ગેલેરીના કઠોડા ઉપર. આનંદથી અનેક દિવસના પરિચિત એ સંબંધીને રામપ્રસાદ જોઈ રહ્યો. એક ઠેકડે કબુતર નીચે આવ્યું. અને દાણા ઉપર બેઠું. ચંદુલાલે અને રામપ્રસાદે સામસામું જોયું. ચંદુલાલ ધીમે ધીમે પાસે ગયા અને ઝડપથી તેના ઉપર કપડું નાખ્યું. પણ વ્યર્થ. ચંદુલાલ પકડે એ પહેલાં તો કપડા નીચેથી એ ઉડી ગયું. તેના બે ત્રણ પીછાં ત્યાં ઉડતા રહ્યા. 'એ...એ...એ' રામપ્રસાદથી બોલી જવાયું અને પછી મુંગો થઈ ગયો. હાથમાં આવેલું કબુતર ગયું અને હંમેશને માટે ગયું એમ તેને લાગ્યું. ચંદુલાલની અણઆવડત માટે તેના ઉપર અને આવા કામમાં તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા માટે પોતાના ઉપર તેને ગુસ્સો આવ્યો. કશુંય બોલ્યા વિના તે ગેલેરીમાં ગયો, કબુતર પડખેને છાપરે બેઠું હતું. રામપ્રસાદ તેને જોઈ રહ્યો. હમણા જાણે આવ કહી કબુતર તરફ હાથ લંબાવશે એવો ભાવ તેની આંખમાં તરતો હતો. થોડીવારે હોઠ ફફડાવતું કબુતર ત્યાંથી ઉડી ગયું. રામપ્રસાદ ક્યાંય સુધી એ ખાલી છાપરા સામે જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે પોતે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો જરૂર કબુતર પકડાત. ગેલેરીમાંથી રામપ્રસાદ નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો. ચંદુલાલે તે કેમ ન પકડાયું તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. બેધ્યાન રામપ્રસાદે ચંદુલાલે પુરૂં કર્યું ત્યાં સુધી તેનો અવાજ સાંભળ્યા કર્યો પણ તેણે જે કહ્યું તે તેને કશું સમજાયું નહિ.

'ઠીક ત્યારે કાલે ફરી આવી ચડે તો જોઈશું. કાલે હું જ પ્રયત્ન કરીશ.' રામપ્રસાદે કહ્યું અને વિદાય લીધી.

રામપ્રસાદ ખડકીની બહાર નીકળ્યો કે તરતજ ગઈકાલના જેવો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો. તેણે પાછળ જોયું. આજે તો છ સાત જણા હસતા હતા.

'ભાઈબંધ પણ ઠીક પડોશના જ ધરવાળાને કર્યો છે' કોઈક બોલ્યું અને બધા હસ્યા.

'રોમાન્સ! રોમાન્સ' બીજાએ કહ્યું અને ફરી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો.

"શીરીં ફરહાદ" ત્રીજો બોલ્યો બધા જ વાક્યો રામપ્રસાદને ઉદ્દેશીને બોલતા હોય તેમ એ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ બોલવાનો અને હસવાનો સૂર ચડતો ગયો તિરસ્કારથી રામપ્રસાદે પાછળ જોયું. ફરી બધા હસી પડ્યા. રામપ્રસાદ વધાર ઝડપથી ચાલવા માંડ્યો. આ હસવાએ અને વાક્યોએ તેના મનને આકૂળ કરી દીધું. એ બધું શું હતું અને શાને હતું. તેને કશું જ સમજાતું ન હતું.

"લોકોનું માત્ર હસવું જ અનેકને અનેક પ્રવૃત્તિ કરતા અટકાવી દે છે. એ હસવું ભલભલાને ઢીલા કરી દે છે.

રામપ્રસાદને પણ હવે કબુતરની સાથે સાથે જ એ હાસ્ય યાદ આવતું અને ચંદુલાલને ત્યાં જવાનું માંડી વાળવા વિચાર કરતો. પરંતુ કબુતર પકડાશે એ આશા તેને ત્યાં ઘસડી જતી. તેનું મન મરણીયું થયું. કોઈ પણ ઉપાયે આજે તો કબુતરને પકડી જ લેવું અને પછી કદી ચંદુલાલને ત્યાં ન જવું એમ રામપ્રસાદે નિરધાર્યું.

મારીની સંગીતસૂરતામાથી નવભરતીની ઊર્મિઓ ઉડવા લાગે છે. શંકા શકાને સ્થાને ચાલી જાય છે.

દિવ્ય રાગ શરૂ થાતા બન્યું શાંત બધું વન:
લોહચુંબકથી જાણે-ખેંચાયા સર્વના મન.

ધીખતી જ્વાલામૂર્તિમાં શમન શરૂ થયું પણ ધડીકનું. સંગીત શબ્દ જ એવો છે કે એમા પારિભાષિક અર્થની સાથે હૃદયનું ચુંબકત્વ પણ આવી જાય છે. વસંતની સ્નિગ્ધતા વનમા ફરી વળી છે, એમા સંગીતનું ચલન હૃદયના ઝરામાંથી વહેતુ થયું એટલે પછી બાકી શું રહે? સચરાચરનું વ્યવસ્થિત નિયમન ગુરુત્વાકર્ષણમાં મળે છે. અહીં ત્રિજા તીય આવિર્ભાવનું ખેચાણ છે, અને તે માનવતાના સર્વતત્વનુ મુખ્ય દર્શન બની રહે છે -સંગીતતત્વમા સર્વને લુબ્ધ કરવાની અકલિત કલા છે, એ કલા તે આકર્ષણ રૂપે સર્વમા છુપી રહેલી છે; એ રસનું ખેંચાણ થવું એવું આમા છે. ખેંચનાર અને ખેંચાનારની રસમ-માધિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે પ્રથમની બન્નેની ગતિ એકનામાં પરિણમી એકાકારતુ સાન્નિધ્ય સાધે ખેચનાર કરતા ખેચાનારામા આવેગ શક્તિ પ્રબલ જોઇએ. જો તે તેની ધર્મક્રિયામાં અશક્તિ અનુભવે તો રસની નિષ્પ્રાપ્તિ થાય, પણ જો ખેચનાર ખેચાનારને આકર્ષી એક કરી દે તો રસની પરિપ્રાપ્તિ અથવા સમાપ્તિનો નિયોગ તુરત થઈ જાય અહીં ખેંચનાર સંગીતની સરાવની છે ખેંચાઈ જનાર રાજદામ્પત્ય છે. સંગીતની સર્વાંગતા ગુરુત્વાકર્ષણનું અમેઘ તત્વ છે, અને તે મર્ત્ય જગતને તેનુ ભક્ત બનાવી શકે છે. સંગીતના નાદની માત્ર કલ હલાવવાથી માનવતામા અખંડ કારુણ્ય સળગી ઉઠે છે અને તેની સાહજિકતાથી કઠોરમા કઠોર અંતરને વિરામ અને આશ્વાસન આલિંગે છે, આમ એક ગહન વિશ્વસિદ્ધાંતે અખંડ તન્મયતાનિ રહસ્યમાણુ કરી એકમય કરી દીધી છે.

માધુર્ય એ ઉછળતું કયહિ ના સમાય
હા! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય:
સાથે મળ્યા તરલ દંપતી સર્વ જોડી
બેઠી રહ્યા સ્વર વિષે દશ વૃત્તિ જોડી?

સંગીતનુ મુલાયમ ઉગ્ર માનવચુંબકના વેગમા પલટી એક આ અનાર થયું તેનું મુગ્ધ માન્ત્રિક માધુર્ય અને માધુર્યમાથી ઝવતી હલકે આખી પ્રકૃતિ સ્ફટિકને ગાળીને એક રસ કરી નાખી ભાંગતી ઉલ્વાસનાને એક કરી, વ્યવસ્થિત કરી પછી પોતાની સંગીતત્વમાં નિનીદ બનાવી દીના રસની યોગાવધિ જાણે પૂર્ણતામા પગરણ ભરતી હોય તેવો મીઠો ઉમળકો અહીં સભરે ભર્યો છે

થેઈ બની બધી સૃષ્ટિ રસમા હાલ ન્હાય છે.
હાય! એક જ પાદુના દેયામા કૈંક થાય છે!

રસ સ્વર્ગીય છે અને તેને પામવા માટે હૃદયસોપાનની રચનાત્મક ગોઠવણી આવશ્યક છે. રસના ગરિમાઓ મહાલવા માટે પ્રથમ તેની ગોગરનાએ પહોંચવુ જોઇએ

રસચિંતનનું સ્મરણ જીવનનાં ઠરેલાં કોડિયાંને આત્મસ્ફુરિત ચેતનાની શીખા આપવાને જેટલું જરૂરનું છે તેટલું જ માનવસંતોષ અને આત્મસદ્ભાવને આંતરિક ઉંડાણોમાંથી રુચિર આંદોલવા પૂરી પાડવા માટે મદદનીશ છે. કવિતાનાયકને માનવલભ્ય સંતોષ અને આત્માને અખંડ ઊડતો રાખે એવી વિમલ સૌંદર્યની પાંખ મળી છે; એનું સાહચર્ય સાંપડ્યું છે, પણ અત્યારનું એનું જીવનપગરણ અકથિત દર્દની પીડામાં પીલાઈને ચેપો થઈ ગયું છે. તે મુંઝાય છે, પીડાય છે. પ્રાણની આઘી વાટિકામાં મ્હોરતી રસની પૂર્ણિકાને જે અદમ્ય વેધન હણતું ઊંચું છે તેનો સ્પર્શ એટલો ઉગ્ર છે કે તેનું આળું થયેલું કલેજું વધારે ઘર્ષણ સહન કરી શકે તેમ નથી. "ઘેલી બનેલી બધી સૃષ્ટિ" પોતાના તાલમાં ઓતપ્રોત થતાં જે એક ઉદ્વેગ ઓળખે છે તેનું ઘર્ષણ-આ એક જ જીવને અસહ્ય અને દર્દીલું લાગે છે.

સંગીતામૃતની કલ્લોલિની નાચતી કૂદતી ભેપૂર વહેવા લાગી એને આરે ઉભેલા પુરુષાત્મા જીવનનો બધો થાક વિસરી જઈ સુખચેતનનો ઉમળકો સહન કરે છે. સંગીતની મનોહારિતાનો ઊંડો ભાવ એના હૃદયના રુંવાની ચોતરફ વીંટાઈ વળ્યો છે અને અનંતગંભીર આનંદની તરંગલહરી કંઈક બીજું પણ સાથે લઈ આવી. વિનશ્વર સંગીતસ્વરે એની અવિરત ખેપો ચાલુ રાખી સાથે આવેશ ભાવને પણ સાહચર્ય આપ્યું. આ બન્ને તત્ત્વની સંલગ્નતાએ સંવિગ્ન માનસને ટહોળા જેવું કર્યું. આ પ્રકારનું માનસ જન્મી ચૂક્યું અને જીવલેણ છાપો મારવાને જંગો મારતું સ્મરણ સાનુકૂલતાને સમેટવા માંડ્યું. પણ આ સંવિગ્ન માનસનું કારૂણ્ય દાના દુશ્મન જેવું કંઈક અંશે હિતસ્વી ને કાર્યસાધક નીવડ્યું. તેણે રાજાનો અંતર-ગઢ ઘેર્યો. પહેલાં રાતિના ઓરડામાં 'પૂર્વજ્ઞાનનું' જ્વલન ચેતાવી દીધું, આખરે તે "ખેંચાયો" અને તેને "સ્થિતિની સ્મૃતિ"નું જ્ઞાન થયું. આ બધું જ્ઞાન અને તેની યે પરાકોટિએ પહોંચેલા વિજ્ઞાનનું ભાન થયું "તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ."

રાજરાણીના હૃદયસરોવરમાં સંદેહનો પડછાયો પડ્યો, તેથી તેની નિરાડંબર સંગીતની કલાકૃતિમાં સ્ખલિત-તરવરાટ જાગી ઊઠ્યો. તેની ચિત્તપ્રગાઢિનું સાન્ત્વન લથડી મૂર્છિત થયું, અને ગીતધ્વનનના મોજામાં ક્ષણિક સ્ખલન થયું. કવિ કાન્ત આ મનોભાવને કલાયુક્ત રીતિથી એ લીટીમાં વણી નાખે છે:

નિહાળી વ્યગ્રને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઈ !
હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાન્તિ વહી ગઈ !

હવે બહિરંગને ઉછાળો આવ્યો, અને તે અંતર્ગતિ સાથે ભળી ગયો, બન્નેના સંગમે એક ગંભીર સર્જન હોતું કર્યું. રાજાના વૃત્તિ વિવશ-બની શબ્દ-વ્યાપારની અને ઉદ્ગારની સહાયતાને યાચતી મૂર્તિમંત બની ઉભરે કરુણ ઉચ્ચારણનું પામર ભીક્ષાપાત્ર રતિકલા પાસે ધરી દીધું, અને

પ્રિયે ! મારી ! આહા ! સહન મુજથી આ નથી થતું.
નહીં મારે સ્નેહીએ તપ ફલ મળે-એ શઠ વ્રત;

"સૌન્દર્ય શું ? જગત શું ? તપ-તેજ શાથી" ની ભાવના એક જ ક્ષણે આમ શૃંગારસાગરમાં ડૂબી નાશ પામવા લાગી ત્યારે પાછળે ઉભેલો ઋતુપુરુષ જ્યારે "તપ

ફલ ભાસે એ સહુ જતું" એ કહે ત્યારે યોગમાંથી જન્મતી ક્ષુલ્લક વાગના પામરતાને કેટલી હદ સુધી પોતામાં શમાવી દે છે? આ બધું થવાથી યોગકાલ જીવનમાં શૈથિલ્ય રેલાવે છે એમ ઘડીક થઈ જાય છે, પણ આ ક્યાં હૃદયવાંછિત યોગ હતો. વિપ્રલંભ જીવનને યોગકર્મથી નિરોધ કરી, દામ્પત્યમાહાત્મ્ય પામવું, અને એક બીજાના સામીપ્યે રહી વાનપ્રસ્થપક્ષી તપોનિધિની સાધના ઉપજાવવી તે તેનું કર્તવ્ય હતું. પુરાણ કથનને આમ કાવ્યસર્જનમાં ગોઠી, તપસ્વી જીવન કેટલું દુસ્તર છે તેની વિશદતા કંઇક ઓર સ્પષ્ટ થાય છે.

વન વાસનું તપ.પ્રાબલ્ય "મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા" માં તરવાને અધીર ઉમળકો સેવી રહ્યું છે. કાલની નિયમિતતાની સ્તવનગીતા ધ્વનિના માધુર્યને ખૂંચવા માંડી. તેનું ગાઢ આલિંગન (સમયનું નિયમન) માધુર્યગર્ભને એટલું તો રૂંધવા લાગ્યું કે જો સમય મત્તાની લગામ જરાક વધુ ખેંચાય તો ભોક્તાના આત્મામાં વિસ્તરેલો રતિભાવ રૂંપાઇને તરત અણધારી અણકથી દુર્ઘટના ઊભી કરે. તેથી કાવ્યના વહેતા પ્રવાહને એકદમ વેગ આપી, રા. કાન્ત, રસને વધારે રૂંધવા ન દેતા તરત જ કાવ્ય કલ્પનાને જીવન્મુક્તિ આપે છે. કદાચ જો કાવ્યપોત લંબાવી વધુ કલ્પનાનો વર્ણન વિસ્તાર કર્યો હોત તો રસપ્રભા જે કાવ્યના ઉત્તુંગ શૃંગે પહોંચી છે તે આગળ ન વ્હેતાં પઠકાઇને ભુક્કો થઈ જાત પણ તેમ નહિ થતા તરત જ રાજા અકથ્ય વેદનાથી પોકારી ઊઠે છે.

"ચલાવી દે પાછી મધુર રસની રમ્ય સરિતા,
" હઠાથી છોડી દે! અરર! કયમ રાખે નિયમિતા!

રાજાએ રમનું આત્મસ્વરૂપ અંતરથી પીછાણી લીધું. જ્યોતિદર્શનની ચમત્કૃતિને રસકારના ચોકસીએ ઘટાવી ટુંકાવી નાજુક રતિસરલતામાં ગુંથી નાખી ઊર્મિની દ્રવિત પ્રવાહિતા વર્ધિત બનાવી શકાય એવી ઘટ અને સ્થિર સુદૃઢ બનવા પામી આ તમામ વસ્તુ ગણતરીથી કવિતાંગ સુરેખ અને સુગાત્રમય રચાતા, આપણા પઠનનો પાટલો જરાતરા પણ ડગમગતો હોય તો સમસ્થાપિત થઇ ગયો મજબુત વૃત્તિનો સંગનો ખબરીને જમીદોસ્ત થવા તૈયારી કરવા લાગ્યો, કેમકે થેના થયેલ રમના મોજાંઓ અદ્ભૂત ઘેનડામાં વિગમનતાને ભાગવા મંડી ગયા. નિરાધાર અનંત વ્યોમે પોતાના મત્ત તોફાની પછાડાને નવી દિશાઓ ઉઘાડી આપી. વૈરાગ્યવૃત્તિએ જીવનઆળગી દિલાસો આપી રસ્તો માપ્યો. હવે રાગની અધકારમય ક્રુડાળી નૃપતિને ડાળીને ફેંદવા લાગી છે.

"સખી! દેવી! વ્હાલી! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દીસે!
' ખરે રંભા જેવી રસમય અહીં નંદન વિષે!

સખીના સાન્નિધ્યમાં અનંત સ્રોતસ્વિનીનું વિમલ રસપ્રતિબિમ્બ જોયું. સુંદરતાના
) વિવોભને રમનાની સર્વશક્તિમાં લનુતાનું આંકન કરી, પરવશતા, કે જે હજુ સુધી ગૌણપક્ષી સાધનાનું બીજ બજાવી રહી હતી, તેને પ્રધાન કથનના વાસ્તવિક રૂપાંતર તરીકે કવિતામાં અને મૂળ વ્યક્તિમાં અવતાર આપ્યો સુંદરતાનું જે રૌદ્ર અત્યારસુધી ઇન્દ્રિયગોચર કે સ્પર્શગોચર ન્હોતું થયું તે એકદમ પારદર્શક અને પ્રવાહીત બની, રોમાંચિત

ઘટનાને એકદમ સજ્જડ બીડી લઈ ભીંસવા લાગ્યું; રંભા જેવું રસમય સૌન્દર્ય ઊગીને નંદનવનની કેસરકલગીમાં લહરવા લાગ્યું, અને રાજાને એ પરિમલની ધૂપદાનીમાંથી રોમવિક્રિયાનું તીવ્ર ગાન જડી આવ્યું.

પ્રણય ઉદ્‌ઘાટનનો અતિરેક હૃદયમાંથી ચિત્તમાં અને ચિત્તમાંથી ચક્ષુમાં પરોવાઈ ગયો. ચક્ષુઓનું આકાશ પ્રેમપર્જન્યથી ઘેરાઈને ડૅાલમડૅાલ થતાં વિશેષ ઊર્મિભાર સહન કરી શકે તેમ ન હતું, તેથી " નિહાળે વર્ષાની પ્રણય રસ બન્ને નયનથી " પણ રાજાની બિન્ગ્નિત વાસનામાંથી એક કાલની નારડી જેવો ગાઢ પડછાયો સરી પડતાં માદ્રીને કાતીલ ઠોકર વાગી કે જેને લીધે " જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હવે હાય! મનથી. "

બેઉ જણા સંગીતની સૌમ્ય મુસાફરી કરતાં ક્યાંક તુફાની ખડકને કાંઈ અથડાઈ ગયા. પણ તુફાનનું પ્રેરણા તત્વ કઈ દિશામાંથી આવે છે તે રાણી પારખી ચૂકી હતી, તેથી સરલ પ્રયાણના શઢને સમારવા તેણીએ પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેનો અંધમેર કાલઝંઝાનો કોળિયો થવા નિર્માયો હતો તેથી " ક્ષમા પ્રાણ નહિ " ની કાલઓળીને અતાગ અવિચારિતામાં વાળી દીધી.

સ્થલ સ્થિતિની પરંપરાની દેવડીઓ આસ્તે આસ્તે બીષણ અને ભયઅંધારી બનવા લાગી. પણ પહેલાંની સંગીત જ્યોત એકમાં ભૂતજીવનની પાવડી પર ઊકતી હતી, ને બીજામાં પ્રવર્તમાન મનોદશાનું ક્ષણિક સ્વપ્ન લેવા લલચાતી હતી. હજી સુધી સ્થિતિચુસ્ત થવું માદ્રીને અકારણ જણાતાં, વ્યક્તિગત છૂટનો છેલ્લો વેલ્લો ઉપયોગ કરી ક્ષણની આગેય બારિકીમાં ભાવિદશાનું નક્કરપણું જોવા માટે તે દિવ્યચક્ષુ મેળવવા ચૂકી નહિ. ભાવ્ય સંયોગનો મૂક અભિનય થતો હોય તેમ છૂપું નિધિકથન તેનાં અંગો અંગમાં પ્રસરી ગયું, અને ફક્ત આત્મોદ્‌ગાર અને આત્મિક અભિનય રૂપે " રે હાય! હાય રે નોહ નાથ નહિ, " કહીને " છૂટી જઈ ભુજ થકી અળગી રહી તે;" ત્યાર પછી કારુણ્યનું અંતીમ પર્યાયિવું ચણાયું. પરાધીનતા છતાં પતિદેવ ઉગારનું આત્મસમર્પણનું યુદ્ધ "દીન દૃષ્ટિમાં" કેટલું પ્રગાઢ છે તેનું ગૂઢ આલાપાન બે જ લીટીમાં છે—" લઈ દીન દૃષ્ટિ કરી એ નીરખી રહે છે, દુઃખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છે. "—

કવિતા અને કવિમાં જાતીયતાનું સપ્રમાણ, સ્પષ્ટ માનસદર્શન ન હોય તો કવિતાને રૂપકના અને કવિતા બન્નેમાં અર્થવિધાનનું લેભાગુ આડંબર ઉપરી આવે છે. કવિતાને રૂપકના ... જો ... આવે તો કાવ્યપ્રકૃતિની મતિ માંત્રિક ગમનમાં વર્ણનાત્મક રેખાથી ગોઠવવામાં આવે તો કાવ્યપ્રકૃતિની ગતિ ... અર્થની અણજાણ ગંભીરતા જોરદાર બનવાને બદલે રૂપકમાં અને વર્ણિત ભાવદર્શનમાં અર્થની અણજાણ ગંભીરતા એટલી તો મૂઢ અને અર્થનિરોધક બને છે કે કદાચ કવિ પોતે પણ રૂપકના વંતનો રજૂ બની જાય છે અને તેનું ચાલકનાવ કોઈ અદીઠ ભામંથી એની મેળે ચાલ્યું આવે છે. એટલે કે અર્થનિરૂપણ મારીમચડીને બેસાડવું પડે છે.

તો કવિતાની વિશદ લહરી સાથે ગદ્યમા સાહજિક એવી તર્કક અને સ્વાભાવિક વિચારો-ર્મિઓનો બરાબર મેળ ખાય 'વસંત વિજય' જેવા કથનાત્મક કાવ્યકલામા એકેએક પંક્તિ માનસશાસ્ત્રનુ પ્રતિબિંબ પાડી વિજાતીય ઊર્મિપ્રવાહને પૃથક્ સ્વરૂપે છૂટુ પાડે છે

માદ્રીની શારીરિક તૃપ્તિઓ પતિસ્વભાવની સાથે ઉપભોગાદિને પરતંત્ર બની છે, છતા મંકુચીત અને દુર્બલ નથી ઇચ્છા શક્તિનુ દોહન સ્ત્રીવૃત્તિના સ્વભાવ પ્રમાણે અખૂટ રસ ભર્યું અને વિશાળ હશે પરંતુ તેને યોગાશ્રમનુ ભાન ત્યજીને નથી ચાલ્યુ ગયુ ઋતુની ઝપટ તેને લાગી હશે પણ સ્ત્રીસંયમ પૌરુષતાને દૃઢ અને અચલ બનાવે છે તેનુ એક જ તત્ત્વ પાડુની ઇચ્છાનુ વેધન કરવાને બસ છે કાવ્ય સુલભ રસયોજના સાથે જાતીયવૃત્તિને યોગ્ય સ્થને કલ્પનાપ્રબળથી સમારી શ્રી કાન્તે કાવ્યવાઙ્મયમા અનોખો નાદ જગાડ્યો છે

'ડરૂ છુ ભય પામુ છુ જોઈને આજ આપને,
અરે કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને ?

એમા કાકલૂદી કે કરુણા નથી પરંતુ એકાગ્રમય સંયમ સાથે પૂર્વવત્ સ્મૃતિની નીડર સમર્પણાગ્ની છે જીવનાશ્રમ ભૂલેલા પતિને તપથી કે તેમાથી મળેલી યોગ વિભૂતિથી ચલિત ન થવા દેવા એ કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ શાપનુ સ્મરણ કરાવાયુ છે અને આર્ય ધર્મ વિરત સ્ત્રી સમન્તતાનુ મધુર રેખાદર્શન એથી બરાબર સચવાય છે

'બહુ બીતી બીતી થરથર થતી એ કરગરે છે, આમા માનસિક ભરતીનુ મનુ પ્રણીત સમાપન નથી, પણ ઇન્દ્રિયોનુ આત્મા સાથેનુ મધ્યસ્થ શાસન, અને તે શાસનથી મલિન થએલી ચિત્તવિહારની ભૂમિ એ બન્ને સ્વાભાવિક તાટસ્થ્યથી જળવાય રહે છે પતિની મનોવૃત્તિ ગણીને કદરૂપ બનવાને બદલે —વિચારતત્ત્વને માનવલક્ષી મેળો મળી જતા તે વિચાર ગરણી ઇન્દ્રિયસાહજિક થઈ એક સ્નિગ્ધ ધીર આવેશનો આહ્લાદજનક આવિર્ભાવ ઉપજાવે છે, અને તેની નિષ્કરુણ કે ઊંડી સહરૂપ બનતી સ્થિતિકલાને રમાતપના કે ક્ષમા ભરી દે છે શરીરદર્શનથી થતી વિજ્ઞાનિક સંભાવના આપણા મનોભૂમિના વ્યાપારને સૂક્ષ્મ કંપન દે છે અને તેમાથી નાટ્યકૃતિનો જન્મ આપોઆપ થઈ જાય છે આ ભાવપ્રતિબિંબ પાડુનુ અર્થસાધક તત્ત્વ હોય એમ કહીએ તો ચાલે હવે મક્કમ સ્થિતિરાજક માદ્રીને સ્પર્શ્યું હોય અને તે માટે પાડુની ઊર્મિજાગૃતિની હસરતના અક્રમ વહી ગઈ હોય તેનુ સ્પષ્ટ નીચેના પંક્તિમા ... રહે છે

[illegible]

પ આ [illegible] થયુ ?
[illegible] મ્હારે કયહિ જવુ ?

છેવટનો અનુષ્ટુપ [illegible] આત્મા [illegible] પડેલ [illegible] પાડુના પણ ઐતિહાસિક [illegible] [illegible]

[illegible] પ્રધાન તત્ત્વ બતાવે છે પાડુની [illegible] ગતવેશને હૃદયદ્રાવક બનાવશે ? અને આ [illegible] છે [illegible] કવિ પોતે કલ્પના [illegible] કામ કર્યા [illegible]

પ્રસાદ આમ ગંભીર થવાને બદલે રમતિયાળ છતાં સેગીલો અને વેધક બની જાય છે. કથનકાવ્યને પરિણામ હોવું જ જોઇએ. તે આવેગ અને ભાવાતિરેકમાં અદ્દર રૂંદે તો તેમાંથી પમરતો રસામોદ ટીંગાઈ રહે, અને મુંઝાઇને મૃત્યુ પામે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં છેવટ તાત્પર્યનો મેરુ એની મેળે નીચે સરી પડે છે:

"પ્રિયા! પ્રિયા! પ્રિયા! તારા હાથમાં સર્વ હાથ રે!
ત્વરાથી દેહ જોડી દે: આ તો નહિ ખમાય રે!

રાજાના સ્થલકાલ અને યોગનું ભાન ન હોય તેમ આપણે ન કહી શકીએ, કદાચ વિકારોદ્‌ભવમાં તેનો મનોલય થયો હોય તો ભલે પણ માનુષિક વિવેકને તો તે નથી જ ભૂલ્યો: અને જો ભુલ્યો હોય તો તે કહે ખરો:

"જાણું બધું પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન:
"મારું નથી બળ બન્યો જલ બ્હાર મીન:

"દેવી! વિચાર કરવા સઘળા તજી દે!
"રે હાય! સ્પર્શસુખ પ્રાણ સખી–હજી દે!

સ્ત્રીસહજ સ્પંદન નારી જીવનમાં સર્જનકાલથી વેરાયું છે. નારીજીવનમાં અંગસૌકુમાર્ય જેટલું સ્નિગ્ધ અને સુંદર તેટલું લજ્જાનું પડ પણ લીસું, લાલિત્યયુક્ત અને લાવણ્યમય છે. નારી પૌરુષતા સાથે વનવાસ કે રસાવાસ સહે, કુટુમ્બિની બની પુષ્પિત જીવનનો પરાગ વહાવે; પરંતુ તેની લજ્જાજાલતો અભેદ્ય અને અણનમ છે. તે પોતાને કહેવાનું કથન ભાવસાધનથી કહે, સહેવાનું ધીરોદત્ત ઉમળકાથી સહે અને આચારવાનું ચારિત્રશાલિનીના અભિનય જેવું આચરે. આમ સ્ત્રીજીવન સુરેખ અને સુભાવિત છે છતાં તે ભાવનાવશ અને ઊર્મિ વશ છે.

માદ્રી પતિદેવના વૃત્યાવેશથી ઊર્મિવશ બની. તે યોગિની જેવી અચલ અને અંતઃસ્તલ શિલા જેવી પ્રતિબિમ્બિત છે. પતિનું મુકુલિત હૈયું તેનામાં તે બિમ્બિત કરી શકે અને કરાવી શકે. આ શક્તિનું અનન્ય તારતમ્ય તેનાં જીવનમાં ભરચક છે તેથી તેને

"વિચાર કરવા જેવો હવે વખ્ત રહ્યો નથી:
ઝંપલાવી પડી માદ્રી નરેન્દ્ર ભુજની મહીં."

જેવરે પ્રહારની પરામૂર્તિ જેવું કલ્પનાચિત્ર આખું ખરી જાય છે અને આપનું પાઠક તો અહીંઆના અહીંઆ જ રહી જઇએ છીએ. (અપૂર્ણ)

મારી નોંધપોથીમાંથી

ધીરેન

થોડીવાર પહેલા જ આસમાન વરસી વરસીને શાંત થયું છે. ગયા એક અઠવાડીઆ થયા સૂર્યનારાયણનું એક કિરણ પણ નથી દેખાયું. આટલો ભારે વરસાદ છેલ્લા કેટલાય વરસો દરમ્યાન નથી પડયો માણસોને ચારેકોર "અતિવૃષ્ટિ–અતિવૃષ્ટિ" ના પોકારો કરતા સાંભળું છું આસમાન જરા સ્વચ્છ થતુ દેખાય છે ખેડુતોના હૈયામાં હવે કંઇક આશા પ્રગટશે

સવારે હું જ્યારે માધુની ઝૂંપડીએ ગયો ત્યારે મે જે દૃશ્ય જોયુ તે આ હતુ એક ભાગલ તૂટલ ખાટલો હતો એ ખાટલા ઉપર ઘરની બધી ઘરવખરી જેમ તેમ ખડકી હતી અને આજુબાજુનુ બધું પાણી ઢળીઢળીને ત્યાં ભેગુ થતુ હતું. અને ભરાયેલ પાણીની વચ્ચે માધુનો ખાટલો તરતો હતો.

એક ખૂણામા એકના એક છોકરાને તેડીને માધુની વહુ ઊભી હતી. મને દેખીને એ રોઇ પડી એ રૂદનમા મે બધું જોઇ લીધું. એની કંગાલિયત, એની અસહાયતા, એનું સર્વસ્વ પેલા ખાટલા ઉપર પડયું હતુ.

ગામમા આ કુદરતી આફતને અંગે સેવા સમિતિ તરફથી એક દુકાન ઉઘાડવામાં આવી છે કેટલાક સ્વયંસેવકો અથાક પરિશ્રમ વેઠીને મહેનત કરી રહ્યા છે. હું ઉભો હતો એ વખતે જ એક ભાઇ આવ્યા અને માધુને હવે આ ઝૂંપડી છોડીને બીજી જગ્યાએ આવવાને સમજાવવા લાગ્યા

કોણ જાણે કેમ પણ માધુનો એની એ ઝૂંપડી છોડતાં જીવ નહોતો ચાલતો. મે પ એને સમજાવ્યો છેવટે એ કબુલ થયો

મે પણ એને એનો સામાન ઉંચકાવવામાં મદદ કરી એની આંખમાં આંસુ આવ્યા એ ગદગદ કંઠે મને પગે લાગવા માંડયો. મને પારાવાર શરમ થઇ મારા બાપા જેટલી ઉંમરના માધુને આવી રીતે લાગણી પ્રદર્શિત કરતો જોઇને મને અત્યંત દુઃખ થયું.

+ + +

આજ નમવા આવી છે. ઝાડ, પાન, કુદરત બધું શાંત છે.

ટપાલી આવ્યો ત્રણ કાગળો આપી ગયો એક પિતાજીનો કાગળ છે એમા એ લખે છે કે "હવે કાંઇ તું નાનો નથી તું બધુ સમજે છે સમાજમાં આપણુ માન માટે ભરે ઘર પડે છે તું કાંઇક હવે કરે તો અમારી આંતરડી ઠરે તારી બાની પણ એજ એક ઇચ્છા છે કે મરૂ એ પહેલા વહુનુ મોઢું જોતી જાઉં ગામ કાલે આપણી નાતના

આગેવાન વેલજી શેઠ આવ્યા હતા અને એમણે ઘણી વાતો કર્યાં પછી એમના દીકરાની દીકરીની વાત કરી. છોકરી બહુ સારી છે. તું એને ક્યાં નથી ઓળખતો ? હું તો વચન આપી દેતો હતો પણ તને પૂછાવી જોવું એ ખાતર આ કાગળ લખ્યો છે. વળતી ટપાલે કાગળ લખજે. તારી બા તને ઝંખે છે."

બીજો કાગળ ચંદુભાઈનો છે. એમાં પોતે નવું બાલમંદિર ખોલ્યું છે અને એ બાલમંદિરમાં કેવો મજાનો રસ આવે છે એનું વિસ્તારથી ૭ પાના ભરીને છટાદાર વર્ણન લખેલું છે.

અને ત્રીજો કાગળ મનહરનો છે. મનહરનો કાગળ વાંચીને તો હું સ્તબ્ધ બની ગયો. એ આખો કાગળ આ પ્રમાણે છે.

"તારો કાગળ મળ્યો. અહીંની વિષાદભરી એકલતામાં તારા કાગળે ઠીક ટેકો આપી. ૭ દિવસ પહેલા જ્યારે આ નાના ગામના પાદરે હું આવ્યો ત્યારે કાંઈક નવીનતા મળશે અને લાંબા કાળે સૌને મળાશે એ વિચારે આનંદ થયેલો પણ અહીંનું વાતાવરણ જોઈને હું એકદમ ડરી જ ગયો. શરૂઆતના બે દિવસ બાદ કરે તો અંદરથી હું નિરાશ થયો છું.

જીવનમાં એકાદ બે સુંદર મિત્રો મળ્યા છે એટલે તો આ કંટાળા ભરેલી જીવન-યાત્રામાં પણ કાંઈક આનંદ આવે છે બાકી તો ચોમેર જાણે અન્ધાર ભર્યો હોય એવું લાગે છે. દુનિયાની કડવાશ જોઈ જોઈને બિચારી લાગણીઓ પણ કરમાઈ ગઈ છે.

મેં તને ગયે વખતે જ્યારે કાગળ લખેલો ત્યારે હું ખૂબ થાકી ગયેલો. સાવ નિરાશ બની ગયેલો. આજે પણ એ પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેર નથી. મગજ ઉપરનો ભાર હજી કાંઈ ઘટ્યો નથી.

ઘણું ઘણું વિચારું છું. 'આદર્શ' 'ધ્યેય' એ બધા શબ્દો બહુ સુંદર અને રૂપાળા લાગે છે. એનો અર્થ પણ મનગમતો કરી શકાય છે. તારા કાગળની એક બે વસ્તુ ઉપર તું ફરીથી વિચારીશ ? માણસ જુદી જાતની પ્રતીત સ્વીકારે એવી એક કેમ કહે-વાય કે આજ સુધી એણે મહેનત અને સમય ખર્ચી જે સંપાદન કર્યું છે એ બધું વેડરી નાખે છે ? આ રીતે કોઈ પણ માણસને માપવામાં જબરી ભૂલ નથી થતી ? એક માણ-સમાં ખૂબ શક્તિ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાન હોય પણ જ્યારથી એ ખાદી કે એવા સંકલ્પો છોડી દે છે ત્યારથી આવી રીતે માપ કરનારા ધિક્કાર ઉઠાવે છે કે જીવનનું મેળવેલું બધું એમણે પાણીમાં બોળ્યું. આ સાચું લાગે છે ? આજના કેટલાક ભાઈઓને આ રીતે જ જોવાની ટેવ પડી ગઈ છે. મને એ નથી ગમતું. નથી યોગ્ય લાગતું. જેઓ ગામડામાં નથી બેસતાં, સેવાના કાર્યો નથી કરતાં, ખાદી નથી પહેરતા એના જીવનમાં કંઈ છે જ નહિ એમ કહેવું એ બરાબર નથી. લાંબી વાતે ન ઉતરું તો આપણી કોટીના જે માણસો, જે ગુણનો ઉ એ આપણને ન ગમે એવી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હોય ત્યારે આપણે સુગ ચડાવીને અભિપ્રાય ન રહેતાં એની આસપાસના બનાવોને તપાસી યોગ્ય ન્યાય ન આપવો જોઈએ ?

માણસ કેટલીકવાર એવી વિચિત્ર મુંઝવણમાં આવી પડે છે કે એવી મુંઝવણ એણે પોતે જ દૂર કરવી પડે. બીજા બધા એ વખતે નકામા થઈ પડે છે. જ્યારે ચારેકોર પ્રતિ-

કૂળ વાતાવરણ હોય, પોતપોતામાં જ મસ્ત બનેલા માનવીઓ દેખાય અને બધે સ્વાર્થ જ્યારે ખેપારીનાં જ દર્શન થાય ત્યારે મૂંઝાયેલો માણસ પોતાને તે વખતે ઠીક લાગે એ માર્ગ અખત્યાર કરી પોતાની શક્તિ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે. સ્વસ્થ થઈ બીજાની જેમ જીવન સ્થિર કરવા ઇચ્છે છે 'આદર્શ' માટે મરી ફીટવાની, ફના થવાની તૈયારી અને તાકાતવાળો હોય તો તો જુદી વાત છે પણ જે આદર્શને નામે માત્ર થાકી ગયો હોય, ખૂબ કંટાળીને હતાશ બની ગયો હોય એ તો પછી સામાન્ય જીવન શરૂ કરી દેવાને ઉતાવળો થાય છે. એની બુદ્ધિ, એના સંસ્કાર, એનું જ્ઞાન પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ શક્તિ હોય ત્યાં સુધી ટક્કર ઝીલે છે અને પોતે પ્રગટાવેલી જ્યોતને અચેન રાખવાને મથે છે પણ એ બધું છતાં આખરે જ્યારે એની બધી શક્તિઓ ભાંગી જાય છે ત્યારે એ અણગમતી પરિસ્થિતિમાંથી પણ સ્વકલ્પિત સંતોષ મેળવી લે છે પણ જો એના સાથીદારો એને નિરાંતે રહેવા દે તો. પણ આમ નથી બનતું. પોતાની જાતને સ્થિર અને વિચારક તરીકે પીછાનતા માણસો એકાએક ટીકાની ઝડીઓ વરસાવે છે અને પછી મળેલી શાંતિને ફરી ચમકાવી ચડાવે છે અને "એવા એ આ માર્ગે તારું સત્યાનાશ જશે. આ તારી પ્રગતિ કે અવગતિ? તારા એક વખતના આદર્શો અને ભાવનાઓ ક્યાં ગઈ?" એવી એવી ચારેકોરથી બૂમો મળતાય છે બીજાની પરવા કર્યા વગર બેસી જવાનો નિર્ધાર કરીને પોતાની રીતે માંડમાંડ શાંતિ લેતા મથતા પેલા માનવીની બેચેની વધી પડે છે. કોઈની પરવા ન કરી એમ નક્કી કર્યા છતાં એ કાન બંધ નથી રાખી શકતો. વધી પડેલી મૂંઝવણ એક કદમ આગળ ઉપજે છે બીજાઓ સામે બળવો કરવાની વૃત્તિ જગાડે છે અને પછી ઉશ્કેરાયેલો અમેનો જબરું પ્રત્યાઘાતી વલણ ચડાવે છે. આ મહાવરોગમાં સ્પષ્ટ દેખાતી વસ્તુ માટે પણ એ આંખો દાબી રાખે છે. આ બે ભાવના એ કરે છે. એને એ બે વાતનું ભાન જ નથી થતું અને પછી મહાની એ દૃષ્ટિ ખોઈ બેસે છે

અને આવે વખતે આદર્શના ઉંચા—અતિ ઉંચા મંચ ઉપરથી આગળી ચીંધી આદર્શવાદી બોલી ઊઠે છે "અમે નહોતા કહેતા? આનું નામ જ સર્વનાશ-પતન" સાચે જ તને નથી લાગતું કે અત્યારની ઉશ્કેરાટ અને અસહિષ્ણુતા જ આવા કહેવાતા સર્વનાશ-પતન માટે જવાબદાર છે? બધાને એક સરખા અનુકૂળ વાતાવરણ, સાધન અને સગવડ અત્યારના વિષમ સમાજમાં નથી મળતા એ કેમ આપણે વીસરી જઈએ છીએ!

કાગળ ખૂબ લાંબો થઈ ગયો તારી માફક ટૂંકાણમાં લખવાની કળા હજી સાધી નથી થઈ એટલે આટલા વિસ્તારથી લખ્યા વિના છૂટકો નહોતો. તારી કોઈ માન્યતાઓને આથી ક્યાંક આઘાત લાગે તો માફ કરજે

+ + +

પિતાજી, ચંદુભાઈ ઓને મનહર મારી મનોસૃષ્ટિમાં એક પછી એક તરવરવા લાગ્યા હું એમને કોઈ પણ જવાબ આપવાનું વિચારું એ પહેલાં તો મારે કાને એક ભયંકર અવાજ અથડાયો. 'વીજળી પડી' 'વીજળી પડી' ની ગભરાયેલી ચીસો નાખતો હું બહાર દોડી ગયો આકાશ અગાઉ કરતાં પણ વધુ બિહામણું રંગ ધરતું હતું પ્રલયકારી વાદળાઓની ઘટાટોપ જામી રહી હતી. મારી આંખ સામે પેલા ત્રણ જણા ઓછા દેખાવા લાગ્યા

એના જ શબ્દોમાં

મૂળશંકર મો. દવે

ઑક્ટોબરની ૯ મી તારીખે તારના દોરડા મારફત જગતે જાણ્યું કે જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ હસ્તરેખાશાસ્ત્રી અને જ્યોતિષી 'કીરો' અવસાન પામ્યો.

'કીરો' એ કાઉન્ટ લુઇ હેમનનું તખ્ખલુસ હતું. ૭૦ વર્ષની કારકીર્દી દરમ્યાન એણે અનેક મહાન પુરૂષોના ભાવિ કથન કહી, મેળવેલી વિદ્યાની શ્રેષ્ઠતા પૂરવાર કરી બતાવી હતી. જ્યોતિષ એ આર્યોની વિદ્યા ગણાય છે. 'કીરો'માં એ વિદ્યાના સંસ્કાર એની માતા તરફથી મળેલા, પરંતુ એને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ આપનારૂં જ્ઞાન તો હિંદમાંથી કોઇ ત્રિકાળદર્શી યોગી પાસેથી જ મળેલું. અને એ, જ્ઞાન આપનાર યોગીએ એની પાસેથી ગુરૂદક્ષિણામાં, '૨૧ વર્ષ' ભવિષ્ય કથન અને હસ્તરેખાશાસ્ત્રની સેવામાં ગાળવાનું' વચન લીધેલું. સાતમા એડવર્ડની મૃત્યુ તીથી કહી, ઝારને એના કરૂણ અંતનું ભાન કરાવી, ઇટલીના રાજાના ખૂનની આગાહી આપી, પર્શીઆના રાજાને બચાવી, મહાયુદ્ધની શરૂઆત અને અંતનો ચોક્કસ સમય આપી, જગત બનાવોની જાહેરાત કરી એણે એ શાસ્ત્રના ખરેખરા પણાનું (accuracy) જગતને ભાન કરાવ્યું. એટલું જ નહિ, પરંતુ એ વિદ્યાને બાળાખડી જેટલી સહેલી બનાવનારાં અનેક પુસ્તકો એણે જગતને આપ્યાં. એના પરિચયમાં આવનાર અનેક મહાન વ્યક્તિઓના એણે લખેલા સંસ્મરણો વાંચતાં એની શકિતનો આછેપાતળો ખ્યાલ આવી શકે છે. આટલી નાનકડી નોંધ એ મહાન આત્માની પ્રશંસા કરવા માટે લખાતી નથી, એની એને જરૂર જ નથી. એણે દાખવેલ સિદ્ધિ જ એ બધા કરતાં વધુ જ્વલંત છે. જે, જીવનમાં કામ કરતાં અગમ્ય બળો,–જેનો બહુજ થોડાને ખ્યાલ હોય છે, અને બહુજ જુજ જેને સમજી શકે છે–એના પ્રતિકરૂપ છે. એ આત્માએ મેળવેલ અદ્ભુત શકિતનો, અહીં શબ્દોદ્વારા ખ્યાલ આપવા કરતાં એણે જ રજુ કરેલ પ્રસંગથી એના જ શબ્દોદ્વારા વાંચકોને પ્રતિત થાય એ વધુ યોગ્ય બનશે.

મુઝાફરદીન–પર્શીઆના શાહ–ની પાસે જવાની પહેલી મુલાકાત એ મારી રાજમુગટધારીઓ સાથેની સૌથી વધુ રુચિકરભરી કેટલીક મુલાકાતોમાંની સૌથી પહેલી હતી.

રાજાને મારે કેવી રીતે મળવાનું થયું એ ખૂબજ રસ પડે તેવી વાત છે. "કેટલાક રાજ્યકર્તાઓના 'ઘાતક વરસો'ની ગણત્રી કરતી વખતે મેં નોંધ કરેલી કે ઇટાલીના રાજા હંબર્ટની અપકારક અને કટોકટીની મુદત, પર્શીયાના શાહ મુઝાફરદીનના એવાજ પ્રસંગને બરાબર બંધબેસતી આવતી હતી.

મેં જાહેર રીતે એમ પણ નિવેદન કરેલું કે જો ભવિષ્ય કથનની મારી ગણત્રી રાજા હંબર્ટ માટે સાચી પડે તો, શાહની જીંદગીની ઉપર પણ તેજ દિવસે તેવો પ્રયત્ન થવાનોજ.

આ વખતે શાહ, સને ૧૯૦૦ માં ભરાયેલા પ્રખ્યાત પ્રદર્શન દરમ્યાન ફ્રેંચ રીપબ્લીકના મિજબાન હતા. ગમે તે રીતે મારૂં ભવિષ્યકથન એના વઝીરના કાન સુધી પહોચી ગયું.

૨૯ મી જુલાઇએ, હમ્બર્ટ રાજાના થયેલ ખુનની કરૂણ જાહેરાત થઈ પેરીસના પત્રોમાં એ ખબરો ભાગ્યે જ છપાયા હશે, તે પહેલા મારા દિવાનખાનામાં એક માણસ આવીને ઉભો રહ્યો.

તે કોણ છે તેની જાણ કર્યા વગર તેણે કહ્યું કે તે પર્સીયન છે અને ભવિષ્યકથન અને એવી બાબતોમાં તેને સાધારણ રીતે ખુબ રસ પડે છે

"તમે હમ્બર્ટ રાજાના મૃત્યુના કરેલ ભવિષ્યકથન માટે મે સાંભળ્યું છે અને અને એમ પણ કહેવાય છે કે તમે પર્સીયાના શાહ માટે એવો જ ભય જાહેર કર્યો છે, એ સત્ય છે ?"

"મારી ગણત્રી પ્રમાણે ભય જ નહિ પણ જબ્બર ઘાત શાહ ઉપર તોળાઈ રહી છે જો તમે શાહની આસપાસ વસતા અધિકારીઓને ઓળખતા હો તો વેળાસર ચેતાવજો. નહિતર પેરીસની બજારમાં ઇટાલીયન ટ્રેજેડીનું પુનરાવર્તન થશે" મેં સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી કહ્યું

પાછળથી મને ખબર પડી કે મારો એ વીઝીટર મારી પાસેથી છુટો પડીને તરત જ મો લેપીન, પેરીસ પોલીસના કમાંડર પાસે ગયેલો અને શાહના રહેઠાણ આસપાસ ડબલ ગાર્ડ ગોઠવવાની માગણી કરેલી સાથે એમ પણ કહેલું કે શાહ જ્યારે બહાર ફરવા માટે નીકળે ત્યારે એની પાછળ છૂપી પોલીસને બરાબર ગોઠવવી. અને આ રીતે આ ગોઠવણે જ થોડા દિવસ પછી શાહના ઉપર થયેલા હુમલામાંથી એની જીંદગી બચાવી હતી

આ હુમલા પછી બીજે જ દિવસે તે અજાણ્યો પર્સીયન મારે ત્યાં આવ્યો આ વખતે તેણે પોતાને શાહના વઝીર તરીકે જાહેર કરી કહ્યું કે "નામદાર શાહ ઉપર તમારા ભવિષ્ય કથનની ખુબ જ અસર થઈ છે તમે કરેલ વખતસરના સૂચન માટે એ તમારા ઘણા જ આભારી છે સાથે તેમણે મને હુકમ કર્યો કે આજે પાંચ વાગે તમને સાથે લઇને તેમની પાસે હાજર થવું"

પછી એમ નક્કી થયું કે મારે મુકરર કરેલ વખતે શાહ રહેતા હતા તે જગાએ જવું. અને એ પ્રમાણે પાંચ વાગે હું એ બાદશાહી મકાન પાસે જઇ પહોંચ્યો મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે આ મુલાકાતનો વિચાર કરતા મને ગભરામણ છુટતી હતી છતાં મેં ગમેતેમ કરીને મારી જાતને સમતોલ રાખવાનો અને શાહને પણ એક સાધારણ અસીલ ગણી તે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યાદગાર મુલાકાત માટે આ નાનકડા ઓરડામાં રહેલ જોતાં, ત્યાંની શાંતિ-સ્વર્ગીય શાંતિ-એ મારા પર ખૂબ અસર કરી અનુચરો, પર્સીયાના પોશાકમાં હરફર કરતા

હતાં. જમીન ઉપર પાથરેલા મહામૂલ્ય ગાલીચાઓ એમના પગના અવાજને મૃતઃપાય બનાવતા હતા. અને અચાનક એ શાંતિને ભેદતા સંગીતના સૂરો આવ્યા. ખરેખર સ્વર્ગીય ગાન મારા જીવનમાં કદી સાંભળ્યું હોય તો તે હતું. મારા યે અવકાશને ભરી દેતું કોઈ પક્ષીના મધુર–અતિ મધુર ગીતનું એ ભાન કરાવતું હતું. જ્યારે તે બંધ થયું ત્યારે જ મને ખબર પડી કે હું ત્યાંસુધી એક જ શ્વાસે અવર્ણનીય આનંદ સાથે તે ગીત સાંભળતો હતો. પાછળથી મને ખબર પડી કે એ ગાનાર તો શાહની પર્શીયન રાણીઓમાંની એક હતી. જે દર સાંજે શાહની ગમગીની દૂર કરવા ગીત ગાતી.

ત્યારપછી તુરત જ થોડે વઝીર અમીને સુલતાન મને મળ્યા. શાહને મળતી વખતે સાચવવા પડતા અમુક રીતરિવાજોનો ખ્યાલ આપ્યા પછી તેણે મને શુદ્ધ ફ્રેંચ ભાષામાં કહ્યું. "હીઝ ઇમ્પીરીયલ મેજેસ્ટી આજે કાંઇક તકલીફમાં છે. એ ગમે તેમ બોલે પણ કોઇપણ સંજોગોમાં તમે તમારા કથનને ફેરવતા નહિ!"

અમે બંને સીડીએથી નીચે ગયા. એક બંધ દીવાનખાનાના બારણા પાસે બે પર્શીયન અમલદારો ઉઘાડી તલવારે ઉભા હતા.

અમે અંદર ગયા, ત્યારે શાહ ભવ્ય, સોનેરી ગોલ્ડની સિંહાસન જેવી ખુરસી ઉપર બેઠો હતો. લગભગ ૪૭ વરસની ઉંમર, બાંધી દડી, લાંબી કાળી મૂછો, તિક્ષણ કાળી આંખો અને ભવ્ય દેખાવ આટલું એને જોતાં જણાઈ આવતું હતું.

અંદર દાખલ થયા પછી થોડોક વખત તો તેણે મારી હાજરીની દરકાર કરી નહિ, એટલે થોડોક વખત હું પણ મુંઝવણમાં પડયો કે મારે શું કરવું? થોડીક ક્ષણો સુધી વઝીર સાથે વાત કર્યા પછી, અચાનક ટુંકાણમાં મને સંબોધતાં કહ્યું:

"અચ્છા, જાદુગર! મેં તમારે માટે થોડુંક સાંભળ્યું છે. મારા માણસો કહે છે કે તમરી ચેતવણીને લઇને જ પેલો મુરખ માનવી નિષ્ફળ ગયો. એ લોકો કહે છે કે તમે જાદુ જાણો છો અને ભવિષ્ય કહી શકો છો."

મેં કહ્યું "નામદાર મને થોડી ઘણી સફળતા સાંપડી છે"

"કેટલીક બાબતમાં તો નિઃસંશય. પરંતુ મેં દુનિયા ઘણી જોઇ છે. મારી પાસે તેહરાનમાં પણ જેવા ડાહ્યા માણસો છે, અને એક તો હું સાથે જ ફેરવું છું. જુઓ." શાહે એમ કહી, થોડે દૂર ઉભેલ એક વૃદ્ધ પર્શીયનને બતાવ્યો. વાતચીત આગળ ચાલતાં, શાહે પોતાનો હાથ પાસે પડેલા નાના ટેબલ ઉપરના નાના ઓશિકા ઉપર મુકયો એટલે મેં તે જોવા માંડયો. જ્યારે હું એ હાથની રેખાઓનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મને લાગતું હતું કે તેની તિક્ષ્ણ આંખો મારા આત્માને ભેદીને અંદર ઉતરતી હતી.

તે ખાસ તરેહના હાથ હતા. રેખાઓ, નખો અને મજબુત મનના માનવીની સ્પષ્ટતા બતાવતી હતી. પોતાની જાતે જ દોરાતી છતાં બીજાથી દોરવાઇ જતી, ક્રુરતાઇ ભરી પણ સાદાઇ સાથે–હુંકામાં સ્વભાવસિદ્ધ અસંગતતાઓના ખાસ્સા મળી જાતાની હતી

આ બધું બની શકી તેટલી બધી સાવચેતીથી મેં તેને કહ્યું અને તેણે તેટલું જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું. તે સાથે મેં તેને ભાવીની રેખા જે કાંડામાંથી નિકળી બીજી આંગળીના મૂળ સુધી જાતી હતી તેનો ફલાદેશ સમજાવ્યો. મને લાગ્યું કે મારા કહેવાની અસર થતી હતી પણ ત્યાં અચાનક અકધેથી જ શાહે મને અટકાવી દીધો. એક હાથે એની લાંબી મૂછોને વળ આપતાં, તેણે વઝીરને ઉદ્દેશીને પર્શીઅનમાં કાંઇક કહ્યું. અને પછી વઝીરે મને ફ્રેંચમાં કહ્યું

'જુઓ 'કીરો', હીઝ ઇમ્પીરીયલ મેજેસ્ટી કહે છે કે આ બધું તો કદાચ એના જીવનચરિત્રમાંથી તમે જાણ્યું હોય, પરંતુ તમારી શક્તિઓનો કસ કાઢવા માટે તમને નામદાર એક પ્રશ્ન પૂછવા માગે છે, 'તેના કેપીટલ તહેરાનમાં આ ઘડીએ શું ચાલી રહ્યું છે તે કહો ' તમારા ઉત્તરની ખાત્રી માટે હમણાંને હમણાં તારથી ખબર કઢાવવામા આવશે બોલો શાહ હુકમ કરે છે તમે શુ કહો છો!'

અદાથી શાહને નમી મે એમની પાસે કોઇ અંગત વપરાશની વસ્તુ માગી તેણે પોતાની છાતી ઉપર રંખેનો રૂમાલ ઝડપથી મને આપ્યો. બને હથેળીમા તેને મસળી, મે મારી આંખો બંધ કરી અને મારી ઇચ્છા શક્તિની સંપૂર્ણ તાકાત સાથે એકચિત્ત થયો

થોડીક ક્ષણો સુધી —જાણે કે એક આખો યુગ વિતી ગયો–મારો માનસિક પડદો ભયંકર રીતે ખાલી જણાયો. મને લાગ્યું કે પર્શીયાના શાહના મોઢામા મારી ઠેકડી કરતું સુખ્ખું હાસ્ય નીકળી પડયુ પછી–અચાનક કેમ, તે હુ સમજાવી શકું તેમ નથી– મારા આંતર ચક્ષુ સમે એક ચિત્ર આશ્ચર્યજનકરીતે સુરેખ ચિત્રાઇ રહ્યું. મારા મનની અનિશ્ચિતતા ચાલી ગઇ મે આંખો ખોલી શાહના આખાએ ચહેરાને ભરી લેતી દૃષ્ટિથી મે જોયું અને કહ્યુ,

'નામદાર, ખુબ ગંભીર બનાવો અત્યારે તેહરાનમાં બની રહ્યા છે. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી ખોરાકને અંગે ચાલી રહેલ બળવાને લઇને બળવાખોરોએ ત્યાના ગવર્નરને જેલમા પૂરી દીધેલ છે. રોટલી અને ઘઉંના ભાવના વધારાથી વિફરેલી પ્રજાના ગુસ્સાનો ભોગ થવાની અણી ઉપર છે '

શાહનો આશ્ચર્યથી શ્વાસ થંભી ગયે તેનો ચહેરો જરા વધુ કાળાશ પડતો બન્યો

તેના સિંહાસનમાંથી અડધો ઉઠી, તે ઉંચા અવાજે બોલી ઉઠયો,

'તમે કઇ જાણતા નથી. તમે જુઠ્ઠાણું ચલવો છો જે તમે કહો છો તે મારા રાજ્યમા બનવુ અશક્ય છે જાઓ!'

અને મારા તરફ તાકીને જોસ ભર્યો માફ વઝીર મને બહાર મુકી ગયો.

મિશ્ર લાગણીઓ સાથે હું મારા નિવાસસ્થાનમા આવી પહોંચ્યો. મને ખાત્રી હતી કે આનંદ્યુ રહ્યો દેખેલું ચિત્ર જરા પણ ખોટું ન હતુ છતાં–પણ તે તેમ

તમે બન્યું હોય ! મારાથી બની શકે એ બધું હું કરી છૂટયો હતો. અને મને જૂઠાણું અખાત્યાર તરીકેનું સંબોધન જરા પણ ગમ્યું ન હતું—ખાસ કરી જયારે એ તહોમત ખોટું હતું. થોડા દિવસ પછી એક પર્શીયન એ. ડી. કેમ્પ મારા ઓરડામાં ધસી આવ્યો. તેનું મન કોઇ ખૂબ જ ભારથી કચડાતું હોય તેમ જણાતું હતું.

આવતાં જ તેણે બૂમ પાડી 'એકદમ ચાલો,' અને મારું બાવડું પકડીને કોટ અને ટોપી પડયા હતા તે તરફ ખેંચી ગયો. 'હીઝ મેજેસ્ટી શાહ, તમને હમણાં જ બોલાવે છે.' મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે મારો શ્વાસ થંભી ગયો. છતાં એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર હું તેની સાથે ચાલતો થયો.

મને એકદમ શાહ પાસે લઇ જવામાં આવ્યો. શાહે તરત જ ગંભીરતાથી મારા તરફ જોઇ પોતાનું મસ્તક હલાવી મને આવકાર્યો. તેમની નજીક પહોંચતાં મેં તેમના હાથમાં એક કાગળ જોયો જે તાર જેવો જોવામાં આવતો હતો.

'કીરો' ખૂબ જ વિનયપૂર્વક તેણે કહ્યું, 'મેં તમને ખૂબ જ અન્યાય કર્યો છે. ખરેખર તમે અદ્ભૂત છો!'

શાહે ગ્રાંડ વઝીરના હાથમાં તાર આપ્યો. તેણે મને તેની સમજણ પાડતાં કહ્યું કે તે તાર બે દિવસની મુલાકાત પછી કરેલા તારના ઉત્તર રૂપે હતો. તેનો સાર એ હતો કે 'શાહે રાખેલા ગવર્નરે, ત્યાંની પ્રજા ઉપર ઘઉં અને રોટી અંગે કર નાખવાથી, ત્યાંની પ્રજાએ બળવો કરી ગવર્નરને જેલમાં પૂરી દીધો હતો. અને તે, શાહની એ વિષમ પરિસ્થિતિમાં મદદ માગતો હતો.'

મારું અંતર અભિનંદનોથી પુલકિત બન્યું.

કૃતજ્ઞી શાહે આ પ્રસંગે આપેલ 'ધી ઑર્ડર ઑફ ધી લાયન એન્ડ સન ઑફ પર્શીયા'નું મુલ્યવાન ભરત મારું હંમેશનું યાદગાર સંભારણું થઇ પડયું છે.

આ બીજી મુલાકાત વખતે, શાહે પોતાના જીવનમાં ભાગ ભજવતા અગત્યનાં આંકડાઓની ગણત્રી કાઢવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેણે પોતાની જન્મતીથી આપી. મેં તેના વરસોની ગણત્રી કરીને એક નકશો દોર્યો. એ પ્રમાણે તેનું ખૂન થઇ જવાની ધાસ્તી વખતો વખત દેખા દેતી હતી. એ જાણવા જેવું હતું કે ૨ (બે) નો આંકડો શાહના જીવનમાં કેવો ઘાતક ભાગ ભજવતો હતો. પેરિસમાં ખૂનની પેરવી, **બીજી** ઓગષ્ટ ૧૯૦૦. ૧૯૦૬ ના **બીજા** મહિનાની **બીજી** તારીખે તેની મોટરકાર નીચે બે બોંબ તેહેરાનમાં ફૂટયા અને બે માણસો મરી ગયા. ૧૯૦૭ના સપ્ટેમ્બરની **બીજી** તારીખે તેને ગાદી છોડવી પડી. અને રશીયામાં નાસી જવું પડયું. જ્યાં તેણે તે જ વરસમાં પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું.

● છેલ્લા ખબર મળે છે તે પ્રમાણે 'કીરો'ના મૃત્યુ વખતે થોડુંક અસાધારણ બન્યું હતું.

'કીરો' અવસાન પામ્યો ત્યારે ઘડીઆળમાં એકનો ટકોરો થવાને બદલે અજાયબ રીતે ત્રણ ટકોરા થયા. એ ઘરમાં એક પણ ફુલ ન હતું છતાં જાણે ફુલોના ગંજ ખડકાયા હોય અને તેમાંથી ખૂબ સુગંધ પ્રસરે તેમ ચારે તરફ ફુલોની મીઠી સુવાસથી આખો એ ઓરડો મધમધવા માંડયો. ઘરમાં માણસો હતા જ નહિ. છતાં હજારો માણસો સીડી ઉપરથી ચડતા અને ઉતરતા હોય તેવો અવાજ થતો હતો, આ જાહેર કરતી વખતે તેની નર્સ—જે કીરોને ઓળખતી જ ન હતી તે—કહે છે કે મારા જીવનમાં મેં અનેક માણસોના મૃત્યુ જોયાં છે. એટલે આ બાબતમાં મેં ભૂલ ખાધી છે એમ નજ કહી શકાય.

જાપાનની કહેવતો

કથનની અસરકારકતા બતાવવા માટે કહેવતોનો ઉપયોગ ઘણી વખત થતો આપણે જોઇએ છીએ. એ કહેવતોના મૂળ શોધીએ–શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેમાં નિષ્ફળતા જ મળવાની. એમાં એટલું બધું ચિરંજીવતત્ત્વ ભર્યું હોય છે કે એ જૂની થતી જ નથી. જ્યારે જૂઓ, વાપરો ત્યારે એટલી જ નવીન લાગવાની. એ બધા પછી એક મહત્વની વાત નોધવાની એ છે કે અનેક જુદી જુદી પ્રજાની કેટલીક કહેવતોમાં એટલું બધું સામ્ય હોય છે, કે આપણે આશ્ચર્ય જ પામીએ. આપણે કહી જ ન શકીએ, કે મૂળ ઘડતર કઇ ભાષામા થયેલું અને અનુકરણ કોણે કરેલું. એ ઉપરથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે માનવ સ્વભાવ તો દરેક પ્રજામાં લગભગ સરખો જ હોય છે, સરખેસરખા સંજોગો અને સરખે સરખી વસ્તુસ્થિતિમા માણસે એકજ રીતે વિચાર કર્યો છે અને અનુભવ વ્યકત કર્યો છે. એટલે જ પ્રજાજીવનનું માપ કાઢવાનું એક સાધન એનો કહેવત સંગ્રહ કહી શકાય એના અભ્યાસથી તે તે પ્રજાની ખાસીયતો અને માનસનું માપ કાઢી શકાય છે. એક જાપાન જઇ આવેલા ભાઇ સાથે ત્યાંના સાહિત્યની ચર્ચા કરતાં, ત્યાંની કહેવતો ઉપર ચર્ચા ચાલી. તેમના કહેવા પ્રમાણે જાપાની કહેવતો આપણી કહેવતો પ્રમાણે પ્રેરણા અને વ્યહવારૂ જ્ઞાન આપવા માટે પૂરતી સમૃધ્ધ છે, એટલું જ નહિ તેની કેટલીક કહેવતો તો જાણે આબાદ આપણી ગુજરાતી કહેવતોનું બીજું સ્વરૂપ જ. જાપાનના સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજ વિગેરે ઉપર જ્યારે અનેક દ્દષ્ટિબિંદુથી ચર્ચાઓ થાય છે ત્યારે તેના કહેવતોનો અભ્યાસની દ્દષ્ટિએ કરાવેલો પરિચય વધુ રસપ્રદ થઇ પડશે

જેમ આપણી ભાષામાં ૩૬ મૂળાક્ષરો છે તેમ જાપાની ભાષામા ખાસ વપરાસમા આવે તેવા ૪૮ મૂળાક્ષરો છે.

અહીં આપેલા એ ૪૮ મૂળાક્ષરો ગમે તે ક્રમમા મૂકાયા છે.

૧ ઈ, રો, હા, નિ, હો, હે, તો
૨ ચિ, રિ, નુ રૂ, ઓ.
૩ વા, કા, યો, તા, રે, સો
૪ત્સુ, ને, ના, રા, મુ
૫ ચુ, ઇ, નો, ઓ, કુ, યા, મા.
૬ કે, ફુ, કો, એ, તે.
૭ એ, સે. કિ, યુ, મે, મિ, શિ.
૮ એ, હિ. મો, સે, સુ, (અન)

આમ બોલવામાં સુલભ દેખાતા મૂળાક્ષરોનો જાપાનીઝ ઉચ્ચાર જુદી જ તરેહનો છે.

દેખીતી રીતે છુટા છુટા જણાતા એ મૂળાક્ષરોની બનેલી-દરેક લીટીમાં જુદો જુદો કવિત્વભર્યો ભાવ છે. જેમ કે

૧ અહા ! સુંદર પુષ્પો વિવિધ રંગમાં બહુ જ સુંદરરીતે ખીલી ઉઠયા છે.

૨ પરંતુ, અરેરે ! એ બધાં વિણસુંઘ્યા જમીન ઉપર પડી ધૂળમાં રગદોળાય છે.

૩ એવું જ માનવ જીવન છે. દરેકને એ જ ભાવીને ભેટવાનું છે.

૪ ખરેખર, જીવનમાં શાશ્વત કાંઇ નથી, સૌને મરવાનું છે.

૫ માનવ જીવન સુંવાળું નથી. એ બહુ કઠણ છે, એ શાશ્વત વિયદ્દ જેવું છે, પીઠ ઉપર લદાયેલા નાના પર્વતનાં ભાર જેવું છે.

૬ આજે ટોચે પહોંચ્યા છીએ. આવતી કાલનું શું ?

૭ આવતીકાલનું ભાવિ ભગવાનને આધીન છે, ખરેખર માનવ જીવન એ ટુંકા સ્વપ્ન સમાન છે.

અને છેલ્લી આઠમી લીટી એ સાતે લીટીઓના સાર સમી વહી જતી જણાય છે.

૮ જીવન બહુ જ ટુંકુ છે, છતાં એને પૂરૂં ભોગવા શકાતું નથી, પરંતુ ખરૂં જીવન જીવી શકાય તો એ પૂરૂં માણી શકાય છે.

બુધ્ધ ધર્મના આદેશોમાંથી આ કહેવતો ઉતરી આવી હોય એમ જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ મૂળાક્ષરો ઉપરથી જ ઘડાયેલી કહેવતો, અને જે અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થની સામ્ય ગુજરાતી કહેવતો મળી શકી તેટલી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧ ઇનુ મો અરૂકેબા બોનિ આતારૂ

એક કુતરાને પણ ખેતરોમાં ભમતો હોય તો શિકાર મળી રહે છે. ગૂ 'ફરે તે ચરે'

૨ રોન યોરિ શોકો

દલીલો કરતાં પૂરાવા–સાબીતીનો વધુ ભાર પાડે છે.

૩ હાના યોરિ ડાંગો

જીવનનં પ્રથમ જરૂરિયાત અન્ન છે, એનાથી ચડી જાય તેવું કાંઇ નથી. ગૂ અન્ન ત્યાં સુધી તન

૪ નિકુમારેગો યો નિ હાબાકારૂ

અણગમતા લોકોની વાતોને જગત તિરસ્કારે છે. એટલે એક માણસ હરકોઇ કારણે અવગણાયો, તો પછી એ ગમે તેટલું ડહાપણનું કામ કરે પણ તેની હમેશાં અવગણના જ થાય છે.

૫ હોરે તે કાયોયેબા સેજિ મો ઇચિરિ

ભલેને ગાઉ દૂર હોવા, છતાં પ્રેમીનું ઘર નજીકજ ગણાય છે

ગૂ 'મન હોય તો માળવે જવાય'

૬ હેંઓહિતે શિરિ માપૂરૂ

દરેક માણસ પોતાના અવગુણો ઢાંકી સદ્ગુણોનું પ્રદર્શન કરવા ચહાય છે

૭ તોશે ચોરિ નો હિયા મિરૂ

ઘરડા માણસોને કંઈ પાણી પાવાની પડેલી જરૂરિઆત છે. કારણકે ઘરડા માણસોને નવી વસ્તુને એમના જૂના વિચારે અને જૂના ચશ્માથી જોવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે

૮ ચિરિયો રસુમોરિયા યામા તો નાર

ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય અને કાંકરે કાંકરે પાર બંધાય ગૂ પણ એજ.

૯ રિચિગિ મોનોનો કોડાકુસોન

બહુ કંજુસને બહુ છોકરા ગૂ દુકાળમાં અધિક માસ.

૧૦ નુસુબિતો નો હિરૂન

ચોર લોકો દિવસે જ સૂએ છે.

૧૧ રૂરિ મો તામા મો મિગાકેબા હિકારૂ

હિરા અને જવાહેર સરાણે ચડયા પછી જ ચમકે છે

૧૨ ઓમિ નો રૂસુ નિ સેન્ડાકુ

રાક્ષસ જ્યારે દૂર હોય ત્યારે તમારા કપડા ધોઈ નાખો એટલે કે કરવાનાં કામ તુરત જ કરી નાખો, ઢીલમાં પડતાં આળસ ચડશે તો રખડી પડશે

ગૂ 'કર્યું ઈ કામ'

૧૩ ચોરેનાબે નિ રોજી ફુતા

ભાંગીને ભૂકો થઈ પડેલી કીટલીને પણ ઉપયોગ હોય છે. એટલે દુનિયામા કાંઈ નકામુ નથી. ગૂ, 'સંઘર્યો સાપ પણ કામનો'

૧૪, ૧૬, ૧૭

એનો અર્થ જાપાની વ્યંગ ભાષ જાણનાર સિવાય સમજાય તેમ નથી. એટલે અર્થ કાઢી શકાયો નથી.

૧૫ યોશિતો જૂષકારઃ તેન્જોનોર્જોકુ

ઝીણી વસ્તુ જોવા ઝીણી આંખ કરવી જોઈએ. એટલે ઉદાર ભાવ માપવા માટે વિશાળ દૃષ્ટિ જોઈએ.

ગ. સૌંદર્ય પામવા માટે સૌંદર્ય બનવું પડે

૧૮ સૌન શિતે તોકુ તોરે

આજનું નાનું નુકશાન આવતીકાલના મોટા નફા માટે જતું કરો.

૧૯ સ્થસુકિયોતી હ.મા ઓ તુક

ચોર ચાંદનીમાંયે ફીટલી ચોરે છે. એટલે ચોરને મન ચોરીનું જ મહત્ત્વ છે. રાત દિવસનું નહિ, તેવી જ રીતે ડાહ્યા માણસે ગમે તે.ા વાદવિવાદમાં પોતાનું દષ્ટિબિંદુ ભૂલવું નહિ.

ગૂ 'બજાણીયાની નજર દોર પર'

૨૦ નેકાનિ કોબાન

બીલાડીની પાસે સોનાની કિંમત કાંઇ નથી અથવા કંજુ। પાસે ધન હોય કે પત્થર એ બંને સરખું છે ગૂ. ભેંસ આગળ ભાગવત.

૨૧ નાશનું કાન્નિન સુરગા કાન્નિન

ગમે તેવા વિરોધી વાતાવરણમાં પણ મગજ ન ગુમાવવો. એનું નામ જ સાચી ધીરજ ગૂ. ધીરજ મોટી વાત છે.

૨૨ રાકુત્ત કુનોતાને કુના રાકુનો તાને

મજા મેળવવી હોય તો તકલીફ પણ ઉઠાવવી પડે.

ગૂ. 'માથુ વાઢે તે માલ કાઢે'

૨૩ સુરિ ગા દોરેબા રોરિ હિત્સ રોમુ

ઘણું ખરું લોકવાયકા પાછળ આમણુ સમૂહ જ હોય છે, કારણ કે એવી વસ્તુ એમને બહુ ગમે છે.

૨૪ સુષો કારા હેતા મારો તો

અસત્યની સમીપમાં જ સત્ય ઝળકી ઉઠે છે

ગૂ. એક સાચ સો જૂઠને હણે

૨૫ ઈમો નો નિયેતા નો ગોઝાન્ઝી નૈકા

બટાટું કાચું છે કે પાકું એટલુંયે જાણતા નથી? સાદી સમજણ ન હોય તે શું ઉકાળવાના હતા? ગૂ. છોના અડધનીયે ખબર નથી.

૨૬ નોડો મો તો સુગુરે બા અટસુએસા ઓ વાસુરૂ

ગળા નીચે ઉતર્યું એટલે ગરમી ભૂલી જવાય છે.

ગૂ. ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી

૨૭ ઓતાકોનિ ઓશિએરારે તે કાવા ઓ વાતારૂ

પીઠ ઉપર બેસાડેલા બાળકની દોરવણીથી જ માતા નદી ઓળંગી શકે છે.

૨૮ કુમાબ મોનો નિકુના ઓ સુરૂ

ખરાબ વસ્તુ ઉપર કપડું ઢાંકી રાખો.

૨૯ (૧) યાશુ મોનો કે મો. જેનિ પુશિનાઇ

(૨) યાગિ યોઉિ તેત્સુપો

(૧) સસ્તું એટલું મોંઘું ગૂ. એજ

(૨) કાળી રાત્રે બંદુક ફોડો

ગૂ. કરેડો નહિ પણ ફુંકાડો રાખો.

૩૦ માકેરૂ ગા કાચિ

લડાઇ ધીમે અને મક્કમ પગલે જીતાય છે.

૩૧ કે
૩૬ એ } ૧૪,૧૬, ૧૭ ની નોંધ પ્રમાણે

૩૨ કુમિવા ચારિનાશિ કાકુનેવા મોતાનુ

પ્રેમપત્ર લખવો છે પણ લખતા જ આવડતું નથી

૩૩ કોવા સાંગાઇ નો કુબિ ખામેગિ

બાળક જીંદગીની મોટી વેડ છે.

ગૂ. અકકર્મી દિકરો સુવાવડે મોંઘો

૩૪ એન્ના ઇનામોનો

લગ્ન એ માણસની સત્તા બહારની વાત છે. પ્રભુ જ જાણે છે કે કોની કોની ખરી જોડ બને તેમ છે

૩૫ ત્યોશુ નુ સુકિના આકેઇબોશિ

ધણી હમેશાં રાતી ટોપી ઇચ્છે છે, એટલે કે ધણીને હમેશાં મોટા રહેવું બહુ ગમે છે.

૩૭ સારુએન માવાતસુતે તાબાકો નિશો

ચાલો હવે લ્હેરથી ત્રણ વખત સીગારેટ ફુંકીએ

૩૮ કિયોનો યુમે ઓસાકા નો યુમે

સ્વપ્ના તો સઘળે સરખા, શું ઓસાકામાં કે શું ક્યોતો માં

૩૯ યુદાન તૈ તેકી

બેજવાબ માણસ એ મોટો દુશ્મન છે.

ગૂ. મુરખ મિત્ર દુશ્મનની ગરજ સારે છે

૪૦ મેનો યુમે નો તાકિશુ

આંખ ઉપર દીવો

(ગમે તેવો સરસ લાઇટવાળો દીવો આંખો ઉપર બાંધે તો પણ શું કામનો, અજવાળે જોવા માટે આંખ દીવા આડે જોઇ શકવાની નથી)

૪૧ મિકારા દેતા શાબિ

સારી સમજણમાંથી સારું જ પરિણામ આવે.

૪૨ શિરાનુગા હોતોકે

અજ્ઞાન એ સુખ છે. (માણસની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની પાછળ કાંઈક છૂપાયેલું હોવું જોઈએ કે જેથી તેના રાજ્યભોગમાં માણસ મગ્ન રહે)

આ પછીની છેલ્લી આખી એ લીટીમાં રહેલ મૂળાક્ષરો ઉપરથી ઉતરી આવેલ કહેવતો ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૩૧, ૩૬ નંબરની કહેવતો પ્રમાણે જાપાનની બહુ જ તળપદી વ્યંગ ભાષામાં હોવાથી ગૂજરાતી અર્થ નીકળી શક્યો નથી.

આ તો એ ભાષામાં રહેલ મોટા કહેવત સંગ્રહમાંથી થોડીક વાનગી રૂપે જ છે. એ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કેટલીક તો ગૂજરાતી કહેવતોને સંપૂર્ણ મળતી આવે છે. જ્યારે કેટલીક જાપાની પ્રજાના સ્વભાવની વિશિષ્ટતા રૂપ છે.

જેમકે, ૧, ૪, ૧૨, ૨૭, ૩૦, ૩૯, ૪૦, અને ૪૨ એમાં દર્શાવેલ વિચારો ત્યાંની પ્રજાના રીતરિવાજ, માનસ વગેરેનો ખ્યાલ આપે છે. એ આપણા દેશને અનુકૂળ ન જ ગણી શકાય.

ત્યાંની મમય કહેવતોનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી, તેની ખાસ વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય હવે પછી કરશું.

ગ્રંથસ્થવાઙ્મય

ફૂલકણી: લેખક પ્રીતમલાલ મજમુદાર, પ્રકાશક મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ સુરત; કિંમત ચાર આના; પાના ૩૨.

ગુજરાતીના બાલસાહિત્યના શણગારરૂપ આ કાવ્યો ઘણાં હૃદયંગમ છે. સાત નાના ભૂલકાંઓના કિલકિલાટથી માંડીને (ફીડીમછ, ચાંદામામા, વગેરે) ઠેઠ મોટા નગરોની સંગીતપ્રિયતાને (અભિલાષ, વગેરે) અનુકૂળ કાવ્યો એમાંથી મળી શકે એમ છે એટલું જ નહિ પણ મોટી ઉમરના મનુષ્યોને પણ વિચારમુગ્ધ બનાવે એવા કાવ્યો (મને કહાને, મોને, હું મુસાફર, વગેરે) એમાં મોજુદ છે એ આ નાનકડી ફૂલકણીની વિશેષતા છે. ખાસ કરીને વાર્તાકાવ્યો (ભમરો, વાઘડો-એક કૂતરો, અશ્રય, વગેરે) બહુ મઝાના બન્યા છે. અભિલાષા ને વાઘડો-એક કૂતરો એ બે કાવ્યો તો ટાગોરના 'ધિ હિરો' ને રાલ્ફ હૉજસનનાં 'ધિ બુલ' ની મનોહરતાની યાદ આપે છે.

પુસ્તિકા રંગરૂપે મોહક છે ભાષા પણ કાવ્યોના ભાવને અનુકૂળ રાખવામાં કવિએ બહુ કાળજી રાખી છે એથી આનંદ થાય છે છતાં એક શબ્દ અમને બહુ ખૂંચ્યો ઠેન્નતાબ્યો (પાનું ૭ મું, છેલ્લો શબ્દ) હરિલાલ ર. માંકડ

માનસ વિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ લેખક ચન્દ્રભાઈ કા. ભટ્ટ પ્રકાશક 'ચાલો પાસ ગીએ' ગ્રંથમાળા એલીસ બ્રીજ અમદાવાદ કિંમત સવા રૂ.

આજસુધી "માનસ શાસ્ત્ર" જે ગણાતું તે હવે "માનસ વિજ્ઞાન" બન્યું છે. એ વિજ્ઞાનમાં રસ લેતા કરવામાં મદદરૂપ નીવડે તેવું આ પ્રવેશક-પુસ્તક છે.

માનસ-વિજ્ઞાન વિશે અહીં છેડી શકાય તેમ નથી. માત્ર લેખકના જ થોડા દૃષ્ટિબિંદુઓ લઈએ, જરૂર પડયે તેની ટીકા કે વિવરણ સંક્ષેપમાં કરી લઈશું.

'જેવું વાવે તેવું લણે' આ વાક્ય આપણે સમજીએ છીએ પણ તેને વિષે આપણે ઊંડો વિચાર નથી કરતા અને જો વિચાર કરીએ છીએ તો તે જ્યાં વ્યક્તિને લાગુ પાડવી હોય ત્યાં માનસિક રોગો તો ઠીક પણ શારીરિક રોગોના પણ આપણે "હૈયે તેવું હોઠે" ના કથનને ઘટાવી શકીએ. દરેક પરિણામની પાછળ અદૃશ્ય કારણો રહેલાં હોય છે. સાધારણ મેલેરિયા પણ કેવળ દૃશ્યમાન કારણોએ જ નથી હોતો, એની પાછળ પણ બહુધા માનસિક કારણો રહ્યાં હોય છે.

સમાજમાં ચાલતી કહેવાતી ગુંડાગીરી, વેશ્યાવૃત્તિ કે પાપાચરણોના મૂળમાં મન કે આ રૂગ્ણ મનની અવસ્થા જ રહેલી છે. સમાજ એ અવસ્થાને સમજી શકતો ન હોવાથી વ્યક્તિને અન્યાય કરે છે અને વ્યક્તિ બિચારી તે અવસ્થાની અતિરેકતા તરફ

ધકેલાઇ જાય છે. અને આ સમાજ તે કોણ? અને સમાજના ગુણ-ધર્મો (Properties) શું છે? આપણો સમાજ એટલે સ્વાર્થ લોલુપોએ બીછાવેલી જાળ: મુડીદારો અને ધર્મઢોંગી-મહાસંતોની ચાલબાજી.

માનસ-વિજ્ઞાન આટલું જ નથી કહેતું. લેખક તો એમ કહે છે કે માનસ વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રદેશ જુદા છે. પણ અમને તો એમ લાગે છે કે આધ્યાત્મિકતા શોધવા નીકળનારને તો આમાંથી પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન મળશે. અને એ દર્શન વધુ સાચું હશે.

આપણે આપણી બધી વૃત્તિઓથી ગભરાઇ જઇએ છીએ. પણ જો માનસ વિજ્ઞાનની રીતે એ વૃત્તિઓને ઉકેલી લેતાં શીખી જઇએ તો આપણી એ વૃત્તિઓને આપણે જુદી દિશા આપી શકીએ અથવા તેને અહાનિકર બનાવી શકીએ.

પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. હરભાઇ ત્રિવેદીએ કેટલીક બાબતો લેખક અને લેખન વિષે આપણને કહી છે: લેખકે આપેલાં દૃષ્ટાંતો પૃથક્કરણ સહિત હોય તો શીખાઉને નવા નવી બાબતો જલદી સમજાય જાય. પુનરાવર્તન એકાદ બે બાબતનું ઘણીવાર થઇ ગયેલું છે. આમ થતું અટકાવવા પુસ્તક પુસ્તક તરીકે પ્રેસમાં આપતાં પહેલાં લેખકે ફરી જોઇ લેવું જોઇતું હતું. સામાસિક શબ્દો એક સાથે ન છપાયેલ હોવાથી કેટલીક વખત વાચનમાં ગમ્મત ઉભી થાય છે. જોડણીની ભૂલો ઓછી છે પણ ખરી. શૈલી કંઈક વિચારલક્ષી છે, છતાં વાચન અરસિક નથી થતું.

અલબત, ખેડાતા આ વિષયને આપણી ભાષામાં આવકાર જ છે પરંતુ જરા વધુ શ્રમ અને કાળજી લેવાની જરૂરી છે. આ વિષયથી કોઇ પણ માણસ અજ્ઞાન ન હોવો જોઇએ. એવી ઇચ્છા સહેજે રહે એ માટે આપણે આ પુસ્તકની એશાઓને ભલામણ કરી શકીએ.

રશિયન નારી : લે: ચંદ્રભાઇ કા. ભટ્ટ : પ્રકાશક 'ચાલો પલટીએ' ગ્રંથમાળા : કિ. ૬ આના.

"ચાલો પલટીએ" ગ્રંથમાળા વિચારક જુવાનો માટે છે એમ એમના સંચાલકો તરફથી જણાવવામાં આવે છે. એનાં પહેલાં બે પ્રકાશનોથી આ વસ્તુ સાબીત પણ થાય છે અને વધારામાં એવું પણ જણાય છે કે એ વિનયમંદિરના વચ્ચેની શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓની કોટિના જુવાનો (કે કુમારો?) માટે હોય. આથી પુસ્તક એમને કેવું લાગે છે એ પ્રથમ જોવું જોઇએ. એવા ત્રણ જુવાનોના પત્રોની ટુંકી નોંધ લઉં છું.

(૧) "'રશિયન નારી' આપણને તો ભાઇ ગમ્યું. લખવાની રીત કેવી સરસ છે! વાંચતાં વાંચતાં મોઢું મલક મલક થાય છે. મને તો એવું થઈ ગયું કે હું એની કોઇ માતાને પેટે કાં ન જનમ્યો!"

(૨) "રંગવત નારી' શું મગ્ન્રેમાય આ પુસ્તકમાં વર્ણવી તેવી હશે? થોડી અતિશયોક્તિ (છાપાવાળાઓ કરે છે તેવી) પણ હાવી જોઇએ પણ ના, ન તે ઠીક થોડી અતિશયોક્તિ કરવી પડે તેનામાં જરૂર કાંઇક હાવું તો જોઇએ જ ભાષા તો અતી સુહેલી અને છતાં એવી જોર ચડાવનારી કે કે ન પૂછો વાત"

(૩) 'તમે તો જાણો છો કે હું ઘણો ચીકણો છું પુસ્તકનું વસ્તુ કેવું છે તે જોતા પહેલાં હું તો ભાષાનું ચૂંટણું કરું નોંધ નેવા જેવો મને સવાર નડેલો છતાં આદતું તો છે (અ) 'મોટાવીય સુર ઘરાણ છે" એમ કહેવાય? સારી ઘરાણ, સુન્દર ઘરાણ હજી ચાને પણ સુન્દર ઘરાણ બનાવાય? (બ) શેરીઓકોમાનું કામ 'જવાબદારવાળું' એમ છાપ્યું છે. 'જવાબદારવાળુ' નહિ પણ 'જવાબદારીવાળું' જોઇએ, ખરૂ કે નહિ? શરૂઆતના પ્રકરણોની શરૂઆતમાં કંઇક ને કંઇક ભૂમિકા રચવી જોઇએ તે માટે 'રતી ભાઇના કામાં કાન' જેવું કર્યું છે છેના પ્રકરણો મઝાના છે મને તો છેલ્લા પ્રકરણોનો જ લેખનશૈલી ધણજ્વાયોગ્ય લાગી રસિક નારીનો ઇતિહાસ રોમાયક રીતે રજુ કર્યો છે પુસ્તક લખવાનો લેખકનો હેતુ સફળ થાય તેવો છે"

આ ટીકાઓની નોંધ લઇને સનાર માનું છું ચા

જગતના સિતારા લે પુનાભાઇ મ પટેલ પ્રકાશક શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થી મડળ પાટણ પાના ૧૨+૧૧૨ કિ આઠ આના.

સાહિત્યકાર, વૈજ્ઞાનિક, રાજદ્વારી, તત્વજ્ઞ અને ધર્મોદ્ધારક, અને સમાજ સુધારક એમ કુલે ૩૦ (૧૭ વિદેશના અને ૧૩ હિંદના) મહાપુરુષોના સંક્ષેપ ચરિત્ર અહીં આપવામાં આવ્યા છે આજના વિદ્યાર્થીઓ માટે આવા ચરિત્રગ્રંથોની જેટલી જરૂર છે તેટલી અન્યની નથી આ ચરિત્રોની એક ખૂબી એ છે કે એ સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં જાણવા જેવું બધુ એની અંદર આવી જાય છે અલબત્ત હજુ એ પ્રાથમિક લખાણો જેવા લાગે છે છતાં લેખકનો શૈલી ઉપર હાથ બેસી ગયો છે અભ્યાસ વધતા એ માર્ગ ગદ્ય લેખક બનશે આ પુસ્તક અમે દરેક વિદ્યાર્થીઓને વાંચી જવાની ભલામણ કરીએ છીએ

ગોરમાના ગીતો સં અને પ્ર ધમ્યરનક વામાવાળા સ્ત્રી માહિત્ય મંદિર સુરત કિ ૦-૧-૦

અઢાર પાનાની આ પુસ્તિકામાં છોકરીઓના રવિવાર, સોળકત વગેરે તહેવારો પ્રસંગે ગવાતા ગીતો આપવામાં આવ્યા છે આ ગીતો લગભગ અત્યાર સુધી કંઠસ્થ રહ્યા છે અને આમ સંગ્રહિત કરવાથી નષ્ટ પામતા જતા કન્યાઓના ગીતો સચવાઇ રહેશે

સૂડી વચ્ચે સોપારી : લે. પ્ર. રમણલાલ સોની, મોડાસા, પૃષ્ટ ૬૬ કાચું પૂઠું. કિંમત ૦-૪-૦.

હરિજન પ્રવૃત્તિ વ્યાપક બન્યા છતાં એક ભાગ-હરિજનોનો-એમ માને છે કે હિંદુ ધર્મમાંથી નીકળી અન્ય ધર્મમાં જવાથી, તેમને ખૂબ સુખ અને સગવડ મળી જશે પરંતુ એમ માનનાર વર્ગ ભૂલી જાય છે કે ઉચ્ચ નીચના ભેદ તો દરેક જાતમાં છે. એના ઉદાહરણ રૂપ પ્રસ્તુતઃ વાર્તા ગણાવી શકાય. રામનિધિદાસ નામે એક ધોબીપુત્ર કલકત્તા ભણવા જાય છે, ત્યાં તેને પોતે અછૂત હોવાના કારણોને લીધે અપમાન મળે છે. તેથી અકળાઇને ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાનો વિચાર કરે છે, અને એને અંગે અભ્યાસ તથા અવલોકન માટે કટક જાય છે. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મી એંગ્લો ઇંડીયન અને યુરોપીયન વચ્ચે પ્રવર્તતી ઉચ્ચનીચની ભેદનીતિ જુએ છે. તે ધર્મીઓની પામરતાથી ત્રાસી જઇ, ખ્રિસ્તી બનવાનું માંડી વાળે છે. અને પોતાના નાના ગામમાં ચાલ્યો જાય છે. આંબેડકર પંથીઓ માટે આ વાર્તા સીગ્નલ રૂપ છે. વાર્તાની લખાવટ સાદી અને સરલ છે.

વનવૃક્ષો : લે. ગિજુભાઇ પ્ર. શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર. પાના ૧૦૩ કિં પાંચ આના.

આશ્રમવૃક્ષોમાં આપણે આપણી આસપાસના વૃક્ષોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ પુસ્તકથી આપણે ગામનું પાધર વટાવી જંગલ તરફ પ્રયાણ કરીએ છીએ. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તો આપણે ત્યાં એક હાથના આંગળે ગણી શકાય તેમ છે. એનાં કારણો અનેક હશે. છતાં આપણને આપણે ત્યાં ઉગતાં ઝાડોનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ નથી હોતું. આ પુસ્તક એવાં ઝાડોનું પ્રાથમીક જ્ઞાન આપવામાં ખૂબજ ઉપયોગી થઇ પડશે. બાળકોને રસ પડે એવી રીતે વાર્તાની શૈલીએ માહીતી અપાઇ છે. એટલે બાળકો તેમજ મોટાંઓને પણ એનાં વાંચનથી જ્ઞાન મળશે અને રસ પડશે. દરેક ગુજરાતી વાંચનારે આવાં પુસ્તક પોતાની લાયબ્રેરીમાં વસાવવા જોઇએ.

શબ્દચિત્રો : લે. કમળાબેન પ્ર ઉપર પ્રમાણે.

સ્વ. કમળાબેન દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં અધ્યાપક હતા; તે દરમ્યાન એમણે બાળકો માટે ખૂબ જ લખ્યું છે આ શબ્દચિત્રો એ લખાણમાંથી ચૂંટીને બહાર પાડ્યાં છે. એની અંદર એમના પરિચયમાં આવેલ કેટલીક ડોશીમાઓ તેમજ અન્ય ઉમરે પહોંચેલાઓના રેખાચિત્રો છે. તે સિવાય વર્ષા, બપોર, ફુલ, વસંત વગેરે ઉપર લખાએલા વર્ણનો છે. બાળકો હોંશથી વાંચે એટલા એ સાદા અને સરલ છે. અલબત કોઇ જગ્યાએ 'સમજફેર જેવું જણાય છે જેમકે ૩૮ પાના ઉપર ઇંદ્રગોપ ને ગોકળગાય એક. ગોકળગાય એ કાળું, મોટું, અને બહુ જ ધીમે ધીમે ચાલનારું જીવડું છે. જ્યારે આ લાલ જીવડું તદ્દન જુદું જ છે. અમે એને ભગવાનની ગાય કહેતાં.

ફુદાં અને પતંગિયા: લે. ગિજુભાઇ પ્ર. ઉપર પ્રમાણે

શહેરી જીવનની ઘરેડમાં પડેલાં બાળકોને ક્યાંય ફુદાં અને પતંગિયાઓનો બહુ

'હા હા હા' એક સામટું સૌના મોઢામાંથી અટ્ટહાસ્ય વેરાઈ પડ્યું અને સૌએ વધુ જોરથી નાચવા માંડ્યું.

મને થયું કે આમ મિજાજ ગુમાવવો નહિ પરવડે એટલે મેં જરા નમ્રતાથી કહ્યું

'ઓ ઉદયશંકરના અનુગામીઓ આપ સૌ આપનું નૃત્ય બંધ કરો એવી આપને પ્રાર્થના છે'

'ત્યારે એમ જરા માણસાઈ ભરી રીતે વાત કરને ભના!' સૌ એક સામટા બોલી ઉઠ્યા અને સ્થિર બન્યા

'કહો આપ કોણ છો અને અહીં કેમ પધારવું થયું ?'

'અમે ... ' સૌ એકદમ બોલતા હતા તેને અટકાવીને મેં કહ્યું,

એક પછી એક મહાનુભાવો આપનો પરિચય એક પછી એક આપે તો હું સાંભળી શકું અને ઓળખી પણ શકું'

હાથમાં દીવાસળીના થાળ ધરી ગાતી ગાતી અને નૃત્ય કરતી અપ્સરા જેવી કોઈ અંગના આગળ આવી તેણે જવાબી નાચ કર્યું

ચડતા જુવાળ સમી ચારૂ આ ચંદ્રિકા
હૈયા હૈયામાં પ્રગટાવે રસ માલિકા
અંતરનાં આજના સુદીનના ઉમંગમાં

એકી સાથે સૌએ ઉપાડી લીધું

ઉત્સવના સાજ અંગે ધાર્યાં દીપાવલીના

'ગૂજરાતની–બૃહદ્ ગૂજરાતની આમજનતાને વાચનનો રસ લગાડનાર હું '**બેઘડી મોજ**' છું વિવિધતા એ મારૂં ખાસ અંગ છે, સાક્ષરોને આકર્ષવા માટે હું દર અઠવાડીએ સાહિત્યના સૂર પૂરૂં છું અને, મારી ખરી વિશિષ્ટતા તો દીપોત્સવી અંક જૂઓ, આ વખતે તો મેં કેવા કેવા લેખકોને મારે આંગણે નોતર્યા છે શ્રી ખબરદાર, મેઘાણી, સુન્દરમ્, મસ્તફકીર, ધૂમકેતુ, લલિતજી, જોષી વગેરે વગેરે જેવા પ્રખ્યાત અને ઉગતા લેખકો અને કલાકારો શ્રી જગમોહન મિસ્ત્રી, લાલચંદ, કલાધર, અમૃતનાથ, સુખડીઆવાળા કેવા ગણાતું આ વખતે તો મેં સાહિત્યની દૃષ્ટિ બરાબર સાચવી છે અને મારો ગેટ-અપ જરા જુઓ તો ખરા સવા બસો પાનાનો આવો દળદાર અંક ગ્રાહકોને મફત મળે આટલું યે બીજા અઠવાડિકો આપે તો ખરા! ખબર પડે ખબર કેમ શું કહો છો?'

'બરાબર, બરાબર' એણે દ વેલ ઓળખાણના પ્રવાહમાં ખેંચાતાં હું બોલી ઉઠ્યો

થએલ છું. જાણીતા લેખકોએ રાખેલા મુજબ સહકાર આપી મારી ઉપયોગીતામાં વધારો કર્યો છે. બીજા અંકોની હરોળમાં કદાચ તમે મને ન મુકો તો પણ મારૂં સ્થાન મારી રીતે મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.'

'અને એ સ્થાન જરાપણ ખોટું નથી.'

'અને તમે—?'

'ચિત્રપટ. સિનેમા અને રંગભૂમિના ગણાતી શકાય તેવા અઠવાડિકોમાં મારૂં સ્થાન મહત્વનું છે. દુનિયા જેને ધિક્કારે છે તે વારાંગના જગતને એના સાચા સ્વરૂપે એજ દુનિયા પાસે રજુ કરવાનો મારો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. એમાં આથીયે વધુ સારા લેખો માટે અવકાશ છે પણ એ જગતના સંપર્કમાં રહેનારો લેખક વર્ગ પોતાની કલમ ચલાવે ત્યારે એ બની શકે. બાકી ત્યાં સુધી 'જરે છે છતાં હસે છે' એવું દર્દમય જીવન જીવતી વારાંગના માટે તમારા કાળજાના એક ખુણામાં સહનુભૂતિ કેળવજો. એટલી વિનંતી સ્વીકારશો ?

'સહાનુભૂતિ ? એટલુંજ નહિ, એથીયે વધુ. આ જગતની પિછાણ વધુ ને વધુ કરાવતા રહો ભાઇ !

'અને તમે- ?'

'મોજ મજાહ. સિનેમા જગતમાં મારૂં માન ભર્યું સ્થાન સૌ કોઇને વિદિત છે અમારે તો વરસ દરમ્યાન કેટલાયે ખાસ અંકો કાઢવાના, એટલે આથી વધુ ધ્યાન ન આપી શકીયે તો ક્ષમ્ય ગણાય. છતાં યે ઠીક મનનીય કૃતિઓ આ અંકના પાના ઉપર પથરાયેલી તમે વાંચશો તો અમારા ગજા પ્રમાણે ઠીક એમ તો કહેશોજ.'

'કેમ નહિ, તમારી રીતે તમે સિનેમા જગતની સેવા કરો છો અને તેય ઓછું પ્રશંસનીય નથી.'

'અને તમે—?'

બૃહદ ગુજરાતમાં બહાર પડતા અઠવાડીકો, ખાસ અંકો દ્વારા કેવી જાતની સાહિત્ય સેવા કરે છે, એનો આ અંક પુરાવો છે. મને ન ઓળખ્યો ? મારૂં નામ મહાગુજરાત, પ્રગતિશીલ સાહિત્યનો આ અંક જગતમાં ચાલી રહેલ પ્રગતિવાદી ચક્રોનો ખ્યાલ તમને જરૂર આપશે. મારી રીતે તંત્રીઓ પણ પોતાનો ફોટો પહેલેજ પાને છપાવતા થઇ જાય એટલો પ્રગતિવાદી ચીલો મેં પાડયો છે, અને સૌ તંત્રીઓ એ ચીલે ચાલ્યા આવે એમ હું સ્વચ્છ છું સમજ્યા ?'

'હા, ભાઇ હા. સમજણ નહોતી પડતી તેની તમે સમજણ પાડી. તંત્રી થવાનું સદ્ભાગ્ય બ્રહ્માજીએ છઠ્ઠીને દિવસે આપ્યું હશે તો જરૂર તમારે પગલે ચાલવાનોજ' મેં એમની સલાહ મસ્તકે ચડાવતાં કહ્યું.

છેલ્લે એક જ વ્યક્તિ રહી હતી તેની સામે મેં નજર કરી અને આદર પૂર્વક પૂછ્યું

'અને મહાનુભાવ આપ—?'

"નામનાજ નાણું છે' એ ઉક્તિ બીજાને માટે ભલે સાચી હોય પણ મેં તો એને ખોટી પાડી છે. તંત્ર બદલનાં સૌ કહેતા કે હવે શું થશે. પણ હું દિવસે દિવસે વધુને વધુ તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરૂં છું. મને ભલે તમે સર્વ શ્રેષ્ઠ માસિક ન કહો, પણ બીજાને સર્વ શ્રેષ્ઠનું પદ લેવા દઉં તો તો થઇ રહ્યું છે ને? એટલી જાગૃતિ જો ન સેવું તો મારૂં નામ 'કૌમુદી' શેનું. અને આમ જાહેર રીતે, બીન શરતી પુરસ્કાર પદ્ધતિ ચાલુ કરવાનું માન અત્યારે તો હું ખાટી જઉં છું. એના ફાલ સમો આ અંક જરા જોઇ તો જાવ. કાવ્યો, નાટિકાઓ, વાર્તાઓ, વિવેચનો કટાક્ષ, જીવન, ઇતિહાસ, માનસશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન, સાહિત્યનું એક પણ અંગ બાકી નથી રહેવા દીધું. સવા બસો પાનાના આ અંકમાં વેરાયેલી સામગ્રી તમને રંગીન વાચન આપવાની. અલબત્ત બાઇન્ડીંગ વગેરે અગાઉ જાહેર કર્યું હતું તેવું આપી નથી શકાયું. પણ એ તો શું થાય, વખતસર ન પહોંચીએ તો વળી તમે જ કહો કે દિવાળી અંકે તો 'રેગ્યુલારીટી' સાચવો અલબત્ત એમાં ક્ષતીઓ રહી...."

'અરે સાંભળો છો? હું અણકોટના દર્શને જાઉં છું' એમ કહેતા મારા ગૃહલક્ષ્મીએ મને જગાડયો.

'હેઠ તારૂં ભલું થાય! મારો ખેલ બગાડી મુકયો.' મેં જરા તપીને કહ્યું.

'હવે રાખો રાખો, તમને તો ઉંઘમા યે ખેલ સુઝે છે. હું જાઉં છું. જો જો આ ઘર ઉઘાડું છે.' એમ કહી એ તો રવાના થયા અને હું આ બધું શું બની ગયું તે વિચારવા મંડયો. મને થયું ચાલો આ પણ ઠીક થયું. આ બધા દીપોત્સવી અંકોમાં બંધાયેલા બે હજાર પાના વાચતા ખાસ્સા છ મહિના લાગત અને તેનું અવલોકન લખાઇને છપાત ત્યારે તો ભૂતકાળની વસ્તુ બની જાત, એટલે એ અંકોએ પોતેજ કરાવેલ ગુણ દર્શનને મેં હૃદયથી આવકાર્યું. અને ખરેખર તો આજના, વિશેષ એનર જમાનામાં એજ વધુ જરૂરનું છે. કવિઓએ પણ ક્યાં નથી કહ્યું,

'અને એથીયે છે એ અઘરા
પોતાના સાચા સદગુણો જાણવા'

કલાદર્શન

ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ

રવિશંકર રાવળ, રવિશંકર પંડિત, કનુ દેસાઇ, રસિકલાલ પરીખ, સોમાલાલ શાહ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, ચન્દ્રવદન ભટ્ટ, એ સાતે ગુજરાતી કલાકારોનાં, ૧૦"x૧૧"ના માપના વિવિધરંગી માઉન્ટ ઉપર ચોડેલાં દસ સુનંદાં, પૂર્ણરંગી ચિત્રોનો અભિનવ સંગ્રહ.કાચું ૧–૪–૦; પાકું ૧–૮–૦ રજિ.–પોસ્ટેજ ૦–૬–૦

ચિત્રશતક

સવા રૂપિયામાં સો ચિત્રોનો સંગ્રહ

કોણે કહ્યું કે કલાનો ઉપભોગ શ્રીમંતો જ કરી શકે? શુદ્ધ ઊંચી પસંદગીની, વિવિધતાવાળી અને સંસ્કારી કલાનો સુસમૃદ્ધ સંગ્રહ, મધ્યમ સ્થિતિનો ગમે તે ગૃહસ્થ કે કરકસર-વાળો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ખરીદી શકે એટલી કિંમતે મળે છે.

સુંદર ઉઠાવ • મજબૂત બાંધણી • કિં. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૩-૦

જેને વિષે હવે વિશેષ જાહેરખબર કરવાપણું રહ્યું નથી એવું ઘરઘરનું જાણીતું અને જનજનનું માનીતું આવતી પ્રજાનું માસિક

એની વિશુદ્ધ ગૌરવાન્વિત કલા, એના સંસ્કાર સંપન્ન જ્ઞાનપ્રચૂર લેખો, એની એકધારી ઊંચી કાવ્યસામગ્રી, એની મનોહારી વિવિધતાભરી માસેમાસની નવીનતા, બધું અનોખું છે–અજોડ છે

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬–૦–૦ :: ::: :: પરદેશ ૧૨ શિ

નમુનાના અંકના પૈસા પડતા નથી.

એનો કોઇ પણ અંક જુઓ અને તમે ગ્રાહક થવા લલચાશો

કુમાર કાર્યાલય • ૧૪૫૪ • રાયપુર અમદાવાદ